

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

ТОШКЕНТ

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ

Ахмедов, Бўрибой.
Амир Темур: Тарихий роман
 (Махсус муҳаррир: Б. Омон). — Т.:
 Абдулла Қодирий номидаги халқ
 мероси нашриёти, 1995. 640 б.

АЗИЗ КИТОБХОН!

Таникли тарихчи олим ва адиб Бўрибой Ахмедов номи сизга яхши таниш. Унинг «Ўзбек улуси», «Ўрта Осиё халқлари тарихи манбалари», «Мирзо Улугбек», «Тарихдан сабоқлар» сингари ўнлаб китоблари, йирик тадқиқотлари Ўзбекистондагина эмас, хорижий элларда ҳам машҳур. Бўрибой Ахмедов узок йиллик изланишлардан сўнг улуғ бобомиз Амир Темурга бағишланган асарини ёзиб тамомлади.

«Амир Темур» тарихий романи ватандошимиз, буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур туғилган кунининг 660 йиллигига муносиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.

Уз2

Махсус муҳаррир: БАХТИЕР ОМОН

Тақризчи: Ўзбекистон халқ ёзувчиси ОДИЛ ЕҚУБОВ,
 тарих фанлари доктори, профессор ХАМИД ЗИЯЕВ

4702620100—70
 А _____ 95
 М 361(04)95

ISBN 5-86484-009-2

© Абдулла Қодирий номидаги халқ
 мероси нашриёти, 1995 илл.

Биринчи қисм

УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

АМИРЛАР ИСЭНИ

Чигатойхон авлоди Мовароуннахр, Еттисув, Кошғар, Шимолий Афғонистонни ўз таркибига бириктирган ва тарихда Чигатой улуси номи ила машхур бўлган улкан давлатни бир юзу қирқ йил идора қилди. Лекин то Кепакхонгача хонлар Мовароуннахрга кўчиб келишмади. Улар Ила дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган туркларнинг қадимий шаҳарлари — Олмалик билан Беш-баликда раиятдан тонмачи ва доруғачилар йиғиб қўриб турган олиқ-солиқни ечиб-ичиб кун кечирдилар. Улусни хазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг улуғ аждоди Қорачор нуён, кейин унинг ўғли Ижил нуён, сўнг Илангиз нуён, ундан кейин амир Беркал бошқариб турадилар.

Амир Беркал вафотидан кейин барлосларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нуфузу эътибори синди. Чигатой улусидаги тўрт қабила: орлот, жалойир, қовчин, барлослар ичида энг кучлиси ва нуфузлиси барлослар эди. Амир Беркалнинг ўғли Тарағой баҳодир юмшоқ кўнғил, раиятпарвар, мўмин-мусулмон одам эди. Кўп вақтини машойих, уламою фузало билан мажлис куриб ўтказар, пири Амир Шамсиддин Кулолнинг истиқболига тез-тез бориб, ул жанобнинг суҳбатини олиб турарди. Аммо Тарағой баҳодир Қозонхон кўшинида юзбоши сифатида кун кечиришга мажбур бўлди. Унга ҳатто Кеш вилоятининг ҳокимлиги ҳам насиб этмади. Уни қариндоши, кўпроқ Ҳожи Барлос номи ила машхур бўлган амир Хасма эгаллаб олди. Тарағой баҳодирга теккани юзбошилик мансаби-ю, озгина ер-сув, Ҳожа илғор кишлоғи ва уч-тўрт кўра кўй бўлди, холос...

Амир Қазаған зўр ҳарбий истеъдодга эга бўлиши бараварида тадбиркор ва ўлгудек айёр одам эди. Одам ажратишда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Бировга мансаб, бошқасига мол-мулк бериб сийлайди, кўлидан бирон юмуш келишини пайкаса, турли йўллар билан кўнглини олади. Хон ўзини мамлакат ташвишларидан фориғ қилиб, тамом оғирликни елкасига олиб ишлаб

турган амир ул-умародан беҳад хурсанд эди. Шу тарика, амир Қазаған тез орада улуснинг бообрў, баланд мартабали ва нуфузли одамларидан бирига айланди.

Фурсат ўтиб, Қозонхон ҳокимият қўлдан кетаётганини пайкади. «Бу аҳволда бир кунмас-бир кун ҳокимиятдан ажраб қолишим мумкин,— деди бир куни кечкурун ўз-ўзига,— кўзингни оч, Қозон! Кўзингни оч!» Шунга қарамай, эртаси амирлар ва аҳли сарой саломга кирганда у амир ул-умарога илгаригидай илтифот кўрсатди, лекин ичида «хали шошмай тур, кунингни кўрсатмасам, Қозон отимни бошқа қўяман», деди. Хон ўша куни амир Қазағаннинг нуфузини синдириб, улусни ўзи мустақил идора қилишга қарор қилиб қўйди. Ўша кундан эътиборан қаттиққўллик билан сиёсат юргизди. Бора-бора аҳвол шу даражага бориб етдики, амир ул-умародан бошқа ҳамма хондан қўркадиган бўлиб қолди. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, хон амирларни бирор кенгашга чакиргудай бўлса, улар аввал аҳли оиласидан рози-ризолик олиб, сўнг жонини ҳовучлаб хоннинг ҳузурига борадиган бўлиб қолишди. Лекин, барибир бўлмади. Дўқ-пўписа билан юргизиладиган сиёсатнинг интихоси бўларкан. Зўравонликнинг охири нима билан тугашини тарих кўп кўрган. Қозонхон ҳам муддаосига етолмади. Амирларни ҳам, Қазағанни ҳам тиз чўктиролмади. Бунинг акси бўлиб чиқди. Хондан норози бўлган амирлар хон хизматини тарк этиб, бирин-кетин Соли саройга қараб йўл олдилар ва амир ул-умаро билан бирикдилар.

Охир-оқибат, иш тарафгузорликка айланди. Бир гуруҳ амирлар Қаршида, хоннинг теварагида жипслашдилар. Яна бир гуруҳ амир Қазаған билан қўшилиб, Соли саройда куч йиға бошладилар. Бора-бора ўртадаги зиддият урушга айланди. 1339 йили Темур копуғнинг кун чиқар тарафида жойлашган Дарайи занг деган ерда Қозонхон билан амир Қазаған ўртасида қаттиқ саваш юз берди. Лекин, бу сафар амир Қазағаннинг омади чопмади. Қозонхон тарафидан мўлжалга олиб узилган ўқ амир Қазағаннинг чап кўзига келиб санчилди ва уни кўр қилди. Мулозимлари уни бир илож қилиб жанг майдонидан олиб чиқдилар. Амир Қазаған тирик қолган кам одами билан Соли сарой сари чекинишга мажбур бўлди. Шу тарика, бу урушда Қозонхоннинг қўли баланд келди. Шундай бўлса ҳам амир ул-умаро бўш келмади. Зўр бериб атрофига одам йиғиб, хонга қарши янги урушга ҳозирлик кўрди.

Орадан йиллар ўтди. Ниҳоят, амир Қазаған орзиқиб кутган кун етиб келди. 1346 йили киш ўта оғир кечди. Тез-

тез қор ёғди. Қаттиқ совук ҳамманинг тинкасини қуритди. Уша кишда айникса чорполар кўп нобуд бўлди. Хоннинг Қарши чўлида турган мол-қўйларининг катта қисми ўлиб кетди. Бу душманга қўл келди. Амир Қазаған ва унинг гумашталари бундан фойдаланиб, Қарши устига лашкар тортдилар. Тақдир тақазосини қарангки, бу гал амир Қазағаннинг қўли устун келди. Қозонхоннинг лашкари Қарши ёнида бўлган савашда мағлубиятга учради, хоннинг ўзи эса ўлдирилди.

Шундан кейин улуснинг тизгини, раиятнинг инон-ихтиёри тўлалигича иктидорли амир Қазағаннинг қўлига ўтди. У энди давлат ишларида ўз майлича иш тутди. Биринчи галда улуг коон Чингизхон замонидан бери улусга эгалик қилиб келган чиғатойларни, яъни Чиғатойхон авлодини ҳокимиятдан узоклаштирди. Тахтга Угадай коон наслидан бўлган Донишмандчахонни ўтқазди. Хон сайру саёҳат ва маишатни хуш кўрадиган, табиатан сал думбулроқ йигит эди. Шунинг учун ҳам амир ул-умаронинг тожу тахт борасида кўнгли тўқ бўлди. «Тахт тепасида бир кўғирчоқ ўлтирибди-да,— дер эди ўз-ўзига,— улуснинг инон-ихтиёри бўлса менинг қўлимда». Лекин Донишмандчахон амир ул-умаро ўйлаган одам бўлиб чиқмади. Нима бўлса ҳам хон хон экан-да, етовга юргиси келмади. Орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас мажлисларда амир ул-умарони қайириб ташлайдиган қилиқ чиқарди. Охи-роқибат, хон билан қудратли амирнинг муросалари келишмай қолди. Орадан икки йил ўтиб, 1348 йили амир Қазаған Донишмандчахонни дорулбақога жўнатди.

Амир ул-умаро яна чиғатойлар билан тил топишишга қарор қилди ва амирлар билан кенгашиб, Чиғатойхон авлодидан Баёнқули ўғлонни тахтга ўтқазди. Баёнқули ўғлон Донишмандчахонга қарши ўлароқ, зийрак ва ақлли йигит эди. Шул боис амир ул-умаро билан муросайи мадорада бўлди, ҳар ишда у билан кенгашди. Ҳатто унинг сўзига кириб, 1351 йили Ҳирот устига, Малик Хусайн Қартга қарши қўшин тортиб, Жайхуннинг нариги қирғоғига ўтди. Тўғри, бу уруш Баёнқулихон билан амир Қазағанга ғалаба келтирди, лекин Чиғатой лашкаридан ҳам кўп йигит нобуд бўлди. Кейинчалик хон амир ул-умаронинг сўзига эътимод қилмай қўйди. Саройда тез-тез ўтказиб туриладиган турли-туман мажлисларда, чонғи ва қурултойларда авваллар хон кўпинча амир ул-умаронинг оғзига қараб ўлтирадиган, кейинроқ иложи борича ундан кўзини олиб қочадиган бўлди. Илгари ўртага бирор масала қўйилса, аввал амир ул-умаронинг фикрини сўрарди.

Энди, аввал ўз фикрини айтиб, кейин «жаноби амир бунга не дейдилар?» деб сўрайдиган бўлиб қолди. Амир Қазаған бир қанча вақт аччикни ичига ютиб юрди. Хоннинг аҳли мажлис олдида кўрсатиб турган кароматидан жаҳли чикса-да, ўзини босди, кайфиятини сездирмасликка ҳаракат қилди. «Ҳа, шошмай тур, тирранча! Сенга ҳам худонинг боққан балоси бордур», деб қўярди ичида. Хулласи калом, орага қора мушук оралади. Ҳар иккала тараф ҳам бир-биридан хушёр тортиб, сичқон пойлаган мушукдай бўлиб юришди. Пайт пойлашди. Баёнқулихон ҳам, амир ул-умаро ҳам теварак-атрофига одам йиғабошлади. Улус осмонини яна қора булут қоплай бошлади...

Амир Қазаған хузур-халоватини суйганлардан эди. Айниқса, шикор, зиёфат ва айшу ишратни яхши кўрарди. «Ўладиган жонга ўйнаб қолғон яхши», дерди у яқинларига хурсандчилиги ошган пайтларда. У одатда кишни Соли саройда, ёзни Қоранурнинг сўлим боғларида, кузни бўлса Мункда ўтказарди. Қирчиллама киш кунларининг бирида амир ул-умаро ўн-ўн беш чоғлик йигити билан, енгил-елпи қуролланган ҳолда, Жайхуннинг нариги қирғоғига ўтиб, Арханг саройнинг тўкайзорида шикорга тутинди. Баёнқулихоннинг айғоқчилари Соли саройда шикор хусусида гап бошлашган захотиёк Қаршига чопар юбориб, хонни бундан огоҳлантирган, хон ов пайтида қилинадиган ишларнинг чора-тадбирларини кўриб улгурган эди. Хоннинг одамлари ҳам амир ул-умаронинг изидан дарёнинг нариги бетига ўтиб олишганди. Ов қарийб бир ой давом этди. Кунлардан бирида, шикор айни авжига минган бир пайтда, амир ул-умаро ёввойи тўнғизни қувиб келиб хоннинг одамлари қўйган пистирмага йўлиқди ва Урёт умоқидан Бурулдой мерганнинг ўғли Қутлуғ Темур отган қазо ўқиға кўндаланг бўлди. Мўлжалга олиб отилган ўқ амир Қазағаннынг қоқ юрағига тегиб, чап қабирғасини мажақлаб ўтган эди. Амир ул-умаро тил тортмай ўлди. Бу воқеа, «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, 1356 йили киш фаслида содир бўлди.

Шаҳид бўлган амирнинг мурдасини Соли саройга олиб ўтиб, ўша ерда кўмдилар. Лекин шундан кейин ҳам амир ул-умаролик мансаби барлосларга тегмади. Унга Тарағай баҳодир ҳам, Ҳожи барлос ҳам муяссар бўлолмадилар. Мархумнинг ўғли амир Абдуллани Самарқанддан олдириб келдилар ва Қаршида амир ул-умаролик маснадиға миндирдилар.

Амир Абдулла сергаклик ва тадбиркорликда отасидан ҳам ўтиб тушарди. У хоннинг ҳурматини ўрнига қўйди,

амирларнинг ҳам кўнглини овлади. Тез орада янги амир ул-умаронинг тарафдорлари кўпайди. Амир Абдулла бир куни отасининг ишонган мулозимларини тўплаб, гап орасида хон ҳақида сўз очди:

— Биз Баёнқулихоннинг оқ кигизга ўтқизилғони маросимини кўрғон эрмасмуз.

Ҳа, шунақа одат бор эди турк билан мўғулда. Бу одатга кўра, хонлик маснадига ўтқазилувчи шахсни оқ кигизга ўтқазилар, унинг бир учини ўғлонлардан бири, иккинчи учини катта нуфуз ва иқтидорли қабила бошлиқларидан бири, яна бир учини тариқат етакчиларидан бири ва ниҳоят, тўртинчи учини шайхулислом тутиб, уни уч марта кўтариб қўйишар эди.

— Жаноби олийлари, Баёнқулихон марҳум отангиз даврида оқ кигизга ўтқазилғон эдилар, — деб сўз қотди амир Ўлжайту.

Бошқалар бош ирғаб, амир Ўлжайтунинг гапини тасдиқладилар. Лекин амир Абдулла сўзида туриб олди:

— Биз они кўрғон эрмасмуз.

Амир Сотилмиш орага тушди:

— Амирзоданинг гапларида жон бор. Келинлар, бу расм-одатни яна бир марта ўтқазиб қўя қолайлик. Хонни ҳам, бошқаларни ҳам бир илож қилиб кўндирамиз.

Бошқалар бир нима демадилар. Амир Абдулла Сотилмишга оҳиста ер остидан қараб қўйди.

— Ҳа, хонни ҳам, шайхулислом жанобларини ҳам кўндирамиз, — деди қатъият билан амир Сотилмиш.

Хон бош ирғаб маъқуллади.

Эртаси куни намози жумадан олдин амирлар, шайхулислом ва бошқалар амир ул-умаро бошчилигида саройга бориб Баёнқулихонни оқ кигизга ўтқаздилар. Ўша куни Қаршининг жумъа масжидида хоннинг муборак номига хутба ўқилди.

Орадан бир ҳафта ўтиб-ўтмасдан амир ул-умаро яна ҳамма яқинларини тўплаб, обдан ичириб-едирди. Зиёфатда хоннинг ўзи ҳам бор эди. Зиёфат маромига етиб, ҳамманинг кайфи ошгач, амир ул-умаро ўртага маслаҳат солди:

— Пойтахни Самарқандга кўчирсак. Хон ҳазратлари ва умаройн бокиром бунга нима дейдурлар?

Бошда ҳеч кимдан садо чиқмади. Хондан ҳам...

Баёнқулихон ўша куни ҳамма катори еб-ичмади. Олдига олтин табокда қўйилган каклик гўштидан бир парчани олиб оғзига солди-ю, бошқа дастурхонга қўл чўзмади. Бошқа пайтларда бўлса, қўйнинг бир нимтасини

кўрдим демаган хоннинг бугун негадир кўнглига қил сиғмас эди. Илгари ўтиришларда йиқилиб қолгудай ичарди. Бугун хитойи косада узатилган майдан шунчаки бир-икки хўплаб қўйди, холос. Хон ҳаммага бир-бир нигоҳ ташлади, лекин ҳеч нима демай ерга қараб олди. Ўртага сукунат чўкди.

— Жанобларга аъёнким Қарши улуг хон Кепакхон замонидин бери Чиғатой улусига пойтахт бўлиб келди. Энди они Самарқандга кўчирсак, ёсо ва юсунга тўғри келармикин, амирзодам? — деди амир Абдуллага ийманбгина қараб амирлар орасида энг ёши улуг амир Қутғу.

Амир ул-умаро бир унга қаради, бир хонга. Лекин бу сафар ҳам индамади. Амир Абдулла хон пойтахтни кўчиришга эътироз билдириб қолармикан, деб чўчиган эди. У амир ул-умаро бу ишни яхши ният билан қилмаётганини сезса-да, эътироз билдирмади. У кейинги пайтда умаро билан черик ўртасида нуфузи ҳаддан зиёд ортиб кетган бу одамдан кўрқар эди. Илож қанча? Бу пайтда яхшиси индамаган маъқул. Одамлар «сукут аломати — ризо», дейдилар-ку, лекин гапнинг «сукут аломати — норизо», деган маъноси ҳам бор-да. Хоннинг кўнглидан мана шу фикр кечди.

Амир Абдулла бошқа амирлар, ҳатто жангу жадалларда ўзини аямай, жон олиб-жон бериб қилич чопган амир Ўлжайту ҳам бир нима демагач, масалани ўзи-шартга ҳал қилди-қўйди:

— Самарқанди фирдавсмонанд Искандар Зулқарнайни кўрган шаҳар. Қадим замонлардин бери мамлакат пойтахти. Хонимиз Искандари Соний...

Шу ерда гапни бўлиб, амир ул-умаро хонга маънодор қараб қўйди. «Ўлмасак кўрурмиз, сенми ўшал Искандари Соний, ё...». У кўнглида ўзини назарда тутди. Отаси етолмаган муродга ўзи муяссар бўлиши ва улус тахтига ўлтиришни кўпдан орзу қилиб келарди. Шундай кунлар келишига ишончи комил эди унинг. Шу боис Искандари Соний деганда, албатта, ўзини назарда тутди.

Амир ул-умаро сўзида давом қилди:

— Тангри тасло насиб этса, янаги жумъа намозини Самарқандда адо этгаймиз.

Яна ҳеч ким бир нима демади.

Шу тариха, 1357 йили Чиғатой улусининг пойтахти Қаршидан Самарқандга кўчирилди. Орадан бир ярим-икки йил ўтиб амир Абдулла Баёнқулихонга қарши фитна уюштирди. Амир ул-умаронинг одамлари тун яримдан оққанда хоннинг ҳарамига бостириб кириб, уни, хотин-

халажи билан қўшиб тигдан ўтказдилар. Баёнқулихонни зўр тантана билан олам шайхи Сайфуддин Бохарзийнинг мозорига элиб тупрокка топширдилар. Мана энди амир ул-умарога тожу салтанатга йўл очилди. Лекин у бу сафар ўзини хон, деб эълон қилишга журъат қилолмади. Тўғриси, амирлар бунга монъелик қилишидан чўчиди. Амир ул-умаро Чигатой наслидан бўлган ўғлонлардан ҳали балоғатга етмаган Темуршоҳни тахтга ўтказишга мажбур бўлди. Лекин яхши замонлар келиши ва улуснинг инон ихтиёри барибир бир кун унга насиб этишига имони комил эди. Шу сабабдан бир неча ой мана шу орзу-хавас ила яшади. Аммо мақсадига етолмади. Тез орада ўзи ҳам, ёш хон ҳам янги фитнанинг қурбони бўлдилар. Ўша йили Баён сулдус Хисори шодмондан, Ҳожи барлос Кешдан амир Абдуллага қарши қўшин тортдилар. Самарқанд остонасида бўлган урушда амир ул-умаро мағлубиятга учради. Амир Абдулла Жайхуннинг нариги тарафига қочиб кутулди ва то ўлимига қадар Андаробда қувғинликда кун кечирди. Хонни қўл-оёғига кишан солиб Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг ҳузурига олиб келдилар. Исёнчи амирларнинг амри билан хоннинг боши кесилди.

Шу-шу Чигатой улусининг амир ул-умаролик маснадини эгаллаб келган амир Қазаған авлодининг риштаси кесилди. Бу хонадоннинг ҳукмронлиги ўн бир йилдан ошмади. Барлослар, яъни Амир Темур аждоди бўлса Чингизхон замонидан бери шу олий маснадда бир юз ўн тўққиз йил ўлтирди ва яна давом этди.

Темуршоҳ ўлдирилгандан кейин Чигатой улусининг жилови ана шу икки мумтоз амир: Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг қўлида қолди. Бу амирлар табиатан бир хил одам эмас эдилар. Баён сулдус аслида ҳарбий бўлишига қарамай, ҳалим, кам озор одам эди, лекин ичкиликка муккасидан кетганди. Ҳожи барлос ўта такводор, беш вақт намозни қанда қилмайдиган одам эди. Аммо уларнинг иккаласи ҳам сиёсатдан узок киши эдилар. Шу сабабдан улусни инкироздан асраб қоломадилар. Орадан беш-олти ой ўтмаёқ, улусда ур-йиқит бошланди. Чигатой улуси майда-майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, қадимдан ҳазрати соҳибқироннинг ота-боболарига қарашли бўлган Кеш билан унинг туманлари Ҳожи барлоснинг инон-ихтиёрида қолди. Хўжанд вилоятида Боязид жалоийр ўзини мустақил ҳукмдор, деб эълон қилди. Балх ва унга қарашли ерларда Ўлжой Буғо сулдус мустақиллик туғини кўтарди. Шибирғон вилоятида найман умоқидан бўлган Муҳаммадхўжа Аперди ўзини ҳокими мутлак, деб

эълон килди. Хутталон билан Арханг сарой вилоятларида амир Кайхусрав билан Улжойту Аперди мустақилликдан дам урдилар. Самарқандга қарашли Тотканд билан Сарипулда Хизр Ясовурий бош кўтарди. Хиротни халиги амир ул-умаро амир Абдулланинг ўгли амир Хусайн эгаллади.

Бу парчаланиш улусни уруш-талаш гирдобига тортди. Орадан кўп вақт ўтмай, Хизр Ясовурий элини жам қилиб кўшни бекликларни босди. Айникса, бир пайтлар Хирот ҳукмдори Муъиззуддин Хусайннинг тез-тез қилиб турган ҳужумларидан танг бўлиб, эли билан Қарши атрофига кўчиб келиб тирикчилик қилиб турган кўҳистонликлар бу талошлардан анча азият чекдилар, кўп одамларидан ажралдилар. Охир-оқибат, бу ердан Шибирғонга, Муҳаммадхўжа Апердининг ҳимояси остига кўчиб кетдилар.

Хулласи қалом, Чигатой улусида кучайиб кетган урйикит бошга бало бўлди. Юрт-юртни, эл-кўшни эли қонқаро қақшатди. Хузур-ҳаловат ўртадан кўтарилди. Ҳеч ким бамайлихотир ухлаёлмай қолди. Кечалари дод-вой чиқмаган биронта хонадон қолмади. Бадавлат кишилар ҳам, раият ҳам, кўйингки, барча мўмин-мусулмон босқину талонга қолди. Раиятга жуда кийин бўлди...

ЭЛ-ЮРТ ДАРДИГА ДАРМОН

Халқ орасида қадимдан «бўлинганни бўри ер» деган мақол бор. Мовароуннаҳрда, яъни Чигатой улусининг ғарбий қисмида бошланган парокандаликдан ўша пайтларда анча куч-қудратга тўлган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон фойдаланиб қолди. У ҳижрий 761 йилнинг раби ул-аввал ойида (милодий 1360 йилнинг феврал ойи ўрталарида) санокка сиғмайдиган мўғул кўшини билан Еттисув орқали Мовароуннаҳрга йўл олди. Сайрам мўғулга қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Туркистоннинг катта йўл устида жойлашган шаҳар ва қишлоқлари ҳам шу зайлда Туғлуқ Темурхонга таслим бўлдилар. Орадан бир ой ўтар-ўтмас мўғулнинг катта кўшини Сирдарёнинг ўнг соҳилида пайдо бўлди. Хўжанд қаршисида жойлашган Чанок булоққа етганларида Туғлуқ Темурхон лашкарни тўхтатишга буюрди.

— Чонғи ўтказмоқ зарур, — деди у вазирларга.

Чанок булоқда қиска харбий кенгаш ўтказилди. Бир кеча-кундуз лашкарга дам берилгандан сўнг, юришни давом эттиришга буйруқ берилди.

— Манғлай қисмга сизлар бош бўлинглар,— деди хон ёнида турган кероит умокининг сардори Улуғ Туғтемур, арқанут умокидан Ҳожибек ва қонглиларнинг етакчиси амир Бекчикка.

— Фармони олийлари бош устига,— дедилар амирлар тиз чўкиб бир овоздан.

Баронғор, жавонғор ва бошқа қисмларга ҳам бошчилар тайинланди.

Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр ичкарасида айтарлик қаршиликка учрамади. Ҳар бири ўзини ҳокими мутлақ деб эълон қилиб, бир-бирини еб-ичиб ётган улус беклари умумдушманга қарши бирлашолмадилар. Чунки ғишт қолипдан кўчган эди. Бир-бирининг устига узлуксиз боскин қилавериб, амирлар юз кўришмас бўлиб кетишганди. Баъзилари ҳатто юз берган бу фожиани худонинг неъматидеб билдилар ва ёғийнинг кўли билан ўз ғанимидан ўч олиш пайига тушдилар. Мана шундайлардан бири Хўжанд ҳокими Боязид жалоийр бўлиб чиқди. У Туғлуқ Темурхон лашқарининг манғлай қисми ҳалиги уч амир бошчилигида Сайхундан ўтиши биланок ўз қавми билан келиб мўғулларга кўшилди. Хавфли рақиби Ҳожи барлосни бир ёкли қилиш ниятида мўғулларни Қарши билан Кеш устига бошлади.

Темурбек айнан ўша эл-юрт бошига мушкуллик тушган кунлари тарих саҳнасида намоён бўлди. Бўлганда ҳам тадбиркор ва халқпарвар шахс сифатида пайдо бўлди. У ўша Туғлуқ Темурхон мамлакатга бостириб кирган хижрий 761 йили энди йигирма тўртга кирган норғил йигит эди. Отаси амир Тарағой сўнгги йилларда оғир дардга чалингандан бери, измини ўғлига топширганди. Темурбек ўша пайтда юз нафар сара йигити билан Кеш атрофида, Хўжа илғор қишлоғида лашқар қуриб ўлтирган эди. Ёғий Сайхунни кечиб ўтгани ҳақида хабар олиниши ҳамона кўпни кўрган, суяги уруш-талолларда қотган Ҳожи барлос таҳликага тушганидан жиянини чорлаб Хўжа илғорга чопар юборди. Чопар Темурбекни уйдан топди. У кун сайин, балки соат сайин сўниб бораётган, дард аъзойи баданини кемириб, ниҳоятда ҳолдан тойган отаси тепасида хомуш бир кайфиятда ўлтирарди. Ҳовлида бўлса хотин-халажу хизматкорлар кундаги юмушлари билан банд. Қимдир тандирга нон ёпади, қимдир қозон тепасида, биров молларга ем-хашак, биров сув ташийди. Икки йигит жодиди пичан қирқяпти. Темурбек гарчи эшик олдидан одам шарпасини эшитган бўлса-да, парво қилмади. Фақат ўлтирган хонасининг эшиги ғийқ этиб очилиши билан

эшикка ўғирилди. Остонада Ҳожи барлоснинг таниш навқари кўл қовуштириб турарди. Навқар хонадаги аҳволни кўриб, бошда нима дейишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Фуркат ўтиб ўзига келгач, Темурбек билан унинг бемор отасига икки букилиб салом берди:

— Ассалому алайкум, бек ота! Ассалому алайкум бек ота!

Темурбек истар-истамас бош ирғаб алик олди ва хайрон бўлганча чопар йигитнинг кўзларига тикилди. «Бекорга келмагандир қаллаи саҳарлаб. Бирон жиддий воқеа содир бўлган», деб фикрлади ўзича.

— Амакингиз Ҳожи барлос жаноблари юбордилар бизни.

Навқар кўйнидан муҳрланган хат чиқариб, аввал кўзларига суртди, сўнг Темурбекка узатди. Темурбек эса уни отасига узатди. Лекин у олмади ва ўғлига «ўқинг» деб ишора қилди. Темурбек эҳтиётлик билан мактубнинг муҳрини синдирди, сўнг ёнидан каркидон сопли пичоғини чиқариб, унинг ипини кесди. Сўнг шошилмасдан мактубнинг қатини ёза бошлади. Тарағой баҳодирни отаси номини эшитиши ҳамон ваҳима босган эди. Не ҳодиса юз берди эркан, ўзи? Биронтаси қазо қилдимикан? Ё юртни ёғий босдиму? Темурбек бўлса, ҳамон имиллаб, хатнинг қатини ростлаш билан овора эди. Тарағой баҳодирнинг сабри чидамади чоғи, бор товуши билан: «Овоз чиқариб ўқинг, бек!» — деди. Темурбек отасидан узр сўради ва хатни баланд-овоз билан ўқиб берди. Хатда қиска дуоюн саломдан сўнг мана бу гаплар ёзилган эди: «Мазкур ойнинг аввалида Жете хони Туғлук Темур дарахт барғларидин, балки саҳро кумидин ҳам кўп лашқар бирлан мўру малағ бўлиб, Сайхундин биз тарафга ўтибдур. Онинг бирлан Хўжанд ҳокими Боязид жалойир барча жалойирлари бирлан ва яна теварак-атрофнинг бир неча беги қўшилгон эрмиш. Алар жамул-жам бўлуб, шу ужурда Насаф бирлан Кеш устига, Сизу бизга қарши юриш бошлағон эрмиш. Элу улус сарсону саргардон, шаҳару кишлоқларимиз ер бирлан яксон бўлмасдин туриб, жамъ бўлишимиз ва биргаликда ёғийни даф қилишимиз зарур. Улуснинг эмну омонлиғи, раиятнинг рифоҳияти Сиз бирлан бизни шитоб бирлан отланишга даъват этадур. Шу мазмундаги мактуб Ўлжой Буғо сулдус, Муҳуммадхўжа Аперди, амир Қайхусрав, амир Ўлжойту, Хизр Ясовурий ва бошқа бекларга ҳам жўнатилди. Ушбу мактубни олишингиз бирлан йигитларингизни жамъ этиб ва яна бир ойга етатурғон озуқа олиб, Қўзи мундоққа келишингиз лозим

кўринадур. Кўзи мундоқ лашкаргоҳ деб эълон қилинди. Вассалом».

Бемор мактуб мазмунидан юз берган аҳвол ғоятда жиддийлигини укди. Унинг ҳорғин юзида ташвиш ва саросима аломатлари зухур бўлди. Кайфиятини ўғлидан яширишга уриниб, бир зум кўзларини юмиб олди. Тарағой баҳодир ҳар ҳолда Туғлук Темурнинг кимлигини, нималарга қодирлигини яхши биларди. Оталари бир-бирларига яқин эдилар. Баҳор пайтларида Туғлук Темурнинг отаси Элхўжа ўғлон Қешга келса, ёзнинг иссиқ кунларида амир Беркал ўғли Тарағойни олиб Болосоғунга борарди. Тарағой баҳодир уни ўша кезларда кўп кўрган. Туғлук Темур бола ҳам ҳарбийларча кийиниб олган, кўзида амалу мартабага мойиллик учкунлари чакнаб турарди. Ушанда Тарағой баҳодирнинг отаси унинг елкасига уриб: «Ха, Элхўжанинг ўғлони худо хоҳласа келажакда баҳодирлик таврида донг чиқарадур», деб эркалатгани эсида.

Темурбек бир неча дақиқа орага чўккан сукунатдан кейин «нима киламиз?», деган маънода отасининг кўзларига тикилди. Тарағой баҳодирнинг кўзлари хиёл очик эди. У оёқ тарафида тик турган ўғлига узок термулиб турди. Норғил, шижоатли, ақл-идрокли ўғлига ҳаваси келди. «Хайрият, номим ўчмас эркан», деди у ичида. Темурбек ҳақиқатан ҳам ота ўғил бўлиб ўсди. Мактабда хат-саводини чиқарди, зарур билимлар орттирди, «Сулук ал-мулук»дан яхши таълим олди. Ешлигидан ҳарб ишларини суярди, уни ҳам икир-чикиригача яхши эгаллади. У, айниқса, ҳар қандай одам билан тил топа биларди. Тарағой баҳодир ўғлининг келажакдан кўнгли хотиржам эди. «Бир кунини кўриб кетади, асло кам бўлмайди», дерди ўз-ўзига. Лекин шу дамда уни бир қадар ваҳима босди. Нима бўлганда ҳам ўғли-да, яна ёлғиз ўғил. Қолаверса Ҳожи барлос билан қоляпти. «Қариндош бўлатуриб менга нима каромат кўрсатди-ю, ўғлимга мурувват қилармиди бу тулки», — деди у ичида. Бундан ташқари, Чиғатой улусининг мен-мен деган беқларининг аҳволи ҳам унга аён эди. Улуснинг бус-бутунлигини сақлаш, раиятнинг бошини қовуштириш ўрнига «мен сендан зўрман» қабилида иш тутиб, кеча бир-бирининг ёқасидан олишди, бугун эса нон-тузини ошаб, отини минган халқини ташлаб, душманнинг хизматига кириб ўлтирибдилар. Бундай шароитда ўғлининг аҳволи не кечар экан? Тарағой баҳодир айни шу сонияда мана шуларни ўйлаб, боши қотди. Темурбек эса Ҳожи барлоснинг мактубини тутганча отасининг дозига термилиб, ундан жавоб кутарди. Шу алфозда ота-бола бир

неча дакика бир-бирларига тикилиб туришди. Охири, Тарағой баҳодир бўғик овоз ила ўғлига мурожаат қилди:

— Майли, борингиз, бек! Амакингиз сизни беҳуда чорламагандур. Сизни Ҳожига, уни яратган эгамга топшурдим. Сизга ижозат, ўғлим!

Тарағой баҳодир шундай деди-ю, томоғига каттик бир нима тикилгандай бўлди. Хўрлиги келиб, кўзлари жикка ёшга тўлди. Отасининг ахволини кўриб, Темурбекнинг хўрлиги келди, лекин кўзидан бир қатра ёш томчиламади.

— Тезроқ боринг! Амакингиз маҳтал бўлиб қолмасун,— деди Тарағой баҳодир яна гапини такрорлаб. Бироз нафасини ростлаб олгач, яна нималардир демокчи бўлди, лекин «яна дийдор кўришармиканмиз», деган андиша хотиридан кечиб, қайта кўнгли бузилди.

— Аммо ўзингизга эҳтиёт бўлинг, қарамоғингизда бўлган худонинг бандаларига озор етказманг, бошини силанг,— деди у охири ўзини қўлга олиб.

Темурбек отасининг ёнига бориб чўк тушди ва кўлларини ўпди.

— Ҳазратимни хотирдан фаромуш қилманг, бек. Зоти шарифлари Сиз бирлан биз, балки Кеш халқининг руҳоний отасидурлар.

Темурбек отасининг пичирлаб айтган бу сўзларини яхши эшитолмади. Хаёлини минг хил ўй-фикр чулғаб олиб, эс-хушини аллақакадир учириб кетган эди. Лекин ҳазратим дегани эсида қолди, гап нима хусусда бораётганлигини дарров илғаб олди. Отаси бир умр сиғиниб, дуосидан баҳраманд бўлиб келган пири Шамсуддин Кулол хақида гапирган эди. Амир Кулол алломайи замон Шаҳобуддин Сухравардийнинг халфаси бўлиб, диний илмлар ҳамда тариқат сулуқини пухта эгаллаган билимдон одам эди. У кўп вақтини Кеш қабристонининг ёнгинасига қурдирган хонақосида кечирар, ўта камсукум, ғарибваш одам эди. Амир Тарағой баҳодир ҳазрат эшоннинг содиқ муридларидан бўлиб, уни тез-тез йўқлаб, назру ниёз бериб турарди. Баъзида унинг зиёратига Темурбекни ҳам етаклаб олиб борарди. Шу-шу, Темурбек отасига ўхшаб хожа Шамсуддин Кулолнинг пешидан тутиб, унга мурид бўлиб қолди.

— Энди боринг, бек,— деди ниҳоят Тарағой баҳодир ва кўл очиб оқ фотиҳа берди.

Айни шу пайт хонага ўғай онаси Қадақ хотин билан эгачиси Қутлуғ Туркан оғо кириб келишди. Ота-ўғил фотиҳага кўл очиб турганларини кўрдилар-у, улар ҳам остонда чўк тушдилар. Қутлуғ Туркан оғо отаси ўсалланиб

қолгандан бери шу ерда. Уйига — Бухоройи шарифга факат икки марта бориб келди. Эри таг-туглик одам. Дуклот амирларидан. «Майли, боравер, отамларга қара. Унинг биздин бошқа кишиси йўқ. Темурбек эр киши, доим кўчада, беморга қаролмайди. Биз болалар бирлан бир кунимизни кечирурмиз, отамга кийин.— деди амир Довуд хотинига кейинги сафар борганида. Шу-шу, Кутлуғ Туркан оғо отасининг ёнида...

Қадақ хотин ва Кутлуғ Туркан оғо билан Темурбек яна бир неча дақиқа ота қошида бўлдилар. Тарағой баҳодир кўлини яна дуога очди.

— Парвардигори олам сизларни ҳаминиша ўз панонида асрасун, мурод-максадларингизга етинглар, болаларим! Омин!..

Болалар яна бир марта оталарининг кўлларидан ўпдилар, кейин орқаси билан юриб ҳузуридан чиқдилар. Кутлуғ Туркан оғо билан Қадақ хотин Темурбекни кўча дарвозасигача кузатиб чиқдилар. Рикобдор Мамат бекнинг эгар урилган олапаки отини тизгинидан тутганча кўча дарвозанинг ёнгинасида турган экан, хожасини кўриши билан сўл кўлини кўксига қўйиб хўшлашди. Темурбек аввал онаси, сўнг опаси билан хайрмаъзурлашди, сўнг ирғиб отга минди, лекин кетолмади. Она билан опасига бир қайрилиб қаради-ю, юзларидаги ғамгин аломатни кўриб кўнгли бузилди. Оғир бетоб бўлиб ётиб қолган отаси яна кўз ўнгидан ўтди. Унинг тақдири энди она билан мана шу ёш жувоннинг кўлида. Яна кўришиш муяссар бўладими, уларга? Мана шуларни ўйлади-ю, ўзини тутолмади. Кўзларидан дувиллаб оққан ёш унинг икки юзини ювди. У жаҳл билан отга камчи босди. Олапаки уни кўтарганича узоқ-узоқларга учириб кетди. Кўчада олапакиннинг туёғи кўтарган чанг-тўзону, йиғлаган Кутлуқ Туркан оғо билан муштипар она Қадақ хотин қолди.

Темурбек Кешга чошгоҳдан сал ўтганда етиб борди. Шаҳар ҳар қачонгидан гавжум. Қатта кўча бўйлаб у ёк-бу ёкка от чоптириб ўтаётган навкарлар... Жарчилар: «Ҳой, аҳли Кеш! Эшитмадим деманглар, эшитганлар ўлтирманглар! Улусни ёғий босди. Барча йигитлар, ўн беш ёшдан етмиш ёшгача ҳамма эркак отулови, қурол-аслаҳаси ва бир ойга етгулик озукаси бирлан тез фурсатда Кўзи мундоққа йиғилсун!» — деб осмону фалакни бошга кўтариб жар солардилар. Ҳокимнинг қароргоҳи олдида ҳам одам кўп. Уламо, ўнбоши ва юзбошилар, ясовул ва мулозимлар, ҳар ким

тўпи билан нималарнидир сўзлашиб турардилар. Ҳамманинг юзида тарадуд ва ташвиш. Жамоа Темурбекни таниб, бирови кўлини қорнига, бошқа бирлари кўксига кўйиб саломлашдилар. Ясовулбоши чопиб келиб отининг жиловидан тутди. Темурбек отдан ирғиб тушди ва кўлларини кўксига кўйиб бу ерда турганларга таъзим қилди. Мулозимлардан бири — эшик оғанинг одами бўлса керак — уни ичкарига чорлади.

Ҳожи барлоснинг кўринишхонаси катта-кичик беклар, машойиху уламо билан лик тўла. Ҳазрат Шамсуддин Қуллол ҳам шу ерда эдилар. Темурбек аввал амакиси билан кўришди, кейин бориб отаси ва пири муршиди бўлган бу олий зотни зиёрат қилди...

Кенгаш бир масала устида бўлиб, қиска ўтди. Ҳожи барлос содир бўлган вазиятни лўнда қилиб тушунтирди:

— Биз барча вилоятларга, — деб сўз бошлади у, — Хисорга ҳам, Самарқандга ҳам, Хиротга ва Балху Шибирғонга ҳам чопар юбордик, локин амир Муҳаммадхўжа ҳам, Ўлжайту ҳам, Ҳизр Ясовурий ҳам чопарга аниқ бир жавоб қилмабдурлар. Фақат амир Хусайндин хушxabар олдик. Черики бирлан йўлга чиққонмиш. Сулдуслар, найманлар ва ясовурийларнинг сукут сақлағонлари майли-я, локин анави кўппак Боязид жалойирни айтмайсизми? Ёғий бирлан оғиз-бурун ўпишибдур ва они бизнинг устимизга етаклаб келаётгон эрмиш.

Ҳожи барлос шу ерда гапни узди ва «не маслахатни раво кўрурсизлар?» — дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлаб чиқди. Лекин ҳеч кимдан садо чиқмади. Темурбек ҳам аҳли мажлисга назар солди. Уламо билан машойих ер қизиб ўлтирарди, бекларнинг юзида эса жасорат аломати сезилмасди. Улар паришон ва саросима кайфиятда эдилар. Ҳожи барлос жиянига мурожаат қилди:

— Хўш, бек, сиз не фикрдасиз?

Тўсатдан берилган савол Темурбекни доводиратиб кўймади. У вазиятни бошданок англаб, ёғий хусусида нима дейишни аввалдан ўйлаб қўйган эди. У катъият билан деди:

— Жамоага маълумки, ёғий қудратлик. Боязид жалойирга ўхшаганлар яна топилмай қолишига ким кафил бўлолади? Ихтиёримиздаги лашкар бирлан эрса Туғлуқ Темурхонга бас келишимиз амри маҳол. Ёғий

Мовароуннахрга ичкариламай, шахару кишлоклари-миз боскину талонга қолмай туриб, мўғул бирлан сулҳ тузсак тўғри бўлурму, деган ўйдамен. Акс холда, худо кўрсатмасун...

Темурбек буёғини айтмай қўяқолди. Аҳли мажлисга акс холда не фожиа юз бериши бусиз ҳам аён. Ҳожи барлос ҳам, аҳли мажлис ҳам бир дақиқа Темурбек айтган гаплар хусусида ўйланиб қолдилар. Дарвоқе, вазият оғир, бунинг устига, «дард устига чипкон» дегандай, Чигатой бекларида аҳиллик йўқ. Бундай шароитда беш-ўн минг кишилик кўшин билан Туғлуқ Темурдек кучли подшоҳга бас келиб бўлармикин? Боринги, сулҳ ҳам таклиф қилинди. Лекин Туғлуқ Темурхон ўлжанинг ўзи мана-мен деб, кўлига тушай деб турганда сулҳга кўнармикин? Ва яна у ҳойнаҳой Чигатой улусини эски холида тиклаш тараддудидадур? XIII асрнинг ўртасида бу улус иккига: Мўғулистон ва Туркистонга ажралиб кетгандан бери аҳвол мана шунақа. Иккала тарафнинг хонлари ҳам ўзим бўлайга тушиб қолишган. Еттисув билан Ила воҳасида қолиб кетган чигатойлар Мовароуннахрга кўчиб бориб ўтроклашган ва маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетган кавмини қораунас (дурагай) деб, қораунаслар бўлса еттисувликлар билан илаликларни кўпинча боскинчилигу талончилик одатини ташламагани сабабли жете (боскинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлиб қолдилар. Мана энди айни шу пайтда жетеларнинг кўли баланд келиб турибди. Ҳожи барлоснинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Хўш, Темурбек таклифи хусусида нима десин? Унинг боши қотди. Аҳли мажлисга яна бир марта кўз ташлаб чиқди. Ҳамма бояғидай сукутда. Охири бўлмади. Ҳазрат Шамсуддин Қулолга мурожаат қилди:

— Ҳазратим, Темурбек қилган таклиф хусусида нени маслаҳат кўрадулар?

— Темурбекнинг гапида жон бор, таксир, сулҳдин бошқа чора йўқ,— деди хазрат бир ҳокимга, бир Темурбекга қараб.

Ҳожи барлос хазратга эътироз билдирди:

— Йўқ, хазратим. Туғлуқ Темур сулҳга кўнмай-дур. Мовароуннахрдек улгуржи ўлжани қўлдин бериб бўлти. Савашмоққа ҳам имконимиз йўқ. Шундай бўлгач, бирдан-бир тўғри йўл молу жонни таҳкиру фотатдин омон сақлаб қолишни ўйлаш керак. Аҳлу аёлимиз, мулозим ва хизматкорларимиз бирлан қўлга

олгудек молимизни олиб, вақтинча Хуросон тарафларга кетганимиз маъқул... Кейин кўрурмиз. Тангри таоло не йўлга бошлар эркан.

Ҳеч кимдан садо чикмади. Шундан кейин Ҳожи барлос яна жиянига мурожаат қилди:

— Гапимиз сизга маъқулму, бек? Менимча, сизнинг ҳам биз бирлан кетганингиз маъқул.

Темурбек ҳеч иккиланмай жавоб қилди:

— Йўк, таксир, мен бундай қилолмаймен. Бир умр Мовароуннаҳр халқининг нонини еб, тузини ичиб, оғир пайтларда уни ёғийнинг талониға ташлаб кетиш инсофдин бўлмас. Бошсиз мулк — жонсиз танага ўхшайдур. Сиз ҳам қолинг, таксир. Эл-юртга бош бўлинг. «Эл-юрт дардига дармон бўл!» — деган нақл бор, олий ҳазратлари.

Ҳожи барлос ўзининг тўғри йўл тутаетганини исботлашга уриниб, яна кўп далил-исботлар келтирди. Охири, Темурбекни болага чиқариб «қари билганини пари билмас» деб тесқари қараб олди. Лекин Темурбек сўзида қатъий туриб олди:

— Сиз не қилсангиз ихтиёрингиз. Не бўлса бўлсин, мен барибир улус бирлан, эл бирлан қолурмен.

Бошқа сўзловчи бўлмади. Аҳли мажлис орасига узок сукут чўкди. Нима ҳам дейишарди. Айтиладиган гапни беклар айтиб қўйишди...

— Ҳожи барлос айтганини қилди. Эртаси куни саҳарда кўч-кўронини туя ва от-уловга ортиб Кешдан чикди ва Жайхун соҳилига қараб йўл олди. Темурбек эса йигитлари билан Хўжа илғорга қайтди...

У уйига эртаси куни пешин намози пайтида кириб келди. Келдию, отаси ётган хонага ўтди. Хайрият, отаси эсон-омон экан. Ва, ҳатто Тарағой баҳодирнинг аҳволи бугун Темурбекка кечагидан дурустрок туюлди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай эди. У бугун эрта тонгдан бери бир қадар дадил, чехраси очик эди. Ўғлини кўриб эса қувониб кетди ва ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин қуввати етмади. Темурбек отасининг ёнига чўк тушди, қўлларини ўпиб, юзини юзига қўйди. «Яратганга шукр, отам тузалиб кетади, шекилли», — деб суюнди. Лекин Темурбек инсонда ёруғ дунёдан кўз юмиш олдидан қандайдир илоҳий куч, сергаклик пайдо бўлишидан хабарсиз эди. Темурбек Кешда бўлиб ўтган воқеани отасига қисқагина сўзлаб берди. Тарағой баҳодир ўғлининг гапларини диққат билан тинглади, лекин отасининг аҳли-аёли ва кўч-кўронини олиб, Кешни

бўшатиб чикканини эшитиб, бош чайкади, кайфияти бузилди.

— Яхши бўлмабдур бу килғонлари. Нима бўлғонда ҳам Кешни химоя қилиш зарур эрди. Ҳожи хиёнат қилибдур киндик қони тўкилғон юртига,— Тарағой баҳодир шундай деди-ю, бирдан ўзидан кетди.

Темурбек юз берган бу аҳволни кўриб кўриб кетди, бор овози билан опасини чақирди. Ўлжой Туркан оғо шу атрофда экан, инисининг қаттиқ овозини эшитиб, ичкарига чопиб кирди. Отасига кўзи тушди-ю, дод солди. «Дод-вой»ни эшитиб хонага ҳарсиллаганча Қадак хотин кириб келди. Тарағой баҳодир ялт этиб кўзини очди-ю, кейин яна юмиб олди. У шу тариқа лом-мим демай, яна бир кеча-кундуз ётди. Эртаси ўтиб, индинига эрталаб сал дурустлашган бўлди. Лекин барибир ўнглаиб кетмади. Ой куни битган экан, нонуштадан кейин унга бирдан ўқчиқ келди. Темурбек отасининг бошини кўтариб, оғзига идиш тутди. Тарағой баҳодир бир оз кайт қилди, кейин совук тер босди уни, ғарғара бошланди. Бир чой дамлаш вақти ўтар-ўтмас ғарғара тўхтади. Тарағой баҳодир «пуфф» деди-ю, боши шилк этиб ўғлининг қўлидан тиззасига тушди. Тарағой баҳодир шу тариқа оламдан ўтди. Темурбек билан Қутлуғ Туркан оғо ва Қадак хотин дод солганларича қолишди...

Ўша куни пешин намозидан кейин марҳумнинг жасадини ота-боболари ёнига тупроққа топширдилар. Бу воқеа Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, хижрий 761 (милодий 1360 й.) да содир бўлди.

Азадорликнинг учинчи куни «ёғий Қаршига яқинлашиб қолибдур» — деган хабар олинди. Темурбек ўша куни кечқурун отасининг учини ўтказди-ю, эртаси эрталаб теварак-атрофга жарчи ва тавочилар юбориб, лашкар йиғишга тутинди. Бешинчи куни эрталаб у Кешга жўнаб кетди. Ўша куниёқ қолган-қутган беклар, уламо ва машойихни тўплаб, шаҳар мудофааси хусусида кенгаш ўтказди. Сўнг бу муҳим ишни ишончли кишиларнинг қўлига топшириб, олтинчи куни сахарда йигирма чоғлик навкар билан Қаршига йўл олди. Лекин кўп юрмасдан, отини битта-битта бостириб, шошмай келаётган номаълум одамларга дуч келди. Улар бор-йўғи уч отлик эдилар. Темурбек улардан бирини дарров таниди. У ёғий лашкарининг манглайига гажарчи бўлиб келаётган Маҳмудшоҳ Ясовурий эди.

— Кимсизлар? — деб ўшқирди Маҳмудшоҳ Ясовурийнинг ўнг қўлида турган семиз пакана мўғул.

— Мен, Кеш ҳоқими. Ҳожи барлоснинг жияни Темурбек бўламен, — деб жавоб берди вазминлик билан Темурбек.

Мўғул яна ўшқирди:

— Не юмуш бирлан бу тарафларга келаётирсен? Бизга не юмушинг бор?

Темурбек аввалгидай ўзини оғир-вазмин тутиб деди:

— Биз хон ҳазратларининг хизматиға бораётурмиз. Зоти олийларни нени раво кўрсалар шунга бош эгурмиз.

— Хайда, бўлмаса, — деди мўғул калондимоғлик билан.

Темурбек бошда мўғулнинг гапини укмади. Сўнг отини тисаргандан кейин тушунди. «Хайда» дегани кўнғиротлар лафзида «биз бирлан юр» дегани экан.

Мўғул лашкарининг манғлай кисми Хузорда турган экан. У ерга кун чошгоҳдан оққандан кейин етиб боришди. Маҳмудшоҳ Ясовурий ва унинг ҳамроҳлари Темурбекни ўша манғлайнинг сардори амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар, навкарларини эса сал нарироқда тутиб қолдилар.

Темурбек Туғлуқ Темурхоннинг катта нуфузга эга бўлган бу амирини биринчи кўриши эди! Элликдан ошган, соч-соқолига битта-яримта оқ оралаб қолган барваста ва хушсийрат одам эди у. Ҳожибек икки қават қилиб солинган кимхоб тўшакча устида ўлтирар эди. Кўринишидан мутлақо кўчманчига ўхшамасди. Чодирдаги жиҳозлар ҳам худди кораунасларникидай: ерда жимжимадор гул солиб тўкилган калин катта кигиз, деворнинг чор атрофига хўтан гиламлари осилган, сандуғ устида бир тахмон баҳмал ва адрасдан тикилган кўрпалар. Салом-аликдан сўнг Ҳожибек Темурбекка қўли билан ишора қилиб қаршисидан ўрин кўрсатди. Темурбек чодир соҳиби кўрсатган ерга ўлтирди. Дуофотихадан кейин мулозим дастурхон ёзиб, нон, мевачева, катта ёғоч товоқда яхна гўшт келтириб қўйди. «Ҳозир бир саноч кимиз олиб келса керак, каллаи сахарда», деб ўйлади Темурбек. Чунки кўчманчиларнинг удуми шунақа. Аммо ўйи хато бўлиб чиқди. Мулозим бир жуфт пиёла билан катта хитойи чойнакда чой келтириб қўйди. Чойни Ҳожибекнинг ўзи куйди. Бир пиёладан чой ичилгач, у тавозеъ билан Темурбекка мурожаат қилди:

— Хўш, бек, қандай шамоллар учирди биз та-
рафларга?

— Хушвақт бўлинг, жаноби амир.— Ичида бўлса:
«шамол қанакасига сен томонларга бўлар экан?»,—
деб қўйди.

— Бошингизга мусибат тушибдур, деб эшитдик, бек.
Отангиз бандаликни бажо келтирибдурлар. Сизга
хамдардмиз, таъзиямизни қабул этинг.

— Раҳмат, таксир, Аллоҳнинг иродаси шу эркан,
илож қанча?

Темурбек оғир хўрсиниб қўйди. Ҳожибек бошини
қуйи солганича бирмунча вақт индамай ўлтирди. Сўнг
бошини кўтариб Темурбекка тикилди, лекин гапни
нимадан бошлашни билмади. Темурбек буни пайқади ва
чўзиб ўлтирмасдан муддаога ўтиб қўя қолди:

— Ўзларидин қолар гап йўқ, жаноби амир. Бехуда
қон тўкилиб, эл-юрт талон-тарожга мубтало бўлмасми-
кин, деган андиша бандани хон ҳазратлари мулозама-
тига боришга ундади. Бу ерга келиб қолғонимизнинг
сабаби ҳам шу, жаноби амир.

— Офарин! Маъқул иш тутибсиз, бек!

Амир Ҳожибек кўпни кўрган, ақлли ва сермулоҳа-
за одам эди. Қаршисида ўлтирган баланд бўйли, кенг
елкали ва оқсарикдан келган бу норғул йигитни
у ёшлигида — бундан ўн икки йил аввал Қешга келган
пайтида кўрган эди. «Қаранг, қандай баҳодир йигит
бўлиб ўсибдур у. Яна ақл-идрокли, мулоҳазали.
Достонларда куйланаётган Сому Наримон дегани шул
бўлса керак? Қани энди шундай ўғлинг бўлса», деган
ўкинч амир Ҳожибекнинг кўнглидан кечди. Айниқса, эл-
юрт хусусида қайғураётгани унга жуда ёқди.

Улар ўша куни хуфтонгача дастурхон устида гу-
рунглашиб ўлтирдилар. Амир Ҳожибек Мўғулистоннинг
ажойиботу гаройиботлари, хон ўрдаси, Туғлуқ Те-
мурхоннинг олижаноб фазилатларидан сўзлади. Те-
мурбек бўлса улус бекларининг ўзбошимчалиги, мамла-
катнинг шу кундаги ахволдан баъзи гапларни унга
сўзлаб берди. Кечки овқатдан кейин амир Ҳожибек
меҳмонга ваъз-насиҳатлар қилди, тасалли берган
бўлди. Хуфтон намозини бирга ўқишди.

— Жаноби олийларини қора тортиб келиб, жуда
тўғри иш қилибсиз, бек. Бу кеча бир оз дамингизни
олинг, бу ёғини эрта-мерта бамаслаҳат қилурмиз,—
деди у хайрлашаётиб Темурбекка.

Хуфтон намозидан кейин Темурбекни шунинг учун махсус тикилган чодирга кузатиб қўйишди. Темурбек амир Ҳожибекнинг чодирдан чиқаётганда унинг мана бу сўзлари кулоғига чалинди: «Ташвиш тортмангиз, бек. Навкарларингиз тинч-омон. Тунингиз хайрли бўлсин, худога омонат!»

Амир Ҳожибек самимиятлиги ва одамохунлиги билан Темурбекда яхши таассурот қолдирди. Темурбек унинг мижозидида кўпчилик ҳукмдорларга хос иккиюзламачилик, жоҳиллик, макру ҳийла аломатларини сезмади. Шундай бўлса ҳам бирқадар чўчиброқ турди. Ўзи мўмин-мусулмон одамга ўхшайди бу Ҳожибек. Лекин кўнглида не борлигини ким билади? Темурбек ўша кеча мижжа қокмай тонг оттирди. Кўпроқ навкарларидан хавотирланди. Уни бу ерга хайдаб келган ҳалиги пакана мўғулдан кўпроқ чўчиди. Кўзи илинди дегунча кўз олдида намоён бўлаверди ўша пакана.

Эртаси куни нонушта ҳам, тушлик ҳам куюқ бўлди. Амир Ҳожибек кечқурун Темурбекнинг шарафига катта зиёфат уюштирди. Лекин маслаҳатдан ҳали дарак йўқ эди. Ҳожибек Мўғулистон билан Қошғарнинг ажойиботу гаройиботлари, Рустам ва Афросиёб ҳикоятлари билан Темурбекни яна банд қилди. Лекин сулҳу мулозимлик хусусида ундан бирон сухан чиқмади. Темурбекнинг шубҳаси орта бошлади. Уни зиёфат ва ширин суҳбатлар билан банд қилиб, ўша ёқда ишни битираётган бўлмасин, яна? Балким мўғуллар Кешни ҳам олгандир? Бирон чора топмаса бўлмайди энди. Нима қилиб бўлмасин ширин сухан амирнинг тузоғидан чиқиб, хон ҳузурига бормаса эртага кеч бўлади. Шундай ўй-хаёллар билан Темурбек кечқурун яна чодирга қайтди. Тун яримлаганда у чодир олдига қўйилган соқчи билан тил топишди. Темурбек унга мурацца камари билан каркидон соплик пичоғини берди, соқчи эса унга навкарлари тутқун бўлиб турган ерни кўрсатди. Темурбек чакконлик билан донг қотиб ухлаб қолган соқчиларнинг олдидан ўтиб олди, сўнг чодирга кириб, четроқда ухлаб ётган навкарнинг оёғига тепди. Навкар чўчиб ўрнидан турди.

— Қим бу? Қимсан ўзи?

— Тисс...с,— Темурбек кафти билан унинг оғзини ёпди,— бу мен, менман.

Навкар хожасини овозидан таниди:

— Хайрият, бек жаноблари, омон эркансиз, биз бўлсак...

Навкар буёғини айтолмади. Темурбек унинг кўнглидаги гапни тушунди. Навкарлар Темурбекни улардан ажратиб қаёққадир олиб кетганлари, ўзларини эса ўнбошининг чор тарафи илма-тешик бўлиб кетган чодирига тикиб кўйишгандан бери кўркув ва тахлика оғушида кун кечираётган эканлар. Темурбекдан бирор хат-хабар бўлмагач, мўғуллар уни бир ёқлик қилиб кўйишмадимикин, деган хаёлга ҳам боришибди. Темурбек навкарни овозидан таниди, елкасига уриб, уни юпатди, кулоғига шивирлади:

— Тинч-омонмен, Мамат. Йиғлама. Мана кўриб турибсен, гўрт мучам соппа-соғ. Бўлди, йиғлама!

Темурбек бўладиган гапни Маматга тушунтирди ва охишта қадам ташлаб, навкарлар хузуридан чиқиб, чодирига қараб кетди. Лекин, «қандай бўларкин, навкар Қешга бориб мўғуллар яқинлашиб қолганини бекларга етказа олармикин?» деган ўй-хаёл билан алла-махалгача кўз юмолмади.

Эрталаб уни амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар. Темурбек дарров унинг юзига разм солди. Лекин, бугун Ҳожибек кечагидан ҳам хурсандроқ кўринди унга. У ҳар қачонгидан сертакаллуф ва меҳрибон эди. «Бунинг тагида бир гап бор», деди Темурбек ўз-ўзига. Хондан каттароқ мукофот олдимикин, ёки хотини ўғил туғдимикин?» Йўқ-йўқ мўғул қўшинлари Кешни қўлга киритган бўлса керак. Темурбекнинг кўнглидан шу хаёл кечди.

— Келсинлар, бек! Қалай, яхши ётиб турдиларму?

— Қуллук, жаноби бек. Олижаноб ҳимматингизга ташаккурлар айтиб, сизни дуо қилиб ётдик.

Амир Ҳожибек унинг юзига астойдил тикилди, бу гаплар дилдан айтилмаган, балки пичинг ва аччиқ устида айтилганлигини пайқади чамаси. «Бу зийрак йигитнинг ҳамма нарсага ақли етиб турибдур», деб ўйлади. Бир зумда Ҳожибекнинг аввалги хурсандчилигидан асар ҳам қолмади. Кўзлари кичрайиб, юзи буришди. Темурбек эса бекорга тутиб турилмаганлиги, шу вақт ичида мўғуллар анча-мунча режаларини амалга ошириб олганликларига тўла ишонч ҳосил қилди. Кейинроқ маълум бўлдики, мўғуллар шу икки-уч кун ичида Қаршини ва Темур копуққача бўлган барча ерларни қўлга киритиб олибдилар. Амир Ҳожибек мусоҳибнинг ўй-фикрларини бўлиб ташлашга қарор қилди. Ўзини қўлга олиб жилмайди.

— Ийе, эсим курсин, ўлтириб бафуржа гаплашсак ҳам бўлади-ку. Қани, кўрпачага марҳамат, бек!

Темурбек миннатдорчилик билдириб, чодир соҳибни кўрсатган ўринга ўлтирди.

Нонушта пайтида улар бирмунча вақт у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Нонушта охирлаб қолганда амир Ҳожибек асл мақсадга кўчди:

— Ростдан ҳам сиз хонимизнинг хизматлариға кирмоқчимусиз?

— Шундай, таксир.

— Кейин одамлар сизни хиёнатда айблаб, маломат қилишларидин кўркмайсизму?

— Кўркамен, таксир. Илож қанча. Мен элу улуснинг эмну омонлиғи, рааёнинг рифоҳияти, деб шу ишға қўл уриб турибмен. Сирасини олғонда, Туғлук Темурхон ҳам Чигатойхон авлоди. Элға машхур Дувахоннинг улуғ набираси.

— Тўғри айтасиз, бек, — Ҳожибек тарихдан олди, — Жаноблариға ҳам маълумки, Чигатой улусининг бир пайтлар жете ва қораунас бўлуб иккига бўлиниб кетганлиғи туриб-битғони хато бўлғон. Шу иш, агар янглишмасам, Ботухоннинг зўрлиғи бирлан бўлғон.

Амир Ҳожибек 1251 йили ўша Ботухоннинг ташаббуси билан Қорақўримда бўлиб ўтган қурултой тугаши биланок яна ўша Ботухоннинг аралашуви билан Чигатой авлодидан саксондан ортиқ хонзода устидан ўтказилган суд мажлиси ва оқибатда ўша хонзодаларнинг қатл этилиши воқеаларини эслади. Темурбекка ҳам буни бир пайтлар раҳматлик отаси айтиб берган эди. Ушанда ярғучилар аёлларни ҳам аямаганлар. Ботухон ўшанда бир бутун Чигатой улусини иккига ажратиб ташлаб, Олтин Ўрда давлатининг сиёсий мавқеини ўрнатган эди. Қорақўрумда Ботухон билан Мангу коон ўртасида тузилган битишувға биноан, Еттисув билан Мовароуннахрнинг бир қисми Олтин Ўрдаға тобеъ этиб кўйилди. Ҳатто Бухоро, Шош, Чинос ва Қорақўлда Олтин Ўрданинг доруғачи, тонмачи ва босқоқлари билан аскари турган. Тўғри, кейин, Дувахон даврида, Чигатой улуси бир қадар қаддини ростлаб олди. Лекин, кейинча жете ва қораунас муаммоси яна кўтарилди. Мана, Туғлук Темурхон улусни бирлаштираман деб турибди. Сирасини олганда, бунинг нимаси ёмон? Лекин, Мовароуннахрда бунга қаршилик қилгучилар топилади. Масалан, ана ўша Ҳожи барлос. Хонға итоат қилгиси келмай, Хуросон тарафға ўтиб кетди. Яна анави

Қазағаннинг набираси амир Хусайн ҳам бор. Ким билсин, балки улар эрта-индин биргалашиб катта кўшин билан хонга қаршилиқ кўрсатар. Амир Ҳожибек мана шуларни ўйлаб туриб, Темурбекнинг тутган йўлини маъқуллади:

— Обдан тўғри йўл тутгансиз, бек. Хон жаноблари бу журъату саъй-харакатингиз учун кўп хурсанд бўлурлар, иншоолло. Бунга каминанинг имони комил.

Темурбек кўлларини кўксига кўйиб бош ирғаб амирга миннатдорчилик билдирди. Лекин Ҳожибек унинг бу ҳаракати сидқидилданми ёки бошқами — бунга бир қадар шубҳа қилди. Шунинг учун Темурбекка диққат ила назар ташлади. У иккиюзламачилиқ қилаётган бўлмасин яна? Бундай аломат сезмади. Аммо шубҳадан ўзини холи тутолмади. Амир Ҳожибек Темурбекни имтиҳон қилишда давом этди:

— Айнан шу сонияларда, Темурбек, манғлай қисми-миз ота юртингиз Қеш шахрининг остонасида турибдур.

Бу хабар Темурбекнинг қалбига найза бўлиб санчилди. Уни совуқ тер босди. Нахотки, эл-юртни талондан саклаб қололмади. Энди нима деган одам бўлди? Ахир, шу ота юрт деб душманнинг хизматига киришга рози бўлган эди-ку?! Ҳа, тулки Ҳожибек. Уни лақиллатибди. Амир Ҳожибек Темурбек саросимага тушганини пайқаб, уни юпатишга ҳаракат қилди. Тўғриси бу зийрак, алқомат баҳодир йигит унга ёкиб қолди.

— Азият чекмангиз, бек, биз лашкарга ҳам, амирларга ҳам шахарга киришни тақиб этиб кўйганмиз, — деди у қатъият билан.

Темурбек Ҳожибекка бир нима демади, чунки унинг самимийлигига ҳамон шубҳаланиб ўлтирган эди. Шаҳарга кирмаган бўлса-да, моли омон деб халқнинг бор-йўғини шилиб олишгандир уларнинг тонмачилари. Қешнинг теварак-атрофидаги қишлоқларнинг холи не кечди экан? Ҳаммаёқ мўғул отларининг туёғи остида пайхон бўлгандир? Ҳожа илғор-чи? Темурбекни яна ташвиш чулғаб олди.

Амир Ҳожибек Темурбекнинг кўнглига келган бу шубҳани ҳам фаҳмлади. Ҳа, суҳбатдошининг ичидагини топишга устаси фаранг эди у.

— Ҳожа илғорда ҳам кўшин йўқ, бек, — деди у Темурбекка самимий оҳангда. — Балким сиз билмассиз, улуғ отангиз бирлан оғанини тутишганмиз. «Қеш бирлан

Хожа илғорга ҳеч ким таарруз этмасун», деб Тук Темур бирлан амир Бекчикдан ҳам илтимос қилғонмиз.

«Ха, сўрасанг-сўрагандирсан,— деди Темурбек ичида,— лекин талон ва боскинни касб-хунар килиб олган бу беклар илтимосингни қабул қилишдимикин? Бундан ташқари, илтимос қилганинг ростми, ўзи? Бу парвардигори оламнинг яққа ўзига аён».

Амир Ҳожибекнинг ҳаракати зое кетди. У Темурбекни ишонтиролмади. Шундан кейин сўнгги воситани ишга солди:

— Тангри таоло насиб этса, эрта ё индин хон ҳазратлари бирлан учрашурсиз,— деди бир оз сукутдан кейин Ҳожибек.

Темурбек унинг кўй кўзларига диққат-эйтибор билан яна бир назар солди. Ундан макру хийла учкунлари чакнаб турарди. «Бало бу одам,— деди Темурбек ўз-ўзига,— ҳақиқатан ҳам мени бу ерда бекорга тутиб турмаган. Хойнаҳой, келган кунийк хоннинг қароргоҳига чопар юбориб, воқеадан уни огоҳ қилган. Хоннинг кўрсатмаси билан шу ишларни килиб ўлтирибди». Темурбек ҳамма нарсани тарозуга солиб, яхшилаб тортиб кўриб шу фикрга келди. Мана, Ҳожи барлос бу ерда эмас, амир Ҳусайндан ном-нишон йўқ. Чигатой бекларининг бир қисми Боязид жалойирга ўхшаб аллақачон мўғуллар тарафига ўтиб бўлган. Ундан бўлак эл-юртни қовуштирадиган одам йўқ шу тобда. Буни амир Ҳожибек ҳам, Туғлуқ Темурхон ҳам яхши билишади. Шунинг учун Ҳожибек минг важ-қарсон кўрсатиб, уни бу ерда тутиб турибди. Лекин Темурбек сирни бой бермади, ўзини билмасликка солди:

— Илтифотингиздан беҳад миннатдормен, улуг амир. Отам раҳматлик сизнинг ҳақингизда кўп нарсаларни сўйлаб берганлар. Ҳаммаси эсимда.

Амир Ҳожибек ичида «ха, боласи қурмағур, қувсан-қув» деса-да, ўзини тушунмасликка солди:

— Ха, бек, отангиз — Тангри таоло ул улуг зотни аҳматига олғон бўлсун.— Кўп яхши киши эрдилар. алол, мўмин-мусулмон одам эрдилар, ул зот.

* * *

Факат икки кундан кейингина амир Ҳожибек Темурбекка хоннинг ҳузурига боришига ижозат берди. нига тўрт одамини кўшди. Темурбек навкарларини

олиб Қаршига қараб йўл олди. Уша пайтда Туғлук Темурхон Қаршида турган эди.

Темурбек Қаршига кош қорайган пайтда кириб борди. Уни қаср атрофида жойлашган мўғтабар меҳмонлар ҳамда муҳожир савдогарлар тушадиган карвонсаройга жойлаштирдилар. Хон уни эртаси куни нонушта ва саломдан сўнг қабул қилди. Хон олтину жавоҳирлар билан безатилган, сандалга ўхшаб кетадиган ўриндикда салобат билан чордона куриб ўлтирарди. Тахт орқасида етти нафар чухра учи ўткир, узун найза кўтариб, серрайиб турардилар. Кўринишхонада бир четда турган баҳши билан эшик оғадан бошқа ҳеч ким йўқ. Темурбек турку мўғул одатига кўра, тиз чўкиб хонга чуқур таъзим қилди. Сўнг, хоннинг имо-ишораси билан икки мулозим унинг икки кўлтиғидан олиб, хоннинг рўбарўсидаги курсига обориб ўтказдилар. Темурбек хоннинг салобати босдимми, ё уни биринчи марта кўриб тургани учунми, бир оз ўзини йўкотди, гапни нимадан бошлашни билмай, бир неча дақиқа хонга тикилганча жим қолди. Нима бўлса ҳам у Кепакхон билан Қозонхонларнинг тожу тахтига эгалик қилиб ўтирган бу олий зотни яхшилаб кўриб олди. У кўринишидан олтимишлардан ошган, сочу соқоли оқариб кетган, ўрта бўйли, оқсарикдан келган одам экан. Хон ҳам қабулга келган бу йигитни бошдан оёқ кузатди. Охири ўртага чўккан сукунатни хоннинг ўзи бузди.

— Кимнинг ўғлонисен?

— Барлос умокидин Тарағой баҳодирнинг боласи бўламен, аълоҳазрат.

— Э, барлослардин, де?

— Ҳа, барлослардин, аълоҳазрат.

— Ҳалиги Укуздин нориғи юзига қочуб кетган занғар Ҳожи барлосга уммат эмасмусен?

— Жияни бўламен, аълоҳазрат.

— Ҳа, жияни, де? Тоғанғму у занғар?

— Йўқ, амаким бўладилар.

— Ҳа, майли. Узинг не юмуш бирлан келдинг?

— Сиздек олий насаб подшога мулозим бўлиб, хизматингизда бўлойин деб келдим, аълоҳазрат.

— Дуруст-дуруст.

Туғлук Темурхон қаршисида ўлтурган бу йигитни яна бир бор бошдан оёқ назаридан кечирди ва унинг яхши ният билан келганига қаноат ҳосил қилди. Темурбекнинг бошқаларга ўхшаб қочиб кетмай, енг шимариб хизматга келгани унга маъқул тушди. У бу

йигитнинг Аллоҳнинг сояси ҳисобланган улуг бир зот олдида ўзини йўқотмай, сўзидан адашмай улурсифат тутншига қойил қолди. «Мингбошими ва, ҳатто, туманбошими қилиб қўйса ҳам ўхдасидан чикатурғон ўғлонга ўхшайдур», деган фикрга келди хон унинг хусусида.

— Чикиб дамингни олатур, ўғлон. Биз сенинг ҳақингда бир фикрга келиб қўйғонмиз.

Хон унга қўли билан «чикавер» деб ишора қилди.

Темурбек яна бир бор хонга чуқур таъзим қилди. Унг эшик оға уни ташқарига олиб чиқиб кетди.

Бу ерда ҳам амир Ҳожибекнинг даргоҳида бўлган воқеа такрорланди. Темурбек кеча-кундуз хоннинг навкарлари орасида юрди. Мўғул беклар уни бир марта зиёфатга чорлаб, роса ичкиликбозлик қилишди. Лекин Темурбек ўзини тута билди. Бир марта чавгон ўйинида қатнашиб, хоннинг махсус совринига сазовор бўлди. Хуллас, шу вақт ичида мўғул беклари, хоннинг топшириғига кўра, унинг туриш-турмуши, ейиш-ичиши, гап-сўзи ва хулқ-атворини обдан кузатишди ва бор гапни вақти-вақти билан эшик оғага етказиб туришди. Ниҳоят, Қаршига келганининг учинчи куни уни яна хоннинг хузурига чақирди. Уша-ўша вазият. Тобуғ маросими адо этилгач, хон Темурбекка деди:

— Хўш, ўғлон, менинг бекларим сени безор қилишмадиларму?

— Йўқ, аълоҳазрат. Ажойиб йигитлар эрканлар алар. Зериктиришмади.

— Дуруст, ундай бўлса, дуруст.

Хон уюшган оёқларини чалиштириб олди. Мулозим айиқ терисидан қопланган тўшакчани олиб келиб, унинг тиззасига ёпди. «Бод касали борга ўхшайдур», деди Темурбек ичида. Бир-икки марта томоқ қириб олгач, Туғлук Темурхон ниҳоят ўз ҳукмини эълон қилди:

— Биз сенга, ўғлон, мингбошилиқ мансабини инъом этдук. Яхши хизмат қилсанг, мартабанг бундин ҳам ошур.

— Куллуқ, аълоҳазрат,— Темурбек икки қўлини кўксига қўйиб, хонга таъзим қилди.

Шу заҳотиёқ мулозимлар унинг елкасига олтой пўстин ташлаб, бошига тулки терисидан тикилган тумоқи кийгиздилар. Ва яна унинг олдига қошига кумуш қопланган эгар, тўқ қизил бахмалдан тикилган тилло ранг попуқлик от ёпиғи, кумуш узанги, қилич,

чўмоқ ва амиркон ғилофли каркидон сопли пичок келтириб кўйдилар. Темурбек ўрнидан туриб, хонга чуқур таъзим қилди.

— Олий ҳимматингиз ва юксак ишончингиз учун жонимни аямайдурман, аълоҳазрат, ўла-ўлгунча содик кулингиз бўлиб қоламан, ҳазрати олийлари!

Хон боши билан «борабер» деб ишора қилди. Темурбек яна бир бор хонга чуқур таъзим қилди ва орқаси билан юриб кўринишхонадан чикди. Ташқарида унга наслдор бир тўриқ бедовнинг жиловини туткизишди. Шу тариқа Темурбек Мўғулистон хонининг хизматига ўтиб қолди. Яна мингбоши бўлиб. Бунинг эвазига Кешни музофотлари билан, то Жайхун соҳилигача бўлган ерларга кўшиб, Темурбекка суюрғол қилиб берди. «Лўлининг отини суғориб пулини ол!» дегани шу бўлса керак», деди Темурбек хон инъом қилган отга минаётиб. Нима бўлганда ҳам ота юртни мўғулларнинг босқин ва талон-тарожидан асраб қолди. Кешда туришга ижозат қилди-ку хон унга. Хонга факат йилда бир марта йиғиладиган хирожнинг бир қисмини юбориб турса, бас. Дўппи тор келиб турган бир пайтда бундан ортик неъматни ким беради унга? Буёғи Аллохнинг иноятига боғлиқ. Унинг карами кенг, лутф-эҳсони бекиёс. «Бирни берган тангрим эртага «ол кулим!» деб мингни беради», деган нақл бор. Темурбек то Кешга кириб боргунча шундай ўй-хаёл суриб борди.

Темурбек Кешда бекорга вақт ўтказмади. Аста-секин теваарак-атрофдан йигитларни тўплаб, кўшин тузабошлади. «Интиланга толеъ ёр» деганларидай, қиска вақт ичида унинг туғи остига каттагина лашкар жам бўлди. Муҳими шундаки, Хизр Ясовурий ҳам Самарқанд лашқари билан келиб Темурбекка кўшилди...

Кўп ўтмай, жете амирлари ўртасида ихтилоф чикқанлиги ва Мўғулистонда ур-йикит бошланиб, Туғлук Темурхон асл юртига қайтишга қарор қилганлиги ҳақида хабар олинди. Бу, шубҳасиз, Мовароуннаҳрни мўғул истибдодидан қутқазиб йўлида Темурбекнинг кўпдан бери қилиб юрган орзусининг ушалишини тезлаштирди. Иш қилиб, бошқа Чигатой беклари ҳам, хусусан Боязид жалойир билан амир Хусайн қабилар ҳам бунга англашсин-да. Улар қанчаики тезроқ жамъ бўлсалар, режасининг амалга ошиши шунчалик тезлашарди. Бахтга қарши, бунга ҳам ҳали фурсат етишмаган экан. Аксига олиб, ўша кунлари Кобулни

идора килиб турган амир Хусайн билан Балх ҳокими Баён сулдус урушиб қолсалар бўладими? Амир Хусайн кўл остидаги бор кўшин билан Балх устига от сурди. Баён сулдус ҳам Балх ва унга тобеъ ерларнинг черикини йиғиб, муҳолифи билан савашишга ҳозирлик кўрабошлади. Темурбек бу аҳвол ҳақидаги совуқ хабарни ҳар иккала ёвлашиб қолган амирларнинг чопаридан эшитди. Амирлар ёрдам сўраб Темурбекдан бошқа Хизр Ясовурий ва Боязид жалойирга ҳам чопар йўллабдилар. Уша пайтда Хизр Ясовурий ва Боязид жалойир хоннинг чақириғи билан лашкарни олиб Самарканд теварагига келиб тушган ва унинг амр-фармонини кутиб тургандилар. Темурбек ҳам Кеш кўшини билан шу ерда эди. Бир куни тунда улар Ерайлоқда Темурбекнинг чодирига жамъ бўлдилар. Балх билан Қобул бекларининг мактуби ва, башарти хон юртига жўнаб кетадиган бўлса, қандай йўл тутиш хусусида кенгаш курдилар.

— Мовароуннаҳр хондин холи бўлиши ҳамона барчамиз бу ердин кўчиб, Жайхун сари юрайлик. Аввал Баён сулдус бирлан сўзлашиб кўрайлик, бундин иш чикмаса, амир Хусайн бирлан кўшилиб, они дафъ этайлик. Сўнг тўртовлон бир бўлуб, Қобул бирлан Балхни мустаҳкамлайлик. Ундин кейин Қундуз бирлан Бадахшонни ҳам аларга кўшурмиз. Шунда бир мамлакат — катта куч бўлурмиз. Сўнгра Туғлук Темурму, бошқасиму, онинг бирлан савашиш кудратиға эга бўлурмиз, деди ёш жихатдан қолганлардан улуғ бўлган Хизр Ясовурий.

— Ҳақ гапни айтдингиз, жаноби амир, тўғри маслаҳат, — кўшилди унга Боязид жалойир.

Сўнг иккала амир «қани сенда не маслаҳат бор?», дегандай Темурбекка тикилдилар. У амирларнинг дабдурустдан кўнглига келган бу фикр хусусида бир нима дейишга ботинмади. Чунки, фикрлари умуман тўғрию, уни амалга ошириш йўли қийинрок эди. Улар уччалари бир пайтнинг ўзида кўшинини Самарқанддан олиб чиқиб кета оладиларми? Хон қароргоҳида шубҳа туғилмайдими? Тамом Мовароуннаҳрни мўғулларга қолдириб кетиш тўғри бўлармикин? Ахир бу мўғулларнинг айни муддаоси-ку?! Темурбек мана шуларни ўйлаб, боши қотди. Амирлар, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир Темурбекнинг бу кайфиятини кўриб тараддудга тушиб қолдилар. Ўзи нима гап? Нега у бунчалар ўй-хаёлга борди? Яна хоннинг одами бўлиб

чикса-я... Охири бўлмади. Хизр Ясовурий унинг хаёлини бўлди:

— Темурбек, мунча хаёл сурмасангиз. «Ўйчи-ўйига етгунча, таваккалчи уйига етибдур», деган гап бор. Қелинг, бир таваккал қилсак — қилибмиз-да! Е хондин ижозат сўрайликму?

— Йўге, ундай эрмас, жаноби амир. Фикрингиз тўғри, албатта. Лекин бу етти ўлчаб бир кесатурғон иш. Шу сабабдин обдан ўйлаб иш тутғонимиз маъқул.

Темурбек масаланинг ҳали ўзи ўйлаган икки жиҳатини айтди.

Кўп мулоҳаза ва тортишувлардан сўнг Темурбек билан Хизр Ясовурий Балх тарафга борадиган бўлишди. Боязид жалойир шу ерда қолиб хоннинг амр-фармонини кутадиган, мўғулларга кўз-қулок бўлиб турадиган бўлди. Амирлар хўроз кичқирганда жой-жойларига тарқалишди.

Лекин эртаси куни хоннинг Самарқандни ўғли Илёсхўжага қолдириб, ўзи саҳарда Мўғулистонга қайтиб кетганлиги маълум бўлди...

Илёсхўжа ўғлон ўша куни намози асрдан кейин Хизр Ясовурий, Боязид жалойир ва Темурбекни саройга чақиртирди. Улар келганда, кўринишхонада одам гавжум эди. Умаро, вузаро ва уламоийи киромнинг барчаси шу ерда эди. Тобуғ маросимидан кейин эшик оғабоши Темурбек ва унинг ҳамроҳларига тахтнинг ўнг тарафидан жой кўрсатди.

Темурбек Илёсхўжа ҳақида одамлардан кўп нарсалар эшитган бўлса-да, уни биринчи марта кўриб туриши. Бўйи бир ярим газ, калласи хумдай, қорни қопдай мечкай одам. Бир еганда икки кўйнинг гўштини кўрдим демасмиш, бир хум майни култ эткизмай симирармиш... Ундай эмиш, бундай эмиш, деб эшитган эди. Илёсхўжа аслида унақа одам эмас экан. Отасига ўхшаб ўрта бўйли, буғдойранг, ўзига бино кўйган йигит экан. Фотиҳа ва унинг ҳақида айтилган ҳамду санолардан сўнг хон шошилмасдан сўз бошлади:

— Улуғ отамиз эл-улус ташвиши бирлан бугун намози бомдодин сўнг Мўғулистонга жўнаб кетдилар, — деди у ҳаммага бир-бир назар ташлаб олиб. — Бу кундин эътиборан бизнинг амру фармонимизда бўлғайсизлар, жаноблар.

Хамма ўрнидан туриб, хонга икки букилиб таъзим қилди.

— Жону молимиз Сизнинг инон-ихтиёрингизда,— деди ҳамма учун амир Хожибек.

Хол-аҳвол, хазина ва сипоҳларнинг умумий аҳволи суриштирилгандан кейин Илёсхўжахон ўз хукмини эълон қилиб қўяқолди:

— Жаноби амир,— у Боязид жалойирга мурожаат қилди,— сизга Хўжанд вилояти қайтадин инъом этиладур.

Боязид жалойир чуқур таъзим қилиб миннатдорчилик билдирди.

— Сизга Тотканд ила Сарипулни суюрғол қилдик,— деди хон Хизр Ясовурийга.

Шу тарика амирларга суюрғоллар, уламога катта-катта инъомлар улашилди. Лашкар ҳам курук қолмади. Ҳар бир сипоҳийга хазинадан ўн беш кепакйдан инъом улашиладиган бўлди.

— Сизлар,— деди хон амир Бекчик билан Темурбекка қараб,— бизнинг ихтиёримизда қолурсизлар. Хон отамизнинг раъйлари шундай бўлғон.

Темурбек билан амир Бекчик бу улуғ илтифот учун хонга чуқур миннатдорчилик изҳор қилдилар.

Илёсхўжахон амир Бекчикка «лашкарга инъоми-мизни бизнинг отимиздин сиз улашинг», деб мажлисдан чиқишига ижозат берди, сўнг ўриндикдан тушиб Темурбекнинг олдига келди ва қўлтиғидан олиб, қўшни хонага — хилватхонага бошлади. Эшикка борганда, орқасига қараб «ҳаммага ижозат!» — деди.

Хон билан Темурбек, хитойи хоннинг чор тарафига тўшаб қўйилган бахмал кўрпачаларга чиқиб ўлтирдилар. Хизматкор дастурхон ёзиб, устига таом, мева-чева қўйди. Бир пиёладан чой ичилгандан кейин Илёсхўжахон сўз очди:

— Бу, дейман, амир Қазағаннинг набираси, ҳалиги занғар Хусайн ўлғудай қувми, дейман? Сиз уни яхши билсангиз керак?

Темурбек «танийман» деган маънода бош ирғади.

— Улуғ отамиз хон ҳазратлари чопар юбориб бир неча марта чақиртирди, лекин келмади, занғар. Нима дейсиз, бек, биз одам юборсак келармикин?

Амир Хусайн хусусида айтилган бу гаплар ва тўсатдан берилган савол Темурбекни бир қадар шоштириб қўйди. Бу Илёсхўжаси тушмагур қувликда отасидан ҳам ўтиб тушди-ку! Қаранг, олдиндан нималарни режалаб турибдур? Нима, Қобулға, амир Хусайн хузурига, уни юбормоқчими? Унда айти муддао-

ку. Темурбек агар хонда шундай қарор бўлса, тезлаштиришга жазм қилди.

— Биз, аълоҳазратлари, амир Хусайн билан яқинмиз. Дўстмиз десак ҳам бўлади.

Хон Темурбекнинг бу гапидан суюниб кетди.

— Мана сиз Темурбек, бизга мулозим бўлиб кам бўлдингизму?

— Йўқ, аълоҳазрат, хонҳазратдин ҳам, Сиздин ҳам миннатдормен.

— Ахир у занғар ҳам сипоҳий, аслзода. Сизу бизга кўшилса ёмон бўлурмиди?

— Йўқ, асло, аълоҳазратлари.

Илёсхўжа Темурбекни имтиҳон қилишда давом этди. «Қани, менинг ўй-фикрларимга кўшиладими, йўқми? Хусайндин бошқа чигатой бекларини эргаштириб бўлармикан?» Хонни мана шу жумбоқ қизиқтириб қолди. Хон беклар, уларнинг ҳол-аҳволи, лашкарларининг оз-кўплигини суриштирди. Темурбек билганига биламан деб жавоб қилди, билмаганини билмайман деди. Сухбат этаклаб қолганда хон Балх билан Бадахшон бекларини суриштирди.

— Баён шулдус дегани ким ўзи? Сиз танийсизму?

— Мен ул зотни кўргон эрмасмен, хонҳазратлари.

Темурбек аввалдан, яъни хон уни бошқалардан ажратиб олиб, хилватга тортгандаёқ унинг ниятини пайқаган эди. Мана энди гумони тасдиқланди. Илёсхўжахон улуснинг қолган қисмига ҳам, хусусан Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларга ҳам кўз тикиб турибди. Амирларнинг, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойирнинг қуни-кеча унинг чодирда айтган гапларида жон борга ўхшайди. Хон Темурбекнинг нималарнидир фикрлаб турганини пайқади.

— Нималар хусусида ўйлаб турибсиз, бек? — деди у тўсатдан.

— Шунчаки ўзим, хон ҳазрат, — Темурбек жавоб учун бошқа сўз тополмади.

Хон Темурбекка ишонмади ва имтиҳонда давом этди:

— Амакингиз Хожи барлос ҳозир қой ерда, билмайсизму?

Оббо айёр-ей, унинг бундан ҳам хабари борга ўхшайди, — деди Темурбек ўз-ўзига ва хонга «ул зотнинг Кешдин жўнаб кетгонларидин сўнгги аҳволи бизга аён эрмас, аълоҳазрат», деди-қўйди. Амир Хожибек уни Қаршига жўнатганининг эртаси қуни Хожи барлоснинг Кешга қайтганидан хабари бор эди, унинг. Бу гапни

илгари Хузордан юборган йигити уни Самарқандда топиб айтган эди.

— Ха, майли, бунн ўзимиз аниқлаб олурмиз,— деди хон ва гапни чўзмай, аини муддаога кўчиб кўя колди.

— Сизни, Темурбек, Балх бирлан Кобулга элчи этиб юборишга азму қарор қилдик. Йигитларингизни ҳам бирга олиб кетинг, керак бўлиб қолишлари мумкин. Кетингиздин амир Бекчик қолгон черик бирлан борур. Ул жаноб Жайхундин ўтгач, бирон қулай манзилда лашкаргоҳ тузиб кутсун. Балхга борғонингиздин сўнг алар бирлан алоқа қилиб турунг.

— Бош устига, аълоҳазрат. Локин, бандани айбга бюурмасангиз, бир маслаҳатлик ишни айтсам.

— Айтинг, бек, сиздин бузуқ фикр чиқмас, иншо-оило. Қулоғимиз сизда.

— Боязид жалойир Хўжандга юборилса, аълоҳазрат. Шош, Туркистон, Ахси ва Андижондин бохабар бўлиб турғони дурустмикин?

— Майли, бунн фикрлашиб кўрурмиз.

Темурбек хоннинг хузуридан чиқиб, Ерайлоққа аллақандай кайфият билан қайтди. Демак, Илёсхўжахон эл-юртни яна уруш гирдобига тортмоқчи. Уларни тарқатиб юборишдан мақсад битта — Ҳожи барлос, Баён сулдус ва Кайхусравга ўхшаган бўйинтоб амирларни бир-бир маҳв этиб, Кеш ва Хутталон вилоятларида мўғулларнинг тўла хукмронлигини ўрнатмоқчи. Ва яна Балхга яқин бир ерга амир Бекчик бошчилигида лашкар тўпламоқчи. Бундан кузатилган мақсад маълум — аввал Балхни, кейин Бадахшон билан Кобулни қўлга киритиб олмоқчи эди. Шу ўй-хаёл билан манзилига етиб олганини ҳам сезмай колди. Лекин, чодирга кириб ҳанг-манг бўлди. Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир шу ерда эканлар. Улар не важҳдан хон Темурбекни улардан ажратиб олиб қолганининг сирини билмоқ учун уни шу ерда кутиб ўлтиришган эканлар. Темурбек бўлган гапни улардан яширмади. Ҳаммасини айтиб берди. Қисқаси, амирлар алламаҳалгача гурунглашиб ўлтирдилар. Охири, Балх ва Кобул тарафларга жўнашга қарор қилиб, жой-жойларига тарқалишди. Бир оз фурсат ўтгач, Темурбек Маматни чақиртирди.

— Қанот боғлаб Кеш сари уч, биродар! Ҳожи барлосни огоҳлантир. Тез кунларда ул тарафларга мўғул лашкари бориб қолиши эҳтимолдин холи эрмас.

Мамат жўнаб кетгандан сўнг, Темурбек ётиб бир оз мизғиб олмоқчи бўлди, лекин уйкуси келмади. Ташқарига чиқиб чарақлаган осмонни томоша қилди. Бу жаннатмакон манзилнинг тароватли хавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб хузур қилди, чигирткаларнинг «чирик-чирик»ини эшитиб яйради.

Эртаси кун эрталаб нонуштадан кейин йўлга чиқиш тараддуи кўрилаётган бир пайтда, амирларни яна Илёсхўжахон чақиртириб қолди. Ҳамма саросимага тушди. Нима бало бўлди, ўзи? Бу туллак яна нималарни ўйлаб топди. Амирларнинг бир қадар кайфияти бузилди, ҳатто шубҳа ҳам босди. Чунки улар Илёсхўжани яхши билишарди. Унинг силаб-сийпалашига ҳам, қаҳри келиб итобга олиб ҳақоратлаши ва ҳатто қўбу ясоққа мубтало этишига ҳам чек йўқ эди. Баъзида яхши одамлар ҳам бўхтон ва иғво қурбони бўлиб бошидан ажраларди. Илож қанча — ҳамма нарса тақдири азалдан. Пешонага ёзилгани бўлади...

Ясовулбоши уларни сарой остонасигача кузатиб, дарвоза олдида кутиб турган эшик оғанинг қўлига топширди. Эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб кирди. Темурбек остонадан ўтишлари билан хоннинг кайфиятини билмоқчи бўлиб ер тагидан унинг юзига аста разм солди. Лекин бирор хавф-хатар сезилмади. Хон одатда бирон нарсадан норози бўлиб қолган дамларида қовоғидан қор ёғилиб турарди. Ҳозир эса унақа эмасу, ўй суриб ўлтирарди у. «Хайрият, тинчлик экан», деб кўйди Темурбек ичида. Салом-аликдан сўнг хон амирларга ўлтиришга ижозат берди.

— Мўғулистон нотинч, — деб сўз бошлади хон, — бу ерлар ҳам шунга ўхшаш. Кўринишда осойиштага ўхшайдур, аслини олғонда ундай эрмас. Сиз, — у Боязид жалойирга ишора қилди, — шу бугундин қолмай, Хўжандга жўнанг. Амир Ҳомид тумони бирлан сизга ҳамроҳ бўлғай.

«Оббо, туллак-ей, бизга ишонмайдур, чамаси», деди Темурбек ичида.

— Фармони олийлариға бош эгурмиз, — Боязид жалойир ўрнидан туриб, икки букилиб хонга таъзим қилди.

— Сиз иккинғиз, жаноблар, — хон Темурбек билан Хизр Ясовурийга ишора қилди, — яна бир-икки кун биз бирлан бу ерда қолурсизлар. Маслаҳатлик иш бор.

Амирлар бир-бирларига маънодор қараб кўйишди.

Боязид жалойир ўша куниёқ йигитларини олиб Хўжандга жўнаб кетди. Темурбек билан Хизр Ясовурий

эса яна бир хафта Самарқандда турдилар. Кўнгилларидан нималар кечмади, дейсиз шу вақт ичида уларнинг. Хоннинг асл мақсадини билиб олиш учун кўп ҳаракат қилишди, лекин бўлмади. Сир бироз кейинроқ очилди. Маълум бўлишича, хон Темурбек билан хилватхонада сўзлашган кечаси, у кетгандан кейин, вазирлари ва яқин амирлари билан кенгашиб, Хуросонга юриш бошлашдан аввал Ҳожи барлос, Баён сулдусга ўхшаган бўйин товловчиларни бартараф қилишга, эртадан қолдирмай уларга қарши қўшин юбориш хусусида кўрсатма берибди. Шунинг учун ҳам улар то бартараф қилингунча, шу ерда тутиб турган экан уларни. Лекин мақсадига эришолмабди: Ҳожи барлосни Темурбек огоҳлантириб қўйган эди, вақтида жонини саломат сақлаб қочиб қолибди. Баён сулдус ҳам иложини қилиб тоғу тошлар орасига яширинибдур. Мўғуллар Кеш билан Ҳисори шодмонни уч кечаю-уч кундуз беармон талаб, орқага қайтибдилар.

Бир хафтадан кейин рухсати олий тегди. Хизр Ясовурий билан Темурбек йигитларини олиб йўлга чиқдилар. Темир қопуғдан ўтганларидан кейин амир Хусайнга қўшилдилар. У йигитлари билан аллақачон Жайхундан ўтиб, шу ерни лашкаргоҳ қилиб ўлтирган экан. Тасодифан юз берган учрашувдан уччалари ҳам кўп хурсанд бўлдилар. Бунинг шукронаси учун ўша куни кўй ва отлар сўйишиб катта тўй ўтказдилар. Бирлашиш қандай яхши! Ундан шоҳ ҳам хурсанд, гадо ҳам. Ўша куни кечгача йигитлар лашкаргоҳни тўлдириб яйрашди: ичишди, ейишди, улоқ чопишди, чавгон ўйнашди. Кечкурун ҳамма чодир-чодирига кириб кетгач, амирлар амир Хусайннинг чодирига йиғилиб кенгаш ўтказдилар. Бирлашиб, фақат бирлашибгина мўғуллар истибдодидан қутулиш мумкин, деган хулосага келинди. Ҳисори шодмонга, Хутталон ва Бадахшонга шу мақсадда элчилар юбордилар. «Элу улус оғир бир аҳволда қолгон, муқаддас юртимизни душман оёқ ости қилиб тургон бир пайтда парокандаликка барҳам бериш ва биргалашиб иш кўришни ҳаёт тақозо этиб турадур. Акс ҳолда, раиятнинг аҳволи бузилиб кетиши мумкин», деб ёзилган эди уларга йўлланган мактубда. Амирлар ўша вилоят ҳокимларини Соли саройда икки хафта кутдилар, аммо улардан дарак бўлмади.

— Уларнинг иттифокга келишлари қийин, — деди бир куни яна тўпланишганда амир Хизр Ясовурий.

— Шунга ўхшайдур. Аларни ортикча кутишдин фойда йўк,— деб унга кўшилди амир Хусайн.

Темурбек «не бўлса ҳам яна уч кун кутайлик», деган таклиф билан чиқди.

Амирлар ортикча сур-сур қилиб —ўтиришмадилар. Лекин Хизр Ясовурий билан амир Хусайн ҳақ бўлиб чиқдилар. Хисорлик, хутталонлик ва бадахшонлик амирлар уч кундан кейин ҳам келмадилар. Юборилган элчилар ҳам бедарак кетишди. Шундан кейин амирлар биргалашиб, аввал Хисори шодмонга кўшин тортишга қарор қилдилар. Кўшинлар жам бўлганда амир Хусайн айниб қолди. У минг бир баҳонайи сабабни кўндаланг қилиб, Сўли саройда қолди. Хисори шодмонга Хизр Ясовурий билан Темурбек яқка ўзлари жўнадилар...

Амир Баён сулдуснинг улар билан беллашишга қурби келмади. Ночор қочишни ихтиёр қилди ва Бадахшон тарафларга кетиб қолди. Амирлар уни таъкиб қилиб Бадахшонгача бордилар, лекин Баён сулдус у ердан ҳам қочиб кетди. Бадахшон ҳокими Шох Баҳоуддин ҳам амирларга кўшилишни истамай, аҳлу аёли ва кўч-кўронини олиб, Баён сулдус билан бирга кетди.

Амир Хусайннинг аввалги қилиғига қарамай, келишувга биноан, Хисори шодмон билан Бадахшон унга берилди.

Шу пайт Самарқанддан Илёсхўжахон Мовароуннахрни тарк этиб, ўз юртига қайтибдур, деган хабар олинди.

— Энди Балх бирлан Кобулга боришга эҳтиёж қолмагон бўлса керак?

Темурбек от устида мудраб бораётган Хизр Ясовурийга муружаат қилди.

Хизр Ясовурий апил-тапил кўзларини очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

Темурбек аввал айтган гапини такрорлади:

— Илёсхўжахон Мовароуннахрни тарк этиб, юртига кетибдур. Энди Балх бирлан Кобул устига юриш қилишга эҳтиёж қолмагон бўлса керак? Яхшиси, бу ерда қолиб, улусни тузиш юмуши бирлан машғул бўлғонимиз маъкул кўринадур.

Темурбекнинг таклифи Хизр Ясовурийга маъкул келди. Амирлар аввал ҳар ким ўз улусига бориши ва кейин, вазиятга қараб, биргаликда иш тутиш ҳақида келишиб олишди. Шундан кейин Темурбек Кешда қолди.

Хизр Ясовурий эса Кешда бир неча кун меҳмон бўлиб, сўнг Тоткандига қайтди.

Амир Ҳусайн бахтга қарши, Ҳисори шодмонда ҳам ўрнашиб қололмади. Очкўзлиги, шуҳратпарастлиги, иккиюзламачилиги бошига етди. Хизр Ясовурий билан Темурбек у ердан жўнаб кетганларининг эртасига Баён сулдуснинг айрим сабаблар билан қочиб кетолмаган одамларини туттириб келиб қаттиқ итобга олди. Бир қисмини чўби ясоққа гирифтор этди, қолганларини ўлдириб, мол-мулкни мусодара қилди. Ўлдирилганлар орасида Хутталон ҳокими Қайхусравнинг иниси Қайкубод ҳам бор эди. Энг ёмони — Ҳисори шодмоннинг халқи ёппасига моли омонга тортилди. Бу дод-бедодлик халқ орасида норозиликни кучайтирди. Золим амирга қарши кўзғолон кўтарилди. Кўзғолончиларга шаҳарнинг бообрў кишиларидан Туғлуқ сулдус бош бўлди. Амир Ҳусайн Ҳисори шодмоннинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди ва ёрдам сўраб Кеш билан Тоткандга чопар юборди. Темурбекнинг ундан умиди катта эди. «Агар бирга бўлсак келгусида улусга бирон бегона тумшугини суқолмайди», деган ўйда юрарди. Шунинг учун ҳам унинг чопари қайтиши ҳамоно йигитларини тўплаб, Ҳисори шодмон устига кўшин тортди. Темур копуғдан ўтгандан кейин кўшинга бир кеча-кундузга дам берди. Ўша куни кечқурун бу ерга одами билан Хизр Ясовурий ҳам етиб келди. Гапнинг қисқаси, Темурбек билан Хизр Ясовурий бу сафар ҳам амир Ҳусайннинг жонига оро кирдилар. Туғлуқ сулдус бош бўлган исёнчилар тор-мор келтирилди. Амир Ҳусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига катта тўй берди, уларни пешкашу совуринлар билан сийлади, сипохийларга укулка улашди. Амирлар бир ҳафта давомида Ҳисор вилоятининг кўнгил очадиган ерларида истироҳат қилдилар, кийик ва архар овладилар.

Саккизинчи куни амир Ҳусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига яна катта зиёфат уюштирди. Шу аснода кўнгилни хира қиладиган воқеа юз берди. Кешдан чопар келиб, вилоятни яна Ҳожи барлос эгаллагани ва Самарқандда ўрнашиб олган Боязид жалойир билан тил бириктириб бошқа вилоятларга, хусусан, Хизр Ясовурийнинг юрти Тотканд билан Сарипулга кўз тикиб турганлигини хабар қилди. Хизр Ясовурий билан Темурбек эртаси куни зудлик билан лашкарни тўплаб, Кеш устига от сурдилар. Оқёр деган ерда ёвлашган тарафлар ўртасида, бир тарафда Ҳожи

барлос, карши тарафда Хизр Ясовурий билан Темурбек ўртасида каттиқ уруш бўлди. Савашда ҳеч ким жонини аямади. Лекин барибир, кўпчилик — кўпчиликда. Темурбек билан Хизр Ясовурийнинг қўли баланд келди. Ҳожи барлос омон қолган бир неча йигити билан жанг майдонини тарк этди ва Самарқанд тарафга қочиб бориб, Боязид жалойирга қўшилди.

Йўлда Темурбекнинг етти ухлаб тушига кирмаган ҳодиса воқеъ бўлди. Тахти қорачада кечқурун лашкарга дам берилди, лекин бахтга карши эртаси эрталаб Темурбек лашкаргоҳни лашкардан холи топди. Хизр Ясовурий тун яримлаганда, ҳамма донг қотиб ухлаб қолганида, одамларини олиб Тотканд билан Сарипул тарафларга жўнаб қолибди. Нима қилиш керак? Қоқ ярим йўлда-я! Душмандан ўзни мудофаа қилишга имкон йўқ бу ерда. Э, худо, бу не кўргулик? Темурбек оғир аҳволда қолди. Уч юз олтмиш йигити билан бир ўзи Боязид жалойирга кучи етармикин? Яна уни мўғул қўллаб-қувватлаб турибди. Лекин Темурбек тушқунликка тушмади. Тезда ўзини қўлга олди. «Шошма, Темур, ўзингни тутиб ол! Эл-юрт хаки йўлига ўзингни тикдингми, буёғига чида! Отга бошда минма, мингдингми...» Темурбек дарҳол теварак-атрофга, таниш-билишлари, қавму қариндошларига одам юбориб, қўшимча лашкар йиғишга киришди. Лашкар йиғилгунча шу манзилга тўхтаб йигитларни машқ қилдириш билан банд бўлди. Тангри таоло бераман деса бунга чек йўқ, оламан деса унга чора йўқ, экан. Эртаси ўтиб индинига яна бир фалокат юз берди. Темурбекнинг барвақт туриб лашкаргоҳни айланадиган одати бор эди. Ўша куни чодирдан чиқиб қараса, қариндошлари ва хизматкорларидан бошқа ҳамма қаёққадир ғойиб бўлибди. Темурбекни қўрқув ва шубҳа қуршаб олди. Минг бир шубҳа, ўй-хаёл билан амир Жоку барлоснинг чодирига борди. Хайрият, бу кекса бек жойида экан, бошқаларга эргашиб кетиб қолмабди. Лекин, хурракни осмону фалакка чиқариб, донг қотиб ухлаб ётибди. Темурбек оҳиста унинг оёқ тарафига чўккайди ва бекини оёқларини тебратиб уйғотди.

— Тоғойи, ҳой тоғойи! Кўзингизни очинг. Туринг, дейман!

— Нима, нима бўлди, ўзи? — Жоку барлос чўчиб кўзларини очди. Естикдан бошини кўтариб, ўрнида чўккайди. Кўзларини катта-катта очиб Темурбекка тикилди.

— Фалокат юз берди, фалокат!

Темурбек унга юз берган воқеани қисқа қилиб тушунтирди. Сўнг икковлари аҳволни обдан муҳокама қилдилар, аммо бошда фикрлар айри чикди. Амир Жоку барлос ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайди-ганлардан эди. Ҳамма нарсани куч ҳал қилади, деб ҳисобларди у. Шу боис ўз фикрида туриб олди:

— Нима бўлса ҳам чопишамиз, Темурбек. Ахир, атрофимизда қирққа яқин йигитимиз бор. Йигит бўлганда ҳам қандай йигитлар! Биттаси мингга татийди. Рустаму Исфандиёрлар кўрса, бармоғини тишлаб қолатурғон йигитлар! Қўркманг, Темурбек, йигитларимиз сиз билан бизнинг юзимизни ерга қаратиб қўймас.

— Тўғрику-я, аммо охирини ўйлаб кўркамен, тоғойи.

Улар кўп тортишдилар, охири Жоку барлос унинг эътиборини Қуръони каримдаги «кўп бўлганки, Аллоҳнинг инояти бирлан оз сонли лашкар кўп сонли лашкар устидан ғолиб чикқан», деган оятга қаратди.

— Шундайку-я,— деди Темурбек бир дақиқа сукутдан сўнг,— лекин ҳамма вақт ҳам шундай бўлмаган. Мени Қуръони каримга шак келтирди, деб ўйламанг. Тўғри, ҳамма нарса Тангри таолонинг инояти бирлан содир бўлур: ғалаба ҳам, мағлубият ҳам. Лекин мен бир омади гапни айтдим-қўйдим, тоғойи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Боязид жалойир билан амакимизнинг кучи катта.

— Хизр Ясовурийни ўзимизга қаратиб олсак бўлмасму, эркан? — деди Жоку барлос бир қадар шаштидан тушиб.

Темурбек тоғойисининг гапига қатъий жавоб қилди:

— У иккиюзламачи одам. Сўқир бўлиб қолди, чамаси. Боши «так» этиб тошга тегмагунча тентираб юради, ҳали-бери эс-хушини йиғиб олмасе керак.

Ҳакикатан ҳам Темурбек оғир аҳволда қолди. Туғишган амаки ёвлашиб турса, ишонгани Хизр Ясовурий ҳанузгача эс-хушини йиғиб ололмасе. Ва, ниҳоят, ишонган одами Жоку барлосдан дуруст бир маслаҳат чикмасе. Шулар билан улусни фалокат ёқасидан қутқариб бўладими? Бу аҳволда мўғул истибдодидан ҳали-бери қутулолмасак керак.

Ўртага сукут чўқди. Амирлар бирмунча вақт ер чизиб ўлтиришди. Сукунатни яна Темурбекнинг ўзи бузди.

— Улуғимизсиз, бир неча яқтакни ортиқ йиртгансиз, тоғойи. Маслаҳат беринг, нима қилайлик?

Вазият нақадар мушкуллигини Жоку барлос яхши биларди, лекин Темурбекни бир имтиҳон килди-да. Бу сафар «нима бўлса ҳам чопишамиз!», деб туриб олмади. Аксинча, Темурбекка бир оз ён берди.

— Амакингиз ва анави туллак Боязид бирлан ярашсакмикин? Ҳозирча...— Жоку барлос чап кўзини кисиб кўйди.

Темурбекнинг кўнглидан ҳам шу фикр кечиб турган эди. Қалбига бир оз ёруғлик тушгандай бўлди. Жоку барлоснинг фикрини маъқул топди:

— Дарҳақиқат, ҳозирча бундин ўзга чорамиз йўқ, тоғойи.

— Буёғи, бек, яратганга омонат,— деди Жоку барлос босиклик билан.

Темурбек Жоку барлос билан бирга аввал Ҳожи барлоснинг олдига, кейин уч киши бўлиб, Самарқандга, Боязид жалойирнинг олдига бордилар. Улар Боязид жалойирнинг шаҳар ташқарисидаги ҳовлисига шом билан хуфтон орасида кириб бордилар. Кундузи боргани амир Бекчикнинг одамларидан чўчишди. Боязид жалойир амир Бекчик билан бирга Илёсхўжахон номидан Самарқандни идора қилиб турган эди. Боязид жалойир бу уч мухтарам зотнинг остонасига бош эгиб келганлигидан беҳад хурсанд бўлди. Ўша кеча кўй сўйиб, уларни зиёфат килди.

— Келиб кўп тўғри иш килдинглар, жаноблар, обдан яхши бўлди.

Боязид жалойир меҳмонларни тез-тез «олинг-олинг» қилиб, уларни дастурхонга чорлар, амирларнинг атрофида гирдикапалак бўлиб айланарди. Лекин юзида сурур ва гурур аломатлари... «Самарқанд тахтининг ярми кўлимизда, мана кимсан Ҳожи барлос, Темурбек ва амир Жокудай мухтарам зотлар, кечагина Чигатой улусига кўрк бўлиб турган валлааматлар, бугун остонамизга бош уриб келиб ўлтирибдурлар. Бугундин бошлаб бизга мулозим алар. Иложлари қанча?! Мана кўрибсизки, яқин орада Боязид жалойир кимсан Мовароуннаҳр ҳукмдори...» Боязид жалойирнинг кўнглидан шунақа ширин хаёл кечди.

Темурбек Боязид жалойир жонини жабборга бериб намоён қилаётган бу мулозаматнинг нақадар сохта эканлигини бутун вужуди ила сезиб турса-да, ўзини билмаганга солди. Жоку барлос ҳам анойилардан эмас эди. Гарчанд мудраб ўлтирган бўлса ҳам бу туллакнинг хийлайи аъмолини уқиб ўлтирган эди. Хуллас, Те-

мурбек ҳам, Жоку барлос ҳам ўзларини гўлликка солишди. Бошқа пайтда бу фирибгарнинг адабини бериб қўярдилар. Лекин ҳозир заҳар бўлса ҳам ютишга тўғри келди. Илож қанча, куч унинг тарафида. Шунинг учун ёмон билан ҳам муросою мадора даркор.

— Сизга худо ёр бўлсин, улуғ амир, муроду мақсадингизга етинг! — деб дуо ҳам қилиб қўйишди уни...

Кунлардан бир куни эрталаб мулозим Темурбекнинг олдига йигирма ёшлар атрофидаги бир нотаниш йигитни етаклаб кирди.

«Обон товачидурмен, жаноби амир. Хизр Ясовурийга жиян бўламен», деб таништирди ўзини ўша йигит саломалиқдан кейин. Сўнг қўйнидан мактуб чиқариб унга узатди. Темурбек мактубни ёзди. Мактуб Хизр Ясовурийдан экан. Унда бор-йўғи икки қатор сўз ёзилибди: «Маслаҳатлик иш бор, Темурбек. Бир иложини қилиб тезда Тоткандга етиб келинг».

Темурбек мактубни ўқиб хайрон бўлди. Хизр Ясовурийнинг бу қадар шошиб қолганлигининг боиси нима? Не мақсадда уни шошилиш чакиртириб қолди? Темурбек бу гапнинг тагида нима борлигини бирдан яхши англамади. Буни Обон товачидан билиб олмоқчи бўлиб, уни гапга солгиси келдию, лекин шаштидан қайтди. «Деворнинг ҳам кулоғи бор», деган гап бор. Пойлоқчидан ҳадик олди чамаси. Темурбек чопарга қайтиш учун ижозат берди. Чопар эшик олдига борганда, «Тоғойингизга биздин дуо денг» деган гапни эшитди. Темурбек Обон товачига боришини ҳам, бормаслигини ҳам айтмади.

«Балким, дўстлик риштаси кўп ҳам узилмагандур, Хизр Ясовурийдан бадгумон бўлишга асос йўқдур», деб ўйлади Темурбек. Лекин барибир юрагининг бир четида қандайдир шубҳа излари бор эди. Шу сабабдан Темурбек Тоткандга бормади, яна бирор ҳафта шу ерда туришга қарор қилди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, воқеа ойдинлашди. Хизр Ясовурий Темурбек билан қўшилиб Боязид жалойирга қарши ҳужум қилмоқчи экан. Унга бу гапни кеча кечқурун Кешдан келган Ҳожи барлос айтди. «Ҳа, тулки, гап буёқда экан-да. Демак, сени ҳам Боязид жалойирга ўхшаб тожу тахт ва салтанат хумори тутиб юрган экан-да», деди Темур ўз-ўзига.

Темурбек амакисининг тасодифан Самарқандда пайдо бўлиб қолганига ажабланмади. У Ҳожи барлос билан Боязид жалойирнинг иттифоқчи бўлиб қолишга-

нини биларди. Хойнахой, уни бу ерга хонлик даъвосида юрган ўша Боязид жалойир чақиртирган. Шундай бўлиб чикди ҳам.

Хулласи калом, бир ҳафталик ҳозирликдан кейин Боязид жалойир, Темурбек ва амир Ҳожи барлоснинг кўшинлари Хизр Ясовурийга қарши Тотканд устига отландилар. Темурбек лашкарнинг жавонғорига, Ҳожи барлос баронғорига тайин этилдилар. Боязид жалойир эса эски подшолар ва хонларга таклид қилиб, кўшиннинг марказ қисмини эгаллади. Хизр Ясовурий бир эмас, балки уч амирнинг унга қарши отланганидан хабар топгач, Тоткандни тарк этди ва Қеш довони сари чекинди. Соли саройга бориб амир Ҳусайн билан бирикмокчи бўлди.

Боязид жалойир от устида мағрур бир кайфиятда ўлтирарди. Энди у Мовароуннаҳрда ҳаммадан кучли, хонлик маснадига етишишига икки-уч кадам қолган, холос. Мана, Чигатой улусининг Темурбек ва Ҳожи барлосдек икки улуғ амири айни пайтда унинг узангисида. Хизр Ясовурий эса беллашишга қурби келмай қочиб қолди. Энди у унинг учун йўқдай ҳисоб. Жиддий ракибдан битта амир Ҳусайн қолди. Худо хоҳласа, яқин орада мана бу ёнида бораётган икки амирнинг ёрдами билан уни ҳам бир ёқлик қилади. Айни дамда Боязид жалойирнинг кўнглидан шу фикрлар кечди.

Темурбек билан Жоку барлос ҳам ўзича нималарнидир фикрлаб борар эдилар. Ҳозирча Боязид жалойирнинг кўли баланд келиб турибди. Сабаби уни анави ёнида бораётган, эсини еб кўйган амакиси кўллаб-қувватлаб турибди. Хизр Ясовурий эса унга «сён така бўлсанг, мен серкасиман» деб юрибди. Боязид жалойир ҳам, Хизр Ясовурий ҳам ким молу давлат берса ўшанга қул. Ўшанинг юмушини қилишади. Амир Ҳусайннинг бўлса тожу тахт орзусидан бошқа дард-кайғуси йўқ. Элу юрт ва раиятнинг шу кунги аҳволи билан қизиқмайди. Мўғулга қарши курашиш ўрнига ўзаро низолашиб юрибдилар. Темурбекка мана шуниси алам қилади. Шу сабабдан уларни ёмон кўради. Лекин илож қанча? Сездирмай юрибди. Бир ўзи мўғулдай катта кучга қарши туролмайди. Чигатой бекларининг бошини бўлса қовуштириб бўлмаяпти. Улар билан аразлашиб бир четга чиқиб томошабин бўлиб ўлтирсинми? Йўқ, асло, нима бўлса ҳам уларнинг ичида бўлгани маъқул.

Кунмас-куни тушуниб қолишар... У ўй-хаёл билан бўлиб кетиб, ёнига келиб қолган суворийни фаххламабди.

— Бек, мунча ҳам ўйчан бўлиб кетмасангиз? Кўп ўйланаверсангиз менга ўхшаб тез қариб қоласиз. Ўйланаверманг, худо хоҳласа бугунми, эртагами ўша Кешингизни олиб бераман.

Темурбек қайрилиб, кўзи Боязид жалойирга тушди.

— Узр, таксир, шундай бўлиб қолибдур.

— Майли-майли, бек. Ҳа, гап битта, Кеш сизники.

Боязид жалойир ўйламай шундай деб қўйганини тезда пайқади. Ўгирилиб ўнг тарафида келаётган Ҳожи барлосга кўзи тушганида бир оз ўнғайсизланди.

— Қалай, бек, чарчаб қолмадингизми? — энди у Ҳожи барлосга тилёғламачилик қилди.

— Йўк, бек, худога шукр, бундин баттарини ҳам кўрганмиз. Ҳожи барлос «кўрганмиз» деган сўзга алоҳида урғу берди. Бу «сенга ўхшаганларни кўп кўрганмиз» дегани эди.

Шундан кейин Боязид жалойир Кеш хусусида бошқа сўз очмади. Кун чошгоҳдан оққанда узокдан душманнинг ҳировули кўринди. Амирлар отга қамчи босдилар. Хизр Ясовурийни Кеш довонининг нариги тарафида қувиб етдилар. Бироқ қоронғу тушиб қолгани сабабли Сарваш қишлоғининг кунботар тарафида лашкарни тўхтатдилар. Қишлоқнинг нариги тарафида эса Хизр Ясовурий тунаб қолди. Унинг ғафлатда қолганидан фойдаланиб, тунда Темурбек қишлоқни айланиб ўтиб, унинг чекиниш йўлини тўсиб қўйди. Буни Хизр Ясовурий эрталаб билди. «Ҳаммаси тамом,— деди у, хос мулозимига,— энди нима бўлса худодан кўрдик». Ноилож, ясал тузиб, жанг қилишга мажбур бўлди. Икки ўртада кечган савалашиш қиска бўлди, лекин кўп қон тўкилди. Хизр Ясовурий бирон ердан ёриб ўтишга кўп уринди, лекин бошда бунинг иложи бўлмади. Охири, таваккал қилиб, Темурбек турган тарафга ташланди. Бу сафар омад унга қулиб боқди. Темурбекнинг ёнгинасида душман тараф ясолини узиб ўтишга муяссар бўлди.

— Уни ўтказиб юборганимиз яхши бўлмади, жаноби бек.

Мулозимнинг бу сўзига Темурбек «қўябер, хоҳлаган тарафига кетаверсин!» дегандай қилиб қўлини силтаб қўйди. Темурбек Боязид жалойир билан амакисининг ичидагини яхши биларди. Шунинг учун ҳам бир пайтлар ўзи билан ёнма-ён туриб қилич чопган бу

одамни уларга тутиб бергиси келмади. Қуни келиб Хизр Ясовурий бунинг кадрига етар деб умид қилди...

Шу тарика Боязид жалойир яна бир рақибидан кутулди. Бунга Темурбекнинг қўли билан эришди. Лекин Кешни барибир унга бермади. Уни Ҳожи барлосга тухфа қилди. Бу ҳам гапми? У ҳатто Темурбекни ўртадан кўтариб ташламоқчи ҳам бўлди. Ўша Сарваш кишлоғининг кадхудоси уларнинг шарафига йигирмата қўй, ўн беш от ва шунча мол сўйдириб, катта тўй берган кечаси у Темурбекни гумдон қилмоқчи бўлиб, меҳмонхонада унинг ёнида ўлтириши керак бўлган баҳодирлардан иккитасига шу вазифани юклади. Улар бу ёвуз ниятларини ўлтириш охиrhoғида амалга оширишлари лозим эди. Темурбек буни зиёфат ўртасида, ҳамма, шу қатори ўзи ҳам, ширакайф бўлиб қолганда пайқаб қолди. Боязид жалойир бўлса айёрлик қилиб, ҳамон булбулугўё бўлиб Темурбекни осмону фалакка кўтариб макташда давом этарди:

— Биз ушбу зафарга Темурбекнинг тадбиркорлиги ва жасурлиги орқасида эришдик. Биз, жаноби бек, сиз бирлан елкадош бўлиб яна кўп жанг қилурмиз, иншоолло. Икки ёрти бир бутун бўлиб, Чигатой улусини тиклаб, онинг шон-шухратини оламга ёюрмиз.

Боязид жалойир Темурбекнинг шаънига шунга ўхшаш кўп илиқ гапларни айтди. Ҳаммани тез-тез унинг шаънига қадаҳ кўтаришга ундади. Шу пайт Темурбекнинг ўнг тарафида ўлтирган девсифат йигитлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Темурбек юз берган вазиятни фаҳмлади ва заруратдан ташқарига чиқиб келиш баҳонаси билан ўрнидан турди. Ҳалиги девсифат йигитлардан бири унинг орқасидан эргашиб чиқди. Лекин, ташқарида, эшикнинг шундоққина биқинида пойлаб турган Темурбекнинг икки йигитининг қўлига тушди. Йигитлар уни фик эткизмасдан саранжом қилдилар. Шундайгина кўча эшикнинг ёнгинасида рикобдор унинг эгарланган отини жиловлаб турган экан, Темурбек даст отига минди ва рикобдору йигитлари билан чўл сари куш бўлиб учди. Сал нарироқда уларга бошқа йигитлар ҳам келиб қўшилдилар...

Ҳожи барлос Соли саройга кўп бор одам юбориб, жиянини яна ўз тарафига ағдариб олмақчи бўлди. Унинг охиrги мактубида мана бу гаплар ёзилган эди: «Балх тарафларда Абдулла Тойғу бирлан Мухаммадхўжа Аперди лашкар жамлаб, биз тарафларга от суриш ниятида бўлуб турғон эрмишлар. Аларни Жайхундин

Ўтказмаслик учун Иловдорнинг боласи Жуғонни кўшин бирлан Сиз тарафларга жўнатдик. Иншоолло, яқин кунлар орасида Соли саройга етиб борғай. Сиз ўз одамларингиз бирлан Жуғонга кўшилуб, биргаликда ўшал саркашларнинг дафъида саъй-ҳаракат кўргузишингизга умид қиламиз». Темурбек амакисининг бу сафарги найрангини ҳам пайқади. Жуғон аслида Абдулла Тойғу билан Муҳаммадхўжа Апердининг дафъи учун эмас, балки уни махв этиш учун юборилган. Темурбекнинг қоровултепалардаги посбонлари эртаси куниёқ Темир қопуғ тарафдан кўп сонли отлиқлар тўдасининг қораси кўринганини хабар қилдилар. «Бу, шак-шубҳасиз, Тойғунинг отлиқлари бўлса керак», деди Темурбек қоровулбегига. Кенгашиб, йўлнинг биринки ерига пистирма кўйдилар. Охир ул-оқибат Темурбекнинг тахмини тўғри бўлиб чикди. Ҳожи барлос Жуғонни чопар билан бир вақтда отлантирган экан. У «иншоолло, яқин кунларда» эмас, балки чопар келганининг эртаси куниёқ Соли сарой атрофида пайдо бўлди. Лекин мақсадига эришолмади. Пистирмага кўйилган йигитлар уни чор-атрофдан ўққа тутиб, кўз очиб юмгунча йўқ қилдилар.

Ўша йили (1360 йили) Темурбек мадинат ур-рижол Термизни эгаллади ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб ўрнашди...

Орадан бир йил ўтиб, хижрий 762 йилнинг жумоди ул-аввал ойида (1361 йилнинг март ойида) Туғлуқ Темурхон катта лашкар жамлаб яна Мовароуннахр устига бостириб кирди. Мўғул кўшини Сайхундан ўтиши билан яна ўша хон Боязид жалойир хон қаршисида тиз чўкди. Хоннинг мавкаби Самарқанддан бир манзил масофада тўхтаганда, Баён сулдус билан Ҳожи барлос ҳам унинг қошига тавба-тазарруъ билан келиб, мўғулнинг оёқларини ўпдилар. Ваҳоланки бундан бир йил аввал унга душманлик мақомида тургандилар. Лекин Туғлуқ Темурхон аҳдига вафо қилмаган бу амирларни аввалгидай силаб-сийпаламади. Бунақа пайтларда гап ташувчиларнинг иши юришади. Хон Самарқандга кириб келиши билан Боязид жалойирни бориб чакдилар ва хон эртаси куни ҳамма саройга тўпланганда уни жаллоднинг кўлига топширди. Буни кўрган мовароуннахрлик бекларнинг қути ўчиб, ўтакаси ёрилаёзди. Ҳожи барлос қабулдан чиққан ҳамано Самарқандни бутунлай тарк этди ва Кешдан аҳлу-аёлини олиб яна Хуросонга ўтиб кетди. Бу сафар

у Мовароуннахрдан бутунлай кетди ва бир умрга Хуросон тупроғида қолди. У қисқа вақт ўтиб Сабзаворнинг Жуйин булукига қарашли Хуроша кишлоғида, ҳамма мулозим ва хизматкорлари билан қўшиб ўлдирилди. Бу ёвузликни, муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, бир тўда бузуки одамлар қилишган экан. Ўлдирилганлар орасида Ҳожи барлоснинг биродари Идику барлос ҳам бор эди.

Темурбек хондан чўчиб, бирмунча вақт у ер-бу ерда кўзга ташланмай юрди. Шунда Ҳомид тархон унинг жонига оро кирди. Қурилқут умоқиннинг йўлбошчиларидан бўлган бу одам хоннинг ишончини қозонганлардан бири эди. Ҳомид тархон Темурбекни яхши танир, унинг ақл-заковати ва ботирлигини қадрларди. Бир куни хоннинг қайфияти чоғ пайтини пойлаб, Темурбек хусусида гап очди:

— Аълоҳазрат, Темурбек дуруст, аҳлида собит, ботир йигит. Тўғри, у бу сафар келиб оёғингизга бош қўювчилар орасида бўлмади, лекин Сизга хиёнат ҳам қилган эрмас. Илёсхўжахон бир пайтлар Боязид жалоийр ва унга ўхшаганларни ўзига яқинлаштирди. Темурбекка эса илтифот кўрсатмади. Илёсхўжахон Самарқандни ўша Боязид жалоийрга топшириб кетди, у бўлса, ўзингизга маълум, юртни тузиш ўрнига бузди. Ўзига рақиб деб билганларнинг барчасидан интиком олди. Мовароуннахрга соҳиби ихтиёр бўлиш орзуси унинг димоғини чулғаб олди. Ўшанда Темурбек ундан безиб кетиб қолибди. Акс ҳолда...

Хон унинг сўзини бўлди:

— Акс ҳолда нима?

— Айни пайтда, у содиқ мулозимларингиз каторида турган бўлур эрди. Ўшанда, агар янглишмасам, хизматингизга ўзи бош уриб келган эди-ку.

— Бу сафар нега келмади?

— У ўзига яраша ғурурли йигит. Бир ташлаб кетган ерига ўзи бормайду.

Хон ўйланиб қолди.

— Шундай денг?

— Шундай, аълоҳазрат. Лекин сиз чорлайтурғон бўлсангиз келиши мумкин.

— Майли, келсун.

— Хўп бўлади, ҳазрати олийлари.

Ҳомид тархон Темурбекни топтириб, эртаси куни хоннинг хузурига бошлаб кирди. Қабул ва суҳбат самимий кечди. Хон унга ўдағайламади. Темурбек ҳам

арз-ҳол қилиб ўлтирмади. Ўртада ҳеч нарса бўлмагандай. Эшик оға хоннинг амри билан Темурбекка бош-оёқ сарупо олиб келиб олдига қўйди. Унга аввалги лавозими — мингбошилиқ ва Кеш вилоятининг ҳокимлиги инъом этилди. Шундан кейин хон елкасидан тегирмон тоши тушгандай ҳис қилди ўзини. Чигатоё улусининг кўпчилик беклари унга камарбаста бўлдилар-да. Темурбекни ҳам улусини қайтариб бериб тинчитди. Ҳожи барлос эса бадарға бўлди. Фақат бир душман қолди. У ҳам бўлса амир Қазағаннинг тадбиркор ва тиниб-тинчимас набираси амир Ҳусайн. У айни шу пайтда Ҳисори шодмонда ўлтириб эрди. Лекин бундан кейин тинч ўлтирармикин? Агар худо кўрсатмасин, Темурбек билан иккиси тил топишиб қолишса-чи? Унда аҳвол ёмон бўлади. Бу икки йигит кўп нарсага қодир. Хон мана шуларни ўйлади-ю, эти уюшди. Шу заҳотиёқ эшик оғани чақиртириб буюрди:

— Вазири аъзам, тумон ва ҳазора бошлиқлари ва ўғлонларни бу ерга чақиринг. Қуғулхон ҳам келсун.

Эшик оға икки букилиб таъзим қилди-да, ташқарига ошиқди. Хиёл ўтмай, айтилган одамларнинг барчаси кўринишхонада жам бўлдилар. Хон бир-икки марта оғир тин олди, сўнг аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечириб чиқиб, шошилмасдан сўз бошлади:

— Қулоққа «амир Ҳусайн ғимиллаб қолди», деган хабар эшитилди, жаноблар.

Хон шу қадар секин ва қийинчилик билан гапирар эдики, унинг баъзи сўзлари қулоққа илинмас эди. У қартайиб қолган, бунинг устига хаста эди.

— Тез орада даф этилмаса ёмон бўлиши муқаррар. Ҳозир илон инида эрканлигида янчиб ташланмаса, инидин чиққач уни енгил амри маҳол. Ва у яна қиши билан баробар кўпайиб кетиши мумкин.

Аҳли мажлис дабудрустан нима дейишини билмади. Ҳамма бир-бирга қараб, баъзилар сездирмай шеригининг бикинига туртди, лекин гапиришга ҳеч кимда шижоат бўлмади. Хайрият, амир Ҳомид бор экан, уларнинг мушқулини осон қилди. Хонга яқин одам эмасми, фикрини дадил айтди:

— Улуғ хонимизнинг азму қарорлари муборак бўлғай. Ҳазрати олийлари ҳақ гапни айтдилар. Ҳақиқатан ҳам илонни инида янчғон маъқул. Локин...

— Нима локин? — Хон амир Ҳомиднинг гапини бўлди.

— Локини шулки, ҳазрати олийлари, ҳозир қаттиқ ёғингарчилик. Ҳисор томонларда тинимсиз қор ёғаётган бўлса ажаб эрмас. Лашкар қийналиб қолмасмикин, деб кўрқаман.

Ҳақиқатан ҳам киш ўша йили чўзилиб кетди. Ҳали ёмғир, ҳали қор тинмай ёғиб турар эди. Ҳомид тархон «амир Ҳусайн зўр келса тоғ ораларига кириб яширинар, балким Бадахшонга ўтиб кетар, биз эса қийинчиликка қоламиз, кўп одамимиздан ажраламиз», демоқчи бўлди. Аммо хоннинг вазоҳатидан чўчиди, чунки унинг афт-ангори ўзгариб, тамоm тунд бўлиб олган эди.

— Иложи йўқ, Ҳомид тархон. Агар илон эсон-омон баҳорга чиқиб олғудай бўлса — иш тамоm. Биринчидан, у яна болалаб кўпайиб олади, иккинчидан, инидан чиқиб чор атрофга ёйилиб кетади. Унда аларнинг қайбирини тутасиз?!

Хон шунақа далил-исботлар келтирдикки, ортиқча гапга ўрин қолмади. Қисқаси, уч кунлик сафарбарлик эълон қилинди. Тўртинчи кун изгирин совуқ ва ёғин-сочинга қарамасдан, мўғул лашкари йўлга чиқди. Уни Ҳомид тархон билан Қирилтиқ нўён бошқариб бордилар...

Амир Ҳусайннинг Самарқандда айғоқчилари бор эди. Улар хоннинг одамлари тараддудга тушганининг биринчи куниёқ Ҳисорга шатурпари йўллаб, амир Ҳусайнни яқинлашиб келаётган фалокатдан огоҳлантириб қўйдилар. Амир Ҳусайн у ёғ-бу ёғини ростлаб олди. Туман ва ноҳияларга одам юбориб керагича лашкар тўплади. Вахш дарёси бўйидаги кенг ялангликни лашкаргоҳга айлантириб, теварак-атрофини чир ва туралар билан ўраб, истехкомга айлантирди. Қалъага керагича захира йиғди, унинг буржу бароларини маҳкамлатди.

Мўғул лашкари бу ерга ўн кун деганда етиб келди. Тарафлар ўша ялангликда тўқнашдилар. Биринчи кун эрта тонгдан то қош қорайгунча урушдилар, лекин кучлар баробар келиб бирон тарафнинг тарозуси тош босмади. Қонли жанглар эртаси кун ҳам саҳардан бошланди. Ҳар икки тарафнинг ботир жангчилари ва чапдаст суворийлари жонини жабборга бериб роса савашдилар. Кечаси билан тиним билмай ёққан қор жангоҳни қалин қоплаб олган эди. Майдон чошгоҳга бориб яна кечагидай отларнинг туёғи остида балчикка

айланди. Намози асрга бориб амир Хусайннинг устунлиги яққол кўриниб қолди. Лашкарининг баронфори мўғул лашкарининг жавонфори синдириб, у орқага қараб чекина бошлади. Лекин айни шу пайтда, амир Хусайн кўшинининг жавонфорига бош бўлиб турган Хутталон ҳокими Қайхусрав кўшин-мўшини билан мўғуллар тарафига ўтиб кетса бўладими?! Бу ҳол уруш тақдирини ҳал қилди-қўйди. Амир Хусайн юз берган аҳволни мушоҳада қилиб кўриб, уруш бой берилганини англади ва қолган-қутган одами билан Жайхуннинг нариги тарафига қочиб кетди. Мўғуллар уни Қундузгача таъкиб қилиб бордилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, барибир уни қўлга туширолмадилар.

Мўғуллар қишнинг қолган қисмини Қундуз билан Толконда ўтказиб, баҳорда (1362 й.) юришни яна давом эттирдилар ва Ҳиндикуш довоғигача бордилар. Ўшанда улар жанубий Туркистоннинг йўл устида жойлашган қишлоқ ва қасабаларини беармон таладилар, халққа беҳад зулм ўтказдилар. Қўйингки, улар ўшанда кўлидан келганини қилдилар. Лекин, барибир, кўзлаган мақсадига эришолмадилар. Ези билан қидириб амир Хусайнни ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмагач, куз аввалида Мовароуннаҳрга қайтишга мажбур бўлдилар.

Ўша йили кузда хоннинг амри билан Баён сулдус ҳам ясоққа етказилди. Хон Ҳомид тархон ва яна бир-икки нуфузли амирнинг маслаҳати билан уни амир Хусайн қочиб кетгандан кейин Ҳисори шодмонга ҳоким қилиб тайинлаган эди. У асл юрти қайтиб берилганидан ўзида йўқ шод, хон билан Ҳомид тархонни ётганда ҳам, ўлтирганда ҳам дуо қилиб юрган эди. Лекин, «фалокат оёқ остида», деб бежиз айтишмаган эканлар. Бир куни кайф устида хирожни барвақт талаб қилиб келган хоннинг тонмочисига, «Ху ўша хонингни...» деб сўкиб юборса бўладими? Тонмочи ҳам ёши бир ерга бориб қолган, ақл-хушли одам бўлатуриб, шу гапни оқизмай-томизмай хонга етказди. Туғлуқ Темурхон дарғазаб бўлди ва ўша топдаёқ ясовулларини Ҳисори шодмонга жўнатди. Улар бетавфик амирнинг бошини кесиб Самарқандга олиб келдилар. Шу билан Туғлуқ Темурхон амир Хусайндан бошқа барча ғанимларидан қутулди.

— Мана энди, юрт тинчиди,— деди у бир кеча амирлари ва аркони давлат билан бўлган чонғида,—

«дўстларни силаб-сйпаб кўнглини олдик, ганимларни йўк килдик. Қартайғон чоғимизда катта ташвишлар орттириб узок юртларда юриш тўғри бўлмаса керак. Биз Мўғулистонга қайтишни ихтиёр килдик, Мовароуннахрнинг инон-ихтиёрини эрса фарзанди аржуманд Илёсхўжахонга топширишга қарор килдик».

Ҳа, кўринишдан хоннинг азму қарори қатъий эди. Шунинг учун ҳам аҳли мажлисдан биронтаси бунга эътироз билдирмади.

— Азму қарорлари муборак бўлғай! — дедилар уларнинг барчаси бир овоздан.

Илёсхўжа ўғлон отасининг сўл кўлида шайхулисломдан кейин иккинчи бўлиб ўлтирган эди. Ирғиб ўрнидан турди, тахт поясига бориб чўк тушиб, отасининг этагини юзига суртди.

Хон тахтнинг ўша сўл тарафида, ўғлонлар ва амир Бекчикдан кейин ўрин олиб ўлтирган Темурбекка қараб мурожаат килди.

— Бу кундин эътиборан, бек, Сиз Илёсхўжахоннинг ёнида бўлурсиз. Сипоҳийгирлик бирлан боғлиқ бўлғон барча юмушларни Сизнинг гарданингизга юкладик.

Турк ва мўғул ҳоконлари даргоҳида удум бўлган тартиб-қоидага биноан, у ҳам бориб тахт пойига чўк тушди ва хоннинг этагини олиб юзига суртди. Ўрнига қайтиб борганда, амирлар силжишиб унга Қуғулхоннинг ёнидан жой беришди. Амир Бекчик унга жой бўшатаётиб, сезилар-сезилмас бир ижирғаниб кўйди. Бўлмаса-чи?! Амир, Темурбекнинг мартабаси кўтарилди-ку.

— Мамлакатнинг соҳиб ихтиёрлиғи эрса,— деб мурожаат килди хон тумшуғи осилиб ўлтирган амир Бекчикка,— сизнинг зиммангизда бўлур. Темурбекнинг номи аввал тилга олинганидан ичдан куйиб-ёниб ўлтирган амир Бекчик шундан кейин ўзида йўк хурсанд бўлиб кетди. Чопиб бориб хоннинг оёқларига йиқилди... Хайрият, хонхазрат уни унутмабди. У кўшиннинг инон-ихтиёрини Темурбекка топширди. Соҳиб ихтиёрлик қаерда-ю, амир лашкарлик қаерда? Тамом эл-юрт ихтиёри энди унинг кўлида бўлади. Мамлакатда хондан кейинги иккинчи шахс...

Эрта ўтиб индинига Туғлук Темурхон мулозимлари ва лашкарнинг бир қисмини олиб асл юрти Мўғулистонга жўнаб кетди.

САРСОНУ САРГАНДОНЛИК

Амир Бекчик мансабпараст, бунинг устига ўлгудай дағал одам эди. Илёсхўжахоннинг давлат ишларига кам эътимодлиги, кунни тунга, тунни кунга улаб базму сафога муккасидан кетиши соҳиб ихтиёрга қўл келди. Давлат ва салтанат тизгинини қўлига олиб, билган ишини қилди. Бора-бора ҳаддидан ошди ва адолатсизлик, зулму бедодликни ўзига касб-хунар қилиб олди. Амир Бекчик саройда хондан бошқа бирон тирик зотни менсимай қўйди. Ҳатто, Темурбек билан баробар ҳуқуққа эга бўлишига қарамай, у билан ҳисоблашмай, аксинча уни ҳаммининг олдида камситишга уринди. Бир куни хоннинг хос мажлисида у Темурбекка беўрин маломат қилди. Мухтасиб ал-мамолик бозорда нарх-наво бир қадар кўтарилганини гапириб турганида, амир Бекчик унинг сўзини кесди ва ўртага савол ташлади:

— Аҳли бозор орасида Кешдин келғонлар кўп дейишади, шу тўғриму, жаноби мухтасиб?

Соҳиб ихтиёр Темурбекка маънодор қараб қўйди. Сўнг сўроқда давом этди:

— Билишимча, нарх-навони кўтараётгонлар ҳам ўшалар эрмиш, шундайму?

Мухтасиб индамади. Шундан кейин амир Бекчик ҳаддидан ошди:

— Кеча кешлик бир ўнбоши кўчада бир бечорани бекордин-бекорға дўппослабдур. Бедодлик эрмасму бу?

Соҳиб ихтиёр яна Темурбекка қараб қўйди.

— Сабаб? Қимга орқа қилуб савдогарлар билан сипоҳийлар бундай қилишади? — сўради хон соҳиб ихтиёрдан жиддий бир тусда.

— Албатта, Сиз бирлан бизга эрмас, аълоҳазрат. Чунки биз кешлик эрмасмуз.

Темурбек бу сафар ҳам аламини ютди, индамади. Амир Бекчик эса гап эгасини топганига ишонч ҳосил қилиб, тўла ҳужумга ўтди:

— Тахти қорачадаги божхонада ҳам фақат Жайхуннинг нариги кирғоғидин келувчилардин бож олар эрмишлар. Бу кешликлар дейман, худо азиз қилғон бандаларму ўзи?.. Бождин озод, молини эрса бозорда истаган баҳода пуллайдурлар.

У Темурбекка яна бир бор тикилиб, сўзида давом этди:

— Янглишмасам, сиз жаноби бек, кешлик бўлсангиз керак? — амир Бекчик тиржайиб қўйди.

Темурбек ортикча чидолмади ва хондан рухсат сўраб ўлтирмасдан жавоб қайтарди:

— Яратган эгамга шукрлар бўлсинким, кешликмиз, жаноби амир. Жетедин эрмасмуз.

Темурбек кок нишонга урди. У соҳиб ихтиёрнинг келгинди эканига ишора қилди. Бу сўзнинг маънисини ўтирганлар яхши билишарди. Жете деб мўғул лафзида карокчи, талончи ва ёвуз одамга айтиларди.

Темурбекнинг жавоби амир Бекчикнинг қалбига наштар бўлиб санчилди. У аслида сиркаси сув кўтармайдиган, жирраки одам эди. Бошқага озор бериб хузур қиларди, ўзига бўлса битта гап ортикча эди. Чинакамига хафа бўлди. Темурбекка отадиган тоши қолмади, шекилли, хондан нажот тилади:

— Мана, кўрдингизму, аълоҳазрат, бирон айб содир қилмасакда, борган еримиз Жете бўлди.

Илёсхўжахон бир нима демади, лекин Темурбекка бир ўкрайиб қўйди. Ахир, нима бўлганда ҳам хоннинг ўзи ҳам жетелик эди-да!

Шу кундан бошлаб орага яна қора мушук оралаб қолди. Хон Темурбекни хос мажлисларга чақиртирмай қўйди. Соҳиб ихтиёр бўлса, борган сари ҳаддидан ошди. Бу ҳам етмагандай амирларнинг кўпчилиги унга тарафдор эдилар. Темурбек ёлғизлик қилди. Бунақа шароитда бундан кейин Илёсхўжахоннинг даргоҳида қолиш, ўз ихтиёри билан бошни сиртмоққа тутиб бериш билан баробар эди. Темурбек саройни тарк этишга қарор қилди. Шу пайт кутилмаганда амир Хусайннинг одами келиб қолди. Амир Хусайн Темурбекни яна иттифокка ва биргалашиб ҳаракат қилишга чақираётган эди. Темурбекка жон кирди. Амир Хусайн нима бўлса ҳам эски кадрдони. Унинг ҳам, ўзининг ҳам шу кезларда душмани битта. Бу — мўғуллар. Шунинг учун ҳам Темурбек эски кадрдонининг олдига боришга азму қарор қилди.

— Амир ҳазратлари ҳозир қаердалар? — шошиб-пишиб сўради у чопардан.

— Мен буёққа қараб йўлга чиққанимда Чоржўйда эрдилар.

— Чоржўйда дедингму?

— Ҳа, Чоржўйда.

Темурбек буни яратган эгамнинг зўр илтифоти деб билди ва ўша куни кечаси навкарлари ва хизматкорлари билан Самарқандни тарк этди. Улар икки ярим кун деганда Чоржўйга етиб бордилар. Темурбек тўғри

шаҳарга кириб боришдан чўчиди. Қим билсин, балки шаҳар амир Хусайннинг одамлари кўлида эмасдир. Яхшиси, вазиятни аниқлаб, кейин киргани маъқул. Шунинг учун ўзи, одамлари билан шаҳар четигаги бир кўрғончага тушди, шаҳарга эса ҳалиги чопар бўлиб борган амир Хусайннинг мулозимига одамини кўшиб юборди. Улар хиёл ўтмай, кути ўчган бир аҳволда қайтиб келдилар. Шаҳар ўтган кун жони қурбонийлар кўлига ўтиб бўлган экан. Амир Хусайннинг қаердалигини эса аниқлай олмадилар.

— Бу ердин тўхтовсиз кетиш даркор,— деди Темурбек ва одамларига отларни эгарлашни буюрди. Қирк йигити билан яна йўлга чикди. Зим-зиё коронғулик уларни ўз оғушига олди.

Шу пайтдан эътиборан Темурбек учун оғир, хавфхатар билан тўлиб-тошган кунлар бошланди. У 1362—1369 йиллар орасида инсон боласи дош беролмайдиган азоб-укубатларни бошидан кечирди. Неча бор гўр оғзидан қайтди.

Темурбек Чоржўйдан ўтгандан кейин амир Хусайнни кўп кидирди, лекин тополмади. Балким у Хоразм томонларга кетиб қолгандир? Темурбек таваккал қилиб одамларини ўша тарафга бошлади. Йўлда, Хиваққа яқинлашиб қолганларида, Темурбек тасодифан Шоҳ Соғаржийнинг ўғли Шоҳ Муҳиддинга йўлиқиб қолди. Йигирма чоғлик йигити билан у ҳам амир Хусайнни ахтариб юрган экан. Иккалалари маслаҳатни бир ерга қўйиб Хиваққа, унинг ҳокими амир Таваккал ҳузурига бордилар. Амир Таваккал хушсийрат, одамохун киши экан. Бошда Темурбек билан Шоҳ Соғаржийнинг ўғлини кўнгилхушлик билан кутиб олди, йигитларини шаҳарнинг кун чиқиш тарафидаги катта чорбоғига ўринлаштирди. Кечкурунги зиёфат ҳам кутилгандан зиёд бўлди.

Темурбек ўша кечани мижджа қокмай ўтказди. Нимагадир юраги бир қадар ғаш, кўнглига қил сиғмади. Айниқса, зиёфат вақтидаги ортиқча такаллуфлар, хивалик амирларнинг пичир-пичири, кўз уриштиришлари унинг назаридан нари кетмади. Амир Таваккал нималари биландир унга Боязид жалойирни эслатди. Йўқ, бу ерда бир сир бор. Фалокат юз бермасидан аввал отни қамчилаб қолган маъқул. Темурбек ўйлаб-ўйлаб азонда шу фикрга келди ва ёнида ҳеч нарсадан беҳабар, донг қотиб ухлаб ётган Шоҳмуҳиддинни уйғотди.

У кўзини зўрға очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

— Турунг, зудлик бирлан бу ердин кетиш керак.

— Нимага? Сабаб? Тинчликму ўзи? — Шохмухиддин хайрон бўлди ва лабини буриб елкасини кисди.

— Сабабини кейин биласиз, тезроқ бўлинг.

Темурбек даст ўрнидан турди ва шитоб билан кийиниб, ўзини ташқарига отди. Апил-тапил кийиниб, кетидан Шохмухиддин ҳам чиқди. Улар дарвозага бормадилар. Сабаб у кулфланган. Ташқарисида эса сокчилар. Шунинг учун орқа тарафдаги девордан ошиб боғчага тушдилар ва уни оралаб ўтиб, тор бир кўчага чиқиб олдилар. Ахён-ахёнда битта-яримта уй кўзга ташланади. Одам шарпасини сезиб, итлар хуриб берди. Ит бўлгандан кейин хуради-да. Одамлар бунга кўникишиб қолган, шунинг учун ҳам бунга ҳеч ким эътибор бермайди. Не азоб билан Темурбек ва унинг шериги тонг отай деганда ҳокимнинг чорбоғини топиб бордилар ва зудлик билан йигитларни оёкка турғузиб, Поёб тарафга қараб қочдилар.

Овчилар ва сайёҳлар чўлни тилсимотга ўхшатишади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Унда юриб кўрган, айниқса йўлдан адашган бунга яхши билади. Чўлда ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш. Тош ҳам, қум ҳам, онда-сонда учраб турадиган юлғин ёки саксовул ҳам. Улар кундузи билан адашиб, ўзларини ҳали у ёкка, ҳали бу ёкка урдилар, лекин Поёбни топиб боролмадилар. Кечаси шохлари синдирилган катта бир саксовул дарахтининг тагида тунаб қолдилар. Ниҳоят, эртаси куни чошгоҳда Поёбга етиб олдилар. Бу қишлоқ Хивакнинг шундай бикинида экан. Агар адашиб у ёк-бу ёкка тентирамасдан тўғри борганларида ўша кечанинг ўзидаёқ унга етиб олар эканлар.

Қайғу кетидан хурсандчилик келади, деган гап тўғри экан. Поёб Темурбекка оз бўлса ҳам хурсандчилик бағишлади. У излаган одамани шу ердан топди. Амир Хусайн уч юз йигити билан мана шу Поёбда турган экан. Учрашувдан амир Хусайннинг ҳам севинчи чексиз бўлди. Чунки иккаласи бирга бўлсалар, буёғига худо раззоқ. Ахир, «ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас», деб бежиз айтишмаган кўпни кўрган одамлар. Амирлар ва йигитлари бир-икки кун шу ерда туриб ҳордиқ чиқардилар, кўнгилхушлик қилдилар. Лекин хурсандчилик кўпга бормади. Бу ерга келганларининг учинчи куни эрталаб амирларнинг йўл

устига кўйган қоровуллари узокдан тўп-тўп бўлиб келаётган суворийларни кўриб қолдилар. Келаётган Хивак ҳокими Таваккал қўнғирот қўшинининг қоровул қисми бўлиб чиқди. Темурбек билан амир Хусайннинг қоровуллари Поёбга кираверишдаги чортоқда турган қоровулларни огоҳлантиришга улғуриб қолдилар. Ноғораларнинг гумбур-гумбури қишлоқ аҳлини тез фурсатда оёкка тургизди. Темурбек билан амир Хусайн фалокат юз берганини билганларидан кейин, йигитларини шитоб билан қишлоқ четига олиб чиқдилар ва ўша атроподаги ялангликнинг бир четига олиб бориб ясоғ туздилар. Олдинга пиёда ўқчилар кўйилди. Ҳар икки қанотга эса суворийлар жойлаштирилди. Баронғорга Тоғой Буко, жавонғор қисмга Элчи Баходир тайинланди. Отлик қисмлар тепасига амир Тобон сулдус билан амир Сайфиддин тайинландилар. Темурбек билан амир Хусайн қалбдан жой олдилар.

Таваккал қўнғиротнинг бир минг отлик ва тахминан шунча пиёда аскарлари бор эди. Улар ҳам ясоғ тортиб жангга ҳозирландилар.

Икки ўртада бошланган шиддатли жанг эрталабдан то шомгача давом этди. Темурбек билан амир Хусайн ўша куни жангчиларнинг олдинги сафида турдилар. Одатда, муҳолиф тарафлар биринчи навбатда катта туғни йикитиб, саркардани йўқ қилишга интиладилар. Чунки саркардасиз қолган тараф жангни давом этдириб ўтирмай, мағлуб бўлганини тан олади ва сулҳ сўрайди. Ҳозир айни пайти — Темурбек ҳам, амир Хусайн ҳам жангчилар орасида. Сафлари эса анча сиёраклашиб қолган. Шундан фойдаланиб, душманнинг беш йигити Темурбекка, бештаси амир Хусайнга ташланди ва уларни қуршаб олди. Амирлар уларни махв этдилар. Лекин ўрнига янгилари келдилар. Темурбек билан Мамат уларни ҳам даф қилгач, амир Хусайнга ёрдамга бордилар. Таваккал қўнғиротнинг бир тўда отлик йигитлари амир Хусайнни чор атроподан қуршаб олган эдилар. Устига устак, амир Хусайннинг отига ўқ тегиб, пиёда қолган. Лекин шундай бўлса ҳам жон-жаҳди билан чопишаётган экан.

Хулласи қалом, бу савашда иккала тараф жуда катта талофот кўрди. Темурбекнинг олтмиш йигитидан еттитаси тирик қолибди, холос. Жангда Таваккал қўнғирот ўлдирилди. Тирик қолган аскарлари бўлса, теварак-атропога тариқ каби тирқираб кетди.

Амир Хусайн билан Темурбек соғ қолган одамлари ва аҳлу аёлини олиб, ўша куниёқ йўлга чиқдилар.

Хамма каттик хориган, «бир дакика хордик чикариш Сулаймон пайғамбарнинг тахтига ўлтириш билан баробар» деганлар, лекин уларда хордик чикаришга имкон йўқ эди. На чора? Бу ерда ортик қолиб ҳам бўлмасди. Хар холда, улар бировнинг юртида эдилар. Ким билади, дейсиз, ўша урушдан кейин теваарак-атрофга тум-таракай бўлиб кетган кўнғиротлар одам йиғиб келишлари ҳам мумкин. Унда нима бўлади? Хуллас, улар чўл оралаб Бухоро сари юзландилар. Йўл оғир, бунинг устига одамларнинг кўпчилиги, шулар катори амир Хусайн билан хотини Дилшод оғо ҳам отсиз қолишганди. Амир Темур кўнғиротлардан тортиб олинган отлардан иккитасини танлаб, уларга берди. Лекин худудсиз чўлда юриш ўлимдан каттик экан. Қани энди, бирор туп дарахт учраса-ю, офтобнинг ўтли тифларидан тўсса, унинг сояси остида бир нафас бўлса ҳам ором олишса. Йўқ, онда-сонда йўликиб турадиган юлғин ва янтоқдан бўлак бирон гиёҳ ўсмайди бу кип-кизил чўлда! Бунинг устига, жазирама иссиқ ва сувсизлик тинкани куритади. Шу тарика кун бўйи ит азобида йўл юриб, кун ботаётган деганда бир кудук ёнига келиб тўхтадилар. Хайрият, омадлари бор экан, кудук сувсиз эмас экан. Ҳа, ўша пайтларда, йўл устида у ер-бу ерда кудуклар бўларди. Кудукни эҳтиёт қилиш, уни кўз қорачиғидай асраш — чўлнинг муқаддас қонуни эди. Ўша замонларда одамлар бу муқаддас қонунга каттик бўйсунар эдилар.

Ўша Хивак ёнида сахардан то кош қорайгунча давом этган уруш ва кейинги йўл азоби отликни ҳам, пийдани ҳам оёқдан олди. Ўша кеча шу кудук ёнида тунаб қолдилар. Кимдадир чодир сақланиб қолган экан, олиб амирларнинг хотинларига: Ўлжой Туркан оғо билан Дилшод оғога тикиб бердилар. Эркаклар чодирни чор атрофидан ўраб ётдилар.

Тонг ёришиши билан апил-тапил нонушта қилиб яна йўлга чиқдилар. Қундузни бир илож қилиб ўтказдилар, лекин кечга яқин қутилмаганда хаво айниб, каттик шамол турди. Шамол кум барханларини учириб, кўз очирмай кўйди. Хамма отдан тушиб олди, чунки отда ўлтириш имкони бўлмай қолди. Ва ҳатто бир қадам наридагини ҳам кўриб бўлмас эди.

— Қунимиз битфонга ўхшайдур, Темурбек. Тупроғимиз шу ердан эркан-да. Э, аттанг-а!

Темурбек ёнма-ён бораётган амир Хусайннинг гапини аранг эшитди. Унинг ўзи ҳам шу фикрга келиб турган

эди. «Қанчадан-қанча жангу жадаллардан тирик чиқиб, шу борса келмас чўл бағрида ўлиб кетсак-а?! Одамга алам қилади», деган фикр унинг кўнглидан ҳам ўтиб турган эди. Шундай бўлса ҳам сирни бой бермади, дўстининг сўниб бораётган қалбида ишонч чирокларини ёқишга ҳаракат қилди.

— Ҳамма нарса худодин, Хусайнбек. Ажал етмаган бўлса, етти кечаю-кундуз бўрон турғонда ҳам одамлар тирик қолғонлар. Сиз Нух алайҳиссалом қиссасини эшитганингиз борму? Ҳазрат Нух пайғамбар кўп давом этган қаттиқ тўфондан кейин ҳам аҳлу аёли ва фарзандлари бирлан саломат қолғон эрканлар,— дея Темурбек бир вақт пири Шамсуддин Кулол ҳикоя қилиб берган қиссани дўстига айтиб берди...

Бўрон кечга бориб тинди, лекин ҳамманинг бўлари бўлди. Айниқса, аёллар кўп қийналишди. Дилшод оғо ёш ва бақувват аёл эди, ҳориган бўлса ҳам оёқда турарди, лекин кейинги пайтларда бир оз дардга чалиниб қолган Ўлжой Туркан оғонинг аҳволи ночор эди. Бу ҳам етмагандай, йўлда одамлар сафи яна сийраклашди. Темурбекнинг етти одамидан учтаси қолибди. Қолган ерларида тўхтаб уларни бир пайтларгача кутдилар, лекин одамлардан дарак бўлмади. Улар қум қуюнлари остида қолиб кетган бўлсалар, эҳтимол. Кечани кипқизил, ҳайхотдек чўл бағрида ўтказдилар. Хайриятки, ўша қудук ёнида тунаганларида мешларга сув тўлдириб олишган эканлар, шу асқотиб қолди. Йигитлар тева-рак-атрофни титишиб, саксовул қирқишиб келишди. Сув билан олов бор ерда ҳаёт сўнмас экан. Чой ҳам бўлди, овқат ҳам пишди. Бироз тамадди қилиб олганларидан кейин ҳамма ўлтирган ерида ёнбошлаб, донг қотиб қолди. Беклар эса аллапайтларгача гурунглашиб ўлтиришди. Чарчашдими, ёки айтадиган гаплари тугадими, бир пайт жим бўлиб, яна бир вақтларгача сукут суриб осмонга қараб ётишди. Тун яримдан оққанда ҳаво очилиб, осмону фалак тумонат юлдузлари билан еру заминга ўзини кўз-кўз қилабошлади. Темурбек уларнинг орасидан Хулкар билан Етти қароқчини топди ва ичида: «хайрият йўлдин адашмабмиз» деди.

Тўйиб ейилган овқат ва уйқу уларга кайфият ва куч бағишлади. Эрталаб Темурбек ва амир Хусайн қолган одамлари билан яна йўлга тушдилар. Қуни билан йўл босдилар, вақт хуфтондан оққач, яна бир қудук устидан чиқдилар. Бахтга қарши, сув бўлди-ю, ўтин

топилмади. Амир Хусайн йўлда отлардан бирига саксовул ортиб олмаганларига пушаймон бўлди.

— Эссиз, ўтин бўлганда, кўмоч пишириб берардик, опа, — деди Дилшод ого Ўлжой Туркан огога мурожаат қилиб.

— Албатта, яхши бўларди, бегим. Талкондин бошка ейдиган нарсамиз йўқ. Лекин иложини топса бўлади. Худога шукур, совук бўлса ҳам сув бор. Буламук қилиб берамиз, — деди у хотиржамлик билан.

Одамлар бир косадан буламук еб ётиб қолдилар. Лекин ўша кеча яна бахтсизлик рўй берди. Темурбекнинг уч йигити кечаси бисотда қолган икки отни олиб қочиб кетишибди. Унинг содиқ навқари. Мамат билан хотинидан бошка ҳеч кими қолмади. Амир Хусайннинг ҳам ярим одами қочиб қолибди. Нима қилиш керак? Бу ердан кетишдан бошка чора йўқ. Уларни кутиш ёки кидиришдан фойда йўқ. Вактни ғанимат билиб, кун кизимасдан йўлга чиқиш зарур. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушдилар. Намози асрга яқин чўл тугаб, узоқдан ўтовлар кўринди. Ҳамма терисига сиғмай, суюниб кетди.

— Туркманларнинг овулидан чиқиб қолғонга ўхшаймиз, Хусайнбек.

Амир Хусайн эса жавоб ўрнига «энди нима қилдик?» деган маънода Темурбекка қаради. Чунки у бу ердаги туркманларнинг одатини жуда яхши биларди.

— Ўйлаб кўриш керак, — деди Темурбек. У ҳам улар ҳақида кўп гапларни эшитган.

Амир Хусайн таваккалчи одам эди.

— Нимасидан кўркамиз, ахир улар ҳам бизга ўхшаган одамлар-ку! — деди жиддий бир тусда.

— Нима бўлса ҳам ўйлаб иш тутганимиз маъқул, — Темурбек ўз сўзида туриб олди.

Хусайнбек қизишиб кетди.

— Унда нима қил, дейсиз?

Темурбек унга ўхшаб қизишмади. Вазминлик билан кўнглидаги фикрни айтди.

— Биринчидин, одамимиз кам. Демак, чопишишолмаймиз. Иккинчидин, хотин-халажни ҳам ҳисобга олмай бўлмайди. Овулдагилар бўлса кўпчилик. Борди-ю, улар йўлтўсарлар бўлиб чиқса, унда нима бўлади?

Темурбекнинг гапларида жон бор эди. Хусайнбек «Нима қиламиз?» деган маънода яна унинг кўзларига тикилди.

— Аёлларни навкар қўшиб алоҳида, бошқа йўл бирлан жўнатсак,— деб сўз бошлади Темурбек,— улар овулни айланиб ўтиб, йўлда давом этиб турсалар. Биз эркаклар майли сиз ўйлагандай, таваккал қилиб тўппа-тўғри ўшал овулга борайлик. Нима бўлса, худодин. Биз бирлан бирон воқеа юз бергудек бўлса, ҳар ҳолда аёлларимиз омон қолишади-ку.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Майли, Сиз айтгандай бўлсин.

Амир Хусайн Темурбек тузган режага рози-ризалик берди.

Ўлжой Туркан оғо билан Дилшод оғони навкар қўшиб овулнинг сўл тарафидан ўтадиган сўқмоқдан жўнатдилар.

— Эҳтиёт бўлинглар, сизларни худога топширдик,— деб қолди амир Хусайн синглиси билан хотинининг орқасидан...

Темурбекнинг хавсираганича бор экан. Овулда ҳашм ва шарорат аҳли истиқомат қиларкан. Туркманлар Темурбек билан амир Хусайннинг йўлини тўсдилар. Ўртада тепалашув бошланди. Беклар туркманлар билан қирнинг қоплони ва дарёнинг наҳанги бўлиб олишдилар, лекин туркманлар кўпчилик эди. Улар бекларни чор аτροφдан ҳалқа қилиб ўраб олдилар. Лекин бу сафар ҳам бекларга омад ёр бўлди. Ўша туркманлардан биттаси — Ҳожи Муҳаммад дегани Темурбекни таниб қолди.

— Темурбек, хўш галдиниз,— деди у қўлларини кўксига қўйиб.

Кейин беклар ва одамларини оломон орасидан олиб чиқиб уйига етаклади. Дастурхон устида Темурбек унга, қилган олижаноблиги учун, «лўлу лола» тамғалик ва қиймати мамлакатнинг бир йиллик хирожига баробар бўлган бир қитъа лаълни қиссасидан чиқариб тортиқ қилди. Ҳожи Муҳаммад уларни қўй сўйиб зиёфат қилиб ва уйда кўндириб, эртаси куни нонуштадан кейин йўлга солиб қўйди. От-улов ва озуқа ҳам берди уларга. Ва яна Сарик кулал деган навқарини амирларга гажарчи қилиб қўшди. Беклар бир-икки манзил ўтиб хотинларга етиб олишди. Ўлжой Туркан оғо беҳад хурсанд бўлди. Дилшод оғо суюнганидан йиғлаб юборди... Маҳмудий овулига етмасдан серсув бир кудук ёнида тўхтаб, об-ҳавоси тоза шу манзилгоҳда ўн икки кеча-кундуз туриб қолдилар.

Игнани қопда яшириб бўлмагандай, одамзот у ёкда гурсин, каламуш ҳам теп-текис чўлда чор атрофдан куришиб тураркан. Маҳмудийга яқин бир манзилда, кудук ёнида қандайдир қарвон турганлиги овозаси тез орада Маҳмудийдан бошқа овулларга ҳам тарқалди. Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний ҳам бундан хабар топиб, дарҳол уларнинг тепасига олтмиш йигитни отлангирди.

— Ҳеч зотни қолдирмай тутиб келтиринглар! — деб буюрди у Давлат саркорга.

Давлат саркорнинг йигитлари Темурбек билан унинг ҳамроҳларини ярим тунда босдилар ва ҳаммаларини бандга олиб Моҳонга олиб келдилар. Уларни ката-лақдай бир уйнинг чуқур ва зах ертўласига қамаб қўйишди. Бир ош пишар вақт ўтар-ўтмас ертўла туйнугидан шитир-шитир овоз эшитилди. Қимдир тепадан икки боғ хашак ташлади.

— Шунга ҳам шукр,— деди Темурбек ҳамроҳлари-га,— ҳар ҳолда тағимиз юмшоқ бўладиган бўлди.

Темурбек хашакнинг бир боғини Хусайнбекнинг олдига ташлади, иккинчи боғини ечиб, ярмини Улжой Туркан оғога тўшаб берди, чорагини Маматга узатди, қолган чорагини ўзига тўшаб олди. Хусайнбек эса бошқача иш тутди. Хашакни хотини ва ўзига тўшаб олди.

Шу алфозда, улар олтмиш икки кун ана шундай ертўлада ит азобида кун кечирдилар.

Алибек Жониқурбоний бекларни хотинлари билан қўшиб қул қилиб сотиб пул ишлаб олмоқчи эди. Лекин илгари Хуросон, Бухоро ва Хоразм тарафдан тез-тез келиб турадиган қарвон ўчакишгандай кейинги ойларида тўхтаб қолди. Алибекнинг феъли бузилди. Ахир, икки ойдан бери уларни бекорга боқиб ётибди, нахотки умиди пучга чиқса? Шу аснода Тусдан оғаси Муҳаммадбек Жониқурбонийнинг ҳузуридан катта қарвон келиб қолди. «Хайрият, бизнинг ҳам оҳимиз худоя етибдур, қарвон мал келтирян яли улари шуларе сотиярис», — деди Алибек қарвон келгани ҳақида хабар олиб келган мулозими Ҳоммодга. Лекин кўп фурсат ўтмай тарвузи қўлтиғидан тушди. Қарвон қимчики ва қандай мол олиб келганини билиб келиш учун юборилган Ҳоммод бир пайт қарвонбошининг ўзини ётақлаб келди. Олтмишларни қоралаб қолган ўрта бўйли, семиз, пахмоқсоқол қарвонбоши остонадан қадам қўйиши билан уйнинг тўрида пистаранг баҳмал

кўрпачада, бекасам лўлаболишга ёнбошлаб ётган
хокимга икки букилиб таъзим қилди:

— Салом алайкум, жаноби бек!

— Алайкум салам! Ўтир!

Алибек карвонбошига қаршисидан ўрин кўрсатди.
Карвонбоши аввал астойдил чордана қуриб ўлтириб
олди, сўнг иккала кўлини дуога очди.

— Қани, омин, сихати саломатлик, хотиржамлик,
кенг феъл, кетмас давлат берсун!

Алибек енгил-елпи дуо қилди:

— Аллоҳу экбер!

Хиёл ўтмай, хизматкор соҳиби хона ва унинг
меҳмони олдига дастурхон ёзди. Аввал ҳар бири
қалқондай келадиган иккита юпка ёғлик нон билан
икки чойнак кўк чой келтириб қўйди. Кейин бир меш
имрон билан катта ёғоч товоққа солинган пиширилган
кўй гўштини олиб келиб ўртага қўйди. Алибек
Туронзаминнинг бошқа ерларида амалда бўлган одатга
кўра дастурхонга яқин ўлтириб, меҳмон олдига нон
ушатиб, чой қуйиб, олинг-олинг қилмади. Етган еридан
кимирлаб ҳам қўймади. Бу юмушни ҳеч бўлмаса
хизматкор ҳам қилмади.

— Ол, тағам ий! — деди Алибек меҳмонга томдан
тараша тушгандай.

Ҳа, бу ерларнинг таомили шунақа. Меҳмон олдига
дастурхон ёзиб, керагини қўядилару, вассалом. Нонни
ҳам ушатишмайди, чойни ҳам қуйиб беришмайди.
Буларнинг ҳаммасини меҳмоннинг ўзи қилади. Кера-
гини олиб, еб-ичаверади. Карвонбоши Хоразм ва мо-
хонликларнинг бу одатини яхши биларди. Шунинг учун
ҳам кутиб ўлтирмай, дастурхондаги нонлардан бирини
олиб қок ўртасидан синдириб, ярмини ушатди. Сўнг
чинни пиёлага аччиқ кўк чойдан қуйди. Кейин икки
бўлак қобирға гўшт билан ушатишган нонни еб олди.
Аччиқ кўк чойдан икки пиёлани ичди, сўнг белбоғини
ечиб, учи билан оғзини артди-да, соҳиби хонага
миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат, жаноби бек! Илойим, хонадонингиздан
кут-барака аримасун!

Шу пайт хизматкор икки косада шўрва келтириб,
Алибек билан меҳмоннинг олдига қўйди.

— Ол ич, — деди Алибек меҳмонга.

Карвонбошининг хали қорни тўймаган экан, қол-
ган яримта нонни тўғраб косага бўқтирди ва бир зумда
шўрвани ҳам тинчитди. Кейин мешдан косага лиммо-лим

имрондан қуйиб, уни ҳам лўк-лўк қилиб ичиб олди. «Худога шукр!» деб белбоғининг учи билан яна оғзини артган бўлди. Бир-икки марта кекириб ҳам олди. Сўнг қўлини яна товоққа чўзди. Бир бўлак сон гўштини еб, орқасидан бир устухонни ҳам кемирди. Кетидан икки коса имрон ичди. Кейин «алхамдулиллоҳ», деб, тиззасида ётган белбоғини олиб оғзини артди. «Мана энди истаган сўроғингни сўрайбер» дегандай Алибекка тикилди. У ҳам унинг еб-ичиб тўйиб олишини кутган экан, дарҳол уни сўроққа тутди:

— Совғатинг кимме?

— Сизнинг Темурбек отлик меҳмонингизга, жаноби бек.

Алибекнинг қошлари чимирилиб, кўзларидан ғазаб учқуни чакнади. Қарвонбошини Алибекнинг совға-саломни ким юборгани билан қизиқмаганлиги тааж-жублантирди. Лекин Алибекнинг жаҳл устида бир нима қилиб қўйишидан кўркиб, бор гапни айтди-қўйди.

— Совға-саломни мухтарам оғойингиз бериб юбордилар. Совғалар орасида бир тўққиз айғир ҳам бор,— сўнг қўйнидан хат чиқариб Алибекка узатди.— Мухтарам Муҳаммадбекдан.

Алибек хатни олиб у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, мулозимини чақирди:

— Ҳоммад, эй, Ҳоммад!

Ҳоммод шу атрофда экан, бир чакиришда хонага чопиб кирди:

— Нама дей тағсир?

— Мирзани чағир!

Хиёл ўтмай, Ҳоммод бошига қора бахмалдан тикилган тегарак тақя кўндириб олган, қотмадан келган новча, чўққисоқол чолни бошлаб кирди.

— Маматсоғат, муни ўқа!

Мирза таъзим қилиб, хожасининг қўлидан мактубни олиб, баланд овоз билан ўқиди:

— Ҳамди сено ва довойи-саламден сўнг шул белли болсин, биз аҳли машғаламиз билен первердигари оламинг чаксиз марҳумети ве миреввати тейинда соғ-аман дурмуш гечириб дурярие. Умидимиз шулки, эзиз инимиз хем аҳли мешғали хемде қовм-гардашлери билен сағ-амандурлер.

Муддао шулким, Чиғатай улусиден ики мугтабер зат — Темурбек билен Хусейнбек яланчи дуня ва тағдир ислеги билен шу кунлерде Махан туверигинде кўп

захметлер чеканини билдик. Темурбекинг ата-бабалери билен бизинг ата-бабалеримиз орасинде гадимий якинлик бардир. Меселен, Темурбекнинг ули бабаси Қарачар нуён бейин Чингизхан заманинда сиз билен бизинг улу бабамиз Арғунхан Жени Курбанийге кўп муревветлер гўргазени мағлум ве машхур. Шул ики алиженаб эмири кинчиликлерден халас этмек, улара ули хурмет гўймек сиз ве бизинг буржимиздир. Шул вежхден ул алижанеблерге ўзимизинг арзимас тухвемизи ибердик...»

— Дур етер! — Алибек шу ерга келганда мирзанинг гапини бўлди.

Алибек мактуб мазмунидан хабардор бўлгач, кайфияти тамом бузилди. Оғасининг «оёк хасталиги сабабли ўзимиз боролмадик», дегани аслида «ўзим бориб адабингни бериб кўярдим», дегани эди. «Ха, кашқир, исни ўн чакирим наридан биласан! Шунга ҳам бурнини сукмаса нима бўларкин бу чўлок», деди у ичида. Мулозимни чакирди:

— Хоммад!

Хоммод кирдию, кайфияти бузилган хўжайини ва унинг каршисида дир-дир тутраб турган мирза билан нима қилишини билмай саросимага тушиб қолган карвонбошининг авзойини кўриб кўрқиб кетди.

— Намене, тағсир!

— Аннави домоксов билен, — у кўли билан карвонбошини кўрсатди, — карвонсаройа бор. Неме кетирен бўлса бу жойа кетириб, амбара камаб кўй!

— Дуғри, саркар.

Хоммод карвонбошини етаклаб чикиб кетганидан кейин ҳам Алибек бир неча вақт ўзига келолмади. Ахир, у Темурбек ва унинг хамроҳларини пуллаб олмоқчи эди-ку! «Эй, Мухаммет, Мухаммет! Намечун шул гизамик вагтина орадан чикмадинг?!» Алибекни яна бир нарса таажжублантирди. Хўш, оғаси бандилардан қандай хабар топиб қолди? Бунинг унга ким етказди? У хизматкорларини бир-бир чакиртириб сўради, суриштирди, лекин гапнинг тагига етолмади. Овулдан бирон зот у ёқ-бу ёққа кетмаган ҳам. Во, ажабо! Унда Мухаммадбекка бу хабарни фаришталар етказдими? Сабабини билолмай, Алибекнинг боши қотди. Кейин маълум бўлдики, хабарни унга Темурбекнинг ҳали чўлда бўрон кўтарилганда йўқолиб қолган йигитларидан бири етказган экан. У ўшанда тирик қолган ва адашиб Тусга бориб қолган эди. Мухаммадбек эса дарҳол Мохонга одам юборибди...

Алибек ўша куни кечгача ўзига келолмади. Бирон юмуш билан келган одамларни бўлса чаён бўлиб чакди.

— Хурмет билан гўйиб юборармишмен. Хе, хе, гўйиб ибержак дал. Сўнгеклерин зиндане чийритярем,— деди у бор товуши билан.

Ҳа, Алибек бандиларни дарров, оғасидан хат олиши биланок бўшатиб юбормади. Уларни яна бир ҳафта тутиб турди. Маҳбусга ҳамма вақт ҳам қийин бўлган. У эртага нима бўлишини билмасада, умид билан яшайди. Мана, ёруғлик юзини кўрмаганларига ҳам икки ойдан ошди ҳамки, тақдирлари ҳали номаълум. Шундай пайтларда маҳбус одам кизик тушлар кўраркан. Бир куни ой ва кун санаб ётган Темурбек сахарга яқин қаттиқ ухлаб қолди. Тушига пири Зайниддин Таябодий кирибдир: Темурбек қандайдир худудсиз чўлу биёбонда шоҳларини от-мол тамом ғажиб кетган бир юлғин тагида оч-яланғоч ўлтирармиш. Теварак-атрофда бирон тирик зот кўринмайди. «Ҳа, куним битибдур, шу кимсасиз чўлда ўлигим кашқирларга ем бўлиб кетади, шекилли», деб ўйлаб турса, тасодифан пири муршиди Зайниддин Таябодий бирдан пайдо бўлибдилар. Пири аҳволига ачиниб, «Ма, Темурбек, миниб ол!», деб кумуш эгар-жабдуқ урилган саман отнинг тизгинини унинг кўлига тутқизибди. Бурок дегани шу эмасмикин, деб ўйлабди Темурбек. Ҳақиқатан ҳам яхши аргумоқ экан. Даст ирғиб миниши билан уни осмону фалакка учуриб кетиб, кўз-очиб юмгунча бир азим дарёнинг соҳилига элтиб қўйибди. Шу десангиз, дарёнинг нариги қирғоғи обод ва фаровон мамлакат эмиш. Е, пир-ей, боғи эрам ҳам уни кўриб хижолат тортадиган бир мамлакат экан. Ҳамма тарафи боғу роғ, масжиду мадраса, қасрлар ва хашаматли иморатлар эмиш. Ўша томонга ўтмоқчи бўлиб отига «чу» деб камчи босганда уйғониб кетибди. Қараса, туши экан.

Темурбек зиндонбон келтириб қўйган обдастани олиб, ертўланинг нариги бурчагига бориб таҳорат олди, бет-кўзини ювди, сўнг белбоғини тўшади ва бомдод намозини ўқиб олди. Нонушта пайтида тушини ҳамроҳларига айтди. Ўлжой Туркан оғо ўзида йўқ суюниб кетди ва тушнинг таъбирини ўзича ечди. «Тушингиз,— деди у Темурбекка чой узатаётиб,— хурсандчилик ва яхшиликка ишорат, ҳазратим. Пирим қўлингизга тутқазган саман от — бу тожу салтанатга ишора, азим дарё эса ёруғлик. Хайрият, ёруғ кунларни кўрадиган

кунимиз яқин экан. Бунга — тушни тонг отишга яқин қолғонда кўрганингиз ишорадир, бегим.

— Илоҳим айтганинг келсун, Ўлжой.

Шу ерда Темурбекнинг нигоҳи эшик ёнидаги деворга тирмашиб тепага чиқиб бораётган чумолига тушди. Чумоли девор билан шифт орасидаги кичик бир тешикчадан тушиб турган нур сари интиларди. Лекин у қанча ҳаракат қилмасин, ўша тешик олдига етолмай ерга қуларди. Бир сафар у деворнинг ярмигача тирмашиб борди, лекин мажоли келмади. Бир фурсатдан кейин яна деворга тирмашди, бу сафар эски маррани ҳам эгаллолмади. Темурбек тиниб-тинчимас бу махлукни астойдил кузатди. Бунинг устига, унинг бир оёғи синган экан. Ва яна ўлгунча очга ўхшайди. Ўлжой Туркан оғо эрига разм солиб ўлтирган экан, у ҳам деворга кўзи тушди. Бирон нарса тополмагач, эрига мурожаат қилди:

— Деворда нима бор экан, хазратим, мунча тикилиб қолмасангиз?

Темурбек «гапирма» дегандай сўл кафти билан оғзини тўсди, ўнг қўли билан эса унга деворга тирмашиб ётган чумолини кўрсатди.

Чумоли маълум фурсат кечгач, яна деворга тирмашди. Бу сафар у деворнинг ярмидан ўтди. Лекин... Шу тариқа нурга чиқаман деб кечгача уринди ва охири муродига етди. Намози аср олдида тешикдан ташқарига чиқиб кўздан ғойиб бўлди.

— Ана кўрдингми? — деди Темурбек ёқасини ушлаб ҳанг-манг бўлиб ўлтирган хотинига, — чумолидай заиф бир махлукнинг, яна у чўлок ҳам эркан, умидсизланмай, тиришиб-тирмашиб кутулиб кетганига қара! Сен бирлан бизнинг эрса тўрт мучамиз сопла-соғ-ку! Ҳаракат қилиш керак, Ўлжой! Ҳаракат! Фақат осмонга термулиб ўлтиришдан не фойда! Тангри таоло ҳам «сендан ҳаракат, мендан баракот» деган эрканлар.

— Чумоли-ку кичик бир махлук эркан, тешикка сиғди. Биз тешикка сиғмаймиз-ку? Эшикдан чиқиб кетса бўлади, аммо соқчини нима қиламиз, — деди Ўлжой Туркан оғо.

— Шундайку-я, Ўлжой, лекин уриниб кўриш керак. Ноумид шайтон! «Интилганга тангри ёр», деб бежиз айтишмаган.

Эрини диққат билан кузатиб ўлтирган Ўлжой Туркан оғо унинг юзида қатъийлик ва шижоат аломатларини кўргач, рози бўлди, чунки бу одам айтганини

қиладиган одамлигини яхши биларди. «Факат эҳтиёт бўлмоқ керак»,— дея кўяқолди.

Ўша чумоли эшик тепасидаги кичик бир тешикчадан чикиб кетган кундан бошлаб Темурбек фақат кутулиш чорасини кидирди, қайси тешикдан чикиб кетишни ўйлади. Лекин, қанча ўйламасин, барибир, эшикдан бошқа тешик топмади. Бир куни хаёлига «ахир, соқчи ҳам ухлайдир-ку» деган фикр келди. Балли, шундай пайтни пойлаш зарур! Алибекнинг соқчилари кўп ва хушёр эдилар. Эшикдан ташқари, уйнинг чор атрофи ва хатто том тепасига ҳам соқчи қўйилган, «Қорё дарвешро худо саз кунад»* — деган экан бир эроний. Темурбек чумолининг курашини томоша қилган куннинг эртаси ўтиб индинига нажот эшиги бирдан ўзи очилиб қолди. Моҳон кишлоқларидан бирида Муборакшоҳ Санжарий деган бир кибриё эшон истикомат қиларди. Темурбек билан одамларига дажжол Алибек кўлидан халос бўлишларида ўша авлиё асқотди. Ҳазрат эшон ўша икки аслзоданинг хотинлари ва хизматкорлари билан кўп вақтдан бери Алибекнинг ертўласида камалиб ётганини кеч эшитди. Эшитгани ҳамоно Алибекнинг овулига етиб келди. Алибек эшонни таъзиму тақрим билан қарши олди. Дастурхон устида Ҳазрат эшон маҳбуслар хусусида сўз очди:

— Бийри Темурбек барлос экени, яна бийриси Хусейн Чигатай улусиунун беклеринен,— деб тушунтирди Алибек.

— Қамалғонларига кўп бўлдиму?

— Кўп, ики ай.

Муборакшоҳ бош чайқади:

— Бай, бай, бай... жуда қийин бўлибдур аларға. Бай, бай, бай!..

Алибек пирининг норозилигини англаб, қизариб-бўзариб унинг кўзларига тикилди:

— Нима этмали?

— Бўшатиңг, бек! Тўхтовсиз бўшатиңг! Аслзодалар билан бундай муомалада бўлиш тўғри эмас, гуноҳи азимга қолибсиз, бек!

Алибек пирига таъзим қилди:

— Бендани бағишлан.

Чой олиб қирган хизматкорга буюрди:

— Оразпўлатни чағир!

* Девонанинги ишини худо ўнглабди.

Хиёл ўтмай, хонага бурка кийган, белига кумуш камар боғлаб олган қоравулбеги Оразпўлот кирди ва кўл қовуштириб хўжасининг кўзларига тикилди.

— Бекларин шул ера чағир, зенанлари ичери гирсин!

Оразпўлот аввал хожасига, сўнг хазрат эшонга таъзим қилиб, индамай хонадан чикди.

Орадан кўп вақт ўтмай, хонага бирин-кетин Темурбек билан амир Хусайн кириб келдилар ва ўлтирганлар билан хўшлашиб, қаршиларига бориб тиз чўкдилар. Эшон уларнинг ҳол-аҳволини суриштиргач, Алибекка бир ўқрайиб, чархи кажрафторнинг шеваларидан нолий кетди. Бир-икки пиёладан чой ичилгандан кейин хазрат эшон Алибекка мурожаат қилди:

— Йўқ демасангиз, бек, меҳмонларни биз олиб кетсак, кўп азият етибдур бечораларга. Бай...бай...бай! Зора бироз хордиқ чиқариб ўзларига келишса.

— Буле,— деди Алибек хазрат эшонга ер тагидан қараб.

«Нима бало, бу туркман энди бизларни шу эшонга пулладимикин?», деган фикр Темурбекнинг ҳам, амир Хусайннинг ҳам кўнглидан кечди. Лекин шубҳалари ўринсиз бўлиб чикди. Эшон ўзига тўқ баобрў одам эди. Темурбек билан ҳамроҳларини кўшга кўшмади, аксинча уч-тўрт кун яхши меҳмон қилди. Ҳар бирларига биттадан от, йўл учун озик-овқат берди ва хизматкорини ғажарчи қилиб кўшиб, йўлга кузатиб қўйди. Шу вақтдан бошлаб Темурбек Муборакшоҳ Санжарий билан ота-бола бўлиб қолишди. Хазрат эшон бундан кейин ҳам кўп бор Темурбекнинг ёмон қунига яради. Оғир дамларида у аҳлу аёлини ўша эшоннинг уйида асради.

Йўлда бир туркман овулида тунадилар. Айлбоши хазрат эшоннинг одамини таниб, унинг ҳамроҳларига кўноқ берди, уларга заруридан ортиқ хурмат-эҳтиром кўрсатди. Шу ерда Темурбек билан амир Хусайн кенгашиб, вақтинча ажралиб яшашга қарор қилдилар. Амир Хусайн Гармсир билан Хирманд тарафларга бориб, ўша ерда лашкар тузмоқчи бўлди. Ўлжой Туркан ого дарди кучайиб, заифлашиб қолгани сабабли Темурбек Бухорога бориш ва уни ўша ерда бирон ишончли одамниқанда қолдириб, унинг кетидан борадиган бўлди. Биргалашиб Ҳазоройи нуқудорийлардан ҳам лашкар жамлаб, Чигатой улусини мўғулдан озод қилиш учун янгидан қураш бошламоққа улар аҳд қилишди.

Темурбек Карки ёнида Жайхундан ўтиб, Туркистон заминига кадам қўйди. Шу кунларга етганидан беҳад суюнди.

— Ўлжой, мана она заминга эсон-омон ўтиб олдик, энди худо хоҳласа, яқин кунларда дилкаш Қешимизга ҳам етиб олуризмиз.

— Илоҳим шу гапларингизга фаришта «омин» деган бўлсин, бегим. Гапингиз рост, ҳамма нарса яратган эгамнинг саховатли қўлларида...

Лекин Ўлжой Туркон оғо нимагадир ўлим хавфидан тамом озод бўлиб кетганларига ишонгиси келмасди. Хали олдинда қанчадан-қанча синов ва имтиҳонлар борлигини ўйлаб юраги орқасига тортди. Темурбек ҳам тахминан шундай кайфиятда эди, шубҳа ва гумонларини хотини ва мулозимларидан яширин тутишга ҳаракат қилди.

Икки кун йўл юриб, Қоракўлга қарашли бир қишлоққа етдилар. Шу ерда Кеш ҳам, Самарқанд ҳам, Насаф ҳам ва ҳатто, Соли сарой ҳам нотинч эканлиги ҳақида хабар топдилар. Энди нима қилиш керак? Орқага қайтишнинг иложи йўқ. Қобул тарафларга эса йўл берк. Охири кенгашиб, нима бўлса ҳам эски режа бўйича Бухоро тарафга боришга қарор қилдилар. Темурбек билан хотини мулозимлари ва хизматкорлари билан бир ҳафтадан кейин Бухоронинг Зандонасига кириб бориб, таниш бир савдогарнинг уйини кидириб топдилар. Хайриятки савдогар уйда экан. Меҳмонларни хурсандчилик билан қарши олди ва ташқаридаги катта меҳмонхонасини уларга бўшатиб берди. Ўша кеча Темурбек савдогардан сўраб-суруштириб, мамлакатдаги аҳволни билиб олди. Шундан кейин Темурбек Бухорога ҳам, Самарқандга ҳам бормаи, уларни имкони борича четлаб ўтиб, Кеш тарафга боришга қарор қилди.

Намози асрдан кейин Темурбек Ўлжой Туркон оғони савдогарникида қолдириб, ўзи, икки навқари билан, йўлга чиқди. Чунки кечаси юриш кундузгига қараганда беҳатарроқ эди.

Темурбек шу тарика кечалари йўл босиб, кундузлари эса овлоқроқ ер топиб яшириниб ётди. Не-не азоблар билан Хузорга яқинлашганида «касабада не аҳвол, билиб кел!» деб у ерга навқарини юборди. Навқар қайтгунча ўзи бир пана жойда яшириниб ётди. Ҳар қандай янгилик, хушми, нохушми, ундан қатъи назар, аввал бозорда тарқалади, дейишади. Шу сабабдан

навкар аввал бозорга борди. Икки-уч одамнинг боши бир бўлиб сўзлашиб турган бўлса, сездирмай, бориб кулок солди, сўраб-суриштирди. Хузорда Тамука қавчин ҳоким экан, бунни аниқлаб секин унинг уйига борди. У Темурбекка яқин одам эканлигини навкар яхши биларди. Тамука қавчин Темурбекнинг содиқ навқарини кўриб, бошда кўркиб кетди. Ҳа йўк, бе йўк ёқасидан олиб силтади.

— Нима? Темурбек?..

— Йўк, йўк, жаноби бек. Темурбек хазратлари эсон-омонлар.

Ҳоким «хайрият», деб навқарни қўйиб юборди. Сўнг шоша-пиша қаердалигини суриштирди:

— Шу атрофдалар. Мени «вазиятни аниқлаб кел!» деб юбордилар.

Ҳоким шу заҳотиёқ навкар билан бирга бир-икки йигитини олиб, Темурбек яшириниб ётган жойга борди. Темурбек узоқдан одам шарпасини эшитиб, қилич яланғочлаб шайланиб турди. Тамука баҳодир Темурбекни кўриб хўнграб йиғлаб юборди.

— Худога минг қатра шукр, тирик экансиз, бек оға. Биз бўлсак сизни кўп сўраб-суриштиргандан кейин, охири...

Тамука қавчин буёғини айтолмади.

Темурбек бу содиқ йигитни ёшлиқдан биларди. Отаси бир пайтлар Тарағой баҳодирнинг ўнбошиси бўлган.

Темурбек қарийб бир ҳафта Хузорда турди. Қешда амир Бекчикнинг одами турган экан, у тарафларга боргани чўчиди. Демак, Мовароуннаҳрда қолиб бўлмайди. Сўнг, Хузордан йиғиб олган юз нафар йигити, мулозим ва навқарлари билан Жайхун соҳилларига қараб йўл олди. Жўнаш олдидан Зандонага одам юбориб, қаерда бўлишини Ўлжой Туркан оғога маълум қилди. Намози дигарда Темурбек ва унинг йигитлари Оқаби деган бир ерга етиб қолдилар. Сўнг Жайхундан кечиб ўтиб, Чўли рикистонга бориб тушдилар. Ҳаво бениҳоят иссиқ эди. Бундай пайтларда бир қарич соя-салқин олтинга тенг. Рикистоннинг атрофи чангалзор. Енгинасида Жайхундай азим дарё. Чангалзорда эса ов қилса ҳам бўлади. Шундай бўлгач, овқат ҳам бўлади. Мана шуларни ҳисобга олиб, Темурбек салқин тушгунча шу ерда туришга қарор қилди. Орадани бир ҳафта ўтиб, Ўлжой Туркан оғо ҳам келиб қолдилар. Темурбек хотинини соғ-саломат кўриб суюнди.

— Қалай, эсон-омон келдингизму, бегим? Бухорода, уйда азият чекмадингизму?

— Йўқ, хазратим, фақат сизни соғиндик, сиздан савотирда бўлдик.

Темурбек ва одамлари ўша рикистонда бир ойдан орттиқ турдилар. Жўнашга ҳозирлик кўриб турганларида, бир куни пешинда узокдан катта бир лашкарнинг қораси кўринди. Уларнинг кимлиги, дўстми-душманми, буни билиб бўлмасди. Бунга фурсат ҳам йўқ эди.

— Балодин хазар, бу ердин кетайлик,— деди Темурбек одамларига. Лекин, фақат орқага, Жайхуннинг нариги соҳилига қайтиш мумкин эди, холос. Бир зумда чодир у кўч-кўранларини йиғиштириб, соҳилга қараб шошилдилар. Омадлари бор экан, Соли сарой билан Оқабиде тевараги бўм-бўш экан, чунки яйловлаб турган элу улус яқинда бошқа манзилга кўчиб кетган экан, бир ой ўша яйловда истиқомат қилдилар. Куз бошида у ердан кўчиб, дарё ёқалаб йўлга тушдилар. Ачиғи қишлоғида қирқ саккиз кун турдилар. Сўнг яна йўлга тушдилар, чунки нотаниш ерда кўп туриш хатарли эди. Йўлда Темурхўжа ўғлон билан Баҳром жалойир йиғитлари билан келиб Темурбекка кўшилдилар. Кейин биргаликда амир Хусайннинг олдига боришмоқчи бўлишди. Бошда келишув ҳам шунақа эди-да! Термизга яқин бир жойда Жайхуннинг нариги соҳилига ўтдилар ва Шибирғон орқали Хилмандга, амир Хусайн турган жойга қараб йўл олдилар.

Амир Хусайн Темурбекнинг келганидан қувончи ичига сиғмай суюнди. Суюнмай бўладими? Кучига куч кўшилди, ахир! Энди у кўп ишларни қилишга қодир. Қишни шу Хилмандда ўтказадиган бўлдилар. Лекин, ҳар ерда бўлгани каби, бу ерда ҳам кўнгилсиз воқеа юз берди. Баҳром кунларининг бирида, айти Мовароуннахр устига юриш бошлаш тараддудида турганларида Баҳром жалойир бир кечада одамларини олиб қўйиб бўлди. Кейин маълум бўлишича, Ҳиндистонга кетиб қолибди. Ўша замонларнинг таомили шунақа эди. Амирлар мўмай ўлжа кетидан тушиб, хону султонидан ҳам кечар ва омадлироқ соҳиб қидириб, ўзга юртларга кетиб қолардилар. Шунга қарамай, амир Хусайн билан Темурбек барибир Мовароуннахрга бориш ниятидан қайтишмади.

Кунлардан бир куни, Мовароуннахрга жўнаш асносида, амир Хусайн Темурбекнинг чодирига барваста бир ҳазорани етаклаб кириб келди.

— Йигит йироқдин келибдур, Темурбек. Они Сеистон ҳокими Малик Қутбиддин юборибдур,— деб таништирди уни амир Хусайн.

Темурбек кайноғаси билан ўша сеистонликни кўрпачага таклиф қилди. Амир Хусайн кўрпачага чикиб ўлтирди, лекин сеистонлик бунга журъат қилмади. «Куллуқ» деб пойгакда тўшалган пўстак устига чўк тушди. Фотиҳа ўқилди. Темурбек «хўш, қандай юмуш бирлан келибдур бу йигит?» деган маънода амир Хусайнга қаради.

— Сеистон ҳокими иккимизни ёрдамга чорлабдур,— деди амир Хусайн. Сўнг йигитга ишора қилди. Сеистон ҳокимининг элчиси кўйнидаги мактубни олиб амир Хусайнга берди, у эса Темурбекка узатди. Темурбек Малик Қутбиддиннинг мактубини диққат билан ўқиди, кейин қайта ўраб олдига, дастурхон четига қўйди. Амир Хусайн ҳам, элчи ҳам унинг не жавоб қилишини кутишди. Лекин Темурбек бир нима демади. Амир Хусайн дўстининг бу таклифига совуқ қараганидан ҳам таажжубланди, ҳам чўчиди.

— Бизни катта ўлжа чорлаб турибдур, Темурбек. Бир душманни даф қилиб бериш ҳам иш бўлибдурму?

Аммо Темурбек бир нима демай сукут сақлади.

— Келинг, бек, йўқ демайлик бу савоб ишга. Мўмай бойлик «ол мени» деб ғайбдин келиб турибдур. Бундан ташқари, Малик Қутбиддин ҳам кунмас-кун бир кунимизга яраб қолар.

Темурбек барибир кўнмади.

— Бу хавfli иш, Хусайнбек. Сиз бирлан бизнинг Сеистондин бошқа ҳам қилатурғон юмушларимиз бошдин ортиб ётибдур.

Лекин, амир Хусайн бўш келмади. Далил-исботлар билан уни кистовга олди:

— Темурбек, асло иккиланманг. Ҳар қандай олий мақсад зару жавоҳирсиз, обдан қуроқланмаган катта кўшинсиз рўёбга чикмас. Малик Қутбиддин, ўзингиз мактубидан ҳам кўриб турибсиз, ёрдам берганимиз тақдирда, нақдиналар, зару жавоҳирлар, улгуржи молу манол ваъда қилиб турибдур.

Темурбек барибир кўнмади. У сипоҳнинг камлиги, йўл олислигини ваъж қилди.

Амир Хусайн сўзида туриб олди:

— Гап йўлнинг олислиги ёки лашкарнинг озу кўплигида эрмас, Темурбек. Қуръони мажидда «Тангри таолонинг иродаси билан кам сонли лашкар кўп сонли

душман устидан ғолиб келади», дейилган экан. Янглиш-масам, Темурбек, бу гапларни бир пайтлар менга ўзингиз айтгансиз.

Ха, Темурбекнинг эсига тушди. У бу гапни амир Хусайнга ўтган йили Хива ёнида, Таваккал кўнғирот билан бўлган жанг олдидан айтган эди. Лекин, Темурбек барибир кўнмади. Улар Малик Қутбиддиннинг элчиси чиқиб кетгандан кейин ҳам кўп талашиб-тортишдилар. Охири бўлмади. Темурбек кўнишга мажбур бўлди. Акс ҳолда, оралари бузилгудай бўлса, унда нима бўлишини мулоҳаза қилди. Қаерга боради? Шуларни ўйлаб муросайи мадорага борди у. Иккалаларининг ихтиёрида ҳаммаси бўлиб минг кишилик кўшин бор эди, холос. Ана ўша кўшин билан уч кундан кейин йўлга чиқдилар. Сеистон ҳокимининг элчиси улар билан бирга кетди...

Малик Қутбиддин бундан бир ярим ой муқаддам Зуранжни кўпдан мой тортишиб юрган рақиби Малик Шужоҳга олдириб қўйиб, ундан бир кунлик йўлда жойлашган Бустга қочиб келиб ўрнашган эди. Буст гарчанд Сеистонда Зуранждан кейин иккинчи ўринда турган шаҳар ҳисобланса-да, мудофаа иишоотлари йўқ даражада эди. Шу сабабдан Малик Шужоҳдан кўрқиб, титраб-қакшаб ўлтирарди. Малик Шужоҳ эса Зуранжни олди-ю, кўшинга дам бериб шу ерда анча ўлтириб қолди. Малик Қутбиддиннинг омади бор экан-да! Амир Хусайн билан Темурбек ўз вақтида келиб қолишди.

Малик Қутбиддин Темурбек билан амир Хусайнни зўр ҳурмат-эътибор билан кутиб олди. Зиёфат устига зиёфат берди. Айникса, келганларининг учинчи куни берилган зиёфат катта бўлди. Зар билан тикилган ва ҳошиясига дурру жавоҳирлар қадалган катта дастурхонга дунёдаги бор нозу неъмат қўйилган, алп қомат соқийлар биллур қадаҳларни тинмай тўлдиришиб туришибди, пари пайкар, гулурухсор раққосалар кўзи тушганники бўлса, дилини ғорат қилиб, хиром айлаб турибдилар. Мутрибнинг ажиб наволари дилни мумдай эритарди...

Амирларнинг йигитларини ҳам ўша куни тўйдириб еб-ичиртирдилар.

Эртаси куни эрталаб Сеистон ҳокими Темурбек билан амир Хусайнни нонуштага бошқа бир шинам хонага олиб кирди. Нонуштадан кейин Малик Қутбиддин меҳмонларини ўша хонанинг бир четига қўйилган икки мўъжаз сандик олдига олиб борди ва қопқокларини

очди. Сандикларнинг ичи дурру жавоҳир, нақдина ва ҳарир моллар билан лик тўла эди.

— Булар сизларники, — деди ҳоким тавозеъ билан амирларга.

Ҳақиқатан ҳам кўзни куйдирарди булар. Амир Ҳусайн бунақасини, балки бундан ўн чандон ортиқ бойликни илгари ҳам кўрган, лекин шунга карамай, сандикдаги моллардан кўзини узолмай қолди. Сандикларнинг ҳали унисига қарайди, ҳали бунисига. Темурбек эса бунақасини энди кўриб туриши, чунки Тарағой баҳодирнинг бунақа бисоти бўлмаган. Шундай бўлса ҳам сандикдаги молларга кўз кири билан қараб кўйди, лекин хайратланмади...

Бир ҳафталик тайёргарликдан кейин Темурбек билан амир Ҳусайн, амир Қутбиддиннинг лашкарига қўшилиб, Зуранж сари юзландилар. Унинг ҳокими теваратрофнинг лашкарини тўплаб, Буст устига юришга тайёргарлик кўраётган экан. Худо кўрсатмасин, борди-ю, у Бустга ҳужум қилиб қолгундай бўлса, Малик Қутбиддиннинг бир ўзи бунга дош беролмасди. Мана энди бу икки амир кўшини билан келиб, бели маҳкам бўлиб қолди. Энди ундан Зуранж ҳокими баттол Малик Шужоҳ кўрксин. Малик Қутбиддин ўзида йўқ хурсанд. У йўл-йўлакай, то Зуранжга боргунларича, Темурбек билан Ҳусайнбекнинг ҳаққига ҳамду сано айтиб, анвойи навозишлар кўрсатиб борди.

Зуранж Сеистоннинг энг катта ва пойтахт шаҳари эди. Унинг қалъа ва деворлари мустаҳкам бўлиб, чор тарафига хандаҳ қазилиб, унга лиммо-лим қилиб сув тўлатиб кўйилган эди. Шаҳри даруннинг бешта темир дарвозаси бор эди. Жануби-ғарб тарафдаги иккитаси Дарвозайи нав ва Дарвозайи кўҳна бўлиб, улар орқали Форс вилоятига бориларди. Шимол тарафдаги учинчи дарвоза Каргуя аталиб, Хуросонга олиб борарди. Шарқ тарафдаги тўртинчи дарвоза Найшан дейиларди. Бу дарвоза орқали Бустга бориларди. Таом деб аталган бешинчи дарвозадан шаҳар атрофидаги рустоқларга чиқиларди. Шаҳри берун, яъни шаҳарнинг ташқари қисмида эса Миёна, Даҳон, Ширақ, Шаров, Шуъайб, Навжуйак, Оқон, Найшак, Каргуя, Асбарис, Ғанжара, Бористон, Рўзгарон номли ўн уч дарвозаси бўлгучи эди.

Қалъани чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек йигитлари билан Зуранжнинг кун чиқиш тарафдаги дарвозаси қаршида, Шимол тарафдаги дарвоза рўбарўсида эса амир Ҳусайн турди. Уларнинг оралиғига Малик Қутбиддин ўз кўшини билан жойлашди. Лекин иш

Малик Кутбиддин ўйлагандай осон кўчмади. Иттифокчиларнинг ҳар сафар қилган ҳужуми зуранжликларнинг каттиқ қаршилигига учраб, барбод бўлаверди. Қалъа ҳимоячилари тирборон ва сангборон қилиб, уларга катта талофат етказдилар. Шу зайлда камал жанглари қирк кун давом этди. Қалъадагиларнинг талафоти ҳам оз бўлмади. Айниқса, теварак-атрофдаги қишлоқлар билан алоқа узилиб қолгани яхши бўлмади. Озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захираси битиб, қийинчилик тортиб қолдилар. Ҳаммага қийин бўлди: қалъадагиларга ҳам, камал килувчиларга ҳам. Аммо кидирса ҳар қанақа ишнинг чораси топилар экан. Қамалга ўттиз кун бўлди, деган куни Темурбекнинг теварак-атрофга юртовулга жўнатилган йигитлари муҳим гап топиб келишди. Тоғ тепасида каттагина булок бўлиб, қалъага сув тарнов орқали ўша булокдан ларқан. Темурбек бир гуруҳ йигитларини жўнатиб, тарновнинг бош қисмини буздириб ташлади. Натижада очликка ташналик кўшилди. Лекин зуранжликлар барибир курашни давом эттиравердилар. Қирқинчи куни қалъанинг буржу бораларида одам сийраклашиб қолганлиги маълум бўлди. Темурбек олдинга ўтиб йигитларини ҳужумга етаклади. Деворга нарвоилар қўйиб ошиб ўтдилар. Темурбек бир гуруҳга дарвозани эгаллаш ва уни бошқаларга очиш вазифасини юклаб олдинга юборди, ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан Малик Шужоҳнинг қароргоҳи сари чопди. У ҳам мустаҳкам бир жой бўлиб, уни қалъа ичидаги қалъа дейишарди. Темурбек унинг дарвозасига яқинлашганда аввал ўнг қўли, сўнг ўнг оёғига ўқ тегиб йиқилди. Мамат ва бошқа икки йигит чопиб бориб уни четга олдилар ва бир илож қилиб ярасини боғладилар. Бошқалар эса шиддат ила ҳужум қилиб, ҳокимнинг қароргоҳини эгалладилар. Шу зайлда, Темурбекнинг саъй-ҳаракати билан Зуранж эгалланди. Лекин Малик Шужоҳни қўлга туширолмадилар. Қалъанинг орқасида яна бир яширин йўл бор экан, ҳоким қолган-қутган одами билан ўша йўл орқали қочиб кетди...

Темурбек захмдор қўл-оёғини даволатиб, яна бир ой Бустда қолишга мажбур бўлди. Амир Ҳусайн тирик қолган тўксон йигити билан Бақлон тарафларга қараб жўнади. Бақлоннинг теварагида амир Бекчикнинг биродари Жўний баҳодир катта куч билан унинг йўлини тўсди. Амир Ҳусайн ҳориб-чарчаган йигитлари билан унга бас келолмас эди. Шу сабабдан савашга ботинолмай шитоб билан орқасига қайтди. Йўлда Сулаймония тоғларида

истикомат қилиб турган афғонлар кўп марта йўлини тўсдилар. Афғонлар билан бўлган жангларда амир Хусайн анча-мунча одамидан ажралди. Шундай бўлса-да, ўн икки нафар отлик ва саккизта пиёда аскарлари билан жами йигирма бир киши бўлиб, не машаққатлар билан Шибирғонга етиб олишди...

Темурбек яраси бирқадар тузалиб, сал юрадиган бўлиб қолгандан кейин Темурхўжа ўғлон ва бошқа йигирма тўрт йигитини олиб Бустдан чиқди. Малик Қутбиддин Сеистоннинг эл орасида шуҳрат топган уламоси, машойихи ва ҳукамолари билан уни шаҳар дарвозаси олдида кузатиб қолди.

— Бизга кўргузган катта ёрдамнингизни у дунёю, бу дунё эсимиздин фаромуш этмасмуз,— деди у хайр-хўшлашаётиб Темурбекка.

— Қуллук, таксир, қуллук! — Темурбек уни деб бир умр ногирон бўлиб қолганига ачинди. Лекин кўнглидан кечиб турган бу фикрни Малик Қутбиддинга сездирмади. Ҳатто бу хусусда унинг кўнглида ўлтирган ғуборни кеткизмоччи ҳам бўлди.

— Ҳечкиси йўқ, Малик Қутбиддин! Бош омон бўлса кўрмагандай бўлиб кетамиз, ҳали. Тан яраси битиб кетади, аммо дил яраси ёмон. Сизнинг хусусингизда эрса дилда ғубор йўқ,— деб кўшиб кўйди Темурбек.

Темурбек билан Малик Қутбиддин илик хайр-хўшлашдилар. Темурхўжа ўғлон билан Мамат Темурбекни даст кўлтиғидан олиб отига миндириб кўйишди. Улар Темурбекнинг маслаҳати билан Қоҳмард билан Бомиён оралиғида ўринлашган Арсиф тарафга қараб йўл олдилар.

— Ўйлашимча, Хусайнбек ўша тарафларда бўлса керак, чунки Хулм ҳам, Қундуз ҳам, Бағлон ҳам мўғуллар кўлида эрмиш.

— Балким,— деди унинг ёнида қандайдир тушқун бир кайфиятда келаётган Темурхўжа ўғлон.

Нихоят, ўн кун йўл босиб Қоҳмардга кун ботарда кириб бордилар. Сўраб-суриштириб фақат эртаси куни амир Хусайннинг дарагини топдилар. У ҳақиқатан ҳам, Темурбек ўйлагандай, Бомиён тарафларда экан. Бу гапни кечкурун Мамат топиб келди.

— Буни текшириб кўриш зарур,— деди Темурбек жиддий бир тусда ва Мамат топиб келган хабар тўғри, ё нотўғрилигини аниқлаб келиш учун Суюнчак исмли навқарини Бомиён тарафга жўнатди. Унинг одати шунақа, ҳўб текширмай бир ишга қўл урмайди.

— Амир ҳазратларига бизнинг Арсифда бўлишимизни айтиб қўй, — деб тайинлади навкарга Темурбек.

Худо «ол кулим!» дегани шу экан. Қоҳмард Темурбекнинг бахт куёши тулуъ қилган жой бўлиб чикди. Қоҳмард билан Арсиф оралиғида унга Қорачор нуён наслидан бўлган Сиддик баҳодир ўн беш навқари билан келиб қўшилди. Кўп вақт ўтмай яна кучига куч қўшилди. Тўғри, бошқа бироз дилоғриқлик бўлди. Узоқдан, Арсиф тарафдан номаълум отлиқлар гуруҳи кўринди. Ким бўлди экан? Ёғийми, ё... Темурбек одамлари билан ўзини панага олди. Чапдаст бир йигитини дарвеш либосига бурқаб ўша суворийлар қаршисига юбораркан, унга каттиқ уқдирди:

— Борди-ю ёғий бўлиб чикса бор товушинг билан, «Ху Аллох, ё ху!» деб овоз бер, дўст бўлса «Е Аллох, ҳақ дўст» — де!

Бир пайт узоқдан, дарвеш кетган тарафдан, «Е Аллох, ҳақ дўст!» деган овоз эшитилди.

— Хайрият, — деди Темурбек ҳаммага эшиттириб, — ёғий эрмас эрканлар алар. Унда ким бўлди? Амир Хусайннинг ўзи бўлса-я.

Ҳар эҳтимолга қарши, йигитларини йўлнинг икки бетига, қоя тошлар орақасига яшириб, пистирмада шай бўлиб турдилар. Ташвишли дамлар кечди, албатта. Суворийлар яқинлашганда олдинда яхши таниши Қозончи баҳодирнинг сояси кўринди.

— Худога шукр, — дея Темурбек ўзини йўл устига отди. Қозончи баҳодир Темурбекни дарров таниб даст ирғиб отдан тушди ва унинг истикболига чопди. Икковлари кучоклашиб, бир неча вақт елка қоқишди. Сўнг қўл олишиб ҳол-аҳвол сўрашди. Қозончи баҳодирнинг яхши қуролланган юз йигити бор экан. Бу билан Темурбекнинг ҳарбий кудрати бир қадар ошди. Темурбек Қозончидан сўраб-суриштириб Арсиф лашқардан холи эканлигини билди. Улар биргалашиб Арсифга қараб йўл олдилар. Йўлда Темурбек Қозончидан амир Хусайнни суриштирди.

— Амир Хусайн хусусида эшитғонингиз борму?

— Амир жаноблари Бағлон теварагида ёғий бирлан савашиб синибдур, қолган-қутган одамлари эрса тарқалиб кетибдур. Амирнинг ўзлари қайдалиги маълум эрмас. Эшитғоним шул, — деди Қозончи.

Қозончи баҳодирнинг жавоби Темурбекни ташвишга солди, кўнглига ҳар хил фикр келди. Тирикмикин? Ё ўшал Бағлондағи савашда шаҳид бўлдиму? Темурбек,

айникса қариндош бўлиб қолганларидан кейин уни кўп иззат қиларди. Унга суяниб қолган эди. Хусайнбекнинг оёғига тикон кирса, Темурбекнинг оёғи зиркираб оғрирди, унинг хурсандчилигини ўзиники деб биларди...

Дарҳақиқат, Қозончи айтгандай, Арсиф лашқардан холи экан. Бир неча кун ўша жаннатмакон мавзеъда хордик чикардилар. Тўртинчи куни Арсифга олиб келадиган йўлларга қўйилган қоровул Бомиён тарафдан бир тўда отлиқлар келаётганини хабар қилди. Темурбек уларга қарши ўзининг қоровул қисмини жўнатди. Лекин иш тўкнашувга бориб етмади. Икки тарафнинг қоровули бир-биридан йигирма-ўттиз қадам нарида тўхтади.

— Кимсизлар? — сўради Темурбекнинг қоровул бошлиғи қарши тарафдан.

— Бизлар фалон каснинг навкарларимиз,— деган жавоб бўлди.

Кейинча маълум бўлдики, улар амир Сайфиддиннинг йигитлари экан. Етмиш нафар эканлар улар. Темурбекнинг шу атрофда пайдо бўлганини эшитиб, уни ахтариб юришган эканлар. Амир Сайфиддин йигитлари билан келиб Темурбекка итоаткорлик ва тобеълик изҳор қилди.

Худо бераман деса бирваракайига икки қўллаб бераркан. Эртаси куни Қоҳмард тарафдан йигитлари билан Шербаҳром ҳам келиб Темурбекка қўшилди. Аслида у бундан икки йил бурун Темурбек билан бирга эди. Лекин Темурбек Мовароуннаҳрни тарк этиб, амир Хусайнни қидириб Хоразм тарафларга кетиб қолганида, мўғулларнинг хизматига ёлланган эди. Кейинча қилмишидан пушаймон еб, мўғуллар Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларни эгаллаганларидан кейин уларнинг даргоҳини тарк этди. Кўп вақт эски соҳибини қидириб юрди ва ниҳоят ниятига етди...

Сиддик баҳодир билан Суюнч баҳодир истабқидириб амир Хусайнни Бомиён ёнидан топдилар. У Темурбекнинг соғу саломат эканлиги ва айни пайтда Арсифда турганлигини эшитиб беҳад қувонди. Тўғри, у бу ерларда Тулкичи билан Сайқанчидан дурустгина лашқар тўплаб олибди, туриш-турмуши ҳам ёмон эмас эди. Лекин, барибир ёлғизлик-ёлғизликда. У ватанни қўмсар, ҳеч бўлмаганда биронта ҳамюртни тиларкан...

Амир Хусайн Темурбекдан хабар топгандан кейин зудлик билан одамларини йиғиб, Арсифга қараб йўлга

тушди. У ўзи билан бирга бир юз ўттиз отлик ва бир юз эллик пиёда аскарни олиб келди.

Анчадан бери кўришолмай юрган икки дўст бир-бирини оғушига олиб, бир неча дақиқа жим турдилар. Оби дийда ҳам қилиб олишди. Ўша куни кечкурун бир паллагача кўрган-кечирганлардан сўзлашиб ўлтирдилар. Бўлажак режалардан гаплашишди.

— Иккимизнинг одамимизни қўшсак ҳам мингга бормас эркан. Бу билан кўзланган манзилга етолмай-миз,— Темурбек Мовароуннахрни назарда тутган эди бу ерда.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Лекин дилдагини айтсам бегона юртларда юриш ҳам жонга тегди,— деди амир Хусайн дабдурустдан.

— Унда катта лашкар йиғишга тўғри келади, Хусайнбек. Бунга кўп зар керак.

— Яна ҳақ гап айтдингиз, биродар. Кўп зар керак,— бирдан унинг нигоҳи Темурбекнинг қўлидаги руммоний ёқут кўзли тилло узукка тушди. Бу қимматбаҳо узукни Сеистондан қайтишида Малик Қутбиддин совға қилган эди унга. Темурбек ўз навбатида амир Хусайннинг қўлларига назар ташлади. Чап қўлини бир эмас, уч қимматбаҳо узук безаб турарди. Унинг «Оббо очкўз-эй, ўзида бир эмас учтаси турганда унинг қўлидаги бир узукни кўзлаб турибди-я, Сеистондан олиб келган бир сандук мол-дунёни нима қилдийкин»,— деган фикр Темурбекнинг кўнглидан кечди. Лекин нима бўлса ҳам амир Хусайннинг фикрига қўшилди.

— Тезроқ Мовароуннахрга юриш бошлаш зарур.

Бир фурсат ўтиб Темурбек уни яна имтиҳон қилди:

— Йўқ, деганда ўн минг аскар керак, Хусайнбек. Уларга кийим-кечак, қурол-аслаҳа ҳам даркор. Бунга зарни қаердан оламиз?

— Эл-юрт турганда бунинг ташвишини қилмаса ҳам бўлади,— амир Хусайн «Шуни ҳам билмайсанми?», дегандай дўстининг кайфиятидан хайрон бўлди.

— Тўғрику-я, лекин туз ичган дастурхонга тупуриб бўлмайду. Ҳаммасини раиятнинг елкасига юклаб қўйиш инсофдин бўлмас, Хусайнбек.

Амир Хусайннинг ранги-қути ўчди. Темурбек айнан нуқтага урди шу пайтда. Амир Хусайн Ҳазоражотга келгандан бери теварак-атрофдаги элни боскин қилиб кун кечираётган эди. Темурбек бўлса, бунга қарши чиқиб турибди.

— Унда нима қил дейсиз? — амир Хусайн бир қадар асабийлашди. Темурбек уни юпатишга ҳаракат қилди:

— Келинг, Хусайнбек, рааёни кўп ранжитмайлик, лашкарга озука бериб тургани ҳам етар. Тавочилар билан жарчиларни теварак-атрофга жўнатиб кўрайлик. Чораймоқ билан Ҳазоранинг эрлари келишса, нур устига аъло нур, йиғилмаса, бу ёғини яна кенгашурмиз.

Кўп кенгашув ва тортишувлардан кейин теварак-атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чиғатой бекларига юбориб бир ойга етарли озука тўплашга келишдилар. Шу атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чиғатой бекларга ҳам одам юбориб, уларни ҳам туғлари остига чорладилар. Озука билан ҳазора ва чораймоқдан бир қисм лашкар тўпланди-ю, лекин Чиғатой бекларининг кўплари келишмади. Алажав қалъасида ўлтирган Мингли Буғо сулдус бўлса амирларнинг элчисини қувиб юборди. Дарайи суфда кун кечириб турган Имлис исмли бек ҳам шу ишни тутди. Бошқаларидан эса дарак бўлмади. Темурбек Мингли Буғога қарши Шербаҳромни юборди. «Тириклайин тутиб келинг они», — деб буюрди амир Хусайнбек. Шербаҳром эса уни ўлдирмоқчи ҳам, тутиб бермоқчи ҳам эмасди. Чунки бир пайтлар икковлари Қозонхоннинг кўлида ўнбоши бўлиб хизмат қилишган. Энг муҳими, дўстлашиб қолишган эдилар. Шербаҳром йўлга чиқиши билан пинҳона одам юбориб, дўстини огоҳлантириб қўйди ва у Ҳисор тарафларга қочиб улгурди. Имлис эса амирлар Дарайи суфга яқинлашиши билан уларнинг хузурига тавба-тазарруъ қилиб чикди. У ўзи билан бирга икки юз қуролланган йигитини ҳам олиб келиб тиз чўктирди.

Қўйингки, Темурбек билан амир Хусайннинг иши юришиб кетди. Дарайи суфдан қайтишда йўлда уларга Хулм ҳазорасидан уч юз одам Дўлан Чавон бошчилигида келиб қўшилдилар...

ОДАМНИНГ ОЛАСИ СИРТИДА БЎЛМАС ЭКАН

Темурбек билан амир Хусайн Арсифда турганларида ижтимоий-сиёсий вазиятни билиб келиш мақсадида амир Тамуқани уч йигити билан Мовароуннаҳрга юборган эдилар. Улар Ҳиндистондан келаётган савдо карвонига қўшилиб олдилар ва бир ҳафта деганда, сахар пайти эсон-омон Термиз кечувидан ўтиб олдилар. Термизда турганларида ҳамма қаттиқ чарчаганликдан карвонсаройда чўзилиб ётди, Тамуқанинг одамлари эса шаҳар

кезишди. Во, ажабо, шаҳарда мўғуллар кўринмасди. Хамма ерда тинчлик, осойишталик.

Йигитларнинг орттирган анча-мунча нарсалари бор эди, уни пулламоқчи бўлиб бозор ўртасида жойлашган заргарлик дўконига кирдилар. Дўкондор улар кўрсатган молни синчиклаб ёрукка солиб кўргач, бойваччалар чой ичадиган пиёланинг сатҳидан кичикрок шайин тарозига солиб тортиб кўрди. Сўнг кўзини лўк қилиб мол эгаларига мурожаат қилди:

— Хўш, биродари азизлар, бунингизга қанча берай?

— Инсоф қилиб бераверинг, — деди улардан бири.

Дўкондор кўйнидан ақча халтасини олди. Кафтида икки-уч марта ирғитиб жаранг-журинглатди, кейин халтани очиб, ҳар бир китъа гавҳарга эллик тангадан санаб берди. Мол эгалари бош ирғитиб рози бўлдилар. Улар гавҳарнинг ҳар бир китъаси кам деганда беш юз танга қийматга эга бўлишини билмас эдилар. Ахир, пешона тери билан топмагандан кейин шунақа бўлади-да. Чикиб кетаётганларида дўкондор: «Жетелик эмасмисизлар?» деб сўраб қолди... Хулласи калом, айғоқчилар кечгача кезиб, Термизда мўғулдан асар топмадилар.

Хабаргирлар Темир қопуққа етганларида жетеликлар Мовароуннаҳрни беармон талаб, юртларига қайтиб кетишди, деган хабар топишди. Тамука баҳодир ўзига тегишли бошқа нарсаларни ҳам шу ерда билиб олди.

— Аҳлу аёлинг шу атрофда. Деновдан топасан, — деди унга қаршилиқ бир таниши.

Тамука баҳодир бола-чакасининг хабарини эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Хайрият тирик эканлар, улар. Уша ерга учиб боргиси келди. Денов нима бўпти? Нар иборса икки қадам йўл. Лекин топширикни ўйлаб фикридан қайтди. Борган тақдирда ҳам бир кундан ортик туролмайди. Фақат болаларининг кўнглини бузгани қолади, холос. Бекларнинг «мўғуллардан бирон хабар топгудай бўлсанг, тўхтовсиз орқангга қайт!» деган гапи эсида эди унинг. Шу сабабдан Деновга бормади.

Темурбек билан амир Хусайн Дарайи суфда кўп турмадилар. Гурийда ҳам тўхтамай тўғри Дарагезга келиб тушдилар ва Ўлжой Буғо кўригида чодир тикдилар. Балхдан бор-йўғи бир кунлик масофада жойлашган бу қишлоқ баҳово ва обод юртлардан эди. Қишлоқда каттагина масжид ва қарвонсарой бор эди. Мовароуннаҳрдан Қобул ва ундан Хиндистонга борувчи савдо қарвонлари, Сарандибаги Одам Ато мозори зиёратига, гоҳо Ироқи ажам билан Ироқи араб нотинч бўлган

пайтларда Маккайи мукаррама ва Мадинайи мунавварага борғучилар ҳам шу ерда тўхтаб ўтардилар. Бу ерни Ҳазрати Али карамоллоху ваҳжунинг кадамжойлари ҳам деб ҳисоблашарди. Шу сабабдан Балхобга қурилган тўғонни Банди амир деб атардилар. Ундан ўн саккизта наҳр чиқарилиб, Балх мамлакатининг шаҳар ва қишлоқлари шулардан сув ичарди. Наҳрларнинг баъзилари то Ахчагача борарди.

Мана шу манзилда (Дарагезда) яна бир хушхабар олинди. Буни ҳам ўша юқорида тилга олганимиз Элчи Буғо олиб келди. Маълум бўлишича, мўғуллар билан ёвлашиб, Самарқанд тоғлари ва Қоратоғда яшириниб юрган чигатой беклари: Сулаймон барлос, амир Мусо, Жоку барлос, Жалолиддин барлос ва Хиндука барлослар Термизга келиб тушубдилар. Ҳа, бу ўта муҳим ва Темурбекнинг бундан кейинги фаолиятида катта ўрин тутган воқеа эди. Кўп ўтмай, уларнинг чопари Туман Буғо ҳам Дарагезга етиб келди. Чопар Темурбекка юқорида тилга олинган амирлар унинг ҳукм-фармойишини кутиб турганликларини айтди. Темурбек бу хусусда амир Ҳусайн билан кенгашиб, бекларни бу тарафга чақиришга қарор қилдилар ва буни уқдириб, чопарнинг қайтишига ижозат бердилар.

Эртаси куни Темурбек билан амир Ҳусайн Дарагездан кўчиб Балх сари юзландилар. Бирок Балх жилғасида амир Абу Саъид, Мингли Буғо сулдус ва Ҳайдар Андхудийларнинг уч минг кишилиқ кўшини уларнинг йўлини тўсди. Улар Наҳри Абдулланинг нариги бетида пистирмалар кўйиб, кечувларни эгаллаб ётдилар. Темурбек тунда икки мулозимини олиб наҳр кирғоғига бориб, ваъз-насихатлар билан пистирмадагиларни душманлик йўлидан қайтармоқчи бўлди, дилжўйликлар қилди. Лекин фойдаси бўлмади, пистирмадагилар, аксинча, уни тирборон қилдилар. Бундай шароитда одамларни дабдурустдан кечувга етаклаш тўғри бўлармикин? Ахир, ўқчилар уларни тутдай тўкиб қўяди-ку! Темурбек билан амир Ҳусайн мана шу хусусда баҳслашиб қолдилар.

— Нима бўлса ҳам, ёғийни шу ерда босамиз,— деб туриб олди амир Ҳусайн.

— Йўқ, Ҳусайнбек, бу ердан ўтиб бўлмайди, одамлар бекордан-бекорга нобуд бўлади. Қолаверса, душманнинг бор кучи шу ерга тўпланган кўринади.

— Қолган ишга қор ёғади, деган гап бор, Темурбек. Буни ёддан чиқармаслик керак.

Темурбек қизишмади. Ўзини оғир-вазмин тутиб, унга вазиятни тушунтирмоқчи бўлди.

— Ёғийнинг истехком қуриб ўлтирган жойлари, умумий сони ҳақида ва бошқа маълумотлар илгимизда йўқ, Хусайнбек. Буни ҳали аниқлағонимизча йўқ. Биз аларни тафтиш қилиб турғонимизча термизлик амирлар ҳам келиб қолишлари мумкин.

— Унгача ёғий кўл ковуштириб ўлтиради. Балхдинми ё бошқа музофотдинми аларга кўмак келмайди,— деди Хусайн истехзо билан.

— Бу ҳам тўғри, лекин кўзи бойлоқ одам тиконзордин ўтиши мумкинму?

— Уф-ф-ф! — амир Хусайн оғир тин олиб, бошини қуйи солганча тунд бўлиб олди. Бу унинг «гапимга қулоқ солмадинг, билганингни қил!» дегани эди.

Эрталаб нахрнинг икки соҳилида турган қўшинлар олдин-кетин ҳаракатга келдилар. Отишмаларда иккала тараф ҳам талафот кўрди. Ўша кунги урушда Темурбекнинг ўнбошиларидан Ҳасан баҳодир оғир жароҳат олди ва шаҳид бўлди. Жанглар эртаси куни ҳам шиддат билан давом этди. Намози шомда Термиздаги беклар ҳам етишдилар. Бу билан амирларнинг бели бир қадар маҳкам бўлди. Кечаси забонгирликка жўнатилган йигитлар ёғийнинг бир одамини асир тушириб келдилар. Уни сўроқ қилганларида нахрнинг сал қуйроғида кўприк борлиги аниқланди. Темурбек амир Хусайн билан келишиб, турган ерларида бир қисм йигитлару захмдорларни қолдириб, асосий куч билан ўша кўприк томон йўналдилар. Амир Хусайн душманни чалғитиш мақсадида одамларини у ер-бу ерга пистирмага қўйиб, ўзи шу ерда қолди. Илгари Темурбекнинг жавонғори турган ерда у ер-бу ерга гулхан ёқиб қўйдилар.

Нахрнинг ўнг соҳилидагилар буни кўриб «ёғий шу ерда эркан» деб фараз қилишди, бор кучини шу ерга тўплаб хужум бошланишини кутишди, оқибатда ғафлатда қолишди. Темурбек қўшини билан саҳарда ўша кўприкдан ўтди ва ёғийга кутилмаганда орқа тарафдан қаттиқ зарба берди. Сиддик баҳодир билан Дўлон Човон, ўз ҳазоралари билан бирга Темурбек билан бир вақтда нахрнинг юқори қисмидан ўнг соҳилга ўтиб олган эдилар, душманнинг сўл канотига зарба бердилар. Душман қароргоҳида парокандалик бошланди. Бундан фойдаланиб амир Хусайн ҳам ғулдаги қўшинлар билан нахрнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Қирғинбарот уруш бўлди ўша куни. Кечга тортиб ёғий бардош беролмай, чекинишни ихтиёр қилди.

Жангдан кейин одат бўйича, қўшинлар кўриқдан ўтказилди. Ҳисоб-китоб қилинганда, амирларнинг ихтиёрида бор-йўғи икки минг аскар қолибди.

Галабадан сўнг амир Ҳусайн Балхда қолди. Темурбек эса тирик қолган бир минг атрофидаги йигити билан Термиз кечувидан Мовароуннаҳр соҳилига ўтди. Амир Ҳусайн кечувда Темурбекка катта ёрдам берди. Унинг амр фармони билан сувчилар теварак-атрофдан эликта кема жамладилар.

Дунё кизик экан, ўзи. Буқаламун деб бекорга айтишмаган эканлар уни. Арсифда, кейин Дарагезда турганларида ҳар икки амир — Темурбек билан амир Ҳусайн буёғига биргалашиб ҳаракат қилишга келишган, Чигатой улусини мўғуллардан биргалашиб озод қилишга ахдлашган эдилар. Лекин, Балх жилғасидаги урушдан кейин амир Ҳусайн бирдан ўзгариб қолди.

— Биз куббат ул-исломда қолурмиз,— деди қўшин кўригидан кейин амир Ҳусайн дўстига.

Темурбек бунинг сабабини суриштириб ўлтирмади. Фақат деди:

— Ихтиёрингиз, лекин мўғуллар масаласи нима бўлади?

Амир Ҳусайн лом-мим демай, ерга қараб олди.

Темурбек ичида хафа бўлди, аммо буни Ҳусайнбекдан яширди. Иккиюзламачилигини юзига солса бўларди, буни ҳам қилмади. Чунки уни яхши биларди. Амир Ҳусайн одатда, қозон осилмасдан аввал эмас, ош дамланганда келадиганлардан эди.

Темурбек Дарагезда турганда юборган одамлари ўшанда Термизни мўғуллардан холи топган, Темир копуқкача бориб келганлар эса мўғул Мовароуннаҳрни тамом талаб юртига дафъ бўлганини хабар қилган эдилар. Шундай бўлса ҳам Темурбек одамларини дабдурустан Термиз ёки унинг музофотидаги бирон қасаба ёки туманга бошламади. Дарё бўйини лашкаргоҳга айлантириб, атрофига қоровуллар қўйди, Термиз, Темир копуғ ва бошқа ерларга хабарчилар юборди.

Икки кун давом этган оғир жанглар, йўл азоби, айниқса, кечувда тортилган машаққат ҳаммани, ҳатто ҳамиша сергак ва кам уйқу Темурбекни ҳам жуда чарчатиб қўйди. Ўша кун тун яримдан оққанда қоровуллар ҳам донг қотиб ухлаб қолишди. Қоровуллар гафлат уйқусига шу қадар фарқ бўлган эдики, ҳатто шундайгина бурни остидан Қучак Бекчикнинг иниси Очули баҳодир юз

чоғлик йигити билан ўтиб кетганларини ҳам сезмай қолдилар. Булар душман тарафнинг хабарчи қисми эди. Шундан кейин бирдан душманнинг қоровули лашкаргоҳни босди. Тўс-тўполон, қий-чув кўтарилди. Темурбекнинг одамлари қўлига нима кирса шуни олиб, ўзини чодирдан ташқарига отди. Лекин душман устунлик қилди ва уларни дарё бўйига қараб суриб борди. Тунги жангда Темурбек қарийб ярим одамидан айрилди. Омон қолган кимдир қирғоқда турган кемаларга тушиб, кимдир гупсарини миниб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олди. Ушанда ўтлашга қўйиб юборилган от-улов ҳам, чодирлар ҳам, унинг ичидаги нарсалар ҳам — ҳаммаси душман қўлига ўлжа бўлиб тушди. Улар душман қўлидан қутулдилар-у, лекин барибир вазият оғирлигича қолди. Кўп сонли мўғул лашкари дарёнинг нариги қирғоғида сувдан ўтишга шай бўлиб турарди. Темурбек душман фойдаланмасин деб, соҳилдаги барча кемаларни ёктириб юборди.

Шу тариқа дарёнинг сўл соҳилида Темурбек, ўнг соҳилда мўғуллар бир-икки кун урушга шай бўлиб турдилар. Аммо мўғуллар нимагадир дарёдан ўтишга ботинолмай, орқаларига қайтиб кетдилар. Нима, қўрқдиларми? Кўпчилик эдилар-ку улар. Бундан ташқари, мўғуллар сув тўсиқлардан ўтишда катта тажрибага эга эдилар. Улар бошқа нарсадан, Мовароуннахр халқидан чўчирдилар. Мўғуллар зулмидан сабр қосаси тўлиб тошган одамлар қўлига қурол олиб бирон бекнинг етакчилигида тоғу тошларга чиқиб кета бошлаган ва ўша ердан туриб мўғулларнинг додини бераётган эдилар.

Темурбек ўша урушдан кейин пиёда бўлиб қолган йигитларини Балх музофотидан Хулмга қараб етаклади ва бирмунча вақт ўша ерда турди. Амир Хусайнга одам юбориб, бўлган воқеани унга баён қилди. Лекин амир Хусайн пинагини бузмади. Аксинча, ич-ичидан суюнди. «Ана энди, бу чечан одам кўп вақтгача ўзини ўнглолмайди. Мухими, бундан буён унинг сўзини икки қилмайди, хизматини қилишга мажбур. Мана бу сафар ҳам юкиниб келибди-ку, ўзи!» деди у ичида. Лекин айбини бетига солмайди, аксинча силаб-сийпалайди, ишга солади. Амир Хусайн бу ботир, ўлимга тик қарайдиган йигитнинг ёрдами билан ҳали кўп вилоятлар очади, кўз очиб юмгунча Мурғобдан то Бадахшоннинг кун чиқар тарафдаги худудларигача, Жайхун соҳилларидан то Синдгача бўлган мамлакатларни қўлига киритиб олади. У пойтахтни Балхдан Ғазнига кўчиради, кейин Эрон билан Ҳиндистонни забт этади. Хулласи қалом, ўз вақтида Махмуд

Ғазнавий уддасидан чиқолмаган ишни у қилади. Туронзаминни ҳам туғи остига киритади.

Амир Хусайн Темурбекнинг чопарини сийлади ва ҳатто, ҳамманинг оғзини очириб, хос чопонини ечиб унинг елкасига ташлади. Ўша кун амирларини ҳам хурсанд қилди. Мавқеъ ва мартабасига қараб анвойи ҳадялар билан сийлади уларни. Лашкарни эса кўриб қилиб, сипоҳийларнинг ҳар биттасига беш кепакийдан укулка улашди, йигирма бош мол ва эллик бош кўй сўйдириб элга ош берди. Беклардан то сипоҳийгача тасодифан қилинган бу мурувватнинг сирру асрорини билолмай боши ғовлади. Қаерда тўрт одам тўпланса, ўша ерда шу ҳақда гап-сўз.

— Нима бўлди, ўзи? Бугун ҳазрати олийлари ўнг тарафидан турганму, дейман?

— Хазинанинг эшигини ҳаммага ланг қилиб очиб кўйибди-я, азамат!

— Отаси ўлганда ҳам бунақа садақа қилмаган эди.

Эртаси кун эрталаб Андхуд, Маймана, Шибирғон, Ғурий, Қатном, Парвард, Пулчироғ ва бошқа музофотларга тавочи ва жарчилар юборди. «Қурол-яроғ кўтаришга қодир бўлган барча эр йигит бир ҳафта ичида Хулмга йиғилсун!», дейилган эди фармони олийда.

Амир Хусайн мулозимлари ва барча навкарларини олиб ўша кунгек Хулмга жўнаб кетди. Темурбек уни шахарга кираверишда кутиб олди. Темурбек ўта ҳорғин ва маъюс бир аҳволда эди. Амир Хусайн бунинг сабабини яхши билса-да, ўзини билмасликка олди:

— Темурбек, маъюс кўринасиз, нима, тобингиз қочди-му?

«Ҳа, тулки, билиб туриб билмасликка олади-я ўзини, — деди ичида Темурбек. — Аҳволимга ич-ичингдан суюниб турибсану, яна муғомбирлик қиласан»

— Ҳа, бугун бироз тобим қочиб турибди, Хусайнбек, — деб жавоб қилиб кўяқолди.

Амир Хусайн Хулмда бир ҳафта турди. Шу вақт ичида иккалари ўз юмушлари билан банд бўлдилар. Амир Хусайн Бадахшон устига қилмоқчи бўлган юришга тайёргарлик кўриш билан, Темурбек эса беклари билан йигитларининг руҳини кўтариш, янги қўшин тўплаш, Мовароуннаҳрнинг ички аҳволини тафтиш қилиш билан машғул бўлди. У ўша кунлари тиним билмади. Термиз ёнида юз берган воқеалар уни тинчитмади. Кечаю кундуз шу ҳақда ўйлади. «Хўш, нега бу воқеа содир бўлди? Бунга нима сабаб? Ўзининг бир қадар бепарволигимми? Ё сотқинлик содир бўлдими? Буларнинг ҳар иккиси мавжуд, лекин яна биттаси бор. Ҳар

кимнинг сўзига ишонавермаслик, уни қайта-қайта текширувдан ўтказиш зарур»,— деди ўз-ўзига. Шу ерда, ўша пайтларда, яъни улар Дарагезда турганларида Жайхуннинг нариги тарафига хабаргирликка юборилган Тамуқа баҳодир эсига тушиб қолди. У аслида амир Хусайннинг йигити эди. Хабаргирликка у тавсия этган эди уни. Темурбек дарҳол ясовулбошини чақиртирди:

— Шитоб билан бориб жаноби Тамуқа баҳодирни топиб келинг!

У билан Жайхуннинг нариги тарафига бориб келган икки шериги ҳам чақиртирилди.

«Хаммаси тамом энди,— деди Тамуқа ичида ясовул хайдаб келаётган пайт йўлда,— яхши текшириб кўрилмаган ахборот олиб келиб, беш юз йигитнинг умрига зомин бўлдинг. Энг даҳшатлиси Темурбекдай олижаноб бекнинг юзини ерга қаратдинг. Бировнинг сўзига кириб. Ҳа, хомкалла! Ҳа, аҳмоқ!»

Тамуқа билан унинг икки ҳамроҳи жонидан умидини уздилар, чунки бундай жиноят асло кечирилмайди. Улар Темурбек ўлтирган хонага олиб кирилиши билан ўзларини унинг оёғи остига отдилар. Шу пайт у захмдор оёғини чопонга ўраб ўлтирган экан. Ўша Сеистон воқеасидан бери оёғи оғриқчан бўлиб қолди. Баъзи-баъзида, айниқса, ҳаво айниган дамларда, чидаб бўлмайдиган даражада зиркираб оғрирди. Шунда уни иссиқ тутиши зарур эди.

— Хўш, шоввозлар, энди буёғини нима қилдик? Мабодо мўғул Мовароуннахрни ташлаб кетмаганмикан? Яна бир марта бориб таҳқиқ қилиб келсакмикан?

Темурбек Тамуқа баҳодирга шундай тикилдики, унинг ўткир кўзлари Тамуқанинг қалбини тешиб ўтгандай бўлди.

— Кечиринг, биз нонкўр бандаларни, аълоҳазрат! Кечиринг, гўдақларимиз етим қолишмасин,— бошқа калимага тили келмади, унинг.

Кўзларидан дувиллаб оққан ёш юзларини ювди. Тамуқанинг икки ҳамроҳи эса хўнг-хўнг йиғлар эдилар, холос. Темурбек мунофиқлик ва ёлғонни асло кечирмас эди, лекин ўлдирмасди, таъзирини бериб даргоҳидан қувиб юборарди. Мажлисларда такрор-такрор айтарди: «Навкар жангу жадал пайтида туз ҳақини, бек хурматини, навкарлик бурчини ва бегидан кўрган неъматларини унутса, бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай навкарни хизматга йўлатмаслик ва қувиб юбориш лозим». Тамуқа билан унинг икки шеригини ҳам шундай қилди. Тавочини чақириб буюрди:

— Уччаларини ҳам чўби ясоққа етказилсун. Тамукага йигирма беш зарб, ҳамроҳларига ўн етти зарбдан урилсун.

Тавочи ўша куниёқ одамларни тўплаб, уларни чўби ясоққа етказди, сўнг қўйиб юборди...

1363 йил. Баҳор. Лашкар жам бўлгандан кейин яна бир ҳафта давомида кўрик ва машқлар ўтказилди. Чавгон ўйнаш мусобақалари ва кўпқари бўлди. Ҳамма нарса: одам ҳам, қурол-аслаҳа ҳам, озиқ-овқат ва ем-хашак ҳам бекам-кўст жамлангандан кейин амир Хусайн билан Темурбек лашкарни Тохаристон ва Бадахшон устига бошладилар. Кундузда уч кун туриб қўшимча лашкар йиғдилар ва Дулдой баҳодирни эли билан Бадахшон устига юбордилар. Лекин юриш Толқонга борганда тўхтатилди, чунки Бадахшон шоҳлари сулҳ сўраб ўзлари келишди ва амир Хусайнга тобеълик изҳор қилдилар. Қандай яхши! Тохаристон билан Бадахшон бирон сипоҳийнинг бурни қонамай осонгина бўйсундирилди. Амир Хусайннинг эса кувончи чексиз бўлди. «Навбат энди Туронзаминга келди» деди у ўша Бадахшон элчилари жўнаб кетишгандан кейин. Енида турган Темурбекка эса иккиюзламачилик қилди:

— Худо хоҳласа, Темурбек, яқин орада Мовароуннахрни илгимизга киритурмиз. Ушанда Сиз Самарқандни, биз эрсак, Балх бирлан Бадахшонни идора қилурмиз.

Темурбек унинг иккиюзламачилик қилиб турганини аллақачон пайқаганиди, аммо сирни бой бермади:

— Иншоолло, айтганингиз келсун, Хусайнбек,— деб қўйди.

Амирлар икки-уч кун Толқонда турдилар, сўнг кенгашиб у ердан Арханг саройга бордилар. У ерда уч кун тургач, Жайхундан ўтдилар ва амир Хусайннинг ота юрти Соли саройга бориб кўндилар. Бу ерда лашкарга бир ҳафта дам берилди. Кейин уни Хутталонга қараб етакладилар. Йўл хавф-хатарсиз, қутилмаган тасодифларсиз ўтди. Амирлар тўрт кун деганда Дашти кўлакка бориб тушдилар ва уни лашкаргоҳ қилдилар.

Ўша куни кечқурун туманбошилар, мингбошилар ва юзбошилар амир Хусайннинг чодирига мажлисга тўпландилар. Хутталоннинг мустаҳкам, баланд, катта-кичик қалъаларини очиш ҳақида кенгаш бўлди. Беклар, ҳар ким ўз билганини айтди. Кўп талашув-тортишув бўлди. Тортишувнинг каттаси икки улуғ амир — Темурбек билан Хусайнбек ўртасида чиқди. Табиийки, бундай шароитда фикрлар айри чиқади. Амир Хусайн аввал вилоятнинг бош шаҳари Хутталонни қамал қилиш ва

у таслим бўлгандан кейин бошқалари билан шуғулланиш керак, деган таклифни ўртага ташлади. Темурбек эса аксинча ишни кичиклардан бошлашни мақсадга мувофиқ, деб топди. Қамал усуллари хусусида ҳам иккала амир бироз тортишиб қолишди.

— Жангни қалъани раъд андоз ва нафт андозлардан ўққа тутиш билан бошлаймиз,— деди амир Хусайн.

— Аввал жанг қуролини эмас, тил қуролини ишга солганимиз маъқул,— эътироз билдирди Темурбек,— балки қон тўқишга хожат бўлмас?

— Унда хутталонликлар буни кучсизлик ва шижоатсизликка йўймайдиларму? — амир Хусайн Темурбекка даканхўроз қараш қилди.

— Йўқ, таксир, аксинча, ақлли кишилар бунга инсонпарварлик нишонаси деб қарайдурлар.

Амир Хусайн бўш келмади:

— Лашкарни ўша сиз айтган кичик қалъалар сари етаклаб кетсак, хутталонликлар уларга ёрдамга бормайдими?

— Сиз ҳақсиз, Хусайнбек. Лекин биз бунга имкон бермайдурмиз. Лашкарнинг бир қисмини Хутталон атрофида қолдиурмиз.

Темурбекнинг «Сиз ҳақсиз, Хусайнбек», дегани унга ёқди. «Ҳа, биз ҳам анойилардин эрмасмуз, ҳарб ишларини сендин кам билмасмуз»,— деб қўйди Хусайнбек ичида. Бирок Пўлод Буго, Шер Баҳром ва яна баъзи бир беклардан ранжиди. Кенгашнинг бошидан то охиригача улар Темурбекнинг тарафида турдилар. Амир Хусайн Шер Баҳромни ўз одами деб юрарди. У бўлса... Буни ундан кутмаган эди. «Шошмай тур, тутмишингни вақти келиб эсингга солиб қўямен,— деди ичида.— Ий-е, нега? Вақти келиб? Ўша вақт шу тобда келиб турибди-ку! Хўкизнинг ўлгиси келса эгасини сузади». Амир Хусайн шуларни кўнглидан кечирди-ю, интиком тараддудига тушиб, Шер Баҳромни мақтаб кетди:

— Шер Баҳром эс-хушлик, шукухлик йигит. Балжу-ойга уни юборсак, нима дейсиз, Темурбек? Ҳар ҳолда, Балжуон унинг ота юрти. Имоним комилки, вафодорлик тариқини тутиб, элининг қулоғига тобеълик ва мувофиқлик сирғасини тақиб келур.

— Тўғри фикр айтдингиз, Хусайнбек. Шер Баҳромнинг Сизу бизга садоқати ҳадсиз.

Темурбек «садоқати ҳадсиз» деганда, Шер Баҳромга маънодор қараб қўйди. Одатда, подшоҳ мактаганда мулозимда ўзига хос ғурур, бекиёс куч-қудрат, ўзини етти

осмонда чоғлаб, юзида подшоҳга чексиз миннатдорчилик аломатлари пайдо бўлади. Лекин Шер Баҳромда бу сезилмади. Фақат охистагина бошини ликиллатиб кўйди, холос. Урнидан туриб кўл ковуштирмагани амир Хусайнга эриш туюлди. «Бунга нима дейсиз?» дегандай Темурбекка қаради, кейин Шер Баҳромга зарда килди:

— Хўш, борасизму-йўқми, ўзи? Е «ха» денг, ё «йўқ»!

Шер Баҳром довдираб қолмади. Бир амир Хусайнга қаради, бир Темурбекка. Сўнг бошини қуйи солганича тўнғиллади:

— «Бор!» деган эркансизлар — борамиз. Бормай иложимиз қанча?

Шу тариқа, Хутталонга қарашли бошқа юртларга ҳам одам тайинлаб мажлис тарқади. Ҳамма ўрнидан турганда амир Хусайн имо-ишора билан Темурбекни олиб қолди.

— Балжуон, ўзингиз яхши биласиз, ҳар жиҳатдин яхши юрт. Шу Шер Баҳромингиз буюрилган ишни қилармикин? Е аксига олиб, қалъага кириб уни ичидан ёлиб олармикин? Ростини айтсам, унга ишонмайроқ турибмен.

— Ким билсин, дейсиз? Яқинда бўлиб ўтган воқеадан кейин одамга ишониш қийин бўлиб қолди,— деди.

Темурбек бу ерда яқинда Тамуқа баҳодир билан бўлган воқеани назарда тутди.

— Шер Баҳром «ичимдагини топиб ол!» дейдиганлардан. Уни холи қилиб яна бир бор гаплашиб олиш керакка ўхшайдур,— деб қўшиб кўйди пировардида.

— Дуруст, ўзингиз гаплаша қолинг,— амир Хусайнинг қисик кўзлари бундан ҳам қисилди.

— Маъқул, бек.— Амир Темур бу билан унинг нима демокчилигини яхши тушунди. «Шер Баҳром сенинг одаминг. Шунинг учун ўзинг гаплаш!» демокчи бу писмик.

Темурбек амир Хусайннинг чодиридан чиқибок Шер Баҳромни ҳузурига чақиртирмақчи бўлди. Шу пайт унинг ўзи келиб қолди. Икковлари алла маҳалгача сўзлашиб ўлтиришди. Темурбек унинг кўнглига астойдил кўл солиб кўрди, лекин қалбакилик сезмади...

Шер Баҳром йигитларини олиб ўша куниёқ Балжуонга жўнаб кетди...

Эртаси куни Хутталон қамалига ҳозирлик кўрилаётган бир пайтда Темурбекнинг одамлари мўғул қўшини қаршисидан чиқиб, Пули сангин сари юзлангани ҳақида хабар топиб келишди. Уларга Туғлук сулдус, Сарик Буғо, Шинқул масит, Туғлукхўжа ва Кўр Темур бош эканлар.

Илгари Хутталон ҳокими бўлган, анчадан бери белини етти еридан боғлаб, келгиндиларнинг юмушини қилиб келаётган амир Қайхусрав гажарчи бўлиб, уларни етаклаб келаётган экан. Мўғул лашкарининг умумий сони ҳам тахминан аниқланди. Йигирма минг отлик аскар экан. Кенгашиб олиш зарур. Темурбек шошиб-пишиб амир Хусайннинг чодирига борди ва уни юз берган ахволдан огоҳ қилди.

— Энди нима қилиш керак?

Амир Хусайн дабдурустдан жавоб қилолмади. Юз берган воқеа унинг ҳам ташвишини орттирди, чамаси. Лекин чорасига келганда пайсалга солди. Бир фурсатдан кейин «қайтишга тўғри келади», деди. Нега унда ҳаяжон ва тараддуд аломатлари сезилмади. Ва яна «қайтишимизга» демади? Темурбек унинг феълени яхши биларди. У мана шундай пайтларда ҳеч вақт биринчи бўлиб воқеага муносабат билдирмас, муҳими ўзини ўққа-чўққа урмасди. У бошқанинг кўли билан иш битиришга одатланган. Ўлжага бўлса тенг шерик бўларди. Темурбек охири деди:

— Ахвол жиддий, Хусайнбек. Пайсалга солиш ўлим бирлан баробар. Мен хозирок одамларимни олиб йўлга чикурмен. Сиз-чи?

— Мен кетингиздин борурмен,— деди шошиб-пишиб Хусайнбек. «Бирга борасен!» деб туриб олса нима бўларди? Темурбекнинг шу тарафи яхши. «Мен уни қиламан, сен буни», деб пачакилашиб ўлтирмайди. Хусайнбекнинг дилидагини билди. Бораверсин. Биз шошилмай ортидан борурмиз. Нима бўлиши бир худонинг ўзига аён. Темурбек шундай фикрлади-ю, кўнгли таскин топди. Хусайнбек ҳатто илгари Хутталоннинг катта-кичик қалъаларига қарши юборилган бекларининг орқасидан ҳам одам юбормаган.

Темурбек айтганини қилди. Ўша куниёқ бор йигитларини тўплаб (ҳаммаси бўлиб бир ярим минг йигит жамлади) Дашти кўлакдан жўнаб кетди. Икки кундан кейин намози аср олдида, Пули сангинга келиб тушди. Дарёнинг сўл қирғоғи бўм-бўш, мўғуллар унинг ўнг соҳилида эдилар. Улар йўлнинг икки тарафига чодир тикиб, бамайлихотир ўлтирган эдилар. Туғлук сулдус ва бошқа мўғул беклари душманнинг қаёқдан келишини билмай уч-тўрт кундан бери шу ерда турар эдилар. Мўғулнинг бу кайфиятидан усталик билан фойдаланган Темурбек иккинчи куни пешинда кўприкдан сал юқорироқдан дарёнинг мўғуллар турган соҳилига, кейин сўкмоқлар орқали душманнинг орқа тарафига ўтиб олди. «Ердам тангри таслодан бўлгач,

ғалаба яқин». Темурбек Куръони каримда келтирилган бу оятни одамларига такрор айтар ва маънисини хазрат Али киссалари ва «Жангномайи Абу Муслим» дан ривоятлар келтириб тушунтирар эди. Муҳими, кўққисдан, душман кутмаган ерда ва кутилмаган соатда унга зарба беришнинг афзаллигини яхши биларди у.

Хулласи калом, мўғул хотиржам ўлтирган бир пайтда Темурбекнинг йигитлари уни уч тарафдан босди. Омад Темурбекка кулиб бокди. Мўғуллар хатто йиғиштириниб олишга ҳам улгурмадилар. Кўпчилик ўзини йўқотиб саросимага тушди. От-улови ва қурол-аслаҳасини ташлаб тўғри келган тарафга қараб кочди. Қолганларининг тақдири бир зумда ҳал бўлди.

Амир Хусайн айтганидай Темурбекнинг кетидан етиб келди, лекин жангдан кейин...

Бир-икки кун ўтгач, Темурбек уч юз отлик йигитни олиб яна йўлга чикди. Қолганларини эса Жоку барлос бошчилигида Пули сангинда қолдирди. Эҳтиёткорлик яхши-да. Эртага нима бўлишини ким билади? Худо кўрсатмасин, бирон хунук воқеа юз бергундай бўлса, шу ерга — Пули сангинга қайтиб келишига тўғри келади. Темурбек бу сафар ота шаҳри Кешни озод қилишга бел боғлади. Амир Хусайн бўлса ўлжадан улушини олдию Балхга қайтиб кетди. Чунки Мовароуннаҳрни яқин орада қўлга киришига ақли етмади.

Темир копуғдан ўтгандан кейин йўл-йўлакай Темурбекка янги-янги йигитлар тўда-тўда бўлиб келиб кўшилдилар. Қарши билан Кешни бир-бири билан боғлаб турган катта йўлга чиқиб олганларидан сўнг лашкарнинг бир қисмини йўл устида пистирмада қолдирди. Башарти Қаршидан мўғул мадад кучлари юборгундай бўлса уларни Кешга ўтказмаслик лозим эди. Уларга шу вазифа юклатилди. Шундан кейин Темурбек уч юз сара йигитни — уларнинг орасида номдор беклардан Сулаймон барлос, Баҳром жалойир ва Жалолиддин барлослар ҳам бор эди — ўзи билан бирга олиб, Кеш сари юзланди.

Кеш жилғасига яқинлашганда Темурбек чап кўлини кўтариб, ҳаммага «Тўхта!» деб ишора қилди. Йигитларга: «Ҳар бирингиз отингизнинг икки биқинига бир боғдан шох-шабба боғланг, шундай бўлсинки, унинг бир учи ерда бўлсин!» деб буюрди. Йўл четидаги дарахтлар ва буталарни кесиб шох-шабба йиғдилар ва бошлиқлари айтгандай қилиб отларининг икки биқинига боғладилар. Йигитлар ҳам, беклар ҳам бошда бунинг маънисига тушунмадилар, чунки бунақаси илгари ҳарб ишларида

кўрилмаганди. Бунга отга камчи -босилгандан кейин тушундилар. Шох-шаббалар йўлни шу қадар тўзитдики, узоқдан, бирон тепалиқдан қараган одам, кўп минг кишилиқ лашкар келаётганидан гумон қиларди. Уч юз отнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон, йўқ деганда икки фарсах масофани тутди. Қалъа тепасидан буни кўрган мўғул соқчиси ҳам шундай тасаввурда бўлди. Воқеани зудлик билан пастга хабар қилдилар. Тез орада девор кўнгирасида доруғанинг ўзи ноиби билан пайдо бўлди.

— Йўқ, деганда икки туман аскар бу,— деди у ёнида қўлини қош устига парда қилиб, йўлни кузатиб турган ноибига.

— Шунга ўхшайдур, жаноби доруға. Фурсат ғаниматлигида бу ердин жўнаб қолсакмикин?

Доруғанинг бир минг — бир ярим мингга яқин аскарлари бор эди. Шундай бўлса ҳам жанг қилишга жазм қилмади. Аҳлу аёли, кўч-кўронини олиб шаҳарни узоқдан келаётган кимнингдир «туманот» аскарига бўшатиб чиқди. Темурбекнинг бу устамонлиги ва жасорати, мўғулнинг эса соддалиги ўша вақтдан бери тилларда дoston бўлди.

Шундай қилиб, Темурбек бор-йўғи уч юз йигити билан ота юрти Кешни мўғулдан қайтариб олди. Темурбек қаерда бўлмасин, биринчи навбатда лашкарнинг ғамини ер: ўринлаштирар, озиқ-овқати, ем-хашагидан хабар оларди. Шаҳар олингандан кейин қўшин ясолга тузилди ва ҳаммаларига ўн беш кепакийдан укулка берилди. Ўлжанинг бир қисми ҳам уларнинг ўртасида тақсимланди. Кейин юзбошилар уларни кўноққа жойлаштириш билан машғул бўлдилар. Лашкар ўринлаштирилгандан сўнг Темурбекнинг биринчи қилган иши шу бўлдики, Гумбази саййидонга бориб, ўша муборак тупрокда ётган бобоси, отаси ва онасининг мазорини зиёрат қилди, руҳлари шод бўлсин деб, дуо-фотиҳа ўқиди, ушбу муқаддас мазорнинг жорубкашларига ҳамда ўша атрофдаги ғарибу ғурабога садақа улашди. Кейин тириклардан пири Шамсиддин Кулолни бориб зиёрат қилди. Эртаси куни нонуштадан кейин ота шахрини айланди, бозорларда бўлди. Кўпдан бу ерда бўлмаганиданми, шаҳар унга анча ғариб кўринди. Бозору чойхоналар аввалгидай гавжум эмас, расталар деярли бўм-бўш, мазорлар нураб, у ер-бу ери йиқилган, ариқлар тозаланмаган. Ўша куни кечқурун ўтказилган кенгашда шаҳарнинг бузилган ерларини тузатиш баъзи амирларнинг зиммасига юклатилди. Ва яна мамлакатдаги умумий вазиятни тафтиш қилиб келиш учун Қарши, Самарқанд, Бухоро ва Хўжандга хабарчилар жўнатди.

Эртаси ўтиб индини бундан аввал теварак-атрофга юборилган хабарчилардан бири «Илёсхўжахон катта кўшин билан Кешдан тўрт фарсах нарида турибдур», деган хабар топиб келди. Ута ташвишли хабар эди бу. Чунки катта кўшин билан хоннинг ўзи келган. Темурбекни ваҳима босди. Янги йиғилганларни кўшганда кўшини ҳали мингга етмасди. Бу куч билан мўғулнинг бўлмаганда ўттиз минг кишилиқ лашкарига бас келиб бўладими? Кешнинг мустаҳкамроқ қалъаси ҳам йўқ. Хожи барлос кўп йил уни сўриб еб ётди, лекин бирон истеҳком ёки олий бино курмади. Аксига олиб ўзи кўшиннинг катта қисмини йўлда қолдириб келди. Темурбекни чинакамига ваҳима босди. Хўш, энди нима қилиш керак? Биринчи навбатда Балхга, амир Хусайнга чопар юбориб, уни кўшини билан чакирттирди. Ўзи эса, мўғул босгундай бўлса, бари одамани олиб, кучлар ёрдамга етиб келгунча, теварак-атрофдаги тоғларга чикиб кетмоқчи бўлди.

Уша кечани ҳамма, беклар ҳам, сипоҳийлар ҳам отлари эгарланган ҳолда ўтказдилар. Теварак-атрофда қоровуллар кучайтирилди. Лекин эртаси ҳам, индини ҳам мўғулдан дарак бўлмади. Лекин тўртинчи куни Қаршидан келган савдогар «Туғлуқ Темурхон вафот топибдур. Улуғ Тук Темур билан амир Хомид Илёсхўжахонни олиб Мўғулистонга жўнаб кетибдир, Тошарикда турган мўғул лашкари ҳам орқасига қайтиб кетибдур», деган хабар топиб келди. Темурбек ғайбдан келган бу хабарни тангри таолонинг зўр инояти, деб билди.

Уша кунлари Темурбекнинг йиғитлари Хузорни босдилар. Доруға аҳлу аёли ва бор бисотини ташлаб қочиб кетди. Хузор халқи кечаси юз берган воқеадан эрталаб хабар топди. Кўчалар худди хайит кунларидай байрам тусини олган. Ҳамманинг юзида кувонч, хурсандчилик. Ниҳоят, кўп орзикиб кутган кун ҳам келди. Мўғуллар истибдоди барҳам топди. Хайрият. Худога шукур. Шаҳар кексалари, даҳа оқсоқоллари ва ўқимишли кишилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб эл-юрт озодлиги учун жонини тикиб курашаётган бу олижаноб одамни зиёрат қилдилар, ҳада ва инъомлар топширдилар...

Кўшинга икки кун дам берилгандан сўнг, Темурбек Кеш ва Хузордан, шу кейинги кунлари тўпланган лашкарга Хўжа Салбарийни чиндовул қилиб, Жигдалиқ мавзёғига қайтди ва ҳар жиҳатдан қулай бўлган ўшал ерни лашкаргоҳ қилиб теварак-атрофдан кўшин тўплангунча бир ҳафта турди. Кешга келишда Темур қопуғда қолдирилган кўшин ва бундан қирк кун мукаддам Шер Баҳром

бошчилигида Балжоунга жўнатилган лашкар унга келиб кўшилди. Энг муҳими, ўша кунлари Балх тарафдан икки минг чоғлик аскарлари билан амир Хусайн ҳам шу ерга келди.

Шер Баҳром билан амир Хусайн келганининг эртаси куни лашкар Жигдалиқдан кўчиб, Хузорга келди, Амирлар — Темурбек билан амир Хусайн лашкар ўринлашгунча хожа Ростиннинг табаррук мазорини бориб зиёрат қилдилар, дуо-фотиҳалар ўқиб, ул зотнинг пок руҳидан мадад тиладилар.

Амирлар бу ерда икки-уч кун туриб, лашкарни беками-кўст қилиб олмоқчи эдилар, лекин бахтга қарши, бунга имконият бўлмади. «Мўғул лашкари Тошарикда пайдо бўлди», деган хабар олинди. Маълум бўлишича, Тошарикка уларнинг бор лашкари амир Бекчик билан амир Ҳомид бошчилигида тўпланибди. Амирлар ўша заҳотиёқ кўшинларни оёққа турғиздилар ва шу ернинг ўзида баронғор, жавонғор ва ғулни сафлаб Тошарик устига қараб юрдилар. Кўшиннинг баронғорига амир Хусайн, жавонғон қанотга Темурбек турдилар. Ғулга эса иш кўрган амир Жоку барлос турди. Қоровул, чиндовул ва чаноҳларга ҳам муносиб беклар қўйилди. Мўғуллар ҳам шу тарзда ясол тузиб турган эканлар. Унинг жавонғорида Қорахўжа билан амир Ҳомид, баронғорида Тук Темур билан амир Бекчик қўйилган экан. Темурбек бош бўлган жавонғор қаршисида турган мўғулнинг баронғори сон жиҳатдан икки баробар ортиқ эди. Шунга қарамай, Қорахўжа билан амир Ҳомид рақибидан чўчиброк турардилар. Қорахўжа қўлларини орқасига қилиб, хадеб ясолнинг у бошидан бу бошига қатнарди. Амир Ҳомиднинг ҳам ичини ит таталаб ётган эди. Аммо шунга қарамай, шеригини юпатмоқчи бўларди:

— Ташвиш чекмасунлар, хўжам, нима бўлганда ҳам сиз бирлан бизнинг кучимиз катта.

— Нимишқа ташвиш чакарканман? — деди амир Қорахўжа бўш келмай. Лекин аслини олганда ваҳимаси борган сари зўрайиб кетаётган эди. Бу унинг юз-кўзидан шундайгина кўриниб турарди.

Лекин бу кайфият амир Хусайннинг рақибларида кўринмасди. Чунки Тук Темур билан амир Бекчик суяги жангу жадалларда пишган одамлар эдилар. Улар, аксинча, ғалабага умидвор эдилар.

Шу тахлит икки тараф лашкари урушга шай бўлиб турди. Улар худди бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турган икки шерга ўхшарди. Уларнинг ҳар бир қаноти рақибини синдиришни ўйлар, шунга умид қиларди. Одатда, урушда

кайси қанот рақибини синдирса уруш такдири деярли ҳал бўларди. Чунки бир қаноти синган қуш узоққа парвоз қилолмасди-да! Бунда амир Ҳусайн кўпроқ Темурбекдан умидвор...

Ҳиёл ўтмай, бургў, қарнай ва ноғораларнинг овози қулоқларни қар қилгудек даражада жанг майдонини тутди. Ҳар иккала тараф икки азим дарё бўлиб жўшу хурушга келди ва зилзила оқибатида тебранган қоя қаби бир-бирининг устига ташланди. Темурбек виқор билан оёқларини зафар узангисига қўйиб қилич ўйнатиб жангга кирди. Йигитлар ҳам ундан руҳланиб ўзларини аямай, саҳронинг шери ва уммоннинг наҳангларидай ёғийнинг бўғзидан олдидлар. Уша қуни катта қирғин-барот уруш бўлди. Охир-оқибат, мўғулнинг баронфори Темурбек қўшинининг сиқувига дош беролмай синди. Бошқа қисмлар ҳам саросима ва таҳликага тушдилар. Амир Ҳусайн шундан кейин «Аллоҳу акбар!» деб қўшинларини жангга бошлади. Душманнинг сўл қаноти ҳам синди. Шундан кейин чигатой беклар мўғулнинг гулини икки тарафдан ўраб олиб мағлуб қилдилар. Урушда ҳар иккала тараф ҳам катта талофат кўрди. Анча-мунча одам ўлди. Ўлганлар орасида амир Бекчикнинг биродари Давлатшоҳ, баҳрин умоқининг сардори Пўлод ва яна иккита хонзода бор эди. Амирлардан Бекчик, Искандар ўғлон, Ҳомид, Юсуфхўжа асир олиндилар. Асирлар орасида Илёсхўжа-хоннинг ўзи ҳам бор эди. У Темурбек билан амир Ҳусайнни аввал бир ёқлик қилиб, кейин Мўғулистонга қайтмоқчи бўлиб турган экан. Хонни ўлдиришмади. Туркларда мавжуд бўлган вафодорлик анъаналарига биноан, хон асирликдан озод этилди.

Темурбек ва амир Ҳусайн қўшини билан ўша кеча Тошариқда тунаб қолдилар, эртаси қуни эса ёғийни таъқиб қилиб йўлга тушдилар. Оби ёмда унинг йўлини тўсиб чиқиб, катта талофат етказдилар. Шундан кейин мўғулнинг қаршилиқ кўрсатишга мажоли қолмади. Унинг қолган-қутган қисми Хўжандга қараб чекинди. Энди унга тиним бермаслик керак эди. Шунинг учун Жоку барлос билан амир Сайфиддинни қўшиннинг бир қисми билан Самарқандга жўнатиб, ўзлари, Темурбек билан амир Ҳусайн, мўғулнинг кетидан қувдилар ва уни Хўжанддан ҳам сиқиб чиқардилар. Изма-из Сайхундан ўтиб Тошкентга келиб тушдилар...

Амирлар бошда 1363—64 йилнинг қишини Тошкентда ўтказмоқчи бўлдилар. Шунга қарор ҳам қилдилар. Лекин эртаси қуни амир Ҳусайн нимагадир яна айниб қолди.

— Тезрок Самарқандга қайтсак, дейман, Темурбек,— деди у нонуштадан сўнг,— мамлакат пойтахтини ўша икки амирга топшириб кўйиш қандай бўларкин? Йўқ демасангиз биз ҳам ўша ёққа борсак. Самарқанд атрофида кишласак.

Темурбек кўнмади. Сабабини эса амир Хусайнга айтиб ўлтирмади. У маълум вақт Тошкентда қолишга мажбур эди. Оёғидаги яра очилиб кетиб, кейинги пайтларда кўп азоб бераётган эди. Тошкентда Мош табиб деган машхур табиб истикомат қиларди. Темурбек ярасини шу одамга кўрсатиб, ундан нажот топиш ниятида эди. Темурбек буни амир Хусайнга айтиб ўлтирмади. Ожизлигини яширадиган одати бор эди унинг.

— Биз Шошда қолишга аҳд қилганмиз, бек. Йўқ, деманг сиз ҳам биз бирлан шу ерда қолинг. Уйнайлик, кулайлик. Кейинги йилларда чеккан азобу укубатлар унут бўлсун. Ахир кўпдин бери айшу ишрат деган нарсалардин махруммиз!

Темурбек айшу ишрат ҳақидаги гапни атайин айтди. Айшу ишратга амир Хусайннинг суяги йўқлигини яхши биларди. Лекин у барибир кўнмади. Кўпдан бери факат тожу тахт ва салтанат ҳавоси билан яшарди у.

— Самарқанд, ахир мамлакат пойтахти. Олдинда қилинатурғон ишлар кўп. Уни пойтахтда белгиламай қандай бўларкин? Умаро, вузаро ва фузало не дер эрканлар, биз бу ерда қолсак? — Хусайнбек яна жуда кўп далил-исботлар келтирди.

Темурбек унинг ниятини бошдан пайкаб турганди. Самарқандга бирга борсаг-у тожу тахтни олсам, деган ўйда эди амир Хусайн. Бир ўзи боргудай бўлса ҳалиги Жоку барлос бирлан амир Сайфиддин уни пойтахтга икки дунёда ҳам йўллатишмайди. Улар Темурбекнинг содик одамлари. Темурбекнинг ўзи бўлса бошқа гап. Нима деганда ҳам қариндош, ўзидан каттани ҳурмат қилади. Чунки мен ундан икки яқтакни ортиқ йиртганмен.

Амир Хусайннинг бу йўли ҳам ўтмади. Кейин у икки-юзламачилик қилди.

— Балким сиз ҳақдирсиз, Темурбек. Лекин иккала-мизнинг ҳам Шошда қолишимиз кўп тўғри бўлмаса керак. Биз бориб Дизакда кишлай қолайлик, бўлмаса?

«Ха, тулки,— деди ичида Темурбек,— нима бўлганда ҳам Самарқандга Шошдин кўра Дизак яқинроқ-да!»

Шундан кейин эътирозга ўрин қолмади. Темурбек унинг бу таклифига кўнди.

Эртаси куни нонуштадан кейин амир Хусайн аскар, навкари ва мулозимларини олиб Шошдан жўнаб кетди. Темурбек уни шаҳар дарвозасигача кузатиб қўйди. Ушанда миҳофага чиқаётган ўрта бўйли, йигирма уч-йигирма тўрт ёшда бўлган кизил ҳарир кўйлак кийган, гўзал аёлга тасодифан кўзи тушди. Юзига ташланган оқ ҳарир ёпинғичдан унинг оппоқ кулча юзи, тим қора сочлари баралла кўриниб турарди. Шу пайт у ҳам Темурбекка бир нигоҳ ташлади-ю, сўнг юзини ундан олиб қочган бўлди. Бу амир Хусайннинг хотини Сароймулк хоним экан. Буни Темурбек сўраб-суриштириб билди. Шундан кейин у бу гўзал аёлни тез-тез эслаб турадиган бўлиб қолди...

Амир Хусайн айтганига риоя қилмади. Уша йили кишни Дизакда эмас, Зоминда кечирди...

Мош табиб новча бўйли, олтмишларни қоралаб қолган, қотмадан келган, хушчақчақ одам эди. Унинг тузатмаган касали йўқ. Айниқса, сингани ва яра-чулғани тез фурсат ичида эмлаб юборади. Шунинг учун бўлса керак, одамлар уни Ибн Синойи соний деб аташарди. Унинг Табиб кўчадаги катта ҳовлиси ҳамма вақт гавжум бўларди. Мош табибга ихлос қўйиб Машриқдан Мағрибгача бўлган барча мамлакатлардан одам келарди.

1364 йил. Қишнинг иккинчи ойи. Бир куни намозшом билан хуфтон орасида кимдир табибнинг дарвозасини, шиддат билан қокди. Шу пайт табиб ўғли Нурдинхўжа билан бирга малҳам пишириш билан банд эди. Бир неча кундирки кўрбошининг думбасига бир эмас учта, ҳар бири ёнғокдай чипқон чиқиб, уйда ётиб қолди. Чипқон бўлганда ҳам урғочиси экан, болалаб кетди. Табиб малҳамни қурбоши учун пишираётган эди. Мош табибнинг ўзи ҳам, уйдагилари ҳам бунақа бемаврид йўқлашларга кўникиб кетишган. Кечаси келувчилар кўпинча ё узоқ-узоқдан, ёки тасодифан дардга чалинган бойваччалар бўлиб чиқарди. Бунақаларга табиб кўноқ ҳам берарди. Ташкари ҳовлида қуриб қўйган меҳмонхонаси шуларга хизмат қиларди. Сал ўтмай дарвоза яна тарақлади. Бу сафар каттиқроқ тарақлади. «Нима бало, яна биронтасига чипқон чиқдимми?», деб ўйлади табиб. Отасининг ишораси билан ўғли дарвозага қараб чопди.

— Қимсиз?

— Биз, очинг, жиян! — овоз Нурдинхўжага таниш туюлди. Шарақ-шуруқ қилиб занжирни ечиб эшикни очди. Қаршисида доруғанинг навкари билан нотаниш отлик ҳарбий йигит турарди. У эгар урилган яна бир отни

жиловлаб олган эди. «Отамга келган бўлишса керак» — деб ўйлади Нурдинхўжа. Доруғанинг навкари шунчаки саломлашган бўлди-ю, шошиб-пишиб табибни суриштирди.

— Отангиз уйдадилар?

— Ҳа, уйдалар.

— Айтинг, тезроқ кийиниб чиксунлар, шошиб турибмиз.

Нурдинхўжа қайтиб кирганда Мош табиб малҳамни пишириб бўлган эди. Сўраб-суриштириб келганлар доруғанинг одами эканлигини эшитиб, малҳамни апил-тапил идишга солди-ю, чопонини козиқдан олиб бир енгини кийди-да, кўча эшикка қараб ошиқди. Сув қоғозга ўраб тайёр қилиб қўйилган малҳам билан телпагини ўғли орқасидан олиб чиқиб берди. Табиблар чипқонни одатда кўрга кўмилган кизил пиёз билан даволашар, пиёз посодни сўриб олгандан кейин ўрнига малҳам суриб кўярдилар. Мош табибнинг пиёз олмагани дарвоза олдида ўғлидан малҳам билан телпагини олаётганда эсига тушди. Ичкарига кириб чикмоқчи бўлди-ю, лекин доруғанинг одамларини куттириб қўйгиси келмади. Шунака пиёз қурбошиникида ҳам борлигини биларди, балким доруғаникидан ҳам топилиб қолар, ахир. Доруғага балким пиёзнинг ҳожати бўлмас. Отлик ҳарбий йигит табибни кўриши билан отдан шартта ирғиб тушди ва уни қўлтиғидан олиб етовдаги отга миндирди. Табиб доруғанинг навкаридан «Тинчликми ўзи, нима бўлди?» деб сўрамоқчи бўлди, лекин ботинмади. «Бирон жиддий ходиса юз бергандирки, чақиртирган», деди-қўйди ўзича. Табибни яна ваҳима босди. «Бугун қурбошиникига бориш керак эди-ку, энди нима бўлади? Эртага қолса унга жабр бўлмайдами? Малҳамнику янғидан тайёрласа бўлади, бироқ яра нима бўлади? Қўзи битиб қолади-ку, яна худо кўрсатмасин... Йўқ, нима бўлса ҳам уникига рав кириб чикмасам бўлмайди» деди у ичида. Мош табиб доруғанинг навкарига мурожаат қилди:

— Таксир, агар қарши бўлмасалар, қурбошиникига рав кириб ўтсак.

— Қурбошига, нима бўлибдур? — деб сўради навкар.

— Ҳалиги, нима десам бўлади, чипқон...

Мош табиб тафсилотдан қочди.

— Йиё бечорага жабр бўлибди-ку?! Жаноби қурбошининг орқалари юмшоқда. Эгар яламаган. Ҳа...Ҳа...Ҳа!...

Навкар кўчани тўлдириб хузур қилиб кулди. Кейин бироз жиддийлашиб «нима қилдик?» дегандай сипохий йигитга қаради. Аскар йигит рози бўлди:

— Қурбоши ҳам ҳожатмандга ўхшайдур. Майли, кириб чиксунлар.

Қурбошининг ўнг думбасидаги чипкон болалаб кетган экан, лекин табибга пиёз кўйишга фурсат мусонда қилмади. Уни кўрга кўмиш, пишириб, сўнг иккига бўлиб чипкон чиккан ерга боғлаш керак. Бунга бўлмаганда ўттиз-қирқ дақиқа вақт зарур. Мош табиб чипкон атрофини сал эзиб кўриб «ҳали етилмабдур» деб қўяқолди ва чап думбадаги ёрилган чипконни тозалади-да, малҳам суриб боғлаб кўйди.

— Муолажанинг қолғонини худо хоҳласа эртага бафуржа келиб қилурмиз, жаноб қурбоши. Омин, Аллоҳу акбар! Худо шифо берсун!

Табиб шошиб-пишиб қўрбошиникидан чикди. Ҳалиги сипохий йигит уни қўлтиғидан олиб отга миндирди. Уччовлон йўлда давом этдилар. Лекин негадир доруғанинг кўчасига, Қатортолга бурилмай тўппа-тўғри кетавердилар. Табибни аллақандай шубҳалар чулғаб олди. Шаҳардан чиқиб қоп-қоронғу бир кўчага, Октепа тарафга бурилганларида ваҳима кучайди. «Бир сир борга ўхшайдур. Агар доруғанинг ўзига керак бўлғонимда уйидин ўтиб кетмас эрдик. Яна анави ҳарбий йигит. У қаёқдан келиб қолди, ўзи? Кимнинг одами? Қаёққа олиб боришяпти, уни?» Мош табибнинг бошини мана шу саволлар қотирарди. Ярим тош йўл босгач, чап тарафдаги катта кўчага бурилдилар. Тўрт юз-беш юз кадам юрганларидан кейин катта бир чорбоғ дарвозаси олдидан чиқиб қолдилар. Хизматкор уларни маҳтал қилиб кўймади. Шундайгина дарвозанинг орқасида турган экан, от шарпасини эшитиши ҳамано давозанинг иккала табақасини очди ва четга чиқиб қўл қовуштирди. Ичкаридан чопиб келган зайнбардор табиб минган отнинг тизгинидан тутди.

Чорбоғ ўртасида қурилган шинамгина қаср олдида беш-ўн одам елиб-югуриб турли юмушларни қилиб юришибди. У ер, бу ерга дарахтга машъала ёқиб кўйилган. Мош табиб дарвозадан кириши билан чорбоғни таниб, кўнгли таскин топди. Чорбоғ Шошнинг кимсан Азимбойдай катта савдогарига қарашли эди. Қаср эшиги олдида қоккан қозикдай қаққайиб турган кўрчилардан бири қўлидаги найзани дарахтга йўлади-да, чопиб бориб табибнинг қўлтиғига кирди. Эшикка етганларида унинг

қўлтиғига Азимбойнинг хос мулозими Усмон кашқа кирди. Усмон кашқа табибни ичкарига етаклади.

Меҳмонхона тўрида кўринишидан баланд бўйли, елкадор, оксарикдан келган, қошлари қалин, ўттизлар атрофидаги йигит зангори кимхоб кўрпача устида қизил бахмал ғилоф кийдирилган парёстукларга йўланиб ёнбошлаб ётарди. Олдига тўшалган катта дастурхон устида анвойи таомлар. Азимбой дастурхоннинг бир четида чўк тушиб, меҳмонга чой қуйиб бериб ўлтирибди. Мош табиб бойнинг барча мўътабар танишларини биларди. Лекин бугунги меҳмонни биринчи бор кўриб туриши. «Афтидан, бу ерлик эрмас, узокнинг одами», деган хулосага келди табиб. Фотиҳа ўқилиб, бир-икки пиёла чой ичилгандан кейин катта чиний товоқда қўй ёғи ва қўй гўштида пиширилган палов келтирилди. Ош ейилиб, фотиҳа ўқилган ва дастурхон йиғиб олингандан кейин Азимбой асл мақсадга кўчди.

— Азиз меҳмон асли Қешдин бўладурлар, Мош ака.

Шу ерда меҳмон эшитилар-эшитилмас томоқ кириб қўйди.

— Лаббай, ҳа эсим курсин, унутаёзибман. Хўп-хўп.

Азимбой меҳмоннинг имо-ишорасини дарров англади ва унинг аслини айтмай қўяқолди. Табибга бемаврид чақирилишининг сабабини қисқа қилиб тушунтирди, холос.

— Азиз меҳмон бундин бирми, икки йилми бурун бир мухорабада қўлу оёқларидин захмдор бўлибдурлар. Бу ерга келишда йўлда оёғидаги яра очилиб кетибдур, Мош ака. Энди нажот ўзларидин.

— Маъқул тақсир!

— Мош табиб меҳмонга мурожаат қилди:

— Ижозат берсангиз, жаноб, оёғингизнинг захмдор ерини кўрсам.

— Бажонидил, тақсир,— дард азобидан тишини-тишига қўйиб ўлтирган меҳмон табибдан мамнун бўлди. Кўзи билан имо қилиб ўнг оёғини кўрсатди. Табиб унинг этигини бир илож қилиб ечиб олди-ю, лекин шалварини турмалолмади, чунки у тамом баданга ёпишиб кетган эди. Табиб таштдорни чақиртириб сув иситиб келишни буюрди. Сўнг бойга деди:

— Хизматкорингизни тезлик бирлан бизникага юборсангиз. Фалон-фалон дориларни олиб келсун. Нурдин билади. Ўнг тарафдаги токчада.

Азимбой ташқарига чикди ва хизматкорни отлантириб табибникага жўнатди.

— Учиб бору учиб кел! — деб тайинлади унга.

Икки ош пишим вақт ўтиб хизматкор қайтиб келди. Мош табибнинг ўғли отаси тайинлаган дориларни бойнинг хизматкорига ишонмай ўзи олиб келибди.

Мош табиб шалворни уютиб, не азоб билан уни этдан ажратиб олди. Ярани илик сув билан яхшилаб ювиб, ўғли олиб келган доридан сурди ва уни оқ дока билан маҳкам боғлаб қўйди...

Бир фурсатдан кейин оғрик босилиб, беморнинг кўзи ёришгандай бўлди...

Мош табиб шундан кейин Азимбойнинг чорбоғига бошда ҳар икки кунда бир марта, кейинча ҳафтада бир бор бориб беморга қаради. Бир ой деганда беморнинг яраси битиб, Оҳангарон тарафга жўнаб кетди ва кишнинг қолган қисмини ўша ерда Оби турк соҳилида ўтказди. Мош табиб эса муолажа қилган одами кимлигини билолмади. Сўраб-суриштирмади ҳам...

Амирлар, Темурбек билан амир Ҳусайн, 1364 йилнинг 20 марти куни Самарқандга келиб тушдилар. Эртаси куни намози дигардан кейин қурултой чакирилди. Уни ҳаммаларидан ёши улуғ бўлган Ўлжойту Аперди очди. У аслида камгап одам эди. Шунинг учун асосий гапни айтиб кўяқолди.

— Кўпдан бери гарданкашлик ва тарафгузарлик билан кун ўтқариб келдик. Оқибати нима бўлгонлиги энди ҳаммага аён. Буёғига хушёр ва ҳамжихат бўлмасак, эл-юрт яна хароб бўлиши турган гап. Келинлар, гарданкашликка хотима бериб, бир одамга, эс-хушлик, ишнинг кўзини биладиган одамга гардан эгайлик. Бошқа чора йўқ. «Е борми?» дегандай у ёк-бу ёкка қараб қўйди.

Амир Ҳусайн ўрнидан туриб кўлини шоп қилди:

— Яна ўша хонзодаларму? Қўйинг, ўша қўғирчоқларни! Етар! Ичимиздан биронта муносиб одамни хон кўтариб қўяқолайлик-да!

Шундай деди-ю, жавдираб аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечирди. Ўлтираётиб олдинги қаторда, шундайгина рўбарўсида ўлтирган амир Зинда Чашмга кўзи тушди-ю, унинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Кейин ўнг тарафида ўлтирган Темурбекнинг биқинига туртиб, «чинкинг, ўзингиз таклиф қилинг», деди. Темурбек ишоранинг маъносини тушунди — амир Ҳусайн хонлик маснадига ўзини мўлжаллаётган эди. Темурбек ўзини билмасликка солиб, «чурқ» этмай ўлтираверди.

Яна бир-икки одам гапирган бўлди. Лекин амир Ўлжойтунинг гапларини шунчаки такрорладилар, холос. Хеч ким аниқ бир одамнинг номзодини айтмади.

Яна амир Хусайн гапга аралашди:

— Нима бўлди ўзи бизларга, наҳотки орамиздин бирор муносиб одамни танлай ололмасак?! Нега яна ўша фалон авлодга ёпишиб олдик!

Амир Хусайннинг қатъият билан айтган бу гаплари ахли мажлисни сергак тортдириб қўйди. Унинг нима демокчилигини ҳамма тушунди, лекин хеч ким «фалончи бўлсин» дейишга журъат этолмади. Хатто, кўпни кўрган, улус орасида иззат-эътибор қозонган амир Ўлжойтунинг ўзи ҳам буни айтолмади. Хонлик маснадига қурултойда ўлтирганлар орасида ким кўпроқ муносиблигини у яхши билиб турганди. Айтгани амир Хусайндан чўчиди. Чунки амир Қазағаннинг бу набираси нималарга қодирлигини яхши биларди. Яхшиси, буни шу ерда ўлтирганларнинг ўзлари ҳал қилсин. У яна ахли мажлисдан сўради.

— Хўш, яхшилар, энди нима қилдик? Бугун бир қарорга келмасак бўлмайду. Вазият оғир.

Ахли мажлис ўртасига сукут чўкди. Охири уни Жоку барлос бузди:

— Жаноби амир Ўлжойту ҳақ гапни айтдилар. Орамиздин бирон мўмини қобилни хон қилиб олмасак бўлмайду. Жоку барлос ўлтирганларни бир-бир назардан кечирди. Шу пайт унинг кўзи амир Хусайн билан Темурбекка тушди. Темурбек беҳавотир эди, лекин амир Хусайн ўта безовта — юраги така-пука бўлиб ўлтирарди. Жоку барлос бирдан унинг номини айтиб юборса-я. Севинчини ичига сиғдиrolармикин? Юраги тарс этиб ёрилиб кетмасмикин? Бирок Жоку барлос аксига олиб унинг номини тилга олмади, Темурбекни муносиб кўрди.

— Фикри ожизимча, ушбу мансабга Тарағой баҳодирнинг фарзанди аржуманди Темурбек муносиб.

Ўлтирганларнинг кўпчилиги бу фикрни қўллади. Шу пайт амир Зинда Чашм бошқа гап қилди:

— Тўғри-я, лекин Темурбекнинг ўзи нима дер экан? Ўзидин эшитайлик.

Амир Ўлжойту Темурбекка қаради. Темурбек оҳиста ўрнидан турди ва қўлини кўксига қўйиб миннатдорчилик билдирди, сўнг таклифга муносабатини айтди:

— Тўғри айтасиз, жаноби амир. Бошбошдоклик ва тарафгузарликни энди йиғиштирмасак бўлмайду. Жаҳон-жаҳонбонсиз, тан бошсиз бўлмас, деган нақл бор. Бир

кишини хон кўтариб, элу улуснинг инон-ихтиёрини унга топшириш пайти келди.

Темурбек шу ерда бир амир Ўлжойтуга, бир амир Хусайнга каради. У амир Хусайнни жон-дили билан кўлламоқчи эди. У ботир йигит ва сипоҳийгирликни яхши билади, давлат ишлари сулукини ҳам яхши ўрганган. Лекин фақат шу сифатларнинг ўзи давлат бошлиғи учун кифоя қилармикин? Қолаверса, амир Хусайннинг қусурлари ҳам кам эмас: шухратпараст, кам мулоҳазалик, зару жавоҳирни жонидан яхши кўратурғон одам...

— Бандага кўргузғон ишончингиз учун қуллуқ. Локин ота-бободин қолғон ёсо ва юсун деган нарса ҳам бор, — деди у сўзида давом этиб, — биздин аввал ўтганлар доимо ёсо ва юсун бирлан иш тутиб келгонлар.

Амир Хусайннинг ранги-кути ўчди. Анави айёр Ўлжойту отнинг кашқасидай маълум. Бошқалар унинг оғзига қараб ўлтиришибди. Улар-ку майли-я, лекин Темурбекка нима бўлди, ўзи? Бир умр ёнма-ён туриб қилич чопишган дўсти. Буни асло ундан кутмаган эди. Ёсо-юсундин сўз очдими — иш тамом. У яна ўша хонзодаларни кўзлаб турибди.

Темурбекнинг халиги ёсо ва юсун хусусида айтган гапидан ҳамма энди хушёр тортди. Тизгиннинг учини яна амир Ўлжойту кўлга олди:

— Ха-я, қарилик курсин. Биз буёғини ўйламағон эрканмиз.

Амир Ўлжойту ялт этиб амир Хусайнга каради. Хусайнбек бўлса шиддат билан ундан кўзини олиб қочди. «Хали шошмай тур, қари тулки! Омон бўлсак кўрурмиз, ҳолинг не кечар эркан!», деди амир Хусайн ичида.

Амир Ўлжойту аҳли қурултойнинг рабдойини билиб олмоқчи бўлиб, одамларга яна бир марта назар ташлади. Ҳамма ихтиёрни унга қўйиб турганини пайкағач, сўзида давом этди:

— Аҳли қурултой қарши бўлмаса, Дувахон наслидин бўлғон бир хонзода бор. Қобил йигит. Ўшани хонлик маснадиға ўткизсак.

Қаерда тайёрига айёр бўлиб ўлтирғон эркан ўшал хонзода?! Амир Хусайннинг кўзларидан ўт чакнагандай бўлди.

Аҳли қурултой «қани, жавоби қандай бўларкин?» деб амир Ўлжойтуга кўз тикди.

Амир Ўлжойту Хусайнбекнинг зардасидан бир оз кўнгли ғаш бўлган бўлса-да, ўзини тутди ва қисқа жавоб қилди:

— Бундан аввал Ҳисори шодмонда эрдилар, ҳозир валлаҳи аълам шу атрофда бўлсалар керак.

Аҳли қурултой безовта бўлди. Ҳамма теварак-атрофга назар ташлаб, хонзодани шу ердан, қурултой тўпланган ердан кидира кетди.

«Ҳа, тулки,— деди ичида амир Ҳусайн — Аллақачон уни шу ерга олиб келиб қўйиб, ҳаммамизни лақиллатиб ўлтирибсен».

Амир Ҳусайн янглишмабди. Ҳақиқатан ҳам у шу ерда, амир Ҳусайн ва унга ўхшаш мансабпарастларнинг фитна-сидан кўрқиб, ғариб либосда орлотлар орасида ўлтирган экан.

Амир Ҳусайн чидолмади:

— Агар шу ерда бўлсалар, кўрайлик ўшал хонзодаи олий насабни. Шохи иккитами, ё биттами эркан!

Аҳли мажлис орасида кулги кўтарилди. Кимдир, «орлот бекларидан бўлса керак», деб лукма ташлади;

— Агар шохи сиз ўйлагандай иккита бўлса, биттасини сизга олиб берамиз, Ҳусайнбек.

Ўлтирганлар орасида яна кулги кўтарилди.

Амир Ўлжойту тортишув жиддий тус олиб кетишининг олдини олди:

— Бўлди, жаноблар, ортиқча бахсу тортишувдан фойда йўқ. Қелинлар, масалани жиддий ҳал қилайлик. Бўлғуси хонимизни кўрмоқчи экансиз, раъйингизни қайтаролмаймиз,— дея орлотлар ўлтирган ерга кўз ташлаб, уни дарров топди ва баланд овоз билан ҳаммага эълон қилди:

— Жаноби олийлари, хон ибн ҳокон Дуржихон ибн Илчигдой ибн Дувахон ибн Чигатойхон ибн соҳибқирони аъзам Чингизхон шу ердалар!

Дуржихон ўрнидан турди. Аҳли қурултой ҳам ўрнидан туриб унинг тарафига эгилиб чуқур таъзим бажо келтирди. Ўша куниёқ уни оқ кийгизга ўтказиб уч марта кўтариб қўйдилар, кейин Чигатой улусининг тахтига ўтказдилар. Келаси жумъа куни масжиди жомеъда янги хоннинг номига хутба ўқилди. Кечкурун эса янги хон шарафига юртга катта ош тортилди...

Амир Ҳусайн амир Ўлжойтунинг тарафдорлари кўпайиб кетганлиги ва Темурбек ҳам унинг тарафини олганлиги оқибатида нияти рўёбга чиқмай қолганлигига ич-ичидан эзилди. Илож қанча? Вақтинча аламини ичига ютди. Балким тахт навбати ҳали унга етишмагандир. Саодатли айёмлар ҳали олдиндадир? Умид қилиш керак, умид! Амир Ҳусайн шу билан ўзини бир қадар юпатди. Нима бўлсаям шулар билан, шуларнинг ичида бўлишга қарор қилди.

Бусиз мақсадга етиб бўлмайди... Лекин ўзига шундай тасалли бериб турган бир пайтда, Дуржихоннинг тахтга ўтказилганининг олтинчи куни амир Ҳужайтуниқида дастурхон устида амир Хусайн ракибларидан яна бир тепки еди:

— Бандиларни бўшатсакмикан? — деб қолди амир Ҳужайту Темурбекка мурожаат қилиб.

Амир Хусайнга эса маънодор қараб қўйди.

Амир Ҳужайту яқинда Тошарикда бўлган урушда асир олинган мўғулларни назарда тутди. Булар орасида беклар ва аслзодалар кўп эди. Темурбекнинг қўлида ҳам бор эди ўша асирлардан баъзилари, лекин амир Хусайнда кўпроқ эди. Хусусан, Илёсхўжахоннинг яқин одами амир Ҳомид билан Искандар ўғлон амир Хусайннинг қўлида эдилар. Амир Ҳужайту асирлар хусусида сўз очганда биринчи навбатда шу мухтарам зотларни назарда тутган эди. Гап эгасини топди. Ахир, ҳамма нарсанинг, шунингдек, хўрлашнинг ҳам ҳад-чегараси бор. Амир Хусайн ўзини тутаолмади:

— Бу нимаси, жаноблар! «От минганники, тўн кийганники», деган гапни эшитмаганмисиз? Ахир, ёсо ва юсуни унутдикми?!

— Шундайку-я,— деди амир Ҳужайту,— лекин биз банди этилган беклар ва аслзодаларни назарда тутаямиз.

Амир Хусайн эътироз билдирмоқчи бўлди. Турк-мўғул қавмлари орасида мавжуд бўлган одатга кўра, асир ҳам ўлжа ҳисобланади. Уни ҳатто қулга айлантириб сотиб юбориш мумкин. Бахтга қарши, бугунги йиғинда ҳам унга тарафдор чиқмади. Шунинг учун яна таслим бўлди:

— Ҳа, майли. Лекин фақат амир Ҳомид билан Искандар ўғлонни бўшатамиз.

— Балли, бек! — деди амир Ҳужайту.

Аммо амир Хусайн унинг қувончини яримта қилди.

— Фақат Соли саройга борғач ва баъзи тафтишлардин кейин бўшатамиз аларни,— деди у қатъият билан.

Шу билан амир Хусайн хусусидаги гапга чек қўйилди...

Бироқ амир Хусайн ваъдасига вафо қилмади. Соли саройга етиб олгандан кейин Искандар ўғлонни ўлдирди...

Уша йилги кишни Темурбек Кешда, амир Хусайн Соли саройда ўтказдилар.

1365 йилнинг баҳори серёмғир келди. Баъзи пайтларда жала қуярди. Ушандай кунлардан бирида Хўжанд ҳокимининг чопари келиб қолди. Темурбек шу пайт уйида йўқ эди. Чопар уни Гумбази саййидондан топди. У пири Шамсиддин Кулол билан суҳбатлашиб ўлтирган эди.

Хизматкор чопарга хонакоҳ ёнидаги айвончадан жой кўрсатиб, ўзи ичкарига кириб кетди. Пир билан муриднинг суҳбати қизиқ қолган экан. Хожа Шамсиддин Кулол хизматкорга кўзи тушган бўлса ҳам эътибор қилмади. Хизматкорнинг юзидаги тараддуддан бирон воқеа юз берганини Темурбек англаб безовта бўлабошлади. Пир сал фурсат ўтиб суҳбатни ўзи бўлди.

— Хўш, мулла Абдурахмон, не воқеа содир бўлибдур?

— Бек ҳазратларига чопар бор.

Хожа Шамсиддин Кулол юртда бирон жиддий воқеа юз берганини англади ва қўлини фотиҳага очди:

— Тан соғлик, хотиржамлигини берсун. Тангри таоло иноятини бандаларидин дариг тутмасун. Омин, Аллоҳу акбар!

Ташқарига чиққанларидан кейин Темурбек чопарни суриштирди. У ўн саккиз-йигирмаларга борган норғил йигит экан. Кўринишидан жалойирлардан. Чопар шўшиб-пишиб ўзини таништирди:

— Хўжанддин келдим, бек оға. Шайх Муҳаммаднинг навкаримен.

Темурбек ўша кунларда Хўжандни сўраб турган Шайх Муҳаммадни танимас эди. Лекин отаси Баён сулдусни яхши биларди. Чопар Илёсхўжахон бор лашқарини етаклаб Мовароуннаҳр устига яна бостириб келаётгани ҳақида совуқ хабар олиб келибди. Темурбек Шайх Муҳаммаднинг чопарини қайтариб юборган ҳамона тавочи ва жарчиларни теварак-атрофга юбўриб лашқар йиғди. Соли саройга, амир Хусайн хузурига ҳам чопар юборди.

Лашқар уч кун деганда тўпланди. Темурбек ўша кунлик йўлга чиқди. Хузурга етганда амир Хусайннинг Пўлод Буғо ва Зинда Чашм бошчилигида юборган икки минг йигити келиб кўшилди. Ипор кўриғида икки кун от-улов ва одамларга дам бериб, яна йўлга чиқдилар. 20 май куни кечга яқин Сайхундан ўтиб, Чинос яқинида юртчилар икки-уч кун аввал келиб, қуриб қўйган лашқаргоҳга ўринлашдилар. Буйрукка биноан, ҳар бир кўшин теварак-атрофини тўралар ва чирлар билан ўради, ичидан эса араваларни бир-бирига занжирлаб, иккинчи мудофаа ҳалқасини ҳосил қилдилар. Шу кеча ҳамма — амир ҳам, сипохий ҳам хушёр бўлиб ётди. Теварак-атрофда қоронвуллар кўпайтирилди. Ўша куни ярим кечада қолган лашқари билан амир Хусайн ҳам етиб келди.

Тонг ёриша бошлаши билан қиска чонғи ўтказдилар ва вақтни бой бермай ясал тузишга киришдилар. Баронғорда амир Хусайн турадиган бўлди, жавонғорни Темурбек

устивор килди. Баронғорнинг канбулига Тилончи орлот, хировулга амир Улжойту Аперди, Шер Бахром, Пўлод Буғо, Фарход Аперди ва Малик баходир тайин этилдилар. Жавонғорнинг канбулига амир Сор Буғо кипчок, хировулига Темурхўжа ўғлон кўйилди. Гулга амир Жоку барлос, амир Сайфиддин, амир Мурод барлос ва Аббос баходир кўшини билан тайин килиндилар. Келишувга биноан, ҳамма қисмлар: баронғор ҳам, жавонғор ҳам, гул ҳам душман устига бир вақтнинг ўзида, баробар ташланадиган бўлдилар.

Жанг чошгоҳга якин, тунда бошлаган ёмғир салтингандан сўнг бошланди. Темурбек мўғулларнинг Шангум нуён турган баронғорини бир ҳамладаёк суриб ташлади. Мўғулларнинг бошқа қисмларида ҳам саросималик бошланди. Шу пайт Илёсхўжахон ядачиларни ишга солди. Яда ишга солингандан кейин савалаб турган ёмғир бирдан селга айланди. Кўз очиб-юмгунча жанг майдони ботқоқликка айланди, отлар тиззасигача ботиб, ҳаракат қилишга мажоли қолмайдиган бўлиб қолди. Афсуски, Илёсхўжахон қочишни ихтиёр қилиб турган бир пайтда амир Ҳусайн журъатсизлик килди. Унинг кўшинлари мўғулларга ўхшаб бошига кийгиз ташлаб олиб, турган жойидан бир қарич ҳам силжимади. Темурбек уни жангга ундаб, олдига икки марта чопар юборди. Лекин бундан бирон наф чикмади. Иккинчи марта бориб келган чопари Ҳомид баходирга амир Ҳусайн «Еғий билан чопишиб ўлишга розиман, лекин ботқоққа ботиб эрмас. Темурбекка ҳам айтиб кўй, обрў борида уруш палосини йиғиштирсин» дебди.

Кутилмаган табий офат ва жанг қилиб турган кучлар тенг эмаслигига карамай, Темурбек ва унинг йигитлари савалашишни давом эттирдилар. Шу пайт Илёсхўжахон «баронғор қисм чекинсун!» деб буйрук берди. Лекин жавонғорнинг канбули, хировули ва коровули, шунингдек, жавонғор, баронғор ўринларида қолдирилди. Бу Темурбек ва унинг кўл остида турган қисмларга кўйилган тузоқ эди. Бу етмагандай амир Ҳусайн бош бўлган баронғор Сайхун соҳили сари чекина бошлади. Бундай шароитда урушни давом эттириш ўз ихтиёри билан ўзини тузоққа тутиб бериш билан баробар эди. Шу боис Темурбек амирлари билан шошилиш от устида кенгаш ўтказиб, савашни тўхтатиш ва фурсат борида жанг майдонини тарк этиб, одамларни ҳам, чорпо ва асбоб-анжомларни ҳам омон сақлаб қолишга қарор килди. Чунки тушунган одамга уруш аллақачон бой берилган эди. Тарихда «жанги лой»

деб ном олган ана шу урушда Темурбек ўн минг одамидан ажралди. Дахшатомуз бу воқеа замондош тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 1365 йилнинг 22 май куни содир бўлди.

Темурбек йигитлари билан Сайхун соҳилига етганда амир Хусайн аллақачон нариги қирғоққа ўтиб олган эди. Темурбек дарёдан аввал аёллар ва болаларни, кейин ярадорларни ўтказди, сўнг лашкар ва охирда ўзи ўтди. Лекин бу ерда ҳам амир Хусайннинг қораси кўрнмади. Агар ўшанда Илёсхўжахон журъат қилганда Темурбекка каттароқ талофот етказган бўларди. Хайрият, у ўша заҳотиёқ уни таъқиб остига олмади.

Амир Хусайн Дизакда ҳам, Самарқандда ҳам тўхтамай тўппа-тўғри Соли саройга қочиб борди. У шу қадар ваҳимага тушган эдики, мўғул кўшини ҳали замон келиб қоладигандай туюларди унга. Шу сабабдан у ерда ҳам қолмади. Аҳли аёли, хизматкорлари ва хазинасини олиб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб кетди, тоғу тош ва доvonларни ошиб Шабартуга борди. Шу манзилни паноҳ қилиб, Жайхун теварагидаги ерларга хабаргирлар юборди. Улар, агар нохуш хабар топиб келгудай бўлсалар, Шабартуни ҳам тарқ этиб, Ҳиндистонга ўтиб кетмоқчи бўлди...

Лекин Темурбек ундай қилмади. Одамларини эсон-омон Қешга олиб келди ва шаҳарни имкони борича мустаҳкамлаш ва лашкар тўплаш билан машғул бўлди. Ўлиқлар қондаси билан дафн этилди, ярадорлар муолажа қилинди. Ўша пайтларда Қешнинг деворию мустаҳкамланган қалъаси йўқ эди. Бу ерда жон сақлаш, Илёсхўжахондай хавfli душманнинг ҳужумига дош бериши мумкин эмасди. Шунинг учун Самарқандга бориш ва у ердаги кучларни кўшиб, мўғул билан курашни давом эттирмоқчи бўлди. Шу ният билан у ерга аввал Темурхўжа ўғлон, Жовурчи ва Аббос баходирни етти кўшин қилиб юборди. Самарқандда кўркиб-писиб ўлтирган амирлар Темурбекнинг бу азм-қароридан хабар топиб, бошлари осмонга етди. Бунақа пайтда одатда базми жамшид бўлади. Амир Ҳинду ака билан Довудхўжа Қешдан келган амирларни бурнидан чиққунча едириб ичирдилар. Айниқса, Жовурчига худо берди. Бунақа пайтларда унинг йиқилгунча ичадиган одати бор. Ичгани ҳам майли-я, лекин жуда сергап бўлиб кетади. Бу кўпинча унга қимматга тушарди. Жовурчи ўша кеча кайф устида сирли бир гапни айтиб кўйди. Бу охир-оқибатда Самарқандга ҳам, Темурбекка ҳам жуда қимматга тушди. У ҳамманинг олдида билиб-билмасдан «Темурбек До-

вудхўжа билан амир Хинду акани Хусайнбекка тутиб бермокчи, биз шундай топширик билан келганмиз», деб қолди. Самарқандлик амирлар бу гапга лакка тушдилар-кўйдилар. Эрта тонгда Темурбекнинг одамлари қаттиқ ухлаб ётган пайтда, ўнгини олиб кочиб қолдилар улар. Чунки амир Хусайннинг кассоблигини яхши билардилар. Ишонганлари Темурбек бўлса-ю, яна уларни ўша кассобга тутиб бермокчи бўлса. Шундай бўлгач, энди кимга ишониш мумкин? Амир Хинду ака билан Довудхўжа Илёсхўжахондан бошқа валинеъмат топмадилар. Шунинг учун Дизакка қараб йўлга тушдилар. Кўкандга етганларида мўғулларнинг Кепак Темур, Шеровул ва амир Хожибекнинг ўгли Анкаржак бош бўлиб келаётган қоровулига дуч келдилар. Улар Довудхўжа билан Хинду акани банд қилиб, итобга олдилар:

— Не мақсад бирлан хоннинг хузурига бормокчи бўлдинглар?

— Айғокчи бўлишмагин яна?

— Сенларни аслида ким ва не мақсад бирлан юборди?

Довудхўжа билан Хинду ака «бизлар амир Хусайн бирлан Темурбекнинг таъди ва таъкиби дастидан Самарқандни тарк этиб, хон ҳазратларининг хизматлариға камарбаста бўлиб, хузурига бораётибмиз» десалар ҳам бўлмади. Қоровулбеги уларга ишонгиси келмади. Довудхўжа билан амир Хинду акани роса дўппослаб, отхонага камаб қўйдилар.

— Мана, окибати. Бир тўнғизнинг сўзига кириб, етиб борган еримиз отхона бўлди, — амир Довудхўжа кўзлариға ёш олди. У ҳаётнинг аччик-чучугини кўп тортган одам. Лекин шу ёшга етиб ҳали отхонада ётмаган эди.

Амир Хинду ака ичини мушук тирнаб турган бўлса-да, ўзини қўлга олди.

— Хафа бўлманг, Довудхўжа, — деб шеригига тасалли берди у. — Худо хоҳласа бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетурмиз, ҳали,

— Нариги дунёдами? — Довудхўжа амир Хинду акага ўқрайиб қараб қўйди.

Ха, ўқрайганича бор. Амир Хинду аканинг ўзи бунинг сабабини яхши билади. Ахир, «бугуноқ қочиб қолмасак, Темурбек бизни ўша кассобнинг қўлига топширади», деб унга ўзи айтмовмиди?! Амир Хинду ака шундай бўлса ҳам, вазиятни юмшатишга ҳаракат қилди. У Темурбекдай олий насаб зотнинг Алибек Жоникурбонийнинг зиндонда олтмиш икки кун ётгани ва парвардигори оламнинг кўмаги билан халослик топгани ҳақидаги эл орасида дoston бўлиб

қолган воқеани шеригининг эсига солди. «Ноумид бўлмайлик, ҳамма нарса яратган эгамнинг кўлида», деди. Амир Довудхўжа лом-мим демади. «Хайрият, тушунди. Қинакудуратга бориб юрмайди», деди Хинду ака ичида.

Эрталаб нонуштадан кейин, мўғулнинг манғлай амирлари уларни гажарчи қилиб, Самарқандга қараб йўлга тушдилар. Лекин йўлда ҳам, Самарқанднинг ўзида ҳам улар қаршиликка дуч келмадилар. Самарқандлик амирлар мўғулларнинг қоровулидан хабар топган ҳамоно шаҳарни ташлаб қочгандилар.

Самарқандда юз берган нохуш воқеа ҳақидаги хабар тез фурсат ичида Кеш билан Хузорга етиб борди. Темурбек амир Жоку ва бошқалар билан кенгашиб, ўзи ҳам юртни вақтинча тарк этди ва Жайхундан ўтиб, Балхда қарор топди.

Ҳа, ишлар мана шунақа. Бир умр элнинг нонини еб, тузини ичганлар юрт бошига оғир кун келганда, ўз ҳузурини кўзлаб жуфтакни ростлаб қолишди. Эл-юрт бошига қора булут тошиб, довул турганда биринчи галда жони ва моли кўринади уларнинг кўзига, халки эмас...

Ўша пайтларда Самарқанднинг мудофаа девори ва қалъаси йўқ эди. У 1220 йили Чингизхон хуружи даврида вайрон қилинганди. Шундан бери Самарқандни ҳеч ким тикламади. Шаҳарнинг ҳамма тарафи очик, ўзи эса аскардан холи эди. Илёсхўжахоннинг шоввозлари бирон аскарнинг бурнини қонатмай ва найзанинг учини оғритмай уни эгалламоқчи эдилар. Лекин умидлари пучга чикди. Худога шукр, Самарқандни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қилувчилар топилиб қолди ўшанда. Булар халқ йўлига, мамлакат ва адолат йўлига бошини тиккан одамлар эдилар. Тарихда улар сарбадорлар, яъни бошини дорга тикканлар, деб аталдилар. Сарбадорлар аҳолининг уч тоифаси: зиёлилар, ҳунармандлар ва ҳарбийлар орасидан чиккан кишилар бўлиб, ўзларининг маълум ҳаракат дастурига эга эдилар. Улар мамлакатни ва халқни қарийб бир юз қирк беш йилдан бери зулук бўлиб сўриб келаётган мўғул босқинчилари ҳамда уларнинг маҳаллий халқ орасидан чиккан малайлари: катта ер эгалари, савдогарлар зулмига қарши эдилар.

Шаҳарни яна мўғул лашқари босиб олиши хавфи кучайган ана шу кунларда ўша текинхўр зотлар эмас, балки сарбадорлар меҳнаткаш халқнинг жонига оро кирдилар. Мўғул қоровулининг қораси кўриниши ҳамоно ўша сарбадорларнинг бошлиқлари: Самарқанддаги мадрасалардан бирининг мударриси Мавлонозода, наддоф

Абубакр Қалавий ва мерган йигит Хурдак Бухорий бечора халкка қалқон бўлдилар. Воқеа тарихий китобларда бундай баён этилади: катта-кичик ноғораларнинг гумбир-гумбири, карнайларнинг «во-ву»си, сурнайларнинг мунгли навоси ҳамма ва ҳаммани оёқка тургизди. Тумонат халқ шаҳарнинг Жомеъ масжиди ҳовлисига тўпланди. Улар ўн мингдан ортиқ одам эдилар. Ҳарбийларча кийиниб олган ва белига қилич таққан Мавлонозода минбарга кўтарилиб, тўпланганларга мурожаат қилди:

— Халойиқ! Мовароуннаҳр ва Самарқанд осмонига яна қора булут тошди. Ҳеч бир ёвузликдан тап тортмай турган душман жонажон шаҳаримиз остонасида мўру малағ киби пайдо бўлди. Мўғул черики Мовароуннаҳрнинг шаҳару қишлоқларини беаёв талон-тарож қилмоқда, хотин-қизларимизнинг номусини поймол этмоқда. Отам, валинаъматим деб жонингни фидо қилганинг ўша амирлар, беклар, боёнлар мўғулнинг шарпаси келган ҳамоно сени ташлаб кетди. Уларнинг бир қисми душман хизматига дохил бўлди, қолганлари Жайхуннинг нариги тарафига қараб қочди. Эндиликда ҳамма нарса ўзимизга қолди. Хўш, энди нима қилдик?

— Ё, ҳаёт, ё ўлим! — деган жавоб бўлди чор атрофдан.

Йиғилганларни бир-бир кўздан кечириб, Мавлонозода сўзида давом этди:

— Раҳмат, ҳамшаҳарлар, шундай жавоб кутган эдим сизлардан. Демак, охириги томчи конимиз қолғунча курашурмиз.

— Курашамиз? Ё, ҳаёт, ё ўлум!

— Раҳмат. Ундай бўлса курашда бизга бош бўлатурғон одам керак. Раҳбар даркор! Хўш, шундай масъулиятни ўзига олатурғон мард борму ичимизда?

Сукунат.

— Ундай бўлса, — деди Мавлонозода, — шундай масъулиятни мен зиммамга олсам розимусизлар?

Розимуз! Розимуз!

Менга ёрдамчи бўлишни истовчилар борму?

— Бор! — дея минбарга шаҳарда машхур қосиб Абубакр Қалавий билан ҳалиги мерган йигит Хурдак Бухорий кўтарилдилар...

Сарбадорларнинг бошлиқлари ўша заҳотиёк тўпланишиб, шаҳарни мудофаага ҳозирлаш ва бостириб келаётган ёғий билан кураш режаларини туздилар, халқни қуроқлан-тирдилар, кечаси билан шаҳарнинг кириш-чиқиш жойларини тўсдилар. Катта-кичик кўчаларни у ер, бу еридан тўсиб, сунъий тўсиқлар ёнига тош ва темир уйдилар,

эртаси куни намози бомдоддан кейин Мавлонозода ва унинг ёрдамчилари муҳим бир қарорни ҳалойиққа эълон қилдилар. Қарорга кўра, шаҳарда ҳокимият, ўша кундан эътиборан, халқ кўлига ўтади, хирож ва бошқа олиқ-солиқларнинг миқдори камайтирилади. Исломи дини қабул қилинганига саккиз юз йил кечганига қарамай, халқдан ундирилиб келинаётган жинсий солиғи бекор қилинади, кўл меҳнати бир қадар енгиллаштирилади.

Ўша куни чошгоҳга яқин мўғуллар шаҳарнинг Шоҳизинда тарафидаги шоҳ кўчада пайдо бўлдилар. Улар шаҳарни бўм-бўш фараз қилиб, бамайлихотир келардилар. Кўчанинг бошланиш еридан унинг икки тарафига қўйилган пистирма уларни сездирмай ўтказиб юборди. Сўнг кўчани кечаси билан шу ерга ҳозирлаб қўйилган ёғоч, темир-терсак билан у ер, бу еридан тўсиб қўйдилар. Мўғуллар чорсуга етганларида ўша тўсиққа дучор бўлдилар.

— Ўт қўйинглр,— деб буюрди сипоҳийларга мўғул кўшинининг бошлиқларидан бири.

Уч-тўрт сипоҳий отдан тушиб, хуржундан аввалдан ҳозирлаб қўйилган тўпларни олдилар, сўнг мешдаги нафтга чилаб олиб энди ёндирган эдилар ҳамки, тўсиқ ортидан отилган ўқлар бирининг кўкраги, бошқасининг қоқ биқинига келиб санчилди. Ўт қўювчиларнинг барчаси шу тобдаёқ ер тишладилар. Шу пайт тўсиқ ортидан ва кўчанинг икки тарафидан мўғуллар устига ўқ ва тош ёмғири ёғилди. Саросима ва таҳлика бошланди. Мўғулларнинг кўпчилиги отдан қулади, бир қисми отларнинг оёқ остида қолди. Кейин мўғулларнинг катта бир қисми шаҳарнинг ғарб тарафидан бостириб кирди. Улар ҳам кўзлаган мақсадига эришолмадилар. Эртаси куни мўғуллар шаҳарни тош арродалар ва нафт андозлардан ўққа тутдилар. Кўп уй-жойлар ўшанда куйиб қол бўлди, қурбонлар ҳам бўлди. Лекин самарқандликлар таслим бўлмадилар. Эртага янги, аввалгилардан шиддатлироқ уруш бошлаймиз, деб турганларида босқинчилар худонинг қаҳрига учрадилар. Чорполарига бирдан ўлат тегиб, кўп от-уловларидан ажралдилар. Тарихчи олим Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, ўшанда тўрт кишидан фақат биттасида от қолди, ҳолос. Мўғуллар ўша кунлик қолган-қутган одамни олиб, шаҳардан чикдилар. Нафақат Самарқанддан, балки тамом Мовароуннахрни бўшатиб кетдилар. Шундай қилиб, ихтиёрида яхши қуролланган лашқари бўлган ва ўзларини Рустами дoston за Сому Наримон фараз қилиб юрган амирлар ва

хокимларнинг қўлидан келмаган ишни сарбадорлар ва қора халқ қилди.

Самарқандда бўлиб ўтган воқеаларни Жайхуннинг нариги соҳилига қочиб ўтган амирлар орасида Темурбек биринчи бўлиб эшитди. Бу хабарни дарҳол Балхга Аббос баҳодир олиб келди. Темурбек уни илгари хабаргир қилиб, Темур копуғда қолдирган эди.

Қисқаси, сарбадорлар қозонган ғалаба ва мўғулларнинг Мовароуннахрни ташлаб қочиши ҳақидаги хабар Темурбекка ҳам, бошқаларга ҳам келажакка умид бағишлади. Темурбек ўша кунгек Шабартуга, амир Ҳусайн ҳузурига одам юбориб, уни юз берган воқеадан хабардор қилди.

Амирлар: Темурбек билан Ҳусайнбек, 1365 йилнинг кишини сайду шикорларда, борди-келдиларда, умуман, ҳордик чиқариш билан ўтказдилар. Хут ойининг охирларида амир Ҳусайн билан Темурбек бекларини тўплаб кенгаш ўтказдилар. Яқин орада Самарқандга бориладиган бўлса, кимни хон қилиб кўтариш масаласини шу ерда келишиб олиш зарур эди. Лекин, бахтга қарши, яна тортишиб қолишди. Амир Ҳусайн яна ўша олдинги фикрида туриб олди:

— Қилинг энди, Темурбек, ўшал хон-пон масаласида ортиқча тортишиб ўлтирмайлик. Сирасини айтганда, ўша чингизийларни энди бошимизга урамизми?!

— Есо бирлан юсунга хилоф иш тутиб бўлмас, — деди Темурбек қатъият билан, — ахир ўзингиздин қолар гап йўқ, Ҳусайнбек, хонлик мартабаси азалдин ўшал хондоннинг мулки бўлиб келган. Одамлар нима дейди?

— Қўйинг ўшал авом ун-носни. Хукмдорлар қачон ўшал авом ун-носнинг маслаҳатига зорикқан?! Оти-жўни бирлан авом-авомда! Мен айтаётган иш фақат Сиз бирлан бизнинг инон-ихтиёримизда. Сизу бизнинг ҳар бир сўзимизни жон қулоғи бирлан тинглашга, ҳар қандай амру фармонимизга итоат қилишга мажбурдур, ўшал авом ун-нос!

Ҳусайнбек авом ун-нос сўзига алоҳида урғу бериб гапирди, гапирганда ҳам ҳурматсизлик билан гапирди. Бундан Темурбекнинг жаҳли чикди. Қаранг-а, биз аслзодаларга тузу намак берган ўша авом ун-нос эмасму?! Бу қандай бедодлик, ўзи? Кўриб-билатуриб-а?! Темурбекнинг бунга сабру тоқати қолмади ва кўнглидагини тўкиб солди:

— Ўша авом ун-нос, Ҳусайнбек, мамлакатни мўғулларнинг навбатдаги асоратидин асраб қолди. Сизу биз

жону молимизни ўйлаб Самарқандни ўз ҳолига ташлаб кетдик. Ўша авом ун-нос, Мавлонозода, Абубакр Қалавий, Хурдак Бухорийга ўхшаганлар уни мўғул истилосидин асраб қолди. Шундай бўлгач, авом ун-нос бирлан ҳам маслаҳатлашиб иш тутайлик-да!

Хусайнбек ортиқча тортишиб ўлтиришдан фойда чиқмаслигини англади. Сездики, Темурбекка ҳозир далил-исботлар қор қилмайди. «Майли, бир иложини қилиб ўша Самарқандга етиб олайлик, кейин гаплашиб кўрамиз ўшал авом ун-нос хусусинда», деди у ичиди.

— Майли, Темурбек, ортиқча тортишиб ўлтирмайлик,— кўнди у.— Авом ун-носингиз бирлан кейинча бафуржа маслаҳатлашурмиз, иншоолло.

Йўрғакда теккан одат экан-да. У яна «авом ун-носингиз»га алоҳида урғу бериб гапирди. Темурбек унинг бу пичингини англади. Амир Хусайн сарбадорларнинг раҳбарларига нисбатан кўнглига чигиб кўйган фикри бор эди. Унинг бу фикри кўзларидан шундайгина кўриниб турарди. Лекин бир нима демади. Сарбадорлар ҳақиқатан ҳам авом ун-носнинг ҳокимиятини ўрнатмоқчи. Яратганинг лутфу инояти бирлан юрт тепасига кўйилган хонлар, ўғлонлар ва амир, бекларнинг ҳоли не кечади, унда? Мана шу муаммо устида Темурбекнинг ўзи ҳам бош қотириб ётган эди. Йўқ, ҳокимият аввал кимнинг илкида бўлган бўлса, ўшанинг қўлида қолади. Бироқ уни сарбадорларнинг қўлидан қай йўсинда олиш керак? Мана бу масалада Темурбек билан амир Хусайн орасида фикр айрича эди. Темурбек бу ишни қон тўқмасдан амалга ошириш тарафдори, амир Хусайн эса, аксинча, бу ишни қурол воситаси билан қилмоқчи. Сарбадорларнинг бошиқларини қатл эттирмоқчи чамаси.

Ҳамалнинг бошида ҳар иккала амир — Темурбек билан амир Хусайн кўшинлари билан Самарқандга қараб йўл олиб, бирин-кетин Қонигил кўриғига келиб қўндилар. Амирлар ишни нимадан бошлаш хусусида ҳали келишиб олишга улгурмасдан, ўша куниёқ сарбадорларнинг сардорлари: Мавлонозода, Абубакр Қалавий ва Хурдак Бухорий уларни табриқлаб Қонигилга ўзлари келиб қолишди. Амирлар уларнинг шарафига катта зиёфат уюштирдилар, халқ қаҳрамонларини осмону фалакка кўтариб мактадилар, ҳақларига дуо қилдилар. Бунда, айниқса амир Хусайн жон-жаҳд кўрсатди:

— Балли, азаматлар, қилғон бу олий хизматингизни биз, Темурбек бирлан иккимиз, ўла-ўлгунча унутмай-

дурмиз. Аҳли Самарқанд, қўйингки, бутун Мовароуннаҳр халқи сизларни унутмайдур, иншоолло.

Темурбек амир Хусайни қувватлади, лекин дилдан гапирди:

— Биз қилолмағон ишни сиз қилдингиз. Биз они унутмайдурмиз.

Хулласи калом, амирлар тинимсиз сарбадорлар ҳаққи-га ҳамду санолар айтдилар. Бири қўйиб, иккинчиси гапириб сарбадорларнинг йўлбошчиларига жавоб қилишга имкон бермадилар. Улар фақат қўл қовуштириб, бош ирғаб миннатдорчилик билдириб турдилар. Тамом ўлтириш шундай йўсинда ўтди. Зиёфат охирида Мавлонозода, Абубакр Қалавий ва Хурдак Бухорийга зардўзий чопон кийдирдилар, белларига қимматбаҳо ханжар осилган мурасса камар боғладилар ва анвойи совға-саломлар бердилар. Масжиду мадраса, мазору хонақоларнинг жорубкашларига, машойих, уламо ва етим-есирларга тарқатиш учун икки туман динор садака ҳам бериб юбордилар.

Сарбадорларнинг сардорлари Кониғилдан хурсанд бўлиб қайтишди. Эртаси куни амирларга катта совға-салом олиб яна Кониғилга бордилар. Йўл-йўлакай салтанат тақдири хусусида гаплашишди.

— Тўғриси, ҳукуматни алардин бирига топширғонимиз маъқул, — деди ўртада бораётган Мавлонозода.

— Фақат шартимизга кўнганлари тақдирда, — деб писанда қилди унинг чап қўл тарафида бораётган Хурдак Бухорий.

Уларнинг шартлари маълум эди. Амирлар сарбадорлар жорий қилган тартибот ва қонунларни қабул қилишлари керак.

— Қўнмасалар-чи? — Абубакр Қалавий шерикларига ўгрилиб қаради.

— Унда аларни Самарқандга дохил қилмайдурмиз, — деди қатъият билан Мавлонозода.

Амирлар сарбадорлар шарафига кечағидан ҳам қуюқроқ зиёфат бердилар. Мақтовлар ҳам кечағидан кам бўлмади. Мавлонозода ўртага қўйиладиган шарт-шароитларни баён этганда амирлар «йўқ» ҳам демадилар, «ха» ҳам демадилар. Лекин амир Хусайн билан Темурбек бир-бирларига маънодор қараб қўйишди. Бунини ҳар ким ўзича тушунди. Хурдак Бухорий «улар бу хусусда ҳали маслаҳатлашмаган эрканлар», деб ўйлади. Абубакр Қалавийнинг бошига ҳам шунақа фикр келди. Аммо Мавлонозоданинг кўнглига ёмон фикр келди ва «амирлар

бир балони кўзимаса», деб кўрқди. Келганига пушаймон ҳам бўлди. «Асли, амирларни Самарқандга чақиртириб, масалани, ўша ерда ҳал қилиш керак экан», — деган фикр кечди унинг кўнглидан. Бирок фурсат ўтган эди! Кейинги пушаймондан не фойда? Бўлари бўлди. Орқага йўл йўқ, энди. Нима бўлса худодин.

Зиёфат охирлаб қолганда чодирга мулозим кириб Темурбекка ишора қилди. У ўлтирганлардан узр сўраб ташқарига чиқди.

— Хўш, нима гап?

— Сизни табиб кутиб ўлтирибдур, жаноби бек.

Темурбек хайрон бўлди. У табиб чақиртирмаган эди-ку? Тўғри, икки кундан бери яна оёқ оғриғи безовта қилиб турибди. Табиб кўриши керак, деб турган эди. Лекин вақт мусоида қилмади. Ҳокимият масаласи ечилгандан кейин оёғи билан бафуржа машғул бўлмоқчи эди... Хуллас, мулозим Темурбекни кўрикхонанинг бир четидаги чодирлардан бирига етаклаб борди. Чодирга кириб хайрон бўлди. Тўрда икки қават бекасам тўшак устида ёши етмишларга борган, қотмадан келган, буғдойранг, эчкисоқол бир қария бамайлихотир тасбеҳ ўгириб ўлтирган эди. «Қизик, ўзимнинг шахсий табибим бор, бу одамни йўқлатмаган эдим-ку?» — деди Темурбек ичида. Табиб Темурбекни кўриши билан, ёшига қарамай сапчиб ўрнидан турди ва унга икки букилиб таъзим қилди:

— Ассалом алайкум, аълоҳазрат!

— Ваалайкум ассалом, муҳтарам зот!

Табиб Темурбекнинг нимага таажжубланганини дарров англади ва дуойи-фотиҳадан кейин чақиртирилганини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Узр таксир, бандани йўқлатиб одам юборган эрканлар, келиб эрдик. Хизматлари бош устига, жаноб,

Темурбек «йўқ сизни биз чақиртирган эрмасмуз», деб кекса бир одамни хижолат қилгиси келмади. Лекин бу ишни ким ва нима учун қилди, бошда буни ҳам билолмади. «Ҳа, келганлари кўп маъкул бўлибдур, таксир» деб қўяқолди. Шундан кейин табибнинг кайфияти кўтарилди. Темурбекка мурожаат қилди:

— Аълоҳазрат, шу тобда нима безовта қилаётир?

— Оёқ, таксир, икки кундин бери зирқираб оғриб турибдур. — Темурбек ўнг оёғига ишора қилди. Табиб апил-тапил унинг этиғини ечди, шалворининг почасини кўтарабошлади. Лекин тиззага боргунча кўтариб бўлмади, этга ёпишиб қолган экан. Табиб ташқарига чиқиб хизматкорга нималарнидир тайинлаб қайтди. Хиёл ўтмай,

хизматкор тоза оқ сурп билан бир тоз иситилган сув олиб келиб табибнинг олдига қўйди. Табиб шалворни ивитиби уни ёпишиб қолган еридан зўрға кўчирди ва ярага кўзи тушиши билан «бай-бай» лаб кетди:

— Яра йиринглаб кетибдур-ку, таксир. Қандай юриб-турибсиз? Бунақада оёкдин тамом ажралиб коласиз-ку?

Ниҳоят, табиб ярани ювиб унга малхам сурди ва боғлаётди сўради:

— Нима, ўқ текканму?

Темурбек бош ирғаб табибнинг гапини тасдиқлади. Аммо бутун фикр-зикри нотаниш табибнинг Қонигилда фавкулудда пайдо бўлиб қолишида бўлди...

Темурбекни мулозим чодирдан олиб чиқиб кетиши ҳамона амир Хусайннинг мулозимлари унинг имо-ишорати билан, сарбадорларга ташланиб, кўз очиб юмгунча оёк-қўлларини боғладилар.

— Хоин! — деди хурсанд бўлиб турган амир Хусайнга нафрат билан Хурдак Бухорий.

— Сенга ҳам худонинг боққан балоси бордир! — деди Мавлонозода.

Абубакр Қалавий бирон қаттиқроқ сўз тополмай, кўзларидан олов чакнаб жим турарди. Амир Хусайн заҳарханда кулди:

— Подшоҳ бўлгилари келдимиз? Ялангоёқлар!

Сарбадорлар амир Хусайнга жавоб қилмадилар. Бунинг энди фойдаси йўқ. Индамаган сари у авжига чиқди:

— Парвардигори оламнинг бергани етмадимиз сенларга, қулваччалар! Бировнинг мулкига қўл чўздиларингму?

Таъна қилманг, бек, биз шу умидлар бирлан бу ерга келган эрмасмуз. Подшоҳликка ҳам даъво қилаётганимиз йўқ, — деди Мавлонозода.

— Мулк сеники эркан, уни не важҳдин кўрикламай ташлаб кетдинг? — гап қўшди Хурдак Бухорий.

— Ташлаб кетганлари йўқ, мерган, қочиб кетдилар. Евдин уни ҳимоя қилолмади бу паҳлавон, — деди Абубакр Қалавий.

Амир Хусайннинг жаҳли чиқди:

— Тилингни тий, аблах, йўкса суғуриб оламен, уни!

Шу тарика улар бирмунча вақт бир-бирларини тил найзаси билан нишонга олдилар, бир-бирларига ҳақоратомуз сўзлар айтдилар. Охири, амир Хусайн чидамади ва шундайгина чодирга кираверишда шай бўлиб турган ясовулларга «олиб чиқинг аларни!» деб ишора қилди.

Ясовуллар сарбадорларни ўланнинг коқ ўртасига тикилган дор остига ҳайдаб кетишди. Дор атрофига тумонат одам тўпланган. Ҳамманинг нигоҳи узокдан соқчилар ўртасида оҳиста-оҳиста кадам ташлаб келаётган сарбадорларда. Ноғораларнинг бир оҳангдаги гумбур-гумбури кўнгилни ларзага солади. Дорни ярим ҳалқа бўлиб ўраб турган томошачиларнинг олдинги қаторида турган икки киши, кўринишидан мансабдор одамлар бўлсалар керак, бир-бири билан кизгин баҳслашдилар:

— Бу, дейман, мулла Абдурахмон, ясоққа тортилувчилар ким бўлди эркан? Гуноҳи недур аларнинг?

— Айтишларича, сарбадорларнинг йўлбошчилари эрмишлар. Не гуноҳ қилгонларин билолмадим.

Унинг орқасида турган барваста бир одам, бўйибастига караганда, темирчи бўлса керак, уларнинг гапларини бўлди:

— Айблари шулким, алар Самарқандни мўғулдин асраб қолгон.

Баҳслашаётганлар бир-бирларига караб, лабини буриб, бош чайқадилар. Сўнг жим бўлиб ҳамма қатори бирмунча яқинлашиб қолган бандиларга тикилдилар...

— Мана энди бўлди. Сизни тахтиравонда чодирингизга элтиб кўйишади. Ҳеч бўлмаганда, ярим кун кимирламай ётасиз. Асло юракўрманг,— деди табиб Темурбекка ярасини боғлаб бўлиб. Хизматкорлари уни, табиб айтгандай, тахтиравонга ётқизиб табибнинг чодиридан олиб чиқишди.

Лекин ўлангда вазият бошқача эди. Ҳаммаёкда отлик ва пиёда аскарлар. Одамлар ўланг ўртасига караб оқиб борардилар. Узокдан ноғораларнинг гумбир-гумбури эшитилди.

— Нима гап, не ходиса? — Темурбек тахтиравоннинг икки ёнида келаётган отлик чухраларга мурожаат қилди.

— Билгучиларнинг айтишларига караганда, қандайдир жиноятчиларни ясоққа ётқизишаётгон эрмишлар,— деди ўнг қўлда келаётган қурчи.

— Сарбадорларни эрмиш,— кўшиб кўйди сўл қўлдаги қурчи.

Темурбек бесаранжом бўлди. Ётган еридан сапчиб туриб ўлтириб олди ва тахтиравонни кўтариб турган хизматкорларга буюрди:

— Кўй тахтиравонни ерга!

Уни кўтариб келаётган хизматкорлар тахтиравонни ерга қўйдилар. Темурбек этигининг ўнг пойини кидириб қолди.

— Этик кани?

Этик чодирда қолган экан, қурчилардан бири бориб олиб келди. Темурбек уни не азоб билан кийиб олди, сўнг даст ўрнидан туриб чап қўлдаги қурчига буюрди:

— Туш отдин!

Темурбек қандай отга минганини ўзи билмади, оғрикни ҳам аллақачон унутган эди. Отга қамчи босди ва одамлар тўпланган ерга қараб учиб борди...

Амир Хусайн сарбадорларни ит азобига солиб ўлдириш мақсадида фақат битта дор тикдириб, жаллод уларни битта-биттадан осаётган экан. Темурбек етиб келганда Хурдак Бухорий билан Абубакр Қалавий осиб бўлинган, мурдалар ерда чўзилиб ётганди. Жаллод Мавлонозоданинг бўйнига энди сиртмоқни ташлаган экан.

— Тўхта! Тўхта, дейман! — томошачилар ичида турган амир Хусайн ҳам, жаллод ҳам дор ёнига от солиб келаётган Темурбекни кўриб кўркиб кетдилар.

Жаллод дарҳол сиртмоқдан қўлини олди ва нима қиларини билмай қотиб қолди. У дам Темурбекка, дам Хусайнбекка қараб жавдираб турарди. Темурбек отдан тушдию тўғри дор тагига бориб, Мавлонозоданинг бўйнидан сиртмоқни олди ва ҳеч кимга карамай, унинг қўлтиғидан олиб, оксоқланганича ўз чодирга қараб равона бўлди...

Темурбек ўша кунни ҳеч кимни қабул қилмади, ҳеч ким билан сўзлашмади, кечқурун овқат ҳам емай тўшакка чўзилди, мишмаш қокмай тонг оттирди. Кўнглига нималар келмади унинг ўша кеча? Лекин шайтонга хай берди. Тўғри, аслида сарбадорлардан қутулиш керак эди, лекин бунақа йўл билан эмас. Амир Хусайн иккиюзламачи, очкўз сифатида халқ ўртасида маълум эди. Энди ёвуз деган ном ҳам орттирди. «Ҳа, майли, ҳар ким ўз қилмишига яраша Тангри таолодан мукофот олади», — деди Темурбек эшитилар-эшитилмас.

Эртаси кунни чошгоҳда амирлар отланиб, мулозим ва навкарлари билан шаҳарга кириб бордилар. Лекин кўчалар ва майдонлар улар кутгандай гавжум эмас эди. Қонигилдаги кечаги қотиллик намози асрда шаҳарга ҳам эшитилганди...

Шу зайлда амир Хусайн билан Темурбек аслини олганда ўша сарбадорларнинг ёрдами билан мамлакатни

тасарг Ғига киритиб олдилар. Бирок хон масаласида, яъни Чигатой улусининг тахтига кимни ўтқизиш масаласида яна бир тўхтамга келолмадилар. Темурбек ҳам бу масалани узил-кесил ҳал қилиш фурсати ҳали етишмаганини тушуниб, амир Ҳусайнга бу хусусда сўз очмади. Фақат бир нарсани ўйлади. Нима қилиб бўлсада, уни тезроқ Самарқанддан йироқлаштириш керак, деган фикрга келди. Унинг мол-дунёга ўта хирс кўйгани Темурбекка кўл келди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам амир Ҳусайн дуру жавоҳир, мол-дунё деганда ўзини томдан ташлайдиганлардан эди. Ана ўша Самарқандда турган кунлари зиёфат пайтида амир Ҳусайн Жанги лойда хазинаси ва бор мол-дунёсидан ажралиб қолганидан шикоят қилди. Ва яна Темурбекнинг никоҳ тўйида, яъни синглиси Ўлжой Туркан оғога уйланганида, уч минг диноҳ ақчани нисор қилганини ҳам таъна қилди. Арсифда турган пайтлари Темурбекка уч юз бош наслдор отни пешкаш қилганини ҳам айтди. Амирлардан Жоку барлос, Сайфиддин, Окбуғо, Элчи баходир, Давлатшоҳ бахшиларга ҳам таъмагирлик қилди. Хулласи калом, амир Ҳусайн бора-бора ҳаммининг жонига тегди. Уни суймовчилар сони кун сайин ортиб борди. Аксига олиб Темурбекнинг тарафдорлари кўпайди. Ундайлар ҳар тоифа орасида: уламо билан фузало ичида ҳам, аҳли ҳунар ва синоат орасида ҳам, аҳли тужжор ва заминдорлар ичида ҳам бор эди. Катта ақл-заковатга эга бўлган, ҳақпараст бу йигитга умид боғловчилар кўпаяверди. Амир Ҳусайн эса асрий орзулари рўёбга чиқишига фурсат етишмаганини энди аниқ пайқади. Шу боис Самарқандда ортиқча қолиш хатарли эканини ҳам тушунди. «Бу жаҳаннамни тезроқ тарк этмасам бўлмайду»,— деди у ўз-ўзига бир куни амирларнинг кундалик мажлисидан кейин. Кечкурун Темурбек билан учрашганда эса Соли саройга қайтиш ниятида эканидан сўз очди. Лекин бунинг асл сабабини унга айтмади. «Ота юртни соғиндик» деб кўяқолди. Эртаси куни нонушта пайтида амир Ҳусайн яна мол-дунёдан сўз очди! Ҳаёт кечириш борган сари қийинлашиб бораётгани, хазинада бўлса бир диноҳ ҳам оқча йўқлигидан шикоят қилди. «Ҳа, еб тўймас»,— деди Темурбек ичида ва қайноғасига тасалли берди:

— Ташвиш чекмангиз, бек, боримиз сизники, сизники эса бизники. Ахир, қариндошмиз-ку!

— Шундайку-я, Темурбек, лекин... — буёғини айтмади. «Ўзингизники бизникидан ҳам баттар. Борингиз

ўзингиздан ортмайду!» — демокчи эди, чамаси. Темурбек унинг ўй-фикрини, айтмоқчи бўлган гапларини кўзларидан билиб турган эди, гапнинг бўладиганини айтди, кўйди:

— Шундай бўлса ҳам бориға барака, бек, бўлишамиз.

Амир Хусайн «йўк» демади, аксинча икки кўлини кўксига кўйиб Темурбекка чуқур миннатдорчилик билдирди.

Бир ҳафталардан кейин амир Хусайн Соли саройга жўнаб кетди. Унғача Темурбек хотинининг бор тақинчоғу дурру жавоҳирларини бой бир дўкондорга уч минг динор кепакийга сотиб халтага тугиб кўйган эди, кетишида қайноғасининг кўлига тутқизди. Хусайнбек «йўк» демади. Куёвининг кўлидан халтани олди.

— Минг карра раҳмат сизга, Темурбек. Ўла-ўлғунча унутмасмен бу яхшилигингизни, — деди Хусайнбек кўзига ёш олиб...

Лекин Соли саройга бориб олгандан кейин Темурбек билан зимдан курашни давом эттирди. Ва ҳатто кўлини кўз кўриб, кулоқ эшитмаган қабих ишга урди. Амир Мусо, Боязид жалойирнинг ўғли Али Дарвеш ва амир Фарҳодни ишга солди. Улар «биз Темурбекнинг фалон касга ёзган мактубини кўлга тушириб олдик ва ўшал мактубда «Тормоширинхоннинг кизи амир Хусайдан ҳомиладор экан», деган гап тарқатдилар. Кейин бу хатни Дуржихонга етказдилар, хон эса хатни Тормошириннинг беваси Ўрда хотиннинг кўлига тутқазди. Ўрда хотин бутун саройни бошига кўтариб, Темурбекни ясоққа тортишни талаб қилди. Хон унинг талаби билан Кешга чопар юбориб, Темурбекни Самарқандга чақиртирди.

Темурбек бемавруд чақирикнинг сабабини бошда билмади. Бунинг устига унинг орқасидан борган хон мулозимларининг димоғдорлиги уни бирқадар чўчитди. Йўлда Темурбекнинг бошига не-не фикрлар келмади ўшанда. Ўйлади, бош қотирди, лекин чақирикқа боис бўлган сабабни тополмади. Темурбек Самарқандга қош қорайганда кириб борди. Аммо хон уни ўша куни қабул қилмади. «Давлатнинг юмуши билан чақирилганда ҳозирок, бетўхтов қабул қилғон бўлур эрди. Бу ерда бошқа гап борға ўхшайду». Темурбек шу ва шунга ўхшаш ҳар хил фикр-хаёллар билан мижджа қокмасдан тонг оттирди.

Эрталаб, саломдан кейин Темурбекни кўринишхонага

етаклаб киришди. Хон ёлгиз эмас экан. Енида савлат тўкиб Ўрда хотин ўлтирарди. Темурбек, одат бўйича, тахт пойида тиз чўкди. Тобуғ расми адо этилгандан кейин хон Темурбек а қаршисидан жой кўрсатди:

— Ўлтиринг, жаноби амир!

— Қуллук, аълоҳазрат!

— Кўринишдин сихат-саломатлигингиз яхшига ўхшамайду, бек, ҳорғин кўринасиз? Кўнглингиз бир қадар ғашга ўхшайду, — хон кўзларини муғомбирона қисиб Ўрда хотинга қараб қўйди.

Темурбек бу ва шунга ўхшаш пичинг гаплардан кейин ўрдага шошилинич чакиртирилганининг сабабларини англай бошлади. Чакирик унга ҳозирча маълум бўлмаган қандайдир иғвонинг оқибати эканлигини тушунди. Аммо нима бўлса ҳам сирни бой бермасликка ҳаракат қилди. Ўзини ҳар қачонгидай дадил тутди ва ўрнидан туриб жавоб қилди:

— Йўқ, аълоҳазрат, худога шукр, соппа-соғ эрур-миз. Ҳар қандай амри-фармонингизни бажаришга тайёрмиз, — Темурбек икки кўлини кўксига қўйиб, хонга чуқур таъзим бажо келтирди.

— Мана бу хатни сиз ёзгон эрдингизму, жаноби бек? — хон тўшакча катидан тўрт букланган қоғозни олиб Темурбекка узатди. Темурбек шоша-пиша хоннинг кўлидан ўша қоғозни олди ва катини ёзиб ўқиди.

— Иложи бўлса ун чиқариб ўкингиз, биз дунё беҳабарлар ҳам эшитайлик, — дея хон ўгирилиб ўнг тарафида ўлтирган Ўрда хотинга маънодор қаради.

Темурбек хатни ун чиқариб ўқимади ва хонга узатди.

— Ўлимдин хабарим бор, аълоҳазрат, лекин бу разил ишдин беҳабармен.

Сўроқ навбатини Ўрда хотин олди:

— Нега тонасен, бек! Бировнинг жуфти ҳалолини маломат қилишга уялмадингму?! — Важоҳатига қараганда Темурбекни икки ямлаб ютиб юборишга тайёр эди у.

— Бунақа ишлардин ҳазар қиламен, хон она, ишонинг.

— Бундин чикди, хатни сиз ёзмагансиз. Унда у осмондан тушдиму, ё ер қаъридан чикдиму? — Хоннинг кўзлари аввалгидан ҳам киртайди.

Темурбек аввалгидай совуққонлик билан жавоб қилди:

— Йўқ, асло, аълоҳазрат, мактубни мен ёзмагонмен.

— Унда ким ёзгон сизнингча?

Темурбек итбга чек қўйишга ҳаракат қилди.

— Девони расоилингизда ҳокимларингиз ва ҳар турли одамлардин келгон мактуб ва арзнолар бор. Муншийларингиз солиштириб кўришсин. Мактуб кимнинг қўли билан ёзилгани ўшанда маълум бўлади-қолади.

— Мухр-чи? У ҳам сизники эрмасму?

— Ўхшайдур, локин сохта.

Хон Ўрда хотиннинг қулоғига алланималарнидир шивирлади. У эса бошини оҳиста ликиллади унга розилик билдирган бўлди. Сўнг хон Темурбекка деди:

— Майли, сизни рост сўзлапти ҳам дейлик. Текшируб ҳам кўрурмиз. Унгача бизнинг азиз меҳмонимиз бўлиб ўрдада тургайсиз.

Темурбек ичиди «қўлингдан келганини қил!» деди ва хонга:

— Олий ҳимматингиздин бошим осмонга етди, аълоҳазрат,— дедию икки қўлини кўксига қўйиб, хон билан хон онага чуқур таъзим қилди.

Хон ясовулбошини чақиртириб, Темурбекни унинг қўлига топширди...

Темурбек олиб кетилгандан сўнг, қабулхонага мактуб олиб келганларнинг орқасидан одам юборилди. Лекин уларни кидириб, ердан ҳам, осмондан ҳам топмадилар. Улар Темурбекни Самарқандга олиб келганлари ҳамано ўнгини олиб қочиб қолишган экан.

Ўша кунни ўтказилган тафтиш ва текширувлардан хат амир Ҳусайн тарафидан ёзилгани маълум бўлди. Темурбек айтганидай мухр ҳам сохта бўлиб чикди.

Хон тафтиш ва текширувлар поёнига етиб, ҳақиқат юзага чиққандан кейин Темурбекни яна бир марта даргоҳига чақиртириб, узр-маъзур айтган бўлди, уни бир катор сарупо ва сара отларидан бири билан сийлаб, кетишига ижозат берди.

— Бизга бўлгон садоқатингизга ҳеч шубҳа қилмагон эрдик, бек,— деди хон у билан хайрлашар экан.

Темурбек ифво қилгувчининг кимлигини хондан сўрамоқчи бўлди, лекин ўйлаб кўриб, фикридан қайтди. Энди нима фойдаси бор? Ҳақиқат юзага чиқибди-ку. Буни унга хон ҳам айтмади, чунки ифво ва фасод уруғини селиб юргувчи бу одамдан — амир Ҳусайндан хоннинг ўзи ҳам қўчиб юрарди. Чунки Қозонхон воқеаси ҳали-ҳали унинг эсида. Амир Ҳусайн бўлса ўша Қозонхонни саранжом қилган амир Қазағоннинг авлоди.

Шу боис «кўпинча ҳалол ва бегуноҳ одамлар тухмат қурбони бўлишади, лекин худога шукр, биз бундай иш тутғонимиз йўқ», деб мақтаниб қўйди хон Темурбек кўринишхонадан чиқиб кетаётганда.

Ойни этак билан ёпиб бўлмаганидай, ўрдада кейинги кунларда бўлиб ўтган миш-мишларни, даргоҳдагилар ёпди-ёпди қилганга қанчалик уринишмасин, элга ошкор бўлди. Бу гаплар тез орада Соли саройга ҳам етиб борди. Амир Хусайни ваҳима босди. Хон билан Ўрда хотин тез-тез тушига кириб чиқадиган бўлиб қолди. Бунинг устига, баъзи амирлар ундан юз ўгириб, Соли саройни тарк этдилар. Ўшандайларнинг орасида Шер Баҳром билан Баҳром жалойир ҳам бор эдилар. Улар бир пайтлар Темурбекнинг хизматини қилган, кейин ифвога учиб амир Хусайнга ёлланган эдилар. Улар тавба-тазарруъ қилиб яна Темурбекнинг хузурига, Кешга бордилар. Темурбек аслида замонасозлик билан кун ўтказиб, ҳали у, ҳали бу соҳибнинг косасини ялаб кун кечирувчиларни ёмон кўрарди. Аммо тавба-тазарруъ билан келганларни кечирадиган одати бор эди. «Агар навкар ўз ихтиёри бирланму, ёки ихтиёрсизму, бегидин ажраб кетгөн бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, они иззат-ҳурмат қилиш лозим. Чунки ажралиб кетгонидин пушаймон бўлғони сабабли ҳам қайтиб келгөн», дерди у яқинларига. Орадан икки-уч кун ўтиб уларни хузурига чақиртирди. Баҳром жалойирни Хўжандга, Шер Баҳромни Хутталонга жўнатди.

— Қавмингиз орасидин сипоҳийликка ярайтурғонларини тўплаб келингиз, баҳонада аҳлу аёлингиз ва кавму қариндошингиз бирлан ҳам дийдор кўришасиз,— деди Темурбек улар билан хайрлашаётиб.

Беклар қуллук қилиб унинг хузуридан чиқдилар. Темурбек уларни ёлғиз жўнатмади. Ёнига ишончли одамини қўшди.

— Уларга кўз-қулоқ бўлиб туринглар,— деб таъинлади Темурбек одамларини хилватга тортиб.

Шер Баҳром аслида қув одам эди. У буни фахмлади ва Темурбек одамнинг ёнига Тўхта исмли кишисини қўйди. «Уни кўздан қочирма, нимани уқсанг менга айтиб тур!» деб буюрди унга.

Шер Баҳром Хутталонга келиши билан белни маҳкам боғлаб ишга киришди. Қалъанинг нураган ерларини таъмирлатди, буржу бораларини тиклашга одам қўйди. Теварак-атрофдан лашкар йиғди.

Орадан бир ой ўтгач, Шер Баҳром йиғилган лашкарни етаклаб қалъадан чикди, лекин йўлда кўшинни Кеш тарафга эмас, Бештерак яйловига бурди. «Ҳозирча ўша ерда турайлик, буёғи яратган эгамга ҳавола»,— деди у яқинларидан бирига. Бештерак ўртада эди. Ундан бироз ўнгга бурилса — Кешга, сўлга бурилса Соли саройга борса бўларди. Шунинг учун бу ерни танлаб у аслида ўзини бозорга солди. Кимнинг илтифоти ортиқ бўлса, ўшанинг хизматини қилмоқчи бўлди. Амир Ҳусайн чаққонлик қилди. Шер Баҳромни бир илож қилиб яна ўз тарафига оғдириб олди.

Икки кундан кейин Темурбек Шер Баҳромнинг яна бир марта хиёнатга қўл урганлиги ҳақида хабар топди. Аввалига бироз койинди, лекин ўзини юпатди. «Омон бўлсак кўрурмиз, онинг жазосини бир кун келиб амир Ҳусайннинг ўзи берадур»,— деди у Жоку барлосга. Демак, энди Хутталондан лашкар кутиш фойдасиз. Шундан кейин Жоку барлос билан Аббос баҳодирни Баҳром жалойирнинг кетидан Хўжандга жўнатаркан «жалойир элини йиғиб итоатимизга киритинг ва амир Мусо билан Али Дарвешни ернинг остидан бўлса ҳам топиб ҳузуримизга юборингиз»,— деб буюрди. Беклар Темурбек айтгандай қилдилар — жалойир элини итоатга келтириб тепасига Баҳром жалойирни кўйдилар, лекин амир Мусо билан Али Дарвешни ҳеч ердан тополмадилар. Улар амирлар Хўжандга келишларидан бир кун аввал аҳлу оиласини олиб Мўғулистон тарафга қочиб кетишган эканлар...

Темурбек амир Ҳусайннинг кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, тиним билмай лашкар жамлаш билан бандлигидан хабардор эди. Унинг нияти энди очик-ошкора. Шундай пайтда қўл қовуштириб ўтириш душманга қўлни ихтиёр билан боғлаб бериш билан баробар эди. Темурбек ҳам астойдил кўшин йиғишга киришди. Кеш кишлоқларига тавочилар ва жарчилар жўнатди, ўзи бўлса Насафга жўнаб кетди.

Кўшин жамлаш ва амир Ҳусайн дафъига ҳозирлик кўриш асносида Темурбекнинг бошига оғир мусибат тушди. У шу пайтда Қаршида турганди. Чопар Кешдан Ўлжой Туркан оғонинг вафот этганлиги ҳақида совук хабар олиб келди. Бу воқеа 1366 йили баҳор айни авжига кирган паллада содир бўлди. Улар бор-йўғи ўн икки йил бирга умр кечирдилар. Темурбекнинг бу окила ва вафодор хотини эрига ўзидан Султонбахтбегим исмли фарзандни ёдгор этиб қолдирди...

КОСА КУНДА ЭМАС, КУНИДА СИНАДИ

Ўлжой Туркан оғонинг вафотидан кейин Темурбек билан амир Хусайн ўртасидаги ўзи зўрға илиниб турган кариндошлик риштаси батамом узилди. Пинҳоний ёвлик ошкора душманликка айланди. Тўғри, икки ўртадаги нифок уруш-талашга айланмасдан туриб, амир Хусайн яна бир марта хийла ич атиб, Темурбекни қайириб олмоқчи бўлди. Ҳар сатридан бол томувчи нома битиб, Малик баҳодир билан Абдулла юзбошини унинг хузурига юборди. Уша мактубда мана бунақа гаплар бор эди: «Сиз азиз ва мухтарам инимизга яна бир марта дўстлик ва биродарлик туйғуларини изҳор қилиш ила бахтиёрдурмиз. Худо шоҳид, бир умрга сиз бирлан содиқ дўст бўлиб қолишдин ўзга муродимиз йўқдур. Агар бунга зиғирдек шубҳангиз бўлса, яна бир марта Қуръони каримни тутиб қасамёд қилишга тайёрдурмиз».

Темурбек мактубнинг буёғини ўкиб ўлтирмади. Уни улоктириб юбормоқчи бўлди-ю, лекин элчилардан андиша қилди. Уни муншийи хосга узатди ва «жавобини умаро бирлан келишиб эрта берурмиз», деб элчиларга ижозат берди. Кечқурун Жоку барлос, амир Сайфиддин, Элчи Буғо ва бошқалар билан бу хусусда кенгаш қурди.

— Бу — Хусайнбекнинг нечанчи каломи, ўзи? — деди у амирларга мурожаат қилиб, — бир вақтлар у Гумбази саййидонда, ота-боболар қабри устида, Қуръони каримни тутиб қасамёд қилгон эрди. Унинг бундан кейинги пайтлар қилган ишлари ҳеч кимга сир эрмас. У кўп марта қасамини бузди. Ҳамма вақт жонимизга қасд қилуб келди. Биз онинг сўзлариға энди ишонмайдурмиз.

Темурбек амирларнинг юзига бир-бир разм солди. Ризолик ва яқдиллик аломатларини сезиб хотиржам бўлди... Амир Жоку барлос душман инидан чиқмай туриб босиш зарурлигини айтди. Бунга ҳеч ким қарши фикр билдирмади. Эртаси куни Темурбек қўшинларни сафлаб Қаршидан чиқди ва Темур копуғдан ўтиб Бойсунга келиб тушди. Теварак-атрофнинг лашкари йиғилгунча шу манзилни лашкаргоҳ тутди. Лекин, шу ерда ясовурийлар Темурбекка хиёнат қилишди ва бир куни тунда лашкаргоҳни ташлаб кетишди. Кейин маълум бўлишича, улар ҳам Вожунга бориб, амир Хусайн билан бирикибдурлар. Ясовурийларнинг кетиб қолиши Темурбек учун катта йўқотиш эди. Бахтига

эртаси куни Жоку барлос, Аббос баҳодир ва Баҳром жалайир Хўжанд ва Ўратепа туманларидан йиғилган лашкар билан келиб қолишди. Бу билан улар Темурбекнинг кучига-куч, қувватига-қувват бағишладилар. Лекин ясовурийларнинг қилмиши, барибир, ҳаммани ларзага солди, чунки бу мисли кўрилмаган хиёнат эди. Хўжандлик амирлар келганининг эртаси куни ўтказилган кенгашда ҳам шу хусусда гап бўлди. Жоку барлос, ўша ясовурийларнинг бошлиқларини тутиб келиб ясоққа етказишни таклиф қилди. Темурбек эса бунга очикдан-очик эътироз билдирди:

— Одам ёллаб уларни тутиб келса бўлур, локин бу мардлик таврига зиддур, бек. Келинглар, яхшиси ўзимизни аларни нут қилган кишидай тутайлик ва ҳатто мажлисларда, йиғин-ўлтиришларда аларни яхши сўзлар билан ёд этиб, марду баҳодирлигини мактайлик, токи бу ердаги таниш-билишлари «Темурбек ва унинг яқинлари сизларга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибдурлар» деб, аларга хат ёзсунларким, қилмишларидин пушаймон еб хузуримизга қайтишсунлар.

Бойсунда катта кўшин жам бўлганига қарамай, Темурбек Вожунга, амир Хусайнга қарши юришни кечиктирди, чунки хабаргирлар тўхтовсиз олиб-келиб турган ахборот шуни тақозо қиларди. Амир Хусайннинг лашкари Темурбекникига қараганда икки хисса ортиқ эди. Лекин Темурбек бундан чўчиётгани йўқ. У иштибоҳ қилиб турган нарса бошқа — амирлари орасида бу хусусда хали яқдилликнинг йўқлиги, иккиланиб турувчилар борлиги эди. Темур мана шу ахволни ҳисобга олди ва Қаршига қайтиб, бўлажак урушларга ўша ерда туриб ҳозирлик кўришга қарор қилди. Амир Хусайн эса аввалгидай бир қўли билан кўшин йиғиш, иккинчи қўли билан эса Темурбекка дўстона муносабат ўрнатишни таклиф этиб, мактублар ёзиш ила машғул бўлди. Темурбек Қаршида турганда Хизр хазиначи амир Хусайннинг номидан элчи бўлиб келди. У олиб келган мактубда яна ўша дўстлик, садоқатлик ва ҳамкорлик ҳақидаги эски гаплар ёзилган эди. «Икки ўртада номуносиблик қарор топғудай бўлса,— дейилганди амир Хусайннинг ўша мактубида,— улус ҳам, рааё бирлан бараё ҳам хароб бўладур. Сизнинг табииятингизда эрса мўмин-мусулмонга яхшилик исташ, ғарибу ғуробоға раҳм-шафқат қилишдек улуғ хислат мавжуд. Маслаҳат шулким, бизнинг лашкаримиз Чағонада тўхтайдур, Сиз эрсангиз Хузурға қўнинг. Сўнг ҳар биримиз юз нафардин навкар олуб, Танги чакчақда учрашайлик ва

ўша ерда дўстлик ва содиклик риштасини кайтадин боғлайлик. Шундай қилайликким, бундин кейин орамизда шубха ва ишончсизликка ўрин қолмасун. Иккимиз бир бўлсак, эл-юртда эмну омонлик абадий қарор топғай».

Темурбек бу гапларга эътиمود қилмади, чунки ундан бунақа гапларни илгари кўп эшитган. Лекин кенгаш вақтида амирларнинг кўпчилигидан сулҳга мойиллик аломати зоҳир бўлди, уни аҳду паймон билан мустаҳкамлаш керак, деган фикр билдирилди. Темурбек салтанат ишларида кенгаш ва машваратнинг қарорига амал қиларди. Шу сабабдан кўпчиликнинг зиддига бормади. Сулҳга рози бўлди ва лашкарни Хузорда қолдириб, уч юз чапдаст йигитини олиб, тўла қуроолланган ҳолда, амир Хусайн билан учрашувга, Танги чакчакка жўнаб кетди. Деновга етганда улардан икки юзини шу ерда ҳарамни кўриқлаш учун қолдирди. Юз нафарини эса Танги чакчакка ўзи билан бирга олиб кетди. Амир Хусайн бу сафар ҳам Темурбекка фириб беришга уринди. Лашкарни Шер Баҳром билан Навандакда қолдириб, ўзи Танги чакчакка қараб равона бўлди. Унинг ёнида уч минг яхши қуроолланган йигити бор эди. Улар орасида Темурбекнинг содик бир йигити ҳам бўлиб, унга амир Хусайн лашкарининг умумий аҳволи ва рафторидан огоҳ бўлиб туриш вазифаси юклатилган эди. Ўша йигит ҳамма нарсани аниқлаб олгандан кейин амир Хусайн даргоҳидан қочди ва шом пайтида Деновга етиб келди. Лекин қоровуллар уни танимадилар ва Темурбекнинг ҳузурига киритмадилар. Шундан сўнг ҳалиги йигит Темурбекнинг Баҳром исмли хос хизматкорини топиб, бор гапни унга айтди. Лекин у бепарволик қилиб, гапни ўз соҳибига вақтида етказмади. Эрталаб эса амир Хусайннинг суворийлари Денов атрофида пайдо бўлди. Хайриятки, Темурбек теварак-атрофда қоровулларни қучайтириб, у ер, бу ерга пистирмалар қўйган экан. Бир қўшин отликлар эса, Темурбекнинг кўрсатмаси билан, Жигдалик сойи бўйида ҳамма нарсага шай бўлиб турган экан. Темурбек амир Хусайннинг феъл-атворини яхши биларди. Амир Хусайн уни музокара баҳонаси билан Танги чакчакка чакириб, асосий зарбани унинг Деновда турган қўшинларига бермокчи эди...

Қоровулларнинг кўплиги, пистирмалар ва Жигдалик сойи бўйида турган отлик қўшин барибир амир Хусайннинг тўсатдан ҳужум қилган отликларига бардош бериши қийин эди. Вазият ниҳоятда оғир. Нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Темурбек ёнидаги йигитлари би-

лан бу ерга етиб келганда ҳамма нарса кўлдан бой берилган эди. Шунинг учун ҳам у хотинлари ва болаларини, содиқ мулозимларидан бирини уларга қўшиб, Мохонга — Санжарий туркманлар орасига жўнатиб юборди.

Жигдалик сойи бўйида, Қотлиш қишлоғи ёнида икки ўртада икки кун давом этган қаттиқ урушда амир Хусайннинг кўли баланд келди. Темурбек қолган-қутган одами билан Чоҳи Исҳоққа борди ва теварак-атрофга таркалиб кетган одамларини баҳоли имкон йиғиб, ўзи ҳам Мохонга қараб йўл олди.

Шундан кейин амир Хусайнга Мовароуннаҳрга йўл баралла очилди. Хузур, ундан кейин Қарши ҳам унинг кўлига кирди. Буёғи Самаркандга бир қадам...

Темурбек йигитлари билан яна Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб кетди. Воқеаларнинг боришига қараганда, Темурбек бу сафар дарёнинг Термиздан куйроғида, Калифдан кечиб ўтган бўлиши керак. Ҳа, яна бировларнинг юртида сарсонлик-саргардонликда кун кечириб тўғри келди. Баъзи амирларнинг хиёнаткорлиги туфайли у яна шундай кунларга қолди. Лекин руҳан тушмади. Амир Хусайн хали чучварани хом санаб юрибди. Хал қилувчи курашлар хали олдинда.

Дарёдан эсон-омон ўтиб олганларидан сўнг Темурбек Хирот малики, шунингдек, Мохон ҳокими Муҳаммадбек Жониқурбонийга одам юбориб, уларнинг кимнинг тарафида — амир Хусайнни ёки унинг тарафида турганлигини аниқлаб келишни топширди. Шунгача икки-икки ярим ой Чоҳи шўробда турди. Мовароуннаҳрда қолдириб кетган хуфъялардан маълумот кутди. Мовароуннаҳрдан Хуросонга, Хуросондан Мовароуннаҳрга қатнаб турган савдо карвонларининг йўли шу Чоҳи шўробдан ўтарди, ўша карвонларни кутди. Лекин аксига олиб шу вақт ичида бирон карвон ўтмаса бўладими? Бундай шароитда кимсасиз чўлда, суви шўр бир қудук ёнида музтар бўлиб ўлтиришнинг ўзи бўладими? Ихтиёрида ҳаммаси бўлиб икки юз қирқ уч йигити бор унинг. Лекин, теварак-атрофдаги вазиятни билмай туриб булар билан қаёққа борсин. Шу ахвол асносида, етмиш икки кун деганда, лашкаргоҳдан ярим фарсахча нарида пистирмада ўлтирган йигитлардан бири Хирот тарафдан қандайдир карвоннинг қораси кўрингани ҳақида хабар келтирди. Буни эшитиб Темурбекнинг бир қадар дили ёришди. Хиёл ўтмай, пистирмадаги йигитлар карвонбошининг ўзини ҳам етаклаб келиб қолишди. Карвонбоши кўринишидан анча бамаъни, истараси иссиқ одам эди. Темурбек уни кўпдан

танирди, карвонбоши ҳам уни биларди. Шунинг учун карвонбоши отидан даст ирғиб тушди ва чоғиб келиб унинг оёғига йиқилди.

— Хайрият, худога шукр, соғ-саломат эркансиз, Темурбек. Аввал пистирмага дуч келганда карокчиларнинг кўлига тушиб қолмадикми, деб кўрққан эрдик.

— Туринг ўрнингиздин, Нурмат ака! Мен ҳам сизни кўрганимдин беҳад хурсандмен!

Темурбек кешлик бу савдогарни яхши биларди, шунинг учун ҳам ғайбдан келган бу бахтга ич-ичидан суюнди. Савдогарни бағрига босганича анча вақт уни кўйиб юбормади. Сўнг уни чодирга тақлиф қилди. Одатда, тафтиш ва сўровлар чойдан кейин бўларди. Лекин Темурбек дастурхон олиб келгунларича ҳам қаноат қилмай, ундан уни-буни суриштира кетди:

— Йўлингиз қайси тарафларга тушган, Нурмат ака?

— Қаршига, жаноби бек. Ҳиридин келаётибмиз.

Темурбек Ҳиротни эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, чунки у ердаги вазиятни билолмай диққинафас бўлиб ўлтирган эди. Юборилган хуфъялар эса ханузгача дом-дараксиз.

— Хўш, Нурмат ака, Ҳирида не гаплар бор? Жаноби маликнинг туриш-турмушидин сўзланг.

— Ҳири, бек жаноблари, кўп обод ва тўқ шаҳар эркан. Бозорларини айтмайсизму, ҳамма нарса тўкин-сочин.

Шу пайт башанг кийинган, тулки телпакли бир одам кўлида тугун билан чодирга кириб келди. Ўлтирганлар билан сўрашишгандан сўнг карвонбошининг ёнига келиб чўккайди. У шу карвоннинг эгаси Ҳиротлик савдогар экан. Темурбек яна карвонбошини сўроққа тутди:

— Маликни кўрганмисиз?

— Йўқ, тақсир, бундай шарафга муяссар бўлмағонмен.

— Балким унинг ҳақида эшитганингиз бордур?

— Бор, бек ҳазратлари, бор. Хушсухан, мўмин-мусулмон одам дейишади.

Темурбек энди соҳиби карвондан сўради:

— Балким маликни сиз кўргандурсиз?

— Ори, тақсир, кўрганмен. Фақат бир марта.

— Онинг феъл-атвори, туриш-турмуши, яқин одамлари ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Буни ҳозиргина сарбон тақсирим айтдилар. Малик ҳақиқатан ҳам ҳалим одам. Туриш-турмуши, яқин одамларини билмайдурмен. Афв этингиз, бек ҳазрат.

Темурбек Хиротнинг обод ва тўқ шаҳарлигини биларди. Бу ҳақда кўп эшитган. Лекин малик ҳақида таассуроти йўқ. Катта бир ўлка устидан ҳукм юритиб турган бу одамнинг ёрдамига, ҳеч бўлмаса бетарафлигига суянмоқчи эди. Ҳамма гап шунда. Керакли маълумотни сарбон ҳам, савдогар ҳам беришолмади. Сарбонку балки билмас, чунки у карвонсарой билан бозордан нарини кўрмайди. Лекин савдогар буни билса-да, айтгиси келмади чоғи. Балким нотаниш одамнинг не мақсад билан маликни суриштираётганини билмай ҳайрон бўлгандир? Бир фурсат ўтиб, Темурбек савдогарга тикилди. Савдогар буни ўзича фаҳмлади ва ёнидаги тугунни унинг олдига қўйди, сўнг ўрнига қайтиб бориб чўк тушди. Тугун савдогарнинг Темурбекка тухфаси эди. Темурбек тугунни қўлига олмади, шунчаки бир назар ташлаб қўйди, холос.

— Раҳмат, таксир. Лекин бекорга овора бўлибсиз. Қамина айни пайтда божбон ҳам эрмас, ҳоким ҳам. Ва ҳатто кадҳудо ҳам эрмасмиз, — деди Темурбек маъюс бир оҳангда.

Савдогар қилиб қўйган ишидан ўзини бирқадар ноқулай сезди, лекин бўлар иш бўлган. Ўзини қўлга олди ва унга ўзича эътироз билдирган бўлди:

— Ундай деманг, бек ҳазратлари, биз сизни ҳар қандай ҳокимдин ортиқ кўрурмиз. Мол-дунё, мансаб ўткунчи нарсалар. Мен учрашган ва билган одамлар сизнинг одиллигингиз ва ҳақчилигингиздин кўп сўзлайдурлар. Хиротнинг аҳли синоат ва тужжорлари ҳам сиз ҳақингизда гапириб, сизни кўп ҳавас қиладилар.

Демак, Хиротга боргудай бўлса, косиблар ва савдо аҳли уни қўллаб-қувватлайдилар. Малик-чи? Унинг одамлари-чи? Темурбек савдогарга яна бир марта нигоҳ ташлади. Савдогар бу сафар унда ўтинч ва ёлвориш аломатларини пайқади ва «бор таваккал» деб, эшитган ва билганларини унга сўзлаб берди. Темурбек унинг сўзларидан маҳаллий халқ ҳокимият тепасига келганда карт маликларини кўп ҳам суймаслигини, амирлар орасида низолар мавжудлигини илғаб олди. Демак, суянса бўладиган амирлар ҳам йўқ эмас экан ўша шаҳри азимда.

Темурбек карвондагиларнинг барчасини тўплаб қўй сўйдириб меҳмон қилди, сўнг уларга ўзининг хуфъяларини қўшиб йўлга солиб юборди.

Аммо савдогар халқи аслида қизик халқ бўларкан. Уларнинг кўпчилиги мол-дунё ва пулни ҳамма нарсадан ортиқ кўраркан. Улар Қаршига келгач, амир Хусайнга ҳам шунақа мулозамат қилдилар. Темурбек ҳақида билганла-

рини оқизмай-томизмай айтиб бердилар. Битта-яримтани ўзларидан ҳам кўшиб кўйдилар.

Амир Ҳусайн темирни кизиғида босиб қолишга қарор қилди ва лашкарни жамлашга буюрди. Амир Мусони ўн икки минг аскар билан Қаршида қолдириб, ўзи етти минг отлик йигити билан йўлга тушди. Маймурғ кўриғига етганда Малик баҳодир нақд қораунаслардан ташкил топган икки минг отлик аскар билан келиб унга кўшилди. Бу билан амир Ҳусайннинг аскарлари тўққиз мингга етди. У Хузорда тўхтамади, тўғри бориб Кўрғошин туя орқали Гунбази лўлуга келиб тушди...

Хирот қарвони жўнаб кетганининг иккинчи куни Чоҳи шўрбга Мовароуннаҳр тарафдан ҳам қарвон келиб кўнди. Темурбек амир Ҳусайннинг катта лашкар билан Гунбази лўлуда турганини ўша қарвоннинг сарбонидан эшитди. Бу ҳол амир Ҳусайн билан ҳисоб-китоб қилиб олиш учун қулай фурсат эди. Темурбек ундан фойдаланиб Қаршини қўлга киритиб олишга қарор қилди. Йигитлари бунга рози бўлишди. «Тезроқ Бурдалиқ кечувидан ўтиб олайлик-да, Чағониён кишлоқларидан йигит тўплаб, тамом суръат билан Қарши устига отланайлик ва тадбир ишлатиб бу муҳим шаҳарни қўлга киритиб олайлик. Унинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор», — деди Темурбек охири йигитларига. Темурбек ҳақ эди. Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олишда унга бу шаҳар қўл келарди. Шунга эришса, кейин Қешни ҳам, Самарқандни ҳам қўлга киритиб олиш қийин бўлмасди. Ушанда Бухоро, Хўжанд, Шош ўз-ўзидан қўлга кирарди. Темурбек бу режасини баён қилганда Муайяд орлот эътироз билдирди:

— Қучимиз кам, Темурбек. Бор-йўғи қилич чопатурғон беш юз атрофида йигитимиз бор. Бу билан бундайин улкан ишга қўл уриш хавfli, Темурбек.

— Лекин уларнинг ҳар бири мингга татийдур, — деди амир Жоку барлос.

Оқбуғо баҳодир кўшиб кўйди:

— Фақат бор одамимиз бирлан ўшал Қарши устига юрмаймиз-ку. Чағониёндин ҳам, иншоолло, анча-мунча лашкар тўпланур.

Темурбек бошқаларнинг фикрини билмоқчи бўлди, бироқ улар индашмади. Баъзилари Темурбек билан хайрихоҳ бўлса, бошқалари иккиланди, чамаси. Темурбек вазминлик билан сўзида давом этди:

— Кеча Қуръони каримдин фол очиб эрдим «Сурайи бақара»нинг икки юз эллигинчи оятидин «қанчадин-қанча

кичик гуруҳлар Аллоҳнинг изни бирлан катта гуруҳлар устидин зафар қозонгон», деган улуғ уқдириш чикди.

Темурбек кўйнидан Куръони каримни олиб (у бу муқаддас китобни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди) ўша ерини очиб ахли мажлисга кўрсатди. Шундан кейин бу масала устида ортиқча тортишиб ўлтиришга эҳтиёж қолмади. Амирлар Темурбекнинг режасига қўшилдилар.

Шундан кейин Темурбек бор аскарини олиб Бурдалик кечувига қараб равона бўлди. Суюрғатмиш ўғлон, дуғлот умоқидан амир Доду (у Темурбекнинг опаси Қутлуг Туркан оғонинг эри эди), Жоку барлос, орлот умоқидан амир Муайяд (у Темурбекнинг яна бир эгачиси Ширинбека оғонинг эри эди), амир Сор Буға кипчоқ, Хусайн баҳодир, амир Сайфиддин нўкуз, Аббос баҳодир кипчоқ, найман умоқидан Ок Буғо баҳодир ва Маҳмудхўжа Бухорий унинг узанигида бўлдилар. Ойдиндан фойдаланиб дарёни тун ярмида кечиб ўтдилар. Қирғоққа чиқиб олганларидан кейин хавфсизлик заруратидан фақат кечалари йўл босишга қарор қилдилар. Қарави деган ерда одамлар ва чорполарга дам берилиб, эртаси куни қош қорайганда йўлга чикдилар. Қаршидан кўп ҳам узок бўлмаган Ширкент манзилида тўхтаб дам олдилар. Шу ерда ўтказилган қисқа кенгашда амир Жоку барлос ҳаммадан олдин сўз олиб, бир маслаҳатни ўртага ташлади:

— Шу кеча амир Мусо устига шабихун урайлик, уни қўлга ололсак, мурод-мақсадимиз ушалгани шу.

Темурбекнинг баъзида таваккал қилиб иш тутадиган одати бор эди. Лекин бу сафар амир Жоқунинг таклифига розилик билдирмади, эътироз билдирди ва уни далиллар билан исботлашга ҳаракат қилди:

— Шабихун одатда очик ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтурғон ёғий устига қилинадур. Амир Мусо устига шабихун урмоқ, бошни харсанг тошга урмоқ бирлан баробардур. Бунинг устига, одамимиз ҳам кам. Худо кўрсатмасун, борди-ю, кўзга захм етгудай бўлса, ундан кейин ўзимизни ўнглаб олишимиз қийин бўлур. Фикри ожизимча, бошқа йўл тутмоқ лозим.

Амирлар «бошқа йўл» дегани нима бўлдийкин,— дея унинг оғзига тикилишди. Темурбек «бошқача йўл»ни очик айтмади. «Қалъанинг авзойини обдон тафтиш қилиш зарур», деди, холос.

Темурбек шундан кейин ҳаммани Ширкентда қолдириб, икки мулозимини — Абдулла билан Мубашширни ўзи билан бирга олиб Қарши тарафга жўнаб кетди. Улар Қаршига тун яримдан оккан пайтда етиб бордилар.

Ҳаммаёқ жимжит, зим-зиё қоронғу. Фақат қалъа буржларида милт-милт қилиб чироқ ёниб турарди. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бутун вужуди билан кўз-қулоққа айланиб, теварак-атрофни кузатдилар, аммо хандак атрофида бирон шарпа сезмадилар. Хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилганларидан кейин отларини келган ерида қолдириб, сувга тушдилар ва зўр эҳтиёткорлик билан хандақдан ўтиб олдилар. Ҳокрездан хавф-хатарсиз ўтиб, девор пойига чиқиб олдилар. Шу ерда бир неча дақиқа нафасларини ростлаб, аввал теварак-атрофни синчиклаб кузатдилар, сўнг қалъа деворини айландилар, пастқамрок ерини топиб, нарвон қўйиладиган ерларни аниқлаб олдилар. Кейин эҳтиёт ила хокрез ва хандақдан ўтиб олдилар ва тонг ёришган пайтда Ширкентга қайтиб бордилар.

Эртаси куни тун яримлаганда юз нафар чапдаст йигит нарвонларни олиб Қарши қалъасининг пойига етиб бордилар. Буйруққа биноан, деворнинг ўша пастқам ерларига нарвон қўйиб, қалъа ичига ўтиб олдилар ва қиличларини яланғочлаб Дарвозайи шаҳрга ташландилар. Қоровуллар дарвозабонларни қаттиқ ухлаётган бир пайтда босиб биронтасини қолдирмай қиличдан ўтказдилар. Дарвеш Буғо сулдус дарвоза қулфини чўқмоқ билан уриб синдирди. Шу пайт аскарнинг қолган қисми қалъага бостириб кирди. Ҳузур дарвозаси шу зайлда ишғол қилинди. Кейин нағора, бурғу ва қарнай овози ҳаммаёқни тутди...

Шаҳарда саросималик бошланди. Амир Мусонинг айрим катта беклари ширин уйку оғушида қўлга олиндилар. Қарангки, икки юз қирқ уч кишилик кичик бир қўшин Қаршидек мустаҳкам қалъани забт этди. Лекин амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбек қочишга улгуриб, шаҳарнинг кунчиқар тарафида қўшини ила турган Малик баҳодирни юз берган ходисадан огоҳ қилди. У эса Қаршининг бошқа тарафларида турган бекларга хабар берди. Эртаси куни ҳаммалари жам бўлиб, Қарши қалъасини чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек беклари ва йигитларини шаҳар дарвозаларию буржу бораларининг мудофаасига қўйди. Суюрғатмиш ўғлон Ҳузур дарвозасига тайинланди, Темурбекнинг ўзи амир Сор Буғо, Аббос, Хусайн баҳодир, амир Оқ Буғо ва бошқалар буржу бораларга тайинланган аскарларга бошчилик қилдилар. Шунга қарамай, қалъада вазият оғирлашди. Заҳиранинг чўғи паст — уни амир Мусонинг одамлари қуритиб бўлишган. Қучлар ҳам тенг эмас.

Бундан ташқари, камал ҳалқаси борган сари сиқилиб борарди. Бирон тарафдан ёрдам келишига асло умид йўқ. Бундай шароитда фақат ақл-идрок билан иш тутиш, тадбир ишлатиш даркор. Темурбек буни яхши биларди. У иш кўрган суҳандон одамлардан бир нечасини пинҳона қалъа ташқарисига юборди. Улар иккиланиб турган амирларга Темурбекнинг номидан катта бойлик, мансаб ва ҳатто вилоят ваъда қилдилар. Қармоққа биринчи бўлиб қораунаслардан тузилган беш минг сара отлиқ аскар билан Хузор дарвозаси қаршисида, ундан сал нарироқда турган Малик баҳодир илинди. Бундан сал аввал Дурра Темур ака йигитлари билан ясоғни ташлаб кетди ва қалъага кириб, Темурбекка кўшилди. Уруш одамларни ўй-хаёлга солади, чалғитади, дейишади. Амир Мусо фақат камал билан кифояланиб, ҳаракатсиз ўлтираверса лашкар аста-секин тарқалиб кетиш хавфини сезиб уни ҳужумга бошлади. Шиддатли жанглар икки кун давом этди. Темурбек мудофаа йўсинини тутди. Аскарлари душманни қалъа девори орқасидан туриб аёвсиз тирборон ва тошбўронга тутди. Кечалари бўлса сара йигитлари, ёғий айни уйкуга кетган маҳалда, устига шабихун уриб, кўп талофат етказди. Темурбекнинг хуфялари жанглар тўхтатилиб, ҳамма ўз қароргоҳига кетган бир пайтда муҳим хабар олиб келдилар. Ёғий кечалари отларини яланғоч қилиб шу атрофдаги катта бир бедазорга кўйиб юборар экан. Бу маълумот Темурбекни қувонтирди. У шу заҳотиёқ Дарвозайн шаҳр орқали етти нафар чапдаст йигитини ўша бедазорга жўнатди. Улар зўр эҳтиёткорлик билан душманинг лашкаргоҳини айланиб ўтдилар ва ўша бедазорга бориб ўтловда юрган отларнинг ҳаммасини Тахти қорача тарафга қараб ҳайдаб кетдилар. Отсиз суворий қанақасига аскар бўлсин! Ўша кеча амир Мусо икки ярим минг отидан айрилди. Қамалнинг иккинчи кундаги жанг жуда оғир кечди. Амир Мусонинг кўп одами захмдор бўлиб, ишдан чиқди. Учинчи кун эса унинг ҳужум қилишга қурби келмади. Куёш ердан бир найза кўтарилганда қалъа химоясилари қарши ҳужумга ўтдилар. Темурбекнинг ўзи олтмиш отлиқ йигити билан амир Мусонинг устига ташланди. Хуллас, душман тартибсиз ҳолда чекинишга юз тутди. Амир Жоку барлос билан амир Сайфиддин ёғийни Жигдалиққача ва ундан то Танги чакчакқача қувиб бордилар. Ўшанда улардан кўп одами асир олинди. Темурбекнинг йигитлари катта ўлжалик бўлишди.

Қаршида эришилган ғалаба Темурбекнинг ҳарбий-

сиёсий мавқеъини бир қадар мустаҳкамлади. Ҷша йилнинг (1366 йил) кузига қадар Мовароуннаҳрнинг катта қисми Темурбекнинг қўлига ўтди. Амир Ҳусайннинг ихтиёрида фақат Хутталон, Балх ва Бадахшон қолди, ҳолос.

Темурбек 1366—67 йилнинг қишини Қаршида кечирди ва юртнинг ички юмушлари билан машғул бўлди, вилоят ва шаҳарларга ҳокимлар тайинлади. Ҷшанда Бухорога Маҳмудшоҳни тайинлаб, қайноғаси Али Ясовурийни унга шерик қилди. Зангишоҳга Жайхун бўйидаги вилоятларни инъом қилди. Теримчи баҳодирни Моҳонга юбориб, ахлу оиласини олдиртириб келди. Ва яна уруш оқибатида вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш ишига махсус одамлар тайинлади, раиятни баҳорги экин-тикин ишларига рағбат-лантирди.

Қаршида мағлубиятга учрагандан сўнг амир Мусо қолган-қутган одами билан Соли саройга борди. Амир Ҳусайн содир бўлган воқеани эшитиб кўп дилхаста бўлди. Айниқса, ландавурлик қилиб Қаршини бериб қўйганларига ачинди.

— Яхши иш бўлмабдур-ку, жаноби амир! — деди амир Ҳусайн амир Мусога зарда қилиб, — шунча лашкар бирлан-а! Агар билсангиз, Қарши улусга очқич эрди. Унинг қўлдан кетиши тамом Мовароуннаҳрнинг қўлдин кетиши деган гап, агар билсангиз! Бундан кўра... — амир Ҳусайн буёғини айтмай қўяқолди.

Бусиз ҳам амир Мусо мулзам бўлиб ўлтирибди. Охири, амир Ҳусайн жаҳлини ютишга мажбур бўлди. Илож қанча? Кейинги пушаймондан, итобу сарзинишлардан не фойда? Амир Мусо ўзи «Ер чарс этиб ёрилса-ю, мени ютиб қўяқолса», деб ўлимига рози бўлиб ўлтирибди. Амир Ҳусайн бунга англади ва бир қадар юмшади. Бир умр камарбаста бўлиб, қилич чоғиб келган бу кекса одамни бошқа қоймади. Ўртага сукут чўқди. Амир Ҳусайн бошқа бир нима дейишни билмай сукутга кетган бўлса, амир Мусо бугун умуман бирон гап айтишдан воз кечди. Сукутни яна амир Ҳусайннинг ўзи бузди:

— Келинг, ортиқча ади-бади айтишиб ўлтирмайлик, амир Мусо. Бўлар иш бўлди. Буёғига нима қилдик энди, келинг, шу хусусда сўзлашайлик!

Амир Мусодан садо чикмади. Нима ҳам дерди? Ҳаммаси маълум.

— Фикримча, яра фасод боғламай туриб, унинг муолижасини шитоблаштирсакмикин?

Амир Ҳусайн унга ер остидан маънодор қараб қўйди.

Амир Мусо бу гапнинг маънисини ўзича англади.

«Кўлдан кетган барча ерларни, хусусан Қаршини вақт ўтмасдан бориб ўзинг қайтариб ол!» деган фармойиш деб тушунди. Лекин хиёл ўтиб масала ойдинлашди. Амир Хусайн товачигирини чақиртириб, зудлик билан лашкар йиғишни буюрди. Ўша куни кечқурун шу ҳақда катта кенгаш ўтказилди.

Бир ҳафтадан кейин Соли саройга ўн минг кишилиқ лашкар йиғилди. Амир Хусайн уларни Ўлжайту Аперди, Жаҳоншоҳ, Пўлод Буғо ва амир Мусо бошчилигида Танги чакчакка юборди ва ўша манзилни лашкаргоҳ деб эълон қилди. Амир Хусайннинг ўзи эса лашкарнинг қолган қисмини олиб, уларнинг кетидан жўнади...

Кўп ўтмай, Соли саройда кўшин тўпланаётгани Қаршига эшитилди. Темурбек кўл остидаги бор кўшинларни олиб амир Хусайнга қарши йўлга чиқди. Дашти роғдаги Елғиз боғ тепалигига етганда тил олиб келиш учун олдинга забонгирларни юборди. Улар ёғийнинг икки йигитини тутиб келдилар. Сўроқ қилинганда амир Хусайннинг лашкари Танги чакчакдан ўтиб, Жигдаликка келиб тушгани маълум бўлди. Эртаси куни эса рақибнинг ўн минг кишилиқ лашкари амир Мусо, Ўлжайту Аперди ва бошка беклар кўл остида Оқ қияда урушга шай бўлиб турганлиги аниқланди. Аслида бу ҳали душманнинг бор аскари эмасди, унинг фақат манғлай қисми эди, холос. Асосий кучларни амир Хусайннинг ўзи етаклаб келаётган эди.

Оқ қияда икки ўртада катта уруш бўлди. Бирок натижаси Темурбек кутгандай бўлиб чиқмади. Тарози палласи Темурбек тарафга оғай деб турганда Малик баҳодир билан Дурра Темурнинг аскари билан душман тарафга ўтиб кетиши белга тепди. Бу етмагандай айни шу пайтда Қаршидан бир гуруҳ амирлар қалъани амир Хусайнга топшириш пайига тушиб турганлиги хақида хунук хабар олинди. Бундай шароитда бу ерда қолиб жангни давом эттириш хато бўлурди. Шунинг учун амирлари билан кенгашиб жанг майдонини тарк этиш ва аскарнинг бир қисмини Бухорога жўнатиб, ўзи лашкар тўплаш учун Хуросон тарафга кетишга қарор қилди. Чунки Темурбекнинг Бухорода ҳам, Хуросонда ҳам содик одамлари кўп эди. Қолаверса, Бухоронинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор.

Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий Темурбекнинг одамларини ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдилар. Тобъелик ва камарбасталиқ изҳор айлаб, қалъани унинг мулозимларига топширдилар. Лекин орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас,

амир Хусайн кўшини билан шаҳарга яқинлашиб қолганининг дараги келди. Негадир бу сафар ҳам Темурбекнинг одамлари орасида яқдиллик ва ҳамжихатлик бўлмади. Юз берган воқеа муносабати билан чақирилган кенгашда ҳатто уларнинг орасида ихтилоф чикди. Ҳаммаси шаҳар остоналарида турган душман устига шабихун уриш масаласидан чикди. Жоку барлос бу ишни Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурийнинг зиммасига юкламоқчи бўлди. Маҳмудшоҳ эса ўрнидан ирғиб туриб кўлини шоп қилди:

— Сиз, жаноб, тажрибаси ортик, шабихунларда кўзи пишган одамсиз. Сиз турғонда биз ношудларга йўл бўлсун!

Маҳмудшоҳ уни еб кўйгудай кайфиятда тик турар, кўл-оёқлари дир-дир титрарди. Шунақа пайтда Жоку барлос ҳам вазминлик қилмади, рақибини чақиб олди:

— Мўйлабингиз нега учиб турадур, бек? Ўсиб ҳам кетибдур. Биронтаси кесиб кўймасин десангиз яхшиси уни устарада қирдириб ташланг. Аслида мўйлаб ярашмас экан, сизга.

Маҳмудшоҳ қиличини қинидан суғуриб Жоку барлосга ташланди. Хайриятки, Али Ясовурий унинг кўлидан тутиб қолди. Акс ҳолда, Маҳмудшоҳ уни шартта чолиб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳа, бунга маълум даражада унинг ҳаққи бор. Ҳамманинг олдида «Сен эркак эмассен!» деб ўлтирибди-я! Бундан ташқари, улар азалдан бир-бирига ёв бўлиб қолишган. Бир замонлар амир Жоку барлос уни чуби ясоққа буюриб, юмшоқ жойига етти гаврон урдирган эди. Буни унутиб бўлармиди?!

Маҳмудшоҳ кўпчилик олдида бу даражага етмаслиги мумкин эди. Амир Жокунинг дағаллиги, айниқса, Маҳмудшоҳнинг йигитлигини ҳақорат қилиши унинг жон-жонидан ўтиб кетди. Тўғри, амирлар Жоку барлос билан Маҳмудшоҳга тарафгузорлик қилишмади, лекин барибир ўртага совуқлик тушди. Амирларнинг юзидан хавфсираш ва иккиланиш аломатлари сезилиб турарди. Бундай шароитда амир Хусайндай катта ва хавфли душманга бас келиб бўлармикин? «Майли, эртагача кутайлик, яратган эгамнинг ўзи бир йўлга бошлар»,— деди ичида Маҳмудшоҳ, сўнг аҳли мажлисга ижозат берди. Эрталабгача амирлар инсофга келиб қолишар, деган умидда эди у. Бахтга қарши, бундай бўлмади. Эрталаб амир Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодир одамларини олиб кетиб қолишгани маълум бўлди. Шундай бўлса-да, Маҳмудшоҳ ва Али Ясовурий саросимага тушмадилар. Бор кучи билан шаҳарни амир Хусайндан ҳимоя қилишга

аҳд-паймон килдилар. Шаҳар дарвозалари ва буржу бораларни мустаҳкамлаш хусусида қўлдан келган чоратадбирни кўрдилар, аҳолини қуроллантирдилар, амирлар билан лашкарни инъому эҳсонлар билан сийладилар.

Тарихшунос олим Мирхонднинг сўзларига қараганда, амир Хусайн Бухоро забтида кўп тиришиб ҳаракат қилди, лекин мақсадига эришолмади. Аксинча, Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий бош бўлган лашкар ва Бухоро халки узлуксиз шабихунлар уриб душманнинг тинкасини қуритдилар. Ва ҳатто қарши ҳужумга ўтиб амир Хусайнни шаҳар остонасидан улоқтириб ташладилар...

Темурбек Санжарий туркманларнинг ёрдами билан Мохонни мустаҳкам лашкаргоҳга айлантирди ва шу ердан туриб Чигатой улуси учун курашни давом эттирди. Қиска вақт ичида катта лашкар тўпланди. Темурбек юриш олдидан Хирот ҳокими Малик Хусайннинг қалбига қўл солиб, унинг рабдойини билмоқчи бўлди. Ҳар ҳолда у билан иттифоклашса, ҳеч бўлмаса амир Хусайн билан бўлажак кураши пайтида у бетараф турса ёмон бўлмас эди. Темурбек шу мақсадда Хиротга амир Жоку барлосни элчи қилиб юборди. Малик Хусайн Темурбекнинг элчисини илик кутиб олди, унга анвойи навозишлар кўрсатди. Бирок Темурбекнинг дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш ҳақидаги таклифига бирон аниқ жавоб қайтармади. «Майли бу хусусда обдан фикрлашиб кўрурмиз»,— деган жавоб қилди. Жавоб мактубида яна Темурбекни Бодхизга таклиф этди. «Қолган гапни шу ерда бафуржа сўзлашурмиз, энг муҳими жаннат мисол бу манзилда бирга сайру саёҳатлар килурмиз, айшу ишрат сурурмиз»,— деб ёзди Малик Хусайн Темурбекка. Унинг сўзларидан қандайдир сохталик ва фириб аломатлари сезилиб турарди. Темурбек Хирот маликларининг феълү атвори ҳақида кўп эшитган. Улар ҳузурига паноҳ излаб келган ҳукмдорларга бошда катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, кейин пинҳона ўлдириб юборганларини билади. Масалан, малик Фаҳриддин дегани Чўпонийлардан амир Наврўзни, мана шу Малик Хусайннинг отаси Малик Гиёсиддин амир Чўпон сулдусни шундай кўйга солган эдилар. Шуни эслаб, Темурбек беклари ва яқинлари билан кенгашиб Бодхизга, Малик Хусайн билан учрашувга бормади...

1367 йилда икки ўртадаги: Темурбек билан амир Хусайн ўртасидаги кураш давом этди. Ҳар иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Лекин энг муҳими, шу йили Темурбек, ниҳоят, амир Хусайндан устун келди ва

кўзлаган мақсадига эришди. Ўша йили ёз бошида Темур олти юз чапдаст йигити билан Бурдалиқ ёнида Жайхунни кечиб ўтди ва Жўйи борийда тунаб қолди. Шу ерда унинг кучига-куч кўшилди. Шундан кейин у бирин-кетин Хузор билан Кешни қўлга киритди. Амир Хусайн ҳам бўш келмади, Қўзи мундоққа ўн минг кишилик лашкар тўплашга муваффақ бўлди ўша кунлари. Тўғри, икки орада бўлган қирғинбарот урушда Темурбек рақибидан устунликка эришса-да, галаба унга жуда қимматга тушди. У кўп одамидан ажралди ўша Қўзи мундоқдаги урушда. Амир Хусайн Жигдалиқ орқали Соли саройга қочди, лекин Темурбекда уни таъкиб қилиб боришга куч-қувват бўлмади. Яна шуни ҳисобга олиш керакки, Темурбек Хузор, Қарши ёки Кешда ҳам қололмас эди ўша пайтда. Бундай қилганда, турган гап, у икки ўт орасида — амир Хусайн билан Самарқандни эгаллаб ўлтирган амир Мусо орасида қоларди. Шу сабаб аввал амир Мусони бир ёқли қилишга қарор берди. Кешда амир Тормучоқ билан Тоғойшоҳни қолдириб, ўзи Самарқандга қараб қўшин тортди. Ўшанда у қадимий Сўғднинг Соғарж ва Фиринкент туманларини эгаллашга муваффақ бўлди. Лекин Самарқандни амир Мусодан тортиб олишнинг иложи бўлмади. Аксига олиб, ўша пайт амир Хусайннинг кўп сонли қўшин билан келиб Қаршини олганлиги ва бетўхтов Самарқанд томон келаётгани хабари эшитилди. Бу Темурбекка дард устига чиққан чипкон бўлди. Хўш, энди нима қилади? У билан курашишга ҳозир имкони йўқ-ку. Яна Мохонга борадими? Лекин у тарафга энди йўл йўқ. Қарши йўли ҳам, Қоракўл-Чоржўй йўли ҳам берк. Бу ерларда амир Хусайннинг одамлари турибди. Темурбек оғир бир аҳволга тушиб турганда нажот калидининг ўзи келиб қолди. Эски кадрдонлари Қайхусрав билан Баҳром жалоийр Мўғулистон хони номидан Тошкент билан Сайрамни идора қилиб турган эканлар, чопар юбориб, ўзларини Темурбекка маълум қилиб қолдилар. «Хайрият — деди Темурбек ичида, — додимиз худога етибдур». Темурбек шу ондаёқ йигитлари билан отланиб, Тошкентга қараб йўл олди.

Қайхусрав Темурбекни илиқ қарши олди. Қўпдан бери кўришмаганиданми ёки бу ерда бошқа гап борми, бунинг сабабини Темурбек бошда билолмади. Қайхусрав анча ўзгариб қолган, бир қадар ғурур ва такаббурлик пайдо бўлган эди мизожида. Ўзини хонлардай тутди. Бунинг сабабини Темурбек кейин билди. Маълум бўлишича, амир Қайхусрав хон билан қариндош бўлиб олган экан. Хон уни яқинда амакиси Ясун Темур ибн Абуқаниннг қизи Туман

Кутлукка уйлантириб қўйган экан. Демак, у энди кўрагон — хон куёви бўлиб олган. Шундай бўлгач, у гердаймай, ким гердайсин!

Темурбек ўша кишни, яъни 1367—68 йилнинг кишини Шошда кечирди...

Амир Хусайн ҳам Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб ололмади. Вилоятларни бошқариб турган беклар унга бўйсунмай қўйишди. Белининг етти еридан боғлаб хизматда турган факат бир Фулод Буғо билан иш битармиди? Бундан ташқари, уларнинг фикрича, сертакаллуф бу бекка охиригача ишониб бўлмасди. У ҳам аслида шамолнинг юришига қараб иш тутадиган замона-созлардан эди. Амир Хусайн охири Самарқандни унга топшириб, Соли саройга қараб йўл олди. Аммо у ерда кўп туролмади, чунки Қарши, Хузор, Қеш ва Ҳисордаги вазият яхши эмас эди. Узлуксиз давом этиб турган ур-йиқитлар бора-бора ҳамманинг — раиятнинг ҳам, бекларнинг ҳам жонига теккан эди. Гапнинг лўндаси, кўп ерда вазият ловуллаб ёниш олдидан буруксаб турган гулханга ўхшарди. Шунинг учун амир Хусайн дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетиб Арҳанг саройда муқим бўлди. Ўшанда у Одилхонни ўзи билан бирга олиб кетди. Чунки хон каерда бўлса, ҳукумат ўша ерда. Лекин, барибир, Мовароуннаҳрни тўла-тўқис тасарруфига олиш фикридан қайтмади. Ўша ердан туриб Темурбек билан бўлажак сўнгги ва ҳал қилувчи савашга катта ҳозирлик кўрди.

Темурбек Тошкентда вақтни беҳуда ўтказмади: лашкар йиғди, сайду саёҳат қилди, турли-туман ҳарбий машқларда, човгон ўйинларида сипохийларни чиниктирди.

Ўшанда у амир Қайхусрав ва Баҳром жалойирнинг сўзига кириб Жетегга — амир Шамсиддин билан амир Ҳожибек ҳузурига одам юборди ва улардан амир Хусайнга қарши ҳарбий ёрдам сўради. Бу Темурбекнинг катта хатоси эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди-да, унинг ўшанда, чунки ўша кишлокда хоннинг Тошкент билан Сайрамдаги ноиблари қаноти остида кун кечириб турибди...

Сор Буғо билан Оқ Буғо Мўғулистондан 1368 йилнинг баҳор бошида хушхабар билан қайтиб келишди. Хон ёрдам учун катта лашкар юборишга ваъда берибди. Мана шу ерда Темурбек ўй тортиб ташвишга тушиб қолди. Борди-ю, Жете тарафдан катта кўшин келиб унга кўшилиб, амир Хусайн устидан ғалаба қилди ҳам дейлик. Хўш, кейин нима бўлади? Мўғуллар ва кўчманчиларнинг феъл-атвори маълум-ку! Талон-тарож қилинган шаҳар ва кишлоклар, қўл-оёғига кишан солиниб қулликка олиб кетилаётган

йигитлар, ор-номуси топталган аёллар унинг кўз олдида бир-бир намоён бўлди. Мана шуларни ўйлаб Темурбек қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, дили хуфтонга айланди. Хатто кечкурун бўлган одатдаги зиёфат чоғида ҳам унинг чехраси очилмади. Эртаси куни эрталаб, хос хизматкорлари, яқинларини олиб Яссига қараб йўлга тушди. Ҳазрат султонимнинг нурга чўмган муқаддас мазорини зиёрат қилиб, ул бузрукворнинг пок руҳидан мадад тиламокчи бўлди.

Темурбек Яссига борган куни молу кўйлар сўйдириб, Ҳазрат Султонимга ис чиқарди, машойихи киромга, етим-есирга, муқаддас мазорнинг жорубкашларига садақалар улашди, ўша муқаддас мазорнинг теварак-атрофида истикомат қилиб турган халойиққа ош берди. Ўзи эса ният қилиб ўша мазор пойида тунаб қолди. Ўшанда саҳарга бориб каттиқ ухлаб қолган экан, ажиб бир туш кўрди. У Самарқанд устига отланган эмиш. Сайхун устига қурилган кўприкнинг қок ўртасига борганда каттиқ сел келиб, кўприкни окизиб кетибди. У бўлса бир ёғочга миниб олиб кўп сузди. Охири мажоли қуриди. Ердам сўраб қанча кичқирмасин, ҳеч ким эшитмади, ёрдам қўлини чўзмади. Бир пайт ўзидан кетди ва кўзини очиб қараса, дарё қирғоғида катта бир дарахтнинг илдизига илиниб қолганмиш, ҳалиги ёғочни эса сув окизиб кетибди. Ўша дарахт илдизига тирмашиб, соҳилган чикиб олишга қанча уринмасин, бўлмади, кучи етмади. Охири қўллари толиқиб ҳолдан тойди. Шу дам бошдан оёқ оқ либосга бурканган нуроний бир қария соҳилда пайдо бўлди ва шоша-пиша унга асосини узатди. Темурбек қариянинг асосидан маҳкам тутди ва унинг ёрдамида халослик топди. Эрталаб кўрган тушини яқинларига айтди, Тошкентга қайтгандан кейин эса машойих ва уламони катта дастурхон атрофига тўплаб, улардан тушнинг таъбирини суриштирди. Улар тушни яхшилиққа йўйишди «яқин-орада бу кийинчиликлар орқада қолади», деб айтишди. Шундан сўнг яқинда қилиб қўйган хатосидан сўз очди:

— Биз кетини мулоҳаза қилиб кўрмай бир иш қилиб қўйдик, — деди у ва ўлтирганларга бир-бир назар ташлади.

Ўлтирганлар «Темурбек нима иш қилиб қўйган эрканки, ҳозир пушаймон бўлиб ўлтирибдур» — деб хайрон бўлишди. Темурбек охири улар билан маслаҳатлашмасдан туриб мўғулларни ёрдамга чақириб қўйганини айтди. Аҳли мажлис «Э, аттанг, яхши бўлмабдур», деб бир-бирига қараб бош чайкашди. Темурбек кечи-

рилмас хато қилиб қўйганини янада чуқурроқ хис этди. «Нима қиламиз энди?» деган маънода ўлтирганлардан нажот тилади.

— Андак хатолик бўлибдур, бек,— деди Каффол Шоший мазорининг шайхи хожа Бобоҳон.

Қози калон Абдулмажидхон давом этдилар:

— Мўғулларнинг феъл-атвори ҳаммамизга аён. Алар учун битилгон қонун йўқ. Модомики шундай эркан, аларда адлу инсоф ҳам йўқ. Қой ерга оёғи етишса, ўша ерни уч кеча-ю, уч кундуз беаёв тарож қиладурлар.

— Агар мўғуллар яна келсалар, аҳли мўминга кўп мушкулликлар бўлур,— деди яна кимдир.

Темурбек нима дейишини билолмай қолди. Лекин унинг жонига шу пайт шайхулислом мавлоно Шамсуддинхон оро кирдилар:

— Мушкулликдин кутулишнинг яккаю-ягона битта йўли бор, бек.

«Қанака йўл экан бу», деб ҳамма шайхулисломнинг оғзига қаради.

— Бу йўл,— деб давом этди шайхулислом,— амир Хусайн бирлан сулҳ тузиш. Нима бўлганда ҳам мусулмон одам.

Ўтирганларга маслаҳат маъқул тушди. Темурбек ҳам, гарчанд амир Хусайнни хуш кўрмаса-да, эл-юртнинг осойишталиги, фуқаронинг рифоҳияти деб шу маслаҳатга кўнди. Ушбун маълум қилиш учун Бахшанда исмли мулозимини элчи қилиб Соли саройга жўнатди. Элчининг орқасидан ўзи ҳам одамларини олиб, Самарқандга қараб йўлга тушди. Самарқандга яқин қолганда йўлда кимдир унга «амир Хусайн бу фоний дунёни тарк этибдур», деб айтиб қолди. Энди нима қилди? Қаерга ва кимнинг олдига боради? Ўйлаб-ўйлаб, нима бўлса ҳам ўша тарафларга боришга қарор қилди. Самарқандга кирмади, амир Мусодан хавфсиради. Ем ариғининг бўйига келиб тушди ва шу ерда одамларга дам берилди. Ниёзий деган манзилга етганларида амир Мусо ғончи хазорасининг одамлари ва бошқа қавмлардан тузилган лашкар билан унинг рўбарўсидан чикиб қолди. Темурбек унинг хузурига амир Жоку барлосни жўнатди. У Темурбек амир Хусайн билан ярашиш учун бораётгани, кўнглида ҳеч қандай ғараз йўқлигини уқтирса ишонмади. Хатто амир Жокудай кекса одамга ҳам ўшқириб берди:

— Бегингнинг қилиғи бизга маълум, чўпчагингни бориб катта холангга айт!

Амир Жоку барлос амир Мусонинг шу жавоби билан

кайтиб келди. Темурбек бу одамнинг калондимоғлигини биларди, лекин бу қадар сурбетлигидан беҳабар эди. «Бу сурбет ўзини шу қадар катта олиб турган экан, демак нимагадир ишонади. Балким лашкари бизникдан ортироқ бўлса керак», деб ўйлади. Сўнг бунинг чоратадбирига киришди. Амир Сайфиддин билан Хитой баходирни чақиртириб, «амир Мусо лашкаргоҳидан айланиб ўтинглар ва орқадан зарба беринглар», деб буюрди. Гапнинг қисқаси, амир Мусо икки тарафдан берилган зарбага дош беролмади ва охир-окибат Ғончига кочди.

Темурбекнинг юриши шундан кейин ҳам тинч кечмади. Кинор чироғда қораунас лашкари ўттиз қўшин бўлиб унинг йўлини тўсди. Яна ўша ур-сур, қон тўкишлар... Айни жанг қизиган ва қораунасларнинг қўли баланд келиб турган бир пайтда илгари Соли саройга юборилган мулозими Бахшанда амир Хусайннинг элчиси Туроншоҳ билан келиб қолди. Элчи амир Хусайннинг Темурбекка юборган мактубини кўрсатгандан кейин қораунаслар сардори жангни тўхтатди ва Темурбекка мулозамат кўрсатди...

Темурбек Самарқандга қарашли Нимушкент деган қишлоққа келиб тушди. Шу ерда амир Мусонинг сулҳ тузиш учун юборган одами етиб келди. Кўп ўтмай, амир Мусонинг ўзи ҳам амир Ўлжойту Аперди билан бирга етиб келди ва икки ўртада тузилган сулҳни амир Хусайн номидан имзолади. Шу билан икки ўртада: амир Хусайн билан Темурбек ўртасида кўпдан давом этиб келаётган уруш-жанжалга хотима берилди. Кўпдан давом этиб келаётган кина-қудурат ўртадан кўтарилди. Шундан кейин амир Мусо билан Ўлжойту Аперди Соли саройга жўнаб кетдилар. Темурбек эса Кешга келиб ўрнашди. Шартнома-нинг нусхаси сақланмаган. Ўша замонларда битилган тарихий асарларда ҳам ўртага қандай шартлар қўйилгани ҳақида бир нима дейилмаган. Лекин кейинги воқеаларнинг боришидан келиб чиқиб бу ҳақда баъзи тахминларни айтиш мумкин. Биринчидан, сулҳ тузгувчи тарафлар Чигатой улусини, аниқроғи унинг ғарбий қисмини таъсир доирасига бўлиб олишган: Темур қопуғнинг жанубидаги ерлар: қадимий Чағониён, Хисор, Хутталон, Балх, Тоҳаристон ва Бадахшонни амир Хусайн олган. Темур қопуғнинг шимол тарафидаги ерлар: Кеш, Хузор, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд ва Фарғона Темурбекка қарайдиган бўлган. Иккинчидан, улар бир-бирларини, зарур бўлиб қолганда, ҳарбий-сиёсий жиҳатдан қўллаб-қўлтиклаш мажбуриятини олганлар.

Лекин, барибир, ҳар иккала тараф ҳам Чигатой улусига ягона ҳукмдор бўлиш ниятидан қайтмади. Сулҳга бўлса бу йўлда вақтдан ютиш учун бир восита сифатида қарадилар...

Сулҳ имзолангандан сўнг кўп ўтмай, амир Хусайн Бадахшонни тўла бўйсундириш мақсадида Қундузга борди ва уни лашкаргоҳга айлантирди. Бироқ бу гал ниятига етолмади. Юришга ҳозирлик охирига етай деб турганда Балхдан чопар келиб, Хирот ҳокими Малик Хусайн Балх устига кўшин тортибди ва айни шу пайтда Мурғобни лашкаргоҳ қилиб турибди, деган ноҳуш хабар олиб келди. Амир Хусайн Кешга кабутар учирди. Юз берган воқеани Темурбекка маълум қилиб, уни ёрдамга чақирди. Темурбек бор аскарини тўплаб, икки кун деганда йўлга чиқди ва Термиз кечувидан ўтиб, Балх сари юзланди. Хонободга етганда Малик Хусайн Шибирғон, Маймана ва Пули чирогни горат қилиб, орқасига қайтиб кетгани ҳақида хабар топди. Айни пайтда Балхдан амир Мусо Темурбек ҳузурига Хонободга келди ва уни Балхга таклиф этди. Аммо у амир Хусайн маҳтал бўлиб қолишини баҳона қилиб Балхга кирмади ва Қундузга равона бўлди...

Ҳар икки амир Қундузда бир неча кун турдилар, сўнг Бадахшонга қараб юриб Ишкашим яйловига келиб тушдилар...

Бадахшонда уруш бўлмади. Амирлар Ишкашимдан нарига ўтолмадилар. Бадахшон шоҳлари ўзлари келишиб, тобеълик ва итоаткорлик лавозимини бажо келтирдилар. Шундай қилиб, амир Хусайн найзанинг учини оғритмай, Бадахшонни ўз тасарруфига киритиб олди.

Шоҳлар Ишкашимдан жўнаб кетган куни кечкурун амир Хусайн мажлиси жамшид оройиш берди. Бугун ҳақиқатан ҳам мезбоннинг кўнгли ҳар қачонгидан чоғ. Тиним билмай ҳаммани дастурхонга чорлаб, «олинг-олинг» қилар, Темурбекка сермулозамат эди. Олдига ҳали каклик гўштини, ҳали барра кабобни сурарди. Шаробни шарбатчининг қўлидан ўзи олиб унга тутарди. Ҳаддан ортик мулозиматлар Темурбекка ўян туюлди. Бунини олийнасаб одам қилиб турса... Лекин илож қанча? Чидашга тўғри келади, чунки ҳамманинг, айниқса, тўрида викор тўкиб ўлтирган хоннинг кўзи уларда. Безътиборлик қилиб қўйиб мезбонни ранжитиш яхши бўлмас. Аслида турку тожикнинг таомили шунақа. Ўзи ўлгунча сермулозамат халқмиз. Темурбек мана шуларни ҳисобга олиб, тиштишга қўйиб чидаб ўлтирди. Охири, тоқати келмади чоғи, бўшаган қадахни амир Хусайнга бермай орқасида икки

букилиб таъзим қилиб турган чоғирчига узатди ва ундан илтимос қилди:

— Бас, энди бизга бошқа қуймангиз.

Хусайнбек бир Темурбекка, бир чап тарафида ўлтирган амир Мусога қараб қўйди. У ҳам хожасига диққат бериб ўлтирган экан, Хусайнбек унинг кўзларидан «етар энди, асосий масалага ўтиш пайти келди», деган таъкидни уқиб олди. Одатда, мезбон учун вақтнинг аҳамияти йўқ. Меҳмон қанча кўп ўлтирса, шунча яхши унга. Ва яна меҳмоннинг қай қайфиятда дастурхондан туриб кетиши ҳам муҳим. Шу боис амир Хусайн Темурбекнинг кўнглини овлаб шундай қилиб ўлтирибди. Лекин бугун амир Мусонинг таъкиди ўз вақтида бўлди. Амир Хусайн бош ирғаб унинг фикрига қўшилди. Дарвоқе, Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда, вақт беҳуда ўтаётганидан афсусланиб ўлтирган эди.

— Энди, асосий ишлардан гаплашсак, — деди у амир Хусайнга, — вақт ҳам бир ерга бориб қолғонга ўхшайдур.

Амир Хусайн «майли, ихтиёрингиз», деган маънода икки қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Темурбек улусдаги аҳволдан сўз очди, Жете тарафдан хавф-хатар борган сари ортиб бораётганидан ташвишланаётганини айтди.

— Жетедан Камариддин отлиғ бир амир шуҳрат топибдур. Дуклот умокидин эрмиш. Ва яна амир Сайфиддин бирлан амир Хожибекнинг оролари ҳам яхши эрмас эмиш. Худо кўрсатмасун, у ерда талошлар воқеъ бўлса, биз ҳам онинг таъсирида қолмасак деб кўрқаман.

Амир Хусайн бош чайкаб бай-байлаб кетди:

— Э... Э... Яхши бўлмабдур, бек. Албатта, таъсири бизга етмай қолмас. Лекин Бохтарзамон бирлан Қобулистон ва Зобулни тинчитмай туриб қўшиннинг бир қисми Мовароуннахрга олиб кетилса, қандай бўларкин, Темурбек?

Амир Хусайн секин хонга бир қараб қўйди. У бошини чайкаб унинг гапларини маъқуллади. Шундан кейин гапида яна давом этди:

— Пўлод Буғо бирлан Ок Буғо хон ҳазратларига саркашлик қилиб турибдурлар бунинг устига.

Амир Хусайн яна хонга қараб гапини тасдиқлатиб олди.

— Эътиборли кишиларимизни аларнинг олдиға юборғон эрдик, ваъз-насихатларига қулоқ осмабдурлар. Сиёсат қилмоқчи бўлғон эрканлар, ҳақорат қилиб ҳайдаб юборибдурлар. Мана сизга меҳр-оқибат, Темурбек, —

Амир Хусайн оғир тин олди, сўнг гаплари таъсир қилдимийўқми, шунни билмокчи бўлиб хон, Темурбек ва катта амирларга бир-бир назар ташлади.

Хон бамайлихотир ўлтирарди. Унинг ташвиш қиладиган ери йўқ. Қорни тўқ, эгни-боши бус-бутун. Ҳамма нарсани Хусайнбек қилганига ўрганиб қолган. Темурбекнинг эса қандайдир ташвиш ва бесаромжонлик аломати юз-кўзидан баралла кўриниб турарди. Буни пайкаб амир Хусайнни ваҳима босди. «Кўнармикин, ё кетаман деб оёк тираб олармикин?» Темурбек унинг юзларидан умид ва ёлвориш аломатларини сизди. Ўзи ҳам ўй-саного ботди. «Хойнаҳой, улар уни Кобулистон билан Зобул устига, бўлажак юришларига тортмокчи. Унинг ёрдамига умид қилиб туришибди. Борди-ю, «йўқ» деса-чи. Унда тўғри бўлмас. Туркистонзамин ҳали тўлиғича унинг туғи остига бирлашганича йўқ. Худудлари ҳам ҳали мустаҳкам эмас. Оқ Ўрда ва Мўғулистон каби кучли давлатлар бор ҳали. Чигатой улуси хавф-хатарсиз яшаши учун у тарафлардан чиқиб турган хавф бартараф этилмоғи лозим. Демак, катта курашлар ҳали навбат кутиб турибди. Бунда балким амир Хусайннинг ёрдами тегиб қолар. Бунинг устига, хон ҳам ҳозир мана шу бурганинг кўзини кўрган одамнинг қўлида. Темурбек мана шуларнинг ҳаммасини обдан ўйлаб, охири амир Хусайннинг таклифига рози бўлди.

— Майли, Хусайнбек, сиз айтганча бўлсин. Ясовурийлар бизга ҳам дўст эрмас. Агар хон ҳазратларининг ҳам муборак фикрлари шундай эркан, биз Кобулистон ва Зобул хусусида сизга фикрдошмиз.

Кобулхон бош ирғаб, Темурбекнинг сўзларини маъқуллади.

«Қандай яхши! Ҳаммаси бирдан ҳал бўлди-қолди. Темурбек биз билан қолади. Унинг ёрдамида янги-янги юртлар очамиз. Ва уни бу ерларда тутиб қолиб, Мовароуннаҳр ташвишларидин чалғитиб турамиз. Кейин қарабсизки, Мовароуннаҳр ҳам илгимизда». Амир Хусайннинг севинчи ичига сиғмас эди. Миннатдорчилигини қандай изҳор қилишини билмас, фақат қўлларини кўксига қўйиб, «рахмат, Темурбек! Яхшилигингиз унут бўлмас, раҳмат! Яхши ниятларингизга йўлдошмиз! Биз ҳам яхши кунларингизга яраб қолармиз» деган гапларни такрор-такрор айтарди.

«Ҳа, муғомбир! Яхши ниятларингизга йўлдошмиз эмиш. Биламан ўша йўлдошлигингни». Темурбек ер остидан унга бир қараб қўйди...

Кўп ўтмай амир Хусайн билан Темурбек лашкарни етаклаб, Ҳиндиқуш довонидан ошиб Қобулистонга қараб йўл олдилар ва уч ой деганда ясовурийларни итоатга келтириб, Балхга қайтдилар. Юришдан қайтганларининг эртасига Темурбекни яна хоннинг ҳузурига кенгашга чакиртиришди. «Бу сафар ниҳоят, Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берилса керак», деб умид қилди Темурбек. Лекин бекорга умид қилибди. Кенгашдан мақсад бошқа экан. Ҳамма тўплангандан кейин хоннинг шахсий имоми Рашидхон домла узундан-узук дуои-фотиҳа ўқиди, сўнг хон амирларни ясовурийлар устидан қозонилган катта ғалаба билан табриклаган бўлди, кейин бир амир Хусайнга, бир Темурбекка қараб кўйди. Бироз жимликдан сўнг амир Хусайн сўз бошлади. Одатда, зарур гапни ҳамма вақт у айтарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Амир Хусайн ўлтирганларга бир-бир назар солиб чиқиб, кейин қўл қовуштириб хонга бош эгди. Хон «гапираверинг» дегандай боши билан ишора қилди.

— Биз хон ҳазратлари бирлан,— деди амир Хусайн яна хонга қўл қовуштириб,— яна бир масала хусусида кенгашиб кўйғон эрдик.

Бу «канақа масала экан?» дегандай Темурбек бир унга, бир хонга назар ташлади. Амир Хусайн сўзида давом этди:

— Куббат ул-ислом Балх анча ғариб ҳолга келиб қолибдур, Темурбек. Ҳиндувон ҳам, бошқа олий иморатлар ҳам, соҳибкирони аъзам Чингизхони муаззам замонидин бери бузулиб ётибдур. Масжиду мадрасалар кўп вақт сув остида қолиб, вайроналикка юз тутибдур. Аларни қайтадин тиклаш ва таъмирлаш зарурга ўхшайдур. Шу сабабдин биз, хон ҳазратлари иккимиз, маълум вақт шу ерда — куббат ул-исломда бўлмоғимиз зарурга ўхшайдур.

Амир Хусайн шу ерга келганда тўхтаб яна бир хонга, бир Темурбекка қаради. Гапи нуктага бориб тегдими-тегмадими, шуни билмоқчи бўлди, чамаси. Хон кеча зиёфатда ҳаддан ортиқ еб-ичиб кўйиб яхши ухламаган экан, кўзлари юмилиб, мудраб ўлтирарди. Темурбек эса унинг сўзларини диққат билан тинглаётгандай. Лекин у гапнинг қаерга боришини англаб, бирқадар аччиғланиб ўлтирган эди. Демак, унинг иши битди. Мовароуннаҳр ташвишлари Темурбекнинг ўзига қолди... Балхни тузатишга аҳд қилғони дуруст, лекин не важҳдин хонни бу ерда олиб қолмоқчи? Мақсади не? Темурбек бу хусусда бош қотириб ўлтирмади. Хусайнбекнинг бундан кўзлаган мақсадини англаш қийин эмасди. У Балхни пойтахт

килмоқчи. Ха, нияти шу. Темурбек амир Қазаған ва амир Абдулла билан бўлган воқеаларни унинг эсига солди:

— Улуғ бобонгиз бир пайтлар Соли саройни пойтахт қилмоқчи бўлдилар ва Қозонхонни Қаршидан ўшал ерга кўчириб кетишга ҳаракат қилдилар. Буёғи нима билан тугагани ўзингизга аён. Падари бузрукворингиз амир Абдулла аълоҳазратлари пойтахтни Самаркандга кўчирдилар. Бунинг ҳам оқибати яхши бўлмади. Аммо Сиз ва хон ҳазратлари бу борада келишиб қўйган эркансизлар, бизда не ихтиёр? «Хўп» демокдин ўзга чорамиз йўқ.

Амир Хусайн хонга қаради. Қобулхон бир қадар ўнғайсизланди.

— Йўқ-йўқ, бек,— деди хон ўзини тутиб олишга ҳаракат қилиб, Сизнинг ҳам ризолигингиз керак, бизга қолса Қарши ёки Самарканддин силжимағонимиз яхши эрди.

Амир Хусайн ўлтирган ерида бир тўлғаниб олди, рангикути ўчиб, хонга бир ўқрайиб қаради. «Нодон, ишнинг пачавасини чиқариб қўйишига сал қолди-я». Сўнг ўзини йиғиштириб олди ва сўзида давом этди:

— Аслини олғонда Балх ҳам Чигатой улусига бир мулк. Хуросон, Сеистон, Кобул, Зобул ва Бадахшонга яқинлиги бирлан ҳам муҳим. Тамом улусни олатурғон бўлсак, жаноблар, Балх онинг қоқ ўртасида. Локин Темурбекка маъқул келмаса, майли. Биз буни ҳам инобатга олурмиз. Келинглар, бу хусусда таллашиб-тортишуб ўлтирмайлик, аввал биргалашиб Балхни тиклаб олайлик, Қарши бирлан Самарканд масаласи қочмас.

Амир Хусайн яна хонга қаради ва гапини тасдиқлашиб олди. Хон одатдагидай бошини ликиллашиб қўйди, ҳолос.

Темурбек бу муғамбир одамнинг фирибгарлигини кўриб ичида нафратланиб ўлтирди. Бироқ кайфиятини сездирмасликка ҳаракат қилди. «Биргалашиб» дегани нимаси? Балх сенга керак экан, хон билан мени тутиб туриб нима қиласен?! Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Хон ким бирлан бўлса, улуснинг жилови ўшанинг қўлида бўлади: хон қаерда бўлса, пойтахт ҳам ўша ерда. Ха, бу одам ўлгунча қув — узокни кўради. Мана шу тобда бир ўқ бирлан икки куёни урмоқчи бўлиб ўлтирибди. Хонни ҳам жиловлаб турмоқчи, Темурбекни ҳам. Бохтарзамин, Тохаристон, Бадахшон ва Кобулистонни ўзига тўла қаратиб олгунча Темурбек билан муросайи-мадорага бориб турди, ундан фойдаланди. Шундан кейин Моваруннахр қочиб кетмайди. Ахир, хон у билан биргаку. Шундай бўлгач, Темурбек ундан қочиб қаёққа ҳам

борарди? Темурбекни иложи борича бу ерда кўпроқ тутиб туриш керак. Шу вақт ичида Мовароуннахрнинг барча йирик шаҳарларида турган одамлари анча-мунча иш қилиб улгуришади. Амир Хусайннинг кўзлаган мақсади шу. Буни унинг айёр кўзлари шундайгина айтиб турибди.

Темурбек ўзини гўлликка солиб турди. Унга бошқа бир нима демади. Шу пайт эшик оға кириб амир Хусайннинг қулоғига бир нима деди. У эса аввал хоннинг, кейин Темурбекнинг қулоғига шивирлади. «Мовароуннахрни яна мўғул босибдур». Қутилмаганда келган бу хабар Темурбекда ҳам ташвиш уйғотди, ҳам қувонч. Ана энди Мовароуннахрга йўл очилди. Уни энди бу ерда ҳеч ким тутиб қолмайди. Аксинча, хон билан амир Хусайн энди уни зудлик билан Мовароуннахрга қайтишини ўзлари сўраб қоладилар. Лекин Темурбекнинг тахмини тўғри чиқмади. Уни яна ўз ҳолига қўймадилар. Қобулхон ҳам, амир Хусайн ҳам ундан бир қадар чўчиб турардилар. Яна ким билади, дейсиз? Мўғуллар билан келишиб кетса-чи? Унда нима бўлади? Темурбекдан доимо кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур. Шу важдан, ҳар эҳтимолга қарши, унга икки минг кишилиқ қўшин билан амир Мусони қўшдилар.

Темурбек билан амир Мусо хижрий 770 йили раби ул-аввал ойининг ўртасида (милодий 1368 йил 29 октябрда) Жайхунни кечиб ўтди. Энди Самарқанддан ўтганларида Жете лашқари Тошкентга келиб тушганлиги ва мўғул амирлари кишни ўша ерда кечирини ниятида эканликлари хақида хабар олинди. Шундан кейин Темурбек билан амир Мусо ҳам Новқа ва Қорақишлоқда қишлоққа қарор бердилар. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, амир Хусайн билан хон Кешнинг жилғасига келиб тушдилар.

Бироқ Темурбек билан жетеликлар орасида ўша йили уруш бўлмади. Бунга мўғул лашқари орасида фавқулодда чиққан ихтилоф сабаб бўлди. Қамариддин, Кепак Темур ва Широул билан амир Ҳожибек ва унинг тарафдорлари орасида жанжал чиқиб, охири бир-бирлари билан уришиб кетдилар. Тепалашиш бир кун эрталабдан кечгача давом этди. Кечкурун Қамариддин, Кепак Темур ва Широул гапни бир ерга қўйиб Тошкентни тарк этдилар ва Мўғулистонга кетиб қолдилар. «Ҳожибек ва шериклари гафлат уйқусидин тургунча бир ерга бориб олурмиз. Кўп ҳам ўтмай қарабсизки, Мўғулистон илгимизда бўлур»,— деди Қамариддин ўша кеча жўнаб кетаётиб шерикларига. Эртаси куни Ҳожибек асосий кучларнинг кетиб қолганидан хабар топгач, иложсиз қўшинини олиб у ҳам Тошкентни тарк этди...

Темурбек Тошкентда содир бўлган воқеалардан хабар топганидан кейин, Кешга, амир Хусайн билан хоннинг хузурига чопар юборди. Темурбек амир Хусайнга вазиятдан фойдаланиб, мўгул ҳукмдорларини бир ёқлик қилиш пайти келганини маълум қилди. Фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистон устига бостириб киришни маслаҳат берди, унга ёзган мактубида. Яна амир Хусайн бунга кўнмади. Шаҳрисабз жилғасида эканликларида Бадахшон шоҳлари Тохаристон билан Балхга бостириб кириб, Қундуздан то Хулмгача бўлган қишлоқларни талон-тарож қилиб кетганликларини баҳона қилди. «Аввал Бадахшон шоҳларини бир ёқлик қилайлик, Мўғулистон ва Қамариддин бирлан бафуржа шуғулланурмиз», — деб ёзди у Темурбекка жавоб хатида.

Орадан бир ҳафта ўтиб, Темурбекни хон Кешга чақиртириб қолди. Чопар олиб келган мактубда бор кўшинни олиб келиш тайинланган эди. Тўсатдан қилинган чақирик Темурбекка ғалат кўринмади. Бунинг сабабини дарров пайқади. «Бу ўша амир Хусайннинг иши», — деди у ўз-ўзига, кечагина Мўғулистон устига юриш масаласини ўртага ташлаганда Бадахшонни баҳона қилганини эслаб.

Темурбек Кеш жилғасига келиб тушган кунни кечкурун кенгаш чақирилди. Бу сафар кенгашни хоннинг ўзи бошқарди. Амир Хусайн бўлса ҳамма амирлар қатори қўл қовуштириб унинг оғзига қараб ўлтирди. «Ҳа, айёр, бу ҳам сенинг ишинг?» — деди Темурбек ичида. Авваллари эрки ўзида йўқ, бир четда индамай ўлтирадиган бу олий зот нимагадир бугун бирмунча дадил эди.

— Бадахшон шоҳлари ҳаддидин ошғон кўринадур. Итоат камарини ечиб ташлаб, гарданкашликни ихтиёр қилдилар. Ул тарафда йўқлигимизни билиб, ҳатто Бохтарзаминга босқин қилуб, Қундуз ва Хулм вилоятларини тарож қилибдурлар, рааё ва бараёга зулму заҳмат етказибдурлар. Барчангизни, Сизни ҳам, — деди у Темурбекка қараб, — бу ерга чорлағонимизнинг боиси шу.

Томоғи қуриб қолди, шекилли, хон шарбатдор тутган бир коса бўзани олиб ичиб олди, сўнг сўзини давом эттирди:

— Шайх Али Бадахшоний ва гумашталарининг таъзини бериб қўймасак бўлмайдигонга ўхшайдур. Биз шунга қарор қилдик. Муҳтарам беклар бу хусусда не фикрдалар? — хон ўтирганларни бир-бир кўздан кечирди.

Бундай пайтда одатда биринчи бўлиб ё амир Хусайн сўзлайди, ё Темурбек. Бошқалар бунга журъат қилишолмайдилар. Бугун ҳам шундай бўлди.

— Азму қарорлари муборак бўлғай!— деди амир Хусайн даст ўрнидан туриб таъзиму тавозеъ билан.

— Қуллук, бек,— дея хон «Сиз нима дейсиз?» деган маънода ўнг тарафида ўлтирган Темурбекка ўгирилиб қаради.

— Амру фармонларингизга бош эгурмиз, хонхазратлари! Темурбек ҳам ўрнидан туриб хонга чуқур таъзим килди.

Шундан кейин хон бошқаларга кўз югуртирди. Лекин бошқа сўзлагувчи бўлмади. Ўлтирган катта-кичик бекларнинг ҳаммаси «итоат қиламиз», «фармони олий берилса, шу ондаёқ йўлга тушурмиз!» дедилар.

— Эртадин қолдирмайин, йўлга отланурмиз,— деди хон амир ва бекларга жиддий бир тусда қараб.

Кенгашдан чикқач, Темурбек нима бўлса ҳам аҳлу оиласи ва уғрукни Моҳондан кўчириб келишга одам юборди. Уғрук кўп йиллардан бери амирзода Жаҳонгир бошчилигида ўша ерда эди.

Хон айтган вақтда ҳамма Жайхун соҳилига қараб йўлга тушди. Дарёнинг нариги қирғоғида лашкарга бир кун дам берилгандан кейин уни баронғор, жавонғор, гўлга тизиб, Бадахшон йўлига тушдилар. Юриш жадал суръатда олиб борилди. Тойқондан ўтиб, Бадахшоннинг номдор шаҳарларидан Қишмга келиб тушдилар. Хон билан амир Хусайн шу ерда қолишди, асосий кучлар Темурбек бошчилигида шоҳ Шайх Али Бадахшонийга қарши ўлканинг ичкарасига юборилди. Лекин беклар бир нарсага ажабландилар. Амир Хусайн бу сафар ўзи қолиб, ўрнига ўғли Жаҳонмаликни Темурбекка кўшиб юборди. Бошқа пайтларда ҳамма вақт бошда ўзи турарди. Нима, бу сафар ўлимдан кўркдими? Бу саволлар Темурбекнинг ҳам кўнглидан кечди. Балки Жаҳонмаликка махсус вазифа юклатилгандир? Чунки хавфли ёвдан қутулишнинг йўли кўп. Темурбекдай ракибдан қутулиш амир Хусайннинг бир умр кўнглида тугиб келган орзуси эмасмиди, ахир?!

Темурбек Бадахшоннинг шўх, хавф-хатарлар билан тўла дарёларидан Журмга етганда, офтоб хатти истиводан бир оз оғган эди. Шоҳлар кўшини билан дарёнинг кун чиқар тарафини лашкаргоҳ қилиб, жангга шай бўлиб турардилар. Шу атрофдаги ягона кечув ҳам уларнинг қўлида эди. Шу сабаб бўлиб, Темурбек лашкарнинг ярмини Жаҳонмалик билан шу ерда қолдириб, ўзи лашкарнинг қолган қисмини олиб дарёнинг бошқа еридан, сал юқориқоғидан кечиб ўтмокчи бўлди. Дарё бўйлаб бир

от зўрға сиғадиган ўрлик бир сўкмоқ бор эди. Темурбек сахарда аскарларини ўша сўкмоқдан етаклади ва эртаси кечга яқин тор бир жилғага келиб тушдию қоронғу тушгунча аскарни дарёнинг нариги қирғоғига ўтказиб олди. Шу ерда тунагач, эртаси, кун чикмасдан дарёнинг кунчиқар тарафига ўтиб, худди унинг ғарбий соҳилидаги сингари сўкмоқ йўлга тушдилар. Намози асрда қорвуллар бадахшонликлар лашкаргоҳининг қораси кўринганини хабар қилишди. Қош қорайгунча шу ерда кўниб, лашкарларга дам берилди. Хуфтон намозидан кейин отларни соқчилар билан шу ерда қолдириб, ўзлари пиёда бутазорлар оралаб, душман қароргоҳи сари йўл олдилар. Ярим тунда мўлжалланган ерга етиб бордилар ва нафасларини ростлаб олгач, тонг сахарда ёпирилиб душман устига ташландилар. Тўсатдан орқадан берилган зарба бадахшонликларни доводиратиб қўйди. Шу пайт Жаҳонмалик билан нариги қирғоқда қолган қисмлар ҳам дарёдан ўтиб олишди. Уруш узокка чўзилмади. Чошгоҳда бадахшонликлар тоққа қараб чекиндилар. Чигатойлар душманни изма-из таъкиб қилиб бордилар. Тоғ орасида жойлашган Артинж дарасида қисқа тўкнашув бўлди. Бу сафар ҳам ғалаба Темурбекнинг аскарлари тарафида бўлди. Шоҳлар соғ қолган одамлари билан Қунғир ўлангга қочиб, ўша ерда Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб жон сақлаб қолмоқчи бўлдилар. Лекин Темурбек уларни қувиб етди ва тор-мор келтирди. Шоҳ Шайх Али ва бадахшонликларнинг айрим йўлбошчилари асир олиндилар. Темурбекнинг зафар асар лашқари катта ўлжалик бўлди. Лекин, барибир ёғийни тамом энгиб бўлмади. Унинг бир қисми тоғу тошлар орасида ғойиб бўлди. Бадахшонлик ўзи шунақа халқ. Уларни Искандар Зулқарнайннинг авлоди деб бежиз айтишмаган. Бадахшонликлар ўша XV асрда ва ундан сал кейин ўтган муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, аслида энгилмас халқ. Уни Амир Темурдан олдин ҳам, кейин ҳам ҳеч бир соҳиби тож итоатга келтиролмаган. Чунки улар ана шу тоғлик ўлка фарзанди. У ердаги ҳар бир сўкмоқ, балки ҳар бир тош уларга таниш. Бадахшоннинг кўпдан-кўп дара ва жилғалари ҳафв-хатар туғилган пайтларда, уларни ҳамма вақт ўз бағрига олган, душманнинг ёмон кўзидан сақлаган. Бадахшонликлардан катта бир гуруҳ яширинган бир жилғага Темурбек катта куч билан Жаҳонмаликни юборди. «Майли, амирзода бир шамоллаб келсин, қиличини ҳам занг босиб қолғондур»,— деди Темурбек шу пайт у билан чодирда ўлтиргон Элчи Буғога. У шу вақтгача

амир Хусайннинг арзандасини авайлаб-асраб келарди. Лекин бирдан Темурбекнинг кўнглига мудҳиш фикр келди. «У бирон қор-қолга қолса-чи? Худо сақласин! Бусиз ҳам минг еридан тугун боғлаб кетган дўстлик риштаси чирт узилиб кетай деб турибди. Юборишга юбориб қўйиб, Темурбек кейин бироз чўчиди. Э, бўлар иш бўлди. Ҳамма нарса худодан...»

Жаҳонмалик ўша жилғадагиларни катта куч билан бориб босди. Бадахшоннинг алп қомат йигитлари ва парипайкар қиз-жувонларини асирга туширди, катта ўлжалик бўлди. Лекин қайтишда танг бир дара оғзида унга тўсатдан бадахшонликлар ҳужум қилиб катта талофат етказишди. Шу ерда Жаҳонмалик олти юз ўттиз аскар ва шунча отидан ажралди, кўп одами ҳалок бўлди...

Хулласи калом, бадахшонликлар пешкаш ва соврунлар юбориб, чигатоийларнинг ҳокимиятини тан олдилар, илгари асир олинган Жаҳонмаликнинг олти юз ўттиз йигитини оти-поти билан қайтариб беришди. Темурбек ҳам асир олинган бадахшонликларни озод қилди. Шу пайт Қундуздан чопар келди. Амир Хусайн Шайх Муҳаммад сулдус билан Қайхусрав мўғуллар хизматини ташлаб эл-юрт орасига қайтиб келгани, лекин табаа бўлишдан бўйин товлагани, шу сабабдан хон иккалалари биргаликда Соли саройга қайтишга қарор берганликларини уларга етказган эди. Амир Хусайн, агар бадахшонликлар исёни бартараф этилган бўлса, унинг ҳам Соли саройга келиши мақсадга мувофиқ эканлигини чопарга уқтирган экан.

Темурбек Қишдан чикиб Қундуз сари юзланди. Арҳанг саройга кириб борганда хон билан амир Хусайн шу ерда эканлиги маълум бўлди. Олий ўрду дарё соҳилида ўринлашган экан, учрашув шу ерда содир бўлди. Амир Хусайн Темурбекни иззат-икром билан кутиб олган бўлса-да, унинг юзларидан тараддуд ва саросима аломатлари сезилиб турарди. Шунга қарамай, сирни бой бермай тилёғламачилик қилди.

— Кўпдин-кўп миннатдормен Сиздин, Темурбек! Ҳамма вақт оғир кунларимизга аскотиб келяпсиз. Мана, бадахшонликлар исёнини бартараф этдингиз. Бизлар, хонхазратлари иккимиз, Сиздан беҳад хурсандмиз.

Хон эринибгина бошини қўтариб, Темурбекка шунчаики бир қараб қўйди. Темурбек унинг бугунги авзойидан тараддуд ва ташвиш аломатларини сизди. «Ҳа, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайдур», деди ичида, лекин ўзини

билмасликка солди. Хоннинг чодиридан чикқандан кейин эса хушёр тортди ва кечқурунги катта зиёфатга пухта тайёргарлик кўриб боришга қарор қилди.

Кечки пайт Темурбекнинг чодирига бир йигитни етаклаб кирдилар. Темурбек хоннинг навқарини бир қарашда таниди. Навқар кириши билан қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди ва тўрт букланган қандайдир икки энлик қоғозни қўйнидан олиб Темурбекка узатди. Темурбек хатни шоша-пиша ўқиди ва ранги оқариб кетди. Қоғозда фақат «Амир Хусайн жонингизга қасд қилмоқчи, эҳтиёт бўлинг!» деган гап ёзилган экан. Қайси гуноҳи учун?! Нима ёмонлик қилди унга?! Темурбек бошда бу гапга ишонмади. Йўқ-йўқ ўлибтими! Амир Хусайннинг шундай нияти бўлганида уни Қундузга келган куниек бир ёқлик қилиши мумкин эди-ку. Балким иккала амирни уруштириб қўймоқчи бўлганларнинг янги ифвоси бўлмасин, яна? Ё бунинг тагида бошқа гап борми? Ёки кўпдан амир Хусайннинг қўлида асир қатори кун кечириб келаётган хон жонига тегиб шу ишни қилмоқчими? Темурбек шу ва шунга ўхшаш шубҳалар оғушида қолди. Қани энди шубҳаларни бир-бир текшириб тагига етишга фурсат бўлса. Йўқ ўша фурсат унда. Лекин нима бўлса ҳам хушёр бўлиб юришга тўғри келади. Ахир ўз оёғи билан қопқон ёнига келиб қолган шер, агар уни сезиб қолган бўлса, қандай бўлмасин уни айланиб ўтиш чорасини қидиришдан бошқа не иложи бор?

Темурбек ўзини йиғиб-йиғиштириб олишга уринди. Чухрабошини чақиртириб, қирк нафар сара йигит билан амир Хусайннинг чодирини атрофида шай бўлиб туришини, тайинлади, етти нафар баҳодир йигитни ўзи билан бирга оладиган бўлди, у ўша кеча зиёфатда уларни ҳам чақиртириб, «чодирга биз бирлан бирга кириб ўнгу сўлимиздан ўрин олингиз ва амир Хусайннинг навқарларига кўз-қулоқ бўлиб ўтирингиз?» деб тайинлади.

Хуллас, Темурбек мана шу ҳозирликни кўриб, кечқурун амир Хусайннинг чодирига борди. Зиёфат қуюқ бўлди. Вақти паллага бориб, ҳамманинг кайфи ошиб қолган бир пайтда, амир Хусайн Темурбекнинг қулоғига шивирлади:

— Шайх Муҳаммад сулдус бирлан Қайхусрав сизни йўқлаган эркан, не важдин билмадимۇ чопари бу ерда тутилиб қолибдур.

— Ношуд эрканлар алар,— деди Темурбек унга жиддий бир тусда,— Арханг саройини айланиб ўтсалар бўлмасму эрди?

Шу пайт хизматкор кириб келди ва аста юриб бориб амир Хусайннинг кулоғига нималарнидир шивирлади. Темурбек караб турган эди, амир Хусайннинг ранги бўзрайиб кетди. Темурбек тараддудга тушди. Бир кор-ҳол бўлди, чамаси. У оstonасида ўлтирган йигитларидан бирига секин имо килди. Навкар даст ўрнидан туриб, ташқарига чикди ва хиёл ўтмай изига қайтиб жойига бориб ўлтириб, соқолини ўнг қўли билан икки-уч марта силаб қўйди. Бу «хотиржам бўлинг, биз аларни халқумидин олиб турибмиз»,— дегани эди. Ҳақиқатан ҳам Темурбекнинг йигитлари амир Хусайннинг барча соқчиларини куролсизлантириб, чодир атрофини ўраб туришар эдилар. Боя хизматкор кириб амир Хусайн кулоғига мана шу ахволни маълум қилган экан.

Амир Хусайн режаси пучга чиққанини англаб, кайфияти бир қадар бузилди ва нима бўлса ҳам Темурбекнинг фикрини чалғитмоқчи бўлди:

— Бу ярамаслар,— у Шайх Мухаммад сулдус билан амир Кайхусравни назарда тутди,— сизни тўғри йўлдин тойдиришни ният қилиб чопар юборғон эрканлар. Чопари ҳам, мактуби ҳам, худога шукр, илгимизга тушди.

Темурбек индамади. Фақат унга истехзо билан бир караб қўйди, холос. Бу исёнкор амирларнинг шу атрофда бирдан пайдо бўлиб қолиши ҳам, мактуб ҳам амир Хусайннинг ўзидан чиққан ғирт уйдирма эди. Шунинг учун ҳам Темурбек амир Хусайннинг гапларига ишонмади. Совуқкина «ҳар ким эрканини олади», деб қўйди, холос.

Ҳа, амир Хусайннинг режаси бу сафар ҳам амалга ошмай қолди. Темурбек яна эпчиллик қилди. Лекин амир Хусайн барибир кунмас-куни ниятига етишига умид қилди. Ва шу умид билан эртаси куниеқ қалъа ва итехкомларини тиклаш баҳонаси билан, хонни ўзи билан бирга олиб, Балхга жўнаб кетди. У айнан шу ердан ракибига сўнгги ва ҳал қилувчи зарба бермоқчи бўлди.

Темурбек эса ота юрти Қешга қайтиб борди ва теварак-атрофига янги кучлар тўплаш ва амир Хусайн билан орани тамоман очик қилиб олиш тараддудига тушди. Орадан кўп вақт ўтмай, амир Довуд, Сор Буғо, амир Мусо, Муайяд, Хусайн баҳодир ва бошқа амирлар қўшинлари билан келиб Темурбекка қўшилдилар.

СЎНГГИ ОЛИШУВ

1369 йил тарафларнинг сўнги ва ҳал қилувчи савашга хозирлик кўришлари билан ўтди. Уша йили Темурбек Шайх Муҳаммад сулдус билан амир Қайхусравни ўз тарафига ағдариб олишга муваффақ бўлди. Кўп ўтмай, Тошкент тарафдан Шайх Муҳаммад сулдус, Олойдан амир Қайхусрав кўшини билан Қешга келишди. Қизик, кечагина инод водийсига кириб, бир-бирига қарши тиг ўқталган бу одамлар бугун худди ҳеч нима бўлмагандай келишиб, яна қабул шарафига мушарраф бўлиб ўлтиришибди. Халқ орасида «асл душман — эл бўлмас» деган гап бор. Бу аслида тўғри гап. Лекин Темурбекнинг бу хусусда ўз тутими бор. Йўлдан адашган ва ҳатто унга қилич кўтарган одамлар чорасиз қолиб, олдига илтижо билан келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, яхшиликлар қилардики, буни кўриб уларнинг юзи шувут бўлиб қоларди. Қисқаси, Темурбек кечаги душмани тавбатазурруъ билан келгудай бўлса, уни кўкрагидан итармас эди. Нима, бу ёруғ дунёда ҳукмдор биттами? Униси бўлмаса-буниси-да! Тагида оти ва тўрт мучаси соғ бўлган йигит кўчада қолармиди? Агар у бағрини очмаса амир Хусайн бор-ку! Қисқаси, йигит моли кўчада қолармиди? Темурбек буни яхши биларди. Шунинг учун ҳам Қайхусрав билан Шайх Муҳаммад бўйин эгиб кириб келганларида, ҳаттоки суюнди ҳам...

Амир Хусайн ўзига ишонарди. Биринчидан, унинг катта кўшини бор. Балхдай мустаҳкам кўрғон ҳам унинг қўлида. Иккинчидан, Жайхуннинг асосий кечувларини унинг аскарлари кўриқлаб турибди. Шунга қарамай, жонжаҳд билан атрофга одам йиғишга киришди. Темурбек билан бўладиган курашга катта-катта ҳукмдорларни тортмоқчи бўлди. Шу мақсад билан унинг элчилари эндигина тахтга ўлтирган Малик Гиёсиддин Пир Али ҳузурига Хиротга ва Малик Шамсиддин Муҳаммад Курт қошига Бодхизга боришди. Лекин, у бир нарсага эътиборсиз эди кейинги пайтларда. Уруш-талашларда кўп нарса қўл остидагиларнинг бирдамлиги ва ҳамжихатлигига боғлиқ бўлишини билмасди. Қолаверса, очкўзлиги ва золимлиги билан сўнги вақтларда кўп амирлар ва хизматкорларини ўздан бездириб қўйди. Қўрққанидан оғзини очолмай, қулай фурсат келишини пойлаб юрганлар ҳам кўп эди. Ҳар бир нарсанинг меъёри ва ҳадди бор. Қаттиққўллик аслида ёмон сиёсат эмас, лекин у ҳам ўз ҳаддида бўлиши керак. Фақат кучга таяниб мамлакатни

бошқариб бўлмайди. Ўтмишда не-не подшоҳлар факат меъёр ва ҳадни билмасликлари сабабли тожу тахтдан ажралиб қолишган. Бахтга қарши, амир Ҳусайн бундан беҳабар эди...

Хуллас, амир Ҳусайннинг ҳамма нарсадан кўнгли тўқ эди. Келаси йили баҳорда бор лашқари билан Мовароуннаҳрга ёпирилиб киради ва Темурбек билан узил-кесил орани очик қилиб олади. Бунга унинг ишончи комил.

Темурбек ҳам вақтни бекорга ўтказмади. Лашқар учун зарур қурол-аслаҳа, озиқ-овқат, кийим-кечак жамғарди, уни бўлажак жанглар олдидан шикор, кўпқари чопиш ва човган ўйинларида чиниктирди. Шу билан бирга, Балхга хуфялар юбориб, рақибнинг умумий аҳволидан хабардор бўлиб турди. Амир Ҳусайннинг лашқари ва беклари орасида иш олиб бораётган хуфялари ҳам оз эмас эди унинг.

Хижрий 771 йил шаъбон ойининг ўрталарида (1370 йил 13 мартда) Темурбек амир Жоку, Сайфиддин барлос ва Аббос баҳодирларни ҳузурига чакиртирди. Дуо-фотиҳадан сўнг улардан ҳол-аҳвол сўради, лашқарнинг кайфиятини суриштирди. Одатда, катта юришлар олдидан шундай қиларди у. Бу юриш яқин орада бошланиб қолиши шаҳардаги умумий вазиятдан ҳам очик кўриниб турарди. Лашқар бир ойдан бери Қешнинг жилға ва теварак-атрофидаги қишлоқларга йиғилиб, каллайи саҳардан бошлаб машқ қилиб ётарди. Машқлар кўпроқ найза-бозлик, тирандозликдан ибрат бўларди. Баъзи-баъзида кўпқари ва чавгон ҳам ўйнашарди. Пойғалар бўлиб турарди. Бу катта юриш олдидан қилинаётганлигини ҳамма англади, лекин унинг қачон, қайси соатда бўлишини ҳеч ким билмасди. Буни ҳатто Темурбекка ҳаммадан яқинроқ турган Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодирлар ҳам билишмасди. Шунинг учун ҳам улар бугунги чакирик пайтида буни билишга умид боғладилар. Лекин Темурбек юришнинг аниқ кун-соатини бугун ҳам айтмади. У фақат лашқарнинг умумий аҳволи, беклар ва баҳодирларнинг кайфияти, халқ орасидаги гап-сўзларни суриштирди ва охирида «дуруст» деб қўйди, ҳолос. Амирлар ташқарига чикқанларида аввал орқа-олдиларига кўз ташлаб олишиб ва теварак-атрофда бегона одам йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, тўсатдан қилинган чакирикларнинг сабаблари хусусида гап очдилар:

— Фикри ожизимча,— деди Жоку барлос,— яқин орада бек ҳазратлари «кани, кетдик»! деб қолсалар керак.

Чамамда амир Хусайндан олдин отга камчи босиб уни доғда қолдирмоқчи, шекилли.

— Билмадим, бошқача режалари бўлса ҳам эҳтимол,— деди амир Сайфиддин.

Аббос баходир аслида эҳтиёткор, санамай саккиз демайдиганлардан эди. «Нима қилишларини бек жанобларининг ўзлари яхши биладилар, бирон йўлни режалаб қўйғон бўлсалар ажаб эмас» — деб қўйди у.

Асосий гап эртаси куни, ҳамма кенгашга тўпланганда айтилди.

— Балхдин хабар бор,— деди Темурбек кенгашни бошлар экан,— маълум бўлишича, амир Хусайн рамазони шарифни (рамазони шариф — 1370 й. апрел ойи) ўтказиб, Мовароуннахр устига қўшин тортишни ният қилиб ўлтурғон эрмиш. Хўш, биз энди нима қилдик? Муўтабар зотларнинг бу хусусдаги фикр-мулоҳазалари не?

Бир фурсат ўртага сукунат чўкди. Мажлис иштирокчиларидан биронтаси, ҳатто кўпни кўрган ва Олий ўрдуда хурмат-эътиборга эга бўлган Жоку барлос, Сор Буғо ва Аббос баходирлар ҳам олдин фикр билдиришга ботинолмадилар. Охири бўлмади. Темурбек бекларини бир-бир сўзга тортди. Бекларнинг айримлари Балхга бостириб боришни маъқул кўрсалар, бошқа бирлари ёғийни шу ерда қарши олишни афзал кўрдилар.

— Ёғийни инида боскон маъқул,— деди Сор Буғо ва бунга ўзининг далил-исботларини келтирди.

— Майли, бостириб кирсун, уни мана шу ернинг ўзида янчиб ташлаймиз,— деди Али Муайяд ўнг кўлини мушт қилиб тугаркан.

— Они Жайхун бўйида тўсқон яхши,— деб таклиф килди амир Оқ Буғо.

Али Муайядни ҳам, амир Оқ Буғони ҳам қўллағувчилар бўлди. Лекин Сор Буғони ёқлаб гапирганлар кўпроқ эди. Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда қолди.

— Амир Сор Буғо айтғон фикри тўғри фикр,— деди у Али Муайядга тик бокиб,— ёғийни Жайхуннинг бу тарафига ўтказмай, инида боскон яхши...

Шаъбон ойининг ўн еттинчисида (1370 йил 15 март куни) Темурбекнинг катта қўшини ҳаракатга келди ва Жайхун соҳили сари йўл олди. Жоку барлоснинг эътирозига қарамай, Темурбек лашкарнинг ғулини амир Мусога топширди. Тўғри, унинг айби кўп. Бир пайтлар амир Хусайн тарафида туриб Темурбекка қарши қилич чопган. Лекин амир Мусо моҳир саркарда. Энг муҳими, хатосини бўйнига олиб, бош эгиб узр сўраб келган.

Темурбек узрини қабул қилиб ёнига олди, анча вақтдан бери ҳалол хизмат қилиб келяпти. «Айбсиз дўст ахтарган — дўстсиз қолади» деган гап бор халқ орасида. Аслини олганда, айбсиз Парвардигор. Биз бўлсак, бандалармиз, холос», деди Темурбек. Лекин Темурбек адашди. Жоку барлос ҳақ бўлиб чиқди. Асли бузук тузалмас экан. Хузорга борганда, амир Мусо яна хиёнатга қўл урди. Эрталаб уни ўрнидан тополмадилар. У одамларини олиб Самарқанд тарафга қараб қочиб қолибди. Биринчи кунлик содир бўлган нохушлик Темурбекни биркадар ранжитди. Билган одамга яхшилик аломати эмасди бу. Аммо руҳи тушмади. «Фасод вақти-соатида ёрилгани яхши, чунки бу иш, худо кўрсатмасин, Жайхуннинг нариги тарафида юз берганда нима бўларди?» — деб ўзини овунтирган бўлди. Ҳар эҳтимолга қарши, унинг орқасидан Али Муайядни юборди. «Тириклайин тутиб келинсун!» деб буюрди унга. Сўнг Суюрғатмиш ўғлон билан Ҳусайн барлосни илғорга тайинлаб йўлга тушдилар. Лашкарнинг гулини эса ўзининг пуршукух савлати билан беади. Баронғор билан жавонғорда ишончли амирлар Жоку барлос билан амир Сайфиддин турдилар.

Термизга яқинлашганларида қоровуллар узокдан ёғийнинг илғор қисмини кўриб қолишди. Лекин ёғий савашга журъат қилмай чекинишни ихтиёр қилди ва ўзини Жайхун бағрига отди. Темурбек лашкари билан ўша Термиздан уч фарсах масофада бўлган Биё кишлоғига келиб тушди. Эртаси кун иҳодят маоб, Маккаю мукаррама саййидларининг бошлиғи саййид Барақа ҳам ҳумоюн ўрдуга келиб тушдилар. Тангри таолонинг чексиз инояти билан воқеъ бўлган бу учрашувдан Темурбекнинг боши осмонга етди ва ул ҳазратга ҳурмат-эҳтиром, хизматкорлик намуналарини кўрсатди. Чунки саййидлар, машойих, уламо, фозил кишилар ва бошқа мўътабар тоифаларга ҳурмат кўрсатишни у отасидан ўрганганди. «Алардин диний, ҳукукий, ақлий масалаларни, ҳаром бирлан ҳалолни ажратишни ўрганасен. Шунинг учун ҳам мажлисларингни шулар беаб турсин», — деб тайинлаган эди ўғлига бир пайтлар Тарағой баҳодир. Пешонасидан давлат ва иқбол нурлари порлаб турган бу йигитни қўллашни худо саййид Бараканинг дилига жо қилган экан, йўқлаб келубдур. Саййид Барақа шу ерда, ҳамма-нинг олдида, тож-тахт ва салтанат рамзи бўлмиш ноғора билан байроқни Темурбекнинг қўлига тутказди.

Лашкар ва от-улов икки кун ўша ерда бўлиб, сўнг у ердан кўчиб, дарё бўйлаб Чағониён вилоятининг машхур

манзилларидан Чағонага бориб тушдилар. Шу ерда тўхтаб лашкарни ва озик-овқат захирасини тўлатдилар. Тез фурсат ичида амир Жоку барлоснинг саъй-ҳаракати билан Чағониён ва Хутталондан анча лашкар йиғиб келинди. Йўл-йўлакай Темурбекка сулдус ва бошқа умоқлардан сара йигитлар келиб қўшилдилар. Айвож кечуви олдида эса Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад Қарқарадан кўп йигитларни етаклаб келган экан, олий остонага келиб тиз чўкди.

Кечув ҳам беташвиш ўтди. Бир неча чопардан бошқа ҳеч қанақа талофат кўрилмади. Дарёнинг нариги соҳили ҳам Темурбек учун қутлуғ келди. Бу ерда ҳам унга тарафдор бўлғувчилар кўп бўлди. Лашкар Хулмга етганда, ўша ерлик ҳазоралар тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боғлаб ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар. Амир Ҳусайннинг Кундуздаги ноиб амир Ўлжойту ва Бадахшон волийси Шоҳ Муҳаммад ҳам келиб Темурбекнинг хизматига кириш шарафига муяссар бўлдилар. Темурбек амир Ҳусайннинг зулму бедодлигидан ранжида бўлган бу амирларга дилжўйлик қилди ва анвойи навозишлар кўрсатиб, уларнинг хаста дилига малҳам қўйди. Ўша манзилгоҳда ўтган йили амир Ҳусайдан кўркиб Олой тарафларга қочиб кетган амир Қайхусрав ҳам келиб, Темурбекнинг лутфу эҳсонидан баҳраманд бўлди.

Хулласи калом, Чиғатой улусининг кўпчилик умароси Темурбекка бўйсуниб, хизматкорлик камарини жон белига боғлаб, ҳаводорлик ва вафодорлик мақомида турдилар.

Қўшин Хулмда яна бир мартаба кўрикдан ўтказилди. Олдинга қоровуллар юборилиб, теварак-атроф синчиклаб кўздан кечирилди. Йўллар, хусусан Шодиён дараси обдан тафтиш қилинди. Шундан кейин қўшин яна тартиб билан йўлга тушди.

Балх олдидан сўнги манзил Кўхи шодиённинг кунботар этагида жойлашган Балхоб соҳилидаги Элбурз қалъаси бўлди. Йиди рамазонни шу ерда кутиб олдилар. Ҳайитнинг эртаси куни қурултой чакирилиб, Чиғатойхон наслдан бўлган Суюрғатмиш ўғлон оқ кигизга ўтказилди ва улуснинг олий ҳукмдори деб эълон қилинди: Қурултойда саййидзодалардан саййид Барака, термизлик худовандзодалардан Абулмаолий, Али Акбар, шунингдек, қуббат ул-исломнинг аслзодалари ва улуғ машойихлари ҳам қатнашдилар. Қурилтойда иштирок этган бекларнинг кўпчилиги ва термизлик худовандзодалар: Абулмаолий билан Али Акбар тахтга Темирбекнинг ўзини муносиб

кўрдилар. Лекин Суюрғатмиш ўғлонни тахт устига Темурбекнинг ўзи етаклаб борди ва ўртага тўшалган оқ кигизга ўтказиб, унинг бир учидан ўзи олди.

Эртаси куни нонуштадан кейин Темурбек лашкарини сафлаб, Балх устига етаклади. Йўлда яна кучига куч кўшилди. Янгидан келиб кўшилганлар орасида шибирғонлик Муҳаммадхўжа Апердиннинг ўғли Зинда Чашм ҳам бор эди. Темурбекнинг зафар асар туғи остига шу қадар кўп лашкар тўпландики, тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг ибораси билан айтганда, «кўшиннинг савлатидан тоғу тош, дашту биёбонлар ларзага келди». Хўш, бир умр бутун Туронзаминни ларзага келтириб юрган амир Хусайн бунга чидай олармикин? Бир неча йил уриниб тикланган Балхнинг осмонўпар деворлари, метиндек мустаҳкам буржу боралари теварак-атрофдан мўру малаф бўлиб бостириб келаётган лашкарнинг сиқувига дош бера олармикин? Амир Хусайнга мана шулар етишмай турувди кейинги пайтларда. Шунга қарамасдан, амир Хусайн нимагадир ишонади. Бу сафар ҳам балки бирон ғаройиб воқеа содир бўлиб, уни фалокат ёқасидан тортиб қолар. Ноумид шайтон...

Рамазон ойининг олтинчи куни (1370 йил 5 апрел куни) Балхнинг Ҳиндувон номи билан шуҳрат топган ташки қалъаси чор атрофдан қуршаб олинди. Унинг жанубидаги Навбахор дарвозаси қаршисига Умаршайх мирзо билан Жоку барлос, шаҳарнинг шарқий тарафидаги Ҳиндувон дарвозасига амирзода Жаҳонгир билан амир Оқ Буғо, шаҳарнинг ғарбий тарафига жойлашган Дарби воқеага амир Довуд билан амир Муайяд, шимол тарафидаги Хиёбон дарвозасига Сор Буғо билан Хусайн баҳодир тайинландилар.

Шиддатли камал жанглари икки кун давом этди. Қуршовдагилар тиним билмай хужум қилиб турганлар устига ўқ ва тош ёмғирини ёғдириб, уларни хандақ ва хокрезга яқинлаштирмас, баъзида дарвозадан чиқиб улар билан очикчасига жанг қилар эдилар. Иккала тараф ҳам кўп талофат кўрди. Ана шундай оғир жанглardan бирида Темурбекнинг энди ўн олти ёшга кирган суюкли ва довюрак ўғли Умаршайх мирзо оёғидан ярадор бўлди. Урушнинг иккинчи куни Ҳиндувон дарвозаси тарафдан шаҳарга каттик зарба урилди. Амирзода Жаҳонгирнинг бир гуруҳ қахрамон йигитлари кечга яқин дарвозага ўт кўйдилар. Бошқа дарвозалар қаршисида олиб борилётган жанглари ҳам муваффақиятли борди...

Охир-оқибат, қалъадагиларнинг аҳволи оғирлашди.

Энг даҳшатлиси амирлар орасида бузилиш бошланди. Амир Хусайнни бандга олиб ракибига топшириш тараддудига тушиб қолганлар ҳам топилиб қолди. Бундай шароитда урушни давом эттириш амримаҳол эди. Ха, вазият оғир. Ҳаддан ташқари оғир. Буни амир Хусайннинг ўзи ҳам англади ва нима қилиб бўлса ҳам бу оғир вазиятдан қутулиб чиқишни ўйлади. Бирдан-бир чораси яна Темурбекнинг қалбига йўл топиш. У билан сулҳ тузиш. Лекин у бунга энди кўнармикин? Яна ошиғи олчи бўлиб турган пайтда-я! Лекин амир Хусайн нимагадир ундан умидвор эди. «Темурбек бағри кенг, кечиримли йигит. Олдига тавба-тазарруъ қилиб хат ёзиб юборамен. Унга улуснинг амир ул-умаролиғи керакми? Майли, олақолсин. Кечдим ўшал лавозимдан! Жоним омон қолса бас! Буёғига худо раззоқ, у ўлмаган қулини хору зор қилиб қўймас». Амир Хусайн ўша кечаси Темурбекнинг қароргоҳига тўнғич ўғли Хонд Саидни юборди. Енига умаро, уламо ва машҳур саййидларни қўшди. «Нима бўлса ҳам Темурбекни сулҳга кўндиришлар», деб тавалло қилди, уларга. Амир Хусайн ракибининг сулҳга кўнишига ишонди. Чунки Хонд Саид Темурбекка жиян бўларди. Ундан кечганда ҳам жиянининг кўкрагидан итармас.

Темурбек амир Хусайннинг элчиларини очик чехра билан кутиб олди, уларнинг шарафига кичик бир зиёфат ҳам берди. Жиянини кўпдан бери кўрмаган эди, мажлисда ёнига ўтқизиб, унга мулозамат кўргизди. Амир Хусайн билан аҳлу оиласининг аҳволини ҳам сўраб-суриштирди:

- Падари бузрукворингиз омонму, амирзодам?
- Худога шукр, тоғойи, соғ-саломатлар.
- Наврўз султон-чи?
- Шукр, у ҳам соғ-саломат.

Хол-аҳвол сўрашиш маросими тугагач, Темурбек гапни чўзмай, аини муддаога кўчди:

— Хўш амирзодам, Сизни жаҳонгашта тоғойингиз ҳузурига не юмушлар олиб келди?

Хонд Саид индамай қўйнидан отасининг мактубини чиқариб тоғойисига узатди. Темурбек амир Хусайннинг қисқа, лекин ғаму андуҳ ва тавба тазарруъ билан тўла мактубини олиб диққат билан ўқиб чикди, сўнг уни тахлаб сармуншийга узатди.

— Хусайнбек ортиқча қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз эканлигини англабдур,— деди, сўнг аҳли мажлисга мурожат қилиб,— агар моли омонлик ваъда қилсак умм ал-билодни сизу бизнинг илгимизга топшириб, ўзлари Маккаю мукаррама ва Мадинаини мунаввара зиёратига

жўнаб кетар эканлар. Мухтарам бекларнинг бу хусусдаги фикрлари қандай?

Одатдагидай ҳеч ким биринчи бўлиб фикр айтишга ботинолмади. Темурбек ўнг тарафда ўлтирган саййид Баракага мурожаат қилди:

— Пирим, бу хусусда Сизнинг маслаҳатларингизга муштокмиз.

Саййид Барака сезилар-сезилмас бош ирғаб кўйди, сўнг ўзига хос тамкинлик билан сўз бошлади:

— Аслида мўмин-мусулмоннинг бир-бирига гинакудурат сақлаб юриши ёхуд бир-бирининг қонини тўкиши гуноҳи азимдир. Лекин жиход бошқа. Бунинг устига Хусайнбек икки букилиб сулҳ сўраган эркан, «йўқ» деб бўлмас. Уни авф этгон дуруст. Яна ихтиёр жанобларининг ўзларида.

Аҳли мажлис бунга «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Лекин Темурбек пири айтган гапларни тушуниб турган эди. Бунинг устига эгилган бошни кесадиган одати ҳам йўқ эди, унинг. Лекин Хусайнбекнинг бунақа сулҳларни, ҳатто қасам билан устивор этилган сулҳларни кўп марта бузганини эслаб, ўйланиб қолди. Қим билсин, бугун сулҳ тузиб олиб, эртага яна қанақа каромат кўрсатаркин, бу одам. Бордию Хусайнбекнинг куни унинг бошига тушиб қолса-чи? Хусайнбек ўйлаб ўлтирармикин? Темурбек шуларни ҳам фикр қилди. Лекин барибир ҳукм чиқаришда иккиланиб қолди. Шу ерда отасининг айтган бир гапи эсига тушди. «Сенга ёмонлик қилгон, макру хийла ишлатгон ва ҳатто жанг майдонида сенга қарши қилич кўтаргон бўлса ҳам охири остонангга бош уриб келса, уни кечир!» деган эди ўшанда Тарағой баҳодир ўғлига. Шуларни ўйлаб Темурбек бироз юмшади, инсонийлик туйғуси устун келди, олийҳимматлилиги тутди.

— Пиримизнинг азму қарорлари шу эркан, биз унга бош эгурмиз,— деди Темурбек саййид Баракага қўл ковуштириб,— майли, Хусайнбекнинг арзини инobatга олурмиз,— сўнг Хонд Саидга қараб «бек жанобларининг хунидин кечдик, амирзода. Ҳеч хавотир олмай, Олий ўрдуга келаверсинлар. Бирор кимсанинг ул зотга таарруз илгини чўзмаслиғига қафолат берурмиз...

Элчилар арки олийга қайтиб боришгач, амир Хусайн ўша кечасиёқ Темурбекнинг хузурига боришга азму қарор қилиб, икки эски навқари билан йўлга чикди. Лекин Шаҳри беруннинг ғарбий тарафида жойлашган Хожа рушнойига (бошқа номи Макбарайи Иброҳим Адҳам) борганда қўрқув ва ваҳима босди. Уни Темурбек бу сафар

тирик қолдиришига ишонгиси келмади. Ўзини унинг ўрнига қўйиб кўриб шунақа фикрга келди у. Олий ўрдуга бориш фикридан қайтиб, отининг жиловини Масжиди жомеъ тарафга бурди. Ўша кечани амир Хусайн Масжиди жомеъ ёнидаги хонақоҳда ўтказди. «Яратгон эгамнинг карами кенг, қани тонг отсинчи, буёғи яратган эгамнинг ихтиёрида»,— деди у узоқ вақт мижджа қоқмай хонақоҳ шифтига тикилиб ётаркан. Намози бомдодни ўша масжиди жомеъда ўқиди, шу ерда тунаб қолган мусофирлар билан нонушта қилди. Лекин хонақоҳдан чиқаверишда хунук воқеа юз берди. Тасодифан олдидан чиқиб қолган дарвеш либосидаги бир одам уни таниб қолди.

— Қимсиз? Худо ҳаққи, мен сизни таниёлмай турибмен,— деди амир Хусайн саросимага тушиб.

— Балким, янглишгандурмен, жаноб, маъзур тутсинлар,— дарвеш икки букилиб унга таъзим қилди ва Мақбарайи Иброҳим Адхам тарафга бурилди.

Амир Хусайннинг қўнглига ғашлик тушди. Бу одамни қаерда кўрган? Нега сирли бир оҳангда «балким янглишгандурмен, маъзур тутсинлар», деди. Йўқ-йўқ унда бир сир бор. Уни дарҳол қайтариш лозим. Ҳозироқ гаплашиш керак у билан. Амир Хусайн навқарини дарвешнинг кетидан юборди. Навқар уни мақбара ёнидан топди. Ўзига ўхшаш бир дарвеш билан гаплашиб ўлтирган экан.

— Қани турунг, таксир, Сизни жаноби бек йўқлади-лар,— навқар дарвешни елкасидан тортиб тургизди.

Амир Хусайн «каёқдан ҳам йўликди, энди уни топиб бўлармикин?» деб ташвиш чекиб ўлтирган экан, хайрият дарвеш билан навқар бирин-кетин хонақоҳга кириб келишди. Темурбекка тутиб беради, деб шубҳаланиб ўтирган эди, уни кўриб суюнди. Бир илож қилиб келишиб олади у билан. Ахир олтин ҳамма нарсадан кучли-ку!

— Марҳамат, ўлтирунг таксир — амир Хусайн дарвешга қаршисидан ўрин кўрсатди.

Дуойи фотиҳадан кейин амир Хусайн навқарига «бизни холи қолдирунг!» деб ишора қилди. Навқар чиқиб кетгач, улар — дарвеш билан амир Хусайн, бир-бирларига узоқ тикилиб жим ўлтиришди. Шу аснода амир Хусайн ҳар турли ўй-хаёлга борди: «Нима қилсам экан? Ўлдирсамми, уни? Шериклари бўлса-чи? Яна Темурбекнинг одами бўлмасин, у? Балким, аллақачон Темурбекка хабар бериб улгургандир? Йўқ-йўқ асло бундай бўлмайди. Яхшиси уни муросайи мадорага кўндирмок зарур». Кейин қўлидаги қимматбаҳо узуклардан бирини ечди-да киссасидан бир халта олтинни қўшиб дарвешга узатди:

— Олинг буларни, таксир, бир кунингизга яраб қолар!

Дарвеш шошиб-пишиб унинг қўлидан халта билан узукни олди ва апил-тапил киссасига уриб олийхиммат бу одамга қуллуқ қилди. Амир Хусайн эркин тин олди:

«Хайрият, ришватни олди»: — деди у ичида, сўнг дарвешга сўз қотди:

— Туя кўрдингму?

— Йўқ, таксир!

— Баракалло, кўйнингдагилар билан Маккатиллога уч марта бориб келишинг мумкин.

— Қуллуқ жаноб!

Амир Хусайн дарвешга яна бир бор тикилиб каради, сўнг чап қўли билан соқолини силаб кўйди. Бу «оғзингдан гуллаб кўйсанг, кўрадиганингни кўрасан!» деган огоҳлантириш эди. Дарвеш бунни укди. Икки қўлини кўксига кўйиб «йўқ, жаноб, ўлибманму!» деди. Сўнг амир Хусайн имо-ишора орқали кетишга ижозат берди.

Дарвеш чиқиши билан хонақоҳга навкар кириб қўл ковуштирди:

— Соясини ўзингдан йироқлаштирма, унга кўз-қулоқ бўлиб юр!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат!

Дарвеш чиқиб кетганидан кейин амир Хусайн яна хаёл уммониغا фарқ бўлди. Дарвеш аслида ким бўлди, ўзи? Уни қаерда кўрган? Амир Хусайн ўйлади, кўп ўйлади. Бутун хотирасини онтар-тўнтар қилиб чикди. Лекин, барибир, дарвешнинг кимлигини билолмади.

Навкар шу захотиёқ дарвешнинг изидан тушди. Чорсудаги Исмоил арманининг қовоқхонасига борганда уни кўздан қочирди. У ёқ-бу ёқни титди, қовоқхонага кирди, бозорни қараб чикди. Лекин тополмади. Ана энди ҳаммаси чатоқ бўлди. Хожасига нима дейди, энди? Бир пайт тарвузи қўлтиғидан тушиб саҳхофнинг дўкони олдида турган эди, дарвеш «лип» этиб Токи заргарондан чиқиб қолди. «Хайрият,— деди навкар ичида,— худога бир айтганим бор эркан». Шу пайт олдиндан бир одам қоп ортилган эшагини «хее-хехе»лаб ўтиб қолди. Қарши тарафдан яна бир одам эшак миниб ўтди. Ҳалиги қоп ортилган эшак тўхтаб, бошини бир силкитди-ю, бурнини чийирди. Икки-уч тебранган эди, ортилган қоп ағдарилиб тушди. Сўнг ҳанграганича ҳалиги эшакка ташланди. У эшакнинг мочаси экан, шу ерда бўлди томоша, бўлди томоша... Бунақа пайтда одатда томошачилар кўпаяди. Навкар ҳам оғзи очилиб, эшаклар базмини томоша қилиб қолган экан, бир зумдан кейин қараса, дарвеш яна кўздан

ғойиб бўлибди. Навкар уни кидира-кидира аввал илгари кўрган ерига борди. Лекин дарвеш у ерда йўқ эди. Макбарайи Иброҳим Адҳам ёнида ўлтирган дарвешлар ҳам каёкқадир ғойиб бўлибди...

Хар иккаласи амир Қайхусравнинг дарвеш киёфасига кириб олган хуфялари экан. Амир Хусайн билан учрашган дарвеш бор гапни макбара ёнида ўлтирган шеригига айтди, у эса аллақачон шаҳардан чикиб амир Қайхусравнинг қароргоҳига қараб йўл олган эди... Қайхусрав эски рақибининг аҳволдан ҳабар топгач, бор гапни Темурбекка бориб айтди.

— Зудлик бирлан ўша ерга чапдаст йигитлардин ўн-ўн иккисини юборинг, — деб тайинлади Темурбек амир Қайхусравга, — уни тириклайин тутиб келишсун, йўлда таъди ва таарруз қилишмасун, бирон аъзосига захм етказишмасун!

— Хўп, ҳазрати бек!

Амир Қайхусрав ўша кун икки кечкурун ўн икки нафар эпчил йигитни танлаб, сахар пайт дарвеш либосида шаҳарга жўнатди. Жўнашлари олдидан Темурбек тайинлаган гапларни яхшилаб уқтирди уларга...

Амир Хусайннинг кайфияти яна бузилди. Ландавур навкар дарвешни қочириб ўлтирибди. Дарвеш Темурбекнинг одами эканига энди ҳеч шубҳа қолмади унда. У аллақачон бориб, бор гапни айтган. Одамлари хали замон келиб қолишади ва унинг қўл-оёғини боғлаб Темурбекнинг олдига элтишади. У нима қила олади? Шу ерда кўз ўнгида пичоғини қайраб турган девсийрат жаллод намоён бўлди. Кўнглини каттиқ ғашлик босди. Шундай хаёллар билан қандай қилиб масжид минорасининг устига чикиб қолганини ҳам билмай қолди. Қўрқув ва саросима оғушида теварак-атрофга разм солди. Бирдан кўзи Дарвозайи ислом тарафдан кириб келаётган дарвешлар тўдасига тушди. «Дарвозада турғонларга нима жин урди, нега уларни ичкарига киритди — деди дарғазаб бўлиб амир Хусайн, лекин шу ондаёқ эсига келди: — Ахир дарвеш халқи эркин халқ, йўлини ҳеч ким тўсмайди. «Ё ху, ё Аллоҳ! Ҳақ дўст ё Аллоҳ!» деб истаган тарафига кетаверишади улар. Амир Хусайн анча вақтгача минора тепасида дарвешларни томоша қилиб турди. Дарвешлар Чорсуга келганларида кўздан ғойиб бўлдилар, лекин хиёл ўтмай, Хиёбони хонда кўриндилар. Дарвешлар бора-бора масжидга яқинлашиб қолдилар. Амир Хусайн булар шунчаики жўн дарвешлар эмас, балки Темурбек юборган одамлар, унинг қасдида келишяпти деб шубҳаланди-да,

дархол минорадан тушиб, шоша-пиша масжид ичига кирди ва тахоратхонага яширинди. Лекин, барибир кутулиб қололмади. Дарвешлар уни тутиб олдилар. Амир Хусайн нима дейишини билмай, қалт-қалт титрарди. Бир пайтлар одамлар тик қарашга ҳайикқан бу одамнинг ўткир кўзлари энди дарвешлардан шафкат тилаб жовдираб турарди. «Дарвеш»лардан бири хуржунидан қоп билан аркон олди, иккинчиси хирқасининг пешини кўтариб, ёнидан шопдай пичоғини суғурди.

— Нима қилсангиз майли, розимен, факат ўлдирманглар! Шафкат қилинглар! — амир Хусайн ўзини дарвешларнинг оёғи остига отди, кўп ялиниб-ёлворди.

— Бу зилдек маҳлукни кўтариб юрамизму, бошини олиб борсак бўлади-да, — деди ҳалиги пичоғини кинидан суғуриб турган дарвеш.

— Рост айтасен, Султон Али, — деди сал ёшроғи, қопга солиб орқалаб олганинг билан кўчада миршаб суриштириб ўғрига чиқариши мумкин.

— Дарвозадан ҳам олиб ўтолмаймиз, соқчилар бор, — деди уларнинг яна биттаси.

— Шошманглар, биродарлар, мен бунинг чорасини ўйлаб қўйганмен, — деди Тўлан жарчи — улардан ёши улуғи ва хуржунидан рўмолга ўралган тугунни олди.

Дарвешлар «у не чора ўйлаган эркан?» деб ҳайрон бўлишди. Ҳамманинг кўзи тугунда. Тўлан жарчи тугунни ечиб ичидан ғариб бир дарвеш либосини олди ва амир Хусайнга узатди:

— Бунни кийиб олинг, аълоҳазратлари! Факат тезроқ бўлинг, фурсатимиз йўқ.

Амир Хусайн тирик қолганига шукр қилди, апил-тапил хирқани кийди. Кийинар экан, икки кўзи ҳалиги пичоқ яланғочлаб турган дарвешда эди. Амир Хусайн кийиниб олгач, ҳамма уни кизгин табриклаб кетди:

— Э... э..., ярашди, муборак бўлсин!

— Худди ўзи бўлди-қолди.

— Кечагина амир ул-умаро. Улусда олий мартабали зот. Бугун эса ҳамма катори, дарвеш! Ҳа-ха-ха...

— Хафа бўлманг, ҳазрати амир! Шу бугундин бошлаб дунёнинг ташвишларидин фориғ бўлдингиз.

Амир Хусайн тақдирга тан бериб, лом-мим демай бир четда турарди. Ишқилиб ўлдиришмаса бўлди. Унинг айни пайтдаги бирдан-бир тилаги шу эди...

Дарвешлар кўчага кун ботай деганда чикдилар ва Хиёбон дарвозасига қараб йўлга тушдилар.

— Ё Аллоҳ ҳақ дўст, ё Аллоҳ...

Дарвешлар лашкаргоҳга ярим кечада етиб келдилар ва амир Хусайнни Кайхусравга топшириб ўз ўринларига қайтдилар. Кайхусрав рақибини шундай ғариб бир аҳволда кўриб суюнчи ичига сиғмай кетди. Бир пайтлар иниси Кайкубодни ўлдирган, ўзини эса бир умр қувғунда тутган бу олий зотнинг тақдири энди унинг қўлида. «Ал қассосу мин ал-ҳақ!» деб бекорга айтилмаган. Асир ва ғолиб бир неча дақиқа нима дейишни билмай, бир-бирларига тикилиб турдилар. Кўнгилларидан кечган ўй-фикрни уларнинг юз-кўзларидан билиб олса бўларди. Кайхусрав ғолибларга хос гурур ва сурур, амир Хусайн эса ундан ҳадик олиб турарди. Чунки хун ҳаққи бўйнидалигини яхши биларди. Лекин Кайхусравдан шафқат тилаш у ёқда турсин, ҳатто узр ҳам сўрамади. Бунга гурур йўл бермайди. Кайхусрав ниҳоят, рақибининг устидан қулди:

— Ҳўш, қалайсиз энди, улуғ амир?

— Ҳамма қатори.

— Тақдирдин кўркмайсизму?

— Асло. Тақдирдин ҳеч ким қочиб қутулолмаган. Балки буни сиз уддаларсиз, жаноби Кайхусрав? — амир Хусайн ўз навбатида унинг устидан қулди.

Кайхусрав бўш келмади.

— Ҳа тўғри айтасиз, Хусайнбек. Лекин сиз буни биздан олдинроқ бошдин кечиурсиз.

Сухбатнинг буёғи яхши кечмади. Тарафлар бир-бирларини оғзига келган ибора билан ҳақорат қила кетдилар. Агар амир Муайяд кириб қолмаганда улар муштлашиб кетишлари ҳам ҳеч гап эмас эди.

Амир Хусайн ўша кечани қоровулбегининг чодирда ўтказди. Эртаси куни эрталаб амир Кайхусрав икки қоровул йигит билан бирга уни хоннинг чодирига ҳайдаб олиб борди. Темурбекдан бошқа барча беклар шу ерда эканлар. Темурбек биров ҳаяллаб келди. Кирибок чодирни гирд айланиб ўлтирган беклар билан хонга назар ташлади. Ҳаммаларининг юзларида севинч, тантана. Фақат Хусайнбек бир четда тик турарди. Кўзлари ғамгин, юзида кўрқув ва ёлвориш аломатлари. Нима бўлса ҳам тирик қолишини ўйлади. Темурбек такаббур, калондимоғ бу одамни шу алфозда кўриб, унга бир қадар ичи ачиди. Бундай кунга қолгунча жангу жадалда ўлиб кетган яхшироқ! Лекин унинг бунга фурсати бўлмаган. Ҳамма вақт очиқ жангда ўзини олиб қочиб, бошқаларнинг қиличи ёрдамида вилоятлар очиб келган. Эндиликда эса уни дейдиган одам йўқ бунда. Тўғриси, одамларни ўзидан қочириб қўйди у. Ҳозир бўлса анови мўғул билан Кайхусрав оёғини

ўпгудай бўлиб турибди. Йўк, Темурбек бунақа пасткашликка бормайди. Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган афзал. Бу — марднинг иши. Лекин, нима бўлса ҳам унинг бугунги аянчли қисматига ачинди. Хон Темурбекка ёнидан жой кўрсатди. «Йўк, бизга шу ер ҳам бўлаверади», деб келган пойгакда чўк тушмоқчи бўлдию, хоннинг гапини икки қилмаслик зарурлигини эслаб, қўл ковуштириб таъзим қилди ва хон кўрсатган ерга бориб ўлтирди. Хон ҳаммани бир-бир назардан кечириб олгандан кейин, сўз очди:

— Кўп замонлардин бери элу улус бузулиб, халқ бошига кўп мушқулликлар тушди. Бизлар ҳам кўп азоб чекдик: Мана шуларга бош сабабчи бўлгон одам бугун қаршингизда турибдур. Ана у!

Хон қўлини найза қилиб амир Хусайинни кўрсатди. Сўнг масалани ўртага ташлади:

— Мухтарам беклар бу зотга не жазони раво кўрадурлар?

Ҳеч кимдан садо чикмади. Сўнг хон ўгрилиб Темурбекка қаради. У хондан кўзларини олиб қочди. Нима, буларнинг ҳаммаси Хусайинни жазога тортишга қаршими, ўзи? Нега оғзига талқон солиб ўлтиришибди. Ундай бўлса биз не учун тоғу қирлар ошиб, не азоб бирлан бу ерларга келдик? Хон ўйлаб кайфияти бузилди. Яна аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Хўш, нима қилдик энди? Амир Қайхусрав даст ўрнидан турди ва бориб хоннинг оёқларига йиқилди:

— Хон ҳазратлари! Амир Хусайин бундан ўн йил аввал иним Қайкубодни ноҳақ ўлдирди, менинг ҳам жонимга касд қилди. Фақат чет юртларда қочиб юриб жон сақладим. Инимнинг хунини талаб қиламен!

Хон ўгрилиб яна Темурбекка қаради. Лекин у парвойи палак бўлиб, чодирнинг шифтига қараб ўлтирарди. Ҳозир, унинг фикри амир Хусайиннинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин эди... Шу пайт амир Ўлжайту билан Али Муайяд амир Қайхусравнинг ёнига кирдилар.

— Қадимий ёсо ва юсунга биноан, деди хон охири, — жаноб Қайхусрав инисининг хунини талаб қилишга ҳақли. Биз бунга рози-ризалик берурмиз.

Амир Хусайин ранги ўчиб тахтадай қотганча мик этмай турарди. У ялиниб-ёлвормади ҳам, сўкинмади ҳам. Чунки бундан энди фойда йўк эди. Бўлар иш бўлди. Буни хон жамоага биринчи марта мурожаат қилганидаёқ англаган эди.

Амир Кайхусрав, Ўлжайту ва Муайяд амир Хусайнни шу захотиёк сургаб ташқарига олиб чиқдилар ва четга олиб ўтиб катлга етқиздилар. Бу мудҳиш воқеа 1370 йилнинг 12 апрелида содир бўлди. Болалари ва яқинлари амир Хусайннинг жасадини хожа Уккоша қабристонига элтиб тупрокка топширдилар.

ОРЗУНИНГ УШАЛИШИ

Амир Хусайннинг ўртадан кўтариб ташланиши Чигатой улусида кўпдан бери давом этиб келаётган парокандалик ва бошбошдоқликка барҳам берди. Халқни ташқи душмандан ҳимоя қиладиган, унинг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлай оладиган марказлашган қудратли давлатни барпо этишга йўл очилди. Лекин бундай давлатни барпо этишнинг ўзи бўлмади. Темурбек бунинг учун жуда кўп тер тўкди, ҳаётини тикиб курашди.

Суюрғатмишхон билан Темурбек Жуғам барлоснинг ўғли амир Муродни Балх ва унга тобеъ музофотлар устидан ҳоким этиб тайинлаб, Самарқандга йўл олдилар, Қашқадарё соҳилида жойлашган Хушмиш марғузорида келиб кўндилар ва шу ерда икки ой туриб давлатни маълум даражада шакллантириб олдилар. Амир Довудни Самарқандга ҳоким этиб тайинлашди. Жоку барлос, амир Сайфиддин, Искандар, Ардашир қавчин каби мўътабар амирларни туманбоши, мингбоши ва тавочигири лавазимларига кўйдилар. Сор Буғо, Хусайн барлос, амир Оқ Буғо, Ҳожи Маҳмудшоҳ, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ бахши девонбеги этиб тайин этилдилар. Шу тариқа ҳар бир амир қобилияти ва тутган мавқеъига яраша турли мансаб ва лавозимлар билан сарфароз этилди. Хушмиш марғузорида турганларида теварак-атрофдан жуда кўп беклар ва турли мансабда турган кишилар Темурбекнинг зиёратига келиб, уни катта зафар билан муборакбод этдилар ва унинг лутфу эҳсонига сазовор бўлдилар.

Ез этаклаб қолганда хон билан Темурбек Самарқандга кўчиб келиб, уни Чигатой улусининг пойтахти деб эълон қилдилар. Ўша пайтларда Самарқанди фирдавсмонанд жуда ночор аҳволга тушиб қолган эди. Кўп йиллар давом этган урушлар ва талон-тарожлар орқасида ярим вайронга айланиб қолган, бу қадимий шаҳар халқининг қарийб ярами қаёқларгадир кўчиб кетганди. Кўчиб келганларининг иккинчи қуни Темурбек амир Довуд, Оқ Буғо, Ҳожи Мухуммадшоҳ ва Давлатшоҳ бахшиларни етаклаб, эрта-

дан-кечгача шахар айланди. Таъмирлаш ва тузатиш ишларига масъул саркорлар тайин этди. Уша куни кечкурун чакирилган кенгашда уламо, умаро билан аркони давлатни ўтмишда содир бўлган ур-йиқитлар ва фитна-фасодлар оқибатида мамлакат этагига ёпишган ғуборни супуриб ташлашга, рааё ва юрт ахволини тузатишга рағбатлантирди. Фатарот йиллари Самарқандни тарк этиб теварак-атрофдаги узок-яқини қишлоқларда истиқомат қилиб турган бечораларни тез фурсат ичида Самарқандга кўчириб олиб келиш буюрилди.

Темурбек Самарқандни обод қилиш масаласи билан боғлиқ ишлардан фориг бўлгандан сўнг, хижрий 771 йилнинг тирмоҳида (1370 йил июл ойида) катта қурултой чакирди. Қурултойга барча шахар, тумонот, хазоражот, садажот ва вилоятларнинг ҳокимлари келишди. Унга Арсиф ва Қандаҳор ҳокими Пиршоҳ орлот билан Шибирғон ҳокими Зинда Чашмдан бошқа барча беклар келишди. Зинда Чашм, масалан, Темурбекнинг чопарига қурултойга албатта боришни айтди, лекин аҳдида турмади. Бу ҳам етмагандай ўғли Тилочини олиб қурултойга бораётган Пиршоҳ орлотни «бирон кун меҳмон бўлиб кетинг» деб йўлда тутиб қолиб, тунда ўлдирди. Зинда Чашмдан бошқа битта-яримта гарданкаш ўшанда қурултойга келмади. Шунга қарамай, қурултой кўнгилдагидай ўтди. Унда гап асосан, эл-юрт ишини тартибга келтириш, уни обод қилиш, рааё ва аҳли ҳунарнинг ҳол-ахволини яхшилаш хусусида борди. Бу ҳақда Темурбек куйиниб гапирди. Ўзини билмаган баъзи бекларга сиёсат ҳам қилди. Охири хон ва унинг номидан ушбу амру фармонни эълон қилди; «Катта-кичик шахар, қасаба, қишлоқда ўзига яраша масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино этулсин, катта йўллар устида мусофир ва фақир мискинларга лангархоналар қурилсун, беморлар учун шифохоналар бунёд этсунлар ва уларга ҳозики замон табиблар тайин қилсунлар. Раиятдан хирож йиғишда аларни оғир аҳволга солиб қўйишдан ва эл-юртни қашшоқликка тушириб юборишдин ўзларини тийсунлар, негаки, рааёни хонавайрон қилиш хазинанинг ғариблашишига олиб келадур. Хазинанинг ғариб бўлиб қолиши эрса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўладур, бу эрса, ўз навбатида, салтанатни кучсизлантирадур, они охирақибат инқирозга олиб келадур.

Ва яна уқиб олсинларким, кимки бирон саҳрони обод қилиб унга қориз қурса, боғ қўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётгон ерни обод қилса, биринчи йили андин ҳеч

нимарса олмасунлар, иккинчи йили рааё ўз рози-ризалиғи бирлан берганини олсунлар, учинчи йили белгиланган хирож олинсун.

Агар калонтарлар ва амалдорлар фуқароға жабр-зулм қилсалар ва шу йўл бирлан аларга зарар-зиён етказсалар, етказилган зарарни алардан ундуриб, жабр кўрғонларға берсунлар, токи алар эски ҳоллариға келсунлар».

Ҳокимиятнинг бошланишида қилинган бу сиёсат тез орада ўз самарасини берди. Сиёсатдан кўркиб ҳеч ким хирожни белгиланган миқдоридан ортиғини олмайдиган бўлди, ўз ерини ва ҳаттоки ёбисаларни обод қилғувчилар кўлайди. Аҳли синоатга ҳам руҳ бағишлади бу фармойиш. Икки-уч йил ичида шаҳарлар обод ва фаровон бўлиб кетди. Хунармандчилик ва савдо-сотик ривож топди...

Қурултойнинг эртаси куни Амир Темур аҳли аёли ва хизматкорларини олиб ота юрти Кешга жўнаб кетди. Кешликлар, каттаю кичик, ёшу қари кўчага чиқиб буюк халоскорни шоду хуррамлик билан кутиб олди. Темурбек шаҳарга қираверишда, одамлар кўп тўпланган ерда, отдан тушди ва халойиққа чуқур таъзим бажо қилди. Шаҳарнинг улуғлари унинг бошидан нисор сочдилар...

Амир Темур шаҳарга келган биринчи кунёк ҳар сафаргидек, Гунбази саййидонга борди, отаси, онаси ва пири бузурғларнинг муқаддас мазорларини зиёрат қилди. Машойих, жорубкашлар, етим-есирларга садақалар улашди. Эртаси куни туғилган қишлоғи Хожа илғорга борди. Хожа Аламдор мазорини зиёрат қилди, Чилла булокнинг ширин ва шифобахш сувидан тўйиб-тўйиб ичди.

Кешда турган кунлари Амир Темур Зинда Чашм исёнини бостириш ва жангарининг ўзини итоатга келтириш хусусида бош котирди, чунки унинг бошқа вилоятларга тааррузи борган сари ортиб кетаётган эди. Зинда Чашм хон билан Темурбек Жайхундан ўтиб кетиши билан Балхни, орадан бир ҳафта ўтмай Термизни босиб, халққа жабр етказди, мол-мулкани талон-тарож қилди. Айни шу пайтда бу гарданкаш ва ғоратгар Термизда турган эрмиш. Ва яна унинг худовандзода Абулмаолий билан Амир Темурга қарши тил бириктиргани ҳақида хабар олинди.

— Ўтни аланга олмасдан туриб ўчириш керак,— деб қолди у бир куни Жоку барлосга.— Шибирғон бирла қаноатланиб ўлтирса, садқайи саримга эрди. Лекин Зинда Чашм Балх бирлан Термизга даъвогарлик қилиб турадур. Агар ўзига кўйиб берсак, эртага яна қаерларга даъвогарлик дамани уради, бунни худо билади.

— Бу туз кўр қилғур бойўғлидан ҳар не кутса бўлади,

хазрати бек. Агар ижозат берсалар, ани ўзим бориб дафъ этсам,— дея Жоку барлос кўл ковуштириб бош эгди.

— Олий химматингиз учун миннатдормен, бек ога. Йўқ демаймен, майли боринг. Аввал ваъз-насихат қилиб они инсофга келтуринг. Бехуда кон тўкишдин не фойда. Агар ваъз-насихатингизни олуб, ҳузуримизга келса, олий мартабали амирларимиз қаторидин жой тайинлағаймиз. Биз онинг гуноҳларидин ўтдик, жони молидин кечдик.

Ха, Амир Темур Зинда Чашм кўп ёмонликлар қилса-да, олийҳимматлик кўрсатди. «Лекин бу бебош амир бунинг кадрига етармикин?» Жоку барлоснинг хаёлидан шу фикр кечди.

— Амру фармонингиз бош устига, хазрати бек! Хотирингиз жам бўлсун, айтгонингиз бўлур.

Жоку барлос рухсат олиб ташқарига чикди-ю ўйлашиб қолди. «Нега бундай масъулиятли ишни менга топширди? Ахир Зинда Чашм бирлан эски кадрдонлигимни билардику. Шуни билатуриб, мени бу ишга юбораяпти. Ишончми, ё имтиҳонми бу? Ишонч ҳам, имтиҳон ҳам,— деди у ичида ва Темурбекнинг ақлу заковатига яна бир бор қойил қолди. Хатто унинг Зинда Чашмдай хавфли душман билан қўшилиб кетишидан чўчимади. Аксинча, унга ишонди. «Йўқ, Жоку барлос сенинг бу катта ишончингни оқлайди».

Жоку барлос икки кунлик тайёргарликдан кейин Термизга жўнаб кетди. Арғуншоҳ Бурдаликий манглай қисм билан сал олдинроқ кетди. Зафар асар лашкар Термиз остонасида пайдо бўлиши билан Зинда Чашм ва унинг одамлари шаҳарни ташлаб қочдилар. Арғуншоҳ Бурдаликий билан Жоку барлос уларни изма-из таъкиб қилиб кўприкдан ўтдилар, бироқ қувиб етолмадилар. Зинда Чашм бирон ерда тўхтамай йўл босиб, зўр машаккатлар ила Шибирғонга етиб олди ва унинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Жоку барлос Шибирғонни чор атрофидан қаттиқ қуршовга олди. Қалъа теварагига шу қадар одам кўп йиғилган эдики, гўё Зинда Чашм ўшанда санги суроҳга тикиб қўйилган мурдага ўхшарди, аскарлари бўлса девордан бош кўтаролмай қолди. Бир неча кун икки ўртада борди-келди бўлди. Зинда Чашм ўртадаги қадимий дўстликка эътимод қилиб қалъадан чикди ва кадрдон дўстининг олдига борди. Икки дўст ўртада гўё ҳеч нарса бўлмагандай ҳамманинг олдида кучоклашиб кўришдилар. Тўкин дастурхон устида улар бир пайтларгача у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Пировардида, Жоку барлос хазрати хон ва Амир Темур хазратларининг ваъз-насихатлари ва илтифотларидан

сўз очди, уни хазрати олийларининг лутфу эхсонларидан умидвор килди. Зинда Чашм эски кадрдонининг ваъзнасиҳатларини эътибор ила эшитди, бу гапларга ишонди ҳам. Лекин, барибир, хадик олди. Хонни-ку билмайди-ю, Темурбек шунча жиноят килган одамни кечирармикин? Бу одам мўлтонилик қилаётган бўлмасун яна? Олиб бориб тўғри жаллоднинг кўлига топшириб қўймасмикин? Бундай ҳол кўп бўлган. Зинда Чашм мана шуларни ўйлаб ваҳимага тушди. Жоку барлос Зинда Чашмнинг кайфиятини кўриб, у ҳам тараддудга тушди. Яна таклифга «йўк» деса-я! Жоку барлос дарҳол уни юпатишга ҳаракат килди:

— Хавотир олмангиз, бек. Темурбек жаноблари Сиз хакингида яхши фикрдалар. Худо ҳаққи, унинг яхши гапларини мана шу кулоқларим бирлан эшитганмен,— дея Жоку барлос кулоқларини бир-бир ушлаб, сўзида давом этди: — Темурбек мулоҳазали ва кечиримли одам. Ва яна субутли одам. Буни ўзингиз ҳам яхши биласиз. Бошқача бўлғонда, мен орангизга тушмағон бўлур эрдим.

Зинда Чашм иккиюзламачилик килди.

— Йўғ-е, бек, шунчаки ўзим. Сизга ишонамен, банданинг гуноҳидан ўтсалар бир умрга Темурбек хазратларига содиқ қул бўлуб қолардим.

Жоку барлос дўстининг гапини бўлди:

— Қул деганингиз нимаси? Қул эмас, балки олий қадар умаро сафида бўлурсиз, Зиндабек!

— Айтганингиз келсун, биродари азиз.

Жоку барлос дўстини хотиржам бўлсин учун кўнглини хуш қилатурғон яна кўп илиқ гапларни айтди.

— Майли, розимен,— деди охири Зинда Чашм,— худонинг айтгани бўлур, бандасининг эрмас. Пешонага нима битилғон бўлса кўрурмиз. Бир туғилмоқнинг бир ўлмоғи бор.

Аммо Зинда Чашм барибир дўстининг ширин сўзларига эътимод қилмади, ўзини ҳалокат гирдобиде деб фараз қилди. Лекин илож канча? Такдирга тан бериб бўйинини итоат бўйинтуруғига солиб, Суюрғатмишхон билан Темурбекнинг остонасига бош уриб боришга рози бўлди. Самарқандга яқин қолганда Зинда Чашм, дўстининг эътирозига карамай, бошига чипта қоп ёптириб, қиличини бўйнига осди, сўнг кўлларини орқасига қилиб боғлатиб олди. Бу ўлимга розилик билдириш аломати эди. Лекин у бекорга ховотир олган экан. Жоку барлос тўғри айтибди: Амир Темур билан хон уни яхши кутиб олдилар, унга подшоҳона лутф-эхсон кўрсатдилар.

— Келиб яхши килдингиз, Зиндабек. Биз Сизнинг ва мулозимларингизнинг хунидин кечдик,— деди хон тиз чўкиб, бошини куйи солиб ўлтирган Зинда Чашмга. Ва шу заҳотиёк эшик оғани чакиртириб, бошидан қолни олиб, қўлларини ечишни буюрди. Зинда Чашм эмаклаб бориб аввал хоннинг, сўнг Темурбекнинг пешини олиб юзига суртди.

Ўша куни Зинда Чашм ва унинг мулозимлари шарафига катта зиёфат берилиб, унга зарбоф чопон, мурассаъ камар, саркорлик ҳисобидаги тозий отлардан тўккизтаси, бир қатор туя, юзта қўй инъом килинди. Энг муҳими, Шибирғон вилоятини яна ўзига қайтариб бердилар. Мулозимлари ҳам муносиб совға ва нақдиналар билан сийландилар. Зиёфат охирида Амир Темур ҳамманинг эътиборига карата аччиқ бир ҳақиқатни айтди:

— Тангри таоло давлатни хуш кўрган бандасига берди. Унинг карами кенг, марҳамати чексиз. Сизни бундин ҳам юксак мартабалар кутади, Зиндабек. Шукр қилайлик яратганга! Эл-юртга садоқат бирлан хизмат қалайлик, рааёнинг бошини силайлик, худонинг қаҳрига қолишдан эҳтиёт бўлайлик. Чунки бергувчи ҳам, олгувчи ҳам яратган эгамнинг ўзидур.

Ха, бу гаплар ҳаётдан олинган. Аччиқ ҳақиқат! Темурбек саркашлик қилган одамни бир кечиради, иккинчи марта гуноҳидан ўтади, лекин учинчи марта асло кечирмайди. Шундай қилганлар унинг газабига дучор бўлади. Ҳаёт хирмони йўқлик шамолига совурилади. Зинда Чашм буни тушунди.

Шундайлардан бири амир Боязид жалойир Хўжанд вилоятига эътимод қилиб, Суюрғатмишхон ҳукуматидан юз ўғирди. Амир Темур унга одам юбориб насихатлар қилди, қинғир йўлидан қайтармоқчи бўлди — қулоқ осмади. Лекин оқибати яхши бўлмади. Қабиладошлари уни тутиб хоннинг олдига келтурдилар. Балҳни ўз тасарруфига киритиб олишга уринган Элчи Буғо сулдус, Шибирғон билан сийланганига қарамай, кўрнамаклик қилган Муҳаммадхўжа Аперди найманларнинг қисмати ҳам шундай бўлди.

Хулласи калом, Зинда Чашм ва юқорида номи зикр этилган амирлардан кейин яна битта-яримта саркаш Суюрғатмишхон билан Амир Темурнинг оёғига бош урдилар. Итоаткорлик ва хизматкорлик камарини белга боғлаб, тобеълик лавозимини ўрнига қўйдилар.

ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕБ...

Шу тарика киска вақт ичида Мовароуннахр, Балху Бадахшон Чиғатой улусига қайта бирлаштирилди. Лекин, улус ҳали эски, ҳеч бўлмаса, 1251 йилдан кейинги ҳолига, қайтганича йўқ. Хоразмнинг Чиғатой улусига қарашли шарки-жанубий қисмини, Қот ва Хива шаҳарлари билан бирга қўшиб, Олтин Ўрда ўз тасарруфига киритиб олди. Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Хоразм ўша Олтин Ўрдалиқ нуфузли амирлардан Нонгадойнинг авлоди қўлида эди. Тарихда Жете ва Мўғулистон номи билан машҳур бўлган Еттисув ва Чу воҳаси Анқо тўра, Қамариддин ва Авранг Темурга ўхшаш бир гуруҳ амирлар қўлида бўлиб, улар ҳокимият таллашиб, бир-бирлари билан ёқаллашиб, халқнинг тинқасини қуритаётган эдилар. Қошғар эса дуғлот амирларининг қўл остида эди. Аслини олганда, Жете ҳам бир замонлар, яъни 1227—1250 йиллари, яна ўша Чиғатой улусига қарарди. Қискаси, Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Мўғулистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни яхши деб бўлмасди. Энг даҳшатлиси, жетеликлар тез-тез Фарғона, Сайрам ва Туркистонга бостириб кириб, таянч аҳолини талон-тарож қилиб турардилар. Мовароуннахрни бўлса Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда хонларию феодаллари ўз ҳолига қўймаётгандилар. Улар ҳам улуснинг чегарага яқин кишлоқларини талаб кетаётган эдилар. Талон-тарожлик хуружлари, айниқса, қишда, кўчманчилар озик-овқат, е-хашак ва кийим-кечакдан қийналиб қолган дамларда, кўпроқ уюштирилди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, бундай хуружлар деярли ҳар йили қишда такрорланиб, кўчманчилар баъзида ҳатто Самарқанд билан Бухоро остонасигача бориб, юртни тарож қилиб қайтардилар. Кўпчилик тарихнавислар тўғри айтганидек, Жете билан Оқ Ўрдада турғунлик қарор топмас экан, Фарғонанинг ҳам, Мовароуннахрнинг ҳам тинчлиги бўлмайди. Хоразмнинг Олтин Ўрда таъсири доирасида қолиши эса Мовароуннахрнинг Бухоро, Қоракўл каби чегара вилоятларини, қўйингки, унинг марказий қисмини хавф-хатар остида қўярди.

Амир Темур мана шулар хакида ҳам кўп ўйлади; хон билан амирлар ва аркони давлат билан кўп кенгашди. У энг аввал Чигатой улусини асл ҳолига, Чингизхондан қандай қолган бўлса шу ҳолига келтириш, Мўғилистон билан Оқ Ҳудуднинг тааррузига барҳам беришга ва бу мамлакатлар билан дўстона муносабатни қарор топтиришга азму қарор қилди.

ХОРАЗМ МУХОРАБАЛАРИ

Тахминан беш-олти йилдан бери Хоразм устидан қўнғирот қавмидан чиққан амир Нонгадойнинг ўгли Хусайн Сўфи ҳукм юргизиш келарди. Амир Темур бошда, аслида Чигатой улусининг бир қисми бўлган бу мамлакатни яхшилик билан, музокаралар йўли билан қайтариб олиш ва улусга қўшиш сиёсатини тутди. Шу мақсад билан хижрий 772 йилнинг кузида (1371 йилнинг март ойида) Хоразмга Алуфа товачини элчи қилиб юборди. Хусайн Сўфининг номига битилган мактубда хусусан мана бундай дейилганди: «Қот бирлан Хивақ аслида Чигатой улусига тегишлидур. Локин кўп муддатдин бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруф қабзасига кирғизиш олмишлар. Энди, инсоф юзасидин, уни, барча тобеъ ерлари бирлан қўшуб, Чигатойхон хонадони мулозимларининг илғига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлуб қолишига умид билдириб қолурмиз». Алуфа товачи бир неча кун Гурганжда туриб қолди. Темурбек эса орзиқиб Хусайн Сўфидан мактубга жавоб қутди. Лекин, Хусайн Сўфи ўта қайсар ва мутақаббир одам эканлигидан беҳабар эди. Алуфа товачи бир куни унга «жаноби олийлари, қайтишга ижозат берсалар, соҳибқирон ҳазратлари маҳтал бўлуб қолмасунлар», деганда, «ўша соҳибқиронинг ким бўлибдур, ўзи? Элчи юбориб ўлтурғондин кўра ўзи келса бўлмасму эрди, ўлтуруб бир гурунг қилардик», деди ва истехзоли қилиб қўйди. Орадан анча кун ўтгандан кейин Хусайн Сўфи элчини чакириб, томдан тараша тушгандай қилиб қўлига жавоб мактубини тутқазди ва ниҳоят юртига қайтишига ижозат берди. Элчи остонага борганда, «инимиз Темурбекка айтиб қўй, бизни ахён-ахёнда йўқлаб турсун», деди. Хусайн Сўфининг мактуби дағал ва ҳақоратли сўзлар билан ёзилган эди. Айниқса, киноялар билан тўлиб-тошган сўнгги гаплари юракка қаттиқ ботди. Аччиғига илон пўст ташлайдиган сўзлар эди улар. Мактуб

итмомида бундай дейилган эди: «Бу вилоятни тиг кучи бирлан қўлга киритғонмиз. Даъвогар бўлса, они факат тиг кучи бирлан олиши мумкин». Қаранг, бу сўзлардан уруш иси анкиб турибди. Хусайн Сўфи Амир Темурни очикдан-очик урушга чорлаб турибди. Амир Темур мактубни ўқиб кўриб; хайрон бўлди: Бу — соҳиби тахт одамнинг сўзи эмасди. «Биз, ахир ундан Хоразмни бўшатиб чикиб кетишни талаб қилаётғонимиз йўқ-ку! Факат бу ерлар Чигатой улусига қарашли ерлар, улуг Чингизхоннинг амру фармони бирлан Чигатойхонга берилган. Амир Нонгадой улусда кучайиб кетган ўзаро урушлар вақтида вазиятдан фойдаланиб, уни эгаллаб олган. Факат шуни эътироф қилчб, Хоразмнинг шарқи-жанубий қисми Чигатой улусига тегишли эканини тан олишни талаб қилдик, холос. Агар Хусайн Сўфи шуни тан олса, Хоразмни унга қолдиришни хон бирлан кегашиб турғон эрдик. У бўлса элчини ҳам, бизни ҳам ҳақорат қилиб ўлтирибди. Ва, ҳатто урушга чорлаётди. Э, хом сут эмган банда! Наҳотки, минглаб бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилишини истайдурсен!»

Элчи Хоразмдан қайтиб келган қуниёк Темурбек хон билан келишиб, машойих, уламо, умаро, вузаро ва арқони давлатни кенгашга чакиртирди ва бор гапни ўртага ташлади. Кенгаш қиска, лекин эхтиросли маърузалар билан ўтди. Ҳамма амир Хусайнни қоралади, бу мутакаббир, урушқоқ одамнинг таъзирини бериб қўйишга даъват қилди.

— Хусайн Сўфи ҳаддидан ошибдур чоғи, они ҳовуридан тушириб қўйиш керак!

— У асли ким бўлибдурки, Сиздек олий мақом подшоҳни яккатозликка чакирса!

— Тезлик бирлан бу телбанинг таъзирини бериб қўйиш даркор!

— Хохиши уруш эркан, илож қанча!..

Кенгашдаги бу вазиятни диққат-эътибор билан кузатиб ўлтирган шайхулислом Жалолоддин Кеший уларга эътироз билдирди:

— Бир одамнинг ғурури ва мутакаббирлиги деб бутун мамлакат ва халқини ташвишу кулфатга қўйиш тўғри бўлмас. Келинлар, яна бир марта элчи юбориб, тугунни тинч йўл бирлан ечишга уриниб кўрайлик. Бўлмаса, унда бошқа гап.

Мавлоно Жалолоддин Кеший соҳиби илм, ақл-ҳушли ва мулоҳазали одам эди. Шу боис, ҳазрат соҳибкирон унинг фикрига қарши чиқолмади, лекин амирларнинг

фикри билан ҳам ҳисоблашмай иложи йўқ эди. Улар бу масалада бир фикрга келиб ўлтиришибди. Чунки уруш бўлиб турса мўмай ўлжа тушади. Ҳарбийларнинг тирикчилиги, асосан, шу ўлжалар ҳисобига ўтарди, ўша пайтларда. Ва яна ўлжа — бу бойлик манбаи. Шу сабабдан олий ҳуқумдорлар фақат мунтазам ва ғолибона уруш олиб бориб турганларидагина уларни қўллаб-қўлтиқлардилар. Амир Темур буни яхши биларди. Шунинг учун ҳам уларнинг тарафида турган бўлиб, шайхулисломдан фақат фатво сўради. Бироқ, мавлоно Жалолиддин Кеший: «ахир мўмин-мусулмонларнинг молу жони тарож бўлади, бу тангри таоло олдида гуноҳи азимдур», деб туриб олди. Шундан кейин амирлар ҳам шайхулисломнинг раъйига қарши чиқолмадилар, охир-окибат, унинг фикрига рози бўлдилар.

Кенгаш Хоразмга, Ҳусайн Сўфи ҳузурига, яна бир марта элчи юбориб масалани қон тўкмай, тинч йўл билан ҳал қилиш керак, деган азму қарорга келди. Бу сафар элчиларга шайхулислом мавлоно Жалолиддин Кешийнинг ўзлари бошчилик қиладиган бўлдилар.

Лекин, «паймонаси тўлганни тангри таоло аклу идрокдин маҳрум қиладур», деганларидек, Ҳусайн Сўфи соҳибкироннинг элчиларига хурматсизлик кўрсатди. Бунинг устига, мавлоно Жалолиддин Кешийни зиндонбанд қилди. Ҳусайн Сўфининг бу номақбул иши охир-окибат ҳар иккала тарафга ҳам қимматга тушди. Хоразм билан катта уруш бошланиб кетди. Амир Темур Хоразм устига беш марта қўшин тортди. Бу урушларнинг оқибати яхши бўлмади, албатта. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди, халқ талонга қолди. Ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғи қуриди.

Хоразм устига қилинган биринчи юриш ҳижрий 772 йилнинг баҳорида (1371 йилнинг июл ойида) бошланди. Темурбек унга баҳордан тайёргарлик кўрди: Қарши даштини лашкароҳ деб эълон қилди, теварак-атрофнинг лашкари тўплангунча, сайлу саёҳат, давлат юмушларию шикор ила машғул бўлди. Маълумки, шикор қўшин учун ўзига хос кўрик ҳам. Унда минг-минг одам, асосан лашкар иштирок этади. Нафақат Амир Темур, балки барча ўрта аср ҳуқумдорлари фаолиятида шикор катта ўрин тутган, албатта. Шикор лашкарни чиниктириш учун ўзига хос ҳарбий машқ бўлиши билан бирга, қўшимча озиқ-овқат жамғариш воситаси ҳамдир.

Айни ўша кунлари Ҳиротдан, Малик Гиёсиддин Курт ҳузуридан элчи келиб қолди. Элчилар Ҳирот пошшосининг

оту туяларга юкланган катта совға-салом ва ихлосу хаводорлик, бирдамлик ва ҳамжихатлик руҳида битилган мактубини ҳазрат соҳибқиронга топширдилар. Уша кунидек Малик Гиёсиддиннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар эртаси кун шикор сайрига ҳам таклиф этилдилар. Бу — элчи, унинг мамлакати ва подшошига кўрсатилган махсус ҳурмат-эҳтиром эди. Тўғри, Хирот маликлари бир пайтлар Темурбек улус қайғуси ила юрт кезиб юрганида, унга ёрдам қўлини чўзмадилар, аммо душманлик ҳам қилмадилар. Энди бўлса, унинг жаҳондорлик қуёши бахту саодат уфқидан кўринган пайтда, остонасига бош уриб келиб ўлтиришибди. Лекин муҳими, биринчилар қаторида келиб, ҳукуматини тан олиб ўлтирибдиларки, Темурбек мана шунақа ҳукмдорларни ҳурмат қилар, кадрлар эди. Шунинг учун ҳам Малик Гиёсиддин Қуртнинг элчисига шунақа эътибор кўрсатиб турибди. Жоку барлосдай кўпни кўрган беклар ҳам энди бунга қойил қолиб туришибди. Темурбек элчини эртадан кечгача ўзи билан бирга олиб юрди, заруридан ортик мулозамат кўрсатди унга.

Элчилар қайтишида ҳазрат соҳибқирон уларни зардўзий ва фахрли чопонлар, мурассаъ камар, наслдор отлар ва бошка тансиқ моллар билан сийлади. Малик Гиёсиддинга ҳам кадр-эътиборига яраша қимматбаҳо совға-салом, дўстлик ҳамда ҳамкорлик сўзлари зарб қилинган мактуб юборди. Амир Темур уларга ўз элчисини ҳам қўшди.

Ушанда ҳазрат соҳибқирон Қундуз, Бағлон, Қобулни, Бурулдой элини ҳам қўшиб, Жоку барлосни ўша юртларга ҳоким этиб тайинлади.

Ҳа, Амир Темур энди Балху Тохаристонда ҳам, Хуросону Хирот тарафлардан ҳам хотиржам бўлди. Самарқанднинг инон-ихтиёрини эса амир Сайфиддиндай турмушнинг ўнқир-чўнқирини кўрган содик бегига топшириб, буёғидан хавотир олмай юришни бошлаб юборди.

Хоразм устига биринчи ҳарбий юриш шу тариқа бошланди. Сепоя деган ерда ҳар иккала тарафнинг қоровули ўртасида қиска муддатли савалашиш юз берди. Урушда зафар асар лашкар қоровулининг қўли баланд келди. Шундан кейин Амир Темурнинг қўшинлари ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай Қотга етиб олдилар. Бир пайтлар Хоразмнинг пойтахти бўлган бу кўҳна шаҳарнинг теварак-атрофи паҳса девор билан ўралган бўлиб, унинг осмонўпар мустаҳкам қалаъси бор эди. Ҳусайн Сўфи ҳарбий, иктисодий ва сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга

эга бўлган бу шаҳарни иниси Ғулом Ҳусайн Сўфининг инон-ихтиёрига топшириб қўйганди. Ғулом Ҳусайн Сўфи акасига ўхшаб ҳеч нарсадан тоймайдиган, довюрак ва жангари одам эди. У Амир Темурнинг элчиларига дағаллик қилди, доруға Байрам ясаул ва қози Шайх Муайядни ёнига олиб, шаҳарда эркак зоти бўлса барчасини йиғиб, урушга сафарбар қилди, қалъанинг буржу бораларини мерган йигитлар билан мустаҳкамлади.

Зафар асар лашкар Қотни чор тарафдан қуршаб олди. Аммо, хандаки сув билан лиммо-лим бўлгани учун, лашкар биринчи ҳамлада ундан ўтаолмади. Сувини қочирмасдан туриб хандақдан ўтиш амри маҳол эди. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон хандақ сувини қочириш ишига бир эмас уч амирни: Қўча Малик, Хумморий ясовулбоши ва Тўйхўжани ишбоши этиб тайинлади. Лашкар ва теварақ-атрофдан ҳайдаб келинган ҳашарчилар уни икки кечаю икки кундуз деганда, хору хас ва тупроқ билан тўлатди. Шундан кейин лашкар чор тарафдан хуружга келди. Қот қаттиқ жанглардан кейин қоронғу тушганда ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам ўлди, лекин асирлар сон-саноксиз, ўлжа мўл бўлди.

Эртаси кунини Қот учун бўлган жанг тафсилоти ва натижалари махсус чақирилган мажлисда муҳокама қилинди. Қўча Малик хандақни тўлдириш чоғида унда содир бўлган қандайдир камчилик учун чўби ясоққа тортилди, сўнг хачирнинг думига боғлаб, қўриқчи билан Самарқандга жўнатиб юборилди. Беҳуда қон тўкилишига сабабчи бўлган Қотнинг қалонтарларидан бир қисми тигдан ўтказилди. Асир олинган жангчиларни эса дарҳол бўшатиб юбориш ҳақида буйруқ берилди. «Аларда не ихтиёр! Шўрликларнинг шунча азоб чеккани ҳам етар»,— деди Амир Темур амир Ўлжойтуга.

Лашкарга бир-икки кун дам берилгандан сўнг ҳазрат соҳибқирон уни пойтахт шаҳар Гурганж сари етаклади. Найманларнинг сардори Ғиёсиддин тархон, улуғ амирлардан Юсуфхўжа ва Ўлжойту Аперди манғлай қисмга бош бўлдилар. Гурлан ариғи бўйида хоразмликларнинг Минглихўжа ва Қалак баҳодир бошчилигидаги қоровули билан тепалашиш юз берди. Жанг қаттиқ кечди, бироқ хоразмликлар яна мағлубиятга учрадилар.

Ҳусайн Сўфи Амир Темур лашкари билан очиқ жанг қилишдан қочиб, Гурганжнинг мустаҳкам деворлари орасига яширинди. У қалъанинг мустаҳкам истехкомлари ва буржу бораларига эътимод қилиб, «Темурбек ҳар қанча камал қилганда ҳам уни барибир ололмайди, кўп талофат

кўради ва охир-окибат сулҳ тузиб қайтиб кетишга мажбур бўлади», деб ўйлади. Гурганж теварагига келиб тушган тумонат лашкар ва унинг салобатини кўриб чўчиди. Дарвозалар қаршисига ўрнатилаётган манжаник ва нафт-андозаларга кўзи тушганда эса уни кўркув ва ваҳима босди. Амирлари ва аркони давлати билан кенгашиб, ўзи сулҳ сўрашга мажбур бўлди. Элчиси катта совға-салом ва унинг зорланиб ёзган мактубини олиб ҳазрат соҳибкироннинг ўрдасига келди. Темурбекнинг ҳам сулҳга мойиллиги бор эди, чунки Гурганжнинг мустаҳкам қалъасини фатҳ этиш осонга тушмасди. Кўп йигитининг жони эвазига муяссар бўларди бунга. Энди бўлса, Ҳусайн Сўфининг ўзи сулҳ сўраб ўлтирибди. Бундай ҳолда енгилгина қозонилган зафардан фойдаланмаслик ақлдан бўлмасди. Ҳусайн Сўфи фақат шартига кўнса, бас. Шарти битта: Хоразмнинг бир қисми илгари Чигатой улусига тобеъ эканлигини тан олса, ўлпон тўласа, хоразмлик меъморларнинг Самарқанд ва Қешда мўлжаллаб қўйган қурилишларга бориб ишлашларига розилик берса, бас.

Бирок музокаралар бир ерга бориб, сулҳга имзо чекиш яқин қолган бир пайтда Ҳусайн Сўфи лафзидан қайтди: чопар юбориб элчиларни қайтариб олди ва уруш тараддудига тушди. Темурбек хайрон бўлди. Енгил кўчиб турган иш бирдан чиппақка чикди. Не сабабдан? Ё музокара пайтида бирон хатога йўл қўйишдими Темурбекнинг одамлари? Кўп ўйлади, лекин бирон хато содир этилганини эслолмади. Сир кейинроқ очилди. Бунда амир Қайхусравнинг қўли борлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибкиронга ҳасад қилиб юрган бу киши хуфёна Ҳусайн Сўфи олдига чопар билан хат юбориб, уни йўлдан урибди. Ўша мактубда «Темурбек бирлан сулҳ тузма, бор лашкарингни олиб қалъадан чику, хужумга ўт, биз, иншоолло, сенинг тарафингда бўлурмиз», — деган гаплар бор экан. Қайхусравнинг мактуби Ҳусайн Сўфининг букилган қаддига тирангич бўлди. Хоразм элчилари музокарани тўхтатиб, қалъага қайтганидан кўп ўтмай, карнай-сурнай овози осмону фалакни тутди ва карнай наъраси остида Ҳусайн Сўфи бор лашкари билан қалъадан чикди. Гурганж ёнидаги Жўйи қовун ариғи бўйида икки ўртада катта уруш бўлди. Урушда барибир Амир Темурнинг қўли баланд келди. Хоразмликлар жанг майдонида ўликлару ярадор йигитларини ташлаб, қалъа ичкарасига чекиндилар. Қамал жанглари илгаригидан ҳам шиддатлашди. Пиёда ва отликлар хужуми билан бир вақтда манжаник ва

нафтандозлар бирваракайига шахарни бомбардимон қила бошладилар. Қалъадагиларга оғир бўлди. Бу сафар жон сақлаб қолишга ҳеч кимда умид қолмади. Хусайн Сўфи пировардида Қайхусравнинг ифвосига учиб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Лекин пушаймондан энди не фойда? Яна сулҳ сўрасинми? Темурбек энди «хўп» дермикин? Э, хом сут эмган банда!.. Мағлубият азоби, уят, шармандалиқ Хусайн Сўфини оёқдан йикитди. Охир ул-оқибат, у бир-икки кун ўсаллаб ётиб, ёруғ дунёдан кўз юмди. Ўрнини иниси Юсуф Сўфи эгаллади.

Мотам оғушида қолган халқни «ўлганнинг белига тепган» қабилада иш тутиб, қуршаб туриш инсофдан эмасди. Ахир, қабристон қалъа ташқарисида-ку! Қамал жанглари давом этиб турган, ҳар иккала тарафдан ўқ ёмғири ёғилиб турган бир пайтда майитни қандай қилиб қабристонга олиб боришади? Темурбек шуларни ўйлаб, камални бўшатиб, қўшинни жилғага қайтариш ҳақида фармон берди.

Юсуф Сўфи Темурийлар қўшинининг бирдан камални бўшатиб, жилғага қайтганига хайрон бўлди. Нега Темурбек камални бўшатди? Яна қўли баланд келиб турганда, қалъадагилар бир зарбалиқ ҳоли қолган бир дамда-я? Аммо Юсуф Сўфи Амир Темурни яхши билмасди. Унинг қочганни қувлайдиган одати йўқлигидан хабарсиз эди. Юсуф Сўфи ўйга ботди. Балким эрта-индин Жилғайи хосдан кўчиб, Хоразмни бўшатиб, мамлакатдан чиқиб кетар? У аҳвол ойдинлашгунча бир-икки кун кутиб туришга қарор қилди. Лекин бир ҳафтадан кейин ҳам Жилғайи хосда кўчиш аломатлари сезилмади. Хоразмликларнинг эса энди урушни давом эттиришга мажоли қолмаган эди. Мана шу сабабларга кўра, Юсуф Сўфи элчи юбориб, Амир Темурдан сулҳ сўрашга қарор берди. Бошқа иложи йўқ эди-да! Ўртада тузилган шартномага илгари қўйилган шартлардан бошқа яна битта янги шарт қўшилди. «Ўртадаги дўстлик ва ҳамжиҳатликни қариндошлиқ ришталари билан боғлаш мақсадида» Юсуф Сўфи биродари Адоқ Сўфининг кизи Суюнбекани ҳазрат соҳибқироннинг тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирга хотинликка берадиган бўлди. Хонзодабегим номи билан машҳур бўлган бу малика машҳур Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг набираси эди.

Хонзодабегим билан амирзода Жаҳонгирнинг никоҳ тўйлари хижрий 775 йилнинг охирида (1374 йил 13 майда) бўлди...

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳазрат соҳибқирон урушда марду мардоналик намуналарини кўрсатган амирларга анвойи навозишлар кўрсатди, жиноят содир қилганларни нуёнлар ва амирлар ҳукмига топширди. Жиноятга тортилганлар орасида амир Қайхусрав ҳам бор эди. Унинг ярғучилар қўлига топширилиш тафсилоти қизик бўлди. Мукофотлаш маросими вақтида Амир Темур унга илгаридан зиёда мулозамат кўрсатди, тўрдан, ёнгинасидан ўрин тайин қилди, биринчи бўлиб елкасига кимхоб чопон ташлади, зиёфат вақтида у билан бир товоқдан-ош еди. Лекин, меҳмонхонадан чиқишда остонада товачигири бориб унинг қўлтиғига кирди ва «таксирим, бизнинг сизга аталган бир туҳфамиз бор»,— деб уни девони товачига қараб етаклади. Амир Қайхусрав девони товачидан ясовулбоши билан бирга чиқди. У нуёнлар ва амирлар судининг ҳукми билан ўша кечасиёқ қатл этилди.

Ўшанда хон ва ҳазрат соҳибқироннинг амрига кўра Хутталон вилояти девони олий ихтиёрига олинди.

Хоразм устига иккинчи юриш ҳижрий 774 йилнинг рамазон ойида (1373 йилнинг феврал — март ойларида) ўтказилди. Бунга ўша йили Хоразмга қочиб борган бир гуруҳ исёнчи Чигатой амирларининг иғвогарлик хатти-харакатлари сабабчи бўлди. Булар юқорида тилга олинган Қайхусравнинг ўғли Султон Махмуд, Хизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Махмудшоҳ Бухорий деган одамлар эдилар. Улар ҳазрат соҳибқиронга қарши фитна уюштирдилар, унинг фош бўлиб қолишидан эса кўркиб, Хоразмга қочиб бордилар ва Юсуф Сўфини ҳам ўз тарафларига ағдариб, исённи ўша ерда туриб аланга олдирмоқчи бўлдилар. Хоразмнинг катта қисмидан ажралиб, аламзада бўлиб ўлтирган Юсуф Сўфи қочоқ амирларнинг иғвосига лаққа тушди-қўйди ва кўшин тўплаб Бухоро устига юрди. Ўша пайтда Амир Темур амирзода Жаҳонгир билан Хонзодабегимнинг никоҳ тўйига тайёргарлик муносабати билан Кешда турган эдилар. Хоразмда содир бўлган аҳволдан хабар топгач, фитначиларнинг қилмишидан ранжиди, айниқса Юсуф Сўфидан дилтанг бўлди. Ахир, ўртада дўстлик, ҳамжихатлик тўғрисида шартнома бор эди-ку! Ва яна улар куда-анда тутишган эдилар-а! На илож, исён кўтарган эканлар, ниятлари дўстлик ва қариндошлик риштасини узиш экан-да. Анови қочоқ фитначилар-чи? Балким уларнинг Самарқандда тарафдорлари бордир? Фитнани ўт олиб кетмасдан аввал ўчирмаса бўлмайди...

Амир Темур шошилич равишда бор лашкарини тўплаб, йўлга чиқди. Лекин бу юриш охирига етказилмай қолди. Чигатоий кўшинлар Бухорога етганда у тарафдан Юсуф Сўфининг элчиси катта совға-салому тавба-тазарруъ ила битилган мактуб билан етиб келди. Хоразм хукмдори аввалги ахдномага содиқ қолиши ва Самарқанддан қочиб келган фитначи амирларни тутиб беришга сўз берган эди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон юришни шу ерда тўхтатиб Самарқандга қайтди.

Учинчи юриш ҳижрий 777 йилнинг баҳорида (1375 йилнинг июн-июл ойларида) бўлди. Эски тарихий китобларда айтилишича, ўша йиллари Темур давлати билан Мўғулистон ва Оқ Ўрда ўртасидаги муносабатлар бир қадар мураккаблашиб, мўғуллар ва кўчманчи ўзбеклар Фарғона ҳамда Туркистон атрофида ғимиллаб қолишган эдилар. Мовароуннаҳр ҳудудини хавфу хатардан қўриқлаш мақсадида ҳазрат соҳибқирон дарҳол амир Сор Буғо ва Одилоҳони туманлари билан Жете ҳудудига юбора туриб, амир Камариддиннинг хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб туришларини тайинлади. Туманбошилардан яна бириккитасини эса Ясси, Саброн, Сигнок тарафларга жўнатиб, Оқ Ўрда хони Урусхондан бохабар бўлиб туришни уларнинг зиммасига юкледи. Шундай қийин шароитда Хоразм хукмдорини огоҳлантириб қўймоқ зарур; Амир Темурнинг қўлида Урусхоннинг элчилари Сигнок билан Гурганж ўртасида бўзчининг моқсидай қатнаб турганлиги ҳақида маълумотлар бор эди. Худо кўрсатмасин, Юсуф Сўфи Урусхон билан бирикиб кетгудай бўлса, аҳвол жиддий тус олиши турган гап, унда кўп қон тўкилади.

Амир Темур Самарқанд муҳофазасини амир Оқ Буғо топшириб, ўзи қўшинларни олиб Хоразм сари йўлга чиқди. Лекин бу сафар ҳам юриш охирига етказилмади — у Жайхун бўйидаги Сепоя деб аталган манзилга етганда тўхтатилди. Бунга қутилмаган икки ҳодиса баҳонайи сабаб бўлди. Биринчиси, келишувга биноан Гурзувон ҳокими Туркан орлот ўз тумани билан келиб ўша Сепояда ҳазрат соҳибқирон билан қўшилиши лозим эди. У тумани билан Гурзувондан чиққан бўлса-да, Сепояга етиб келмади, йўлдан орқасига қайтиб кетди. Бу — очикдан-очик исён бўлиб, қўшиннинг умумий руҳига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Бу хабар лашкар орасида шухрат топган ҳамано амирлар орасида ғала-ғовур бошланди: баъзилар «эл-улус ташвиши билан шу ишни қилгандурлар-да», десалар, бошқалари «нима, унда бор эл бизда йўқми?», деб айтдилар, «уники

элу, бизники ерми?!» дегувчилар ҳам бўлди. Бундай шароитда тадбири дарҳол кўрилмаса бўлмасди, албатта. Асов той вақтида нўхталанмаса, ўзини ҳам, минганни ҳам майиб қилиши мумкин.

— Туркан орлотни нима қилиб бўлса ҳам қайтариб келиш зарур, — деди ҳазрат соҳибқирон чақириб келинган амир Пўлодга, — ваъз-насихат қилинг, тирикми, ўлиқми тутиб бу ерга келтиринг, токи бошқаларга ибрат бўлсун!

Амир Пўлоднинг чапдаст суворийлари бор эди. Туркан орлотни изма-из қувиб, Жузжонда унга етиб олдилар. Шу ерда яхшигина саваш бўлди. Бошда Туркан орлот амир Пўлоднинг отини захмдор қилиб, ўзини отдан қулатди. Лекин амир Пўлод унинг қиличига чап берди, сўнг найза санчиб ўзини отдан йиқитди. Шу ернинг ўзида йигитлари Туркан орлотнинг устига ёпирилиб келиб, бошини кесиб олишди...

Иккинчи ҳодиса кўшин Хос минорга етганда воқеъ бўлди. Самарқанддан келган чопар нохуш хабар олиб келди. Илгари Жете ҳудудига юборилган амир Сор Буго билан Одилшоҳ мамлакатни ҳукмдор ва лашкардан холи топиб, исёнга қўл урдилар. Уларга ўша атрофдаги вилоятлар тепасида турган Хитой баҳодир билан Элчи Буго кўшилдилар. Исёнчиларга Андижон волийси амир Мандий, шунингдек, Хўжанд билан Шош теварагида кўчиб юрган жалойир ва кипчок қавмлари ҳам қўшилиб кетдилар. Мамлакат катта исён оғушида қолди... Мана шу сабабларга кўра, ҳазрат соҳибқирон юришни шу ерда тўхтатиб, кўшинларни орқага қайтаришга тўғри келди. Илғор қисмга амирзода Жаҳонгир тайинланди. У исёнчиларга Карманада етиб олди ва бир зарба билан мағлубиятга учратди. Одилшоҳ билан Сор Буго паноҳ излаб Сифноққа — Урусхон ҳузурига қочиб бордилар.

Самарқандга қайтиб келингандин кейин ҳазрат соҳибқирон исён туфайли баъзи чора-тадбирлар кўрди. Исёнчиларга кўшилган амирлар жазога тортилдилар. Амир Мандий волийлик лавозимидан четлатилди ва Андижон амирзода Умаршайхга берилди. Жалойир эли авваллари ҳам тобеъликдан бўйин товлаб, исёнга қўл уриб келарди. Шу боис бу эл пароканда қилинди ва амирлар ўртасида тақсимлаб берилди...

Орадан уч йил чамаси вақт ўтиб, хижрий 780 йилнинг шаввол ойида (1379 йилнинг феврал ойида) Хоразм устига тўртинчи юриш бошланди. Бунга Юсуф Сўфининг таъди ва босқинчилик снёсати сабаб бўлди. У Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб (у ўша пайтда

Оқ Ўрда хони Урусхонга қарши юришда эди), Бухоро вилояти ҳудудларига бостириб кирди ва ҳатто унинг баъзи туманларини талон-тарож қилди. Лекин бу гал ҳам юриш ярим йўлда тўхтатилди ва сулҳ билан якунланди. Ўзаро келишувга биноан, хоразмлик усталар ва меъморлар Самарқанд билан Қешга жўнатилдилар.

Бирок кўп вақт ўтмасдан, Юсуф Сўфи Қот билан Хивакни яна босиб олди. Хоразмнинг илгари пайтларда Чигатой улусига қараган шарки-жанубий қисмини яна ўзиники қилиб олди. Бу ҳам етмагандай, хоразмликлар Бухоро ва Қоракўл вилоятларининг айрим туманларини талон-тарож қилишда давом этдилар. Бу Амир Темурнинг Хоразм устига янги юриш бошлашига баҳонайи сабаб бўлди. Ушанда, тарихчи Низомиддин Шомийнинг гувоҳлик беришига қараганда, Чигатой кўшинлари Эски ўқиздан ўтиб, Хоразмнинг пойтахтини уч ой мобайнида қамалда тутдилар ва бу сафар уни ишғол қилишга муваффақ бўлдилар. Машхур тарихшунос олим Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишича, Гурганжнинг ишғол қилинишига маълум даражада Юсуф Сўфи билан Сулаймон Сўфи ўртасида бошланган кураш йўл очиб берган. Воқеа бундай бошланган: қамал жанглари қизиб турган бир вақтда, Юсуф Сўфи вафот этиб, ҳокимият Сулаймон Сўфининг қўлига ўтди. Юсуф Сўфининг тарафдорлари бундан норози бўлдилар ва улардан бири — Хўжалок баҳодир деган нуфузли амир шаҳар дарвозаларини Амир Темурнинг лашкарларига очиб берди. Сулаймон Сўфи қочиб кутулди, шаҳар эса ишғол қилиниб, мустаҳкам қалъаси олий бинолари бузиб ташланди. Мамлакатнинг шарки-жанубий қисми қайтадан Чигатой усулига қўшиб олинди. Гурганжда Суюрғатмишхон номига хутба ўқилиб, пул зарб қилинди. Баъзи тарихнависларнинг айтишларича, Хоразм лашкарининг Бухоро ва Қоракўлда қилган ёвузликларига жавобан Амир Темур шаҳарнинг тамом бузилиб кетган қисмини ооч билан хайдаб, туз септириб юборган эмиш.

Хоразмнинг тўла-тўқис фатҳ этилиши воқеаси, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, хижрий 790 йили (1388 йилда) содир бўлди. Ушанда, яъни бешинчи юришдан кейин, хоразмлик қўли гул усталар ва меъморлар Мовароуннаҳрга қўчирилиб олиб кетилди. Улар Самарқанд ва Қешда бунёд этилаётган кўпгина биноларини қуришда иштирок этдилар. Улар орасида Қеш қалъаси ва осмонўпар Оқ сарой ҳам бор эди. Унинг қурилиши Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қара-

ганда, хижрий 781 йилнинг охирида (1380 йилнинг баҳорида) бошланди. «Иморат шу қадар фавқуллода баланд ва жозибадор эдики, — деб хикоя қилади тарихчи, — хаттоки кекса муҳандис фалак шунча йиллар жаҳон теварагида айланган бўлишига қарамай, бундай хашаматли бинони ҳали кўрмаган эди».

Хоразмнинг қадимий пойтахти шу бўйи вайроналигича қолдими? Йўқ, албатта. Орадан уч йил ўтиб, хижрий 793 йилда (1391 йили) ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб, амир Муса акани Хоразмга жўнатди ва унга шаҳарнинг бузилган барча иморатларини қайтадан тиклашни топширди. Кўп ўтмай, Гурганж яна эски ҳолига қайтиб мустаҳкам кўрғонга айланди. Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа муаррихлар келтирган маълумотларга қараганда, 1410 йили Идику ўзбек Темурхон (1410—1412) билан уришиб қолиб Хоразмга қочиб борди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баҳодир ва Қозон бошчилигида катта қўшин юборди. Улар Идику ўзбекни Урганжда олти ой камал қилдилар, лекин шаҳарни ололмадилар. Агар унинг мустаҳкам қалъаси бўлмаганда шундай бўлармиди? Демак, Амир Темур уни тамоман вайрон қилмаган, бузилган ерларини эса 1391 йили амир Муса ака тиклаган. 1431 йили Ўзбек улусининг олий ҳукмдори Абулхайрхон ҳам уни камал қилиб ололмади. Хоразмнинг кўзга кўринган уламолари ва боёнлари тазйиқи остида маҳаллий ҳукмдор амир Иброҳим шаҳар дарвозалари қалидини унга олиб чиқиб берди. Кейинроқ, XVI асрда Гурганж Амударё ўзанининг ўзгариши натижасида сувсизликдан вайронагарчиликка юз тутди. Бу воқеа Абулғозихоннинг сўзларига қараганда, 1578 йили содир бўлган.

КАМАРИДДИН

Камариддин Мўғулистондаги нуфузли ва эътиборли катта амирлардан эди. Амир Қазаган Чигатой улусида қандай нуфузга эга бўлган бўлса, Камариддин Жетедда шундай даражадаги киши бўлган. Асли дуглот қавмидан, Бойдорхон ўғлининг вафоти (1389 йил)га қадар Қошғар, Иссиккўл атрофи ва Еттисув воҳаси унга қарам бўлганди. Илёсхўжахонни 1369 йили тахтдан тушириб, вафотига қадар Мўғулистон тахтида ўлтирди. 1370—1389 йиллар орасида у Амир Темур билан ҳаёт-мамот уруши олиб борди. Бир-бирининг мулкига қилинган ўзаро

хуружлар, Мўғулистоннинг катта-кичик водийларию жилғаларида бўлган катта мухорабаларни ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамог уруши деса бўларди. Иккала тараф ҳам бир-бирининг ҳарбий қудратини синдириш, Чигатой улусини эски холига келтириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатиш, ҳеч бўлмаганда ўзининг сиёсий таъсирини ўтказишни мақсад қилдилар ва шу йўлда жон олиб, жон бериб курашдилар.

Амир Темур ўн йил мобайнида Мўғулистонга етти март ҳарбий юриш қилди. Гарчанд улар тарихий манбаларда «юриш» деб аталса-да, аслида мамлакатнинг шарқий ва шимолий ҳудудларини мўғул феодалларининг хуружларидан химоя қилишга қаратилган мудофаа урушлари эди. 1371 йили Камариддин Кепак Темурбек, Шер Аввалбек ва Ҳожибеклар билан қўшилиб, Тошкентга ҳужум қилди ва уни босиб олди. Лекин, беклари билан ўртада жанжал чиқиб у Тошкентни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Бунга жавобан Амир Темур Мўғулистонга, Камариддинга қарши қўшин тортди. Юриш хижрий 777 йил охирида (1376 йилнинг март-апрел ойида) бошланди. Амир Темур қўшин билан Сайхундан ўтгач, Мунқаз ва Авранг Темур эли қаршилиқ кўрсатмай итоатга келди. Ўшанда Тошкентни идора қилиб турган Баҳром жалойир ҳам Суюрғатмишхон ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Бирок буларга унчалик ишониб бўлмасди. Аввалда бўйин эгиб, кейин, кўп ўтмай, бўйин товлагани ва ҳатто исён кўтарганлари кўп бўлган уларнинг. Амир Темур буни яхши биларди. Ва ўша Мунқаз ва Авранг Темур эли тепасига қўйилган Кепак Темур билан Баҳром жалойир бир-бири билан тесқари эдилар. Ўртада уруш-талаш чиқиб қолиши ҳам икки эмасди. Ундан ташқари, жалойирларнинг ўзларини орасида келишмовчиликлар бор эди. Баҳром жалойирнинг Сада эшон ва Тезакчи баҳодир билан муносабати ёмон эди. Бундай шароитда Тезакчи баҳодир ёки Сада эшоннинг Кепак Темур билан тил бириктириб, жалойир элининг ичида катта уруш бошлаши, ёки Тошкентга талон-тарож хуружларини уюштиришлари мумкин эди. Энг ёмони уларнинг Камариддинга қўшилиб кетиш хавфи ҳам йўқ эмасди. Амир Темур мана шуларни мулоҳаза қилиб кўриб, ҳар эҳтимолга қарши, Аббос баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Хитой баҳодирларни қўшини билан Тошкент атрофида қолдирди.

Ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўшанда тўғри қилган экан. Самарқандга қайтганидан кўп вақт кечмай, Кепак Темурдан хиёнат содир бўлди. У одамларини олиб

Мўғулистонга кочиб кетди. Ҳазрат соҳибқироннинг Тошкент атрофида қолдирган амирлари Баҳром жалойирни ҳам ўзларига қўшиб, уни қувиб кетдилар. Ойша хотин кўпригида унга етиб олдилар. Шу ерда турган мўғулларнинг катта қўшини билан Кепак Темур тил топишган экан. Шу ерда, Ойша хотин кўпригида, икки ўртада саваш юз берди. Лекин бирон тараф устунликка эришолмади. Ҳазрат соҳибқироннинг амирлари кечқурун Аббос баҳодирнинг чодирига тўпланишиб, вазиятни атрофлича муҳокама этдилар. Ҳар киши билгани ва ақли етганини гапирди.

— Эртага астойдил бўлсак ёғийни бирёқлик қиламиз,— деди Баҳром жалойир.

Аббос баҳодир бошқача фикр айтди:

— Бугун тун бирлан тонг оралиғида шабихун урсак.

Хитой баҳодир унга эътироз билдирди:

— Тунда ўз киму, ўзга қайбирлигини ажратиб бўлармикин? Ва яна бу ерларнинг ўнқир-чўнқирларини яхши билмаймиз-ку! Бу — хатарли иш, жаноблар.

Шайх Али баҳодир оғир-босиқ ва мулоҳазали одам эди. У нафақат эртага урушга чиқиш, балки бу нотаниш ерларда ортиқча қолиб кетиш ўта хатарли эканини айтди:

— Ёғий қарийб ўз юртида, биз эрсак бу ерларга мусофирмиз. Ва яна зарур бўлганда кўмак биздин кўра ёғийга тезроқ етиб келиши турган гап. Унда аҳвол мушкуллашади, жаноблар. Яхшиси ёғий бирлан сулҳ тузиб, Тошкентга қайтғонимиз маъқул.

Лекин кўпчиликнинг фикри савашга мойил бўлгани учун Шайх Али баҳодирнинг фикри ўтмади. Эрта тонгда ясал тузишга қарор берилиб, ҳар ким ўз қароргоҳига қайтди.

Эртаси куни эрталаб Хотинарикнинг кунботарида ҳар иккала тарафнинг лашкари сафга тизилди. Шунда уруш бошланмасдан олдин Темурий амирларнинг қароргоҳига мўғулларнинг элчиси келди... Амирлар қисқа кенгашдан кейин сулҳга рози бўлишди. Лекин бу сулҳ шунчаки яраш-яраш эди, ҳолос.

Амир Темур нафи бўлмаган бу сулҳдан хабар топиб, амирларидан норози бўлди ва орадан бир ой ўтгач, лашкарни ўзи Мўғулистонга бошлади. Сайрам билан Янгидан ўтгач, душман лашкарининг қораси кўринди. Мўғуллар урушга ботинолмай чекидилар. Бирок бу ҳақиқий чекиниш эмасди. Мўғулларнинг уруш пайтида қўллайдиган шунақа усули бор эди. Душманнинг илғор қисми узокдан кўриниши ҳамона орқасига қарамай кочиб

қолар, икки тарафда турган катта қисмлари эса пистирма қуриб турардилар... Амир Темур Ўғизхондан қолган бу расм-одатни яхши биларди. Шунинг учун ҳам кичик бир гуруҳни ёғийни таъқиб қилишга тайин этиб, ўзи лашқарнинг асосий қисми билан душман пистирмасининг пайига тушди. Пистирма ҳам бирёқлик қилинди, лекин айни шу пайт Амир Муса билан Зинда Чашмга ўхшаган баъзи амирларнинг мижозида тушуниб бўлмайдиган кайфият содир бўлди. Оғир-босиқ, фикрини дадил айтиб юрган одамлар бирдан арақ-сарақ бўладиган ва учрашганда кўзларини олиб қочадиган бўлиб қолишди. Амирларнинг бу кайфияти ҳазрат соҳибқиронга ўян туюлди ва юришни тўхтатиб, қайтиш ҳақида буйруқ берди. Бошқа илож йўқ эди. Лекин шу захотиёқ уларнинг орқасига одам қўйди. Хуфялар бир куни, Туркистонда, Адун кўзи деган манзилда қўнганларида, кечаси бир неча одамнинг Амир Мусонинг чодирда тўпланиб, қандайдир мажлис қурганини соҳибқиронга келиб айтишди. Қоронғуда чодирга қирган-чиққанларни билолмабдилар, аммо тўрт кишилигини аниқ кўришибди.

— Аларнинг ичида салла ўрағон икки одам ҳам бор эрди,— деди хуфялардан бири Амир Темурга.

Вазият жиддий эди. Ҳазрат соҳибқирон амир Мусо, Зинда Чашм ва Хизр Ясовурийларнинг авлоди азалдан у билан ёвлашиб юрганлигини яхши биларди. Лекин мана бир-икки йилдирки, тузини ичиб келишяпти, ундан қанчадан-қанча яхшилик кўришди. Шу сабабдан эл бўлар, хизмат қилар, деб ўйлаган эди. Шу сабабдан бўлса керак, бошида хуфяларга ишонгиси келмади. Аммо ҳар эҳтимолга қарши, кечаси теваарак-атрофда қоровулларни кўпайтирди, амир Мусо билан Зинда Чашмнинг чодир атрофига ўз одамларини қўйди. «Хизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқни ҳам кўздан қочирманглар» — деб буюрди қоровулбегига. Ўзи эса ўша кечаси чодирда тунамади. Икки мулозими, хизматкори ва чухралари билан дала четига бориб беда гарамида тунади.

Бир пайтларгача ухломмай, юлдуз санаб ётди. Кейинги икки кун ичида юз берган воқеалар чуқур ўй-фикрга солиб қўйган эди. Нега шундай бўлди? Бирон ўринсиз иш қилиб қўйдими? Амирларнинг ундан яшириб, алоҳида мажлис қуришларини қандай тушушга бўлади? Балким бунақа катта юришларнинг пайти келмагандир, ҳали? Саҳарга бориб каттиқ ухлаб қолибди. Ўша куни унинг тушига отаси билан пир Амир Қуллол кирди. Пир ҳорғин бир ахволда хонақоҳда ўлтирибди. Тарағой баҳоқир ҳам

шу ерда. У ҳам бир аҳволда. Шу қадар озган, ҳориган, икки юзидаги кизилдан асар йўк, кўзларининг нури ҳам сўнган. Икковлари, пиру мурид, нималарнидир сўзлашиб ўлтиришибдилар.

— Темурбек тинч-омонму, бек? Мен они кўрмағонимга анча бўлди,— деди Амир Кулол.

Тарағой баходир икки кўлини кўксига қўйиб жавоб қилди:

— Мен ҳам ўн йилча бўлди, кўргоним йўк, пирим. Эшитишимга қарағонда, лашкар бирлан Жете устига кетфон эрмиш.

— Бекор қилибдур,— деди пир бош чайқаб,— ички ғанимларни бир ёқлик қилиб, салтанатни обдан мустаҳкамлаб олмасдин туриб, узоқ юртларга сафар қилиш хатарли иш, бек. Яна Мўғулистондайин узоқ мамлакатга,— пир сўнгги гални дона-дона қилиб сал қаттиқроқ айтди.

— Мен ҳам шунисидин чўчуб турибмен, пирим. Кўпроқ амир Мусодин ҳадик қиламен. Кўп йиллар амир Хусайнинг қиличин чопғон, садоқат бирлан хизматин қилғон одам. Зинда Чашмга ҳам тўла ишониб бўлмайдур.

— Хар ҳолда, увлинғизга айтиб қўйинг, бек, эҳтиёт бўлсун! Айниқса, таом бирлан шикордин эҳтиёт бўлсун,— деди пир пировардида.

Амир Темур шошиб-пишиб кўзини очди. Тонг ёришиб, қуёш энди тиг ура бошлаган экан. Даст ўрнидан туриб, теварак-атрофга назар ташлади. Ҳаммаёқ жим-жит. Шарпага мулозимлар ҳам уйғониб кетишди. Кечқурун хизматкор қаердандир мешда сув олиб келиб қўйган экан, Темурбек мулозимлари билан апил-тапил таҳорат олиб бомдод намозини ўқидилар. Сўнг соҳибқирон «нонуштани ўша ерда қилурмиз», деб чодир сари энди бир-икки қадам ташлаган ҳам эди, ҳалиги мешда сув олиб келиб қўйган хизматкор унинг йўлини тўсди:

— У ёққа асло борақўрманг, аълоҳазрат.

— Нега, не важҳдин, Абдурахим?

— Бу хавфли, аълоҳазрат.

Хизматкор бўлган воқеани мухтасар қилиб айтиб берди. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, чодир кечаси чор-атрофдан ўққа тутилиб, ҳаммаёғи илма-тешиқ қилиб юборилибди. Ҳазрат соҳибқирон ҳеч нима демади. Ўрнига дарҳол янгисини тутиб қўйишни буюрди.

Нонуштага амир ва бекларнинг барчаси таклиф этилдилар. Амир Темур ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам эди. Аксинча, кайфияти чоғ, ҳамма билан ҳазил-мutoйиба

килиб ўлтирарди. Худди тўйдагидай. Фақат амир Мусо, Зинда Чашм, Абу Исҳоқ нимагадир хотиржамлигини йўқотган одамдай кўнгли ғаш ўлтирардилар. Ҳазрат Худовандзода Абулмаолий билан шайх Абуллайснинг ҳам ичига чироғ ёкса ёришмасди. Бошқаларнинг эса кечаги тунги ходисадан мутлақо хабарлари йўқ. Амир Темур фитнанинг калиди кимнинг қўлида эканини пайқади, лекин сирни бой бермади, аксинча, фитначиларга кўпроқ мулозамат қилди, ҳаммага хушмуомалада бўлиб ўлтирди. «Алар бирлан ҳисоб-китобни Самарқандга борғоч қилур-миз», — деди ичида.

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳамма хонсаломга кирган пайтда фитначиларнинг бошлиқлари ўша ернинг ўзида ҳибсга олиниб, нўёнлар ва амирлар ҳукмига топширилдилар. Улар девони товачига олиб борилиб, итобга олиндилар. Ҳамма нарса ўша ерда ойдинлашди. Фитначилар ўша Адун ариғи бўйида, у ерда бунинг иложи бўлмаган тақдирда Қорасомонда, шикор пайтида ҳазрат соҳибқироннинг жонига қасд қилмоқчи бўлган эканлар. Зинда Чашм суюрғол қилиб берилган мулки Шибирғондан маҳрум қилиниб, Худовандзодага қўшиб юртдан чиқариб юборилди. Абуллайс билан Абу Исҳоқ эса бўшатиб юборилди. Сарфитна амир Мусо ўлимга ҳукм қилинди, лекин Сароймулк хоним ўртага тушиб уни бу сафар ҳазрат соҳибқирондан тилаб олди. Амир Мусо ҳазрат соҳибқиронга бундан аввал ҳам кўп ёмонликлар қилган. Амир Темур кўп бора уни бирёқлик қилмоқчи бўлди, лекин ҳукмини амалга оширолмади. Чунки ўша ҳаддан ортиқ гўзал ва оқила аёлини ранжитгиси келмади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Сароймулк хоним амир Мусони жаллод қўлидан қулиб олди...

Ҳижрий 776 йил шаъбон ойининг биринчи куни (1375 йилнинг 5 январ куни) бошланган юриш Амир Темурга катта зафар келтирди. Бу урушда амир Қамариддиннинг асосий кучлари Жорун, Қўк тома ва Бурка руёнда тор-мор этилди. Амирзода Жаҳонгир бошлиқ илғор қисм эса Ила дарёсининг нариги тарафларига ўтиб, мўғул лашқарининг бошқа қисмларига ҳам қақшатғич зарба берди. Ўшанда Амир Темур мўғулларни Пойи тоқ мавзёгача таъқиб қилиб борса-да, Қамариддинни тутолмади. У Пойи тоққа борганда кўздан ғойиб бўлди. Наҳотки, уни қўлдан чиқариб юборган бўлса? Сиртмоққа тушай деб турганда-я? Наҳотки шунча чеккан йўл азоби, берилган қурбонлар беҳуда кетган бўлса? Амир Темурни

шу нарса изтиробга солди. Нахотки... Йўқ, Камариддин, албатта, тутилиши зарур. Шу пайт ёнида турган амирзода Жаҳонгир отасига мурожаат қилди:

— Ога, ижозат беринг, ўша захмдор кашқирни ўзим тутиб келай. Узоққа кетмагандур?

Ҳазрат соҳибқирон ўғлига меҳр-муҳаббат билан бокди, ўйга чўмди. «Қандай мард, олижаноб йигит! Эслик ва довюрак бўлиб ўсди у. Чарчаш нима, қўрқиш нима билмайдур, ўзини аямайди. Устод муаллими соний «ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр, зулму таъдини йўқ қилишга ҳам тайёр!» деганда, балким менинг Жаҳонгиримдай алп йигитларни назарда тутганмикин? Амирзода ҳориган, чарчаган, бунинг устига бетоб. Шунга қарамай, ўзини яна жангу жадалга отмоққа шай бўлиб турибдур. Иш қилиб Тангри таоло уни бало-қазодин асрасун!»

Охири ҳазрат соҳибқирон олийҳиммат фарзандининг илтимосини инобатга олди.

— Майли, амирзодам, борақолинг. Тангри таоло сизни ҳамиша ўз паноҳида сақласун! Лекин ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Камариддин кўпни кўрган душман. Тулки.

Амирзода Жаҳонгир отасига қуллуқ қилганча, ирғиб отига минди. Амир Темур ўғли то сўкмоқнинг муюлишида кўздан ғойиб бўлгунча кўзини узмай кузатиб турди. У болаларини жондан азиз кўрарди. Лекин аямасди. Уларни, Жаҳонгирни ҳам, Умаршайхни ҳам урушнинг ёниб турган ерига ташларди. «Майли, чиниксун, савашда пишмаса, қачон пишадур», дер эди ўз-ўзига. Ўғиллар ҳам отанинг феълини яхши билардилар. Шунинг учун буйруқни кутмай, «лаббай!» деб қўл ковуштириб турардилар...

Амирзода Жаҳонгир Камариддинни Уч кармонгача қувиб борди, лекин бу сафар ҳам у кутулиб қолди. Одамлари билан тоққа чиқиб кетди. Камариддин ва унинг биродарлари шу ерда хотин-халажи, хизматкорлари, хулласи калом бор-йўғини ташлаб кетган эди, буларнинг ҳаммаси амирзода Жаҳонгирнинг қўлига тушди. Асирлар орасида Баён ога билан жияни (оғаси амир Шамсиддиннинг кизи) Дилшод ого ҳам бор эди. Амирзода Жаҳонгир Ўрдуйи олийга беҳисоб ўлжа ва асиру асиралар билан кайтди...

Ҳазрат соҳибқирон Пойи тоқда эллик уч кун турди. Сўнг ўша дилкушо манзилдан кўчиб, Қора қисмиқ яйловига, ундан ўтиб Отбошга, сўнг Арпа ёзига келиб тушди. Тангри тоғнинг мана шу дилкушо оромгоҳида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, амир Камариддиннинг

халиги сулув жияни Дилшод оғони никоҳига олди. Ха, ўша замонларнинг таомили шунақа эди. Олий ҳукмдорлар қудратли рақибини ўзига тобеъ қилмоқчи бўлсалар у билан қуда-анда тутишар, қариндош бўлиб олишардилар. Амир Темур ҳам Қамариддин инсофга келиб қолармикин, деган мақсадда шу ишни қилди. Бу Амир Темурга Чигатой улусининг бирлиги, ҳеч бўлмаса Фарғона, Сайрам ва Тошкентнинг эмну омонлиги учун сув билан ҳаводек керак эди.

Шундан кейин Амир Темурнинг қарийб олти ойдан бери чўлу биёбон ва тоғу тошларда жангу жадалда юрган лашкари Ясси довондан ўтиб, Ўзгандга келиб тушди. Ўзгандга етмасдан бир тош йўлда ҳазрат соҳибқиронни ҳазрати олиялари Қутлуғ Туркан оғо узоқ-яқин қариндошлари, хизматкорлари, нўёнлар ва амирлар билан кутиб олдилар. Улар бундан бир ҳафта бурун Самарқанддан шу ерга келишган ва ҳазрат соҳибқиронни интизорлик ила кутиб ётган эдилар. Кўришиш маросимидан сўнг ҳазрат соҳибқирон амирзода Жаҳонгир ва катта-кичик амирлару беклар билан тўғри ҳазрат саййид Бурҳониддин Қиличнинг нурга чўмган мазорини тавоф қилдилар. Мазорнинг шайхлари, хофизлари, жорубкашлари ва бошқа барча хизматчиларига садақалар улашди, мутавалийни чақиртириб, ушбу муқаддас мазор учун ўн минг қўй, уч юз от ва бир туман динори келакий инъом этди.

Езнинг қолган қисми ва кузни Амир Темур Фарғонанинг гўзал, тароватли манзилгоҳларида ўтказди. Ҳазрат соҳибқирон Хўжандга ҳам кўниб ўтди. Отаси Баҳром жалойирдан кейин ўша вилоятга ҳоким бўлиб турган Одилшоҳ ва Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад билан тил бириктиришиб, замонасозлик кўйига тушиб олган эдилар. «Қимнинг қўли баланд келса, ўшанинг хизматида бўламиз», деб Амир Темур билан Қамариддиннинг кураши нима билан тугашини кутиб ўлтирган эдилар. Лекин бу курашда Амир Темурнинг қўли баланд келганини эшитгач, ҳумоюн мавқабни Марғилонга келиб кутиб олдилар, ҳазрат соҳибқироннинг теварагида гирдикапалак бўлдилар. Амир Темур Хўжандда уч кун турди. Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдус унинг шарафига катта тўй бердилар; Хўжанд теварагида шикор уюштирдилар. Зиёфат вақтида ҳазрат соҳибқиронга анвойи пешкашлар қилдилар. Амир Темур уларнинг кўпдан бери унга нисбатан тутиб келаётган иккиюзламачилик сиёсатидан хабардор эса-да, ўзини билмасликка солди. Аксинча, ўзи ҳам уларга анвойи илтифотлар кўрсатди. Хўжанддан

жўнаб кетаётган куни Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдусга йигирма бошдан кўй ва тўққизтадан от ҳадя қилди.

— Оз бўлса ҳам кўп ўрнида кўрингиз,— деди у Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммадга,— Қамариддин ўта хасис одам эркан, ҳадяси кам бўлди. Бу сизларга аён, жаноблар.

Амирлар нима дейишини билмай, бошини куйи солиб, кўл ковуштириб турдилар. Амир Темур жўнаб кетгандан кейин Одилшоҳ шеригига йиғлагундай бўлиб «бунака қилгунча ўлдирса яхши бўлар эрди»,— деди.

Амир Темур Қаршига борганда лашкарга юрт-юртига кетишга ижозат бериб, ўша йили (1375—76 йили) қишни Қаршидан тахминан икки кунлик йўлда жойлашган Занжирсаройда ўтказди...

Ҳазрат соҳибқирон Хўжанддан кетиб бўлгандан кейин Одилшоҳ жалойир билан Шайх Муҳаммад сулдус вос-вос балосига гирифтор бўлиб қолдилар. «Ҳозир силаб-сийпагани билан эртага тузлайди»,— деди бир куни учрашиб қолганларида Шайх Муҳаммад сулдус Одилшоҳга. Одилшоҳ сесканиб тушди, лекин бирон нарса дейишга тили бормади. Шайх Муҳаммад сулдус гапидан қолмади.

— Мана кўрасиз, бек. Темурбек асло кечирмайди бизни, куни келиб теримизга сомон тикади. Ҳа, шундай бўлади.

Одилшоҳ яна ўзини бепарво тутди:

— Мавжудоту махлуқотнинг инон-ихтиёри яратғон эгамнинг илгида. «Бошга тушганни кўз кўради», деган гап бор, бек, қўяверинг, пешонадан кўрамыз.

— Қиркиб олинган бошни кўз қандай қилиб кўрсин? — шайх Муҳаммад сулдус ўзича масҳара қилган бўлди уни.

Шеригининг тобора ҳаддидан ошиб кетаётгани Одилшоҳга ёкмади:

— Хўш, нима қил дейсиз?

— Ҳа, баракалло, энди ўзингизга келдингиз, бек,— деди Шайх Муҳаммад сулдус.— Обрў борида бошқа бирон соҳиби тожнинг этагидин тутғон маъкул.

— Амир Қамариддинниму?

— У узокда, яқинроғи ҳам топилади.

— Ким экан ўша сиз айтғон яқинроғи?

— Урусхон.

Одилшоҳ бошда индамади, фурсат ўтгандан кейин бош ирғаб, дўстининг таклифига рози бўлди.

Шайх Муҳаммад сулдус билан Одилшоҳ Сор Буғони ҳам йўлдан урдилар. Уччалари қўшилишиб ўша йили

кишда Сигнокка бориб Урусхоннинг хизматига ёлландилар. Лекин улар бу ерда ҳам муқим қолмадилар. Бунга яна ўша Амир Темур халакит берди. Шайх Муҳаммад сулдус, Сор Буғо ва Одилшоҳ Сигнокка келганларидан бир ой ўтар-ўтмас у ерга Амир Темурнинг элчиси келиб қолди. Урусхон элчига шоҳона ҳурмат-эҳтиром кўрсатди. Зиёфат вақтида элчининг уларга каттиқ тикилиб турганини кўриб ўтақаси ёрилаёзди. Кўнглидан «Наҳотки Амир Темур элчини махсус уларни тутиб келиш учун юборган бўлса?» деган фикр кечди. Хайриятки, Урусхон эртаси куни элчини ўзига ҳамроҳ қилиб шикорга жўнаб кетди. Бу аини муддао бўлди. Ўша куни кечаси амир Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ ва Сор Буғо Сигнокки ҳам тарк этдилар. Энди улар амир Қамариддинни орқа қилиб Мўғулистон тарафга қараб қочдилар.

Қамариддин Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ жалоийр ва Сор Буғо қипчоқнинг Амир Темур даргоҳидан қочиб келиши ва унга камарбаста бўлганини кўриб, ғайрати жўш урди ва хижрий 777 йил қиш ўртасида (1376 йилнинг январ ойида) лашкар жамлаб Андижонни босди. Бунинг устига, қозоқ ҳазорасининг амирзода Умаршайхдан рўйигардон бўлиб, Қамариддин тарафига ўтиб кетиши дард устига чипқон бўлди. Амирзода Умаршайх ўшанда Қамариддинга бас келолмасди, чунки лашкарни юрт-юртига тарқатиб юбориб, оз куч билан қолган эди. Шу сабабдан кишининг ўша совуқ кунлари Андижонни ташлаб, аҳлу оиласи, мулозим ва хизматкорларини олиб ўш атрофидаги тоғларга чиқиб кетишга мажбур бўлди. Умаршайх Мирзо ўша ердан Самарқандга чопар юбориб, юз берган воқеадан отасини хабардор қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Андижонда юз берган воқеани эшитиб ғазабнок бўлди. Одилшоҳ жалоийр билан Шайх Муҳаммад сулдуснинг қимлигини яхши биларди-ю, лекин Сор Буғодай мухтарам зотнинг бу қадар тубанликка юз тутганидан ич-ичидан ачинди. Бир умр ҳалол хизмат қилиб келган қозоқ ҳазорасининг бирдан ёғи тарафга ўтиб кетганидан ғазабланди. Нима, Умаршайхдан бирон камчилик ўтдими, ўзи? Кеча Хўжанд билан Ўратепа беқлари душман тарафга ўтиб кетди, бугун қозоқ ҳазораси бизга хиёнат қилиб, Қамариддинга тарафгир бўлиб турибди. Эртага кимнинг навбати, энди? Хулласи қалом, вазият ўта жиддийлашди. «Э, Умаршайх, Умаршайх! Ўша дажвол Қамариддин тарафдан хушёр бўлиб тур, демабмидим?»

Амир Темур бир қадар ўғлини ҳам қойган бўлди. Сўнг яна ҳовуридан тушди. Нима бўлганда ҳам фарзанди-ку,

ахир! Яна ўғлидан хавотир олди. «Ўша яп-яланғоч тоғу тошда, бир аҳволда қахратон кишда аҳволи не кечиб ётган эркан, шу дамда? Дарҳол унга ёрдам бериш лозим». Амир Темур шу заҳотиёк теварак-атрофга тавочилар билан жарчиларни жўнатди. «Қурол кўтаришга қурби етган барча эркак шитоб билан Конирилга жам бўлсун!», деган фармони олий содир бўлди. Бир ҳафта деганда ўша ерга катта лашкар жам бўлди ва ҳазрат соҳибкирон уни етаклаб Андижонга қараб йўл олди.

Қамариддин бу сафар ҳам очиқ жанг қилишдан қочди. Амир Темурнинг Қувага келиб тушганини эшитибок Андижон, Аҳси, Қосон, Ўш ва Ўзгандни талаб, Отбош тарафга қараб чекинди. Отбошга етгач, аҳлу оиласини лашкарнинг бир қисмига қўшиб, Мўғулистон ичкарисига қўчириб юборди, ўзи эса тўрт минг отлик йигити билан Отбошдан чиқаверишда йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Бу эски ва синалган усул эди. Бамайлихотир келаётган катта-катта қўшин йўлига қўйилган тузоққа тушиб, мағлуб бўлгани кўп бўлган. Тарихда не-не саркардалар мана шу тузоққа илинмаган?

Амир Темур лашкари билан Отбошга келиб қўнди, сўнг амирзода Жаҳонгирни асосий куч билан душман орқасидан жўнатди. Ўзининг ёнида икки юз йигити ва Хитой баҳодири Шайх Али баҳодирни қолдирди, холос. Душмanning асосий кучи шу атрофда турганлигидан эса ҳазрат соҳибкироннинг мутлақо хабари йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Амир Темур лашкаргоҳ атрофини аравалар билан тўсиб, уларни бир-бирларига занжирлатиб қўйди. Уларнинг атрофига зовур қаздирди, теварак-атрофда қоровулларни кучайтирди.

Амир Қамариддин Амир Темур лашкарининг умумий аҳволи билан таниш эди. Ўғли мирзо Жаҳонгир уни қочган фараз қилиб асосий кучларни олиб уни қувлаб кетди. Темурбек озгина аскар билан шу ерда қолди. «Отбошнинг кириш ва чиқиш ерларини тўсиб қўйса, бас. Қўрага қамалиб қолган бўрининг ўзи бўлади-қолади ўша Темурбек. Мана энди қўлга тушди!» деб ўйлади ичида Қамариддин. Уни, албатта, махв этади. Қечаси йигитлари бориб, араваларга ўт қўйиб юборишади. Ана шундан кейин томошани кўраверинг. «Ўтдан омон чиққан ўкка қўндаланг бўлади. Лекин менга унинг тириги керак. Эшитдингму тириги!» — деди Қамариддин ўт қўювчиларга бош бўлиб бораётган Эрка баҳодирга.

Темурбек тузоққа тушиб турганини тун яримлаб қолганда, қодирдан ташқарига чиққанда англади. Уни

биркадар ваҳима босди. Бирок куршовдан чикиб кетса бўларди. Лекин кўп одамидан ажралади. Шунча жангу жадални кўрган, тажрибали одам шу ерга келганда ўз ихтиёри билан бўйинни тузоққа тутиб бериб ўлтирибди. Турк-мўғул халқлари азалдан кўллаб келган урушнинг тўлғама, пистирма усулларини яхши биларди-ку! Нахотки, энди ҳаммаси тамом бўлди? Ахир, бирон чораси бордур! Кидириш, ўйлаб кўриш керак! Кечкурун ёғабошлаган қор тўхтаб, тун яримлаганда, ҳаммаёқни қора булут қоплаб, у ёмғирга айланди. Кучли довул кўтарилди. Ўй-хаёлга чўмиб турган Темурбек бирдан жонланиб қолди. Ёнида турган мулозими хос Маматга қараб бор товуши-ла «топдим», «йўлни топдим!», дея уни қучоқлаб олди, сўнг Маматни Хитой баҳодир билан Шайх Али баҳодирнинг орқасидан юборди. Амирлар келишгач, уларга бошга келган фикрни айтди.

— Камариддин Отбош кириш-чикишига пистирма кўйибдур, орқага эса йўл йўк. Чикишга туйнукдай ерни атайин бўш қолдирибдурки, араваларга ўт кўйилгач, ўзимизни ўша ерга урамиз. Шунда йўлнинг икки тарафида пистирмада турғонлар бизни ўрдақ отгандай сайд қилишадилар. Локин, қандай бўлмасин, шу туйнук бизга қўл келиши мумкин. Ҳозир айна пайт, қоронғу ва ёмғир ёғиб, каттик довул турибдур. Агар ўтиб олсак, ўзимиз Камариддинни сайд қилурмиз, иншоолло.

Ҳазрат соҳибкирон бундан бир неча йил аввал Темур қопуғда Хизрхўжахон билан бўлган урушни амирларнинг эсига солди. Ўшанда дарё бўйида хотиржам ётган мўғулни орқа тарафдан келиб босган эдилар. Ниҳоят, Амир Темур Хитой баҳодир ва Шайх Али баҳодир билан маслаҳатни бир ерга кўйиб олдилар.

Эрталаб Камариддиннинг бир гуруҳ йигитлари эмак-лаб бориб Амир Темур лашкаргоҳининг теварагига тизиб кўйилган араваларга ўт қаладилар, бир фурсат ўтгач, хужумга ўтдилар ва ёниб бўлаёзган лашкаргоҳга бостириб бордилар. Лекин, лашкаргоҳда биронта тирик жонни тополмадилар. Камариддин доғда қолди...

Амир Темур ўша қисқа кенгашдан кейин эхтиёткорлик билан ўша туйнукдай йўл орқали қамал халқасидан чиқиб олди, сўнг кўшинни иккига бўлиб, йўлнинг икки четидаги тоққа чиқарди. Шу алфозда у бир неча кун тоғу тошда кун кечирди. Бирон тарафдан нажот кутди. Учинчи куни хабаргирлар Отбошга кираверишда каттик уруш бўлаётгани ҳақида хабар топиб келдилар. Уруш Умаршайх билан Камариддин ўртасида бўлаётган экан. Тезда ўртада

алока ўрнатилди. Амир Темур ҳам орқадан душманга ташланди. Жангда Қамариддиннинг кўпчилик одами ўлди, асирга тушганлар ҳам кўп бўлди. Унинг ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан қочиб кетди.

Қамариддинга зарба берилгани билан ҳали мўғулнинг бели синдирилмаган эди. Уларнинг ҳали Ҳожибек, Анко тўра каби қудратли амирлари бор. Балким улар Қамариддинга ёрдамга келаётгандир? Ҳа демай етиб келиб ҳам қолишар? Мана шуларни ўйлаб, ҳазрат соҳибқирон Умаршайхдан миннатдор бўлди. Ўз вақтида етиб келди азамат!

Шу пайт фарзанди аржуманди амирзода Жаҳонгир ҳам етиб келди. Ота-бола кучоқлашиб кўришдилар. Соҳибқирон ўғлига разм соларкан, кўнглидан аллақандай совуқ фикрлар кечди. Нимагадир кейинги кунларда у ҳорғин, бир қадар ранги-рўйи сўнган кўринади. Табиблар амирзодага қандайдир оғир дард ёпишган дейишади. Аммо қандай дардлигини айтишмайди. Уни фақат табиб билан соҳибқирон биладилар, ҳолос. «Дардни берган Парвардигор, шифосини ҳам беради», деб қўйишади, улар сўраганларга. Амир Темур суюкли ва садокатли фарзандининг кунни битиб қолганини биларди, лекин Парвардигори оламнинг карамига умид қиларди. Ота ҳеч вақт амирзоданинг раъйини қайтармасди. Шу сафар уни бу оғир ҳарбий юришга бирга олмокчи эмасди. Яна шундай қаҳратон қишда-я. Амирзоданинг ўзи оёқ тираб туриб олгандан кейин унга «йўк» деёлмади. Отбошга келиб тушганларида у титраб турарди. Шунга қарамасдан кўшиннинг асосий қисмини олиб Қамариддинни таъқиб қилиб Олмалик тарафга борди. Хўжанд, Марғилон ва Андижондан лашкар етиб келгунча Отбошда лашкар қуриб ўлтирса, деган таклиф ўртага ташланганда, амирзода Жаҳонгир: «Мен асосий кучлар билан бирга борамен», деб туриб олди. Ҳазрат соҳибқирон уни қайтармокчи бўлди:

— Ҳаво совуқ, йўл йирок ва хавф-хатардин холи эрмас, амирзодам. Балким шу ерда, Олий ўрдуда қолғонингиз маъқулдур.

— Қуллук, отажон. Амирларим бирлан бўлсам дейман.

— Амирларингизни ҳам Олий ўрдуда қолдирсак-чи?

— Илтифотингиз учун раҳмат, отажон. Амирларим ҳам, ўзим ҳам бошда манғулойга бириктирилғонмиз. Аввалги ясол ўзгартирилмагани маъқул.

Охири бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон бу сафар ҳам ўғлининг кўнглидан ўтолмади. У ҳозир қаерда экан? Тоғу

тош орасида, изғирин совукда, қору ёмғир остида холи не кечаётган эркан, унинг. Ҳазрат соҳибқироннинг бутун ўй-хаёлини амирзода Жаҳонгир олиб қўйди. Шу пайт ёнгинасида турган Умаршайхга кўзи тушди. Ҳа, айни муддао. Уни манғулой қисмга юбориб, амирзода Жаҳонгирни бу ерга олдиртириб келади. Ўғлига мурожаат қилди:

— Балким туманингиз бирлан бориб, амирзодам, манғулой тепасида турган оғангизга дам берарсиз?

— Бош устига, отажон! — амирзода Умаршайх икки қўлини кўксига қўйиб отасига таъзим қилди...

Бир ҳафтадан сўнг амирзода Жаҳонгир тумани ва хос мулозимлари билан Олий ўрдуга қайтиб келди. Ҳазрат соҳибқирон ўғлини тирик кўриб, терисига сизмай суюнди, уни иссиқ бағрига босди. Дастурхон устида унга астойдил разм солди. Амирзоданинг аҳволи илгаригидан оғирлашиб қолган эди: ранги-рўйи анча ўчган, кўзлари киртайиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон уни ўйлаб кечаси билан мишжа қокмай, ёнида ўлтириб тонг оттирди. Кўнглидан не-не ўйлар кечмади ўшанда. Кўнгли бузилди. Нахотки яқин-орада суюкли фарзандидан ажраб қолса? У энди бор-йўғи йигирма баҳорни кўрди-ку! Бунга қандай чидайти? Йўк-йўк, худо асрасин. Аслида фарзанд отанинг орқасида қолиши керак эмасми?! Ўша кеча Амир Темур зор-зор йиғлаб «ўғлимни сақлаб қолинглар» деб азиз-авлиёлар руҳига илтижо қилди. Эрталаб нонуштадан кейин ишончли одамлар ва хос табиби мавлоно Қутбиддинни кўшиб амирзода Жаҳонгирни Самарқандга жўнатди.

— Амирзодани Сизга, сизни эрса Парвардигори оламга тобшурдик! — деди Ҳазрат соҳибқирон хайрлашаётганларида амир Шайх Али баҳодирга.

Амирзода Жаҳонгир Самарқандга жўнаб кетганининг эртасига Амир Темур лашкарни олдинга етаклади. Зафар язақ лашкар Санг ёғочда Камариддинга етиб олди. Камариддин ҳам шу ерда кўшинларни шай қилиб ясол тузиб ўлтирган экан. Икки ўртада қаттиқ саваш содир бўлди. Бу сафар ҳам омад Камариддиндан юз ўгирди. Амир Темур лашкарининг қўли баланд келди. У мана шу юришда Мўғулистон хонларининг асл қароргоҳи Қатта юлдузгача бориш ниятида эди, лекин амирзода Жаҳонгирдан ташвиш чекиб бу кўнглига сизмади. У шу ерга етганда юришни тўхтатди ва лашкарни орқага бурди...

Машойих, уламо, аркони давлат Ҳазрат соҳибқиронни Самарқанддан бир тош нарида қарши олдилар. Қутиб олувчилар орасида Сароймулк хоним, Туман оғо ва бошқалар бор эди. Амир Темур уларни узоқдан кўриб оқ

юраги орқасига тортди. Ҳамма маъюс, хотин-халаж қора либосда. Ҳазрат соҳибқирон мусибат юз берганини пайқади. Осмону фалакни бошига кўтариб дод-фарёд солгиси келди, лекин «бошқаларнинг кўнглини вайрон қилмай», деб ўзини тийди. Яқин борганда кутгувчилар, айникса, аёллар бўзлаб кетдилар. Бошқаларнинг ҳам кўзлари жикка-жикка ёш. Шу ерда у ҳам ўзини тутолмай «болам»лаб кетди...

Ўша куни Самарқанднинг масжид, мадраса ва мазоратларидаги имом хатиблар, Қуръон тиловат қилувчилар, мударрислар ва жорубқашларга, бозор-учар ва кўча-кўйда юрган етим-есирларга садақа улашилди. Эртаси куни амирзода Жаҳонгирнинг жасадини Қешга олиб бориб Гунбази саййидонга дафн этдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан мохир муҳандислар ва чаптаст усталар амирзода Жаҳонгирнинг қабри устига олий иморат қуришга киришдилар. Ўша куни марҳумнинг хотираси учун юртга катта ош берилиб, хатм-қуръон ўқилди.

Амирзода Жаҳонгирдан икки ўғил ёдгор бўлиб қолди. Бири Хонзодабегим туққан амирзода Муҳаммад Султон бўлиб, у Сароймулк хонимнинг тарбиятқунандаларидан эди. Иккинчиси Пирмуҳаммад бўлиб, у отасининг вафотидан қирк кун кейин туғилди. Онаси Илёс Ясовурийнинг кизи Малик оғо эди. Султон Муҳаммад ҳам, Пирмуҳаммад ҳам зукко ва баҳодир йигитлар бўлиб ўсишди. Ҳазрат соҳибқироннинг уларга ихлоси баланд эди. Султон Муҳаммадни эса ўзига тож-тахт вориси этиб тайинлаганди.

Суюкли фарзанддан айрилиқ доғи Амир Темурни бирмунча букиб қўйди. Бир неча фурсат ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолди. Салтанат юмушларини ҳам бир четга суриб қўйди. Арқони давлат уни юпатмоқчи бўлиб қўп уринди, ваъз-насихат билан давлат ишларига илтифот кўрсатишларини ёлвориб сўради. Лекин уринишлар бекорга кетди. Катта амирлар охири бориб ҳазрат саййид Бараканинг оёқларига йиқилдилар ва ундан ҳазрат соҳибқирон давлат ишларига рағбат кўрсатмасалар, салтанат низоми бузилишга юз тутиши, жаҳондин эмну омонлик юз ўгириши мумкинлигини айтиб, раиятнинг рифоҳияти ва мамлакатнинг эмну омонлиги учун ҳазрат соҳибқиронни лоқайдлик кайфиятидан чиқаришини сўраб ялиниб-ёлвордилар. Ҳазрат саййид Барака илтимосни бажариш учун дарҳол ҳазрат соҳибқирон ҳузурига бордилар. Хайрият, Амир Темур пирининг ваъз-насихатларини ризолик қулоқларига олдилар ва қайтадан салтанат ишларига рағбат кўргуза бошладилар.

Ўша хижрий 777 йили (1375—76 йилда) Амир Темур Қамариддинга қарши амирзода Умаршайх, амир Ок Буго ва Хитой баходир бошчилигида катта қўшин юборди. Темурийзодалар амир Қамариддинга Қоратепа этагида етиб олиб, шикаст етказдилар. Лекин Қамариддиннинг ўзини тутолмадилар. У яна кўздан ғойиб бўлди. Умаршайх Қамариддиннинг эл-улусини талаб, Андижонга қайтди.

1377 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибкирон Мўғулистон устига, амир Қамариддинга қарши яна ҳарбий юриш уюштирди. Бу сафар энди у рақибини узил-кесил ўртадан кўтариб ташлашга аҳд қилди. Катта қўшиннинг манғулой қисмига амир Мусо, Аббос баходир ва амир Ок Темур тайинландилар. Манғулой қисм кечаю кундуз тиним билмай йўл босиб, Иссиқкўлнинг Бугам деган ерида мўғулнинг қоровул қисмига етди. Кўп ўтмай, ўша атрофда асосий кучлар ҳам йиғилдилар. Жанг қисқа бўлди. Бирок Қамариддин урушни поёнига етказмай, чекинишни ихтиёр қилди. Амир Темурнинг ўзи уни Кўчкоргача қувиб борди. Бахтга қарши, Қамариддин яна қочиб қутулди.

«Йўк, қочиб қутулиб бўлибсан, тулки! Осмонга чиқсанг оёғингдин, ер қаърига яширинсанг қулоғингдин тортиб чиқарурмен», деди Амир Темур ўз-ўзига, қўшин бошлиқларини кенгашга чақириб чопар юборгандан кейин. Лекин у тоғ эчкисини қайси сўкмокдан кидириб топади? Темурбек ўйга ботди: «Чор атроф тоғу тош. Ахён-ахёнда учрайдиган катта-кичик даралар. Чангалзору дарахтзорлар. Битта-яримта сўкмокдин бошқа йўл йўк. Бундай шароитда тумонат одам, чорпо, озик-овқат ва қурол-аслаҳа ортилган араваларни бу ердин қандай олиб ўтиб бўладур? Қўшинни майда-майда бўлинмаларга тақсимлаб бирин-кетин сўкмокларга солиб юборсаммикин? Уғрук қўриқчи қисм бирлан шу атрофда турадур. Еки бу сафар ҳам қайтиб кетиб, қулай фурсат келишини, очиқ майдонни кутгани дурустмикан? Йўк-йўк. Асло. Аҳд-паймон қилган. Шунча йўл босди. Энди орқага қайтмайди. Темурбек олдинги режасини маъкул топди: «Ҳа, шундай йўл тутганим дуруст. Бирдин бир тўғри йўл ушбудур!»

Темурбек ҳаёл суриб ўлтириб, туманот ва қўшинот саркардаларини кенгашга йиғилишганини сезмади. Шу пайт Самарқанддан чопар келиб қолди. Чопар Жўчи нажод хонзодалардан Тўхтамиш ўғлоннинг Ок ўрда тахти учун Урусхон билан бўлган урушда мағлубиятга учраб Самарқандга, ҳазрат соҳибкирон ҳузурига паноҳ излаб қочиб келгани ҳақида хабар келтирди. Бу Темурбекни ўйлантириб қўйди. «Нима қилиш керак? Қўшиннинг бир

қисмини амирзода Умаршайх бошчилигида Қамариддин бирлан курашиш учун шу ерда қолдириб, ўзи қўшинларнинг асосий қисмини олиб пойтахтга қайтсинму? Ё пойтахтга Умаршайхни жўнатиб, амир Қамариддин билан ўзи қолиб курашсинму? Тўхтамиш ўғлонни ҳам шу ерга чакиртиса-чи? Борди-ю, шундай ҳам қилди, дейлик. Лекин Урусхон-чи? «Асосий душмандан қутулдим», деб қўл қовуштириб ўлтирармикин? Унинг Темурбек Мовароуннахрда йўқлигидан хабари бор. Тўхтамишни баҳона қилиб, Самарқандга бостируб кирмасму эркан у?» Ҳазрат соҳибқироннинг кўнглига шу фикр келди-ю, тамом вужудига титроқ кирди. «Йўқ-йўқ, асло бундай қилиб бўлмайду. Аскарнинг ярмини нотаниш сўқмоқларда хавф-хатар остида қолдириб ҳам бўлмайду. Яхшиси, бу сафар ҳам Қамариддиннинг баҳридан ўтади. Тамом қўшинни олиб орқага қайтади. Асосий кураш чамаси хали олдинда. Темурбек шу фикрда тўхтади, лекин бари-бир, одат бўйича, амирларига маслаҳат солди:

— Бўлиб турғон воқеани кўруб турибсизлар, жаноблар. Нима қилайлик? Бу шум яна тоғу тош қаърида ғойиб бўлди. Ҳар бир дарахт ва сўқмоқ унга таниш. Уни қидирайликму, ё курашни бошқа пайтга қолдириб орқага қайтғонимиз дурустму? Биласизлар, Урусхон шавкатли подшоҳ. Сигноққа ўрнашиб олиб, энди Сирдарё бўйидаги бошқа шаҳарларимизга: Яссиға, Сабронға, Сайрам ва Янгиға кўз тикиб ўлтирибду. Мовароуннахрга ҳам бостириб киришдин ғоймайду у.

Кенгашга тўпланганлар бир оғиздан Қамариддин масаласини орқага суриб, қайтишни маслаҳат кўрдилар. Амир Темур «ўзи боргунча Тўхтамиш ўғлонга тамом илтифот ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, унинг хизматида бўлиб турсин», деб Туман Темур ўзбекни олдиндан Самарқандга жўнатиб юборди.

Ҳа, Қамариддиннинг қаноти синди. Жетенинг асосий ҳарбий кучи тор-мор келтирилди. Мўғулнинг энди бош кўтаришга кўп йиллар қурби келмайди. Ҳожибек ва Анқо тўра сингари амирлари эса Темурбек билан сулҳ тузиб, Ясси, Саброн, Сайрам, Тошкент ва Сайхуннинг нариги қирғоғидаги вилоятларга бошқа таъди ва босқин қилмасликка аҳд-паймон қилдилар. Темурбек қатта хавф энди Ок ўрда тарафдан, Урусхондан эканлигини ҳисобга олиб, Мўғулистон юришини Исикқўлда тўхтади, Самарқандга қайтди. Бу сафар ҳам у Мовароуннахрга Ўзганд, Ўш, Андижон, Марғилон ва Хўжанд орқали қайтди.

ТҶХТАМИШ ҶҒЛОН

Темурбек Тўхтамишни Самарқандга қайтиб келганининг эртаси куни нонуштадан кейин қабул қилди. Унга қаршисидан ўрин кўрсатди, дуо-фотиҳадан сўнг дастурхон устида ундан ҳол-аҳвол сўради. Тўхтамиш аввал қаноти остига олиб, меҳр-окибат кўрсатгани учун ҳазрат соҳибқиронга чуқур миннатдорчилик билдирди, сўнгра бошидан кечган воқеаларни бирма-бир сўзлай кетди:

— Урусхон отамни Мингкишлоқдин Ҳожи тархонга кенгашга чақиртириб ўлдириб қўйди. Элма-эл, юртма-юрт юриб лашкар тўпладим ва Урусхондин қасд олмоқ ниятида Сигноққа келдим, лекин кучлар тенг эрмас эрди.

Тўхтамиш буюғини гапиролмай, бўғилиб кўзига ёш олди...

Темурбек қорачадан келган, алп қомат бу йигитни зимдан кузатиб ўлтираркан, унга раҳми келди. Овунтирмаққа тутинди:

— Ҳафа бўлманг, шахзода. «Ойнинг ўн беши қоронғу келса, қолғон ўн беши ёруғ бўлур», дейишади кўпни кўрганлар. Ахир, Урусхонга ҳам худонинг боққан балоси бордур.

— Раҳмат, аълоҳазрат. Ердам беринг, отамнинг қасосини олай! Яхшилигингизни у дунё-ю бу дунё эсдин чикормайдурмен. Мендин қайтмаса, болаларимдин қайтур,— дея Тўхтамиш ўғлон ўзини Амир Темурнинг оёқлари остига отди.

Темурбек бош ирғаб ризолик билдирди. У Тўхтамишга Оқ Ҷрда тахтини эгаллашга ёрдам беришга қарор қилди. «Анча ақлли ва ботир йигит кўринадур. Агар унга Оқ Ҷрда тахтига миниб олишига кўмаклашсак, Дашти кипчоқда ўз одамимиз бўлур. Яхши қўшничилик, тинч-тотув яшашга нима етсун!» деб ўйлади Темурбек.

Тўхтамиш ўғлон ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўйлагандай зийрак йигит эди. Амир Темурнинг кўнглидан кечган фикрни ўқиб ўлтирган экан, даст ўрнидан туриб унга қуллуқ бажо келтирди:

— Яхшилигингизни асло унутмайдурмен, соҳибқирони муаззам. Сизга бир умр ўғил бўлиб қолурмен. Худо шохид!

Тўхтамиш ўғлоннинг бу аҳди, ўша заҳоти унинг юз-кўзига астойдил боққан одамга дилдан айтилгандай туюларди. Амир Темур унинг аҳд-паймониға ишонди. Ахир, аслзода-ку, наҳотки ёлғон гапирса.

Ҳа, Тўхтамиш ўғлон аслзода эди. У — Чингизхон авлодидан. Темурбек буни кеча кечқурун билганлардан

яхшилаб суриштириб олди. Тўхтамиш ҳам, Урусхон ҳам аслида бир отанинг боласи экан. Улар Жўчихоннинг ўн учинчи ўғли Тўкай Темурхоннинг авлоди эдилар. Тўкай Темурхон Ботухон билан Беркахон даврида Идил дарёсининг қуйи оқимидаги вилоятлар, хусусан Ҳожи тархон устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Авранг Маъмур султон, Ўз Темурхон, Нор (Бой) Темурхон, Баён Султон деган тўрт ўғли бўлган. Тўхтамиш ўғлон тўнғич ўғил Авранг Маъмур султонга, Урусхон иккинчи ўғил Ўз Темурхонга авлод ҳисобланарди. Тўхтамишнинг отаси Туғлуқхўжа ўғлон эса Мингкишлоқда ҳоким эди...

Тўхтамишхон Самарқандда чамаси бир ойча меҳмон бўлиб турди. Ўша кунлари Амир Темур унга кўп навозишлар кўрсатди. Беклар уни ҳар куни навбатманавбат меҳмон қилдилар. Ҳордиқ чиқариб, ўзига келгандан кейин, Темурбек унинг шарафига катта зиёфат бериб, эртаси куни беҳисоб зару жавоҳирлар, ҳарир ва қимматбаҳо матолардан тикилган бош-оёқ сарупо, мурассаъ ханжар осилган заррин камар, наслдор отлар, қатор-қатор туялар, байроқ ва нағора ҳадя қилди-да, Дашти кипчоққа узатиб қўйди. Араваларга кўп қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат ортиб берилган эди унга. Темурбек Тўхтамиш ўғлонга чухраларидан бир қисмини ҳам қўшди.

— Байроқ бирлан нағора — бу олий ҳокимият белгиси, шаҳзода. Оқ Ўрда тахти энди сизга насиб этсун. Зарру жавоҳирлар ва нақдиналар эрса Сизга черик йиғиб олишда асқотиб қолур.

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ўғлон билан илик хайрлашди.

Ўшанда Тўхтамиш Темурбекнинг кўмаги билан Сирдарё бўйидаги йирик шаҳарлардан Сабронни эгаллади. Лекин кўп вақт ўтмай, Урусхоннинг ўғли Қутлуғ Буго катта лашкар билан унинг устига бостириб келди. Қаттиқ жангда тарафлар кўп одамидан ажралдилар. Ва ҳатто Қутлуғ Бугонинг ўзи ҳам ўша урушда ҳалок бўлди. Лекин, барибир, ғалаба Тўхтамиш ўғлонга насиб этмади. Ғалаба Оқ Ўрда лашкари тарафида бўлди. Оқибатда, Тўхтамишхоннинг эли талонга қолди, ўзи эса яна Самарқандга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига қочиб келди. Илож қанча? Қочиб борадиган ишончлироқ бошқа жойи йўқ эди унинг. Чунки яқин орадаги улус қуриб ўлтирган Жўчи наждо шаҳзодалар Урусхон ва унинг ўғилларига тарафдор эдилар.

Темурбек Тўхтамиш ўғлонга илгаригидан ҳам ортик ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, бошини силади. Овунтирди,

юпатди. Яна меҳмондорчилигу зиёфатлар бошланди. Шахзода бироз ўзига келгач, ҳазрат соҳибкирон шон-шавкат ва ҳарб асбобларини етарлича ҳозирлатиб ва черик бериб, уни яна Дашти кипчок тарафга узатиб қўйди. Лекин, Урусхон ҳамма нарсадан вокиф эди. Тўнғич ўғли Тўктақияни қўшин билан Тўхтамиш ўғлонга қарши юборди. Тарафлар Саброн ёнида тўқнашдилар. Урушда бир нечта Жўчи нажд шахзодалар Тўктақия тарафида туриб жанг қилдилар. Бироқ бу сафар ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг омади келмади. У яна мағлубиятга учради ва қолган-қутган одами билан Сайхун бўйларига қараб чекинди. Тўктақиянинг одамлари уни изма-из таъқиб қилиб бордилар. Тўхтамиш ўғлон от-поти билан ўзини сувга отди. Лекин нариги соҳилга эсон-омон ўтиб кетолмади. Уни изма-из қувиб келган Қозанчи баҳодир аввал отини, сўнг Тўхтамиш ўғлоннинг ўзини бир неча еридан заҳмдор қилди. Шундай бўлса-да, у минг бир азоб билан нариги соҳилга ўтиб олди. Ўтиб олди-ю, чиққан ерида хушидан кетди, чунки кўп кон йўқотган эди. Хайриятки, Амир Темур юборган Идику барлос қўшини билан шу атрофда турган экан. Тонг саҳарда ҳушсиз ётган Тўхтамиш ўғлон билан унинг атрофида ўлтирган икки навқарини унинг қоровули топиб олди. Ким билади дейсиз, агар улар совук еб ўт қаламаганларида, ҳоли не кечардийкин уларнинг? Идику барлоснинг табиби сув иситиб Тўхтамиш ўғлоннинг яраларини ювиб-таради ва малҳам суртиб боғлаб қўйди. Тўхтамиш нонуштадан кейингина хушига келди. Идику барлос унга табиб ва бир неча одамни қўшиб Самарқанд йўлига солиб қўйди.

Тўхтамиш ўғлонни эсон-омон Самарқандга етказиб бордилар. Ҳазрат соҳибкирон унга аввалгидай подшоҳона марҳамат кўргизди, пойтахтнинг энг яхши табиблари уни бир ярим ой мобайнида муолажа қилиб оёққа турғиздилар. Шундан кейин Амир Темурнинг одамлари хашамат ва қомронлик асбобларини муҳайё қилиб, уни йўлга ҳозирладилар.

Лекин, шу аснода кизик бир воқеа содир бўлди. Манғит улусининг сардорларидан бири Идику ўзбек ҳам Урусхондан қочиб, ҳазрат соҳибкирон даргоҳига, Самарқандга келиб қолди. У шу пайтгача Олтин Ўрдада энг олий лавозимда — амир ул-умаролик мартабасида турар эди. Урусхон Олтин Ўрдани ўзига бўйсундиргач, унга итоат этишдан бош тортган Жўчи нажд шахзодалар билан баъзи нуфузли амирлар теварак-атрофга: ким Мўғулистонга, яна бирлари Русияга, бошқалари эса Самарқандга

қочиб кетдилар. Амир Темур амир Идику ўзбекни илгари кўрмаган, лекин унинг шон-шавкати ҳақида кўп эшитган эди. Шу боис уни подшоҳни кутгандай қарши олди, кечкурунлари эса, зиёфатдан сўнг, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўлтирди. Улар Олтин Ўрдадаги умумий аҳвол ва Урусхон ҳамда Дашти қипчоқнинг ажойиботу ғаройиботлари хусусида кўпроқ сўзлашдилар. Идикубий Урусхоннинг Олтин Ўрда тахтини эгаллагандан кейин қилган ёвузликлари, кўпларнинг қонини ноҳақ тўкаётгани ҳақида ғазаб ва алам билан гапирди. Хонада икки суҳбатдош ва чойдан хабар олиб турган дастурхончидан бўлак киши бўлмаса-да, Идику ўзбек овозини паст қилиб ҳазрат соҳибқироннинг қулоғига шивирлади:

— Ҳозир у катта кўшин бирлан Тўхтамиш ўғлонни талаб қилиб Сиз тарафларга отланган.

Темурбек ичдан бироз хавотирга тушди, лекин буни Идикубийга сездирмасликка ҳаракат қилди. Гапни бошқа тарафга бурди. Ундан атайин Тўхтамишнинг отасини суриштирди:

— Туғлукхўжа ўғлон омонму? Ҳозир қаерда?

Идикубий ҳайрон бўлди. Наҳотки Темурбек буни эшитмаган бўлса? Балким муғомбирлик қилаётгандир?

Идику ўзбек ҳам анойилардан эмас эди. Ичидагини сездирмади.

— Туғлукхўжани Урусхон Хожитархонда тутиб ўлдурди.

Темурбек қўлларини фотиҳага очди:

— Омин, жойлари жаннатда бўлсун! Яхши одам бўлгон дейишади.

Идику ўзбек лабини буриб, бош чайкади:

— Қаёқда дейсиз, Темурбек. Агар унда ақл-фаросат бўлганда бугун кунимиз Урусхондай қаззобга қолармиди? Унинг муқобиллари кўп эрди. Лекин Туғлукхўжага ўхшаганларнинг бошини бириктириб бўлмади.

— Аҳиллик ва ҳамжиҳатлик бўлмағон ердин барака кўтарилур эркан, бек, — дегач, Амир Темур «қани нима дер экан», деб Идику ўзбекнинг кўзларига қаради.

— Сиз ҳақсиз, Темурбек.

Идикубий бу хусусда бошқа ҳеч нарса демади. Аммо Темурбек Идикубийнинг Туғлукхўжага ўхшаб олиқ ҳокимиятга даъво қилувчилардан эканини пайқаб ўлтирган эди. Демак, у Тўхтамиш ўғлонга ҳам зид. Шундай бўлгач, уларнинг бошини қовуштириш қийин. Лекин, нима бўлса ҳам Тўхтамишдан ҳам, Идикубийдан ҳам фойдаланишга тўғри келади. Чунки Урусхон кучайиб кетди. У ҳозир

хаммадан кўра хавфлироқ душман. Ичдан кечган фикрнинг суҳбатдоши сезиб қолмасин учун Темурбек гапни яна бошқа тарафга бурди.

— Яқинда кулоқка бир гап чалинди, бек. Сарой Беркада ўрис кўп эрмиш. Шу гап тўғриму?

— Тўғри, Темурбек. Ва ҳатто аларнинг баъзи кеназлари, ахлу оиласи ва хизматкорлари бирлан, Сарой Беркада истикомат қиладурлар. Омонат тариқасинда. Бошқа ўрис синоат ва тижорат ила банд. Аларнинг орасинда, айникса, аҳли синоат кўп. Мўйна пўстинларни обдан яхши тикадурлар.— Шу ерда Идикубий «ҳалиги Сизга совға қилиб олиб келинган пўстинлардин» деб юборишга сал қолди. Лекин, ўзини вақтида тутиб сўзида давом этди: — шамшир, найза, тири ҳаданг каби ҳарб қуроолларини ҳам ясайдурлар. Саройда ўрис куллар ҳам кўп.

— Ўриснинг кеназлари ҳозир ҳам Саройга ўлпон тўлаб турадурларму?

— Шундай, бек. Ўриснинг ҳар бир шаҳаринда Сарой Берканинг тонмачи ва доруғачилари бор. Алар олиқ-солиқ йиғиш бирлан бандлар.

«Ўриски ўлпон тўлаб турғон бўлса, ҳали Олтин Ўрданинг қудрати кучли эркан,— деди Темурбек ичида,— демак, масаланинг бу томонини ҳам ёддан чиқармаслик даркор. Қандай бўлмасин Олтин Ўрда тахтида ҳам, Оқ Ўрдада ҳам ўз одамимиз бўлмоғи керак. Агар Тўхтамиш ўғлонни Оқ Ўрда тахтига қўндирсак ва мана шу қаршимда ўлтирғон одамнинг мавқеъини яна Олтин Ўрдада тикласак, айни муддао бўлур эрди». Темурбек бошида мана шу фикрлар айланиб, ўй-хаёл оғушида қолганини пайқаб, ўзини қўлга олди ва шошиб-пишиб гапида давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, Туғлуқхўжанинг ўғли Тўхтамиш ўғлон ҳам шу ерда бек.

— Тўхтамишми? — Идикубий буни биларди, лекин атайин ўзини гўлликка солди.

— Ҳа, Тўхтамиш ўғлон. У шу ерда. Бироз тоби қочғон,— Темурбек хиёл сукунатдан кейин Идикубийга назар ташлади. У ҳам ўзини зўр-базўр тутиб ўлтирар, ичини ит тирнаётгани шундайгина юзида сезилиб турарди. У Туғлуқхўжанинг бу боласи нималарга қодир эканлигини яхши биларди. Олтин Ўрда тахти учун яна бир даъвогар! Темурбек шубҳани ўртадан кўтариб ташлаш учун гапни бошқа тарафга бурди:

— Аларни, яъни Тўхтамиш ўғлон бирлан Урусхонни яраштирув қўйсак қандай бўлур эркан, бек?

Идику ўзбек Темурбек қилиб ўлтирган ўйиндан жаҳли чикди ва кўнглидагини шартта айтди-қўйди:

— Иккалалари ҳам бир гўр. Аларни келиштириб бўлмас. Отасининг хунини олмагунча Тўхтамиш тинчимай-дур.

Темурбекка айнан шу керак эди. Демак, Идику ўзбек Урусхонга ҳам ёв, Тўхтамишни ҳам кўргани кўзи йўқ. Шундай бўлгач, у Оқ Ўрда масаласига аралашмайди. Унинг фикру зикри Олтин Ўрдада. Чунки мол-мулки, топган-тутгани Манғит улусида. Сарой Беркада корхоналари, Қримда ер-суви бор. Шунинг учун ҳам унинг ўрни Олтин Ўрдада. Чингизийлардан биронтасини тахтга ўтказиб олса, кейин нима қилишини ўзи билади. Ҳозир мана шу оксоқ одамнинг ёрдами керак унга. Демак, Тўхтамиш ўғлон масаласи ўз-ўзидан ҳал. Урусхонни бир ёқлик қилиб, Оқ Ўрда тахтини унга олиб берса, бас. Олтин Ўрда ва Идикубий масаласи — навбатдаги масала. Шундай бўлса ҳам Темурбек ўртага маслаҳат солди:

— Фикри ожизимча, бек, ҳаммамиз бир бўлиб шу Урусхонни дафъ қилсакму эркан?

Таклиф Идикубийга ёқди шекилли, жон-дили ила жавоб қилди:

— Маъқул, таксир.

Лекин у тожу тахтга Темур Малик ёки Шодибекни мўлжаллади. Темур Малик ёши ўттизларга бориб қолган бўлса-да, думбул одам. Давлатни ўзи бошқаролмайди. Қимғадир суяниб иш тутади. Шодибек бўлса ҳали ёш. Унга ҳам ёрдамчи керак. Хўш, уларга суянчик бўладиган ундан бошқа ким бор? Идикубий бу ёғидан хотиржам. Ишқилиб улардан биронтасини Олтин Ўрда тахтига ўтказиб олса, бас. Буёғига пичоқ яна мой устида. Бироқ анави Тўхтамиш бирлан Урусхон хавфлироқ. Урусхонни тезда йўқотиб, Тўхтамиш тахтга миндирилса чакки бўлмасди. Хуллас, уни шу Оқ Ўрда худудида тутиб турган яхшироқ.

Идикубий Темурбек ҳузуридан тун яримлаб қолганда чикди. Қайфияти ҳар қачонгидан чоғ эди. Бўлмаса-чи? Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда хусусида у ҳазрат соҳибқирон билан маслаҳатни бир ерга қўйиб олди.

Эртаси кун кун боғиш олдида Самарқандга Урусхоннинг элчилари — Кепакбий манғит билан Тулужон катта совға-салом билан келишди. Ҳазрат соҳибқирон уларни маҳтал қилмай ўша кунгек қабул қилди. Элчиларнинг ҳавоси баланд эди. Буни Амир Темур эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб киргандаёқ пайқади. Урусхоннинг элчилари бошқаларга ўхшаб тобуғ расмини адо этмади-

лар. Икки кўлини кўксига қўйиб шунчаки эгилиб таъзим қилиб қўяқолишди. Ҳазрат соҳибқирон уларни махсус ўриндикларга ўтқиздириб, Урусхоннинг саломатлигини суриштирган пайтда Кепакбий манғит унга тик боқиб, хаёсизларча «рахмат, подшойи олам, ҳеч кимдин кам эрмаслар», деб жавоб берди. Амир Темурнинг жаҳли чикди, лекин тутакмади, аксинча, ўзини одатдагидай оғирвазмин тутди. Дағалликка дағаллик билан жавоб қилиш унинг табиатига ёт эди. «Айтганингиз келсун, Парвардигори олам уни ҳам бошқалардин кам қилмасун» — деди қўйди. Бироз вақт ўтгач, Кепакбий манғит Темурбекка Урусхоннинг совға-саломи билан мактубини топширди. Темурбек мактубни элчининг кўлидан олиб вазири аъзам хожа Шамсиддинга узатди.

— Ўқингиз, тақсир!

Хожа Шамсиддин аввал ҳазрат соҳибқиронга, сўнг элчиларга чуқур таъзим айлади-да, мактубнинг муҳрини синдириб, хатни очди. Сўнг «нима қилай» дегандай яна Амир Темурга кўз ташлади.

— Овоз чиқариб ўқингиз, тақсир. Ҳаммамиз эшитайлик,— деди соҳибқирон. Мактубдан қўланса ҳид келиб турганини пайкагундай бўлса, хусусан, мактуб олиб келган одамни изза қилмоқчи бўлса шундай қиларди.

Вазири аъзам Урусхоннинг мактубини баланд овоз чиқариб ўқиди:

«Самарқанднинг улуғбеги Темурбек жаноблариға! Бизким, Жўчи улусининг олий ҳукмдори, ҳазрат соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг улуғ авлоди ҳокон ибн ҳокон Урусхон сизга салом йўллаб, шуни маълум қиладурким, биз шу ужурда Сарой Берка, Хожитархон, Саройчик, Булғор, Буртос, Бошқирд, Сиғнок ва бошқа вилоятлар, қўйингки жамий дашти қипчоқ устидин ҳукм юргузиб ўлтирурмиз. Нафақат Урусия, балки Чигатой улусининг хонлари ҳам улуғ боболаримиз Ботухон ила Беркахон замонидин бери Олтин Ўрда ҳукмдорлариға тобеъ ва мутеъ бўлиб, ўлпон тўлаб келур эрдилар. Аввалан, жанобларининг муборак хотирлариға шуни етқуриб қўймоқчимиз. Сониян, маълумингизким, ҳозир сизнинг сояйи давлатингизда паноҳ топиб ўлтирғон Тўхтамиш ўғлон ўғлимни ўлдирди. У энди менинг ашаддий душманим. Уни дарҳол бандға олуб элчиларимнинг илгига топширинг, ё бўлмаса жангу жадал майдонини тайин қилинг».

Мана шунақа мазмунда эди Урусхоннинг хати. Илтимос эмас, катъий талаб! Хукмдор билан нойиби, хизматчиси ўртасидаги муносабатдай. Нақадар мутакаббурлик, беҳаёлик. Темурбекнинг ҳузурига кўп мамлакатларнинг элчилари, Урусхондан шавкатлироқ подшоҳларнинг вакиллари келиб-кетиб туришади, лекин у хали бунакасини учратмаган. Шунинг учун ҳам бошда жаҳлчикиди, бироқ ўзини босди. Аммо элчига хонининг мактубига ярашгулик жавоб қилди:

— Хон ҳазратлариға маълумки, Чигатой улусининг муассиси ҳам улуг Чингизхон аълоҳазратларидур. Улуснинг инон-ихтиёри эрса айни ушбу ужурда Суюрғатмишхоннинг илгидадур. Агар янглишмаётгон бўлсам, ул зоти олийлари ҳам Урусхон каби, соҳибқирон Чингизхонға авлод бўладур. Хон ҳазратга айтиб қўйинг, бундин буён Чигатой улусида Дашти кипчоқ ўзбекларининг ҳукми ўтмайду. Тўхтамиш ўғлонға келсак, ул зот ҳазрати хон бирлан банданинг азиз меҳмонни эрур. Биз туркларда «меҳмон отадин азиз» деган нақл бор. Шу боис меҳмонни душманиға тутиб бературғон одатимиз йўқ.

Темурбек элчига тикилиб туриб, қўшиб қўйди:

— Янглишмасам сиз ҳам жаноби элчи, асли туркий забон умукдин бўлсангиз керак?

Темурбекнинг ўтқир нигоҳи элчининг қалбини тешиб юборгандай бўлди. Бир неча дақиқа не деб жавоб беришини билмай, ер чизиб ўлтирди. Сўнг ўзини зўр-базўр қўлга олиб, бўғик овоз билан жавоб қилди:

— Шундай, бек жаноблари, биз манғитлар ҳам турк тоифасидин бўлурмиз. Мен бор гапни айтдим. Мендин ўтган бўлса, маъзур тутинг, аълоҳазрат!

Элчи Урусхонға орқа қилиб, димоғидан кибр-хавога йўл берганидан пушаймон бўлган эди. Ҳазрат соҳибқироннинг сиёсатидан қўрқиб кетдими, яна қўшиб қўйди:

— Густоҳлик қилғонимиз учун бизни афв этинг, аълоҳазрат. Элчи яна бошини қуйи солди, сўнг қўшиб қўйди: — «Элчиға ўлим йўқ», деган гап бор.

Темурбек элчининг гапларига бошқа илтифот қилмади, бор гапни айтди-қўйди.

— Сизни ҳам, бизни ҳам, хонингизни ҳам, жаноби элчи, яратганнинг ўзи афв этсун.

Ўша куни кечкурун Урусхоннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди, элчи билан ҳамроҳларига бош-оёқ сарупо, биттадан улоқчи от, мурассаъ шамшир ва йигирма минг динор келакий оқча инъом қилинди. Ҳазрат соҳибқирон Урусхон номига тансиқ моллардан подшоҳона

хадялар тортик қилди. Амир Темур Урусхон номига инсоний туйғу ва яхши қўшничилик алоқаларини мустаҳкамлаш хусусидаги таклифларини ўз ичига олган мактуб ҳам юборди.

Жўчи улуси билан яхши алоқалар ўрнатилишига ҳали вақт етишмаган эди. Айникса, Урусхон билан бунга эришиб бўлмасди. Дашти қипчоқ тарафдан уруш иси анкиб турган эди. Темурбек фикрини хонга маълум қилди. Хон улуғ нўёнлар, амирлар ва баҳодирлар билан кенгашиш зарурлигини айтди.

Кенгаш ўша куниёк чакирилди ва дашт лашкари балою казо бўлиб ёпирилиб келмасдан бурун Урусхонга қарши қўшин тортиш зарурлиги ҳақида бир қарорга келинди. Кенгаш тамом бўлиши ҳамоно Мовароуннахрнинг барча вилоятларига товачи ва жарчилар жўнатилди. Қисқа бир фурсат ичида тамом улусдан катта лашкар жам бўлди. Йигитлар одатдагидай от-улови, қурол-яроғи, озик-овқати, қўйингки ипу игнасиғача олиб келдилар. Қўшин тўплангандан кейин ҳазрат соҳибқирон хижрий 777 йилнинг охирида (милодий 1376 йилнинг апрел ойида) Оқ Ўрда устига юриш бошлади. Қўшинлар Сайхунни кечиб ўтиб, Ўтрор даштига келиб қўндилар. Дашт тарафдан эса тамом Жўчи улусининг қўшинлари билан Урусхон Ўтрордан тахминан йигирма тўрт фарсах масофада ўринлашган Сигноқ қўрғон атрофида келиб тушди.

Лекин ўшанда нимагадир очикчасига уруш бўлмади. Ҳар икки тарафнинг қўшинлари уч ой мобайнида бир-бирининг қаршисида ясал тузиб турдилар. Ҳеч кимда биринчи бўлиб жангга ташланишга журъат етишмади. Тўғри, Урусхоннинг лашкари Темурбекниқидан икки баробар зиёд эди. Ундан ташқари, Урусхоннинг орқасида бирор фалокат юз бергудай бўлса яширинадиган Сигноқдай мустаҳкам қалъаси бор эди. Темурбекнинг ёғийнинг лашкари кўплигидан чўчийдиган одати йўқ эди. «Ҳамма нарса худодин. Кўп бўлганки, оз сонли лашкар, худонинг иродаси билан кўп сонли лашкар устидин зафар қозонғон», деган гапга ишонарди. Шу боис, у таваккал қилиб душман устига биринчи бўлиб ташланарди. Нега энди бундай қилмаётир? Нима, бу ерда бирон сир борми, ўзи? Кўпчилик шуни билолмай гаранг эди. Лекин аслида ҳеч канака сир йўқ экан. Бу кейин маълум бўлди. Амир Темур душманнинг бор кучи билан очик майдонга тушишини кутди. Темурбек яна ақл-идрокнинг кучига ҳам ишонди. Зора, Урусхон инсофга келиб сулҳ таклиф қилиб қолса. Беҳуда қон тўкишдан не фойда, деб ўйлади.

Урусхон бўлса асосий кучини Сигнокнинг мустаҳкам калъаси ичига жойлаштириб, узокка мўлжалланган мудофаа урушларини кўзлади. Жўчи улусининг қолган-қутган лашкарини қутди. Шундай қилинганда Темурбекнинг оз лашкари узокка бардош беролмайди. Моваруннаҳр ва Фарғонадан эса қўшимча лашкар келиши амри маҳол. Чунки бир тарафдан Фарғона худудлари нотинч. Бошқа тарафдан, Хоразм тарафдан ҳам хавф-хатар мавжуд... Барибир, иккала тарафнинг қоровули ўртасида қисқа тўқнашувлар бўлиб турди. Ана шундай тўқнашувлар асносида Борик Темур билан Хитой баҳодирнинг беш юз йигити Сигнок теварагида Урусхоннинг ўғли Темур Маликнинг уч минг отлик йигити билан тўқнашди. Тонг саҳардан то қош қорайгунча улар роса савашдилар. Ўша урушда Темур Малик захмдор бўлди. Ҳазрат соҳибкироннинг йигитлари ғолиб келишди. Борик Темур билан Хитой баҳодир бўлса ўлдирилди. Шундан сўнг иккала тараф ҳам жанг майдонини ташлаб чиқди.

Тарафлар бир-бирларини муттасил қузатдилар, забонгирлар орқали бир-бирларининг умумий аҳволдан боҳабар бўлиб турдилар. Бир куни Темурбекнинг забонгирларидан Мухаммад Султоншоҳ билан амир Мубашшир кечаси бориб тил тутиб келишди. Урусхон тараф ҳам қўл қовуштириб ўлтирмади. Хон баҳодир йигитларидан Улуғ Соткин билан Кичик Соткин икки юз чапдас йигити билан Ўтрор теварагидаги кишлокларда тағор йиғиб юрган Оқ Темур баҳодир билан амир Оллоҳдод бош бўлган бўлинмага тўсатдан ҳужум қилдилар. Темурбекнинг йигитлари Урусхоннинг ўша баҳодирларини мағлубиятга учратдилар, Улуғ Соткин билан Кичик Соткин асир олиндилар. Кичик Соткинни Оқ Темур баҳодирнинг биродарзодаси Кепакчи юртчи ўша ернинг ўзида ўлдириб қўйди, Улуғ Соткинни эса қўл-оёғини боғлаб Ўтрор қалъасига, Ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига олиб бордилар. Уни сўроқ қилганларида Оқ Ўрдада куни-кеча содир бўлган воқеаларни рўй-рост айтиб берди. Унинг сўзларига қараганда, Урусхон тўсатдан вафот топиб, ўрнига тўнғич ўғли Тўктақия хон қилиб қўтарилган. Урусхоннинг эли ва ўрдаси эса Жайрон қамиш деган ерда эрмиш. Сигнокда эса ҳозир кичик бир қўшиндан бошқа ҳеч ким қолмаган. Бу ҳақиқатан ҳам хушхабар эди. Оқ Ўрдада парокандалик! Тўктақия ва амирлари эс-хушини йиғиб олмасдан бурун уни босмоқ зарур!

Ҳазрат соҳибкирон фурсатни ўтказмай, ўша Жайрон қамишга қараб юришга қарор қилди. Жўнаш асносида

йигитлари билан Тўхтамиш ўғлон ҳам Самарқанддан келиб кўшилди. Амир Темур уни кўшинга **җажарчи** этиб тайинлади, чунки бу ерларни у яхши биларди. Темурбекнинг кўшинлари ўн беш кун деганда, тун яримлаганда Жайрон камийшга етиб бордилар ва ҳали тонг ёришмасдан туриб Урусхоннинг ёзлик ўрдуси ва элулусини босдилар. Ўшанда Урусхон одамларининг бир қисми ўлдирилди, тирик қолганлари асир олинди. Уларнинг моли, кўйи, йилқиси, туяси ўлжага тушди. Лекин Тўктақия нобуд бўлганлар орасида ҳам, асирлар ичида ҳам йўқ эди. У қолган-қутган одами ва мулозимлари билан қочиб улгурган экан.

Шундай қилиб, Амир Темур яна битта хавfli рақибдан осонгина, кўп қон тўқмай қутулди. Тўхтамишхонга эса салтанат эшиклари очилди. Сигноққа қайтганларидан кейин ҳазрат соҳибқирон уни туркона расм-русум билан Оқ Ўрда тахтига ўтқизди. Ҳазрат соҳибқирон Урусхон ва Оқ Ўрда ташвишларидан тамом фориғ бўлиб, хижрий 778 йилнинг аввалида (милодий 1376 йилнинг 21 майида) пойтахт шаҳар Самарқандга қайтди.

Аmmo шундан кейин ҳам Тўхтамиш ўғлон Оқ Ўрда тахтида муқим бўлиб қололмади. Ҳазрат соҳибқирон кўшинларини олиб Самарқандга қайтганидан кўп вақт ўтмай, Темур Малик катта қуч билан келиб, Тўхтамиш ўғлонни босди ва биринчи тўқнашувдаёқ уни мағлубиятга учратди. У яна Самарқандга, ҳазрат соҳибқироннинг ҳимоясига қочиб келди. Бу Тўхтамиш ўғлоннинг тожу тахт учун курашда енгилиб, унинг олдига учинчи марта қочиб бориши эди. Бошқа одам бўлганда энди бунақа одамга эътиمود қилмасди. Ҳар қандай мурувват ҳам бир ёки икки марта кўрсатилади — уч марта эмас. Лекин ҳазрат соҳибқирон ундай қилмади. Омади келиб иши юришмаган шахзодани учинчи марта бағрига олиб, меҳру шафқат кўргизди. Хижрий 778 йил охирида (милодий 1377 йилнинг 10 апрелида) ҳашамат ва подшоҳлик асбобларини муҳайё айлаб, улуғ амирлардан Туман Темур ўзбек, Бахтихўжа, Гиёсиддин тархон ва Ники қавчинни унга ҳамроҳ қилиб, Тўхтамиш ўғлонни яна Оқ Ўрда устига жўнатди. Ўшанда Амир Темурнинг кўшини Темур Маликни Сигноқдан қувди ва мамлакат тахтини қайтадан Тўхтамиш ўғлонга олиб берди.

Ўша кунлари соҳибқирон ҳаётида қувончли воқеалар ҳам рўй берди. Ҳазрат соҳибқирон хижрий 779 йил раби ул-аввал ойининг 6- кунини (милодий 1377 йил 13 июлда)

Кешнинг дилкушо манзилларидан бўлмиш Қонғли қишлоғида, Оқ дарё бўйида, истироҳат қилиб ётган эди. Шу пайт Самарқанддан махсус чопар келиб қолди. Чопар қалбга беҳад қувонч бағишловчи хабар олиб келганди. Эшик оға уни сойнинг шундайгина қирғоғига қўйилган катта сўрига етаклаб борди. Темурбек мунажжими хос мавлоно Бадриддин билан шатранж ўйнаб ётган экан. Улар ўйинга шу қадар махлиё бўлиб кетган эдиларки, ҳатто оёқ шарпасини ҳам, эшик оғанинг астагина томоқ кириб қўйганини ҳам эшитмадилар. Эшитсалар ҳам ўзларини эшитмасликка солдилар. Эшик оға билан чопар ўйинчиларга халақит бермадилар ва узоқдан ўйиннинг бир ёқлик бўлишини кутдилар. Ўйин охирига қолган эди ўзи. Шатранж тахтасида шоҳлардан ташқари, томонларнинг биттадан руҳи ва иккитадан пиёдаси қолганди. Лекин мунажжимнинг мавқеъи бир қадар дуруст эди. Унинг шоҳи икки пиёда ўртасига кириб олганди ва яна пиёдалари ҳазрат соҳибқироннинг пиёдаларидан кўра маррага яқинроқ эди. Мунажжим руҳи билан «шоҳ-шоҳ»лаб соҳибқироннинг пиёдалардан орқароқда қолган шоҳини қийин аҳволга солиб қўйган эди. Бунинг устига мунажжим ҳар бир «шоҳ» эълон қилгандан кейин пиёдаларидан бирини, ёки шоҳини бир катак олдинга силжитиб оларди. Охири, мунажжимга қарашли пиёдалардан бири маррага етиб олиб, фарзинга айланди.

— Сизга «шоҳ», аълоҳазрат,— Мавлоно Бадриддин унинг пиёдаларидан ажралиб турган «шоҳ»ига фарзини билан зарба берди.

Ҳазрат соҳибқирон шоҳини руҳи билан тўсди.

— Яна «шоҳ»,— деди мунажжим руҳи билан ёнбошдан зарба уриб.

— Бу гал ютук сиздин бўлди, мавлоно. Табриклаймен,— дея ҳазрат соҳибқирон шоҳини чертиб йикитди,— фарзинингиз бўлмаганда, балким иш бошқачароқ бўларму эрди. Локин, барибир ўйин тақдирини «руҳ»ингиз хал қилди. Яна бир марта табриклаймен сизни. Лекин, бу аввалию охири. Бундин кейин ютиб бўлмасиз.

— Ҳақ гапни айтдингиз, аълоҳазрат. Тасодиф бу, афв этинг,— мунажжим икки букилиб улуғ амирга таъзим қилди.

Шу пайт Темурбекнинг нигоҳи бир четда қўл қовуштириб турган эшик оға билан чопарга тушди.

— Хўш, таксирларим, бугун не хабар олиб келдингиз?

Эшик оға шошиб-пишиб деди:

— Ҳазрат соҳибқирон, суюнчини бераверинг, ўғил муборак!

Темурбек ўрнидан турди ва эғнидаги тилларанг шойидан тикилган авра чопонни ечиб, эшик оғага ирғитди, чопарга эса сал нарирокда, толга боғлаб қўйилган кумуш эгар-жабдук урилган отини инъом қилди.

Ўша куни кечкурун бу ажойиб воқеа катта тўй билан қутланди. Амирлар, беклар, аркони давлат, ҳар ким топганини пешкаш қилди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам тансуқот моллар билан уларнинг кўнглини олди. Базм ва тўю томоша охирлашиб қолганда Амир Темур китобдори хос мавлоно Ориф Бухорий билан мунажжимга мурожаат қилди:

— Тангри таолонинг ушбу атоисига не ном қўйсақ муносиб бўлур?

Китобдор билан мунажжим бир-бирларига кўз ташлаб олишди. Улар дунёга янги келган фарзандларига ҳазрат соҳибқироннинг ўзи муборак исм қўйишини яхши билишарди. Шу сабабдан бир нима дейишга ботинишмади. Бош эгиб, қўл ковуштирганча сукут сақладилар. Темурбек мийғида кулиб мунажжимга деди:

— Мавлоно, бугун шатранжда ютдингиз. Роса бопладингиз бизни. Худога айтганимиз бор экан, шип-шийдам қилиб қўймадингиз. Шохимиз бирлан рухимиз омон қолди.

Мунажжим бўш келмади:

— Лекин шохингиз бирлан иккита пиёдангиз ҳам қолди-ку, аълоҳазрат!

— Шундайку-я, лекин балойи қазодай турган фарзинингиз уларни икки ямлаб бир ютиб юбориши ҳам мумкин эрди.

Ўлтирганлар «гурр» этиб кулиб юборишди. Кулги босилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон сўзида давом этди:

— Ўйинда фарзинга чикиб олғон пиёданнинг хизмати катта бўлди. Лекин, барибир шохнинг тақдирини рух ҳал қилди.

— Аҳсан, соҳибқирон, офарин!

Офарин ва қутлашлардан сўнг гапга китобдор аралашди:

— Офарин, аълоҳазратлари! Офарин! Қутлуғ ўғилга ўзингиз исм қўйдингиз.

Амир Темур хайрон бўлди.

— Қанақасига? Қандай қилиб?

Ҳамма китобдорга қаради. Китобдор шошилмасдан жавоб қилди:

— Янги меҳмонимизнинг муборак исмлари Шохрух эркан. Китобдор «шоҳ» ва «руҳ» сўзларига урғу бериб гапирди.

Исм Амир Темурга маъқул келди. Чап қўлини кўксига қўйиб китобдорга қуллуқ қилди.

— Ўғил муборак бўлсин!

— Умри бирлан берган бўлсин!

— Бахтли, тахтли бўлсин!

* * *

Ўша йили Дашти кипчоқдан паноҳ излаб келувчилар кўпайди. Кишда яна бир Жўчи нажод шаҳзода, Авранг Темур исмли ўғлон Дашти кипчоқдан Самаркандга қочиб келди. Ҳазрат соҳибкирон Жўчи улусидаги ижтимоий-сийсий аҳвол билан аини дамда анча кизиқиб юрганди. У улуснинг шимолий ҳудудларидан доимо ташвишда эди. Сарҳаднинг тинчлиги — эл-юрт тинчлиги эди. Шунини ўйлаб, ҳазрат соҳибкирон кечкурун, зиёфатдан кейин Авранг Темурни хилватхонага тортди ва ундан Жўчи улусида нималар бўлаётганини ипидан-игнасиғача суриштирди. Авранг Темур кўп нарсалар, айникса, Темур Малик ҳақида муҳим нарсаларни айтиб берди. «Эртадин кечга қадар тинмай шароб ичадур, тунларни парирўйлар бирлан айшу ишратда ўтказадур. Давлат ва салтанат ишларидин тамом ғофил. Шу сабабдин ундин умаронинг кўнгли қолди, раият ва ахшом ишончини йўқотди...» Авранг Темур яна кўп нарсалар хусусида гапирди. Лекин кўзларидан қандайдир сохталик ва кўрқув аломатлари кўриниб турарди. У кимнингдир кўрсатмаси билан гапираётганга ўхшарди. Хусусан, Темурбекда шунақа таассурот пайдо бўлди. Шубҳаларини текшириб олмоқчи бўлиб, ундан Тўхтамишхонни суриштирди. Унинг номини эшитганда Авранг Темур суюниб кетди:

— Ҳа, аълоҳазрат, Тўхтамиш ўғлон эсон-омон юриб-дурлар. Улусда обрў-эътибори катта унинг. Ҳозирда тамом Жўчи улуси Тўхтамишхонни талаб қилмоқда.

Авранг Темур «нима дер экан?» деб ҳазрат соҳибкироннинг кўзларига тикилди. Темурбек унинг дилидагини анчадан бери пайкаб ўлтирган эди, шубҳалари ойдинлашди. «Ҳойнаҳой, уни бу ерга Тўхтамишнинг ўзи юборган. Оқ ўрданинг бир ўзи кифоя қилмаяпти чоғи унга. Энди тамом Жўчи улусига даъвогар бўляпти», деди у ичида. Аммо кўнглидан кечганни меҳмонидан яширди ва тун яримлаб қолганини баҳона қилиб, дастурхонга фотиҳа

ўқиди-да, Авранг Темурга ижозат берди. Ха, Авранг Темур ҳақиқатан ҳам Тўхтамишнинг одами эди. Ҳазрат соҳибкирон алламахалгача ухлолмай ўй сурди. Бир пайт нимадир эсига тушди. Ие, бу йигитни у илгари қаердадир кўрмаганмиди? Йўқ, эслолмади. Эрталаб нонуштадан кейин амирлар саломга кирганда, Идику барлосни кўрди-ю, ҳаммаси эсига тушди. Тўхтамиш ўғлонни бир аҳволда Самарқандга олиб келганларида бу йигит ёнида эди-ку. Темурбек адашмади. Ҳақиқатан ҳам Авранг Темур ўшанда Тўхтамиш билан бирга эди. Энди ҳаммаси равшан. Авранг Темурни Самарқандга Тўхтамишнинг ўзи юборган. «Борди-ю Темур Маликка қарши кўшин тортгудай бўлса, ҳазрат соҳибкирон уни қўллайдими, йўқми?» — шунини билиб олишга келганди. Темурбек ҳаммасини англади. Бу ерда бош қотириб ўлтирадиган муаммо йўқ. Ҳаммаси равшан. Кечагина бутун Русия билан Оврупони титратиб турган Олтин Ўрда бугун майда-майда улусларга парчаланиб, инкирозга юз тутиб турибди. Уни инкироздан қутқариб қолишга ҳозир Тўхтамишхондан бошқа ким бор, ўзи? Бундай одамни Амир Темур билмайди. Темур Маликнинг аҳволи эса маълум. Тўғри, у амирлари билан шу кунларда Қатортолда ўлтирибди. Мақсади нима — ҳеч кимга аён эрмас. Балким у шу яқин орада, Ила дарёсининг ўрта оқимида қатта куч тўплаб ўлтирган мўғулистонлик амирлардан Ҳожибек билан тил бириктириб Темур давлатига қарашли Сирдарё бўйидаги шаҳарларга хужум қилиш ниятидадур? Хўш, унда нима бўлади? Яна ташвиш, бесаранжомлик ва ортиқча хунрезлик. Шундай бўлмаслиги учун Тўхтамиш зарур. Уни Темур Малик билан тўкнаштириб қўйиш лозим. Бордию, Амир Темур Тўхтамишни энди қўлламади, дейлик. Бир кишининг байроғи остига бирлашган кучли Олтин Ўрдан кўра феодал тарқолик исканжасида қолган Олтин Ўрда афзал эмасми, аслида? Лекин мамлакат шу аҳволда қолиб кетармикин? Йўқ, албатта. Тўхтамиш бугун бўлмаса эртага, албатта, уни бирлаштириб, ўз тасарруфига олади. У бунга қодир одам. Хўш, унда нима бўлади? Бу — маълум, албатта. Темурбек нима бўлганда ҳам Тўхтамишни қўллаб-қувватлаши ва бу билан унинг навбатдаги зафарларига шерик бўлиб қолишга қарор қилди.

Эртаси кунини Самарқандга Тўхтамиш ўғлоннинг элчиси Урусхўжа келиб тушди ва ҳазрат соҳибкиронга хожасининг бой совға-саломини ва мактубини топширди. Тўхтамиш ўғлон кўргизиб келаётган оталарча муруввати ва олий қиммати учун ҳазрат соҳибкиронга беҳад миннатдорчилик

билдириб, Темур Маликка қарши курашда унга моддий ва маънавий ёрдам қилишини сўрабди. Тўхтамиш ўғлон мактубининг мазмуни, бир сўз билан айтганда, айнан шундай эди.

Темурбек элчини маҳтал қилиб ўлтирмади. Жавобини ўша захотиёқ айтиб қўяқолди:

— Биз Тўхтамишхоннинг илтимосини инобатга олури- миз.

Элчи чуқур таъзим қилиб, ҳазрат соҳибқиронга миннатдорчилик билдирди.

Уша йили киш ўртасида (1378 йилнинг феврал ойи бошларида) Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқироннинг ёрдами билан Қатортолга, Темур Малик устига юриш қилди ва уни махв этди. Келаси йили ёзда эса Идил дарёси бўйидаги вилоятларни бўйсундирди, Сарой Беркани эгаллади.

Хулласи калом, Тўхтамиш ўғлон Амир Темурнинг катта ёрдами ва қўллаб-қувватлаши орқасида Жўчи улусини ўзига бўйсундирди ва унга қайтадан жон бағишлади. Лекин, бу билан у кифояланиб қолмади. Тўхтамиш Русия устидан Олтин Ўрданинг ҳукмронлигини мустаҳкамлади, Эрон билан Озарбайжонга ҳам кўз тикди. Бора-бора у кибрланиб қўшни давлатларни менсимай қўйди. Ва ҳатто кўп марталаб тузини ичган Мовароуннаҳрга, оғир дамларда жонига оро кириб, отаси қилмаган яхши-ликларни қилган, уни қувватлаган ҳазрат соҳибқиронга қилич ўқтади.

ҲИРОТ, КАЛОТ, ТУРШИЗ УСТИГА ЮРИШ

Хижрий 780 йил киш мавсуми (1379 йил январь-феврал ойлари)ни ҳазрат соҳибқирон Насаф даштида сайду саёҳатда ўтказди. Шикор кўпинча ҳафтанинг ўртасида ўтарди. Овдан қайтган куни кечқурунлари амирлар ва беклар бир-бирларининг чодирларида тўпланишиб, мажлис ва зиёфатлар қурадидилар. Қундузлари човгон, кўпқари каби ўйинлар билан кун ўтказишарди. Зиёфатнинг каттаси ҳафтада бир марта, кўпинча жумъа кунлари, ҳазрат соҳибқироннинг чодирда ўтарди. Бугун ана шундай зиёфатлардан бири. Дастурхонга анвойи овқат ва қурук, хўл мевалар қўйилган. Хонандаю созаёдалар дилни мумдай эритиб хониш қиладилар, шарбатдорлар йиғинни гирд айланиб бўшаган косаларни лиммо-лим қилиб тўлатиб турибдилар. Лекин нимагадир аҳли мажлисда завқу шавқ, кўтаринкилик аломатлари

аввалгидай эрмас. Амир Жоку, Аббос баходир, амир Муайяд ва Хожи Сайфиддиндай улуғ амирлар хардамхаёл ва паришонхотир бир кайфиятда эдилар. Ешларнинг кайфиятини ҳам тушуниб бўлмасди. Улар ўз атрофидаги ёши улуғларга мутлако эътибор бермай кўйдилар. Оғзига келганни гапириб, тинмай ичадилар, ўзларини хаё доирасида тутмайдилар. Айниқса, Аббос баходирнинг ўғли Умарбек билан амир Муайяднинг арзандаси Алибеклар хаддидан ошишган. Умарбек кайфи ошиб мудраб ўлтирган шеригининг чоғирини кўлига тутказди ва товушига эрк берди.

— Олинг, ичиб қолинг, бекзода. Мана уч ойдин бери фақат ичамиз — ошаймиз, ошаймиз-ичамиз. Қилатурғон бошқа юмуш йўк!

— Йўғ-е, ундай деманг, бек! Човгон ўйнаймиз, пойга ва кўпқари чопамиз, сайду саёҳатлар. Нима бу, камму? — дея Умарбек кайф орқасида юмилиб кетган кўзларини очишга ҳаракат қилди.

— Кам демокчи эмасмен, Алибек. Лекин кунда шу. Ҳаммаси бир хил. Шякоргоҳ ҳам, чавгон ўйнайдиган яланглик ҳам ўша. Ахир, одамзод дунёга бир марта келади-ку! Ҳаётнинг еб-ичишдин бошқа лаззатлари ҳам бор-ку!

Алибек ўзини англамаганга олди:

— Хўш, нима эркан ўша сиз назарда тутган лаззатлар? Йўқ деманг, бек. Айтинг ўша лаззатларнинг ҳеч бўлмаса номини эшитиб маза қилайлик.

— Масалан, Алибек, бошқа ерлик парирўйларни тўшимизга босмаганимизга ҳам анча бўлди, — Умарбек чопонининг ёқасидан тортиб, кўкрагига муштлади.

Умарбек айтган парирўйлар Алибекнинг калбини «жиз» этиб куйдириб юборди. У Урусхон билан бўлган урушда ўзига ўлжадан теккан қорачадан келган сарвқомат гўзал кипчоқ қизни эслади. «Ҳа, ўшанда кўп маза бўлган эдида!», — деди у оғзига бирдан келган сўлакни ютиб.

— Ҳа, Умарбек, тўғри айтасиз. Ўладиган жонга ўйнаб қолғон яхши.

Бекзодалар, парирўйлар ва лаззатлар хусусида хаёлга берилиб кетиб, аҳли мажлисни, теварак-атрофдагиларни бутунлай унутиб қўйган эдилар. Лекин, катталардан баъзилари уларни кузатиб ўлтиришган эканлар, таажжубланиб ёқасини ушлашди. Амир Сайфиддин Жоку барлосга мурожаат қилди:

— Бу, дейман, бекзодалар чакки эмас-ку?

— Йигитлик таврини яхши англайдурлар. Сиз бирлан биз бўлсак ани пода бокишу, қилич чопиш бирлан ўтказган эрканмиз,— дея Жоку барлос ёнида ўлтирган амир Муайядга ер тагидан караб кўйди. Амир Муайяд аллақандай бўлиб кетди: «Ха, баччағар ўсал қилдинг-ку!» дегандай ўғлига еб-ичгудай ўкрайди. Лекин Жоку барлосдан гап эшитиб қолгиси келмади. Унга қўл ковуштириб деди:

— Кўпам шундай эрмасдур, жаноби амир. Сиз бирлан биз нахотки фақат пода бокиб, қилич чопиб ўтган бўлсак?

Аҳли мажлис бир-бирига ўғри караш қилдилар.

— Балким, балким,— деб Жоку барлос ўзини бироз ўнғайсиз сизди. Чунки симин бадан, мурча миён, сарв қомат санамларга анча қартайиб қолган ҳозирги чоғида ҳам суяги йўқ эди унинг.

Ҳазрат соҳибқирон йигитларнинг шўхлигидан ҳам, амирларнинг гапларидан ҳам вокиф бўлиб ўлтирган эсада, ўзини билмаганга солди. Аммо йигитлар, Аббос баҳодир билан амир Муайяднинг боласи, ўзиям бўладигани бўлди...

Аҳли мажлис тарқалгандан кейин Темурбек ёлғиз қолиб, мажлисда бўлган гапларнинг мағзини чакди. Демак, амирлар, айниқса ёшлар уруш-талошни кўмсаб қолишибдур. Темурбек ёшлардан кўпам хафа бўлмади. Чунки ёшлар — ёшларда, ўзини ҳеч ерга сиғдиришолмайдурлар. Лекин катталарга нима бўлди, ўзи? Ер-сув, мол-мулки етарли. Ва яна хизматларига яраша суюрғолотлар бериб турибди. Ахир, шуларни еб-ичиб ётишса бўлмайди-ми? Йўқ, улар бирни мингга етказмасалар уйқулари келмайди. Қорун тоғини кўпориб олиб келиб берсанг ҳам тўймайдилар. Хулласи калом, уларнинг ёши улуғлари молдунё дардида, йигитлари эрса ўйин-кулги, маишат илинжида.

Ҳазрат соҳибқироннинг фикрини узоқ юртларга бўладиган ҳарбий юришлар ва қирғинбарот урушлар олиб кетди. Унинг хаёлини оёқ учи билан хонага чой олиб кирган дастурхончи бузди. У шундайгина эшикдан қираверишда ўнг тарафдаги тоқчага чойнак билан пиёлани қўйиб, қўлтиғидаги иккита пиёзлик ёғлиқ нон ўралган зарбоф дастурхонни олиб бориб хожасининг олдига ёзди. Сўнг чойнак-пиёлани дастурхонга қўйиб, ўзи ҳам унинг бир четига чўк тушди. Чойни икки-уч марта шопиргач, бир култум қўйиб ўзи ичди, кейин қўйиб ҳазрат соҳибқиронга узатди. Дастурхончи чиқиб кетгандан кейин Темурбек яна ўй-фикр ва хаёлга фарқ бўлди. Кўз ўнгидан ҳозиргина

тарқалган мажлисда бўлиб ўтган воқеалар ўрмалаб ўтаверди. Ўйламасликка ҳаракат қилди-ю, иложи бўлмади. Ахийри, уч марта қарсақ чалиб, эшик оғани чақирди. У шу атрофда экан, дарров кирди.

— Агар ётиб қолмағон бўлса, қиссахонни чақиртириб келинг.

— Бош устига, аълоҳазрат! — эшик оға икки кўлини кўксига қўйиб, чуқур таъзим қилганча, орқаси билан юриб хонадан чикди.

Қиссахон ҳали ётмаган экан, тезда келди. Ҳазрат соҳибқирон унга қаршисидан жой кўрсатди.

— Марҳамат, ўлтиринг, таксир, бир гурунглашайлик, деб йўқлатган эдик сизни.

Қиссахон таъзим қилиб, кўрсатилган ўринга бориб ўлтирди. Дуо-фотиҳадан сўнг ҳазрат соҳибқиронга деди:

— Ҳазратимнинг муборак кўнгиллари исини хуш кўрадур? Рустаму дoston ва Афросиёб қиссасиму, Искандар Зулқарнайнданму ёки Абу Муслим дostonиданму?

— Майли, бу гал Искандар Зулқарнайндин бўлақолсун, — деди у. Амир Темур бу одамдан кўп ривоят ва қиссалар эшитган. Лекин шулардан Искандар Файлакус қиссасини кўпроқ ёқтирарди. Шунинг учун бугун ҳам ўша қиссани ихтиёр қилди.

Қиссахон узок юнонистонлик Файлакус, унинг зийрак ва жаҳонгир ўғли Искандарнинг Эрон, Турон ва Ҳиндистонда олиб борган зафарли урушлари хақида марок ила сўзлаб берди.

— Ҳа, буюк подшоҳ бўлғон у. Жаҳон ҳали унақасини кўрмағон ҳам, эшитмағон ҳам. Ичида «подшоҳ бўлсанг, ўшандай подшоҳ бўлиш керак. Бўлмаса...» деб хавас қилиб қўйди Темурбек. Лекин, барибир, Искандар Ҳиндистон бирлан Чинмочинни ололмади. Темурбек яна хаёл суриб кетди. Хаёлини ўша узок замонлар Искандар Зулқарнайн даври олиб кетди. «Юнонистондай катта бир мамлакатга подшоҳ эркан, йўл азоби — гўр азобини тортиб, ўлимга тик боқиб, шунча узокдин келиб, Эрон, Турон ва Ҳиндистонда уруш қилиб юришга не ҳожат бор эрди унга? Нима, бойликми ё шон-шуҳратми? Ўйлаб-ўйлаб кўнглидан шу фикр кечди. Нима, жаҳонгирлик қилиб қон кечган битта Искандарми? Эрон подшоси Дорочи? Турон халқи устидан ҳам ҳукм юргизаман деб, ўқузнинг ўнг қирғоғидаги юртларга бостириб кирди. Оқибати нима бўлди? Бўйсундирдимми у туронликларни? Йўқ, албатта. Аксинча, бошидин ажралди. Араб сарқардаси Қутайба ибн Муслим-чи? У ҳам узок юртдин — Арабистондин бу

ерларга келди. Лекин ўзга юртда ер тишлаб қолди. «Шундай бўлгач, ўзга юртларга бостириб бориб, қилич чопишдин не муддао? Яратганга шукрлар келтуриб, тинчгина ётғонинг, эл-юртингни обод қилғонинг яхши эрмасму? Э, одамлар, одамлар! Тиниб-тинчимаган одамлар! Балким уларнинг бу хатти-харакати тўғри, қонунийдир. Борига қаноат қилиб, фақат хузур-ҳаловатни кўзлаган подшоҳ — подшоҳ эрмас, балки шунчаики хўжайин. Ҳақиқий подшоҳ улким, мулкани кенгайтириб, бошқа юртларни ҳам итоат қабзасида тутишга интилуру ва шундай қилуру», деган фикр кўнглидан кечди. Шу он хаёлига Чингизхон келди. Мана уни саркарда, жаҳонгир подшоҳ деса бўлади. У дунёнинг қарийб ярмини олди. Давлатининг бир учи Хитойда бўлса, иккинчиси Урусияда. Хитойнинг қарийб ярми, Эрону Афғонистон, Озарбайжон ҳамда ҳар иккала Ироқни олган. Ва яна тирик қолгон. Хоки поки ҳам ўз юртида.

Қиссахон ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан ўтаётган гапларни юз-кўзидан уқиб ўлтирган эди. У бемаврид чақирилишининг сабабини тушунди. Демак, Амир Темур ҳам ўша Искандар Зулқарнайн сингари подшоҳ бўлиш орзусида. Балким у ҳақдир. Замон ўзи шунақа. Подшоҳ бўлганга яраша зўри бўлиш керак. Кучсизларга бу ёруғ дунёда ўрин йўқ. Темурбек эса яна бирмунча вақт бошини қуйи солиб нималарнидир ўйлаб ўлтирди. Қиссахон суҳбат охирига етгани ва ҳазрат соҳибқирон чарчаганини уқиб, у бош кўтариши билан қўлларини дуога очди:

— Ҳазратимнинг муборак хотирларидин иаинки яхши ўй-фикр кечган бўлса, Парвардигори олам рўёбга чиқарсун, омин!

Амир Темур ҳам қўлларини дуога очди.

Қиссахон чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Бибиҳонимнинг чодирига ўтди. Бегим одатдагидай ҳазрат соҳибқироннинг келишини кутиб ўлтирган экан. Амир Темур кириб борганда шам ёруғида қандайдир «Сулук» китобни мутолаа қилиб ўлтирган эди. Чодир ёпиғи кўтарилиши билан сапчиб ўрнидан турди ва эрига таъзим қилди.

— Бегим, ҳали ҳам ётмай ўлтирибсизму?

— Ҳамма вақт кўзим йўлингизга нигорон, ҳазратим. — Бибиҳоним яна бир бор эгилиб таъзим қилди ва шитоб билан келиб эрининг елкасидан олтойи пўстини билан телпагини олди. Сўнг уни тўрдаги бахмал тўшакка ўтқизиб, дастурхон ёзмокчи бўлди.

— Йўқ-йўқ, бегим, хожати йўқ. Чойни худо хоҳласа эрталаб ичурмиз. Бибихоним яна бир марта эрига таъзим қилди ва дастурхонни йўлак четидаги сандук устига олиб бориб қўйди.

Саропарда орқасига аввал Амир Темур, кетидан Бибихоним ўтиб кетишди...

Темурбек эртаси ҳам, индини ҳам ўй-хаёл билан юрди. Бу сафар у кўпроқ Чингизхонни эслади. «Ҳа бепоен мамлакатга подшоҳ бўлиб ўтди. Улуғ саркарда ва тенги йўқ подшоҳ деган ном қолдирди, ўзидан. Подшоҳ бўлганга яраша Искандар Зулқарнайн ва соҳибқирон Чингизхонга ўхшагон подшоҳ бўлиш керак».

Ҳа, ҳеч бўлмаса аввалда Чингизхон ва онинг фарзандлари тасарруфида бўлгон эл-юртларда ўз ҳокимияти-мизни ўрнатмоғимиз зарур. Тўғри, аларга меросхўр чингизийлардур. Локин биз ҳам ёт эмасмуз: Чингизхон каби Нух алайҳиссалом ва Туминахонга авлод эрурмиз. Бу биринчидин. Сониян эрса бу юртлар, айниқса, Эрон, Ироқи ажам бирлан Ироқи араб ҳамда Озарбайжон Ҳалоқу-хон ҳукуматининг инкирозидин кейин парча-парча бўлиб ётибдур. Ҳар вилоятда бир подшоҳ: Хуросонда — Қартлар, Сабзавор бирлан Исфаронда — сарбадорлар, Форсда — Музаффарийлар, Ироқда — Жалойирийлар, Журжонда — Чўпонийлар... Алар бир-бирлари бирлан нифоқлашуб, бир-бирларини талаб ётибдурлар. Рааё бирлан бароё ўта қийналгон. Ва яна ул мамлакатларда ислом асослари бузулгон. Исломда етмиш иккита ботил мазҳаб пайдо бўлибдур. Аларни йўқотиб, ҳақ мазҳабни, аҳли суннат ва жамоага ривож бермоқ лозим. Бу эллар ва юртларни бир туғ остига бирлаштирмоғимиз даркор.

Шу ерда соҳибқирон ёдига замон уламосининг муктадоси саййид Шариф Журжонийнинг мактуби тушди. Унда «Ислом уламосининг барчаси бир оғиздин иттифоқ бўлиб айтгонларки, Аллоҳ таоло ҳазрат рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангри таолонинг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этгон. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Темур соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар тарафга ёйди», дейилган эди. «Ҳа, бу Парвардигори оламнинг амр-фармони. Они бажармоқ биз банданинг вазифамиздур», деди у ичида. Шу ерда Темурбек ўша шавкатли подшоҳлардай иш тутиш, қолаверса Тангри таолонинг шул амрини бажаришга аҳд қилди. Темурбек энди жаҳонгирлик тариқиға майл кўргизди. Бу жаҳонгирлик тариқи деган нарса

кейинчалик кўп халқларга кулфатлар келтирди, Темурбекнинг ўзи ҳам ит азобини тортди...

Ҳа, ҳокимият ва сиёсат аслида қалтис нарса бўларкан. Тожу тахтга муяссар бўлган ҳар бир зот улуғликка, бошқалар устидан ҳукм юритишга интиларкан.

Амир Темур жаҳонгирликни Ҳиротга юришдан бошлади. Воқеанинг бошланиши бундай бўлди. 1379 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибқирон Кешда курултой чакиртирди. Бундан барча амирлар, беклар ва вилоятларнинг ҳокимлари огоҳлантирилдилар. Ушанда у Ҳиротга чопар орқали мактуб йўллаб, Малик Гиёсиддин Пир Алини ҳам курултойга таклиф қилди. Малик Гиёсиддин Пир Али Амир Темурнинг чопарига иззат-икром кўрсатди, лекин курултойга боришни пайсалга солди. Чопар жўнаб кетаётганда эса унга «ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига боришдин бош тортмаймуз, аммо элчи этиб ҳеч бўлмағонда Ҳожи Сайфиддин жаноблари юборилганда бош устига эрди», деб баҳона қилди. Ҳазрат соҳибқирон Малик Гиёсиддиннинг айтганини бажарди. Ҳожи Сайфиддинни муносиб совға-салом ҳамда дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ўрнатиш ҳақидаги таклифлар ёзилган мактуб билан Ҳиротга жўнатди. Малик Гиёсиддин Пир Али ҳазрат соҳибқироннинг бу элчисини ҳам иззат-икром билан кутиб олди, унинг шарафига подшоҳона зиёфатлар уюштирди. Лекин курултойга бориш-бормаслик ҳақида бир нима демади. Аксинча Ҳожи Сайфиддинни бир йил мобайнида Ҳиротда тутиб қолди. Айни пайтда у урушга ҳозирлик ишларини қизитиб юборди: тумонат одам қалъа деворлари ва унинг буржу бораларини таъмирлаш ва мустаҳкамлашга сафарбар қилинди. Бир йил ичида узунлиги икки фарсах келадиган Шаҳристон бино этилди. Шаҳарнинг теварак-атрофидаги ўттиз маҳалла, боғу роғлари билан, девор билан ўраб, шаҳарга қўшиб олинди. Ҳирот булуқларидан катта миқдорда ғалла ва дон-дун ташиб келтирилиб, узок муддатга етадиган озик-овқат захираси тўпланди. Ҳожи Сайфиддин буларнинг ҳаммасидан хабар топиб, савдогарлар орқали Кешга етказиб турди. Орадан бир йил муддат ўтиб, 1380 йилнинг баҳорида Ҳожи Сайфиддиннинг ўзи ҳам Кешга қайтиб келди. Амир Темур элчи билан батафсил гаплашиб, барибир уруш бўлишига ишонч ҳосил қилди. «Э, аттанг, биз бу ишлар тинч йўл бирлан битиб кетади, деб ўйлагон эрдик. Бўлмади. Барибир қон тўкилатурғон бўлди», деди у суҳбат этаклаб қолганда Ҳожи Сайфиддинга. Шундан кейин Амир Темур ҳам уруш ҳозирлигини кўра бошлади.

Шу ахвол асносида катор-катор туяларга ортилган совға-салом билан Кешга Моҳон ҳукмдорларидан Алибек Жониқурбоний келиб қолди. Бу ўша — бундан бир неча йил муқаддам ҳазрат соҳибқиронни 62 кун зах ертўлага қамаб қўйган Алибек Жониқурбонийнинг ўзи эди. У ўшанда ҳазрат соҳибқиронни кулликка сотиб юбориб, мўмай пул ишлаб олмоқчи бўлган эди. Энди бўлса, ҳазрат соҳибқироннинг толеъ юлдузи осмон буржидан тулуъ қилганини эшитиб, даргоҳига бош эгиб келиб ўлтирибди. Ва яна бандалик ва хизматкорлик камарини белига боғлаб келибди. Такдир экан бу, такдирдан эса қочиб кутулиб бўлмайди. Алибекнинг юзида илгариги шуур ва ғурурдан асар қолмаган. Алибек Жониқурбоний энди кечаги банди олдида тиз чўкиб, унинг илтифотларидан умидвор бўлиб ўлтирибди. «Ал-қасосу мин ал-ҳақ», деган гап рост экан. Душман ўз оёғи билан келиб қолди. Амир Темур уни қилмишига яраша жазоласа бўларди. Бўлганда ҳам, минг бор ҳаққи бор эди. Лекин у бундай қилмади. Ҳеч нарса бўлмагандай Алибекка мулозамат кўрсатди. Ўлтирган ўрнидан туриб бориб, тиз чўкиб ўлтирган Алибекни қўлтиғидан олиб турғизди ва ёнига ўтқизди, сўнг ҳол-ахвол сўради:

— Хуш келибдилар, бек! Сихат-саломатлигингиз дурустму? Ахлу оилангиз тинчму? Қайси шамол учирди сизни бу тарафларга?

Алибек бошини кўтаролмади, охири овози чиқар-чикмас жавоб қилди:

— Зунгторлик эденим учин боғишлонг мен нодони, оли ҳозрот! Бир умур билими боғлоп гуллугингизде бўлойин, дийип бўсоғонгизо бош урип гелип отирин. Дергаҳингиздон кўвмонг мени, оли ҳозрот. Веполи итингиз бўлуп оли бўсоғонгизи горайин.

Алибек яна ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига ташлади.

— Хай-ҳай, бек! Ўрнингиздан турингиз! — Амир Темур ўрнидан туриб яна унинг қўлтиғига кирди. Шу пайт хос чухралардан бири, қўлидаги найзани деворга йўлаб қўйиб, чоғиб келди ва иккалалари Алибекни турғизишиб, ўрнига ўтқишиди. Амир Темур уни юпатишга тутинди:

— Ҳаммамиз ҳам бандамиз, бек. Банда бўлганда ҳам хом сут эмган бандамиз. Худо шохид, сизга нисбатан кўнглимизда ҳеч қанақа гина-қудурат йўқ. Келганингиздин эрса хурсандмиз.

Алибек ҳамон безгак тутгандай титраб-қакшаб ўлти-

рар эди. У икки қўлини кўксига қўйиб яна боши ерга теккунча эгилиб ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилди.

Шундан кейин Алибекнинг одамлари совға-саломлар солинган хуржинларни олиб кириб, ҳазрат соҳибқироннинг олдига қўйдилар. Алибекнинг мулозимларидан бири бошига пистаранг гул солинган оқ ҳарир рўмол ташлаган ўрта бўйли, нозик-ниҳол, кулча юзли ўн ўч-ўн тўрт ёшларга борган қизчани етаклаб кирдилар ва хуржинлар ёнига чўккалатиб қўйдилар.

— Бу — мени гизим Хон Султон, — деди Алибек ҳазрат соҳибқиронга.

Қизалок ҳам Амир Темурга тортиқ қилиб олиб келинган экан.

Амир Темур совға-саломлар учун Алибекка миннатдорчилик билдирди:

— Хон Султонни олиб келиб яхши қилубсиз, бек. Йўлимизни қиска қилдингиз. Сиз бирлан қуда-анда тутишиш ниятимиз бор эрди.

Алибек яна чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин ясовулбоши ёрдамчилари билан кириб, Алибек олиб келган совға-саломларни олиб чиқиб кетди. Улардан бири қизалокни ҳам етакламоқчи бўлиб кўлидан тортган эди, Темурбек уни кўли билан ишора қилиб тўхтатди. Ясовуллар совға-саломларни ташиб бўлишгач, ҳазрат соҳибқирон Алибекка ҳам ижозат берди. Алибек чуқур таъзим қилиб эшик оға билан бирга эшикка қараб юрди. Лекин остонага борганда Амир Темур уни тўхтатди.

— Хон Султон ҳам ҳозирча ўзингиз бирлан бирга туратурсин, бек.

Алибек яна бир марта эгилиб ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилди. Эшик оға келиб Хон Султонни ҳам кўринишхонадан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Алибекни аҳлу оиласи билан шинамгина бир ҳовлига олиб бориб жойлаштирдилар. Бу ерда турмуш учун керак бўлган ҳамма нарса олдиндан муҳайё этиб қўйилган экан, Алибек ва оиласи камчилик сезмай, бир неча вақт ўша ерда истиқомат қилдилар. Бир ҳафтадан кейин совчилар бориб Хон Султонни амирзода Муҳаммад Султонга унаштириб келишди. Орадан бир ой ўтиб уларнинг тўйи бўлди...

Хиротга юришдан аввал ҳазрат соҳибқирон Алибекка юртига қайтишига ижозат берди.

Ҳижрий 782 йил шаъбон ойининг бошларида (1380 йил ноябр ойи бошида) ҳазрат соҳибқирон Хуросон мулкини энди ўн тўртга кирган учинчи ўғли амирзода Мироншоҳга

улус килиб берди. Лекин Хуросон хали Амир Темурнинг тасарруфида эмасди. Амирзода Мироншоҳ уни куч билан тасарруфига киритиб олиши керак. Ҳа, Амир Темур болалари ва набираларини «тайёрга айёр» кабилида тарбияламади. Уларни меҳнатга йўрғакдан кўниктирди. Мироншоҳни ҳам шу тарика ўстирди. Тўрт ёшидан ўқитиб, хат-саводини чиқарди, сўнг мадрасада ўқитди. Кейин эса махсус бириктириб қўйилган муаллимлар уни давлатни бошқариш ва ҳарб ишлари сулуқларига ўргатдилар. Амирзода Мироншоҳнинг суяги ҳам меҳнат ва уруш-талашларда қотди. Шундай бўлса-да, Хуросондай мамлакатни бошқаришга хали у ёшлик қиларди. Бунинг устига Малик Ғиёсиддин Пир Алидай тажрибали подшоҳ билан якка ўзи курашолмасди. Ҳазрат соҳибқирон Мироншоҳга тўққиз минг отлик аскарни эллик кўшин килиб берди. У бу катта кўшинни бошқара олармикин? Малик Ғиёсиддиннинг яхши қуролланган катта лашкари, Хирот, Бодхиз ва Фушанж сингари мустаҳкам қўрғонлари бор. Буларни бўйсундириш Мироншоҳнинг қўлидан келармикин? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон Жаҳонгир барлос, Муҳаммад Султоншоҳ, Хожи Сайфиддин, Окбуғо, Усмон Аббос, Тобон баходир, Пир Хусайн барлос каби кўзи жангу жадал ва талошларда пишган амирларни ўғлига қўшиб берди.

Амирзода Мироншоҳнинг кўшинлари Жайхундан кемаларни бир-бирига занжирлаб қурилган махсус кўприк ёрдамида ўтдилар ва Шибирғонга келиб тушдилар. Амирзода кишни шу ерда ўтказди. Киш охирлаб қолганда эса Мурғоб дарёсидан ўтиб Бодхиз вилоятини босди. Лекин Мироншоҳ Бодхизда ўрнашиб қололмади. Малик Ғиёсиддин Пир Алининг иниси Малик Муҳаммад унга катта талофат етказиб вилоятдан суриб чиқарди. Амирзода Мироншоҳ яна Мурғобга чекиниб, бирмунча вақт ўша ерда жон сақлади. Хайриятки, Малик Муҳаммад уни таъқиб килиб Мурғобга бормади. Унда аҳволи не кечарди?

Ҳижрий 782 йил охирида (милодий 1381 йилнинг 27 март куни) ҳазрат соҳибқирон Хуросон устига юришга қарор қилди ва теварак-атрофнинг лашкарини йиғиб келиш учун тавочию жарчиларни жўнатди. Кеш жилғаси лашкаргоҳга айлантирилди. Теварак-атрофдан шу манзилга туманат лашкар жам бўлди.

Айни шу пайтда Моҳондан Алибек Жоникурбонийнинг элчиси келди. Элчи совға-салом билан бирга Алибекнинг Амир Темурга ёзган мактубини олиб келди. Алибекнинг мактубида: «Енгишли лешкер Хирот устине йўриш

эдайжак болса, мени герчек йигитлерим биллерине вепа кемерине меком бағлоп сохибқирон торопиндо дуруп сўвешежекдурлер», деб ёзилган эди. Ва яна ўша мактубда «Эгер сохибқирон иноян бўлсо, менбандеси гўшинлора гажарчилик этмеге тайярдирын», деб ҳам уқтирилганди.

Амир Темурнинг катта лашқари Жайхундан кечиб ўтиб, Андхудга келиб кўнди. Ҳазрат сохибқирон одатдагидек, ўша куни Андхуднинг мукаддас жойларини бориб зиёрат қилди. Мозорлар ва масжиду мадрасаларнинг шайхлари, имом хатиблари, мударрислари ва жорубкашларига, ғарибу ғуробага инъом ва садақалар улашди. Кечга яқин машхур шайхлардан Бобо Сангуни бориб зиёрат қилди. Бобо Сангу Жаҳрия тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлиб, узлатда кун кечирарди. Нимагадир ҳазрат сохибқироннинг ташрифидан мамнун бўлмади у. Ҳатто ўрнидан туриб ҳам кўймади. Жаҳл билан унга ўкрайиб қаради ва бошини қуйи солганича ўлтириб олди. Амир Темур буни ўзича яхшиликка йўйди ва чўк тушиб, шу ердан ўтганларнинг ҳаққига Қуръон тиловат қилди.

— Ҳазратим, хабарингиз борму-йўқми Алло таоло рўйи заминнинг сийнаси бўлмиш Хуросонни бизга иноят қилди,— деди у. Бобо Сангу индамади. Ундан яхшилик кутишга умид йўқ эди. Амир Темур ва мулозимлари фотиҳа ўқишиб, ўринларидан туришди.

Эртаси куни тонгда ҳазрат сохибқирон кўшинлари Андхуддан кўчдилар ва саодат, иқбол билан манзил-баманзил юриб, Ҳирот сари юзландилар. Муаррихнинг ибораси билан айтганда, ўша кунлари катта кўшин дабдабасидан осмону замин ларзага келди.

Зафар асар лашқар Сарахсга яқинлашгач, вилоят хокими Малик Муҳаммад зўр хурмат ва эҳтиром ила ҳазрат сохибқирон истиқболига чиқиб, қалъа дарвозалари калидларини унга топширди. Амир Темур уни суюрғамиши шарафига муяссар қилиб, вилоятини ўзига қайтариб берди.

Шундан кейин Амир Темур кўшинларини етаклаб Мурғобга келди ва Мироншоҳни ўзига кўшиб, Ҳирот устига отланди. Амир Темурнинг кўшини йўлда қийинчилик ва тўсиқларга учрамади. Бирон жойда унга бирон зот биронта ўқ узмади. Шу тариқа, йўл босиб, Ҳиротдан ўн бир фарсах наридаги Жигдалик манзилига келиб кўндилар. Темурбек шу ерда Алибекни йўқлаб қолди. Лекин Ҳиротга яқинлашиб қолганларида ҳам ундан дарак бўлмади. Ахир, Хуросонга юриш бошламасдан аввал

у Кешга одам юбориб, «Эгер соҳибкирон Хуросона юриш башласа, мен бендеси гўшунлери гажарчилик этмеге тайярдириш», деб ёзган шу эмасми? Қани энди ўша гажарчи? Ҳазрат соҳибкирон дарҳол Моҳонга чопар юборди ва Алибекдан зудлик билан йигитларини тўплаб зафар язак ўрдуга етиб келишини талаб қилди. Бирок Алибек пинагини ҳам бузмади. Ўзи келмагани етмай, Темурбекнинг чопарини ҳам тутиб қолди. Ҳа, Алибек Жониқурбоний кейинги пайтларда ўзгариб қолган эди...

Малик Гиёсиддин Пир Али бу пайтда Ҳиротда эмасди. У сарбадорларга қарши юриш қилиб, кўшини билан Сабзаворда турган эди. Юз берган воқеани эшитгач, бошда довдираб қолди, ҳатто бор-йўғини олиб Ғурга қочиб кетмокчи ҳам бўлди. Лекин Алибек Жониқурбоний билан бўлган гапларни эшитиб, жонланиб қолди ва лашқарини Ҳиротга қараб бурди.

Амир Темур унинг йўлини тўсиб чиқиш ва Малик Гиёсиддинни Ҳиротга ўтказмаслик учун ихтиёридаги кучлар билан Жом, Қавсия ва Фушанж тарафга қараб от сурди. Қавсия кутволи паҳлавон Маҳдий қаршилиқ кўрсатмай, қалъани ҳазрат соҳибкироннинг мулозимларига топширди. Жом билан Фушанж жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатди. Ҳар иккала қалъа Амир Темур кўшинлари тарафидан қуршаб олинди.

Ҳазрат соҳибкирон жанглар давом этиб турган кунлардин бирида, Ҳирот атрофидаги Таябод кишлоғига, пири Зайниддин Абубакр Таябодийни зиёрат қилгани борди. Пиру мурид бир неча вақт у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар, фотиҳа олдидан шайх Темурбекка ваъз-насихат қилди: «Абулмансур Темурбек! Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилғил: 1) кенгаш, 2) машварат ва маслаҳат, 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик, 4) эҳтиёткорлик. Кенгаш ва машваратсиз бошқарила-тургон салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари тўғри бўлмаган жоҳил одамга киёс қилиш мумкин. Унинг айтган гаплари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирадур. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат, кенгашу тадбиркорлик бирлан иш юрит, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмағайсен. Шунинг ҳам билишинг жоизки, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат бирлан бўлғай, яна бир қисми билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан бўлур. Қатъийлик, сабру чидамлилик, соғлиғу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат бирлан барча ишлар амалга оширилуру».

Амир Темур дуо-фотиҳадан кейин пири билан хайрлашиб, Фушанж теварагига кайтди. Йўл-йўлакай пири айтган гапларнинг маъзини чакди. «Демак, ҳар ишники қилсанг кенгаш ва машварат бирлан қил. Ўйлаб ва тадбиркорлик билан иш тут. Сабр-тоқатли бўл, амирларнинг ва мулозимларнинг гуноҳ иш қилиб қўйғонларида кечиримли бўл. Давлат юмушларида ҳамиша ҳушёр ва сергак бўл», деди ичида ўз-ўзига. Темурбек мана шундай пири борлигидан суюнди. Ҳамма вақт ақлли одамлар билан кенгашиб, тадбиркорлик билан иш юритиш кераклигини яна бир бор англади. Баъзида қаттиққўллик талаб қилинади. Бусиз мумкин эмас, албатта. Аммо иложи борича масалани тинч йўл билан ечишга ҳаракат қилган яхши. Шунинг учун ҳам Фушанж кутволининг ҳузурига бир неча бор элчи юбориб, қалъани урушсиз топширишни таклиф қилди. Афсуски, кутвол унинг сўзларига қулоқ солмади, аксинча ҳар сафар элчи бориб қайтгандан кейин, қалъани ўраб турган қўшин тирборон ва тошбўрон қилинди. Шундай бўлгач, илож қанча? Амир Темур қўшинларини ҳал қилувчи жангга ташлади. Тўрт кун давом этган шиддатли жанглардан кейин Фушанж ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам қурбон бўлди. Буйрукка биноан Фушанж қалъасининг истехкомлари бузиб ташланди.

Хирот учун бўлган жанглар ҳам шу тарзда оғир кечди. Маълумки, Амир Темур кўрган чора-тадбирларга қарамай, Малик Фиёсиддин Пир Али Машҳад йўли билан Хиротга ёриб киришга муваффақ бўлди. Бирок шаҳар мудофаасини ташкил қила билмади. У ихтиёридаги қўшинлар билан Темурбекка бир неча кун қаршилик кўрсатди. Ҳатто бир-икки марта тунда қалъа ташқарисига чиқиб, ҳазрат соҳибқироннинг аскарига шабихун урса ҳамки, барибир, Амир Темурга бас келолмади. Темурий қўшинлар дарвозаларини синдириб, шаҳри берунга бостириб кирдилар ва уни ишғол қилдилар. Малик Фиёсиддин қолган-қутган аскар билан шаҳри дарунга кириб яширинди. Шаҳри берун учун бўлган жанглар пайтида Малик Фиёсиддиннинг икки минг йигити асир олинди. Лекин, шаҳри дарунни олиш анча қийин кечди. Охири Амир Темур камалдагиларга қарши тадбир ишлатди. Малик Фиёсиддиннинг Шаҳри берунда асир олинган икки минг йигитининг ҳаммасини банддан бўшатиб юборди ва шаҳри дарунга хуфиялар жўнатди. Уларнинг орасида ҳалиги асир йигитлардан ҳам бор эди, «қимда-қим қўриқлаб турган буржу бораларни ташлаб чиқса, унга

жони омонлик берилади, кимки мазкур буйрукка хилоф иш тутса, ўзидан кўрсин!»— деган фармон эълон қилинди. Буйрукдан нусхалар кўчиртирилиб, ўк ёй билан шаҳри дарунга отдилар. Халити банддан бўшатирилганларнинг бир гуруҳи шаҳри дарунга кириб, кўча-кўйларда, бозор-ўчарда, халқ ўртасида ҳазрат соҳибқироннинг фармонини ёйдилар. Тадбирнинг таъсири катта бўлди. Қалъанинг буржу бораларида турган жангчилар бирин-кетин ўрнини ташлаб кета бошладилар. Малик Гиёсиддиннинг одамлари маҳалла ва гузарларни кезиб, халқни мудофаага қанча чорламасинлар, бунинг нафи бўлмади. Охири Малик Гиёсиддин ҳамма нарса бой берилганини англади ва сулҳ тузиш кўйига тушди. Охири хотини Чингизий Тўкай Темурхоннинг кизи Султон бека, тўнғич ўғли Пирмуҳаммад ва ўзини Аланкува наслдан деб юрган Искандар шайхни Боғи зоғонга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига элчи қилиб юбориб, ундан сулҳ сўради. Ҳазрат соҳибқирон Малик Гиёсиддиннинг элчиларига меҳр-шафқат ва илтифот кўрсатди, лекин сулҳ масаласини орқага сурди. «Бу масалани Малик Гиёсиддин бирлан учрашғонда хал қилурмиз», деб элчиларга қайтишларига ижозат берди. Кетаётганларида «Малик Гиёсиддинга бориб айтинглар, ёвлашишни давом эттириш ниятида бўлмаса ҳузуримизга келсун. Шаҳарни яхшилик бирлан топширсун. Бу бирлан минглаб мўмин-муслмоннинг молу жони омон қоладур. Шунинг унутмасунларки, муслмонларнинг уволи у бирлан бизнинг зиммамиздадур».

Малик Гиёсиддин эртаси куни эрталаб шаҳарнинг машҳур шайхлари, уламози ва боёнлари билан бирга ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига, Боғи зоғонга борди ва шаҳарни унга таслим этди. Темурбек аввалда уни подшоҳона сийлади, сўнг гап орасида изза қилди:

— Аслида яхшилик — яхши, аълоҳазрат. Сиз бирлан биз бошда шунга амал қилғонимизда шунча қурбонлар ва вайронагарчилик бўлмас эрди, кўп йигитнинг ёстиғи қуримағон бўлурди. Лекин, афсус...

Малик Гиёсиддин индамади. Нима ҳам дерди?

— Ҳатто ҳазрат пиримизнинг ваъз-насихатларига ҳам қулоқ солмадингиз.

Амир Темур мавлоно Зайниддин Абубакр Таябодийнинг бундан аввал унинг илтимози билан Малик Гиёсиддинга айтган панд-насихатларини эслатган эди. Пир ўшанда унга бундай деган эди: «Сен Ҳиротнинг мустаҳкам девори ва қалъасига эътимод қилуб, ўзингдин қудратли

бир подшоҳ бирлан ёвлашма, бу билан мусулмонларнинг заволига қоласен».

Малик Гиёсиддиндан яна садо чикмади. Факат ер тагидан ўқрайиб Амир Темурга бир караб кўйди, холос. Унинг катта кўк кўзларидан алам ва нафрат учқунлари чакнаб турарди. Мағлубият алами шунақа бўлади, ўзи. Амир Темур эса уни эзишда давом этди:

— Эссизгина ҳали ўн гулидан бири очилмай завол бўлгон йигитлар! Сиз бирлан биз, аълоҳазрат, чин дунёга борғонимизда жавоб берамиз, алар учун. Ха, шундай, хазратим.

Шундан кейин бир дакика ўртага сукунат чўкди. Асосий гап кейин бўлади. Темурбек уни энди жаллоднинг кўлига топширади... Нима ҳам қила оларди. Такдири азал бу! Шунини ўйлаб Малик Гиёсиддиннинг эти уюшиб, юраги орқасига тортди. Хайрият, у ўйлаганча бўлмади. Охири хайрли кўчди. Ҳазрат соҳибкирон ўктамлик қилди:

— Биз сизнинг молу жонингиздин кечдик, аълоҳазрат. Ихтиёрингиз ўзингизда. Хоҳласангиз Ғурга, қариндош-уруғларингиз, элингиз орасига борингиз. Ҳаж сафарини ихтиёр қилмоқчи бўлсангиз, нур устига аъло нур.

Шундан кейин Малик Гиёсиддин Пир Алининг икки юзига сал қон юришгандай бўлди. Кўзлари равшанлашиб, осмондан тушган бу бахт учун беҳад суянди. Сапчиб ўрнидан туриб икки букилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди:

— Лутфу карамингиз учун минг бор раҳмат, аълоҳазрат! Яхшиликларингизни ўла-ўлгунимча унутмайдураман.

Малик Гиёсиддинга бош-оёқ сарупо, икки тўққиз наслдор от, икки туман динори кепакий ақча ва бошқа тансиқ совғалар беришди. У ўша кунгек Хиротдан юрти Ғурга жўнаб кетди.

Хиротнинг фатҳ этилиши нафақат Хуросон, балки тамом Эронзаминнинг бўйсундирилишига йўл очиб берди. Хирот олингач, ҳазрат соҳибкирон амир Жаҳоншоҳ Жоқуни кўшинларнинг катта қисми билан бирга Нишопур билан Исфароин устига юборди. Ўзи бўлса Алибек Жониқурбоний бўйин товлагани боис Қалот билан Тус устига караб юрди.

Алибек Жониқурбонийнинг теварак-атрофда узункулок гумашталари кўп эди. Ҳазрат соҳибкироннинг шахсан ўзи кўшин билан келаётганини эшитиб, изтиробга тушди. Нима қилади энди? Қурол кўтариб унинг қаршисига чиқадими? Йўқ, бунинг уддасидан чиқолмайди. Пашшадай эзиб юборади уни Темурбек. Юртини ташлаб

кочадими? Қаёкка боради? Ҳйлаб-Ҳйлаб яна узр-маъзур айтиб Амир Темур хузурига боришга жазм килди. Амир Темур Марвда тўхтаб Абу Муслимнинг муборак мазорини ва ўша қутлуғ шаҳарда ўтган азиз-авлиёларнинг муборак турбаларини зиёрат қилиб турганда, бу иккиюзламачи келиб яна унинг оёғига йиқилди. Темурбек уни яна афв этди. «Хайр, майли, бу сафар ҳам унинг жони ва молидин кечайлик, куда-андалик ҳурмати», деди у ўз-ўзига.

Айни ўша кунлари сарбадорлар сардори хожа Али Муайяд ҳам келиб, ҳазрат соҳибқироннинг оёқларини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур Алибек Жониқурбоний ва хожа Али Муайяд шарафига катта зиёфат берди, ҳар кайсисини фахрий чопон, мурассаъ камару ханжар ва бошқа камёб совғалар ила сийлади.

Амир Темур эртаси куни саодат ва иқбол билан Марвдан кўчиб, Амир Валининг гуашталари ин қурган Сабзавор сари юзланди. Зафар асар лашкар Сабзавор атрофидаги Ҳғилжатов яйловига келиб кўнди ва анъанага кўра, Сабзавор ҳокими хузурига элчи юбориб, қалъани яхшилик билан ҳумоюн мавқабнинг мулозимлари илгига топширишни таклиф қилди. «Акс ҳолда,— деб ёзилган эди унинг мактубида,— рааё ва бараёнинг молу жони ғорат елиға соврилиб, қасру қалъангиз ва олий иморатларингиз кунфаякун этилур». Амир Вали ушбу мактубни олиши ҳамон ҳазрат соҳибқироннинг хузурига пешвоз чиқиб, Сабзаворни унга топширди.

Ҳғилжатов яйловида бир неча кун лашкар билан чорполарга дам берилди. Ҳазрат соҳибқирон ўша кунлари бундан қарийб йигирма йил аввал мўғуллар истилоси туфайли бу ерларга қочиб келган Ҳожи барлос билан унинг иниси Идикуни мулозим ва хизматкорлари билан тутиб ўлдирган Хурошо қишлоғидаги қолган-қутган бузукиларни тутдириб, тигдан ўтказди. Ашраф қишлоғини амир Ҳожи барлоснинг набираси Али Дарвеш билан амир Идикунинг ўғли Муҳаммад Дарвешга суюрғол қилиб берди. Сабзаворни эса унинг пешвоси Шайх Али Сабзаворийга қайтариб, Тобон баҳодирни Сабзавор вилоятига доруға этиб тайинлади. Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон бахт-саодат билан пойтахт Самарқандга қайтди.

Шундай қилиб, 1381 йили Хуросон мамлакати ҳазрат соҳибқирон тарафидан бўйсундирилди. Хуросон тахтига зўр тантана билан амирзода Мироншоҳ ўтказилди.

1381 йилги юриш Амир Темурнинг Эронзаминга қилган биринчи ҳарбий юриши эди.

Амир Темур 1381—82 йилнинг кишини Бухоройи шарифда ўтказди. Лекин ҳордиқ чиқариш тинч, хотиржам кечмади. Ўша кунлари ҳазрат соҳибқироннинг бошига оғир мусибат тушди. Суюкли кизи Оға бегимдан айрилиб қолди. Уни бундан икки йил муқаддам зўр тўю томоша қилиб амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка узатган эди. Бир яшар Султон Ҳусайн исмли ўғли ундан ёдгор бўлиб қолди. Отанг ўлса-ўлсин, аммо боланг орқада қолиши керак экан. Бу йўқотиш Темурбекка жуда қаттиқ ботди. Шу тўрт-беш йил ичида наҳотки бир эмас, икки фарзандидан айрилиб қолса! Эҳ, фарзанд доғи ёмон бўларкан...

Оға бегим ўлиmidан кейин ҳазрат соҳибқирон яна дунё ишларига беэътибор, салтанат ишларига рағбатсиз бўлиб қолди. Ҳатто Алибек билан амир Валибек бирикиб, Сабзавор устига кўшин тортишга хозирлик кўраётгани ҳақида Хуросондан ташвишли хабар олинганда ҳам парвойи палак бўлди. Амирлар ва вазирлар ташвишланиб, ҳазрат соҳибқироннинг эгачиси Қутлуғ Туркан оғонинг хузурига бориб ялиниб-ёлвордилар. Аҳвол шу зайлда давом этаверса, салтанат ғанимлари бош кўтариб, тожу тахт ва давлат оғир кунга қолишини айтиб, ундан ёрдам сўрадилар. Чунки ҳазрат соҳибқирон кўп ишларни эгачиси билан кенгашиб қиларди, унинг кенгаш ва маслаҳатларига қулоқ солар эди. Қутлуғ Туркан оғо амирлар ва вазирлардан бу гапни эшитиб, ташвишга тушди ва қулай фурсат топиб инисининг олдига кирди. Темурбек оёқларини сандалга солиб ўлтирган эди. Сандал устида пистаранг чарм муковалик «Қуръон» китоби. Оёқ шарпасини эшитиб Темурбек эринибгина бошини кўтарди ва эгачисини кўриб охиста ўрнидан турди-да, уни сандалнинг бўш тарафига ўтказди. Дуойи фотиҳадан сўнг опа билан уни анчагача гапни нимадан бошлашни билмай бир-бирларига тиклиб ўлтирдилар. Охири сукунатни эгачи бузди:

— Нима қилардик, иним. Худонинг иродаси шунақа эркан. Бандасининг кўлидан нима келарди? Келинг, сабр-тоқат қилайлик.

Темурбек индамади. Фақат кўзларидан дувиллаб ёш келиб, юзларини ювди.

Шу зайлда эгачи билан уни оби дийда қилишиб олишди. Сўнг орага яна сукунат чўқди.

Хизматқор дастурхон олиб келиб ёзди. Лекин томоқларидан чой ҳам ўтмади. Ҳар ҳолда, эркак эркаклигини қиларкан, Темурбек ўзини тутиб олди, Қутлуғ Туркан оғонинг бўлса кўзларидан ёш аримади... Темурбек пайт

пойлаб эгачисига астойдил назар солди. Бундан бир-икки йил бурун куч-қувватга тўлиб-тошиб юрган бу аёл бугун нимагадир хорғин кўринадур. Ок юзининг ранги кетиб, сочларининг оқи кўпайган. Эгачисига раҳми келди, унинг сўниб бораётганидан ташвишга тушди. Чунки шу эгачисидан бошқа кими бор энди? Отасидан кейин ишонган тоғи шу эгачиси эди. Худо кўрсатмасин, унга бирон кор-ҳол бўлса, аҳволи не кечади? Шуларни ўйларкан, Темурбекни совук тер босди. Ўзини аранг босиб, эгачисидан кўнгил сўради:

— Сихат-саломатлигингиз яхшими, эгачи? Жиянлар омонму? Ўз-ўзим билан бўлиб сизлардан кўпдин бери хабар ололмадим.

— Бор бўлинг, иним. Ҳаммамиз тинч-омондурмиз. Жиянларингиз ҳам. Аммо...

Қутлуғ Туркан оғо буёғини гапираолмади. Дийдасига жикқа-жикқа ёш келиб, нафаси бўғилди. Темурбек дардини ичига ютиб, эгачисига далда берди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, илож қанча деб, эгачи? Бандасининг қўлидан нима келарди?

— Ҳа, биз бандаларнинг қўлидан нима ҳам келур эрди,— деди Туркан оғо бош чайқаб. Сўнг сўзида давом этди: — Парвардигори олам буёғига Сиз бирлан бизга сабр-тоқат ато этсун. Энди, бек, тирикларнинг ғамини ейиш керак. Мотам тутиб ўлтираверсак эл-юртнинг аҳволи не кечади? Рааё ва бараёнинг ҳоли-чи? Оға бегим энди қайтиб келармиди, бек. Ўзингизни қўлга олинг. Зудлик билан салтанат ишларини илгингизга олмасангиз бўлмас. Акс ҳолда мамлакатни фиск-фуруж чулғаб олгай, бузилиш ва паришонлик мўмин-мусулмоннинг бошига тушгай. Худо кўрсатмасун, мамлакат ташқарисидаги ғанимларимиз фурсатни ғанимат билиб мамлакатга бостириб киргудай бўлса, нима қиламиз? Унда мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз, бек. Тангри таоло буни асло кечирмай-дур, иним.

Шу тариқа Қутлуғ Туркан оғо инисига кўпдан-кўп насиҳатлар қилди, ловуллаб турган қалбига таскин сувини сеппи. Сўнг Сурайи таборакдан бир оят ўқиди-да, намози пешинни баҳона қилиб, инисининг ҳузуридан чиқди.

Темурбек шу кеча бироз ором олди. Эрталаб бир қадар ўзига келиб қолди. Нонуштадан кейин вазири аъзамни ҳузурига чакиртириб, ундан мамлакат аҳволини суриштирди.

Вазири аъзам соҳибкироннинг ўзига келиб қолганидан.

ич-ичидан суюнди, икки кўлини кўксига кўйиб, икки букилиб унга таъзим бажо келтирди:

— Худога шукр, аълохазрат! Эл-юрт тинч, лекин теварак-атроф ғала-ғовур.

— Теварак-атрофда не ҳол? Яна ўша Алибек бирлан Валими?

— Шундай, аълохазрат,— дея вазири аъзам Алибек билан амир Вали фитнаси хусусида бор гапни сўзлаб берди. Ва ҳар бир иборага урғу бериб деди:

— Алар Сабзавор устига боскин қилиш хусусида бир маслаҳатга келиб ўлтирғон эрмишлар.

Амир Темурнинг бирдан жаҳли чиқди:

— Бу кўрнамак Алибек шунча қилғон яхшилигимизни унут қилибдурму! «Мол боласини боксанг, оғзи бурнинг мой қилур, одам боласини асрасанг, оғзи бурнинг кон қилур», деб бежиз айтишмағон эрканлар кўпни кўрганлар. Шунча яхшиликлар қилғон бўлишимизга қарамай эл бўлмади у.

Вазири аъзам унга кўшилди:

— Ут аланга олмай туриб ўчирилмаса, эл-юртга офат келтирадур, аълохазрат.

— Рост айтасиз, таксир. Барча амирлар, нўёнлар ва аркони давлатни тушликка таклиф этинг.

— Бош устига, ҳазрати соҳибқирон.

Вазири аъзам чуқур таъзим қилганича, Темурбекнинг ҳузуридан чиқиб кетди.

Темурбек тушгача Алибек ва амир Вали исёни хусусида ўй суриб юрди. Нима қилиш керак? Бор кўшинни олиб ўзи боргани маъқулми, ёки амирзода Умаршайх бошчилигида кўшин юборгани тўғри бўлурми эркан? Кўп ўйлади, аммо бир тўхтамга келолмади. «Майли, бу масалани кенгашда амирлар ва аркони давлатнинг ўзи ҳал қила қолишсин», деди у ўз-ўзига.

Тушликка барча аркони давлат, боёнлар, зафар нишон амирлар ва тиггузор бекларнинг барчаси тўпланди. Дуо-фотиҳадан кейин йиғилганларнинг барчаси ҳамон қора либосга бурканиб ўлтирган соҳибқиронга дилжўйлик билдирдилар. Имом хатиб Куръон тиловат қилди. Бир-икки пиёладан чой ичилгач, ҳазрат соҳибқироннинг ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Мухтарам аҳли жамоанинг мушкул тугунларни ечувчи пок дилларига маълум ва равшан бўлсинким, Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний бирлан Мозандорон ҳукмдори амир Вали кўрнамаклик қилиб хонимиз,— у уй тўрида викор билан ўлтирган Суюрғатмишхонга таъзим

қилди ва ҳазрат соҳибқиронга қарши тил бириктириб,— вазир аъзам унга ҳам таъзим қилди,— исёну туғён туғини кўтарибдурлар. Алар бирга Сабзавор ва Хуросоннинг бошқа вилоятларини босиш ниятида жадд бирлан қўшин йиғаетгон эрмишлар. Агар номлари қайдга олингон амирларнинг фитнаси аланга олғудай бўлса, нафақат Хуросон, балки Мовароуннаҳрга ҳам катта хавф-хатар туғиладур. Улуғ хон бирлан ҳазрат соҳибқирон бу хусусда мухтарам жамоанинг фикрини билмоқ истайдурлар.

Ҳазрат соҳибқирон билан бирга қишлаб турган махрами асрори Аббос баҳодир бошқалардан олдин фикр айтди:

— Вазир аъзам жанобларининг гапида жон бор. Фитнанинг олди олинмаса, оқибати ёмон бўлиши тургон гап. Бу туз кўр қилғур Алибек қачонгача жазосиз қоладур. У кўп марта кечирилди,— Аббос баҳодир Амир Темурга ер остидан қараб қўйди,— лекин аҳдига вафо қилмади. Мана энди амир Валини ҳам йўлдин урибдур. Ул махлуқ барибир эл бўлмайдур, бизга — дея Аббос баҳодир қўлларини мушт қилиб тугди ва қаттиқ ғижинди.

Амир Муайяд қўшиб қўйди:

— Шу юришда Туршизни ҳам бир ёқлик қилмоқ даркор. Туршизликлар исёнчиларга қўшилиб кетиши мумкин.

Кейин яна уч-тўрт амир гапирди. Лекин ҳеч ким юришга қарши чикмади. Фақат юришни ким бошқаришини айтишмади. Чунки бу масалани одатдагидай, ҳазрат соҳибқироннинг ўзи ҳал этарди.

Қиш ярмидан ўтиб қолганига қарамай, совуқ ҳали бўшашмаган. Бунинг устига қор тинмай ёғарди. Шунга қарамай, сафар ҳозирлиги бошлаб юборилди: вазир Муҳаммад Довудга бир ойлик ошлиғ жамғариш, бор қуро-аслаҳани ва чодирларни ҳисоб-китоб қилиб чиқиш вазифаси топширилди. Вилоят ва ўлкаларга лашкар йиғиб келиш учун тавочи ва жарчилар жўнатилди. Андижонга — Умаршайх мирзо хузурига ва Сарахсга — амирзода Мироншоҳга чопар юборилиб, кўрсатилган вақтда Қалот ёнига келишлари буюрилди.

Ҳижрий 783 йилнинг қиш ўртасида (1382 йил январ ойининг охирларида) ҳазрат соҳибқирон Алибек билан амир Вали исёнини бостириш учун лашкарни етаклаб Бухоройи шарифдан чиқди ва Мохон йўли билан бориб Қалот ёнига келиб тушди. Амирзода Мироншоҳ Сарахсдан келиб, шу ерда Улуғ ўрдуга қўшилди.

Калотнинг баланд девор билан ўралган мустахкам қалъаси бор эди. Алибек Жониқурбоний ҳазрат соҳибкироннинг Бухоройи шарифдан чиққанлигининг хабарини эшитган ҳамоно аҳлу аёли ва хазинасини шу қалъага олиб келиб яширди. Қалъани қамал қилувчиларни озик-овқат ва бошқа ҳаёт эҳтиёжларидан маҳрум қилиш мақсадида теварак-атрофнинг ҳалқини ҳам қалъа ичига кўчириб олиб ўтди.

Амир Темур Алибек деб Қалот халқини қаҳр селига мубғало қилишни истамади. Шу сабабдан қалъа ичига одам юбориб қаршилик кўрсатиб, халқни кўрқув ва таҳликага солиш яхши эмаслигини уқтирди. «Агар ҳеч қандай кўрқув ва таҳликага тушмасдан,— дейилган эди унинг Алибекка йўллаган хатида,— қалъадин чиқиб хузуримизга келсалар, аввалгидай мурувват ва офийтларимиздин баҳраманд бўладурлар». Алибекнинг димоғига гурур ва таккаббурлик губори қаттиқ ўрнашиб қолган экан, ҳазрат соҳибкироннинг беминнат марҳамат ва лутфу карамидан баҳраманд бўлишни хоҳламади ва одамларини олиб тоққа қараб қочди.

Калотни узоқ муддатлик қамал урушларисиз олиб бўлмас эди. Ва яна бу иш катта қурбонсиз рўёбга чиқмасди. Алибекни тоғу тошлар орасидан қидириш ҳам фойдасиз эди. Таниш бўлмаган қорли сўқмоқларда пистирма ёки бошқа бирон фалокатга учраб панд ейиш мумкин. Лекин Қалотни олмай кетиш ҳам уят эди. Нима қилиш керак? Темурбек ўйлаб-ўйлаб шу ерда бир хийла ўйлаб топди ва кўшин бошлиқларини чақиртириб режасини уларга айтди. Сўнг баланд овоз жарчиларга кўшин орасига бориб: «Мозандарон деб адашиб бу ерга келиб қолибмиз, ҳазрат соҳибкирон чекинишингизни бужордилар, деб жар солинглар», деб тайинлади. Тонг ёришмай кўшинлар тахминан бир фарсах масофага чекиниб, йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Беш юз атрофида бўлган суворийлар бўлинмаси йўл ўртасини эгаллаб, қалъа тарафдан бўладиган хужумни кутишди. Амир Темурнинг кўшинлари чекингани қалъадагиларга эрталаб маълум бўлди. Катта шодиёна бошланди. Қарнайнинг наъраси, бурғунинг ноласи, катта-кичик нағораларнинг гумбир-гумбири осмону фалакни тутди. Қутвол ва бошқа ҳарбий бошлиқлар шошилиш кенгаш қуриб, ёғийни қувиш, ўзига етиб бўлмаса, уғруқ ва заҳираларини қўлга тушириш учун ошиқдилар. Қурол кўтаришга мажоли келган тирик жон: биров пиёда, бошқа бирлари отлик қалъадан чиқиб чекинган кўшин таъқибига тушдилар.

Пистирмаларни сезмай, йўл устида турган отликлар тўдасини кувиб кетдилар. Қалъадан бир ярим фарсах йироқлашганда ҳақиқий тузоққа илинганларини англадилар. Улар чор атрофдан қуршовда қолган эдилар. Оқибат ул-амр калотликлар Темурбекнинг чигирткадай ёпирилиб келган суворийларининг қиличига ем бўлдилар.

Кечга бориб Қалот яна қуршаб олинди. Амирзода Мироншоҳ Дехча дарвозаси қаршисига келиб ўрнашди, амир Муайяд орлотнинг ўғли амирзода Али қалъа ичига оқиб кираётган наҳр бўйларини эгаллади, амирзода Умаршайх Қалотнинг яна бир муҳим дарвозаси қаршисига турди. Бошқа қўшинлар ҳам шу тарика ўз мурчилларига ўрнашдилар.

Эртаси кунни тонг билан қалъа аҳли теварак-атрофида мўру малағ бўлиб турган лашкарни кўриб изтиробга тушди. Шу алфозда икки кунни кечирдилар. Амир Темур эса талофот етмасин деб қўшинларни жангга ташламади. Яна бир-икки кун кутишга қарор қилди. Шундан кейин ўзлари таслим бўлмаса, сувни ҳам беркитади. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан озик-овқат йиғиб келишнинг иложи йўқ. Заҳира кўпга етмайди. Яна сувни боғлатиб қўйса иш тамом, барибир таслим бўлишади — бошқа чоралари йўқ.

Охири, Амир Темур айтгандай бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Алибек Жониқурбонийнинг гумашталари ўзаро кенгашиб, қаршилиқ кўрсатишнинг энди фойдаси йўқлиги, қалъани топширишдан ўзга илож қолмаганини гапириб турганларида, кенгаш бўлаётган ерга Алибекнинг ўзи кириб келди. Ердан чиқдим, ёки осмондан тушдим, уни ҳеч ким билмай қолди. Алибек тамом истеъдодини ишга солиб, кенгаш қатнашчиларининг руҳини ўзгартириб юборди, гумашталарига далда берди ва Амир Темурни дафъ этиш борасидаги режасини айтди: «Ул бир вагтлер меним гўлиме душди, Вели огаминг айдонини эдип, ўни гойберайиндим. Осли уни шул воқт ўлдирийсам боложок экен. Эммо худой гуво, инди ўни хўкмон ўлдиржек. Босим элиме душер ол!»

Алибек ўша кунгек хазрат соҳибқирон олдиға элчи юборди. Унинг мактубида мана булар ёзилган эди: «Йўлдон одошиб шу гунларе душдук, оли хазрат. Ўнунг устуне-де гуно эдип, бейле утонип ўтирис. Оли раҳимдорлигингиз, бичерелере кереминиз эҳли юрдде беллидир. Шунлукден мен бенденизин гуносини шу тезек ҳем гечирсениз дийиб гати инонён. Бизинг ислегимиз, эгерде хазрот соҳипқирон енгилмиз гўшинлерини галанинг

тўверегинден олип гитсе, хўкмен хезретимен топроғини зиярот этмеге барарис ва гала очорлорини унинг хизметкерлери голине гўвшурорис». Хазрат соҳибқирон Алибекнинг гапига бошда ишонмади. Лекин камоли марҳамати ва олий химмати туфайли бу гал ҳам унинг сўзларига эътимод қилди ва кўшинларини бир фарсах масофага орқага қайтариб, элчиларини қабул қилиш ва улар билан янги сулҳ тузиш хусусида музокаралар олиб боришга рози бўлди. Белгиланган куни Олий ўрдуга Алибекнинг элчиси, Жонқурбонийлардан Муҳаммадшоҳ келди. Алибек уруш ҳаракатларини тўхтатиш ва аҳдномани имзолаш учун хазрат соҳибқирон беш йигити билан Чуқур дара тарафдаги дарвоза олдига боришини таклиф қилибди. Элчининг яна айтишича, Алибек ва қалъа кутволи ҳам беш мулозими билан ўша дарвоза ёнига келадилар. Сулҳ ўша ерда имзоланармиш. Амир Темур Алибекнинг таклифига розилик билдирди ва шартнома лойиҳасини тузиш учун ўз элчисини унинг элчисига қўшиб қалъа ичкарисига жўнатди.

Икки кундан кейин чошгоҳда Чуқур дарада хазрат соҳибқирон Алибек билан учрашиши ва сулҳни имзолаб, қалъанинг калидларини қабул қилиб олиши керак эди. Лекин бу учрашув бўлмади. Элчилар Қалотга жўнаб кетганининг эртасига кечкурун хазрат соҳибқирон элчисининг навқари қалъадан совуқ хабар келтирди: Алибек. Амир Темурнинг элчисини зиндонбанд этибди, хазрат соҳибқироннинг ўзини эса Чуқур дарага учрашувга келганда тутиб олиш ниятида эмиш. Шу мақсадда ўша дарада теварак-атрофга пистирмалар қўйилибди. Темурбек буни эшитиб учрашувга бормади. Қалот камалини давом эттириш ниятидан қайтиб, кўшиннинг бир қисмини қалъа теварагида қолдириб, ўзи қолган аскар билан Хуросондаги яна бир мустаҳкам қалъа — Туршизга қараб йўл олди. Аммо ўшанда Қалотга олиб борадиган барча йўлларни Суюрғатмишхон ҳамда амирзода Алининг туманлари билан тўсиб қўйди. Тўсганда ҳам шундай тўсдики, ундан чумчук ҳам ўтолмайдиган бўлди.

Туршизга бораётганларида, Ясси довондан ўтганларида, бирдан Дилшод оғонинг тоби қочиб қолди. Амир Темур бу шўх хотини бошқаларга ўхшаб уғрукда эмас, отда эрининг ёнида юришни яхши кўрарди. Ҳамма вақт аскар орасида, ҳеч нарсадан, ҳатто ўлимдан ҳам кўркмасди. Қиличбозликда эса эркаклардан қолишмасди. Ҳамма вақт соғ-саломат юрган одам бирдан оғриб қолди. Табиблар синчиклаб кўришиб ва маслаҳатлашиб, уни олий узангида

қолдириб бўлмаслик ва тезда Самарқандга жўнатиб юбориш зарурлигини айтдилар. Ҳазрат соҳибқирон Дилшод оғони одам кўшиб Самарқандга жўнатди.

Туршиз Хуросон Кўхистонидаги мустаҳкам қалъалардан саналарди. Малик Фиёсиддин бир вақтлар уни амир Али Садидийга инъом қилган эди. Садидийлар аслида Ғур жамоасига тегишли тоифа бўлиб, баҳодирлик ва ҳисордорлик шеvasида шуҳрат таратган тоифа эди. Уларнинг Туршиз қалъаси ичида заҳира ва олатлари кўп эди...

Туршиз қалъасининг ҳимоячилари Темурийлар кўшинини ўқ ва тош ёмғири билан қарши олдилар. Темурбек улардан буни кутмаган эди, негаки Садидийларга валинеъматлик қилиб келган Малик Фиёсиддин айни пайтда ҳазрат соҳибқироннинг узангисиди эди. Амир Темур Садидийлар уни кўришлари билан қалъа дарвозасининг калидларини олиб чиқиб кўлига топширадилар, деб ўйлаган эди. Афсуски, ундай бўлмади. Амир Темур буни кўриб бир қадар асабийлашди ва қалъанинг рўбарўсидаги тепалик устида, ҳазрат соҳибқироннинг ёнида туриб кўшинларнинг ҳаракатини кузатиб турган Малик Фиёсиддинга зарда билан деди:

— Садидийлар бир пайтлар сизнинг навқарингиз бўлишғон. Янглишмасам қалъани аларга сиз инъом қилғонсиз. Шундай эрмасму?

— Шундай. Ҳар қачонгидай сиз ҳақсиз, аълоҳазрат.

— Унда сизни кўриб турганлари ҳолда нега бизни тирборон қилишяпти.

— Беаклик ва жоҳилликларидан, аълоҳазрат.

Ҳазрат соҳибқирон бошқа унга сўз қотмади. Малик Фиёсиддин бошқаларнинг олдида ўсал бўлди. Ер ёрилмади-ю, унинг қаърига кириб кетмади. Сўнг орқасига ўгирилди, рикобдордан отининг тизгинини юлиб олиб сапчиб отга минди-да, уни қалъа сари учуриб кетди. Орқасидан икки навқари ҳам отига камчи босди. Қалъа кўнгираларидан мўралаб турган жангчилар хандакка яқинлашиб қолган суворийни таниб, отишмани тўхтатдилар. Малик Фиёсиддин бор овози билан қалъадагиларга нидо қилди:

— Ҳой, биродарлар! Акл-хушларингни йиғиб олинглар! Фуқаронинг ва ўз молу жонингни хавф-хатарга қўйишдан муддао не?! Ўз ихтиёрларинг бирлан улуг Темурбекка тобеълик билдирсаларингиз жонингиз ва молингиз омон қоладур. Ҳой, Али Садидий! Наҳотки сен беҳуда қон тўкилишини истасанг. Кўрнамаклик қилма! Уйлаб иш тут! Эсингни йиғиб ол! Агар ўз ихтиёринг бир-

лан қалъани топширсанг, ҳазрат сохибкирондан кўп яхшиликлар кўрасен. Мен бунга кафолат берурмен.

Бироқ қалъа деворидагилар Малик Фиёсиддиннинг панд-насихатларига қулоқ солмадилар, аксинча, уни бўлмағур сўзлар билан ҳақорат қилдилар. Ҳатто кимдир унга ўк ҳам узди. Ўк унинг ёнида турган мулозимига тегди ва у шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Малик Фиёсиддин қалъадагиларга яна ялинди:

— Ҳой, нодонлар! Охирги марта огохлантирамен. Эс-хушингни йиғиб ол! Қайсарликнинг оқибати ёмон бўладур.

Қалъадан яна кимдур ўк узди. Ўк Малик Фиёсиддиннинг қулоғи ёнидан ғувиллаб ўтиб кетди.

— Бор, билганингни қил-эй!..— Малик Фиёсиддин қалъа ҳимоячиларига кўл силтади ва отини орқага буриб, унга жон-жаҳди билан қамчи босди. От уни Темурбек турган тепаликка қараб учириб кетди...

Қизикки, Али Садидий ва унинг гумашталари ҳаттоки кечаги валинеъматининг гапини ҳам қулоққа олмадилар. Туршиз ҳимоячилари уч кеча-кундуз шиддат билан жанг қилиб, Амир Темур кўшинларининг ҳужумини қайтариб турдилар. Садидийларнинг қаттиқ қаршилиги етмагандай, иссиқнинг шиддати ҳам ортиб, ҳамманинг тинкасини қуритди. Бу ҳолда жангчиларни тинмай ҳужумга ташлаш инсофдан эмас эди. Темурбек уруш ҳаракатини вақтинча тўхтатиб, жангчиларни панага олиш ҳақида буйруқ берди. Туманбошиларни эса кенгашга тўплади.

— Али Садидий ва унинг гумашталари,— деди у аҳли кенгашга, кўрслик қилиб,— жангу жадални ихтиёр этдилар. Бунинг устига аксига олиб, кунлар ҳам қаттиқ исиб кетди. Қурбонлар ортиб боряпти. Хўш, энди нима қиламиз?

Темурбек одатдагидек амирларига бир-бир кўз ташлаб чикди. Лекин ҳамма оғзига толқон солиб олгандай эди. Шундан кейин Амир Темур амир Жоку барлосга кўз ташлади. Бундай пайтларда дилидагини яширмай, ҳамиша сохибкироннинг жонига оро кириб юрган бу кекса амир ҳам бугун нимагадир индамай ўлтирибди. Амир Жоку барлос бирпасдан кейин бошини кўтарди ва Малик Фиёсиддинга қараб тўнғиллади:

— Қалъадагилар у кишининг одами. Нима қилишни ундан сўранг, аълоҳазрат.

Нафақат Жоку барлос, балки туманбошиларнинг аксарияти Малик Фиёсиддинни хуш кўришмас эдилар. У бир пайтлар Ҳиротни жўнлик билан топширмай, кўп кон тўкилишига сабабчи бўлгани ҳамманинг эсида. Ҳирот фатх этилгандан кейин Амир Темур нимагадир уни кўйиб

юборди. Малик юртига кетиб қолди. Лекин зафар асар лашкар Қалот қамалига тутинган пайтда у қаёқдандир яна пайдо бўлди. Мана оқибати — Қалотни ҳам ололмадик. Туршизни ҳам ололмай ўлтирибмиз. Амир Жоку барлоснинг тўнғиллаганича ҳам бор эди. Ҳамма қийинчиликларга сабабчи шу Малик Гиёсиддин деб ўлтурган эди у. Тўғриси Жоку барлос ҳам, бошқалар ҳам унга ишонмас эдилар. Қолганлар ҳам Малик Гиёсиддиннинг ёқасига ёпишдилар.

— Табаасига сўзи ўтмағон одамни нима деса бўлади?

— Қалъадагилар балким бекорга кутуришмаётган бўлсалар керак?!

— Яна захарли илонни қўйнимизга солиб юрган бўлмайлик?!

Темурбек вазиятни юмшатишга жазм қилди:

— Шубҳаларингиз ўринсиз, жаноблар. Ахир, Малик Гиёсиддин кўкрагини ўққа тутиб қалъа пойиғача бориб келди-ку! Ва яна тинчликни раво кўриб, хизматимизга келиб ўлтирибди. Қўйинглар, жаноблар, яхшиси Туршиз қалъасини ҳам, Қалотни ҳам ўзимизга қаратиш чораларини излайлик. Қалъани кам қурбонсиз, тадбир бирлан олиш йўлини кидирайлик. Фикри ожизимча, манжаник, тош аррода ва қорағозий қозонларни ишга солиш вақти келганга ўхшайдур.

Темурбек қаршисида тиз чўкиб ўлтирган эллик ёшлардаги новчадан келган қотма одамга мурожаат қилди:

— Устод Мурод Али!

— Лаббай, аълоҳазрат,— устод Мурод Али сапчиб ўрнидан тураркан, ҳазрат соҳибқиронга тикилиб қўл қовуштирди.

— Энди навбат сизга келди, чамаси. Буёғи бўлмади.

— Бош устига, аълоҳазрат.

— Сизга ижозат!

Устод Мурод Али таъзим қилиб, ташқарига чиқди.

Ишбилармон муҳандислар ва чапдаст йигитлар устод Мурод Али бошчилигида тез фурсат ичида қалъа тевароғига манжаник, тош аррода ва нафт отувчи қора қозонларни ўрнатиб, уларни ишга солдилар.

Ва яна фармони олийга биноан, нақбчилар хандакнинг нариги тарафидан анчадан бери хуфёна қавланаётган нақбларни девор ва дарвозалар остига етказиб бўлдилар. Хандақ ҳам сувдан холи қилинди.

Оқибат ул-амр манжаник ва тош арродалар девор ва унинг буржу бораларини ари уяси каби илма-тешик қилиб юбордилар. Қалъа деворининг у ер-бу ерида портлашлар

бошланди. Бу азамат нақбчиларнинг иши эди. Нафт андозлар отган нафт тўплар мўлжалга бориб тушиб, қалъа ичида у ер-бу ерида ёнғинлар бошланди. Шундан кейин зафар асар лашкар чор тарафдан шиддат билан хужум бошлади. Манжаниқ, тош арродалар ва нафт андозлар берган зарб, нақбчилар уюштирган портлашлар, жангчиларнинг хужумкорлик журъати ўз ишини қилди. Деворнинг нақбчилар портлатган ерларидан аскарлар шаҳар ичига бостириб кирабошладилар. Тўс-тўполон, қий-чув бошланди. Садидийларнинг сардорларини ваҳима босди. Улар энди қалъани сақлаб қолиб бўлмаслигига ақллари етди. Шунинг учун қалъа буржларига оқ байроқ осиб, жон омонлик тиладилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳузурига эса совға-саломлар билан элчи юбордилар. Амир Темур қалъа аҳлининг жону молидин ўтди, садидийларнинг барчасини оқ ўйлик қилишни буюрди. Ўшанда улар аҳлу оиласи билан Туркистонзаминнинг шаҳару кишлоқларига кўчдилар. Туршизга амирзода Мироншоҳнинг мулозимларидан Сарик оталиқ доруға қилиб тайинланди.

Туршиз ишғол этилган куни бу ерга Форс мамлакатининг подшоси Шоҳ Шужоҳнинг элчиси келди. Элчи амирзода Умаршайх воситаси ила Амир Темурга бир сандиқ қимматбаҳо жавоҳир ва шаҳвор лаъллар, тансиқ моллар, олтин динорлар, ҳарир матолар, тозий отлар, роҳгузор туялар, сукурлот ва саропардалар, нафис, рангоранг матодан зўр санъат билан тикилган чодире соябонлар ва бошқа анвойи нарсалардан иборат совға-салом билан Шоҳ Шужоҳнинг давлатхоҳлик изҳори ёзилган мактубини топширди. Ҳазрат соҳибқирон элчини зўр иззат-икром билан кутиб олди, уни бош-оёқ сарупо билан сийлади. Шоҳ Шужоҳни шоҳона инояти ва отифатларидан умидвор қилиб, элчиларга қайтишига ижозат берди. Унга ўзининг элчисини ҳам қўшди.

— Биз ул зоти олийлари бирлан дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари мустаҳкам бўлишлиғига тарафдормиз. Шул мақсад бирлан ул олий хонадон бирлан куда-андалик муносабатларини ҳам ўрнатиш ниятида эрурмиз. Ул юксак поялик тахт соҳибининг поклик хазинасида сақланаётган шоҳвор дурни амирзода Пирмуҳаммадга сўратиш нияти-дадурмиз,— дея Ҳазрат соҳибқирон буларни элчига алоҳида уқтирди.

Бу юришда Туршиздан ташқари, Қалот билан Родгон ҳам бўйсундирилди. Қалъалар ортиқча қурбонсиз олинди. Равғий йўлидан Кабуджома ва Шосмандга бориб тушилгач, Мозандарон волийси амир Валининг элчиси

ҳазрат соҳибқирон ҳузурига келиб, қабул маросимига мушарраф бўлди. Амир Вали элчи орқали Мозандарон ҳазрат соҳибқироннинг олий ҳокимиятига тобеъ эканлигини, ўзи эса буёғига бел боғлаб унинг хизматини адо этишга шай эканлигини айтиб юборибди. Айнан шу пайтнинг ўзида Қалотдан ҳам хушxabар олинди. Алибек Жониқурбоний Шайх Али баҳодир билан сулҳ тузиб, урушни тўхтатибди. Амир Темур Мозандарондан қайтиб, Шомулғон ва Чармуғон орқали Родгон марғузурига келиб тушганда Шайх Али баҳодир Алибек Жониқурбонийни Олий ўрдуга етаклаб келди. Алибек бошига қоп ташлаб, қиличини бўйнига осиб олган, қўллари боғланган эди. Алибек келиб ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига йиқилди.

— Оси бандени боғишломонг, оли ҳазрат. Ўни ўлдир-мели. Ўл инди сизин раҳимдорлигинизе, силегенинлизе миначип дал.

Алибек энди тирик қолишидан умидини узган эди. Чунки шу сафар қилиб қўйган иши аввалгиларидан ортиб тушганди. Одатда ҳукмдорлар рақибини кечирса бир кечиради, икки кечиради, лекин уч марта эмас. Темурбек эса уни уч бора кечирди. Бу сафар уни жаллоднинг қўлига топшириши турган гап. Олий ўрдуга уни етаклаб келган Шайх Али баҳодир ҳам буни англаб турибди. Лекин Амир Темур ундай қилмади. Бу сафар ҳам «эгилган бошни қилич кесмас» қабалида иш тутди. У аслида шунақа одам эди. «Темур тузуклари»да ҳам шундай ёзилган: «Менга ёмонлик қилган, макр-хйла ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлоғон баъзи амирлар чорасиз қолиб, илтижо бирлан паноҳимга келганларида, аларга шундай яхшилиқлар қилдимки, менинг иноятим ва хайру эҳсонимни кўриб ўзлари шарманда бўлдилар». Алибек тирик қолди-ю, эли жабрини тортди. Амир Темурнинг амр фармони билан Жониқурбоний эли бўлиб-бўлиб Моваруннаҳр қишлоқларига оқ уйлик қилинди. Шундай қилиб, Алибек бу сафар ҳам омон қолди. Ҳазрат соҳибқирон яна унинг гуноҳидан ўтди ва улуғ амирлари қаторидан ўрин иноят қилди.

— Ишончим комилки, — деди у билан хайрлашаётиб, — бундин кейин дўстлик ва биродарлик ойнасига бошқа гард юкмагай, бек. Нима бўлганда ҳам қудамиз. Ҳеч бўлмаса, болаларимизни ўйлайлик.

Бу Темурбекнинг «мен сени охирги марта кечираётибман, яна душманлик йўлига кирсанг, ўзингдан кўр!» деган огоҳлантириши эди. Алибекнинг ўзи ҳам англади буни. Алибек яна соҳибқирон олдида тиз чўкди:

— Ишонинг оли ҳазрат, бу бошго гайталанмас эгерур шойло эдойсом мени Гурхон...

Амир Темур уни шу ерда тўхтатди:

— Хай-хай, бек, асло бундай деманг. Қуръони каримни ўртага қўйиб қасам ичиш яхшиликка олиб келмайду. Биз сизга бусиз ҳам ишондик.

Темурбек ракиби Қуръони каримни тилга олганда амир Хусайн билан иккалалари Кешда мазорда шу мукаддас китобни тутиб қасам ичганлари ва қасамнинг бузилиши не хунук оқибатларга олиб келганини эслади.

Эртаси куни эрталаб эшик оға кириб келиб қандайдир нотаниш одам ўрдуга келиб, «ҳазрат соҳибқироннинг шахсан ўзларига айтатурғон ўта муҳим гапим бор» деб илтимос қилиб турганини айтди. Амир Темур эртами-кечми иш билан келганларни бетўхтов қабул қилиб, гаплашадиган одати бор эди. Шунинг учун эшик оғага ишора этди:

— Майли, кирсун.

Эшик оға хиёл ўтмай, паст бўйлик, семиз, калласи катта, оёқларига қараганда қўллари узунроқ, олакўз, паҳмок соқол бир одамни етаклаб кирди. Темурбек уни бир дафъа бошдан-оёқ кузатди, лекин бирдан танимади. Шундай бўлса-да, қаршисидан ўрин кўрсатди.

— Қани, ўтирсинлар, таксир!

Пакана қимтинибгина Темурбекнинг қаршисида чўк тўшди. Дуо-фотиҳадан кейин ҳазрат соҳибқирон бу бемавруд ташрифнинг сабабини суриштирди:

— Ҳўш, таксир, Сизни бу ерга қандай шамоллар учириб келди? Бизга айтатурғон қандай муҳим гапингиз бор?

Пакана сапчиб ўрнидан турди ва қўлларини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилди, кейин орқасига ўгирилиб, остонада турган эшик оғага кўз ташлаб, яна Темурбекка тикилди. Пакана бу одам олдида гапиргиси келмади, чамаси. Ҳазрат соҳибқирон унинг хатти-ҳаракатини тушуниб, қўли билан «сизга ижозат» деб эшик оғага рухсат берди. Эшик оға чиқиб кетгандан кейин пакана муддаога кўчди:

— Мен кўп йиллар Малик Ғиёсиддиннинг узангисида бўлғонмен. Девони мушрифда хизматда эрдим. Малик Ғиёсиддин ва унинг хешу ақраболари ушбу кунлар сиздек олижаноб подшоҳнинг қутлуғ дастурхонидин насибахўр бўлиб ўлтирибдурлар. Лекин аслида алар бунга муносиб эрмаслар.

Амир Темур унинг асл муддаосини англади. Шундай бўлса ҳам гапини бўлмади. «Майли кўнглида борини гапирсин», деди ўз-ўзига.

Пакана сўзида давом этди:

— Ҳа, алар бунга муносиб эрмаслар, аълохазрат. Аслида Малик Ғиёсиддин Сизга дўст эрмас, хазрат соҳибкирон. Биз буни яхши билурмиз.

— Хўш-хўш, не важҳдин бизга душман эрурлар? — деди у қизиқиб, лекин ҳаммасини англади. Кечагина тузини ичиб, хизматини қилган хожасининг сирру асрорини очиб, балки унга яхши кўринмоқчи ва бир илож қилиб хизматга ўрнашиб олмакчидур? Темурбекнинг кўнглига шу фикр келди. Бироқ у тузини ичиб тузлиғига тупиргувчиларни аслида ёмон кўрарди. Бундайларни тўхтовсиз даргохидан кувиб юборарди. Ҳозир негадир бундай қилмади. Паканага Малик Ғиёсиддин ҳақида истаганини гапиришга имкон берди. Қалот, Туршиз ва бошқа қалъалар қамал қилинган вақтда амирлар ўртасида бўлиб ўтган гапларни эслади. Балким Жоку барлос ва бошқаларнинг ўша Туршиз қамали вақтида айтган гапларида жон бордур?

Пакана Темурбек бироз ўйланиб қолганини уқиб, гапидан тўхтаб унинг кўзларига тикилди, сўнг хазрат соҳибкироннинг ишораси билан яна сўзида давом этди. Хожасини тўла фош қилиш мақсадида гапни узокдан олди:

— Малик Ғиёсиддин отаси Малик Хусайнга ўхшаб золим ва мўмин-мусулмонларнинг ҳақидан қўркмайтурғон одам. У нафақат рааё, балки аслзодалар ва қариндошларининг мол-мулкига ҳам қўл чўзғон. Ҳатто подшозодалар ҳам ҳозир ундан норози.

Пакана шу ерда тўхтаб, гаплари хазрат соҳибкиронга таъсир қилдими-йўқми, текшириб кўрмоқчи бўлиб кўз кирини ташлади. Темурбек пинагини бузмай, жим ўлтирарди. Пакана бундан ўзича хулоса чиқарди. Гапини бўлмайд ўлтирган экан, демак қизиқяпти. Шу пайт Амир Темур «қани буёғи нима бўлди? Яна нималарни биласен?» дегандай маънодор қараб кўйди. Пакана деди:

— Ўзингиздин қолатурғон гап йўқ, хазрат соҳибкирон. Шу Малик Ғиёсиддин қўллаб-қўлтиқламаганда Алибек Жоникурбоний ҳам, Али Садидий ҳам, амир Вали ҳам Сизга қўл кўтаришга ботина олармидилар? Алар уччалалари Сиз Хуросонга юриш қилмасдин бурун Қалот қалъасида махфий тарзда учрашганларини ишончли одамлардин эшитғонмен. Авваллари Қалот ва Туршиз кутволлари ва Мохондин Алибек ҳам, тез-тез Хиротга келиб-кетиб туришларини ўз кўзим бирлан кўрганмен. Ўзим эрсам, Маликнинг топшириғи бирлан тез-тез

Мохонга бориб турганмен. Кўпинча аттор киёфасида борур эрдим. Турли-туман такинчоқлар, Хиндистон молларини олиб бориб турганмен. Бир сафар мени Мошонга юборётганларида Малик Гиёсиддин «Алибек Амир Темурга қарши биз бирлан иттифок тузган. Лекин аҳдида турадимми-йўқми, буни билмаймиз. Унга ишонса бўладурми-йўқми, буни ҳам билмайдурмиз. Шунга аниқлаб кел!» деган.

Шу ерда ҳазрат соҳибқирон унинг гапини бўлди:

— Хўш, билолдингизму? Алибекнинг нияти не эркан ўшанда?

Пакана шошиб қолди:

— Билдим, аълоҳазрат! Билдим! Сўнгги марта Мошонга борганимда бозорда ўлтириб олди-сотди бирлан машғул бўлиб ўлтирган эрдим. Кўринишидан олийнасаб одамнинг навқари ёки хос хизматкорига ўхшаган бир йигит қаршимга келиб чўнкайди ва «Ороссорок билезик топилами?» — деб сўраб қолди, «Топилади, топилганда ҳам, жаҳонда тенги йўғи топилади», дедим шошиб-пишиб. Кейин сўрадим: «бек оймларгами, ёки совғагами? «Совға учюн. Бегимиз қизини эра беруюру», деб жавоб қилди у. Дабдурустдан Бунисини ҳам Амир Темурнинг фарзандалариғаму?» деб сўраган эрдим, навқар...

Темурбек яна унинг гапини бўлди:

— Хўш-хўш, қанақа қизик гап эркан?

— Йўқ, Алибек инди ўнго гизини дал-де эйсам, итини хем бермез,— деди. Сўнгра унинг кимлигини билиб, мулозимнинг оғзига урдим. Хиндистон тужжорларидин сотиб олгон руммоний ёқут ва зумрад қадалган тилло билакузугимни хуржиндин олиб унинг кўлига тутқиздим. Мулозим билакузукни кўриши ҳамоно кўзлари ёнди. Билакузукни кўлида айлантира кетди. «Неча монат?», деб сўради у охири. «Э, бек, сизга ёккан бўлса бўлди-да. Сизга сув баҳосида берурмен», дедим. «Қирик сони гоюн берсем бўлами?», деб сўради. Бир лаҳза ўйлаб турдим. Унинг қирқта кўйига бунақа билакузукдан тўрттасини олса бўларди. Роза бўлиб, кўлини олдим ва «бор барака! Буюрсин!», деб кўл силтадим. Мулозимнинг қароли кўйларни хайдаб келгунча уни яна гапга солдим. «Тўй яқинму?» — деб сўраган эдим, мулозим «йўқ, ўнги билан ўл Теймури бир ягдай эделин тўй диенин шундон сўнг бўр. Бўлгондо-до гўш тўй бўлмоли», деди. «Темурбек улуг подшоҳ, тумонат аскарлари бор. Алибекнинг унга қучи етармикин?», дедим. «Бесдир, себеби биз ялиз далдирис. Ҳирот подшоҳи Малик Гиёсиддин, Қалот, Туршиз,

Сабзавор ва Мозандарон ҳокимлери-да биз билен биледирлер», деб жавоб қилди Алибекнинг мулозими. Шундан кейин ҳаммаси равшан бўлди-қолди... Ҳалиги қирк бош қўйни ўша ернинг ўзида пулладиму, хуржунни елкамга ташлаб ўша кунийек Ҳирот йўлига тушдим...

— Хайрият, — деди Малик Гиёсиддин ахборотимни эшитиб, — Алибек аҳдида турган эркан. Худо хоҳласа, яқин орада Темурбекни ҳам дафъ қилурмиз.

— Тўғриси айтсам, аълоҳазрат, Малик Гиёсиддин ўшанда кўп суюнди.

Пакана ўша кун Темурбекка Малик Гиёсиддин ва унинг атрофидаги одамлар хақида жуда кўп гапларни айтди. Уларнинг орасида муҳимлари йўқ эмас эди. Амир Темур ўз сохибидан юз ўгириб, иззат-хурмат ва марҳамат излаб ҳузурига келувчиларни ёқтирмас, аксинча хожаси ва юртининг тузини ҳалоллаб, унга қарши қилич чопган мулозим кунмас-бир кун, фалакнинг гардиши билан ҳузурига келиб қолгудай бўлса, зўр иззат-хурмат кўргизиб, уни анвойм инъомлар билан сийларди. Мана бу пакана бўлса мол-дунё ва мартаба деб туз берган хожасига маломат қилиб ўлтирибди. Темурбек уни бошда ҳузуридан қувиб юбормоқчи бўлди, лекин ундаги зўр истеъдодни кўриб ўйланиб қолди. Эртаси кун вазирлар ва катта амирлар билан кенгашиб, уни даргоҳида қолдирди. Ундан айғоқчи сифатида фойдаланса бўлади. Эшик оғани чақиртириб, амр қилди:

— Мана бу жанобга бир сидра сарупо бирлан сийлаб, додхоҳнинг илгига тобшуринг. Бирон хизматга яраб қолар...

Пакана бора-бора Амир Темур саройида обрў-эътибор топди, нуфузи ортди. Илми рамалдан бироз хабари бор экан унинг. «Пакана мунажжим» жуссаси кичиклиги, тез-тез гапиргани, ҳозиржавоблиги учун «Вотвот мунажжим» номи билан шухрат қозонди. Ҳақиқатан ҳам у айғоқчиликда тенги йўқ одам экан. Бу касбда кўп салоҳият кўрсатди, лекин анча-мунча ҳалол одамларнинг бошига сув қуйди. Унинг Амир Темурнинг хизматига ёллангандан кейинги биринчи қурбони Самарқанд аркида ҳибсда сақланаётган Малик Гиёсиддин, Андижонда амирзода Умаршайхнинг ихтёрида истикомат қилиб турган Амир Алибек, Малик Гиёсиддиннинг иниси Малик Муҳаммад ва унинг кенжа ўғли амирзода Ғурий бўлдилар. Ўша йили буйруққа биноан, уларнинг тўртталалари ҳам қатлга етказилдилар.

СЕЙСТОН МУХОРАБАСИ

1383 йили киш ўртасида Хуросондан яна ташвишли хабар олинди. Сейстон ҳукмдори шоҳ Кутбиддин ва унинг амири Тожиддин катта лашкар билан Хирот ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларига боскин қилиш нияти маълум бўлди. Худо кўрсатмасин, агар улар Хирот ёки Балхни эгаллагундай бўлсалар, Мовароуннаҳрга катта хавф-хатар туғилиши турган гап. Жайхуннинг сўл қирғоғидаги ерларга ўрнашиб олган душман ўнг соҳилдаги ерларни тинч қўярмиди? Бунинг устига, сейстонликлар табиатан жангари халқ, ҳеч нарсадан тойишмайди. Улимга ҳам тик боқатурғон халқ. Ҳазрат соҳибқирон уларни жуда яхши билади. Бундан йигирма йил муқаддам ўз кўзи билан кўрган ва азобини бир умр тортиб юрибди. Лекин, сирасини олганда бу ортикча ташвиш бўлди, ўзи. Ҳали киш юмшагани, совукнинг заҳри ҳам кетганича йўқ. Шунга карамай, кўшин тўплаб Сейстон устига юришга тўғри келади. Айикни инида босган яхши. Уни Жайхун бўйларига пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Эл-юртнинг эмну омонлиги Сейстонга юришни талаб қилади.

Лашкар йиғиш учун вилоятларга одатдагидай жарчилар ва товачилар юборилди. Термизнинг теварак-атрофи эса лашкаргоҳ деб белгиланди. Бу ерга ошлиғ ва қурол-аслаҳа заҳираси жамланди.

Ҳазрат соҳибқирон бир ҳафтадан кейин Термизга тўпланган бор лашкар билан кечув сари йўл олди. 1383 йил феврал ойининг бошларида Амир Темур кўшини билан шошилинч тарзда дарё устига қурдирилган кўприкдан унинг нариги соҳилига ўтди. Балхда қиска фурсат лашкарга дам берилгач, яна йўлга чиқдилар. Мурғоб дарёси бўйига етганларида Кобулистон ҳукумати тепасига қўйилган амир Жоку барлос ўз тумани билан келиб ҳазрат соҳибқиронга кўшилди. Лекин Кобулистон тарафлар нотинчлигини эътиборга олиб, Амир Темур уни юртига қайтариб юборди. Чунки амир Жоку барлос бу ердан кўра ўша тарафда кўпроқ керак эди.

Амир Жоку барлос Мурғобдан жўнаб кетганининг эртаси куни Гармсир билан Сабзавордан ёқимсиз хабар олинди. Гармсирда Навмин Гармсирий душманликдан дам урибди. Сабзаворда эса Амир Темур ўзи ҳоким қилиб қўйиб кетган Шайх Довуд фитна-фасод қўйига кирибди. Хулласи калом, Хуросонда нотинчлик. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон Мовароуннаҳрни ўйлади. Уни деярли кўшин-

сиз колдиряпти. Қандай эҳтиётсизлик. Ким билади, балким бирон фитначи пайт пойлаб ўтирган бўлса, фурсатдан фойдаланиб қолмасмикин? Темурбек шуни ўйлади-ю, юраги орқасига тортди. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баходир ва яна бир неча катта амирларни қўшин-пўшини билан дарҳол Мовароуннахрга қайтарди, токи улар хазрат соҳибкирон Сеистон юришидан қайтгунча, юртни кўз қорачиғидай сақлаб туришсин.

Фирузкўхга етганларида Сори ҳокими саййид Камолдиннинг ўғли саййид Фиёсиддин кўшини билан келиб хазрат соҳибкиронга қўшилди. Энди йўлга чиқай деб турганларида Кичик Луристондан ташвишли хабар олди. Бу ердаги авбошлар, ҳоким Малик Изиддиннинг бепарволигидан фойдаланиб, Мовароуннахр билан Хуросондан Хижозга бораётган савдо қарвонларини талаб, одамларини ўлдираётган эканлар. Бугун улар хажга бораётганларни ва ҳожатбарор савдогарларни яна қажшатди. Эртага ўша тепса тебранмас Малик Изиддинга ўхшаганлардан ҳукумат тизгинини тортиб олиб, тамом эл-юртни қажшатар, балки? Балким авбошлар Лури Бузург бирлан Форсда ҳам бош кўтаришар. Унда нима бўлади? Хазрат соҳибкирон мана шуларни ўйлаб Сеистон юришини шу ерда тўхтатиб, ўша йўлтўсар ва авбошларни бир ёқли қилиш учун кўшинини Лури кучакка қараб бурди. Темурбек аввал қарокчилар макони Хуррамободни босди, ўша йўлтўсарларнинг аксариятини туттириб ясоққа етказтирди. Кейин ҳумоюн ўрду Наҳованд жилғасига келиб кўнди.

Лашкар ва чопарларга уч кеча-кундуз дам берилди. Шундан кейин Сеистон юриши давом эттирилди. Зафар асар лашкар аввал Сеистоннинг мустаҳкам қалъаларидан Зуранжни қамал остига олди.

Зуранж машриқи оламнинг қадимий шаҳарларидан эди. Эски китобларда ёзилишича, уни жаҳонпахлавон Гиштосип бино қилган, Бахмон ибн Исфандиёр қайтадан тиклаган. Ҳомун ўртасида бино этилган бу қалъа Ҳаштруд ва Хилманд дарёлари тошган пайтларда сув ўртасида қоларди. Темурбекнинг кўшинлари келган вақтда ҳали сув тошқини бошланмаган, қалъанинг теварак-атрофи қуппа-қурук эди. Темурбек хос қурчиларни қоровул ва хабаргирлари билан қалъадан унча узок бўлмаган баланд кум тепаликка келиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, айниқса қалъа қафтдай кўриниб турарди.

Қамал бошланганининг эртаси куни чошғоҳда қалъа дарвозаси очилиб, отликлар гуруҳи кўринди. Суворий-

лардан бири оқ туғ кўтариб олган эди. Яқин орада турган амирлар гарчи буни кўриб ёки эшитиб турган бўлсалар ҳам ҳазрат соҳибқирон уларга дарҳол хабарчилар юбориб огоҳлантирди. Чунки камал остидаги қалъадан оқ туғ кўтариб чиқиш икки натижага олиб келарди. Кўп ҳолларда яраш ва сулҳга олиб келса, баъзи ҳолларда ҳарбий найрангларнинг боши бўларди. Шунинг учун ҳушёр турган яхши. Қўшинларга хабарчилар жўнатилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон диққат-эътиборини қалъадан оқ туғ кўтариб чиқиб келаётган суворийлар тўдасига қаратди. «Буни ҳозир биламиз, сал яқинроқ келишсун», деди у ичида. Оқ туғ кўтарган суворийлар, улар ўн-ўн икки отлик эдилар, бироз яқинлашганда Темурбекнинг ўткир кўзлари уларнинг орасидан Тождидин Сеистоний билан Шоҳ Қутбиддинни таниди. «Ҳа, буёғи тушунарли»,— деди Темурбек ўз-ўзига. Агар сулҳ тузиш ниятида бўлганларида оқ туғ кўтарганлар сони икки-уч одамдан ортмаган бўларди. Ва уларнинг орасида олий ҳукмдор бўлмасди. Тўғри шунақаси, яъни олий ҳукмдорнинг ўзи келиши ҳам учраб туради. Магар камалга тушиб турган тараф кучсиз бўлса, Шоҳ Қутбиддин қудратли подшоҳ. Унинг Зуранждан бошқа яна бир қанча мустаҳкам қалъалари, кўп сонли яхши қуроолланган қўшинлари, бир томчи қони қолгунча қурашадиган қаҳрамон йигитлари бор. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди. Шоҳ Қутбиддин Темурбекни сулҳ ҳақида музокара билан чалғитиб туриб, зарбани бошқа ердан беради. Зуранжга келиб тушган қуни ўтказилган кенгашда душманнинг шу найранги ҳам ўртага ташланган эди. Темурбек жавонғор билан баронғор ҳамда пистирмада турган қисмларга қўшимча хабарчилар жўнатиб, амирлари ва беқларини яна бир марта огоҳлантирди.

Қалъадан оқ туғ кўтариб чиққан суворийлар Амир Темур турган ерга йигирма-йигирма беш қадам қолганда отларидан тушдилар ва одобу тавозеъ ила юриб келиб, ҳазрат соҳибқирон олдида тиз чўкдилар. Шоҳ Қутбиддин тавба-тазарруъ ва бўйсунуш изҳорини билдириб, ҳазрат соҳибқироннинг олдига Сеистоннинг совға-саломлари ва уч йиллик хирожини олиб бориб қўйди.

— Биз осий бандаларнинг жону молидан ўтинг, аълоҳазрат. Сеистон ва унинг халқи бугундан эътиборан яна сизнинг сояйи давлатингиз остида бўлғай!

Амир Темур жавобга оғиз очиб ҳам улгурмаган эдики, бирдан қалъа дарвозаси яна очилиб, ундан мўру малағ лашкар отилиб чиқиб, Темурбек турган тепаликка ташлан-

ди. Темурбек икки минг суворийни мукаммал килиб пистирмага қўйди, бир қисм аскарга чекинишни буюрди, ўзини эса қолган аскарни олиб сўл қанот тарафга олди. Зуранж элчиларини ҳам бандга олиб, ўзи билан бирга олиб кетди. Сеистон қўшинлари Темурбекнинг гул қисмини суриб ташлаб, чекинган қисмларни қувиб кетди. Лекин пистирманинг ўқ ёмғирига дучор бўлиб, келган ерида ётиб қолди. Шундан кейин баронғор ва жавонғордан аввал ажратиб қўйилган қисмлар уларнинг йўлини тўсди ва икки тарафдан қуршаб олди. Сеистонликларнинг қарийб ўн минг кишилиқ лашқари қуршовда қолди. Шу ерда хўп савалаш бўлди. Лекин ғалаба насими Амир Темурнинг зафар туғи сари эсди. Сеистонликлардан кўпчилиги жангда ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Қолган-қутганлари эса минг бир азоб билан жанг майдонидан чиқиб, ўзларини қалъа ичига олдилар.

Хазрат соҳибқирон Зуранж осонгина қўлга кирмаслигини яхши биларди. Ҳозир бўлиб ўтган воқеа эса одатда катта-катта томошалар кўрсатиш олдидан қилинган бир кўрик эди, холос. Ҳал қилувчи урушлар ҳали олдинда. Шох Қутбиддин ҳали кўп қароматлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам Амир Темур ясални зўр диққат-эътибор ила қайтадан тузишни буюрди. Маймана амирзода Мироншоннинг фатҳ оятлик муборак вужуди билан зийнатланди. Унга амир Ҳожи Сайфиддин, Окбуғо баҳодир ва жангу жадалларда кўзи пишган нўёнлар бириктирилди. Майсарага амир Сорбуғо ва амир Худойдодлар тайинландилар. Гулда, ҳар сафаргидай, хазрат соҳибқироннинг ўзлари турадиган бўлдилар.

Сеистонликларнинг тўсатдан ҳужуми, айниқса шабихунларидан сақланиш мақсадида ясал олдига хандак казиб, сув тўлатиб қўйдилар. Темурбекнинг тахминлари тўғри бўлиб чиқди. Кўп ҳам вақт ўтмади. Ўша куни окшом ўн минг сеистонлик қалъадан чиқиб, Шамсуддин Аббос ва Баротхўжа бош бўлиб турган қўшинни босди. Отларини захмдор қилиб, чодирларини тирборон қилдилар. Ўшанда улар анча-мунча одамни ўлдириб кетдилар. Эрталаб эса Шох Қутбиддиннинг ўзи катта қуч билан қалъадан чиқиб, хазрат соҳибқирон қўшинлари қаршиясида ясал тузди. Эрталабдан кош қорайгунча каттиқ уруш бўлди. Лекин бу сафар ҳам сеистонликлар мағлубиятга учрадилар. Шох Қутбиддин тирик қолган одами билан қалъа ичига чекинди. Бу урушда амирзода Али билан Окбуғо баҳодир қахрамонлик кўрсатиб, бошқаларга ўрناق бўлдилар. Ўша урушда қарийб йигирма бир минг сеистонлик асир олинди.

Лекин ўша куни ҳазрат соҳибқиронни худо бир асраб қолди. У биринчилар қатори жангга отилди. Чухралар унинг отини жиловлаб қололмадилар. Орқасидан от сурганда уни кўздан кочириб қўйдилар. Темурбек бир зумда қилич чопишаётганлар орасида ғойиб бўлди. Жанг билан овора бўлиб қалъа девори пойига бориб қолганини ҳам сезмай қолди. Шу пайт каёқдандир отилган ўк отининг ўнг биқинига тегди. От қулаб эгасини ҳам босиб қолди. Чопиб келган мулозимлар Темурбекни от остидан бир илож қилиб зўрға тортиб олишди. Шу пайт яна бир ўк қўлтиғидан тутиб турган мулозимига тегди. Мулозим шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Мулозимлар ва етиб келган чухралар соҳибқиронни чор атрофдан ўраб олдилар. Яна уч-тўрт одам заҳмдор бўлди. Охири ўк девор тарафдан отилаётгани аниқланди. Амирзода Мироншоҳ кўшини билан ёниб турган дарвозага ташланди ва қалъа ичига бостириб кирди. Бошқа қисмлар ҳам шу дарвоза орқали ичкарига кира бошладилар. Тўс-тўпалон бошланди. Шунда Темурбекнинг чухралари арқон ташлаб, девордан тушаётган одамларни туйкус кўриб қолдилар. Қоровул қисм дарҳол уларни битта-биттадан тутиб олиб қўлларини боғлади-да, ҳазрат соҳибқироннинг олдига олиб келди. Ҳазрат соҳибқирон асирларни диққат билан кўздан кечирди. Бандилар орасида оқ сарикдан келган, чўзик юзли ва кўк кўзли биттаси диққатини ўзига тортди. Қаерда кўрганди уни? Нимагадир юзу кўзлари танишдай. Ўшами ёки бошқами? Темурбек бундан йигирма йил аввал шу ерда бўлганда уни заҳмдор қилган жангчини эслади. Йўғ-е, балким у эмасдур. Одам одамга ўхшайди-да. Шу пайт банди унинг ўткир нигоҳига бардош беролмай, ўзини ошқора қилди-қўйди.

— Ўшанда сени ўлдиролмаганимга афсусланамен. Бугун ҳам омадим келмади. Бахтинг бор эркан. Овора бўлма. Оёқларинга йиқилмаймен. Билганингни қил! Сенинг ўрнингда бўлганимда...

Ҳазрат соҳибқирон унинг гапини бўлди.

— Хўш, унда нима қилгон бўлур эрдинг мени?

— Нимта-нимта қилиб ташлагон бўлардим,— дея ғазаб билан Темурбекка тикилди у.

Қоровулбеги чидаб туrolмади. Хай-хайлаганларига қарамай, сеистонлик бандини шартта чопиб ташламоқчи бўлиб қиличини филофидан суғурди.

Темурбек уни тўхтатиб қолди.

— Тўхтанг, Азимбек, қиличингизни бу малъуннинг харом қониға булғаманг. Сатқайи одам кетсун у. Қўйиб

юборинглар они. Тўрт тарафи кибла, хоҳлағон тарафига кетаверсун. Жазони унга яратган эгамнинг ўзи берсун.

Шу ерда турганларнинг бариси ва хатто сеистонлик банди ҳам, Темурбекнинг илтифотидан таажжубландилар. У-ку Темурбекни бир эмас, икки бор ўлдирмоқчи бўлди. Темурбек эса уни бу сафар ҳам қўйиб юбораётир. Олижанобликми, ёки бошқа нарсами, бу? Айниқса, банди бунга кўп таажжубланди. «Қандай олижаноб эркан бу Темурбек дегани»,— деди у ўз-ўзига. Лекин мерганга гурур тиз чўкиб миннатдорчилик билдиришга йўл бермади. Ҳазрат соҳибқиронга еб юборгудай бўлиб ўқрайганича тураверди.

— Йўлга солиб қўйинглар уни. Кетаверсун,— деди Темурбек ясовулбошига.

Ясовулбошининг одамлари уни ҳайдаб кетдилар, лекин буйруққа биноан қўйиб юбормадилар, бир четга олиб чиқиб тирборон қилиб асфаласофинга жўнатдилар.

Қисқаси, Зуранж ишғол қилинди. Бу улкан ғалаба хижрий 785 йилнинг шаввол ойида (1383 йилнинг декабри) содир бўлди. Шох Қутбиддин ва Зуранж вилоятининг калонтарлари бандга олиниб, Самарқандга жўнатилди. Шаҳарнинг шайхлари, қозилари, солихлари ва уламои киromи Сеистон қалъаларидан Фарахга кўчирилдилар. Шундан кейин ҳумоюн фармонга биноан, Зуранжнинг қалъаси ва истехкомлари бузиб ташланди.

— Шундай қилсак, одамлар бундин кейин урушмай-дурлар. Уруш асбобларини йўқ қилиш — уруш-талошга барҳам бериш сари қўйилган кадамдур,— деди ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амирларга.

Амир Темур Сеистонни қайтадан аввалги ҳокими Шоҳи Шохонга инъом этди.

Буст ҳам Сеистоннинг муҳим шаҳри, ҳарбий ва савдо аҳамиятига эга бўлган қалъалардан эди. У Арғандоб дарёсининг Ҳилмандга келиб қуйиладиган ерида жойлашганди. Ўрта ва Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган учта асосий савдо йўлларидан икkitаси: Панжобга ва Мултонга олиб борадиган қарвон йўллари мана шу Бустдан ўтарди. Шунинг учун ҳам аввал ўтган ҳукмдорларнинг барчаси Искандар Зулқарнайн ҳам, Маҳмуд Ғазнавий ҳам, Чингизхон ҳам Бустни қўлга киритишга алоҳида эътибор берган эдилар. Амир Темур ҳам шунга ҳаракат қилди. Зовани олгандан кейин у қўшинларини Буст устига етаклади. Йўл-йўлакай зафар асар қўшинлар Ток ва Кўка қалъаларини ҳам ишғол қилдилар, сўнг ғалаба билан Ҳилманд бўйига келиб тушдилар.

Шу ерда маълум бўлдики, никудорийлар тоифаси Қаж билан Макрон устига боскин қилиб, уни тароҷ қилиб ётган эканлар. Ҳазрат соҳибқирон ўша никудорийларнинг дафъи учун амирзода Мироншоҳ, амир Ҳожи Сайфиддин, Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва бошқа номдор амирлар бошчилигида қўшин юборди. Амир Темурнинг қўшини кеча-кундуз тиним билмай йўл босди ва катта бир чўлни кесиб ўтиб, Қурран жилғасига келиб тушди. Никудорийларнинг ўрдаси ҳам шу жилғада экан. Ҳожи Сайфиддин «балким, ёшим улуғлигини инобатга олиб, мурсайи мадорага келиб қолар», — деган умидда никудорийларнинг шу ерда турган калонтарлари билан музокара очди. Лекин улар Ҳожи Сайфиддиннинг панднасихатларига қулоқ осмадилар. Шундан кейин амирзода Мироншоҳ қўшинларни жангга солди. Унинг қўшинлари никудорийларни чор атрофдан ўраб олиб роса сайд қилдилар.

Шундан кейин никудорийлар кўп вақт Қаж билан Макронни безовта қилмадилар.

Мовароуннаҳр билан Ҳиндистон ўртасида қатнаб турган карвонга Сулаймон тоғларида тирикчилик ўтказиб юрган афғон элатлари ҳам кўп душворлик қилиб турардилар. Улар карвонларни талар, одамларини ўлдирар эдилар. Буст фатҳ этилиб, никудорийлар хуружга барҳам берилгандан кейин Сулаймония тоғларидаги йўлтўсарларнинг зулму таъдий қўлини калта қилиб қўйиш мақсадида ҳазрат соҳибқирон қўшинини ўша тарафга бошлади. Темурбекнинг улардан норози бўлган яна бир ери шунда эдики, афғонлар бундан икки йил муқаддам, у Хиротда турган кезларда, элчи юбориб, тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боғлаганликларини изҳор қилган эдилар. Амир Темур уларнинг аҳд-паймониغا эътиҳод қилиб, яқин одамларидан бирини уларга шихна қилиб юборган эди. Аммо орадан кўп вақт ўтмасдан улар шихна ва унинг одамларини ўлдирдилар ва яна илгаригидай йўл тўсарлик ва ғоратгарликни давом эттиравердилар.

— Буларнинг таъзирини бериб қўймасак энди бўлмас. Қачонгача савдо карвонларини, Одам Ато бирлан Маккайи мукаррама ва Мадинайи мунавваранинг зиёратига борғувчиларни қақшатадилар? — деди ҳазрат соҳибқирон бир кун кечкурун холи қолиб сўзлашиб ўлтиришганда амирзода Мироншоҳ билан амир Икки Темурга.

Амирзода Мироншоҳ даст ўрнидан турди ва қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди:

— Ижозат беринг, ота, бу ишни мен уддалай.

— Ҳали ҳам шу ишни сиздин илтимос қилай, деб турғон эрдим, амирзода, — Амир Темур ўғлининг ҳимматидан хурсанд бўлди.

«Ҳа, бу айнан ўзимга ўхшайдур, ҳар жиҳатдин», деган фикр кечди кўнглидан. Ҳақиқатан ҳам амирзода Мироншоҳ юз-кўз тузилиши, бўй-басти билангина эмас, балки жасурлиги, ўзини оғир юмушлардан, иссиқ-совуқдан аямаслиги билан отасига ўхшаб кетарди. Ва, яна унинг айтганларини зиёда қилиб бажариб, отаси Умаршайхдан мумтоз ва мўътабар бўлишга ҳаракат қиларди. Лекин бироз кизиққон ва тез эди у. Отасининг топширигини эшитиб терисига сиғмай суюниб кетди:

— Ишончингиз учун раҳмат, ота. Бошим осмонга етди, — дея у чопиб бориб отасини олдида тиз чўқди ва кўлларини ўпди.

— Йўк, демасангиз, аълоҳазрат, мен амирзодамнинг узангисида бўлсам, — Икки Темур ўрнидан турди-да, бориб ҳазрат соҳибкироннинг олдида тиз чўқди.

Амир Темур бу садоқатли амиридан яна бир марта мамнун бўлди. Икки Темур шу пайтгача унинг хонадонига ҳалол хизмат қилиб келяпти.

— Раҳмат Сизга, бек. Лекин амирзодага эҳтиёт бўлингиз.

— Ташвишланманг, аълоҳазрат, айтганингиздай бўладур.

Амир Темур унга яна бир марта миннатдорчилик билдирди.

Амирзода Мироншоҳ отасининг: «лекин амирзодага эҳтиёт бўлинг», деб айтган гапидан аллақандай бўлиб кетди. «Нима, менга ишонгилари келмадиму?», деган фикр кечди кўнглидан. Бироз аччиғи ҳам чиқди. «Ўттизни қоралаб қолибмизу, отам ҳамон бизга кимнидур қоровул қилиб қўядилар», деди ўз-ўзига. Аслида эса ундай эмас эди. Ҳазрат соҳибкирон амир Икки Темурдан «амирзодани ўк ва қилич балосидан эҳтиёт қилинг», деб илтимос қилаётгани йўк, балки унинг кизиққонлигига эътиборини қаратган эди, холос. Ҳазрат соҳибкирон ўғлини диққат билан кузатиб ўлтириб, бироз хафа бўлганини пайқади ва эшик оғага «барча амирлар, нўёнларни бу ерга чақиринг», деб буюрди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ билан амир Икки Темур ўринларидан туриб, чикиб кетиш тараддудига тушдилар. Бироқ Темурбек уларни тўхтатди:

— Йўк, йўк, ўлтиринглар, жаноблар, маслаҳатлик гап бор.

Темурбекнинг катта чодирини бир зумда катта-кичик амирлар ва беклар билан тўлди. Ҳазрат соҳибқирон эртадан бошланатурғон ҳарбий юриш ва уни қандай амалга ошириш ҳақида ўзи тузган режаси билан кенгашга тўпланганларни таништирди. Режа пухта ўйланган экан, сўроқ ва эътирозларга сабаб бўлмади, фақат Ҳожи Сайфиддин унга битта ўзгартириш киритди:

— Мовароуннахр ва Хуросоннинг Ҳиндистон билан алоқалари, айниқса, савдо-сотик қай даражада бўлиши ва раванқ топиши, Қандаҳордайн муҳим шаҳарнинг кимнинг илгида бўлишлигига боғлиқ, аълоҳазрат. Қарийб ярим ой йўл босиб шу ерларга келиб турибмиз. Шу ердин Қандаҳор кўп ҳам олис эрмас. Ушбу юришда уни ҳам тасарруфимизга киритсак ёмон бўлмас эрди.

Ҳожи Сайфиддин шу гапни айтишда айтиб қўйиб, ўзи ўйлаиб қолди. Аҳли мажлиснинг фикрини билмоқчи бўлиб, ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чикди. Лекин бирон нарсани уқолмади. Амирлар ва беклар ҳазрат соҳибқиронни «нима дер экан?» деб кўзларига тикилиб ўлтирган эдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг юз-кўзларидан эса бир нима англаб бўлмайди. У Қандаҳорнинг муҳим иқтисодий ва ҳарбий аҳамиятини яхши биларди. Аммо билган одамга Гармсир ва Сенстонда олиб борилган урушлар ҳам осон кечмади. Лашкар ҳам, амирлар ҳам ҳориб-чарчашган. Сулаймон тоғларига қилинадиган юриш ҳам осон кечмаса керак. Бунинг устига, қилич яланғочлаб киш ҳам яқинлашиб келяпти. Шуларни била-кўра туриб, Қандаҳорни ҳам кўндаланг қилса, амирлар билан бекларга оғир бўлмасмикин? Амир Темур шулар хусусида бош қотирди. Лекин амирлар ва беклар охирида Ҳожи Сайфиддиннинг таклифига қўшилдилар. «Қандаҳорни ҳам олайлик», деб туриб олишди. Илож қанча? Амирларнинг ўзлари шунга рози бўлиб туришгандан кейин, энди буни тўхтатиб бўлармиди. Темурбек рози бўлди. Эртаси куни нонуштадан кейин юришни бошлашга қарор қилинди.

Эрталаб Амир Темур шу ернинг ўзида лашкарни уч қисмга бўлди. Бир қисмини, Жоку барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳни бошчи қилиб, Қандаҳор фатҳига жўнатди. Яна бир қисм амирзода Мироншоҳ бошчилигида Хостар ва Работи Султон Маҳмуд тарафга йўл олди. Учунчи қисм эса ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Сулаймон тоғларига қараб юрди.

Сулаймон тоғларидаги уруш қаттиқ бўлди. Афғонлар гарчи озчилик бўлсалар-да, бўш келишмади. Чунки улар учун бу ерларда ҳар бир сўкмоқ ва ҳар бир тош таниш эди.

Афгонлар дараларнинг оғзига ва сўқмоқларга пистирма-лар кўйиб, Амир Темурнинг аскарига катта талофат етказдилар. Шу тўрт кун ичида амирзода Али билан Икки Темур душманнинг ногаҳон ўқидан заҳмдор бўлдилар, Муборакшоҳнинг ўғли Янгишоҳ эса шаҳид бўлди. Афгонларнинг ўзлари бўлса туткич бермай, тоғу тошлар орасига қочиб яширинар эдилар. Урушнинг тўртинчи куни Ҳайитхўжа баҳодир афгонлардан бирини тутиб олди. Ҳазрат соҳибқироннинг мақсади ҳам шу эди. Тил туттиролмай юрган эди. Шунинг учун ҳам бунни эшитиб суюнди. Бирок тил тутиш осон бўлмади, у тасодифан юз берди. Ҳайитхўжа йигитлари билан тор бир сўқмоқдан баландга кўтарилаётганда тепадан катта-кичик тошлар юмалаб тушди. Йигитлар ўзларини зўрға қоя остига олиб қолишди. Тошлар гумбурлаганча уларнинг тепасидан ошиб тушди. Ҳайитхўжанинг йигитларидан бири тепани синчиклаб кузатиб турган экан, қоялар орқасидан одам калласига кўзи тушди. Йигитлардан бир гуруҳи иккига бўлиниб, ўша одам калласи кўринган ерни икки тарафдан айланиб ўтиб, пистирмада ётган афгонлардан бирини тутиб олдилар. Амир Ҳайитхўжа тутиб келтирган афгон Ҳазрат соҳибқиронга кўп нарсаларни, хусусан афгонларнинг асосий кучлари аниқ бир ерда эмаслиги, сўқмоқларга бўлиниб олиб жанг қилаётганликларини айтиб берди. Амир Темур ҳам амирларига сўқмоқларни тақсимлаб берди. Олдинда ва икки тарафда қоровулларни кўпайтириб хушёр бўлиб туришини тайинлади уларга. «Нардбонлар ва арқонларни ишга солинлар», деб алоҳида таъкидлади у йигитларига.

Гуруҳлар бир-биридан маълум масофада сўқмоқларни бўлиб олиб ҳаракат қилиб, йўл тўсар қаззобларни сиқиб бордилар. Бир пайт унча катта бўлмаган жилғанинг бир четдаги кичик бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Сўқмоқларнинг барчаси шу ерга олиб келаркан. Уларнинг асосий қароргоҳи ўша ер экан. Амир Темурнинг аскарлари чор атрофдан қисиб келган афгонлар дарҳол қалъа ичига кириб яшириндилар. Лекин барибир қутулиб қололмадилар. Зафар асар лашкар чор атрофдан ҳужум қилиб, эртаси куни қалъани эгаллади. Асир олинганларнинг барчаси амирларга тақсим қилиб берилди. Ҳаммалари ўша ернинг ўзида ясоққа етказилдилар.

Ўша юришда Қандаҳор ва яна бир неча вилоят қўлга киритилди. Қайтиш олдидан Темурбек уларнинг барчасига ҳоким ва доруғалар тайинлади. Қандаҳорга Жоку барлос тайинланди. Никудорийлар эли Сайфол

Никудорийга қайтариб берилди. Шундан кейин зафар асар лашкар ўн тўрт кеча-кундуз йўл босиб Самаркандга қайтиб келди.

Ўша йили уч ой кишни хазрат соҳибкирон Самарканд атрофида ўтказдилар. Лекин, киш ўртасида унинг бошига яна бир кулфат тушди. Яқин қариндоши ва бошдан унинг узангисида бўлиб, қиличини чопиб келган Жоку барлос оламдан ўтди. Самаркандда уч кун азадорлик бўлди, учинчи куни юртга катта ош берилди. Шундан кейин Амир Темур марҳумнинг фарзанди аржуманди Жаҳоншоҳга кўп навозишлар кўрсатди ва отасининг мансабига тайин қилди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН ИККИ ЙИЛЛИК ЮРИШ

Ҳижрий 786—787 (1384—85) йиллари Амир Темур Мозандарон, Рустамдор ва Озарбайжон устига юриш қилди. Аслини олганда, бу Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш эди. Бунга ҳалиги Мозандарон ҳокими амир Валининг Амир Темур ҳукуматига қарши яна бош кўтаргани ва Ироқи Ажам халқининг ўз подшоҳлари Музаффарийлар зулмидан шикоят қилиб Амир Темурга йўллаган аризалари баҳонайи сабаб бўлди. Ҳа, бунақа воқеалар тарихда кўп учрайди. 1219 йили Чингизхон Мовароуннахрга бостириб кириш учун ҳозирлик кўриб турганда, маҳаллий халқ — мўмин-мусулмонлар мусулмон подшоҳ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни эмас, балки ғайридин Чингизхонни ёқлаб чиқдилар. Ва ҳатто Хоразмшоҳ ва унинг ноиблари мусулмон руҳонийларидан минбарга чиқиб мусулмонларни жиҳодга чақиришларини илтимос қилганларида, улар бунга кўнмадилар. Нега шундай бўлди? Бунга ўша мусулмон ҳукмдорлар ва кўпроқ солиқ тўловчиларнинг раиятга ўтказган зулми ортиб кетгани сабаб бўлди. Бундай пайтларда чорасиз қолган халқнинг бошқа ҳукмдорлардан — унинг дини ва эътиқоди қандай бўлишидан қатъи назар — нажот излаши турган гап. XII асрда ўтган машҳур олим Абубакр ат-Туршизийнинг «Сирож ул-мулук» («Подшоҳлар учун шабчи-роғ») деган китобида мана бу ривоят келтирилган: «Нуширавони одил кунлардан бир куни бош коҳиндан сўрабди: «Подшоҳликлар не ваҳҳдин инқирозга

учрайдурлар?» «Уч сабабга кўра,— деб жавоб килибди бош кохин,— бирламчиси, мамлакатнинг хакикий аҳволи подшоҳдин яширилганда, иккиламчиси, халк ўз подшосига нафрат билан қараш руҳида тарбиялангудай бўлса ва ниҳоят, учинчиси, солиқ йиғувчиларнинг зулми ортиб кетса». Музаффарийлар ҳам зулму таъди қилиб, ўз халқини кўп ранжитиб қўйган кўринади.

Амир Темур ақли, тадбиркор ва сиёсатдон одам эди. У Форс, Жилон, Журжон, Мозандарон ва Озорбайжондаги оғир аҳволдан, яъни ўша ерлар халқининг Амир Вали, Музаффарийлар ва бошқа маҳаллий ҳукмдорларнинг зулмидан безор бўлганларидан усталик билан фойдаланди. У яна Термиз ва унинг теваарак-атрофини лашкаргоҳ деб эълон қилди, вилоятларга лашкар тўплаш учун тавочи ва жарчилар юборди. Тавочилар жўнашлари олдидан девони тавочи бошлиғидан аниқ кўрсатма олдилар: «оддий аскардан ҳар 18 киши,— деди тавочигири уларни тўплаб,— ўзи бирлан бирга бир чодир олсун, ҳар бир аскар икки от, бир камон, биттадан таркаш (ўкдон), бир қилич, арра, бигиз, битта жувол (коп), жуволдиз, болта, ўн дона игна ва елкага осиладиган чарм пўшт олсун.

Баҳодирлардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Ўн бошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Юзбошилардин ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадин: қилич, таркаш, камон, гурзи, зирх олсун.

Мингбошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадин: жавшан, дубулға, найза, қилич, таркаш ва ўк ёйдан кўтарганича олсун».

Мовароуннаҳр вилоятларидан чақирилган барча лашкар ўн кун деганда шу ерга — Термиз ва унинг теваарак-атрофиға йиғилди. Ўша 1384 йилнинг баҳор аввалида Амир Темурнинг чўл кумлари ва дарахт баргидан ҳам кўп лашқари Жайхундан ўтиб, куббатул-ислом Балхнинг жилғасига келиб кўнди.

Шу аснода чопар келиб, амирзода Султон Муҳаммадга унаштириб қўйилган Форс мамлакатининг подшоси Жалолиддин Шох Шужоҳ набирасининг қарвони Балх вилоятига яқинлашиб қолганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибқирон маҳд улё Туман оғони, унга бошқа оғоларни ҳам қўшиб, бўлажак келиннинг истикболига жўнатди. Келин, унинг канизак ва

хизматкорлари учун Балхнинг Боғи хуррамсаройида заррин, хаворанг, оқ чодирлар ва саропардалар тикилди, катта майдонларга одамлар учун жой хозирландилар, хар ер-хар ерга муътабар меҳмонлар, мутриб ва шуаро учун катта сўрилар қўйилди. Мана шу жаннатмакон манзилда қирк кеча-кундуз тўю томоша бўлди.

Балх, Тоҳаристон, Бадахшоннинг сипохи ҳам жам бўлган ва юриш асбоб-анжомлари бекаму кўст хозирлангач, лашкар Балхдан кўчиб, бир неча кунлик йўлдан кейин Мурғобга келиб тушди. Шу ерда амирзода Мироншоҳнинг рафикаси Хонзода бегим чақалоғи Халил Султон билан Хиротдан қайнотасининг истикболига келди. Амир Темур саройида амалда бўлган удумга кўра, Хонзода бегим ўғлини ҳазрат соҳибкироннинг этагига солди, у эса чақалокни маҳд улё жалодат маоб Туман оғонинг тарбиясига топширди.

Мурғобдан кўчиш олдидан оғолар ва балоғатга етмаган шахзодалар Самарқандга қайтариб юборилди. Чунки йўл оғир ва хавф-хатарларга тўла эди.

Лашкар Баракатош орқали Сарахсга келиб тушди. Одамлар ва чорполарга қисқа дам берилгандан кейин Бовардга, ундан Нисога бориб кўндилар. Шу ерда кўпдан гарданкашлик қилиб, нафақат ўз элини, балки қўшни юртларни ҳам хавф-хатарга қўйиб келаётган амир Валидан хабар топилди. Унга содиқ бўлган бир жамоа Дарунни чор атрофдан мустаҳкамлаб ўлтирган экан. Ҳазрат соҳибкирон қўшинининг Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва амир Мубашшир бош бўлган манғулой қисми Говгариш деган ерда Нисонинг қоровул қисми билан тўкнашиб қолди. Нисоликларнинг қоровули хотиржам келаётган Темурийларнинг ўша манғулосини тўсатдан йўл устида тирборон қилиб, унга катта талоғат етказди. Ўқ қўшин оядида келаётган амир Мубошширгга тегиб уни заҳмдор қилди. Шу ерда икки ўртада қаттиқ уруш бўлиб, нисоликларнинг қоровул қисми янчиб ташланди. Амир Темурнинг лашкари бир кунлик қамал жангларидан сўнг Нисони эгаллади.

Икки кундан кейин қўшинлар тартиб билан Журжонга қараб йўл олдилар ва Журжон сойидан ўтиб, Шамолонга келиб тушдилар. Шамолондан Мозандарон пойтахти Журжонгача бўлган йўл чангалзорлардан ўтарди. Лекин уни йўл деб айтиб бўлмасди. Ҳаммаёқ чангалзор, ботқоқлик... Кўп ҳолларда чакалакларни

кесиб йўл очишга тўғри келарди. Бундан ташқари, ҳар қадамда душманнинг пистирмасига дучор бўлиш хавфи йўқ эмасди. Шунинг эътиборига олиб, ҳазрат соҳибқирон Шамолонда ўтказилган ҳарбий кенгашда «ҳазоражот ва сада амирлари кўшинидин ажралмасун ва беижозат уни ташлаб кетмасун, наҳр ва жуйборларга кўприк қуриб, дарахтларни кесиб ва пушталар ясаб йўл курсинлар, кунига ярим фарсахдин ортиқ йўл босилмасун», деган қазо жараён буйруқ берди. Шунга қарамай, тарафларнинг қоровули бир-бири билан тўқнашиб, узун-қисқа жанг қилар эдилар. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Ҳожи Муҳаммадшоҳ Ясовурий кўлидан захмдор бўлди. Шу тариқа йигирма кун азоб-уқубат тортиб Журжонга етиб бордилар. Амир Вали қалъада эканлиги маълум бўлди. Шу ерда «тумонот ва кўшунот келиб тушган жойини мустаҳкамласун, лашкар турган жойнинг атрофига хандақ қазиб, четан ва аравалар бирлан тўсиб ўлтиришсун», деган буйруқ бўлди. Кечки пайт ҳазрат соҳибқирон лашкардан ўттиз кўшин йиғиб, ўттиз ерга пистирма қўйди.

Лекин Журжондай азим шаҳар-қалъанинг тақдирини ўша кун кечасиёқ осонгина ҳал бўлди-қолди. Бунга амир Валининг ўзи кўмак берди. Ўша кеча у кўп сонли лашкар билан қалъадан чиқиб амирзода Мироншоҳ бош бўлиб турган ўнг қанотга шабихун урди, хандақ ёнигача бориб, қодирларни тирборон қилди. Шу пайт теварак-атрофда пистирмада турган кўшинлар икки тарафдан душман устига ташландилар. Амирзода Мироншоҳ ҳам кўшинларини жангга бошлади. Оқибат, ул-амр амир Валининг шабихунчилари катта талофот кўриб чекиндилар. Зафар асар лашкар уни изма-из қувиб бориб, қалъани эгаллади. Бу воқеа тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, хижрий 786 йилнинг шаввол ойида (1384 йил ноябр — декабр ойида) содир бўлди.

Амир Вали ўша кечасиёқ аҳлу аёли, хизматкорларини олиб Домғон тарафга қараб кочди. Йўлда хотин-халажи ва ёш болаларини тоғ бағрида жойлашган кичик бир қалъада қолдириб, ўзи Рай тарафга қараб кетди. Уни Худайдод Хусайний, Шайх Али баҳодир, Аббос баҳодир ва бошқа амиру нўёнлар изма-из таъкиб қилиб бордилар. Райда унга етиб олдилару, лекин шаҳар ичига кирганда кўздан кочирдилар. Амир Вали ўшанда ўзини тор кўчалардан бирига урди ва муюлишда-

ги хонадонга кириб кўздан ғойиб бўлди. Амир Вали ўшанда дарвозахонанинг шундай ёнгинасида жойлашган молхонага кириб ўзини охурга отди. Худайдод Хусайний билан Шайх Али баҳодирнинг одамлари уни кечаси билан кўчама-кўча юриб кидирдилар. Бирок ундан дарак топмадилар. Амир Вали худди кудукка тушган тошдай йўқолди-қолди.

Эрталаб хонадон соҳибаси сигир соғиш учун молхонага кирганда охур ичида букчайиб ётган одамга кўзи тушди. Қаттиқ кўркканидан кўлидаги сопол челакни сомон устига иргитиб, «вой ким бор?» дея ўзини ташқарига отди. Хотинининг овозини эшитиб эри намозни бузиб, ховлига чошиб чикди. Хотини отхона эшиги ёнида дир-дир титраб турарди. У аранг нафас олар, гапиролмас эди. Эрининг «нима бўлди?», «нима гап?» деб берган саволига жавоб қилолмай, фақат кўли билан молхонани кўрсатди. Эри чошиб бориб молхонага кирди. Шундайгина йўлакда турган ўрта ёшларда бўлган, подшоҳлардай кийинган басавлат одам билан тўкнашди. Кўзларида ваҳима ва кўркув аломати... Соҳиби хона бошда чўчиб тушди ва бўғик овоз билан сўради:

— Кимсан?

— Бечора бир савдогарман, жаноб. Талончилар йўлда бор-йўғимни шилиб олишди. Ўзим бир амаллаб жонимни сақлаб қолдим. Улар мени шаҳаргача қувиб келишди... «Савдогар» шундай деди-ю, хўнграб йиғлаб юборди.

Соҳиби хонанинг унга раҳми келди. Бечора ўлишига бир баҳя қолибди деб ўйлаб «савдогар»ни юпата кетди:

— Хафа бўлмаңг, биродар! Бош омон бўлса, така топиладур. Соғ қолибсиз, шунга шукр қилиңг.

«Савдогар» соҳиби хонанинг кўнгли бўшлигидан фойдаланди ва буёғига ҳаракатини қилиб қолди. У дарров қўйнидан бир халта олтинни чиқариб унинг кўлига тутқизди.

— Шунини олингу, биродари азиз, менга ёрдам қилиңг.

Соҳиби хона нима қиларини билмай жовдираб қолди. У бунақа бойликни илгари кўрмаганди. Дарҳол «савдогар»га мурожаат қилди:

— Нима истайсиз, жаноб?

— Кичик бир илтимос, биродар. Хотинингизнинг эски паранжиси бирлан кафш-маҳсисини берсангиз, бас. Ўша

қароқчилар хали шаҳарда, мени излаб юришибдурлар. Агар йўқ демай айтганларимни топиб берсангиз, шаҳардин чикиб олишимга ёрдам бўларди, биродар.

Соҳиби хона оғир кулфатда қолган «савдогар»га ёрдам қилди. Уйига кириб хотинининг паранжиси билан кафш-махсисини олиб чикиб берди. Паранжи билан чочвон бинойидай келди-ю, лекин кафш-махси сиғмади. Соҳиби хона ўзиникини ечиб берди.

«Савдогар» кафш-махсисини шошиб-пишиб кийиб олди, сўнг паранжини ёпиниб дарвоза сари равона бўлди.

— Чой-пой ичиб кетмайсизму, биродар?

— Раҳмат, иншоолло, чойни кейинроқ бафуржа ичурмиз.

Соҳиби хона «савдогар»ни дарвозадан кузатиб қолди, «савдогар» эса шундай муюлишдан ўтди-ю, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Шайх Али баҳодирнинг йигитлари чошгоҳда уни шундайгина Рай ёнида кўргандай бўлдилару, яна кўздан кочирдилар...

Ҳазрат соҳибкирон Астробод вилоятини Элхоний амирлардан Тоғой Темурхоннинг ўғли Лукмонга инъом қилди. Чунки бу вилоят 1256 йилдан бери унинг аждоди ихтиёрида эди. Амир Валининг ота-бобоси ўша Тоғой Темурхоннинг қўлида хизматда бўлиб, уни сарбадорлар бир ёқлик қилганларидан кейин вилоятини бўлиб олишган эди. Мана энди ҳақ қарор топди. Амир Лукмон ҳазрат соҳибкирон туфайли ота мулкига эга бўлди.

Амир Вали исёни бартараф этилгач, ҳазрат соҳибкирон кишни Астрободда ўтказишга қарор қилди, чунки Эронзаминда ҳали қилинадиган юмушлар кўп эди. Ушанда лашкар Астробод теварагида жойлашди, ҳазрат соҳибкироннинг ўзи эса лашкардан ҳар ўн киши орасидан уч кишини танлаб олиб, махсус қўшин тузди ва ўша қўшин билан Рай жилғасига бориб кишлади. Уғруққа эса амир Учқора тайинланди.

Уша пайтларда Ироқи ажам, Курдистон ва Озарбайжон Жалойирия сулоласидан чиққан подшоҳлар қўлида эди. Тахтда ўша сулоланинг вакилларидан бири Жалолиддин Шайх Аҳмад Увайс ўлтирар эди. У Амир Темурнинг лашкар билан Рай жилғасига келиб тушганини эшитиши ҳамано сабот оёғини қочиш водийсига қўйди ва Султонияни ўғли Оқбуғога топшириб, ўзи Табризга қараб қочди. Амир Аббос баҳодир олтмиш

отлик аскар билан Султония устига бостириб борди. Ушанда амир Окбуго Султонияни химоя килолмади ва ахлу аёлини олиб Табризга қочди.

1384—85 йил кишини, аввал айтиб ўтилганидек, лашкар Астрободда, ҳазрат соҳибқирон эса Рай жилғасида ўтказдилар. 1385 йилнинг баҳорида Амир Темур Султония устига қараб юрди. Сўнг ундан чиқиб, қўшинни Рустамдорга бошлади. Рустамдор ҳокими очик курашдан чўчиб, юртини ташлаб қочди. Рустамдор вилояти қаршилиқ кўрсатмай ўз ихтиёри билан таслим бўлгани учун ғолиб лашкар уни ғорат қилишдан ўзини тийди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Султония вилоятини бир пайтлар Шайх Увайснинг мўътабар кишиларидан ҳисобланган Султон Зайнобиддинга, Омул билан Сорини эса Мозандароннинг олий насаб зотларидан саййид Камолиддин билан саййид Разиуддинга инъом этди.

Амир Темур Мозандарон, Рай, Рустамдор ва Озарбайжоннинг бир қисмини ўзининг тасхир қабзасига киритгандан кейин пойтахт шаҳар Самарқандга қайтди ва 1385—86 йил кишини Занжирсаройда ўтказди. Лекин бу қишлоқ ҳам тинч, кўнгил истагандай кечмади. Яна ташвиш бошланди. Уша қишда Тўхтамишхон Озарбайжонни химоя қилишга қодир ҳукмдор бўлмагани ва ҳазрат соҳибқирон узоқда эканлигидан фойдаланиб, Дарбанд орқали ўтиб, Табризни босди. Унинг бу юришида ўн икки нафар Жўчи нажод ўғлон ҳам иштирок этди. Тўхтамишнинг лашкари йўл-йўлакай Ширвонни ҳам ғорат қилди. Ушанда Табриз ва унга тобеъ бўлган ерлар бешафкат талон қилинди. Тўхтамишхон катта ўлжа ва асирлар билан Дашти қипчоққа қайтди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН УЧ ЙИЛЛИК УРУШ

Бой-бадавлат одамлар ўртасидаги ўзаро тортишувлар, тожу тахт учун талашиш, Тўхтамишхон ва Дашти қипчоқ кўчманчиларининг тез-тез бўлиб турадиган хуржлари Эрон ва Озарбайжондаги сиёсий вазиятни анча танг аҳволга солиб қўйди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон бу мамлакатларда ҳам ижтимоий-сиёсий вазиятни яхшилаш мақсадида 1386 йилнинг баҳор

бошида Эрон, Озарбайжон ва Ироқи ажам устига яна юриш бошлади. Бу юриш тарихда Амир Темурнинг Эронзаминга қарши қилган уч йиллик юриши деб аталади.

Юришнинг биринчи йили, яъни 1386 йили, оғир жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Озарбайжон кўлга киритилди. Ҳазрат соҳибкирон Шанби Ғозонийга келиб тушди. Лекин Табриз халқи қаршилик кўрсатмади. Шаҳарнинг ақобиру ашрофи, хусусан саййид Ризо, хожа Ҳожи, Муҳаммад Бандагир хаттот, қози Ғиёсиддинлар бандалик ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб, муносиб ҳадялар ва совға-саломлар олиб ҳазрат соҳибкирон ҳузурига келдилар. Шаҳарга мухассиллар юборилиб, товон йиғишга киришдилар. Сарфитна Сарик Одил эса қатлга етказилди. Ўшанда озарбайжонлик моҳир хунармандлардан бир қисми, аҳлу оиласи билан, Самарқандга кўчирилди. Улар пойтахтда бирталай олий биноларни қуришда баҳоли қудрат иштирок этдилар.

Ҳазрат соҳибкирон ўша йилнинг ёз фаслини Табриз ва унинг теварак-атрофида сайду саёҳат билан ўтказди.

Энг муҳим ишлардан бири шу бўлдики, ниҳоят амир Вали бу сафар кўлга тушди. У Тўхтамишхоннинг Озарбайжон устига қилган хуружи олдида Маҳмуд Ҳалхалий билан Табризда турган экан. Тўхтамишхон Табризни олгандан кейин ўша амир Маҳмуд билан Ҳалхол вилоятига қочиб кетган эди. Лекин кўп ўтмай Маҳмуд Ҳалхалий уни бу ерга келган Темур қўшинининг сардори Қуморий иноққа тутиб берди. Қуморий иноқ шу заҳотиёқ унинг бошини кесиб олий даргоҳга жўнатди.

Амир Темур куз аввалида Табризни суюкли набираси Муҳаммад Султонга топшириб, ўзи Нахичевон устига қўшин тортди. Ўшанда Нахичевоннинг тошдан бино қилинган Қарний, Сурмалу ва Қарс қалъалари ишғол қилинди.

Шу сафар ва кейин ҳам Амир Темур ислом динию шариятни мустаҳкамлаш ва тарғиб қилиш шиори остида Гуржистон, Арманистон ва кейинча Ҳиндистон каби мусулмон бўлмаган мамлакатларга бостириб кирди. Ўшанда ислом динини қабул қилганлар омон қолди. Мол-дунёси ҳам талон қилинмади. Аксинча, бўйинтовлаб қаршилик кўрсатганлар бешафқат

қирғин қилинди. Амир Темур ислом динини бошқа халқлару мамлакатларда тарғиб қиламан, шариат қонунқондаларини жорий этаман, шу йўл билан дунёни бирлаштираман, деб шундай қилди. Ўқиган кишилар яхши биладиларки, ислом таълимоти дунёни икки қисмга: дор ул-ислом, яъни ислом дунёси ва дор ул-ҳарб, яъни уруш йўли билан бўйсундирилиб, исломга киритилатурғон мамлакатларга бўлган. Урушсиз бўйсунган мамлакатлар эса дар ас-сулҳ яъни сулҳга келишган мамлакатлар деб аталган. Ва яна Қуръони карим мусулмонларни ғайридинларга қарши урушда иштирок этишга даъват этади. «Ҳаж» сурасида «Ва Аллоҳ йўлида ҳақ жиҳод-ла жиҳод қилинглар!» деган уқдириш бор. Шак-шубҳасиз, Амир Темур бир мўмин-мусулмон сифатида ислом ва Қуръони каримнинг кўрсатмаларига амал қилган, албатта. Шу ерда яна бир гапни ҳам айтиб ўтиш жоиз. Жаҳон уламоларининг етакчиларидан Мир Саид Шариф Журжонийнинг сўзларига караганда: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёювчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр қилади. Бу саккизинчи юзйилликда (милодий XIV аср. Б. А.) Амир соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юзйилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлғай», деб фатво бердилар. «Дину шариатга ривож берувчи (Амир) Темур соҳибқиронга, Аллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул кутби салтанатга Аллоҳ таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур. (Дини исломга вафодорлигинг ва яхши ишларингни) қанча оширсанг, Аллоҳ ҳам сенга (иноят ва карамини) шунча оширғай», деб ёзган эди Амир Темурга Пири Зайниддин Абу бакр Таябодий.

Ҳа, XIV асрда ислом динини янгилаш ва унга ривож бериш, шариатни муҳофаза қилишни Тангри таоло Амир Темурнинг зиммасига юклаган. Бу ҳақда ислом уламоларининг фатвоси ҳам бўлган экан. Улар Амир Темурдан шунни талаб қилибдилар. Амир Темур эса уларнинг ҳукмини амалга оширибдир. Сирасини айтганда, тарихда ғайридинларга қарши жиҳод қилмаган, нафақат мусулмон, балки насроний, яҳудий ёки бошқа динга мансуб кишилар орасида биронта подшоҳ бўлганми, ўзи? Сабаби замоннинг ўзи шунақа

эди. Агар сен зўр бўлиб олмасанг, бошка зўравонлар сени янчиб ташлайди!..

Шу уч йиллик юришда Амир Темур бутун Гуржистонни босди, Тифлисни олди. Ушанда гуржистонликлардан ислом динини қабул қилганлар омон қолдилар. Ислам динини қабул қилганлар орасида Гуржистон подшоси Букрот ҳам бор эди. Букрот нафақат ўзи тирик қолди, балки бунинг мукофотига Амир Темур унга тожу тахти ва мамлакатини қайтариб берди.

Ҳазрат соҳибқирон 1386—87 йил қишини Қорабоғда ўтказди. Ушанда Ширвонот подшоси Шайх Иброҳим муносиб пешкашу ҳадялар олиб унинг ҳузурига келди ва тобеълик, хизматкорлик камарини белга боғлаб Амир Темурга мулозим бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам унга илтифот ва анвойи навозишлар кўрсатди, тамом Ширвонотни, барча тобеъ вилоятлари билан қўшиб, унинг ўзига қайтариб берди.

Ҳижрий 789 йилнинг бошида (1387 йилнинг 22 январидан) Амир Темур Бардаага жўнамоқчи ва қишнинг қолган қисмини ўша ерда ўтказмоқчи бўлди. Бирок унинг бу режаси амалга ошмай қолди. Сабабчиси яна ўша Тўхтамишхон. Сафарга тайёргарлик айна кизиган пайтда Тўхтамишхоннинг Дарбанд орқали катта лашкар билан Озарбайжонга келаётгани ҳақида хабар олинди. Тўхтамишхоннинг ҳазрат соҳибқиронга нисбатан кўрсатаётган «кароматлари» ҳаммага аён бўлди. Одамлар аллақачон уни нонкўрга чиқариб қўйишган эди. Ахир, у ҳазрат соҳибқироннинг ёрдами билан отабобо тахтини Урусхон ва унинг авлодидан қайтариб олди, сўнг Кўк Ҳрдани ҳам итоатга келтириб, тамом Жўчи улусининг ягона ҳукмдорига айланди. Аҳд-паймон билан мустаҳкамланган ва икки ўртада тузилган шартномага биноан, улар ота-бола бўлиб қолишлари керак эди аслида. Амир Темур ота, Тўхтамишхон бола. Лекин Тўхтамишхон Сарой Берка тахтини эгаллагандан кейин Амир Темур билан ота-болалик ҳақини унутди, тез-тез ҳазрат соҳибқироннинг қўли остидаги Озарбайжон устига босқинлар уюштирди. У кўпинча гумашталари Алибек кўнғирот, Ҳрин Темур ва Оқбуго бахринга ўхшаган амирларнинг сўзи билан иш тутадиган бўлиб қолди. Бу сафар ҳам ўша амирларнинг ифвосига учиб, савоб йўлидан тойди. Оёғини дўстлик ва мувофиқлик доирасидан чиқариб, димоғини туғён ва исёнга тутди, душманлик тариқини тутиб, Озарбайжон устига

катта кўшин юборди. Кура дарёси бўйидаги ерларни кўриқлаб турган амирлардан бири Олий ўрдуга шундай хабар йўллаганда ҳазрат соҳибкирон бошда бунга ишонмади:

— Бизнинг Тўхтамишхон бирлан аҳду паймонимиз бор. Сизлар кўрган ўшал лашкар балким бошқа лашкардур, ёки авбошлар тўдасидур,— деди у чопарга.

Чопар бўш келмади:

— Йўқ, аълоҳазрат, алар Тўхтамишхоннинг одамлари. Биз буни аниқлағонмиз.

Лекин Амир Темур барибир ишонмади ва Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Усмон баҳодирни чақиртириб уларга амр қилди:

— Кўшинлардин бир қисмини олиб Куранинг нариги соҳилига ўтинлар ва мана бу жаноб айтгон ўшал лашкар кимники эрканлигини, аларнинг аҳволи ва миқдорини аниқлаб келингиз.

— Бош устига, аълоҳазрат,— дея амирлар кўл қовуштириб, тиз чўкдилар.

Темурбек кўшиб кўйди:

— Бордию алар Тўхтамишхоннинг лашкари бўлиб чиқса, савашиб ўлтирмай, ўша заҳотиёқ орқага қайтингиз.

Амирлар чуқур таъзим бажо келтириб, Амир Темурнинг чодиридан чиқдилар.

Амирлар чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибкирон хавотирга тушди. «Агар чопар айтган ўшал лашкар ёғий бўлса-чи? Унда амирлар қийин аҳволга тушиб қолмайдуларму? Худо кўрсатмасин, аларга шикаст етгундай бўлса, унда Кура бўйида тургон кўшинларнинг аҳволи оғирлашиб қолмайдимму?» Ҳазрат соҳибкирон шу заҳотиёқ амирзода Мироншоҳни чақиртирди ва унга Ҳожи Сайфиддинни кўшиб, амирларнинг кетидан жўнатди.

Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Аббос баҳодир кўшинлари билан кечаси дарёнинг бериги соҳилига келиб тўхтадилар. Саҳарга яқин забонгирлар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб, душманнинг бир сипоҳийсини тутиб келдилар. Уни сўроқ қилганларида ўша лашкар Тўхтамишхоннинг лашкари эканлиги маълум бўлди. Амирлар фармони олийга амал қилиб, у билан жангга тутинмай, орқага қайтдилар. Аммо Тўхтамишхоннинг амирлари буни заифликка йўйиб, уларнинг изидан тушдилар. Шайх Али баҳодир, Икки Темур, Аббос баҳодир буни пайкаб жанг қилишга мажбур бўлди-

лар, чунки Олий ўрдуга одам юбориб, рухсат олишга фурсат йўқ эди. Шу ерда, Кура дарёсининг бўйида, икки лашкар уришиб кетишди. Бошда Тўхтамишхон лашкарининг кўли баланд келди. Темурбекнинг одамлари бир зумда қирқ нафар жангчисидан ажралгач, кўпларнинг руҳи тушди. Айни шу дамда амирзода Мироншоҳ билан Ҳожи Сайфиддин туманлари билан етиб келдилар. Бу мағлубият ёқасида турган лашкарга жон бағишлади. Охир ул-оқибат Тўхтамишхоннинг лашкари шикаст топди. Амирзода Мироншоҳнинг йигитлари уларни қувиб Дарбанднинг нариги тарафига ўткизиб қўйдилар. Еғийнинг кўп аскарлари ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Асир тушганлар орасида амирлар ҳам бор эди...

Ҳазрат соҳибқирон бу ишнинг устида шахсан Тўхтамишхоннинг ўзи турганлигига барибир ишонмади:

— Бу қандайдур англашилмовчилик, жаноблар. Бу ўша атрофда турган бирон амирининг ишидур. Менимча, Тўхтамишхоннинг бундин хабари бўлмаса керак,— деди у амирларига.

Амирлар бир-бирларига қараб елка қисдилар. Амирзода Мироншоҳ ҳазрат соҳибқиронга эътироз билдирди:

— Йўқ, ота, Тўхтамишхоннинг яқин одамларидин Қозончи баҳодир шу ерда. У бизга «Тўхтамишхоннинг амри билан келдик», деб очик айтди. Ишонмасангиз...

— Йўқ, йўқ, амирзода, бунинг зарурияти йўқ. У бирлан бафуржа ўзим гаплашурмен. Онинг балким Тўхтамишхон бирлан ойнаги хира бўлиб қолғондур?

Шайх Али баҳодир ва ҳамроҳлари ҳазрат соҳибқиронни бунга ишонтиришга яна бир марта уриниб кўрдилар. Лекин фойдаси бўлмади. Амир Темур тутинган ўғлининг шу аҳволга тушиб қолганига ишонмади. Асирларни бўлса биронтасини ҳам қолдирмай бўшатиб юборишни буюрди. Тўхтамишхоннинг олдига меҳр-муҳаббат насихатомуз сўзлар битилган нома ва катта совға-салом билан ўз элчисини жўнатди. Мактубда, хусусан, мана бу сўзлар ёзилган эди: «Дарбанднинг у тарафида қандайдир қўшиннинг қораси кўринган. Амирларнинг сўзларига қараганда, бу Жўчи улусининг аскарлари эрмиш. Биз бу гапга ишонмадик. Чунки ўртада аҳд-паймон бор. Бу балким Қозончи баҳодир ёки бирон бошқа фитначингизнинг ишидур. Лекин нима бўлганда ҳам яхши бўлмади. Кўп мўмин-мусулмоннинг қони тўкилди. Умид

шулким, бундин буёғига бундай нохуш ҳодисалар воқеъ бўлмағай, иншоолло. Аҳду паймонга вафо қилиб, ухлаб ётгон фитнани уйғотиб қўйиш яхши бўлмағай, вассалом».

Сўнгра Амир Темур Қура дарёси бўйидан кўчиб, Қўкча тенгиз бўйига келиб қўнди. Шу пайт чопар келиб маҳд улё Сароймулк хоним амирзода Шохрух билан амирзода Халил Султонларни олиб Морандга келиб тушганлари ҳақида хушxabар олиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Сароймулк хоним билан анчадан бери кўришмаган эди. Хушxabардан беҳад шод бўлди.

— Ҳали замон аларнинг ўзлари ҳам келиб қолишадурлар, аълоҳазрат,— деди ҳамон энтикиши тўхтамаган чопар.

Амир Темур бир бош ирғаб чопарга миннатдорчилик билдирди ва уни кимхоб билан сийлади.

Ҳазрат соҳибқирон болалари ва хотинларини кўп ҳурмат қиларди, жонидан ортиқ кўрарди. Ва ҳатто курдирган боғ-роғлар, мадраса ва биноларни, битгандан кейин, уларнинг номи ила зийнатларди. Шохрух номида Сирдарё бўйида катта бир шаҳар барпо этди, лекин Амир Темур номида қишлоқ ҳам йўқ. Бибихоним номида улкан жомеъ масжид бор, Амир Темур номида хонақоҳ ҳам йўқ. Машхур Боғи шимолни эса ҳазрат соҳибқирон набираси (амирзода Мироншоҳнинг қизи) Бека Султон номи билан атади. Ҳа, шунақа зот эди у. Шунинг учун ҳам чопарнинг кетидан уларнинг истикболига шошилди. Учрашув Морандда содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон уни деб узок йўл юриб келган жигарбандларини силаб-сийпади, анвойи мулозиматлар кўрсатди. Улар бир кеча-кундуз шу ерда бирга бўлишди.

Амир Темур эртаси куни Олий ўрдуга, Қўкча тенгиз бўйига қайтди ва бир неча кунлик тайёргарликдан кейин Султон Аҳмад жалойирнинг тасарруфида бўлган Илончик қалъаси устига қўшин тортди. Ушанда Шайх Али баҳодир, Хожи Сайфиддин ва амир Икки Темурларнинг туманлари Боязид қалъасини ҳам ишғол қилдилар. Бу қалъа тарихда Ойдин қалъаси номи билан ҳам машхур.

Ҳазрат соҳибқирон ўша йиллари Озарбайжонда яна бир катта ҳарбий-сиёсий куч билан тўкнашиб қолди. Бу — тарихда Қора қўюнлу деб шуҳрат топган туркманлар тоифаси бўлиб, XIV асрнинг 80-йиллари бошида Озарбайжон ва Ирокнинг бир қисмини тасарруфига киритиб олиб, кучли кўчманчи давлатга асос

солган эдилар. Қора кўюнлуларнинг асосий қароргоҳи Вон, Вастон ва Урмия кўллари атрофида жойлашган эди. Қора кўюнлулар сардорлари Қора Муҳаммад билан унинг жасур ва уддабурро ўғли Қора Юсуфнинг етакчилигида Мовароуннаҳр, Хуросон, Шаркий Туркистон ва бошқа мамлакатлардан Ирок, Шом ва Хижозга бораётган савдо қарвонлари ва зиёратчиларни талаб қон қақшатардилар. Бугина эмас, балки халқлар бошига кўп офатларни бошлаб келдилар улар. Амир Темурнинг Султон Йилдирим Боязид билан уришиб қолиши ва минглаб мўмин-мусулмоннинг қони ноҳақ тўкилишига маълум даражада мана шу Қора кўюнлулар ва уларнинг сардорлари айбдор эдилар. Улар Амир Темур вафотидан сўнг унинг давлатига хуруж қилиб, Ирок, Озарбайжон ҳамда Хуросонда кўп қон тўкилишига сабабчи бўлдилар.

Тарихчи ибн Арабшоҳ нимагадир Амир Темурни ёмон кўрарди. Ваҳоланки, ўша Амир Темурнинг ёрдами билан ўқиб тарбия топиб, олим бўлганди у. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») деган китобида ҳазрат соҳибқирон ҳақида кўп бўҳтон гапларни айтган. Лекин бор ҳақиқатни айтмасликка ҳам илож топмаган. Худодан кўрққан бўлса керак. Нима бўлганда ҳам мусулмон фарзандику! Ибн Арабшоҳ Амир Темурни ақл-идрокли, фаҳм-фаросатли ва узоқни кўзлайдиган одам сифатида таърифлайди. Мана унинг сўзлари: «У хатосиз фикрловчи, ажойиб фаросатли... Зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. Синчков, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди... ўз афкори билан сал бўлмаса, учар юлдузни тўғри йўлга етаклар, ўз фурсати мулоҳазалари билан ҳеч қандай хатосиз сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштирар эди». Ҳа, Ибн Арабшоҳ ҳақ гапни айтди. Амир Темур Қора кўюнлулар нимага қодир бўлишларини бошдан кўриб билди. Шунинг учун ҳам уларнинг фитнаси аланга олмасдан бурун уни сув сепиб ўчириш зарурлигини пайқади ва бу ҳақда кўп бора Султон Йилдирим Боязидни огоҳлантирди. «Биргалашиб уларнинг фитнасини даф қилайлик», деди. Лекин у қулоқ солмади. Ақсинча, ўша фитначи Қора кўюнлулар билан оғиз-бурун ўпишди...

Ҳазрат соҳибқирон Нахичевон жилғасида турган

пайтда ўша Қора қўюнлулар Ҳижоздан ўз юртига қайтаётган катта карвон билан зиёратчиларни талон-тарож этиб, одамларни ўлдираётганликлари ҳақида мудҳиш хабар келди. У кўпдан бери ўша бадкирдорларни бир ёқлик қилиш ниятида бўлса-да, балким ўзлари инсофга келиб қолишар, деб бунини орқага сурарди. Лекин Қора қўюнлулар инсофга келиш у ёқда турсин, борган сари ҳадларидан ошиб кетдилар. Йўлтўсарлик, талон-тарожни касб-корга айлантириб, мусулмонларни қон қакшатишда давом этдилар. Ҳазрат соҳибқирон кўп ўйлади, мулоҳаза қилди ва ниҳоят, шу сафар уларни дафъ қилишга қарор қилди. У музаффар қўшинини йўлтўсар қароқчилар устига бошлади. Бу сафар у бор қўшиннинг ҳаммасини олди. Ҳатто ўша кунлари Илончик қалъасини қамал қилиб турган амир Муҳаммад Мир ҳам қўшин-пўшини билан хумоюн ўрдуга чакиртириб олинди. «Балодан-ҳазар» деганларидай, уғруқни Моранддан Олатокка, хавф-хатардан холирок ерга кўчириб олиб бориб қўйилди. Зафар асар лашкар Боязид (Ойдин) ва Авник қалъаларидан ўтиб, Қора қўюнлулар улусини босди. Ушанда Арзрум ҳам ишғол қилинди. Кейин лашкар Чиячур сойи бўйига келиб тушди.

Шу ерда — Чиячур сойи бўйида Арзинжон ҳокими Таҳамтаннинг элчиси келди. У совға-саломдан ташқари, мамлакатнинг бир йиллик хирожини ҳам ўзи билан бирга олиб келибди. Элчи ўз подшоҳининг дўстлик ва фармонбардорлик руҳида ёзилган мактубини ҳам ҳазрат соҳибқиронга топширди. Амир Темур элчини сийлади ва бу мамлакат бундан буёғига Таҳамтаннинг инон-ихтиёрида бўлишини элчига айтди...

Амир Темурга Қора қўюнлулар билан курашиш осон бўлмади. Амирлари ва лашкар уларни чўлда қувласалар тоққа қочдилар, тоғдан қувласалар — чўлга... Амир Темур ўшанда ўзи Чиячур сойи бўйида қолиб, амирзода Мироншоҳни уч фавж лашкар билан Қора Муҳаммадга қарши юборди. Амирзода Мироншоҳ Вон кўли бўйида Қора қўюнлуларнинг элини босиб, наслдор отлар, қатор-қатор туялар ва гала-гала қўй-эчкиларини ўлжага туширди. Лекин Қора Муҳаммадни қўлга тушира олмади. Шайх Али баҳоидр, Икболшоҳ ва Малик қавчин изидан қувиб, уқубатлар ила тоғ чўккисига қўтарилдилар. У ерда мўъжаз, мустаҳкам бир қалъа бор экан. Теварак-атрофи ўр ва жарлик,

фақат битта от сиғадиган тор сўкмок йўлгина унга олиб борарди. Уни олиш у ёқда турсин, ёнига бориб бўлмасди. Қора Муҳаммад ўша қалъа ичига кириб яширинди. Темурбекнинг амирлари уни камал қилиш ниятидан қайтдилар, чунки бу иш катта қурбон талаб қилар, ўшанда ҳам бу қалъани олиш мушкул эди.

Ҳазрат соҳибқирон амирларидан хафа бўлди ва Қора кўюнлуларга қарши энди амир Жаҳоншоҳни ўз тумани билан юборди. Бахтга қарши у ҳам Қора Муҳаммадни қўлга туширолмаي қайтди. Шундан кейин у туркманларга қарши юришга ўзи бошчилик қилишга мажбур бўлди. Амир Темур Чиячур сойи бўйидан кўчиб, Муш саҳросига келиб тушди ва уни бўйсундириб, Одилсудга борди. Хайрият, шаҳар қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар ҳокими таниқли шайхлар, уламо ва аъёнларни олиб, бой тухфа ва ҳадялар билан пешвоз чиқиб, итоат ва хизматкорлик лавозимини ўрнига қўйди. Ҳазрат соҳибқирон буни инобатга олиб уларга илтифот кўрсатди ва шаҳар билан вилоятни ҳокимларига қайтариб берди.

Бу сафар Қора кўюнлуларни дафъ қилиб бўлмади. Қора Муҳаммад омон қолди. Лекин Амир Темур барибир уларни тўла итоатга келтириш ниятидан қайтмади. Бунга вақт ва катта тайёргарлик талаб қилинар эди. Ҳазрат соҳибқирон Олатоққа, бир замонлар элхон Абақхон турган саройга келиб тушди. Уғруқ шу ерда эди.

Қора кўюнлуларнинг сардорлари ҳам бўш келмадилар. Улар катта куч тўплаб, тоғ бағридаги қалъаларини мустаҳкамлай бошладилар. Ана шунака тиниб-тинчимас сардорлардан бири Малик Иззиддин катта лашкар тўплаб, Вон қалъасида мустаҳкам жойлашди. Баланд тоғ тепасидаги бу қалъа ниҳоятда мустаҳкам бўлиб, унинг бир тарафи сув эди.

Ҳазрат соҳибқирон аввал ўша Вон қалъасини қўлга киритишга аҳд қилди ва Олатоғдан кўчиб, бор лашқарини ўша ёққа етаклади. Лашкар Вон қалъасини уч тарафдан қуршаб олди. Икки кунлик жангдан кейин Малик Иззиддин қалъадан чиқиб, ҳазрат соҳибқирон хузурига келди ва итоаткорлик, хизматкорлик маросимини ўрнига қўйиб, жони омонликни илтимос қилди. Ҳоким энди ярашиш йўлини тутиб турганида, қалъа аҳли исён кўтарди ва қалъага кириш-чиқиш йўлларини, буржу бораларини мустаҳкамлаб, курашни давом эттирди. Икки ўртадаги

жанглр яна қарийб йигирма кун давом этди. Шундан кейин мудофаачиларнинг аҳволи оғирлаша бошлади: манжаниқ ва тош арродаларнинг ишга туширилиши натижасида мудофаачилар сафи борган сари сийраклашди, озиқ-овқат заҳирасининг чўғи пасайди. Одамлар емиш-ичишдан қийналиб, қалъа аҳли орасида ҳар хил касалликлар тарқалди. Натижада йигирма саккизинчи кун деганда, қалъа мудофаачилари таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Амир Темур қалъа ҳимоячиларидан, айниқса, уларнинг бошлиқларидан шафқатсиз ўч олди. Едгор Андхудийга қалъа истехкомларини бузиб ташлаш буюрилган эди, у бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Қалъа тош ва ганждан мустаҳкам қилиб қурилганидан биронта тошини кўчирилмадилар. Табаалар душманлик қилган бўлишига қармай, ҳазрат соҳибқирон Малик Иззиддинга лутф-эхсон кўрсатиб, Гуржистон ноиблигини унга топширди.

Вастон ва Урмия қалъалари қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлдилар. Кутволлари Вон кўли бўйига, ҳумоюн ўрдуга бориб, ҳазрат соҳибқиронга тобеълик ва хизматкорлик изҳор этдилар. Амир Темур уларнинг бошини силади ва вилоятларини ўзларига қайтариб берди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон у ердан кўчиб, Мароға орқали Гилонга келди.

Форс билан Ироқи араб ҳам ана шу уч йиллик юриш пайтида итоатга келтирилди.

Амир Темур Вон, Вастон ва Урмия устига юриш бошламасдан аввал, Олатоғда уғруқ билан турган кунлари, Шерозга элчи юбориб, Форс мамлакатининг ҳокими Зайнобиддинни итоат ва яқдилликка даъват қилганди. Юришдан қайтиб Гилонга келган кунининг эртаси катта совға-салом ҳамда итоат ва садоқат суви билан суғорилган мактуб кўтариб унинг элчиси келди. Ҳазрат соҳибқирон элчи билан суҳбатлашиб ва мактубини ўқиб кўргандан кейин амир Зайнобиддиндан мамнун бўлди. Қайтишида Форс элчисига ўз элчисини кўшиб Шерозга жўнатди. Лекин амир Зайнобиддин аҳдида турмади. Давлати ғуриб сари оғиб, саодат кунлари охирлаб бораётган экан унинг. Амир Зайнобиддиннинг хотири лавҳига фикс-фасод гарди ўлтириб қолган экан, ҳазрат соҳибқироннинг панд-насихатларини қулоққа олмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқироннинг элчисини тутиб қолди. Амир Темур бундан хабар топиб, амир Зайнобиддиндан норози бўлди ва

кечиктирмай Форс билан Ироки ажам устига юрди. Бу юриш хижрий 789(1387) йили бошланди.

Ўшанда Хамадон ҳам, Исфаҳон ҳам тинч йўл билан бўйсундирилди. Худога шукр, ортиқча қон тўкилмади. Бунда ҳар иккала шаҳар ҳокимининг ақл-идрок билан иш тутгани асосий сабаб бўлди. Исфаҳон ҳокими хожа Рукниддин, шаҳарнинг кўзга кўринган саййидлари, уламоси, акобиру ашрофини олиб, бош эгиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келди. Исфаҳонликлар ўшанда қабул маросимига ҳамда ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳона отифат ва лутф-эҳсонига сазовор бўлдилар. Амир Темур ва хос мулозимлари Исфаҳон акобирлари билан бирга шаҳарга кириб, унинг мазорот ва кадамжойларини зиёрат қилдилар, сўнг Таборак қалъасига кириб ўринлашдилар. Исфаҳоннинг улуғлари ҳам шу ерга чақиртирилди. Икки ўртада бўлган келишувга биноан, шаҳар халқига «мансур лашкар этигининг наълини янгилаш учун етадиган миқдорда» жони омон, яъни товон солинадиган бўлди, холос. Солиқни йиғиш ҳар бир маҳалла ва гузар амирларга тақсимланди. Сўнг ўша маҳалла ва гузарларга муҳассиллар тайинланди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон шаҳарда бир қисм аскар қолдириб, қалъа ва дарвозаларга ишончли одамини кўйиб, шаҳар ташқарисидаги ўз қароргоҳига қайтди.

Амирлар ва муҳассиллар ўша куниёқ товон йиғишга киришдилар. Лекин эртаси куни тунда хунук воқеа юз берди. Асли техронлик, лекин насл-насаби маълум бўлмаган Али Кучакий исмли бир зоти паст, жоҳил ва очкўз киши хуфтондан кейин авом ун-носни атрофига тўплаб, Темурбек шаҳарда қолдирган одамларга ҳужум қилди. Маҳаллама-маҳалла, уйма-уй юришиб, Темурбекнинг амирлари ва муҳассилларини ўлдирдилар. Шаҳар ичида қолган лашқарни ҳам битта қолдирмай кириб ташладилар. Шундан кейин улар шаҳар дарвозалари сари ошиқдилар ва уларни қўриқлаб турган одамларни ҳам тигдан ўтказдилар. Ўша кеча Исфаҳонда Темурбекнинг қарийб уч минг одами ўлдирилди.

Исфаҳонда тунда содир бўлган бу мудҳиш воқеа ҳазрат соҳибқироннинг қулоғига бориб етди. Шу лайт у Форс ва Ироки араб хусусида катта амирлари билан кенгашиб ўлтирган эди. Худди ер зилзилага келиб, осмон унинг тепасига қулаб тушгандай бўлди. Во дариф! Бир

кечада уч минг одамидан ажралса-я! Яна қандай одамлар эди улар? Жангу жадалда бўлса ҳам майли эди. Ҳазрат соҳибқирон шу пайтгача жанг майдонларида қанчадан-қанча йигитларининг жонсиз танасини қолдирган, лекин чидаган, тақдирга тан берган. Чунки уруш-урушда! Лекин бу ёвузликка чидамайди. Ҳазрат соҳибқиронда ғазаб ўти аланга олди, ўзини тутиб туролмади ва амирларни тўплаб шаҳарни босиш, ушбуга сабабчи бўлган барча мунофиқларни тутиб интиқом тигидан ўтказишни буюрди. Саййидлар, хожа-лар, маволий ва ўша бадқирдорларга қўшилмаган, лашкар билан яхши муносабатда бўлган исфа-ҳонликларгина молу жони, аҳлу оиласи билан ўша қирғинда омон қолдирилдилар... Нима бўлганда ҳам Исфаҳонда ноҳақ қон тўкилди. Бу воқеа «Зафарно-ма» муаллифининг маълумотларига қараганда, хижрий 789 йил зулҳижжа ойининг олтинчи куни (1387 йил 18 декабрда) содир бўлди.

Шундан кейин Амир Темур амир Сорбуғонинг ўғли Ҳожибек билан Дўноншоҳни Исфаҳон муҳофазасига тайинлаб, ўзи лашкарни олиб Форс вилояти сари юзланди. Лекин соҳибқирон бу мамлакатни найзанинг учини оғритмасдан қўлга киритди. Вилоят ҳокими Зайнобиддин Амир Темур қўшинининг шарпасини эшитган ҳамоно Шерозни ташлаб Қозирунга, амаки-ваччаси Шоҳ Мансурнинг ҳузурига қочиб борди. Аммо Шоҳ Мансур қариндошини ҳимоя қилолмади. Бошда уни яхши кутиб олди, олдига тўкин дастурхон ёзди, сўнг бир-икки ҳафта ичида одамларининг бир қисмини турли йўллар билан ўзига оғдириб олди, охирида уни қолган одамлари билан бандга олиб зиндонбанд қилди.

Ҳазрат соҳибқирон хижрий 789 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1387 йил декабр ойининг охирлари-да) Шероз ёнидаги Тахти қорача манзилига келиб тушди. Шерозликлар бир минг туман кепакий микдори-да моли омон тўлаб, молу жонини омон сақлаб қолдилар. Ўша кунлари Шоҳ Шужоҳнинг набираси, Язд волийси Абу Исҳоқ Сиржон қалъасидан ва теварак-атрофнинг ҳокимлари ўз улусларидан Тахти қорачага келиб ҳазрат соҳибқиронга тобеълик ва хизматкорлик лавозимини бажо келтирдилар. Булар орасида Қатта ва Кичик Лурнинг отабеклари ҳам бор эдилар.

Сўнгра ҳазрат соҳибқироннинг амри билан ба-лоғат шиор муншийлар латоиф ниғор дабирлар

Парвардигори оламнинг инояти билан шу уч йил ичида ҳазрат соҳибкироннинг тасарруфи остига кирган мамлакатлар ва уларни итоатга келтириш чоғида юз берган воқеалар ҳақида фатҳномалар битдилар, эътимодли мубоширлар эса ул фатҳномаларни до-руссалтана Самарканд, Хуросон ҳамда бошқа мамла-катлар, вилоятларга олиб кетдилар.

ТИНИБ-ТИНЧИМАС ТЎХТАМИШ

Уша Шерознинг Тахти корачасида уч йиллик урушда эришилган ғалабага бағишлаб уч кеча-кундуз тўю томошалар берилди, амирлар ва бекларга мавкеъ ва эгаллаб турган мансабини эътиборга олган ҳолда, катта совға ва суюрғолотлар улашилди.

Тўю томошалар тугаб, эртасига қурултой чақи-рилди. Номдор шайхлар, уламои киrom, забардаст амир ва беклар, арқони давлат жам бўлган ушбу қурултойда яқин орадаги ишлар режаси, хусусан, бузилган шаҳар ва олий иморатларни тиклаш, йўлу кўприкларни тузатиш, янги нахрлар казиб, ўлик ерларни тирилтириш, карвон йўлларида сардоба, ёмлар қуриб, йўлларни кароқчи ва босқинчилардан кўриқлаш каби ишлар режаси тузиб олинди. Бу масалалар орасида Ироки арабни бўйсундириш масаласи ҳам бор эди. Бу ишга ҳазрат соҳибкирон бир йил-ярим йил Эронзаминда қолиб ўзи бош бўлишни ихтиёр этди. Лекин режа режалигича қолди. Худонинг айтгани бўларкан, бандасининг эмас. Қурултойнинг эртаси ўтиб, индини Самарқанддан чопар ташвишли хабар келтирди. Маълум бўлишича, Тўхтамишхон яна бевафолик кўйига кириб катта лашкар билан Мовароуннаҳр устига босқин қилиш тараддуди-ни кўраётган эмиш.

Ясидан олинган хабарлар бу «миш-миш»ларнинг тагида ҳақиқат ётганлигини тасдиқлади. Тўхта-мишхоннинг Бекёруқ ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Исабек, Сотқин баҳодир ва яна бирқанча бек, нўёнлари бош бўлган қўшинлари Сигноқдан ўтиб Саброн устига келибдурлар ва уни чор атрофдан қуршовга олибдурлар. Темурийларнинг бу ердаги ҳокими Темурхўжа Окбуғо Дашти кипчоқ лашкари билан оғир жанглар олиб бораётган эмиш. Лекин ёғий қанчалар тиришмасин, қалъани ололмабдур. Саҳройиларнинг бир қисми эса

Саброн, Ясси ва Сайрам атрофларини ғорат қилиб юрармиш.

Ҳазрат соҳибқирон бу ташвишли хабарни эшитгач, кайфияти бузилди, у рўнарасида ўлтирган Ҳожи Сайфиддинга:

— Туркистонда шу қадар нотинчлик. Бу, дейман, амирзода Умаршайх қаерда эркан, ўзи? — дегач, кўйнидан чопар берган мактубни муншийи хосга узатиб, ундан «Самарқанд ҳокимининг мактубида бу хусусда бирон гап борму, ўзи?», деб сўради.

— Мумкин, аълоҳазрат, — деди муншийи хос ва мактубнинг ўша ерини топиб ўқиди: «Шаҳзодаи олий нажод амирзода Умаршайх Туркистонда юз берган ахволдин вокиф бўлғонларидин сўнг Андижон, Ўш, Ўзганд ва Ахсикат лашкарини олиб Туркистон тарафга қараб юрибдурлар. Лекин Хўжандга дохил бўлғонларидин сўнг маълум бўлибдурким, Жете қўшинлари Анко тўра бошчилигида Тўхтамишга кўмак бермоқ ниятида Фарғона ноҳиясига қараб юриш бошлағон ва Чақишмон орқали Андижон устига йўл олибдур. Амирзода Умаршайх шу сабаб бўлуб, қўшинни орқага буриб, Ахсикат дарёси бўйида душманнинг олдини тўсиб чиқибдурлар. Муқобил тарафлар кечув жойларини белғилаб олишибдурлар, аммо ҳеч бирлари — амирзода Умаршайх ҳам, Анко тўра ҳам дарёни кечиб ўтишга журъат этолмай, бир неча кун бир-бирининг муқобилида ясол тузиб турибдурлар. Сўнгра, ҳар қайсиси ўз соҳилида дарё ёқалаб юқориға қараб, хатто кечаси йўл босибдурлар. Жете лашкари қамишзор оралаб бориб, дарёни кечиб ўтибдур. Амирзода Умаршайх онинг муқобилига чикдилар. Икки ўртада каттик уруш бўлди. Лекин Анко тўранинг одами сон жиҳатдин ортик бўғони сабабли амирзода Умаршайх мирзо энгилиб, уруш-талаш майдонини тарк этибдур ва Андижон қалъасига бориб яширинибдурлар. Анко тўра Андижонни камал қилмоқчи бўлди. Шунда жавонбахт шаҳзоданинг ҳамияти жўш уриб, қалъадин чиқибдур ва тангри таолога таваккал қилиб ёғий тепасига ташланибдурлар. Бироқ озчилик қилиб...»

Муншийи хос шу ерга келганда, ҳазрат соҳибқироннинг ранги оқариб кетди ва уни тўхтатиб:

— Тўхтанг, таксир! Буёғи не бўлди? Шаҳзода тирикму? — деб сўради. У муншийи хос «бирок озчилик қилиб» деганда қўрқиб кетган эди.

— Тирик, аълоҳазрат, шахзодайи жавонбахт тириклар, — дея муншийи хос шоша-пиша мактубнинг давомини ўқиди: «ёғийни дафъ этолмадилар ва қалъа ичига чекиндилар. Анко тўра эрса Андижон қалъаси теварагида яна бир ҳафта мобайнида турди, лекин барибир уни ололмай юртига қайтиб кетди».

«Э, хайрият-ей», деди Амир Темур ичида. Аммо кўнглидан кечаётганни бошқаларга сездирмасликка ҳаракат қилса ҳам уддасидан чиқолмади. Чунки Туркистон ва Фарғонада юз берган вазият ўта ташвишли эди. Ха, вазият оғир эди. Темурбекнинг Ясси, Саброн ва Сиғноқ тарафдаги кўшинлари ҳам ночор бир аҳволда қолган эдилар. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир, Темуртош, Баротхўжа, Суюнч Темур ва бошқалар Жўклик мавзеида Тўхтамишхоннинг лашкарларидан шикаст топганларидан кейин чекиниб, Самарқандга қочиб келгандилар. Хайрлиси шу бўлганки, шаҳарнинг девор ва буржу бораларини мустаҳкамлашга муваффақ бўлдилар. Теварак-атроф ва туманлардаги халқ қалъага кўчирилиб олиб кирилди. Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳар ва вилоятларининг муҳофаза чоралари ҳам кўрилган, амир Темиртош мадинат ар-рижол Термиз шаҳрини мустаҳкамлаш ва кўриқлаш учун юборилди. Амир Темур буларни эшитиб бироз кўнгли таскин топгандай бўлди. Амирлари ҳам ўзини йўқотиб қўйишмабди. Мамлакат жилови унинг илгида эркан. Хайрият! Лекин мактубнинг давоми уни қайтадан изтиробга солди. Саҳройилар кейин Самарқанди фирдавмонандни камал остига олиб, теварак-атрофидаги кишлоқларни талон-тарож қилибдилар. Тўхтамишхон лашкарининг бошқа бир қисми эса Хоразм орқали Бухоройи шариф худудига бостириб кирган ва кишлоқу қасабаларини тарож қилган. Сўнг жиддий бир қаршиликка учрамай, Бухоронинг ўзигача етиб, уни камал остига олганлар. Тоғай Буғо барлос, Элийғмиш ўғлон қавчин Бухоро қалъасини мустаҳкамлаб, мудофаа ва муқотилага бел боғладилар. Икки ўртада уруш бўлди. Оқибат ул-амр Тўхтамишхоннинг амирлари қалъани олишга қурби келмай чекинган ва Мовароуннаҳрнинг мудофаа истехкомлари бўлмаган шаҳару кишлоқларини тарож қилган. Ушанда саҳройилар Қозонхоннинг машҳур қароргоҳи Занжирсаройга ўт қўйиб ёндириб юборганлар.

Мовароуннаҳрни босиб, талашда хутталонлик маш-

хур амир Кайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуд сахройиларга яқиндан ёрдам берганлиги маълум бўлди. У Тўхтамишхоннинг лашкарига гажарчи бўлиб хизмат қилибди.

Шу ерга келганда, муншийи хос кўзини мактубдан узиб, ўкинч билан ҳазрат соҳибкиронга қаради. У бошини қуйи солганча, бутун вужуди ила қулокка айланиб, хатни тинглаб ўлтирган экан, муншийи хос ўқишдан тўхтагани ҳамоно бошини кўтариб унга тикилди. Бир фурсат ўтиб ёқасини ушлади:

— Во ажабо, ўғлони ота изидин борибдур. Эсингиздаму, мавлоно, Кайхусрав бир замонлар Мўғулистон хони Туғрук Темурхонга гажарчи бўлгон ва уни Мовароуннахрга бошлаб киргон эрди. Ўғли эрса Тўхтамишго ёлланабдур. Қандай тубанлик бу!

— Ҳа, эсимда, аълоҳазрат,— деди муншийи хос хожасига таъзим қилиб.— Арслон боласи оҳу бўлмас, илон боласи чувалчанг.

Муншийи хос шундай дедию хижолат чекиб ерга қараб олди. Улуғларнинг хузурида «илон боласи илон, чаён боласи чаён», деган гапларни айтиш, одобдан эмасди. Темурбек бунга эътибор бермади, аксинча муншийига далда берди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, мавлоно. Элига ва юртига хиёнат қилиб, ўзганинг хизматини қилиб кимнинг косаси оқарган?! Барибир охири, вой!

Амир Темур Кайхусравни назарда тутди, шу тобда. Сўнг муншийи хосга «давом эъинг» деб ишора қилди. Муншийи хос хатни ўқишда давом этди:

— «Тўхтамишхоннинг ғоратгарлари Қарши бирлан Хузордин ҳам ўтиб, Кўйтан ва Жайхуннинг ўнг соҳилидаги барча кишлокларни ҳам талабдурлар...»

Ҳа, Мовароуннахр оғир аҳволда қолган эди. Ҳазрат соҳибкироннинг боши қотди. «Ахир, ҳар бир вилоят ва шаҳарга ишончли одамларни тайин қилган эди-ку. Ихтиёрларида етарли кўшин бор эрди уларнинг. Нега, на амир Сулаймоншоҳ, на Тоғой Буғо ва на Умаршайх мирзо бунинг чорасига киришмабдурлар? Ё хонлик юз бердими? Ё бўлмаса ёғий ҳақиқатан ҳам кучлироқми?» Ҳазрат соҳибкироннинг кўнглидан ана шундай фикрлар кечди. Анқо тўра ва бошка жетелик фитначиларни эслаганда эти увишиб, юраги орқасига тортди. Хавотир оладиган ери шу эдики, худо кўрсатмасин, Тўхтамишхон билан Жете ҳукмдорлари унга қарши иттифокка келсалар борми, унда ҳаммаси

тамом. Шуларни ўйлаб Амир Темур Ироки ажам ва қурилиш масаласини орқага суриб, дарҳол Мовароуннаҳрга қайтишга ва мамлакат муҳофазасини ўз илгига олишга қарор берди.

Амир Темур шу уч йилги юриш пайтида фатҳ этилган мамлакатларни давлатининг таркибига киритмади. Аксинча, Мовароуннаҳрга қайтиш олдидан ўша мамлакатларни қонуний эгаларига: ал-Музаффария ва бошқа хонадонлардан чиққан шох ва шахзодаларга қайтариб берди. Шероз ҳукуматини шох Исога, Исфаҳонни Султон Муҳаммадга, Кирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Султон Абу Исҳоққа суюрғол расми билан инъом қилди. Улар Музаффарийларнинг олий ҳукмдори Шох Шужоҳнинг авлодлари эдилар. Уларнинг барчаси олтомга босилган махсус ёрлик билан сарфароз этилдилар.

Сафар анжомлари муҳайё этилгунча Мовароуннаҳрга амир Аббос баҳодир ўттиз минг кишилиқ номдор отлик аскар билан жўнатиб юборилди. Уламо ва моҳир хунармандлардан бир гуруҳи ҳам, аҳлу аёли ва кўч-кўрони билан, Самарқандга жўнатилди. Олимлар орасида жаноб ифодат маоб, муҳаққиқлар етакчиси, афзал ул-мутаххирин Мир Саййид Шариф Журжоний ҳам бор эдилар. Шох Шужоҳнинг катта амирларидан амир Алоуддин иноқ бошлиқ ақобиру ашрофлар жаноб Мир Саййид Шариф Журжонийни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шаҳар ташқарисигача кузатиб чиқдилар...

Ҳа, Амир Темур катта олимларни, хусусан фақиҳлар, муҳаддислар, муаррихлар, файласуфлар, мунажжимлар, шуаро ва мусикашунослар, Исо дам табибларни хуш кўрарди. Унинг саройида ана шу илмларнинг жуда кўп намояндалари тўпланган эди. Тарих китоблари туфайли кўпларининг номи сақланиб қолган. Фақиҳлардан мавлоно Абдулмалик, Нуъмониддин Хоразмий, қомусий олим Саъдиддин Тафтазоний, етук тафсирчи ва муҳаддис хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мусика илмининг устозларидан Абдулқодир Мароғий, илми нужумнинг кўзга кўринган намояндаларидан мавлоно Аҳмад... Номи тилга олинганимиз Мир саййид Шариф Журжоний ҳам уламоий киромлар жумласидан эди. У фалсафа, фикҳ ва илми нужумдан ифтихор уз-замон ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур уни Шероздан Самарқандга олиб кетди. У бунақа олимларни қаердан бўлмасин ўзи билан

Самарқандга олиб келар ва бошини силар эди. Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг зиёлиларга бўлган муносабатини юксак баҳолайди. Мана унинг сўзлари: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фузалоларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўйиб, иззат-ҳурматини кўрсатарди. Уларга ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати бирлан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар, бу баҳсида инсофу хишмат бўларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгулиги орасига қўшилган эди».

Хижрий 790 йил муҳаррам ойининг охирида (1388 йилнинг 9 февралда) ҳазрат соҳибқирон Шерознинг Тахти қорачасидан кўчиб, Самарқанд сари юзланди ва йигирма беш кун деганда Самарқанди фирдавсмонандга кириб борди.

Унинг Самарқандга қайтганидан кейин биринчи қилган иши шу бўлдики, Мовароуннаҳр муҳофазасига қолдирилган амирларнинг иш фаолиятини тафтиш қилди. Бу ишни у девони ярғуга топширди, лекин тепасида шахсан ўзи турди. Чунки нусратқарин лашқарнинг кураги илгари ҳеч қачон ерга тегмаган эди. Энди бўлса, мағлубият устига мағлубият. Айниқса; Жўкликдаги мағлубият ва Тўхтамишхон лашқарининг зафари ҳазрат соҳибқироннинг кўнглига қаттиқ ботди. Жонини аямай ҳалол хизмат қилганларининг бошини силади, жони ширин кўриниб, оғир кунларда ўзини панага олганлар муносиб жазо олдилар. Кўча Малик Тўхтамишхон ва Жете лашқарлари билан бўлган урушларда шижоат ва жалодат намуналарини кўрсатгани, бир сафар ўн уч йигити билан Хўжанд ёнида Анқо тўранинг уч юз кишилиқ кўшинига шабихун ургани, жетеликлар Хўжанддан ҳайдаб кетаётган асир ва бардаларни ҳалос қилгани учун унга муносиб суюрғолотлар инъом қилиб, мартабасини тархонлик даражасига кўтарди. Баротхўжа кўкалтош ўша Жўклик мавзеъида бўлган урушда бепарволик содир этгани учун фармони олийга кўра соқолу мўйлаби кириб ташланди. Эр киши учун дунёда бундан ортиқ жазо борми, ўзи?! Бу — бошни кесиб ташлаш билан баробар эди.

Тўхтамишхоннинг бу сафар Мовароуннаҳрга қилган ҳужумида Хоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ҳам иштирок этди. Хоразм лашқари саройликлар билан

елкадош бўлиб, Қоракўл билан Бухоро теварагини хўп талон-тарож қилдилар, кўп одамини асир қилиб ҳайдаб кетдилар. Сулаймон Сўфи илгари Чигатой улусига қарашли бўлган Жанубий Хоразмни, аввалги аҳдини бузиб, яна ўз мулкига кўшиб олди. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон пойтахтдаги юмушлардан фориф бўлиши биланок ўша йили (1388 йили) Хоразм устига кўшин тортди. Бу унинг ўша мамлакат устига қилган бешинчи юриши эди. Биз бу масала хусусинда илгари батафсил сўзлаб ўтган эдик. Ҳазрат соҳибқирон Эгри ёр мавзеъига етганд илгари Тўхтамишхон олдидан қочиб келган Қунча ўғлон билан Темур Малик ўғлонларни, Шайх Темур баҳодирга кўшиб, манғулой расми билан илғорлатиб юбордилар. Улар Бағдод қасабасидан ўтгач, Абдихўжани йигитлари билан қоровулликка тайинладилар. Элийғмиш ўғлон хоразмликлардан бир кишини «тил» қилиб тутиб келган эди, у ҳазрат соҳибқиронга Сулаймон Сўфи ва Хоразм лашкари ичидаги ахвол ҳақида кўрган-билганларини айтиб берди. У «Сулаймон Сўфи дўлпи тор келиб қолганда ҳамма нарсадан кечиб, Тўхтамишхон хузурига қочиб кетди», деб айтди. Амир Темур амирзода Мироншоҳни, катта амирлардан Муҳаммад Султоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Учқора баҳодир, Икки Темур ва Суюнчак баҳодирлар билан бирга, манғулой қисм кетидан юборди. Фармонга биноан, улар Сулаймон Сўфини қаерда бўлмасин тутиб олиб келишлари керак эди. Эртаси куни ҳақиқатан ҳам Сулаймон Сўфининг қочиб кетгани маълум бўлди. Амирзода ва амирлар уни кеча-кундуз демай Қумкентгача қувиб бордилар. Лекин уни шу ерда кўздан қочирдилар. Одамлар уни аҳлу аёли, мулозимлари ва хизматкорлари билан бир кун аввал шу ердан ўтиб, қирга қараб кетганлигини сўзлаб бердилар. Амирзода қирнинг нариги тарафида унга етиб олса ҳам барибир тутолмади. Шундай бўлса-да, қўриқлаб бораётган аскарига катта талафот етказиб, бой ўлжани қўлга туширди.

Амир Темур бир неча кун мобайнида Гурганж атрофидаги катта чорбоғлардан бирида турди. Сўнг кўзга кўринган олимлар ва соҳиби синоатни Мовароуннаҳрга кўчириш ҳақида кўрсатма берди. Ушанда у жаҳлга хай беролмай, «шаҳарни бузиб ўрнига арпа сепиб юборинглар» деб амр қилди. Лекин фикри ожизимча. Гурганждай шаҳри азимни бузиб, уни тош, гишт, ганч ва умуман иморат қолдиқларидан тозалаб ва ҳайдатиб

экин эктириш ўта мушкул бўлса керак. Фармон хурмати учун фақат Сулаймон Сўфийнинг уйи буздирилган бўлиши мумкин. Тамом Гурганж шундай қилинмаганига қатор далиллар бор. **Биринчи далил**, орадан уч йил ўтгач, ҳижрий 793 йил охирида (1391 йилнинг ноябр ойида) ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб Жанги қавчиннинг ўгли Мусо акани ҳузурига чорлаб «Хоразмга жўнанг ва бузилгон ерларини тузатиб, уни эски холига келтиринг», деб буюрган. Ўшанда Мусо ака Хоразмга бориб, уни тез фурсат ичида обод қилди. Агар шаҳар тамоман бузиб ташланганда, уни қисқа бир фурсат ичида обод қилиб бўлармиди? **Иккинчи далил**, 1411 йили Олтин Ўрда хони Темурхон билан амир ул-умаро Идику ўзбек ўртасида нифок чиқиб, Идику ўзбек Хоразмга кочди ва Гурганжнинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баҳодир билан амир Ҳозон бошчилигида аскар юборди. Улар ўшанда Гурганжни олти ой қамал қилиб ололмай қайтдилар. **Учинчи далил**, 1412 йили Шоҳрухнинг катта кўшини ҳам амир Алайка кўкалтош, Саид Али тархон ва Илёсхўжалар бошчилигида келиб Гурганжни қамал қилдилар, бироқ ололмадилар. **Тўртинчи далил**, 1431 йили Абулхайрхон кўп сонли лашкар билан Хоразмга бостириб кирди ва унинг пойтахти Гурганжни қамал қилди, лекин урушиб ололмади. У шаҳарни тинч йўл билан тасарруфига киритиш мақсадида Шоҳрухнинг бу ердаги ноиб амир Иброҳим билан кўп музокаралар олиб борди. Аммо натижаси бўлмади. Фақат баъзи амирлар ва мансабдор кишилар, хусусан руҳоний мусулмонлар бошлиқларининг тазйиқи остидагина амир Иброҳим шаҳарни Абулхайрхонга таслим этди. Бундай далиллар кўп. Дўппини ёнбошга олиб қўйиб, яхшилаб ўйлаб кўрайлик. Тамом бузиб ташланиб, ўрнига арпа эктириб юборилган шаҳарни қисқа бир вақт ичида мустаҳкам қалъага айлантириб, тамом тиклаб бўлармикин, ўзи?

Бир пайтлар, аниқроғи 1227 йили, Чингизхон ўз империясини фарзандларига тақсимлаб берганда Мухилахонни Хоразмга юбориб, унинг жанубий қисмини Қот ва Хива шаҳарлари билан қўшиб, Чигатой улуси таркибига киритган эди. Хоразмнинг шимолий қисми эса, Гурганж шаҳри билан бирга, Жўчи улусига қўшиб берилганди. Ботухон зўравонлик қилиб, 1251 йили бу ўлкани, яъни Жанубий Хоразмни ҳам Жўчи улусига

кўшиб олди. Мана энди Амир Темурнинг бешинчи юришидан кейин Жанубий Хоразм қайтадан Чигатой улуси таркибига кўшилди. Бошқа ибора билан айтганда, ҳақ қарор топди!

Бундан кейин ҳам эл-юртда хотиржамлик қарор топмади. Ҳа 1388 йили ғанимлар Амир Темурга қарши фитна уюштирдилар. Бу ҳам етмагандай ҳазрат соҳибқиронга Бурулдой элининг исёнини бостиришга тўғри келди.

Таажжубки, фитначилар сардори ҳазрат соҳибқироннинг куёви Муҳаммад Мирак бўлиб чиқди. Амир Темур элга катта тўю-томошалар бериб унга суюкли кизи Султонбахт бегимни берган эди. Тўйдан кейин унга Хутталон вилоятини инъом этганди, Муҳаммад Мирак ғайбдан келган бу катта бахту бойликни ушлаб қололмади, ўзини ҳеч ерга сифдиrolмай, довдираб қолди. Ҳовлиқиб кетди у. Кўнгли бундан ҳам катта бойлик ва мартабани кўмсади. Қайноғаси Хоразм юриши билан банд қуларни лашқар тўплаб бориб, Самарқанднинг туманларини босди. Шаҳарни олишга ҳам уриниб кўрди, лекин ололмади. Сўнг амирзода Умаршайхнинг келаётганини эшитиб Самарқанд теварагидан чекинди. Умаршайх ҳам, амир Сулаймоншоҳ ҳам «Муҳаммад Мирак шаҳар атрофидан кетди-ку», деб хотиржам бўлиб унинг орқасидан тушмадилар. Хоразмга ҳазрат соҳибқирон ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеадан хабардор қилиш билан кифояландилар, ҳолос.

Бирок Муҳаммад Мирак курашни йиғиштириб, суюрғол қилиб берилган юртига қайтиб кетмади. У Самарқанд остоналаридан чекинганининг учинчи куни эрталаб нонушта маҳалда мулозими хос эшикдан кириб келиб шаҳзодага таъзим қилди.

— Нима гап, Тобонбек?

— Мири шикор келди, гапи бор эрмиш.

— Айт, кирсун.

— Бош устиға,— деди мулозими хос чиқиб. Кўп ўтмай хонага мири шикор кириб келди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазрат.

— Ва алайкум! Ўлтиринг,— деди Умаршайх мири шикорга рўбарўсидан жой кўрсатиб.

Дуо-фотиҳадан кейин мири шикор қўйнидан туморга ўхшаган бир нарсани чиқариб берди. Бу узок ерлардан кабутарнинг оёғига боғлаб юборилган махсус мактуб экан. Умаршайх мактуб ўралган латтани чокчокидан сўкди, сўнг тумор қилиб букланган мактубни

ёзиб, уни ўқишга тутинди. Ўқиб чиккач, мулозими хосни чақиртирди:

— Зудлик бирлан қоғоз, қалам ва давот келтирингиз.

— Бош устига амирзодам.

Мулозими хос чиқиб амирзода айтган нарсаларни олиб келди. Умаршайх қисқача хат ёзди ва уни тумор қилиб буқлаб мири шикорга узатди.

— Тезлик бирлан жўнатинг.

— Хўп бўлади, амирзодам,— дея мири шикор таъзим қилиб ташқарига чиқиб кетди.

Умаршайх буйруқ кутиб остона ёнида турган хос мулозимига мурожаат қилди:

— Тобонбек, зудлик бирлан бориб амир Сулаймоншоҳ бирлан Аббос баҳодир жанобларини чақириб келинг.

— Бош устига, амирзодам!

Мулозими хос ташқарига чиқди. Хиёл ўтмай меҳмонхонага чақиртирилган иккала амир кириб келишди. Умаршайх уларга жой кўрсатди:

— Ўлтиринглар, жаноблар, нонуштани бирга қилайлик.

— Олий ҳимматингиздин чексиз миннатдормиз, аълоҳазрат,— амир Сулаймоншоҳ ўнг қўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Амирзода Умаршайх нонушта пайтида амирларни Термиз тарафда содир бўлган воқеалардан огоҳ этди:

— Мадинат ур-рижолдин ташвишли хабар олинди, жаноблар! Амир Темуртош шаҳар хавф-хатар остида қолғони, суюкли куёвимиз Муҳаммад Мирак они шу ужурда қамаб ўлтирғони ҳақида бизга хабар йўллабдур. Онинг йигитлари Темур копуғнинг кун юришидаги барча кишлоқларни тарож қилиб, рааёга зулму таъди ўтказиб турғон эрмиш.

Умаршайх шу ерда тўхтаб амирларга бир-бир назар ташлаб олди. Сўнг сўзида давом этди:

— Салтанат маоб амирларни ушбу ерға чорлашдин мурод Муҳаммад Мирак фитнаси хусусида кенгашиб олишдур. Олдин Хоразмга чопар юбориб улуғ отамизнинг амр-фармонини кутайликму, ёки онинг чорасини ўзимиз кўрамизму?

«Ким олдин гапиради?» дегандай, Сулаймоншоҳ Аббос баҳодирга, у эса амир Сулаймоншоҳнинг кўзларига тикилди. Охири, нима бўлганда ҳам амир

Сулаймоншоҳнинг ёши улуг эмасми, биринчи бўлиб у сўзлади:

— Фитнаю фасод ўти бошқа вилоятларга ҳам тарқалмасдин бурун они дарҳол ўчириш тадорикини кўргон маъқул, амирзодам. Муҳаммад Миракка қарши тезлик бирлан черик чекмоқ зарур.

— Балли, жаноби амир. Биз ҳам шу фикрни кўнгилдин кечируб ўлтиргон эрдик. Ушбу фитнага сув селиб, ҳазрат соҳибқироннинг кўнглини олайлик.

Амирлар зудлик билан лашкар йиғиб, узоғи билан уч кундан кейин йўлга чиқишга қарор қилганларидан сўнг амирзода ҳузуридан чикдилар.

Уч кун деганда Самарқанд билан Насаф теварагидаги лашкар жам бўлди. Амирзода Умаршайх Самарқанд муҳофазасини амир Сулаймоншоҳга топшириб, қўшинларни Темур қопуғ орқали Термиз устига бошлади. Елғиз отага етганларида амирзоданинг лашкарига ёрдамчи кучлар келиб қўшилди. Темур қопуғдан ўтганда Муҳаммад Миракнинг ўша ернинг теварак-атрофларини ғорат қилиб юрган одамлари амирзода Умаршайх лашкарининг қорасини кўриши ҳамоно қочишга тутундилар.

Охир ул-амр, Муҳаммад Миракнинг манманлик ва гурур билан тўлган боши тубан бўлди, тоғдай бўлиб турган дили шикаста ва паришон бўлиб, у ҳам қочишга юз тутди. Вахш дарёсидан ўтиб, Тошкўприк орқали суюрғол юрти Хутталонга қараб чекинди. Амирзода Умаршайх уни изма-из таъқиб қилиб, Қапчиғай деган ерга бориб етди. Шу ерлик одамлар Муҳаммад Миракнинг бундан бир кун аввал Вахшнинг нариги қирғоғига ўтиб кетганлигини айтиб бердилар. Умаршайх ҳам қўшинни бошлаб Вахшнинг нариги соҳилига ўтди, лекин шу ерда Муҳаммад Миракнинг изини йўқотиб қўйди.

Ушанда Муҳаммад Мирак бошпана излаб Дара ва Дарвозга борди. Лекин, бу ернинг ҳоқими Шох Жалолиддин уни қаноти остига олмади. У Амир Темурнинг шон-шавкатидан чўчиди. Шох Жалолиддин уни ҳатто қалъа ичига ҳам киритмади. Шундан кейин Муҳаммад Мирак у ердан ҳам кетди ва бирмунча вақт Хутталоннинг тоғу тошларида тентираб юрди. Нусрат шior қўшинларнинг зарби остида лашқари кун сайин сийраклашиб борди, бир қисм одами теварак-атрофга сочилиб кетди. Лекин Муҳаммад Миракнинг ўзи худди

похолга тушиб кетган жуволдириздай йўқолди-қолди. Уни ортиқча кидиришнинг фойдаси йўқ энди.

Амирзода Умаршайх Муҳаммад Миракнинг Хутгалоннинг Қапчиғай деган ерида жойлашган Оқ сарой деб аталган қасрига келиб тушди ва ўша ерда бир ой туриб қолди. Ракиби эса туткич бермай кочиб юрибди. Усиз Самарқандга қайтишга номус қилди. Тўғриси, курук маломатдан чўчиди. «Бир оз кутайликчи, зора довдираб ўзи келиб қолса, келмаса бир кун дараги чикиб қолар», деди у яқинларига. Ҳа, амирзода Умаршайх ўшанда каромат қилган экан. Иттифоқо унинг маълумот билан Самарқандга юборган йигити Усмонбек Бутоту доводидан ўтгандан кейин бироз ҳордик чиқариб олиш учун бир булок бўйида тўхтади. Ўшанда навкарларидан бирининг кўзи тасодифан шу атрофда от туёқлари изига тушди. Из янги эди. Бироз ҳордик чиқарганларидан сўнг ўша из кетидан тушдилар ва бирикки тепаликни ошиб ўтиб, кичик бир яйлов устидан чикиб қолдилар. Эҳтиёт чорасини кўриб ўша яйлов четигада бутазорга яшириниб, теварак-атрофни диққат билан кузатдилар. Бир пайт мирзонинг навкарларидан бири шошиб-пишиб Усмонбекнинг олдига эмаклаб борди ва қўли билан яйловнинг нариги тарафини кўрсатди. Усмонбекнинг кўзи яйловнинг бир четида ўтлаб юрган отларга тушди.

— Яна ўшалар бўлмасун? — Усмонбек навкарга тикилди.

— Балким, текшириб кўриш керак,— деди навкар иккиланиб.

Усмонбек ўйланиб ўлтирмади ва йигитларини дарҳол орқага қайтарди. Улар бутазор оралаб яйловни чапдан айланиб ўтдилар ва дарахт тагида донг қотиб ухлаб ётган одамларни кўрдилар. Ўйлаб ўтирмасдан уларнинг тепасига от солдилар. Ухлаб ётганлар — улар ҳаммаси бўлиб ўн-ўн икки одам эканлар — отларнинг дупир-дупирдан чўчиб уйғондилар ва чор атрофга таралиб қочдилар. Лекин қочиб қутулолмадилар. Усмонбекнинг йигитлари уларни битта-битталаб тутиб, бандга олдилар. Улар орасида Муҳаммад Мирак ҳам бор экан, уни кўриб кўп суюндилар. Бу, сирасини айтганда, ғайбдан келган омад эди. Усмонбек бандиларни олиб тўхтовсиз Умаршайхнинг ҳузурига қайтди.

Умаршайх Муҳаммад Миракдан бўлак бандиларни қўйиб юборди, куёвини эса ўша захотиёқ итобга олди:

— Бек, ҳазрат отамиз сизга не ёмонлиғ қилибдурларким, сиз бизга оғир бир пайтда қилич ўқталдингиз?

Муҳаммад Мирак бир нима демади, бошини қуйи солганча ўлтираверди.

Умаршайх сўровда давом этди:

— Нега индамайсиз, бек? Нима, бизга айтадурғон гапингиз йўқму?

Муҳаммад Мирак пинагини ҳам бузмади.

Умаршайхнинг жаҳли чикди:

— Нима, Темурбекнинг тахтига минмоқчи бўлдингизму, бек?! Кўргизилғон шунча инъому-эхсон озлик қилдим, сўқир?! Нима, тил-забондин қолғонмудурсиз?!

Бу аччиқ гаплардан кейин Муҳаммад Мирак ҳам жаҳлга ҳай беролмади, бошини шартта кўтариб ва кўзларини олайтириб амирзода Умаршайхга ўшқирди:

— Мана, кўриб қўйинг, мирзо, иккала кўзим ҳам соппа-соғ, тил-забондин ҳам қолғон эрмасмиз. Қимни сўқир ва қимни оёқ ёки қўлсиз қилиб қўйиш Парвардигори оламнинг ихтиёрида, бандасида эрса ихтиёр йўқ? Сиз бирлан биз эрсак, шунчаки бандамиз, мирзо,— унинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетаман деб турарди. Ғазабдан кўзларининг бурчаги бироз конталашиб қолган эди.

Умаршайх рақибининг кайфиятини англади. Ё сапчиб ўрнидан туриб ташланади, ё бўлмаса куракда турмас сўзлар билан ҳақорат қилади. Унинг бундан бошқа иложи қолмаган эди. Шунинг учун амирзода ўзини асабнинг таранг бўлиб турган ерига тепадиган гаплардан тийди, босиқ бўлишга ҳаракат қилди ва охири унинг иродасини букиб, ўзини ер билан баробар қилмоқчи бўлди.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, бек. Ҳамма нарса Тангри таолонинг ихтиёрида. Бандасининг айтгани бўлмайди. Лекин соҳибқиронни ўйламай иш тутдингиз. Туз ичиб, туздонга туфлаш сиз бирлан бизга ярашмайдур, бек!

Муҳаммад Мирак индамади. Ҳа, нима дерди — Умаршайх ўртага соҳибқиронни тикди. Гапни шу ерда тугатиб, қолганини отасининг инон-ихтиёрига қолдириши керак эди. Аммо амирзода тезлик қилди. Муҳаммад Миракка панд-насиҳат қилмоқчи бўлди.

— Агар қимлигингиз ва ҳазрат отамизнинг лутфу марҳамати бирлан қим бўлиб қолғонингизни унутмаганингизда бундай кунга қолмағон бўлурдингиз.

Муҳаммад Мирак тутақиб кетди:

— Нима, бун сиз биласизму? Темурбекнинг отаси подшо ўтғонму?

Бу гап Умаршайхнинг нафсониятига тегди. Хуллас, Муҳаммад Мирак билан сан-манга боришиб, бир-бирларини маломат қила кетдилар. Умаршайх охири чидамади ва жаллодни чақиртириб, Муҳаммад Миракни унинг қўлига топширди...

Амир Темур Самарқандга қайтгач, у Хоразмда эканлигида юз берган воқеаларни бирма-бир тафтиш қилди. Қуёвининг кўрсатган кароматидан хафа бўлди, аммо кизикқонлик қилиб уни дарров жаллоднинг қўлига топширгани учун Умаршайхни қойиди.

— Бун диккат бирлан тафтиш қилиш лозим эрди, амирзода. Балки фитнани кўзиган бошка, бек эрса шунчаки бир иштирокчидур? Воқеанинг тагига етмасдин туриб уни ясоққа етказилғони дуруст бўлмабдур,— дея Темурбек ўғлига совуккина қараб қўйди.

Ҳазрат соҳибкирон, қисқаси, Муҳаммад Миракнинг қатл этилганидан норози бўлди. «Бечора, шакшубҳасиз, кимларнингдир сўзига кириб, шу ишга қўл урғон. Яхшилаб тафтиш этилғонда сир очилур, фитнанинг бошчиси маълум бўлур эрди. Ташкилотчи панада қолуб, ижрочи қурбон бўлғонга ўхшайдур», деди у ўз-ўзига. Бир тарафдан Темурбек кизи Султонбахт бегимга ҳам ачинди: «Бечора ёш туриб бева қолди. Эҳ, Умаршайх! Нима қилиб қўйдинг, ўзи!» Шу ишлар Амир Темурнинг ичини тамом ўртади. Лекин ачиниш, кимгадир ўпка-гина қилишдан энди не фойда? Бўлар иш бўлган, Темурбек ўғлини ортикча қойигиси келмади, аксинча уни юпатиш учун гапни бошка тарафга бурмоқчи бўлди, бироқ уни овунтириш учун дабдурустдан сўз тополмади. Амирзода Умаршайх бўлса отасига эътироз ҳам билдирмади, узр ҳам сўрамади. Лекин отасидан ичдан бир қадар ранжиди. «Ахир у тожу тахтга очикдан-очик хуруж қилган бўлса-ю, отам раҳмдиллик қилиб турибди». Темурбек ўғлини диккат билан кузатиб, кўнглидагини сизди ва унинг фикрини чалғитмоқчи бўлди.

— Шу дейман, амирзода инингиз бирлан жиянларингизнинг бошини иккита қилуб қўйсақму? Сиз нима дейсиз? — Темурбек Шохрух мирзо билан амирзода Жаҳонгирнинг ўғиллари Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммадни назарда тутди, шу ерда.

Умаршайх рўйхушлик бермади ва ерга караб ўлтирганича отасига совуккина жавоб қилди:

— Улуғ отамиз шу фикрга келган эрканлар, бизда не ихтиёр.

Темурбек бўш келмади:

— Йўк-йўк, амирзодам, бунга Сизнинг ҳам рози-ризолигингиз бўлиши зарур. Улуғ оғоингиз амирзода Жаҳонгир бу фоний дунёни тарк этганларидан кейин...

Ҳазрат соҳибқирон буёғини гапиролмади. Аслида дийдаси каттик одам бўлишига карамасдан, шу пайт хар икки кўзидан дувиллаб ёш келди. Ёнида тўшак устида ётган рўмолни олиб кўзларини артди, бир неча дақиқа бошини ҳам қилиб индамай ўлтирди. Сўнг ўзини қўлга олиб, яна сўзида давом этди:

— Шундин бери Сиз амирзодам, ўғилларимнинг улуғсиз, нури дийдамиз, ишонган тоғимизсиз. Шу боис қилмоқчи бўлгон барча ишлар Сиз бирлан кенгашсиз бўлмас.

Ўқинч ва ишонч ила айтилган бу гаплар амирзода Умаршайхнинг кўнглини бир қадар юмшатди ва у икки кўлини кўксига қўйиб жавоб қилди:

— Қуллук, отажон, Сиз ушбу ишга бел боғлагон эркансиз, ёнингизда туриб хизматда бўлурмиз, албатта.

Ўғлининг жавобидан ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли ёришгандай бўлди.

— Баракалло, амирзодам, шундай жавоб қилишингизни билур эрдим. Илоҳим бошингиз тошдин бўлсун!

Амир Темур ўғлининг кўнгли юмшаганига ишонч ҳосил қилди-ю, лекин у яна «не важҳдин отам бирдан шошиб қолди?», деган фикрга бормасин, деб бунинг асосий сабабларини тушунтирмоқчи бўлди.

— Жете бирлан Тўхтамишхонга қарши катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз, амирзодам. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтиҳонларни ҳозирлаб қўйди эркан? Буни яратганнинг ўзи билади, амирзодам...

Бу гапларни эшитиб Умаршайхнинг юраги уюшиб кетди, отасига раҳми келди. Эл-юрт ташвиши етмагандай, фарзандларининг ҳам ташвишини қилиб ўлтирибди. Сирасини айтганда, Қамариддин билан Анқо тўралар, Тўхтамишхон ва куч-қудратини сиғдиролмай ётган Олтин Ўрта билан бўладиган хаёт-мамот урушлари ҳали олдинда. Отаси бўш келгудай бўлса мўғуллар — Қамариддинми, ё бўлмаса Тўхтамишхонми — Мовароун-

нахр билан Туркистонни яна асоратга солиб, эл-юртни талонга қўйиши турган гап. Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлиб қолган тақдирда бир замонлар шуҳрати оламга таралган Туронзаминнинг холи не кечади? Мана ўттиз йилдан бери отаси мана шу Туронзаминнинг аввалги шуҳратини тиклаш орзуси билан яшаб келмоқда, курашмоқда. Унинг «катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтиҳонларни ҳозирлаб қўйди эркан?», деган гапини яна бир бор эслаб эти уюшди, юраги орқасига тортди, аъзойибаданидан совук тер тепчиди. «Нима, у ўзига ишонмаётибдими? Ногаҳон ўқдан ёки кимнингдир орқадан қилич ёки найза билан берган зарбидан қўркаётибдими? Йўк-йўк, у ўлмаслиги керак. У эл-юртга керак. Ўзимизга керак. Усиз бу улкан мамлакатни қандай қилиб идора қилиб бўлади? Яна аини ҳозирги пайтда-я? Ғанимлар чор атрофдан унга кўз тикиб турган маҳалда-я? Бу жаннатмакон ва тўқ мамлакатга кўз тикмаганнынг ўзи борми бу ёруғ дунёда? Шу одам тирик эркан, эл-юрт ҳам, биз ҳам эмну омонликда бўлурмиз. Бунинг учун барчамиз онинг измидин чикмаслигимиз, гапини икки қилмаслигимиз, ҳамма вақт ва ҳар ерда ул жанобнинг узангисида бўлмоғимиз, сидқидилдан хизмат қилишимиз лозим». Амирзода Умаршайхнинг кўнглидан шу гаплар кечди-ю отасининг оёқларига йиқилди:

— Отажон, нодон ўғлингизни афв этинг, густоҳлик қилдим.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли яна бузилди, қилиб қўйган ишидан бироз пушаймон еди. Ахир, шу Муҳаммад Миракни деб ўғлининг кўнглига озор етказиб нима қиларди, ўзи. Кўнгли бироз юмшадими-ю, дилидаги хафақонлик гарди кетмади, чамаси. Ва яна бу гаплар вазири аъзам билан Аббос баҳодирнинг олдида бўлгани яхши бўлмади. Темурбек яна ўғлининг кўнглини овлади:

— Йўк-йўк, амирзодам, Сиздин афв қилгудай гуноҳ содир бўлғони йўк. Фақат ўшал нонкўр Муҳаммад Миракнинг шошилич ёсоққа етказилғони дуруст бўлмағон. Имоним комилки, фитна кўзғағон очикда қолғон. Муҳаммад Мирак кўп нарсани биларди, бор сирни ўзи бирлан олиб кетди энди.

Амирзода барибир отасидан қайта-қайта узр сўради, лекин иккалаларининг ҳам кўнглида қандай-

дир норозилик ғубори қолди. Бир фурсат ўтиб Амир Темур ўғлига муружаат қилди:

— Вақт ҳам бир ерга бориб қолибдур, амирзодам, эрталабдин тўй тадорикига тушмасак бўлмас.

Шундай деди-ю, у қўлини фотиҳага очди. Фотиҳадан сўнг амирзода Умаршайх, вазири аъзам ва Аббос баходир ҳазрат соҳибкироннинг олдидан чиқдилар...

Боғи Беҳиштда берилган тўю томошалар уч кечакундуз давом этди. Шундан кейин баҳром интиком лашкарга юрт-юртига тарқалишга ижозат берилди. Амирзодаларга ҳам рухсати олий теғди. Мирзо Мироншоҳ — Хуросонга, Умаршайх эса Андижонга жўнаб кетдилар.

Ҳазрат соҳибкирон 1388—89 йил кишини Самарқандда ўтказди... Тақдири азал соҳибкирондек одамнинг инояти ва оталик ҳақ-хуқуқини унутишдек бир ғуноҳи азимни Тўхтамишхоннинг пешонасига битган экан, димоғини ғурур ва такаббурлик ғубори босди. У яна куйфрон неъматлик водийсига кадам қўйди. Тамом Булғорда ва Дашти кипчокдан дарахт баргларию, чўл қумларидан ҳам кўп лашкар тўплаб, хижрий 790 йилнинг охирида (1388 йил декабр ойининг охирида) у Мовароуннаҳр ва Туркистон устига отланди.

Ясси ва Сабронда ўлтирган беклари Амир Темурни бу ҳақда барвақт огоҳлантирган эдилар. Қишнинг каттик изғиринига қарамай, ҳазрат соҳибкирон «вилоятларда ўлтирган барча амирзодалар, беклар ва нўёнлар бор лашкарини олиб Самарқанднинг Соғаржиға тўплансун!» деган буйруқ билан теварак-атрофга жарчилару тавочиларни юборди.

Амир Темурнинг лашкари ҳали ҳам бўлмасдан туриб, Тўхтамишхон қўшинининг мангулой қисми Элийғмиш ўғлон бошчилигида Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизакка қарашли Ачик мавзёиға келиб тушди, деган хабар олинди. Шу соатнинг ўзидаёқ ҳарбий кенгаш чакирилди. Темурбек узундан-узок мажлисларни ёқтирмасди. Сафсатабозликни ўлғудай ёмон кўрар, амирлари ва аҳли саройдан ҳамма вақт гапнинг бўладиганини сўзлашни талаб қиларди. Ўзи ҳам шу тартиб-қондага бўйинсунарди. Ҳамма йиғилгандан кейин, айти пайтда рўй берган воқеани қисқа баён қилиб, бўладиган гапни айтди:

— Ёғийнинг илғор қисми, жаноблар, айти дамда Дизак остонасида турибдур. Эртами-кеч Тўхтамишхоннинг асосий қучлари ҳам келиб қолади. Амирзо-

да Мироншоҳ ва амирзода Умаршайх йўлга чиқибдурлар. Балху Бадахшон, Термиз, Хутталон ва Ҳисор лашкари ҳам ҳали замон келиб қолишади. Ҳозир ўрдуда анча-мунча лашкар бор. Бошқаларни кутиб ўлтирмасдан, бор кучимиз бирлан йўлга чиқаверсакмикин, дейман? Чунки тезроқ бориб, Сайхундаги кечувларни беркитмасак бўлмас.

Кенгашга тўпланганларнинг кўпчилиги ҳазрат соҳибқироннинг бу режасига очиқ чеҳра билан розиризолик бермадилар. Ҳаммадан олдин амир Икки Темури кўнглидагини айтди:

— Оз кўшин бирлан катта кўшинга бас келолмаймиз, аълоҳазрат. Асосий кучлар етиб келишини кутайлик.

Икки Темурига Шайх Али баҳодир кўшилди:

— Шундай қилғонимиз маъқул, ҳазрат соҳибқирон. Бир-икки кун ҳеч нарса қилмайди. Кутайлик.

Амир Темури аҳли мажлис орасидан ўзига тарафдорлар кидирди. У аввал Аббос баҳодирга назар ташлади. У бошда фикрини айтишга ботинолмади. Кўзи Темурибекнинг тошни ҳам ёрадиган ўткир кўзлари билан тўкнашгач, аввал кўрқиб кетди, кейин ўзини тутиб олди. У ҳам кўнглига келган фикрини айтди:

— Саброн ила Яссидин Дизакка бир кадам йўл. Ҳирот ва Фарғонадин эрса кам деганда ўн кунлик йўл. Хуросон ила Фарғонанинг лашкарини кутиб, фурсатни бой бериб қўйишимиз мумкин. Ҳеч бўлмаса, Ҳисор бирлан Хутталон лашкарини кутсакми дейман, аълоҳазрат?

Лекин Амир Темури барибир кўнмади. Ўз аҳдида туриб олди:

— «Бу кунги ишни эртага қўйма!», деган эканлар, ота-боболаримиз. Худо хоҳласа, эртага барвақт йўлга чикурмиз. Сизларга ижозат, жаноблар. Ҳар ким ўз тумани ва кўшини бирлан бўлсун. Теварак-атрофда қоровуллар кўпайтирилсун!

Амирлар ва беклар ҳазрат соҳибқироннинг феълини аҳши билишарди. Шунинг учун ҳам бошқа эътироз билдиришмади.

Эртаси кун эрталаб қор ёғиб туриши ва йўлни тамом қор босиб қолганлигига қарамай, Темурибек қўл остидаги бор кўшинни олиб йўлга чиқди. Йўлнинг тахминан ярми босиб ўтилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон бир тадбир ишлатишга жазм қилди. Асосий кучни Оксулотда қолдириб, ўзи икки юз сара отлик

йигитни ёнига олиб, Хўжанд сари юзланди. Уша Хўжандга келиб тушган куни кечкурун Андижон лашкарини олиб амирзода Умаршайх ҳам етиб келди.

— Ана энди ниҳоят Тўхтамишхонни бир хурсанд қиладурғон бўлдик. Элийғмиш ўғлонни Ачикда пешвоз чиқиб кутиб ололмаганимиздин ранжиган бўлса керак,— Темурбек ёнида турган Аббос баҳодир билан Икки Темурга маънодор караб кўйди.

Амирлар бу карашнинг тагида бир гап борлигини пайкадилар, лекин қандай гап, қанака режалигини билолмадилар. Шунинг учун «хазрат соҳибқирон нимани ўйлаган бўлсалар, худо мададкор бўлсин!», деб дуо қилдилар ва хазратга қўл ковуштириб таъзим бажо келтирдилар.

Эртаси куни хазрат соҳибқирон анчадан бери унинг хизматида бўлиб юрган Олтин Ўрдалиқ Жўчи нажод хонзодалардан Кунча ўғлон билан Темур Қутлуғни амир Шайх Али баҳодирга кўшиб душманнинг Дизакдан чекиниш йўлларини тўсиб кўйиш учун жўнатди. Натижада Тўхтамишхоннинг Ачикдаги манғулой қисми ва унга ёрдамга келган лашкари икки тарафдан қуршовда қоладиган бўлди. Амир Темурнинг ўзи ёнбош томондан борди...

Икки ўртада бошланган уруш қисқа, аммо шиддатли бўлди. Тўхтамишхоннинг аскарлари уч тарафдан берилган зарбага дош беролмади. Элийғмиш ўғлон тормор этилди. Қолган-қутган аскарлари эса не-не машаққатлар чекиб, Сайхун соҳилига етиб олди, лекин дарё бўйида, у ер-бу ерга кўйилган пистирманинг ўк ёмғирига дучор бўлиб тутдай тўкилди. Шу тарика хазрат соҳибқирон юриш бошидаёқ, Тўхтамишхоннинг манғулой қисми ҳақида хабар олиниши билан олдиндан кўйган режаси амалга ошди.

Сайхун соҳилида бўлган жанглар пайтида Тўхтамишхоннинг бир сипоҳийси зафар асар лашкар қўлига асир тушиб қолди. У ёши ўн тўққизларда бўлган норғул йигит экан. Қийим-кечагига қараганда бойбадавлат одамнинг фарзандига ўхшаб кетарди. Йигитлардан бири қилич яланғочлаб энди уни чолиб ташламоқчи бўлиб турганда ўнбоши Ортик унинг қўлидан тутиб қолди:

— Тўхта, Тўйчи, суриштириш керак. Есоға етқуриш қочмас.

Тўйчининг шашти қайтди. Ўнбоши Ортик эса

Тўхтамишхоннинг сипохийсини узокдан олиб сўрокка тутди:

— Кимсан ўзи? Ростини сўйла!

— Қўйричок ўғлон бўламен, жаноб,— асир кўзлари жавдираб, тамом аъзойи бадани титраб турарди. Ўнбоши даргазаб бўлиб асирни итобга олди:

— Қайси Қўйричок ўғлон? Қимнинг боласисен?

Бир зумда атрофга бир гала одам йиғилди. Асир бўлса ўзини бир қадар йиғиштириб олган ва «нима бўлса бўлар» деб тақдирга тан бериб индамай ўнбошининг кўзларига тикилиб турарди. Ўнбоши овозини илгаригидан ҳам баланд қилиб, итобда давом этди:

— Кимнинг боласи бўласен? Нега айтмайсен?

— Қўйричок ўғлонмен, Урусхоннинг ўғлидурмен,— деди ниҳоят асир.

Ўнбоши бориб унинг иягидан туртди ва унга еб-ичиб юборгундай бўлиб тикилди.

— Хўш, Урусхоннинг ўғли эканлигингни нима бирлан исбот қиларсен?

Асир каттик кўркиб кетганидан тили калимага келмай қолди. Аъзойи баданини титроқ босди. Кўзлари жовдираганича ўнбошига илтижо билан тикилди. Шу пайт уни бошда чопиб ташламоқчи бўлган йигит:

— Сен, занғар, кимни лақиллатмоқчи бўласен! — дея унга яна қилич ўқталди. У асирни шартга чопиб ташламоқчи бўлди, лекин яна ўнбоши қўлидан тутиб қолди.

Можаронинг устига юзбоши амир Музаффар келиб қолди ва асирни итоб қилишни ўз кўлига олди.

— Чиндин ҳам сен ўшал дажжол Урусхоннинг ўғлимисен? Далил-исботинг борму?

Шу пайт қўл-оёғи боғланган ҳолда шу ерда ётган мўғул сипохий «бор, далил-исботи бор!», деб қичқирди.

— Қани ўша далил-исботинг? — дея юзбоши унга ўшқириб берди.

— Мен исбот,— жавоб қилди асир мўғул.

— Сен? — юзбоши таажжубланди.

— Ҳа, мен далил,— бўш келмади асир.— Худо шохид, ишонинг жаноби бек. Мен чиндин ҳам Урусхоннинг ўғлидурмен,— асир юзбошининг кўзларига жавдираб қаради. Қасам ҳам ичди. Шу пайт юзбошининг хаёлига Қунча ўғлон билан Темур Қутлуғ келди. Улар шу атрофда юрибди. Урусхоннинг ўғлини танишлари керак.

— Буни ҳозир кўрурмиз,— деди у асирга шиддат билан қараб,— агар бизни лақиллатаётгон бўлсанг, ўзингдин кўр! Онангни кўрсатурмен, сенга!

Юзбоши икки йигитини отлантириб қаёкқадир юборди. Хиёл ўтмай ҳар иккала ўғлонни топиб келдилар. Қўйричок ўғлон уларни кўриб хотиржам бўлди. Энди, албатта, тирик қолади. Жўчи нажод шахзодалар ҳам Урусхоннинг ўғлини дарров танидилару, лекин атайин ўзларини билмасликка солдилар.

— Йўк, они биз танаймиз,— деди Темур Қутлуғ Қўйричок ўғлонга жирканч назар билан қараб.

Кунча ўғлон бўлса лом-мим демади. Шундай бўлса ҳам юзбоши унга мурожаат қилди:

— Сиз ҳам танайсизму, они?

— Йўк, авваллари уни кўрган эрмасмен, жаноб.

Халиги Тўйчи яна қилич ўқталди. Урусхоннинг ўғлини шартта чопиб ташламоқчи бўлди. Юзбоши уни яна қўлидан тутиб қолди. У Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлоннинг сўзларига ишонмади. Чунки улар Урусхоннинг ҳам, Тўхтамишнинг ҳам ракиблари эдилар. Буни ҳамма биларди.

— Яхшиси бу йигитни Олий ўрдуга жўнатайлик. Ўзлари суриштириб олишсин,— деди у ёнидагиларга.

Бу таклифга Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлондан бошқа ҳамма қўшилди. Жўчи нажод шахзодалар қандай қилиб ҳам қўшилишсин. Улар учун ракибининг боласини шу ернинг ўзида чопиб юборишса, айни муддао бўлур эди-ку. Душман биттага камаярди. Лекин бўлмади, анави бадбахт юзбоши халақит берди.

Ўша захотиёк икки отлиқ аскар Қўйричок ўғлонни олий ўрдуга олиб кетишди. У ерда асирни обдан сўраб-суриштирдилар, сўнг ҳақиқатан ҳам Урусхоннинг ўғли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, уни ҳазрат соҳибқироннинг олдига олиб кирдилар. Қўйричок ўғлон Темурбекка Тўхтамишхон ва унинг куч-қудрати ҳақида билганларини айтиб берди. Ҳазрат соҳибқирон Қўйричок ўғлонга подшоҳона навозишлар кўрсатди. Уни зар билан тикилган чопон, мураассаъ камар ва наслдор от билан сийлаб, мулозимлари қаторига қабул қилди.

Шундан кейин Амир Темур турган жойидан кўчиб, хижрий 791 йил сафар ойнинг ўрталарида (1389 йилнинг 15 феввалида) Икор мавзеъига келиб тушди ва теварак-атрофнинг лашкари йиғилгунча, бир ойча шу ерда турди. Шу фурсат ичида амирзода

Мироншоҳ Хуросон лашкари билан ҳумоюн ўрдуга келиб кўшилди. Балх, Қундуз, Бағлон, Бадахшон вилоятларининг лашкари ҳам етиб келишди. Амирзода Умаршайх, амир Хожи Сайфиддин ва амир Икки Темур қисқа фурсат ичида чапдаст усталарни Сайхун устига олиб бориб, кемаларни бир-бирига занжирлатиб, бир неча кўприк қурдирдилар.

Нихоят, орзиқиб кутганлари, баҳор келди. Иссиқнинг тафти келиб, ерга қўш чиқарадиган вақт ҳам бўлди. Дов-дарахт битта-яримта барг ёзиб, кункай ерларда майса ва ўт-ўлан ниш уриб қолди. Қиши билан ертўла ва чодирларда зах тортиб чиққан сипоҳийларнинг елкасига офтобнинг иссиғи тегиб, анча жонланиб қолишди.

— Мана, энди бу ердин кўчсак ҳам бўлади,— деди Темурбек бир кун эрталаб чодир ёнида кўлига сув куйиб турган таштдорга.

Улар эски кадрдон эдилар. Шу боис Темурбек у билан очикчасига гаплашаверар, баъзида ҳазиллашиб ҳам турарди. Таштдор ундан ийманиб ўлтирмай, дилидагини бемалол айтаверарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Бўлади,— деди у хожасига ҳазилнамо бир йўсинда.

Темурбекнинг ҳам кайфияти чоғ эди, таштдор билан бир ҳазиллашмоқчи бўлди;

— «Бўлади» деганингиз нимаси, тақсир? Ий-е, авваллари бўлмасму эрди? Амир Темур боши билан таштдорнинг чодирига ишора қилди.

Таштдор ҳам ҳозиржавоб одам эди.

— Ўзларига ўхшаб, аълоҳазрат,— дея жавоб қилди у хожасига. Таштдор Темурбекнинг кўпдан бери шу чодирда кўриқчи ва хизматчилари куршовида тоқ яшаб келаётганига киноя қилди.

Темурбек икки тиззасига муштлаб роса кулди.

— Оббо, китмир-ей, шуни ҳам билдиларму?

— Ўзингиздин қолар гап йўқ, аълоҳазрат,— таштдор бўш келмади. У Баҳри хотин раҳматлик бўлиб кетгандан бери ўзи тоқ яшарди. Бошқа оила қурмади. Ҳозир шунга ишора қилди...

Қўшинлар ҳижрий 791 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1389 йил 28 феврал куни) қишлоқдан кўчиб, Хўжанд дарёси бўйига келиб тушдилар. Нариги соҳилда Тўхтамишхоннинг қоровул қисмлари йўқ экан, кечув деярли беташвиш кечди. Қўшинлар дарёдан ўтиб

бўлганларидан кейин ҳазрат соҳибкирон Темур Қутлуг ўғлонни, Суюнчак баҳодир билан Усмон баҳодирга қўшиб, манғулойга тайин қилдилар. Манғулой олдидан қоровул қисм жўнатилди.

Буйруққа биноан, қоровул қисм душман қорасини кўриши ҳамоно орқага қайтди ва Олий ўрдуни бундан хабардор қилди. Ҳазрат соҳибкирон икки муқобил лашкар оралиғида у ер-бу ерга пистирма кўйдирди. Чунки пистирмада гап кўп эди. Кўп вақт ўтмай, бу Темурбекка ўз самарасини берди. Урушнинг дастлабки кунлари Тўхтамишхон қўшинининг катта бир қисми тунда пайкамай ана шундай пистирмаларнинг бири ёнидан ўтиб кетди ва тахминан бир фарсах нарида тунаш учун тўхтади. Ҳамма ғафлат уйқусига фарқ бўлган бир пайтда Темурбекнинг қоровул қисми бир тарафдан, манғулой қисми бошқа тарафдан унга ёпирилиб, ёғийга катта шикаст етказдилар. Тўхтамишхоннинг омон қолган аскарининг минг азоб-уқубат чекиб, хоннинг Саброн ёнида, Азуж сойи бўйида турган ўрдусига етиб олдилар.

Уша пайт Тўхтамишхон Сабронни камал қилиб турган эди. У Туркистоннинг катта, мустақкам қалъаларидан бири бўлган бу қалъани олмоқчи бўлиб кўп уринди, лекин ололмади. Сабронликлар амир Жинғирча билан Аду қушчи бошчилигида мудофаада устувор туриб, душманнинг катта қўшини билан марду майдон бўлиб олишдилар. Шундан кейин Тўхтамишхон Яссига борди. Бу қалъани қўлга киритиш катта ғалаба эди. Чунки бутун мусулмон оламининг меҳрига тушган султон ул-орифиннинг ватани эди у. Лекин уни ҳам ололмади. Шундан кейин теварак-атрофнинг қишлоқларини тарож қилиш билан машғул бўлди. Шу пайт Тўхтамишхон ҳазрат соҳибкирон дарёдан ўтиб шиддат билан унга қарши келаётганидан хабар топди. Катта кучга эга бўлатуриб, Тўхтамишхонни ваҳима босди. Қўрқинчдан эмас, уят-номусдан у шу кайфиятга тушди. Бир вақтлар бошини силагани ва Жўчи улусини олиб берганини эслади. «Отамсиз, ўла-ўлгунимча хизматингизда бўламен!» деб айтган гапларини эслади, бу ҳақда қасам ичгани хотирига келди. Фалакнинг гардиши билан қўлига тушиб қолгудай бўлса, не юз билан унга рўбарў бўлишдан кўрқди. Неча бор қасамни бузиб, валинеъматга хиёнат қилди. Бу сафар уни кечирармикин? Тўхтамиш мана шулардин кўрқди ва юз тубанлик рўй бермасдан бурун, обрў борида, қочиб

қолишни ихтиёр қилди. Тўхтамишхон ўз лашкарини Дашти қипчоқнинг ичкарасига олиб кетди.

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхоннинг чекингани хабарини эшитиб, Ҳожи Сайфиддинни уғруқ билан Самарқандга жўнатди, ўзи эса кўшинни етаклаб Тўхтамишхоннинг изидан тушди. Олдиндан сара йигитлардан бир гуруҳини Хўжа Шайх қавчин, Тўпалоқ қавчин, Қорахон баҳодир ва бошқа амирлар етакчилигида илғор қилиб юборди. Улар Сарик узенда душман қоровули билан тўкнашиб қолдилар. Ўртада қиска жанг бўлди. Тўхтамишхоннинг қоровули мағлубиятга учради. Темурбекнинг йигитлари Сарик узендан ўтиб, Қутба дархоннинг овулидан чиқиб қолдилар.

Амир Темурнинг асосий кучлари Оқ сумбага келиб тушди ва у ердан Авранг жақол йўли билан чўлни кесиб ўтиб Ол кўшин деган ерга бориб кўндилар. Қоровул қисмлар эса олдинга икки кунлик йўлни босиб ўтдилар, лекин шу ерда Тўхтамишхоннинг изини кўздан қочириб қўйдилар. Қоровул Ол кўшинга қайтиб келди.

БОЛИҒ ЮЛДУЗ УСТИГА ЮРИШ

Бу сафар Тўхтамишхонга қарши юришни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Олдинга юриш ҳозирлиги поёнига етай деб қолганда, чопар Самарқанддан бир эмас, иккита ташвишли хабар олиб келди. Бири Хуросонда Алибек Жоникурбонийнинг ўғли Ҳожибек билан Тус ҳокими иттифок тузиб исён кўтарганлиги ва иккинчиси, жетеликларнинг яна ғимирлаб қолганлиги ҳақида эди. Бундай пайтда мамлакатдан йироқлашиш хавфли, албатта. Шошинч равишда ўтказилган кенгашда Тўхтамишхонни таъқиб қилишни шу ерда тўхтатиб, кўшинни орқага буришга қарор қилинди.

Ҳазрат соҳибқирон Мохон ва Тусда кўтарилган исёни бостиришни амирзода Мироншоҳга топшириб, уни лашкари билан Хуросонга қайтариб юборди. Ўзи эса Мўғулистонга, Хизрхўжа билан Анқо тўрани дафъ қилиш учун юриш бошлаш тараддудига тутинди.

Мўғулистон устига юриш ҳижрий 791 йил жумоди ул-охир ойининг сўнги куни (1389 йил 25 июнда) бошланди. Лашкар Ол кўшиндан чиқиб Бўрибошига қараб йўл олди. Йўл оғир, кўшин билан от-улов ниҳоятда ҳориган эди. Тўполоқ қирқдан ўтиб, Ўзтоқ довонига кўтарилганларидан сўнг ҳазрат соҳибқирон ҳар ўн суво-

рийдан учтасини ажратиб олиб махсус бир кўшин тузиш ва уни тезлик билан Самарқандга жўнатиш ҳақида фармони олий эълон қилдирди. Уларнинг отлари эса бу ерда қолган лашкарларга тарқатиб берилди. Лашкар кўшимча от-улов билан таъминланган бўлса-да, йўл барибир оғир кечди. Лашкар ва чорполар Якин сурий мавзёсига етгунча кўп қийналишди. Энг даҳшатлиси сувсизлик бўлди. Одамлар ҳам қийналди, чорпо ҳам. Юришни давом эттиришга ҳеч кимда мажол қолмади. Шу сабабдан ўша Якин сурийда тўхтаб, кудук қазишга тутиндилар. Хайрлиси шу бўлдики, уч кун деганда, кудукларнинг биридан сув отилиб чиқди. Одамлар ҳам, чорпо ҳам ундан сероб бўлишди. Туғро улоқда бир кеча-кундузча тўхтаб, шикор уюштирдилар. Лашкар энди емишдан ҳам ғаний бўлди. Шундан кейин йўлга чиқиб, Ўлан жарлиғ чўлига кириб бордилар ва Чопар айғирда кўндилар. Шу ерда Анко тўранинг бекларидан Авлун Буғо билан Инкажик бир минг чоғлик аскар билан баҳрин қавмини излаб юрган экан, зафар асар кўшиннинг ўнг қанотида турган Мирак Элчи билан Пир Али тозга дуч келиб қолди. Лекин улар Темурий кўшинидан қаттиқ зарба еб, чор атрофга тариқдай тиркираб кетдилар. Ўшанда Анко тўранинг йигитларидан бири асир тушиб қолди. Уни тўхтовсиз олий ўрдуга жўнатдилар. Тартиб-қонда шунака эди. Темурбек амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалигига барҳам бериш мақсадида ҳарбий асирларга азият етказиш ва уларга зулм қилишни қатъий ман қилган эди. У ҳамма вақт ўз ихтиёри биланми, ихтиёрсизми асирга тушиб қолган сипоҳийни эҳтиёт қилиш ва ҳурматлаш зарур, деб уқтириб келарди. «Ғаним тарафдан бўлган навқар бизга қарши қилич кўтарган бўлса,— деб таъкидлар эди Амир Темур амир ва бекларига,— ўз юртининг тузини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг маҳали кўлга тушса ёки ғаним тарафдин умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутинглар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билинглар». Ҳа, ҳазрат соҳибқирон жанг пайтида ўз хожасидан юз ўгириб, унинг ҳузурига ўз ихтиёри билан келган сипоҳийлар билан охиригача қилич чопишиб, ночор асирликка тушиб қолганларни баробар кўрарди. Уларни «ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган»и учун кадрларди. Хулласи калом, ўша асирни сўроқ қилганларида Анко тўра катта кўшини билан Тўра

урунг деган манзилгоҳда кўниб турганлиги маълум бўлди. Амир Темур шу заҳотиёқ Шайх Али баҳодир билан Икки Темурни илғор қисм билан унга қарши юборди. Жўнаб кетишлари олдидан ҳар иккала амирни четга тортиб, «имкон борича кечалари юринглар, сипоҳийлар тўхташ жойларида асло гулхан ёкмасин», деб буюрди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бўлса асосий кучлар билан ўша кечасиёқ илғор кетидан йўлга чиқди. Лекин эрталаб маълум бўлдики, ғажарчи уларни йўлдан оздириб, бошқа тарафга етаклаб кетибди.

— Ўша мўғулни қаерда бўлмасин, тириклайин тутуб келинглар,— деб буюрди Амир Темур қоровулбегига.

Лекин ғажарчини ердан ҳам, кўкдан ҳам топмадилар. Нима қилиш керак? Темурбекнинг боши қотди. Орқага қайтиш тўғри эмас, олдинга, ғажарчининг ортидан бориш хатарли. Кўп ўйладилар. Хеч ким тўғри йўл кўрсатолмади. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг таваккалчилиги тутди.

— «Ўйчи-ўйиға етгунча, таваккалчи уйиға етибдур»,— деди у ниҳоят амирларига,— шимол тарафга қараб юрамиз, чунки Анқо тўранинг улуси ўша тарафда.

Темурбек ўша куниёқ лашкарни олиб йўлга тушди, чунки кечалаб юришга энди эҳтиёж қолмаган эди. Сабаб, кечалари юриш секин кечишидан ташқари хавfli ҳам эди. Биринчидан, ҳар кадамла муҳолифнинг пистирмасига дучор бўлиш мумкин. Иккинчидан, яна йўлдан адашиб қолиш хавфи бор. Тўғри, Етти қарокчига қараб борилса бўларди, лекин қаердан чиқиб қолишларини худо билади. Ўша куни Қоён қори йўли билан бориб, кечга яқин Кўк соли деган манзилга бориб қолдилар. Ўша ерда тунаб, эртаси кун эрталаб яна йўлда давом этдилар; чошгоҳдан кейин эса Оқ ўқуз манзилига келиб тушдилар. Лашкар ва чорполарга дам бериш зарур эди. Ундан ташқари, бу ерда атрофи шикорбоп эди. Амирлар ва лашкар ов баҳонаси билан бироз ҳордиқ чиқариб олишар, ундан ташқари, озиқ-овқат захирасини ҳам бирқадар тўлатиб олардилар. Шунинг учун ҳам Ой ўқузда чодирлар тикилиб, лашкаргоҳ курдилар. Ўша куни кечдан то эртаси куни намозшомгача шикорда бўлдилар, кечқурун эса ҳазрат соҳибқирон амирлари билан бекларини кенгашга тўплади.

— Биз, чамаси, уч кеча-кундузлик йўлдин адашдик. Бу — чакки бўлди, жаноблар. Лекин, ҳар ёмоннинг

яхши тарафи ҳам бор. Мўғуллар шояд бизни адашиб оркага қайтиб кетган, деб ўйлаб, эл-юртига таркалиб кетишса. Лекин нима бўлганда ҳам юришни давом эттиргонимиз маъқул. Чунки муҳолиф зарбадан қутулиб қолади, яна қутириб кетиши ҳам мумкин.

Темурбек таклифи қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, аҳли мажлисга назар ташлади. Амирлар, нўёнлар ва бекларнинг юзида икки хил кайфиятни сездим. Баъзиларнинг юзида ҳорғинлик, ишончсизлик аломатлари зоҳир эди, кўпчиликда эса сабот ва қатъият кайфиятлари намоён. «Демак, кўпчилик менинг томонимда»,— деди у ичида ва сўзида давом этди:

— Ушбу ердин икки тарафга йўл кетган: бири тўппа-тўғри шимол тарафга, иккинчиси эрса шимолдан кун чиқишга мойил тарафга. Лашкарни икки қисмга бўлсак. Адашиб кетмаслик ва бир-биримиздин бохабар бўлиб туриш учун ўртага қоровуллар тайинласак.

Талашув-тортишув бўлмади. Олий ҳукмдорнинг фикри бу гал ҳам ҳаммага маъқул бўлди. Маслаҳат билан йўлнинг бирида амирзода Умаршайх қўшинлари билан борадиган бўлди. Мўғулистонлик амир Ҳомиднинг ўғли амир Жалол унга ғажарчи этиб тайинланди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари лашкарнинг яна бир қисми билан шимолдан кун чиқишга мойил йўлдан юрадиган бўлдилар. Эртаси куни нонуштадан кейин қўшин шу режа асосида ҳаракатга келди.

Албатта, ёт ва нотаниш юртда лашкарнинг иккига бўлиниб ҳаракат қилиши кўп жиҳатдан хавф-хатарли эди. Энг хавфлиси мўғуллар пистирма қўйишда пухта одамлар эдилар. Темурбек ҳам, амирлари ва беклари ҳам, буни яхши билишарди. Шунинг учун амирзода Умаршайх ҳам, Темурбек ҳам зўр эҳтиёткорлик билан, қоровул ила ҳировулни кучайтирган ҳолда ҳаракат қилдилар. Бундан ташқари, икки қўшин оралигида ҳаракатда бўлган қоровулларга ишонмай, кунда эрта ва кеч билан алоқачи кабутарлар воситачилигида бир-бирларидан бохабар бўлиб турдилар. Лекин, қувонарлиси шу бўлдики, Тудкий мароғда ота-боланинг йўли кесишиб қолди. Бўёғига йўл битта экан, биргаликда ҳаракат қилдилар. Қўрағон буюрлоғу билан Қорағужурдан ўтиб Курбоқ деган ерда Анко тўрага етиб олдилар. Шу ерда икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳар иккала тараф катта талофат кўрди, лекин фатху зафар ҳазрат Амир Темурга насиб этди. Анко тўра

қолган-қутган одами билан жанг майдонини ташлаб чикди ва қаёққадир қочиб, кўздан ғойиб бўлди.

Лекин бошда илғор расми билан юборилган шайх Али баҳодир билан амир Икки Темур нимагадир бедарак йўқолдилар. Бу ҳаммани ташвишга солди. Ҳазрат соҳибқиронни айниқса, «амирлар одамлари билан қаерларда юрибдурлар? Холи не кечди аларнинг? Бирон фожиа юз бермадиму эркан?» деган ўй босди. Ҳамманинг бошида ҳам шу савол. Ҳазрат соҳибқирон катта амирлари билан кенгашиб, амирзода Умаршайх ёнига кўпни кўрган амирлардан Худойдод Хусайний, Темурхўжа Оқбўго, Хожи Маҳмудшоҳ Ясовурий ва Пир Хожи орлотларни кўшиб ўша манғулойни кидириш учун юборди. Умаршайх ва амирлар йўқолган манғулойни бирнеча кун кидирдилар, аммо ундан номнишон топмадилар. Лашкаргоҳ ва асосий кучдан узоклашиш ҳам хатарли эди. Шунинг учун ҳам амирзода Умаршайх орқага, лашкаргоҳга қайтишга қарор қилди. Шунда йўлда фожиа юз беришига бир баҳя қолди. Амирзода Умаршайх ва унинг кўшини мўғул умаросидан Қора Баён Темур кўйган пистирмага йўлиқиб қолди. Саккиз юз мўғул аскарлари уларни бир кун аввал олдинга ўтказиб юбориб, қайтишларини пойлаб ётган эканлар. Яхшиям қоровул пистирмани сал илгари сезиб қолиб, амирзода Умаршайхни огоҳлантиришга улгурди. Акс ҳолда, амирзода билан кўшини пистирманинг ўқ ёмғирига учраб, кўпчилик ҳалок бўларди. Шундай бўлса ҳам икки ўртада қаттиқ жанг бўлди. Унда нусрат қарин жиҳодчилар фасод ойин муҳолиф устидан зафар кучдилар ва катта ўлжалик бўлдилар.

Амирзода қайтиб келганда, ҳумоюн ўрду Қорачурда турган эди. Бир кундан кейин лашкар у ердан кўчиб, Қорағужу деган мавзегга келиб қўнди. Отлар озукланиб, бироз дам олгунча шу ерда турдилар. Шундан кейин Анқо тўрани кидириш давом эттирилди. Амир Темур Жаҳоншоҳ билан Учқора баҳодирни ўттиз минг аскар билан унинг изидан жўнатди. Улар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай йўл босдилар ва кунлардан бир куни чошгоҳдан кейин Ардиш дарёси бўйига бориб қолдилар. Анқо тўра ва унинг аскарлари дарёнинг нариги соҳили ва дарё ўртасидаги катта-кичик оролларда ўринлашиб олган эканлар. Шу ерда икки кун узун-қиска жанг бўлди. Амир Темурнинг кўшини уларни бирма-бир босиб махв этди. Лекин бу сафар ҳам

Анко тўрани тутиб бўлмади. У яна қўлдан чикиб кутулди.

Хулласи калом, шу сафар Мўғулистоннинг ғарбий қисми, яъни Еттисув билан Ила воҳаси тамом бўйсундирилди. Ҳазрат соҳибқирон бу ерларни амир Лаъл барлос, Темур Буғо ва бошқа қўшин бошликларига улус-улус қилиб тақсимлаб берди.

Навбат энди бу поёнсиз мамлакатнинг шарқий қисмига келди. Шу хусусда Эмил ғужирда кенгаш ўтказилди. Келишувга биноан, забт этилиши лозим бўлган вилоятлар ва уларга олиб борадиган йўллар амирзодалар ва катта амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Чунки Анко тўра билан бўлган уруш шуни кўрсатдики, душманни бир пайтнинг ўзида бир эмас, балки ҳамма йўллар бўйлаб таъкиб қилиш қутилган натижа бериши мумкин экан. Акс ҳолда, ҳамма бир йўлга тушиб, ичакдай чўзилиб кетган чоғда ёғий бошқа йўлларни эгаллаб олиши ва қутилмаган ерда зарба бериб ташвишу талофатлар етказиши мумкин эди. Шу тарика, зафар асар лашкар, фармони олийга кўра, гуруҳ-гуруҳ бўлиб барча йўлларга бўлинишиб ҳаракат қиладиган бўлишди. Ҳазрат соҳибқирон «жетеликлар қаерда бўлмасун, тоғу тошдаму ёки чўлу биёбондаму, бундин катъий назар, қуршаб олиб махв этилсун»,— деб буюрди. Уруш тугагач, тамом лашкар Мўғулистон хонларининг асосий қароргоҳи Болиғ Юлдузда тўпла-надиган бўлди.

Шундай қилиб, Мўғулистоннинг шарқий қисмига катта юриш бошланди. Амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан фармонда кўрсатилган йўлдан равона бўлди. Унга ғажарчи этиб мўғулистонлик машхур амир Бекчикнинг ўғли Баён Темур тайин этилди. Амирзода йўл-йўлакай учраган мўғул овулларини босиб, Дубачин Юлдуз довони орқали Қорахўжага келиб тушди.

Ўттиз минг аскардан иборат бошқа бир қисм амирлардан Жаҳоншоҳ билан Шайх Али баҳодир етакчилигида Қора орт ва Шўриғлик йўлидан борди. Бу қисмга Санқур исмли бошқа бир мўғул ғажарчилик қилди.

Учинчи гуруҳ (йигирма минг аскар) амир Усмон Аббоснинг қўл остида Сағизғон, Суғунғонлик ва Кўкёр йўлидан борди. Унга юкорида тилга олганимиз, амир Ҳомиднинг ўғли амир Жалол ғажарчи бўлди.

Яна бир қисм (йигирма минг сипоҳий) Худойдод Хусайний ва амир Мубашшир баҳодир бошчилигида

мўғулларнинг катта ва нуфузли халқларидан булғочи қавмининг юрти Уружбуга қараб йўл олди. Бу қисмга Қумор Току ғажарчи этиб тайинланди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари гул билан Шайх Зафар деган одамнинг ғажарчилигида шу йўлдан бордилар.

Амир Темурнинг Мўғулистонга қилган бу ҳарбий юриши ҳақиқатан ўз кўлами билан ҳам, катта ва узок муддатга чўзилгани билан ҳам, катта юришлардан бири бўлди. Бу юришда бир юз эллик мингдан зиёд одам иштирок қилди. Натижада Мўғулистоннинг қарийб ярми итоатга келтирилди. Аммо урушнинг охири кўринмас эди. Ҳали ўтилмаган тоғу тош ва белузар довонлар, бепоён чўлу биёбонлар олдинда. Ҳали Қошғардай катта мамлакат ҳам турибди. У ҳам мўғулнинг тасарруфида. Унинг осмон ўпар мустаҳкам қалъалари бор. Демак, душман ҳали кучли. Амир Темур заҳираларининг чўғи бўлса тобора пасайиб боряпти. Бундай ҳолда, яъни юриш чўзилиб кетиши мумкин бўлган ҳолда, ҳазрат соҳибқирон бунинг чора-тадбирини олдиндан кўриб кўярди. Тўғри, йўлда вақт-вақти билан уюштириб туриладиган юртовул ва шикор заҳирага кўшимча озиқ-овқат етказиб бериб турарди. Лекин, бир гўштнинг ўзи билан қандай қилиб тирикчилик ўтказиб бўлади? Тирикчиликка нон ҳам керак, албатта. Керак бўлганда ҳам кунда керак. Гўшти онда-сонда еб турса ҳам бўлади, лекин нонсиз тирикчилик ўтмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур юриш бошланмасдан мамлакат сарҳадларига махсус экинчилар юбориб, «ташландик ва бўш ерларни яхшилаб ҳайдаб, буғдой, арпа, тарик, макка, суви бор ерларда эрса сабзавот экинлар!»,— деб буюрарди. Юриш пайтида ҳам бўш, ташландик ерларга шу мақсад билан зироатчиларни қолдирарди. Зироатчилар одатда ўзи билан ооч-бўйинтурук, кетмон ва уруғ олиб юрардилар. Ҳўкиз билан от-улов эса ҳамма ерда топилади. Зироатчилар белгиланган ерларда, экин экиладиган майдоннинг бир четига чодир тикиб, зироатчилик билан машғул бўлардилар. Улар етиштирган дон-дун, сабзи-пиёз лашкарнинг жонига оро қирарди, албатта. Ҳатто юртига қайтиб боргунча у ейиш-ичишдан деярлик кийинчилик тортмасди...

Ҳазрат соҳибқирон Чигилга етганда амир Худой-дод Хусайний ҳузуридан чопар келди. Чопар олиб келган маълумотга қараганда, булғачи ва олғучи

қавмларининг қароргоҳи шу яқин орада, Хизрхўжа ўғлон ҳам ўша тарафда экан. Темурбек муншийи хос билан кабутархона доруғасини чакиртириб, мазкур хабарни дарҳол кўшинларга етказишни буюрди. Орадан кўп вақт ўтмай, тумор таккан кабутарлар осмону фалакка кўтарилиб, узок-узоклардаги кўшинлар сари парвоз қилдилар.

Лашкар йўл-йўлакай булғачи ва олғучиларнинг овулларию айилларини ғорат қилиб борди. Мўлруддан ўтганларида Хизрхўжахоннинг лашкаргоҳидан чиқиб қолишди. У ҳам ясол тузиб, урушга шай бўлиб турган экан, шу ерда икки кеча-кундуз каттиқ уруш бўлди. Иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Охири, амир Худайдод билан Мубашшир баҳодирларнинг қўли баланд келди. Хизрхўжа ўғлон эса жанг майдонини ташлаб кочди.

Ҳазрат соҳибқирон Қунгисга етганда, Султон Маҳмудхон кўшини билан келиб қўшилди. Икки кунлик йўлдан кейин эса баҳаво, чашмалари кўп, ўти мўл бир марғузордан чиқиб қолдилар. Бу ер Мўғулистон подшоҳларининг катта қароргоҳи Болиғ юлдуз экан. Болиғ юлдуз кичик, лекин шиnam бир шаҳарча эди. Марғузорнинг бир четида, ям-яшил осмонўпар қарағай ва оққайинлар орасида мрамар тошдан бино қилинган мухташам қаср савлат тўкиб турарди. Бу — Мўғулистон хонининг қароргоҳи эди. Қўлга киритилган бу катта зафарни одамнинг баҳри-дилини очувчи ўша манзилгоҳда бир неча кун катта тўю томошалар билан нишонладилар. Хонсолорлар каттаю кичикнинг олдида дастурхонни шу қадар мўл қилиб ёздиларки, шу пайтгача бунақасини лашкар кўрмаган эди. Қорин балосига мутбало бўлган баъзи бир мечкайлар учун эса худо берди ўша куни. Улар хоҳлаган нарсаларини едилар, еганда ҳам бўкиб қолгунча едилар. Бошқа бировлар хонандаларнинг дилрабо кўшиқларию, ғижжак, танбур, дутор, уд, най таратиб турган дилафзо куйларга бутун вужуди билан маҳлиё бўлиб, мудраб ўлтирардилар. Ешлар ва болалар чаптаст дарбозларнинг арқон устида олди ва орқасига қараб югуришлари, умбалок отишлари, чархдай айланиб, бирдан ўзини ерга отишларини завқ билан томоша қилардилар. Дор тагидаги масхарабозлар ва уларнинг ичак узди қилиқларини айтмайсизми? Майдоннинг бошқа бир четида эса бир тўда одам кўчқор уриштирарди. Шунча йўл босганига қарамай, йигитлар кураш тушардилар.

Кискаси, Болиғ юлдуздаги тўю томошалар катта бўлди ва уч кун давом этди. Тўю томошанинг сўнгги куни ҳазрат соҳибқирон ҳаммани: амирни ҳам, оддий сипоҳийни ҳам анвойи ҳадялар билан сийлаб, кўнглини олди.

Аммо бу юришдан Амир Темурнинг барибир кўнгли тўлмади. Чунки Мўғулистоннинг катта қисми тасарруф қилингани билан мўғулларнинг сардорлари қочиб қутулиб қолишганди. Хизрхўжа ўғлон ҳам, Амир Қамариддин ҳам, Анқо тўра ҳам ҳали озодликда юришибди. Тўғри, юришни ҳам, кидиришни ҳам давом эттирса бўларди. Лекин, лашкар ҳориб-чарчаган, бунинг устига қиличини кўтариб киш келяпти. Бу ерларнинг совуғи эса каттик бўлади. Лашкар ҳам, чорполар ҳам чидолмаслиги турган гап. Бундан ташқари, лашкарга озиқ-овқат, чорпога ем-хашак етказиб бериш муаммоси бор. Мана буларнинг ҳаммасини ҳисобга олмай бўлмасди. Шунинг учун ҳам тўю томошалар ўтгандан кейин Темурбек фурсатни ғанимат билиб Мовароуннаҳрга қайтишни афзал кўрди. Юришни давом эттириш эса келаси йилнинг баҳорига қолдирилди.

Темурбекнинг катта кўшини Мовароуннаҳрга иккига бўлиниб қайтадиган бўлди. Амирзода Умаршайх Кўхалфа, Куран ва Уч фармон йўли билан Қошғар тарафдан, ҳазрат соҳибқирон эса кўшиннинг иккинчи қисмини олиб Ила водийси ва Туркистон орқали қайтадиган бўлишди. Умаршайхга ўша тарафларда турган амирларнинг ҳолаҳволи билан танишиш, сўнг ўз иктоъсига қайтиб, Фарғонанинг шимоли-шарқий ҳудудларини мустаҳкамлаш ва қишнинг бир қисмини ўша ерда ўтказиш топширилди.

Қайтишда Амир Темур Кичик юлдузга кўниб ўтди. Шу ерда унинг бироз тоби қочиб қолди. Бу ерга келиб тушган куни кечки пайт аъзойи баданини титроқ босди, пўстин кийдириб, кўрпага ўраб қўйсалар ҳам исимади. Лекин, у оғриб қолганини хизматкори Мамат ва хос табибларидан Номозхўжа Шошийдан бошқа ҳеч кимга билдирмади.

— Бироз шамоллаб қолғонга ўхшаймен, чамаси, — деди у чодирга чақирилган табибга. Табиб унинг томирини тутиб кўрди, сўнг кафтини пешонасига қўйиб кўриб, хотиржам бўлди:

— Йўк, аълоҳазрат. Худоға шукр, шамоллаш аломати кўринмайду. Бу ер Болиғ юлдуздин бирмунча баланд эркан. Шунинг аломати. Иншоолло, эрта-метангача ўтиб кетгай.

Табиб чоғиб бориб чодирдан аллакандай, фақат ўзигагина маълум бўлган уч-тўрт хил ўт олиб келди ва шу ернинг ўзида қайнатиб, ҳазрат соҳибқиронга ярим пиёла қўйиб узатди.

— Оби тобида ичинг, аълоҳазрат, илоҳим шифо бўлсин!

Темурбек табиб берган дори чойни апил-тапил ичиб олди. Баковули хос табибнинг тавсияси билан, янги сўйилган қора қўчқор гўштидан шўрва тайёрлади. Ҳазрат соҳибқирон шўрвадан ҳам бир коса ичиб олди. Сўнг уни яна кўрпага ўраб қўйдилар. Кечаси бод-бод терлаб, эрталабга бориб титроқ босилди. Лекин барибир ўзини бироз беҳол сизди. Шу сабабдан табиб у қувватга кириб олгунча, шу ерда яна бир-икки кун тўхтаб туришни маслаҳат кўрди, чунки биринчидан, тўсатдан келган титроқ ва кечаси билан тўкилган тер ҳазрат соҳибқиронни анча қувватсизлантириб қўйган эди. Иккинчидан эса, олдиндаги йўл Кичик юлдуздан баландроқ ердан ўтарди. Пастроқда обдан мослашиб олмасдан туриб, баландроқ ерга чиқиш саломатлик учун хавфли эди. Амир Темур ҳам буни тушуниб, хос табибнинг маслаҳатини қабул қилди. Шу тобда амир Жаҳоншоҳни хузурига чакиртириб, маслаҳат солди.

— Ушбу манзилнинг таровати Болиғ юлдузникдан ортик эркан. Йўл эрса, оғир ва олис. Шунинг учун лашкарга яна бир-икки кун дам берсак қандай бўларкин?

У нима ҳам дерди, масалани ҳазрат соҳибқирон ўзи ҳал қилиб қўйгандан кейин. Розн бўлди:

— Қаромат қилдингиз, аълоҳазрат. Айни муддао бу, ҳамманинг дуосига қолатурғон бўлдингиз, олампаҳо.

— Эшик оға, шортчи ва баковулларга буюринг. Эртанги тўю томоша тадорикини кўришсин.

— Бош устиға, олампаҳо.

Амир Жаҳоншоҳ чодирдан чикқач, ҳазрат соҳибқирон «гап ўртамизда қолсун» дегандай, чап қўлининг икки бармоғини лабига қўйиб, табиб билан хизматкорга ер тагидан бир қараб қўйди. Табиб билан хизматкор имо-ишорани англашди ва даст ўринларидан туриб, қўл қовуштириб унга таъзим қилдилар.

Шундай қилиб ҳазрат соҳибқироннинг бетоблиги туфайли лашкар Кичик юлдузда яна икки кун қолиб, маишат қилди. Бироқ бунинг асосий сабабини Темурбек, табиб ва Маматдан бошқа ҳеч ким англамади. Ҳамма буни Амир Темурнинг сахийлиги ва очиқ кўнгиллилигига йўйди.

Учинчи куни, ҳижрий 791 йилнинг 15-шаъбон жумъа куни (1389 йил 11 август куни) ҳумоюн ўрду Қичик юлдуздан кўчди. Ҳазрат соҳибқирон жўнаш олдидан амир Жаҳоншоҳни чақиртириб икки минг сара йигит билан Болиғ юлдузга юборди ва қаср олдида ётган уч қитъа кош тошини араваларга ортиб Самарқандга олиб боришни буюрди. Бу тошларни бир замонлар Дува Сеценхон Чин тарафдан олиб келиб бу ерга ўрнатган экан. Жаҳоншоҳ шу тошлар учун махсус аравалар ясагди, лекин улардан фақат биттасини Самарқандга олиб боришга муваффақ бўлди, холос.

Амир Темурнинг ҳумоюн мавкаби ва лашкари буёғига йўлни шиддат билан босди ва йигирма кун деганда, муборак рамазон ойининг еттинчисида (1389 йил август ойининг ўттизинчи куни) Самарқанди фирдавсмонанднинг теvarагига келиб тушди. Шу ерда оғолар ва шахзодалар унинг қаршисига пешвоз чиқиб, ҳумоюн мавкабни зўр тантана билан кутиб олдилар; ҳазрат соҳибқироннинг бошидан нисор сочдилар ва унга муносиб пешкашлар тортик қилдилар.

Амир Темур пойтахтда қарийб уч ой истиқомат қилди. Куз оёқлаб, қишнинг иси ҳам келиб қолди. Шу пайт у Боғу беҳиштда, ташқи деворлари Табрздан келтирилган оқ мармар билан қопланган саройда турарди. Туман оғо учун 1378 йили бунёд этилган бу ажойиб чорбоғ Самарқанднинг кунботар тарафида жойлашган эди. Ҳазрат соҳибқирон бир куни кечқурун кутубхона доруғаси мавлоно Орифни чақиртириб қолди. Қитобдор соҳибқирон бекорга йўқлатмаслигини яхши биларди. Биронта китоб керак бўлиб қолгандирки, йўқлатган. Ва яна унинг кўпроқ тарих китобларга қизиқишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам эҳтиётдан тарих китоблардан битта-иккитасини: «Тарихи Табарий таржимаси», «Табакоти Носирий», «Мажмуъ ал-ансоб» ва Рашидиддиннинг «Жомий у-таворих»ни ўзи билан бирга олиб келди ва ҳазрат соҳибқироннинг олдига, хон устига қўйди. Темурбек китобларнинг у ер, бу еридан варақлаб кўриб, ҳаммасини четга суриб қўйди. Қитобдор бир қадар ташвиш чекди, «аълоҳазратнинг кўнглидагини топиб келмадим, чамаси», деб. Бир фурсат ўтиб ҳазрат соҳибқирон «Мен бу китобларни биламен», деб қолдилар. Қитобдор даст ўрнидан турди ва таъзим қилиб хонадан чикди. Анча вақтдан кейин у катта бир китобни қўлтиқлаганича ҳаллослаб яна хонага кириб келди ва таъзим қилиб китобни ҳазрат соҳибқироннинг олдига қўйди. Амир Темур

китобни бошдан варақлай кетди ва ниҳоят, тўртинчи саҳифасидан унинг номини топди.

— Ҳа, мен излагон китоб шу, мавлоно, «Тарихи жаҳонкушой». Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззамнинг тарихи. Таълиф қилгон киши Алоуддин Отамалики Жувайний эркан. Мана бу ўринда ёзилибдур.— Амир Темур китобнинг ўша варағини кўрсатди. Сўнг яна китобдорга мурожаат қилди:

— Асли эронлик бўлса керак. Аммо наслу насабидин хабарим йўқ.

Буни китобдор тафсилотлари билан айтиб берди:

— Шундай, аълоҳазрат. Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиби Баҳоуддин Муҳаммаднинг кенжа ўғлидур ул. Бир вақтлар Элхон Абақохоннинг Ироқ ва Хузистондаги ноиби ҳам бўлгон. Шу ерга келганда «яна ортиқча гаплар айтаётган бўлмай» деган мулоҳаза билан ҳазрат соҳибқиронга аста назар ташлаб қўйди. Ҳикоясини диққат билан тинглаб ўлтирганидан ишонч ҳосил қилиб, сўзида давом этди. Лекин Темурбекни кўпроқ подшоҳ ва ҳукмдорларнинг эл-юрт ободонлиғи йўлида қилган юмушлари қизиқтиришини билгани учун Жувайнийларнинг хайр-эхсони ҳақида кўпроқ сўзлади.

— Мана шу муаррих Жувайний, аълоҳазрат, кўп ободонлиқлар ҳам қилгон. Масалан, ўз киссасидин ўн минг динор сарфлаб, Фрот дарёсидин Нажиф ила Куфага наҳр чиқориб, ўтмишда қақраб ётгон ул вилоятлардоғи кўп ерларни сероб қилгон.

Шу ерда Амир Темур оғир тин олди, сўнг китобдорга маънос бир тарзда арз-ҳол қилди:

— Қани энди, мавлоно, Жувайнийдек ҳокимлар ва ноиблар кўпроқ бўлса. Афсуски, ундоғ эрмас. Аларнинг кўпчилиғи фақат ҳамёнини қаппайтириш пайида бўладурлар. Ҳокимлик курсисида маҳкамрок ўрнашиб олғунча тиришиб-тирмашиб меҳнат қиладурлар, локин кейин...— Темурбек буёғини айтмади. Фақат бош чайқади, сўнг қўшиб қўйди:

— Локин аларнинг орасида яхшилари, ҳалол-поклари ҳам кўп.

Шу ерда китобдор Жувайнийнинг фожиали ҳаётидан сўз очди:

— Афсуски, Абақохон ғанимларнинг иғвосига учиб, уни итобга олди, ажалидан беш кун илгари ўлдирди.

Амир Темур бошини ҳам қилиб, яна ўй-хаёл суриб кетди. Шу ерда унинг кўнглига Баҳром Чубин киссаси келди:

— Баҳром Чубин уч юз йигирма минг аскар бирлан бориб душманни мағлубиятга учратди. Ўлжа қилиб қўлга киритгон бутун мол-мулкни шаҳаншоҳ Хўрмуз ибн Нуширвони Одилнинг хузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хўрмузнинг мажлисида унга тухмат қилиб, «Баҳром Чубин мол-мулкнинг катта улушини ўзиға қолдирди, ганим ҳукмдорининг мураассаъ қиличи, олтин тожи ва жавохирлар қадалгон этигини ўзиға олиб қолди», дедилар. Хўрмуз ҳам хомтама бўлиб, Баҳром Чубиннинг хизматларини унутди. Ғаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гаплариға эътимод қилиб, Баҳром Чубинни гуноҳқор ва хоин деб билди. Унга аёллар ёпинчиғи, занжир ва кишан юборди. Улар Баҳромнинг гарданиға кишан солиб, оёқлариға занжир боғлаб, подшоҳнинг хузуриға хайдаб келтирдилар...

Амир Темур бир неча дакика индамай ўтирди. Қитобдор гапга аралашгиси келди. Тарихдан шунга ўхшаш воқеаларни кўп биларди. Аммо гапиришга ийманди. Бир-икки дақиқадан сўнг ҳазрат соҳибқирон сўзида яна давом этди:

— Узокқа бормайлик, элхон Абу Саъидхон ҳам иблис чақимчиларнинг сўзиға кириб, кўп йиллар Ғозонхон бирлан Ўлжойтухонға вазирлик қилиб мамлакатни фаровонлиқға олиб чиқишда хиссадор бўлгон Рашидиддин отлиғ бир улуғ зотни мансабидин азл этиб, жаллоднинг қўлиға топширгон эркан. Бу, дейман элхонлар қандай қавм, ўзи? Наҳотки дўст бирлан душманни, фойда бирлан зиённи ажратмасалар.

Темурбекнинг шу ерда бироз аччиғи чикди, лекин кўп ўтмай ҳовурдан тушди:

— Мен сизға айтсам, мавлоно, ҳокимнинг ҳам, вазирнинг ҳам қисмати оғир,— дея сўзида давом қилди у.— Подшоҳлар кўпинча зоти паст, ҳасадгўй, ғийбатчи вазирнинг сўзиға кириб ёмон иш қилиб қўядилар. Оқибатда, бундин эл-юрт ва салтанатға зиён етадур, ўзи эрса бир умр, балким абад ул-абад маломатга қоладур. Шунинг учун ҳам насли ва зоти паст, ҳасадчи, кина-кек сакловчи, қора кўнгилли кишиларға зинҳор вазирлик лавозимини бермаслик даркор. Чунки бузуки, қоракўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез фурсат ичида инкирозга юз тутадур. Ва яна вазирлар ҳам борки, кўп ҳолларда бошқаларнинг иғвосиға мубтало бўлуб, азият чекадурлар. Вазирлик ва умуман, мансабдорликка даъвогар бўлғувчилар ҳад-ҳисобсиз. Шунинг учун ҳам подшоҳлар ҳушёр бўлмоқлари зарур. Вазирлар ва

ҳокимлар хусусида қулоққа етиб туратурғон гап-сўзни обдон мулоҳаза қилиб, текшириб, сўнг хулоса чиқармоғи лозим.

Ҳазрат соҳибқирон вазирлар, амирлар, ҳокимлар хусусида, уларнинг сифатлари ва вазифалари ҳақида яна кўп гапларни айтди. Хиёл ўтиб китобдордан узр сўради:

— Эсим курсин, мавлоно, эзмалик қилиб сизни ҳоритиб қўйдим, чамаси. Бу гапларни шу ерда тўхтатиб, дунёнинг ажойиботларидин ҳам сўзлашсак.

Мавлоно Ориф ҳазрат соҳибқироннинг кўнгилидагини топгандай бўлди. У китобларни варақлаганда, хиёл бош чайқаб қўйган эди. Демак, уни Қўқсаройдаги кутубхонанинг умумий аҳволи қизиқтиради. Китоблар бироз нам тепчиб қолган. Демак, Қўқсаройда кутубхона учун ажратилган хоналар захлик қилиб қолган. Китобдор буни анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган, лекин фурсати бўлмаган эди. Кўнгилидагини бугун айтди:

— Хоналар захлик қилиб қолди, аълоҳазрат. Умуман, китоб учун деворлари мрамр бирлан қоплонғон хоналар тўғри келмас эркан, назаримда. Арча дарахтидин ясалғон сандуклар ҳам етишмайду.

Ҳазрат соҳибқирон шу тобдаёқ вазири аъзамни чақиртириб, кутубхона ва китоблар хусусида унга қатор топшириқлар берди. У чиқиб кетгач, китобдорга мурожаат этди:

— Сиз, мавлоно, кутубхона хусусида не фикр бўлса, тортинмай келиб айтинг. Китоб, тақсирим, бебаҳо хазина. Ер кимирлаб қасрлар қулаб тушиши, азим шаҳарлар бир зумда йўқ бўлиб кетиши мумкин, наҳрлар издин чиқиб қуриб қолиш ҳоллари ҳам бўлғон, хазинани қарокчи олиб кетиб, давлат бир фулуссиз қолиши ҳам мумкин. Аларни вақти билан тиклаб олса бўлу. Аммо китоб йўқ бўлиб кетса, уни ҳеч қачон тиклаб бўлмайду. Биз кутубхона хусусида яна бафуржа ўйлаб кўрурмиз.

Шу билан китобдор билан бўлган суҳбат охирлади. Мавлоно Ориф фотиҳа ўкиб ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибқирон билан хайрлашиб унинг ҳузуридан чикди.

Амир Темур 1389—90 йилнинг кишини Бухоро атрофида, Фарқати деган кўл атрофида ўтказди. Бу ерларда қамишзор, кўллар мўл эди. Еввойи тўнғиз ва балик сероб эди. Анвойи қушлар: ўрдак, ғозлар кўп эди. Амирзода Мироншоҳ билан Хонзода бегим ҳам Хуросондан келиб кишини шу ерда, улуғ оталари билан бирга ўтказдилар. Ушанда улар мириқиб шикор қилдилар, теварак-атрофни сайр-саёҳат этдилар. Шу орада икки марта Бухоройи

шарифда ҳам бўлишиб, азиз-авлиёларнинг муқаддас турбатларини зиёрат қилдилар.

Шу қишлоқ кунлари амир Сулаймоншоҳга бахт кулиб бокди. У ҳазрат соҳибқироннинг махсус илтифот ва сийлашларига муяссар бўлди. Амир Темур бу норғул ва ботир йигитни хуш кўрарди, уни ўзига яқин тутиб, кўпинча махсус юмушларни ишониб топширарди. Ҳатто кейинги пайтларда ўғруқни унга ишониб топшириб қўйганди. Қиш этаклаб, Самарқандга қайтганларида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, хизр маолий Султонбахт бегимни унга никоҳлаб берди.

«Шодлик кетидин ғаму андух, тўю томошадин сўнг мотам келадур», деганлари рост экан. Сулаймоншоҳ билан Султонбахт бегимнинг тўйидин бир ой ўтмай, ҳазрат соҳибқироннинг ўғай оналари Маҳд улё Қадақ хотин саройи фонидан дорилқарори жовидонга рихлат қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон қутилмаганда бошга тушган бу мусибат туфайли кўп қайғурди, азият чекди. Чунки ўша мунис аёлнинг меҳнати кўп сингган эди унга. Такина бегим қазо қилгандан кейин рўзғор юмушлари, болалар ташвиши мана шу соддадил, меҳнатсевар аёлнинг зиммасига юкланди. Қадақ хотин Тарағой баҳодирнинг болаларини жон-дилидан суярди, уларни туғмаса ҳам оналик меҳрини дариг тутмади. Болалар ҳам уни яхши кўришарди.

1354 йилдан кейин Тарағой баҳодир дардга чалиниб тез-тез ётиб қоладиган бўлди. Қадақ хотин кечаю кундуз унинг ёнида бўлди, қаради, бокди. Темурбек юртга Туғлуқ Темурхон мўру малағ лашкар билан бостириб кирган 1360 ва 1361 йилларни хўрсиниқ ила эслади...

Ҳазрат соҳибқирон мархума онасининг хотирасини йўқлаб, эл-юртга катта ош берди, масжиду мазоратга, етим-есирга садақа улашди. Шундан кейин ота юрти Кешга қараб жўнади ва Кеш жилғасида, Қашка суви бўйига келиб чодир тикди.

Хижрий 792 (1390) йили Амир Темур Хизрхўжа ўғлон, Анқо тўра ва Қамариддин масаласини бир ёқлик қилишга қарор қилди. Чунки улар тирик экан, Мўғулистон ҳам, Фарғона билан Туркистон ҳам тинчимади. Шу масалани муҳокама қилиш учун 1390 йилнинг баҳорида Оқёрда қурултой чақирди. Лекин ҳамма тўплангандан кейин ҳазрат соҳибқирон бирдан «ҳазрат хоннинг маслаҳати бирлан қурултой кечиктирилди. Ҳеч бир тарафдин хавф-хатар бўлмағондин кейин қурултойга не ҳожат? Лекин эл-юрт жам бўлиб қолғонидин фойдаланиб, кичик бир тўйчамиз бор эрди, агарчи аҳли мажлис йўқ демаса шуни

ўтказиб олсак», деб қолди. Темурбек ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин таажжуб аломатларини кўрди-ю, норозиликни сезмади. Шундан кейин эртаси куни тўю томошалар бошланиб кетди. Ўша тўйда Умаршайх мирзони Суюнч Кутлуғ оғонинг кизи Ширинбекага уйлантириб қўйдилар. Тўйдан сўнг катта меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Амир Сайфиддин барлос, Жаҳоншоҳ, Жоку барлос ва Шамсиддин Аббослар ҳазрат соҳибқирон ва ўғиллари шарафига навбатма-навбат зиёфат беришди.

Курултойнинг бирдан тўю томошага айлантриб юборилганининг сабабини Темурбек ва амири харосдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундай бўлишига мамлакат теваарагида бўлиб турган воқеалар сабабчи. Бундан Темурбек воқиф бўлган эди. Ана шу Окёрга вилоятларнинг ноиблари, амирлар ва доруғалар тўплана бошлаган куни Темурбекнинг бозор-ужур ва карвонсаройда турган узункулоқлари олий ўрдуга ўта муҳим маълумот олиб келгандилар. Маълум бўлишича, Тўхтамишхон сон-саноксиз лашкар тўплаб, Мовароуннаҳрга боскин қилиш ҳозирлигини кўраётган экан. Тўхтамишхон Жўчи улусининг ягона ҳукмдори бўлиб олганидан кейин Осиё ва Шарқий Оврупода жиддий ҳарбий-сиёсий кучга айланган ва буни ҳисобга олмай бўлмасди. У билан катта уруш бўлиши муқаррар эди. Бугун Окёрда бўлиб турган тўю томошаларда иштирок этиб турган тумонат одам орасида унинг айғоқчилари ҳам йўқ эмасди. Хуллас, курултойни бирдан тўю томошага айлантриб юборилишига мана шу Тўхтамишхон асосий сабабчи бўлди. «Тўйда ҳам салтанат ишларини кенгашиб олса бўлади», деди Амир Темур ўз-ўзига.

Тўю томошаларнинг иккинчи куни чошгоҳда «ҳазрат соҳибқироннинг тоби қочиб қолибдур», деган овоз тарқалди. Амирзодалар, оғолар, катта амирлар унинг чодирига чакиртирилдилар. Лекин бу шунчаки йўлига, чакир кўз, узун кулоқларни чалғитиш учун қилинган бир ҳаракат эди, холос. Аслида ҳумоюн ўрдуда тинчлик-хотиржамлик, ҳазрат соҳибқирон эса соппа-соғ эдилар. Айнан шу ерда, ҳазрат соҳибқироннинг чодирисида қисқа кенгаш ўтказилди. Кенгашда иккита муҳим қарор қабул қилинди. Биринчиси, дарҳол қўшин йиғишга киришиш ва Мўғулистонга Хизрхўжа ўғлон, Анқо тўра ва амир Қамариддинларга қарши юриш бошлаш ҳақида. Бу юришнинг жилови амирзода Умаршайх билан амирлардан Сулаймоншоҳ ва Худойдод Хусайнийнинг иқтидорли қўлига топширилди. Иккинчи қарор, Тўхтамишхон та-

рафдан туғилган хавф-хатар ва унинг олдини олиш хусусида эди. Бу юриш пухта тайёргарликдан сўнг бошланадиган бўлди. Амир Темур бунга ҳар сафаргидан кўпроқ лашкар жамлаш зарурлигини айтди. «Озик-овкат захираси йўқ деганда уч ойга етатурғон бўлсин», деди у пировардида.

Мўғулистонга юриш 1390 йилнинг баҳорида бошланди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тўпланган кўп минг кишилик лашкар Сулаймоншоҳ, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Хусайн Жондор ва бошқа амирлар етакчилигида Сайхундан кечиб ўтиб, Тошкент орқали Иссиккўл сари юзландилар. Шу ерда унга амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан келиб қўшилди. Орадан бир кун ўтиб, Садр паҳлавон бошлиқ беш минг туркман суворийлари ҳам шу ерга келдилар. Келиши лозим бўлган лашкар жамлангач, амирзода Умаршайх ва ўлуғ амирлар у ердан кўчиб Кўктепага келиб қўндилар ва қоровул қисм душман ҳақида маълумот олиб келгунча шу ерда турдилар. Арчиқ довондан ўтгач, Анқо тўра Қоратолда турганлиги ҳақида маълумот олинди. Шундан кейин юриш суръати жадаллаштирилди. Тез фурсат ичида Олмалиқдан ўтиб, Ила дарёсининг соҳилига чиқиб олдилар. Қўшинлар бу азим дарёдан сол ясаб ўтиб, унинг ўнг соҳилида чодир тикладилар. Шу аснода ўттиз чапдаст йигит билан забонгирликка кетган Ўлжа Буғо қовчин лашкаргоҳга қайтиб келди ва шу атрофда шикор қилиб юрган амир Қамариддин билан тўқнашиб қолгани, икки ўртада қиска уруш бўлиб, кўп одам ҳалок бўлганини айтди. «Лекин, биз барибир Қамариддинни енгдик»,— деди Ўлжа Буғо мағрурона. Аммо нимагадир Умаршайх унинг гапларига ишонмади. Гапларига «кўп яшанг, жаноб, хизматларингиз муносиб тақдирланур, албатта», деб қўйди. Лекин хиёл ўтмай бўлган воқеани тафтиш қилиб келиш учун Хусайн Жондор, Молиш баҳодир ва Бекаш баҳодирни бир минг отлик аскар билан жўнатди. Улар икки фарсах йўл юриб, уч тарафи тепалик, катта бир майдондан чиқиб қолдилар. Бу ерда жуда кўп ўлик ётарди. Душманнинг қораси кўринмади. Бир гуруҳ суворий жони рамақда ётган бир жангчига йўлиқишди. Улардан бири ирғиб отидан тушди ва ярим жон жангчининг ёнига чўққайди, унинг бошини тиззасига олиб, юрагига кулок солди.

— Тирик экан, тирик,— деди у хурсанд бўлиб ва чопиб бориб эгарга осилган соночни олиб келди. Бўғзини бўшатиб, кафтига бир ховуч сув қуйди-да, юзига сепди.

Жангчи сал сесканиб, кучсиз ингради. Лекин кўзларини очолмади.

— Хайрият, тирик экан,— дейишди. Сўнг сипохий бир кўли билан унинг бошини хиёл кўтариб, куруқшаб кетган лабига сув тутди. Лекин оғзи очилмади, тишлари бир-бирига киришиб кетган экан унинг. Бундай пайтда нима қилишни одамлар яхши билади. Суворий ёнидан пичоғини олиб, унинг тишларини бир-биридан ажратди, сўнг оғзига бир-икки томчи сув куйди. Захмдор жангчи фурсат ўтиб кўзини очди, бироқ гапиролмади. У елкаси ва оёғидан захмдор бўлиб кўп кон йўқотган экан. Шу ерда дарҳол лашкар табибни топиб келдилар. Табиб унинг захм етган ерларига малҳам суриб ярасини боғлади. Шу пайт суворийлардан бири уни дарҳол таниб қолди.

— Ййе, бу ўзимизнинг Мусо-ку! Э, бечора-ей, ўлишига бир баҳя қолибдур.

Хусайн Жондорнинг йигитлари уни эҳтиёт қилиб лашкаргоҳга олиб бордилар ва эртаси куни, бироз ўзига келганидан кейин, ундан баъзи нарсаларни сўраб билдилар. У аслида Мутакфу қавмидан бўлиб, ўтган йилги урушда Қамариддинга асир тушиб қолган экан. Амир Қамариддин бир ой чамаси ўтиб, ундаги идрок ва жасоратни сезгач, уни ўзига йигит қилиб олган экан. Қамариддин Анко тўрага қўшилиш учун Қоратолга келаётиб ўша атрофга қўнган экан. Бир куни тўрт юз-беш юз йигити билан шикорга чиқибди. Ўлжа Буко билан бўлган уруш Қамариддин овдан қайтиб келаётганда юз берган экан. Ўша жангда Ўлжа Буко мағлубиятга учраб чекинибди. Қамариддин эса уни таъқиб қилгани чўчиб, лашкаргоҳига қайтибди. Захмдор жангчи Қамариддиннинг ўрдуси Иранжи бужин деган ерда эканлигини ҳам айтиб берди. Амирзода Умаршайх шу заҳотиёқ Ўлжа Буқони чақиртириб келди. У ранг-кути ўчган бир ахволда амирзоданинг чодирига кириб келди. Қўл-оёғи шунча тиришса ҳам, дир-дир титраб турарди.

— Хўш, бек, мана бу жароҳатдин азоб чекиб ётган йигитни танийсизму? — амирзода Умаршайх кўли билан чодирнинг бир четида пўстак устида ётган сипохийни кўрсатди.

— Йўк, аълохазрат, бу одамни ҳозир кўриб туришим. Они танимайдурмен.

Гапга Худойдод Хусайний аралашди, чунки Ўлжа Буко унинг туманида юзбоши эди.

— Ёлғон сўзлама, Ўлжос, мутакфуларнинг бир қисми сенинг қўшинингда хизмат қилишарди-ку!

Ўлжа Буко бўш келмади.

— Ёлғон гапирсам тил тортмай ўлой, аълохазрат. Худо урсин! — у бориб ўзини амирзоданинг оёғига отди.

Энди мажрух сипоҳий чидаб туролмади.

— Қўйинг бу гапларни, бек. Ўша ўтган йилги мухоробада биз адашиб қолиб ёғийнинг пистирмасига дучор бўлдик. Қўпчилик шаҳид бўлди, бир қисм сипоҳийлар асир тушиб қолдик. Асирлар орасида мен ҳам бор эрдим.

— Шу тўғриму? — дея Умаршайх Ўлжа Букога шиддат билан қаради.

Ўлжа Буко индамади. Бошини ҳам қилиб тураверди. Нима ҳам дерди. Ўзини оқлашга далил-исботи йўқ. Ундан ташқари, анави бадбахт кечаги урушда бўлган баъзи воқеаларни ҳам айтиб бериши мумкин. Ўлжа Буко кечаги урушда ўша пўстакда ётган сипоҳий қандай қилиб ёнида пайдо бўлиб қолганини сезмай қолди. Агар ёнида навқари бўлмаганда уни шартта чопиб юборарди. Навқари усталик қилиб, унинг елкасига қилич уриб мажрух қилди.

Амирзода Умаршайх бу гапларни эшитиб, дарғазаб бўлди. Нега Ўлжа Буконинг ўзи буларни айтмади. Аксинча, «Амир Қамариддин енгилиб, қочиб кутулди», деб ёлғон гапирди. Нега, қўркдими? Мағлуб бўлганини яшириш учун шундай қилдими? Шунча вақт ўтди. Агар у келиши билан воқеани ўзи айтганда, балким Қамариддинга етиб олишармиди.

Ҳа, Ўлжа Буко яхши иш қилмади, аксинча хоиннинг ишини тутди. Шу ерда Умаршайх отасининг ҳамма вақт такрор айтиб юрадиган бир гапини эслади. Ҳазрат соҳибқирон доимо «Қўрқоқлик билан хоинлик ораси бир кадам», «Ёлғончи дўстдан аччиқ сўзловчи душман афзал», дер эдилар. Амир Темур ёлғон сўзловчини кечирмас эди. Амирзода Умаршайх шу ернинг ўзида Ўлжа Буконинг кўл-оёғини кишанлатиб, хибсга олдирди.

Кейин амирзода Умаршайх лашкарни олиб Қамариддиннинг ўрдусига қараб йўл олди. Лекин у Иранжи бужинни аллақачон ташлаб кетган экан, уни тополмадилар. Амирзода уни излаб Ардиш дарёси бўйига чиқиб қолди. Шу ерда Қамариддиннинг уч кун аввал дарёнинг нариги тарафига ўтиб, Тулон даштининг ичкарисига яширингани маълум бўлди. Амирзоданинг ортиқ қувишга имкони қолмаган эди. Одамлар қаттиқ чарчаган, чорполар ҳориган эди. Шу сабабдан мана шу ерда лашкарга дам беришга қарор қилди. Бу ерлар ўт-ўланга бой ва шикор учун қулай экан. Айниқса, қоким ва самур мўл экан, уч кун шикор қилиб ҳордик чиқардилар ўша ерда.

Сўнг кечувга хозирлик кўрдилар ва бир хафта ичида тамом лашкар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Амирзода ўшанда Тулон даштининг ичкари ноҳияларида ҳам бўлди, бироқ Қамариддиндан дарак топмади...

Хулласи калом, Мўғулистон устига қилинган бу юриш олти ойга чўзилди, лекин Хизрхўжа ўғлон ҳам, Қамариддин ҳам, Анко тўра ҳам яна қутулиб қолишди.

ҲАЁТ-МАМОТ ЮРИШИ

Мўғулистон ҳукмдорлари: Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва амир Қамариддин тамом ўртадан кўтарилмаган бўлса-да, Мовароуннаҳр ва Фарғона ҳудудларидан йироқлаштириб юборилдилар. Хизрхўжа ўғлон Тангри тоғнинг кунчиқиш тарафига улоктириб ташланди. Анко тўра билан Қамариддин ҳозир Ардишнинг нариги тарафида. Лекин Тўхтамишхон барибир тиниб-тинчимади. У Мовароуннаҳрни, Ботухон ва Беркахон замонида бўлганидек, Жўчи улусининг таъсир доирасига киритиб олиш ниятидан қайтмади. Шу мақсадда у яна Туркистон теварагида ғимирлаб қолди. Хижрий 790 йилнинг баҳоридаги юришда у очик жанг қилишдан қочди ва Дашти қипчоқнинг ичкари ноҳиялари сари чекиниб қутулиб қолди. Уни яна Туркистон ва Мовароуннаҳр ҳудудларида пайдо бўлмаслигига ким кафолат беради? Энди унга қаттиқ зарба бериб, Олтин Ўрданинг куч-қудратини синдирмаса бўлмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур у билан ҳал қилувчи урушга тайёрланди.

Хижрий 792 йилнинг куз охирида (1390 йилнинг октябрида) Амир Темурнинг Дашти қипчоқ устига, Тўхтамишхонга қарши катта юриши бошланди. Бу юриш унинг энг оғир ҳарбий юришларидан бири бўлди. Ўшанда унинг кўп минг кишилиқ қўшини Дашти қипчоқдай юрти азимни бошдан-оёқ босиб ўтиб, Ўрал, Чилоб ва Идил соҳилларигача борди. Бу юриш натижасида Тўхтамишхоннинг бутун Русия ва шарқий Оврупони даҳшатга солиб турган катта армияси тор-мор этилиб, Олтин Ўрдадай буюк давлатнинг ҳарбий-сиёсий қудратига қақшатгич зарба берилди.

Амир Темурнинг катта қўшини ўшанда Хўжанд сувидан ўтиб, Чинос билан Порсин ўртасида кишлади. Ҳазрат соҳибқирон нега бундай қилди? Не сабабдан ҳаммани иссиқ ўрнидан қўзғатиб, қаҳратон кишни йўл-жўлда, совуқ чодир ичида қарийб икки ярим ой кун

кечиришга мажбур қилди? Ахир, шу қўшинни келаси йили баҳорда ҳам тўпласа бўларди-ку? Ўзини аямагани етмай, бошқаларни ҳам кийнади. Унинг бу одатига атрофидагилардан ҳеч ким таажжубланмай қўйган. Лашкарни чиниктириш, уни ҳар қандай шароитга — иссиққа ҳам, совуққа ҳам чидайдиган қилиб тарбиялаш ғалабага гаров, деб ҳисобларди у. Чунки бу сафар шунча одамни олиб қаёққа кетаётганини яхши биларди. Ахир, бирдан иссиқдан совуққа тушиб қолган одамнинг ахволи не кечиши ҳаммага аён-ку. У эса тумонат одамни совуқ юртларга бошлаб кетяпти. Демак, кишни йўлда кечиришдан мақсад лашкарни чиниктириш ва совуқ юртларда, совуқ пайтларда бўладиган жангларга ҳозирлик кўриш эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳарбий юришлар вақтида ҳам азиз-авлиёнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш, ўша мазор қошида ёдгорлик бўлсин деб бирор олий иморат қурдириш, уларнинг жорубкашлари, ҳофизлари ва бошқа хизматкорларига садақа улашиш одати бор эди. Бу сафар у яна ўша кишлов кунларидан бирида, Хўжандга бориб шайх Маслаҳатнинг муборак турбатини зиёрат қилди, қайтишда мутавалийнинг қўлига мазорнинг харажатлари учун деб ўн минг динор ҳадя ҳам берди.

Қиш ўрталаганда, ҳумоюн мавқаб Тошкентга кўчиб ўтди. Лекин орадан уч-тўрт кун ўтиб, ҳазрат соҳибқирон тўсатдан оғриб қолди ва қирқ кун туз татимай, кўрпаёстик қилиб ётди. «Қасални яширсанг, иситмаси ошқор қилади», деганларидай, бу сафар бунни яшириб бўлмади. Бу гап тез орада тарқалиб кетди. Лашкар орасида ҳам, халқ ўртасида ҳам ҳар хил миш-мишлар тарқалди. «Ҳазрат соҳибқирон оғирлашиб қолган эрмиш», «табиблар дардига даво тополмаётган эрмиш», «хотинлари оғзига сув томизишиб ўлтиришган эрмиш...» Арқони давлат ва умарони ҳам ваҳима босди. Бу одам пак этиб ўлиб бергудай бўлса нима бўлади? Эл-юртнинг ахволи не кечади? Тоғу тахтни кимга топширишади? Юриш у ёқда қолиб, Мовароуннахр билан Туркистон яна ўша мўғуллар босқини остида қолмасикин? Ҳамманинг кўнглида мана шу саволлар. Бирор фалокат юз бергудай бўлса, салтанат жилови албатта Умаршайхга тегади, у тирик ўғиллардан энг каттаси. Тўғри, у жасур йигит. Аммо отасидай мулоҳазали, етти ўлчаб бир кесадиган одам эмас. Аксинча, кўрс ва тез одам. Бироз жирракилиги ҳам бор. Лекин, худога шукр, кўпчилик кутган фожиа юз бермади. Тангри таолонинг инояти билан қирқ биринчи кун деганда, ҳазрат соҳибқирон кўзларини очиб қолди ва тез кун ичида

оёкка ҳам турди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ ҳам Хуросон лашкари билан келиб қолди. Икки кундан кейин ҳазрат соҳибкирон аркони давлат ва умарони кенгашга тўплади. Шу ерда баронғор ва жавонғорга, қўшиннинг гул ва қанбул, қоровул ва хировулига, қўйингки, қўшиннинг ҳар бир қисмига бошликлар тайинланди.

Шу ернинг ўзида Амир Темур амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан амирзода Шохрухни мамлакат муҳофазасига тайинлаб Самарқандга жўнатди. Амир Лаълбек билан амир Малик уғрукка мутасаддий этиб тайинланиб, амирзодалар билан бирга пойтахтга жўнатилди. Темурбек хотинларини ҳам уғрук билан Самарқандга жўнатиб юборди. Ўзи билан фақат чавандозликда ман-ман деган йигитларни доғда қолдирадиган Чўлпон Маликни олиб қолди, холос.

Ҳижрий 793 йил сафар ойининг 12-куни (1391 йил 19 январ куни) туман ва ҳазора амирлари, ҳар қайсиси ўз мурчилида, йўлга чиқдилар. Қорасомонга етганларида ёмғир аралаш қор ёға бошлади. Кечга бориб эса қор кучайди. Шу сабабдан лашкар бир-икки кун ўша манзилда туриб қолди. Амир Темур Қорасомонга келиб тушганининг эртаси унинг хузурига Тўхтамишхоннинг элчиси келди. Элчи ҳазрат соҳибкироннинг олдига хожасининг анвойи нарсалардан иборат катта тухфасини олиб келиб қўйди. Совға-салом орасида ажойиб бир шунқор, рангдор қимматбаҳо матолар, тилло тақинчоқлар ва нақдиналар бор эди. Ҳазрат соҳибкирон шунқорни шунчаки қўлга олиб кўрди, бошқа нарсаларга қараб ҳам қўймади. Элчига меҳмоннавозлик юзасидан шунчаки ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, лекин ортиқча силаб-сийпаламади. Шундай бўлса-да, элчи — у етмишларга кириб қолган кекса одам эди — ўзини йўқотиб қўймади, тиз чўкканча ҳазрат соҳибкирон олдига эмаклаб бориб чопонининг пешини кўзларига суртди, сўнг қўйнидан Тўхтамишхоннинг мактубини олиб унга узатди. Темурбекнинг назари унинг дир-дир титраб турган қўллари ва жовдираб турган кўзларига тушди-ю, раҳми келди. Еши улуғ бир одамни шу алфозга солиш тўғримикин? Унда не айб? Ҳамма гап соҳибда. Элчининг ҳам, бизларнинг ҳам шу кунларга қолиб турганимизга ўша Тўхтамишхон сабабчи. Сўнг Темурбек қаторда ўлтирган амир Бердибекка кўзи билан имо қилди. Бердибек даст ўрнидан турди-да, элчининг қўлтиғидан олиб турғизиб қўйди. Шундан кейин сўл қўлида биринчи бўлиб ўлтирган амирзода Умаршайхга «сурил!» деб ишора қилди. Қатордаги амирлар пастга қараб хиёл сурилишди.

Тўхтамишхоннинг элчисини Умаршайх бўшатган жойга, ҳазрат соҳибқироннинг ёнгинасига келтириб ўтқиздилар. Шундан кейин Темурбек Тўхтамишхоннинг мактубини муншийи хос мавлоно Шамсиддинга узатди.

— Ўқинг, таксир, ун чиқариб ўқинг! Ҳамма эшитсун.

Муншийи хос мактубнинг катини ёзиб, ҳазрат соҳибқирон айтганларидай ун чиқариб ўқиди. Мактубда ҳазрат соҳибқироннинг шаънига айtilган узундан-узок ҳамду санолардан сўнг Тўхтамишхоннинг ҳозирда қайси мамлакатлар устидан ҳукм юргизиб турганлиги қайд этилган ва яна мана булар битилган экан: «Кўпдин бери икки ўртада ота-болалик муносабатлари давом этиб келар эрди, лекин кейинги пайтларда нодонлик ва ғурур димоғимизни фатҳ этиб, бироз йўлдин адашдик, туз-намаклик ҳаққига хиёнат қилдик. Оқибати эрса хайрли бўлмади. Икки орани ишончсизлик ва ёвлашиш пардаси коплади. Шу ужурда қилмишимиздин пушаймонлик тортиб турурмиз. Худо шоҳид, бундин буёғига ҳад доирасидин чиқмасмуз, итоат ва хизматкорлик макомида турурмиз, албатта. Ҳазрат соҳибқиронга банда эрурмиз, ҳар қандай фармонлариға бўйин эгурмиз. Шу боис отифат ва иноятларини биз бандаларидин дариг тутмай, онинг густоҳлик ва жарималари устиға афв чизигини тортсалар». Ўртага жимлик чўкди. Ҳамманинг кўзи Амир Темурда. Унинг ҳукмини орзикиб кутадилар. Қани у нима дер экан? Тўхтамишнинг бунақа гапларини кўп эшитишган. Қачонгача бу мунофиқ бизни лакиллашиб келади?! Кўпчиликнинг кўнглидагини Темурбек пайқаб ўлтирган эди, хиёл ўтиб аҳли мажлисга муружаат қилди:

— Тўхтамишхон уч-тўрт бор Урусхон ва унинг фарзандларидин мағлуб бўлиб, ҳузуримизға қочиб келди. Биз они сафар сийлаб, химоямиз остиға олдик. Охири қурол ва аскар бирлан бориб Оқ Ўрда тахтини олиб ҳам бердик. Хўш, у бу яхшилик бадалиға нима бирлан жавоб қилди? Биз Мовароуннаҳрда бўлмоғон пайтларимизда Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни босди, хоразмлик сўфизодалар ва Мўғулистон ҳукмдорлари бирлан тил бириктириб, тожу тахтимизға қасд қилди. Ота-болалик, туз-намак ҳаққини ёвлик ва душманликка алмаштирди. Масалан, биз Эронзаминға, Форс бирлан Ирок фатҳи деб лашкар чекканимизда у исён кўтарди. Мовароуннаҳрга лашкар йўлладиким, токи мамлакат ҳудудлари ва вилоятларини хароб қилсун. Ва сўнгра биз Мўғулистонда эрканлигимиздин фойдаланиб, яна Мовароуннаҳрга бостириб кирди, қўшинининг илғор қисми эрса Дизакқача етиб борди.

Орани очик қилиб олиш учун қарши қўшин тортғонимизда эрса очик савалашишдан қочиб, қўшинимиз қорасини кўриши бирлан, Дашти кипчок ичкарисига чекинди. Ҳозир яна узрхоҳлик қилиб турибдур. Хўш, унга ишониб бўлурмикан энди? Йўқ, албатта. Энди унга ишониб бўлмас! Бу сафар орани очик қилиб олиш даркор. Шунга аҳд қилғонмиз ва шу боис юришни давом эттирурмиз.

У ўлтирганларга яна бир бор разм солди. Хамма «ихтиёр ўзларида», деб унинг оғзига қараб ўлтирарди. Фақат элчининг юз-кўзида қўрқув ва саросима аломатлари. Темурбек буни сезди. Машаққатли юриш, ортиқча қон тўкишга ҳожат бормикин? Балки Тўхтамишнинг узрхоҳлиги охиргисидир. Сулҳ тузган дурустдир? Амир Темур элчига хайрихоҳона қараб деди:

— Агар Тўхтамишхон ҳақиқатан ҳам сулҳга тарафдор экан, Алибекни ҳузуримизга юборсун, токи у бирлан маслаҳатлашуб нимаки лозим бўлса, шуни қилсак.

Алибек Жўчи улусининг бообрў ва нуфузли амирларидан эди. Бу ерда Амир Темур шуни назарда тутди. Амир Темурнинг гапларини хамма маъқуллади. Ҳатто элчи ҳам бош ирғитиб унга қўшилди.

Уша кун и кечқурун Тўхтамишхоннинг элчиси шарафига кичиккина зиёфат берилди, унга кимхоб чопон кийдирилди, элчининг ҳамроҳлари ҳам ўзига яраша сийланди. Ҳамроҳларига қайтишга ижозат берилди-ю, лекин элчининг ўзини Темурбек олиб қолди. Бу табиий бир ҳол, албатта. Муқобил тарафнинг таклифи инobatга олинмай, ўртада уруш бўлиш эҳтимоли туғилиб турган бир пайтда одатда шундай қилинади, яъни муқобил тарафнинг элчиси тутиб қолинади.

Ҳазрат сохибқирон амир Алибекни кутиб яна бир ҳафта Қорасомонда турди. Лекин Тўхтамишхондан дарак бўлмади...

Тўхтамишхон бор гапни элчининг ҳамроҳларидан эшитди. Бирок Амир Темур ҳузурига Алибекни ҳам, бошқасини ҳам жўнатмади. Демак, икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида уруш бўлиши муқаррар. Буни Амир Темур тушунди. Хижрий 793 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида (1391 йил 21 феврал кун) қўшинлар Қорасомондан йўлга чиқдилар ва Ясси, Қорачиқ ва Саброндан ўтиб, икки-уч ҳафта кипқизил чўл ичида юрдилар. Совуқ ва сувсизлик ҳамманинг тинкасини қуритди. Ниҳоят, кўп азобу уқубатлар чекиб йўл юрганларидан кейин раби ул-охирнинг биринчи кун и (1391 йил март ойининг саккизинчи кун и) Сарик узенга

етиб олдилар. Шу ерда сув бор экан, лашкар ҳам, чорполар ҳам сероб бўлишди. Лекин ўша куни кечкурун қаёқдандир сел келиб одамлар ва айникса, чорполарга анча ташвиш туғдирди. Шу сабабдан Сарик узенда уч-тўрт кун туриб қолдилар. Шу ерда Идику ўзбекнинг икки навқари Тўхта-мишхон тарафга кочиб кетди.

Яна ўша чўлу биёбонлар бўйлаб йигирма кун юрдилар ва раби ул-охир оиннинг йигирма биринчи куни (1391 йил 29 март) Кичик тоғ деган ерга етиб бордилар, сўнг у ердан кўчиб, икки кеча-кундуз деганда, раби ул-охирнинг йигирма учинчисида (1391 йил 1 апрел куни) машҳур Улуғ тоққа етиб бордилар ва тоғ этагига чодир тикиб, ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси куни эрталаб Темурбек мулозимлари ва амирларидан баъзилари ҳамроҳлигида лашкаргоҳ атрофини айланиб, нонуштадан кейин эса тоғ тепасига кўтарилдилар. У ердан теварак-атроф қафтдай кўринарди. Атроф ям-яшил, у ер, бу ерда лолакизғалдоқ тўп-тўп бўлиб очилиб ётибди. Худди гилам ташлаб қўйгандай. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бирмунча вақт ўша ерда ҳордиқ чиқардилар. Айланиб юриб тоғнинг энг баланд ерида икки бўйра солса бўладиган текис бир жойдан чиқиб қолдилар. Темурбек ўша майдонни узунаси ва ёнига юриб кадамлаб ўлчади, сўнг ҳамроҳларига мурожаат қилди:

— Шу ерга бирон ёдгорлик ўрнатиб, ушбу сафаримиз тарихини битиб қўйсақ, дейман. Жанобларнинг бу ҳақда фикрлари қандай?

— Кўп яхши фикр, аълоҳазрат,— деди икки қўлини кўксига қўйиб амир Сулаймоншоҳ,— ниятлари муборак бўлғай.

— Яхши ниятлари ўзларига ёр бўлғай! — деди муншийи хос мавлоно Шамсиддин.

Темурбек мана шундай катта юришларда муҳандис, сангтарош, нажжор ва бошқа касб-ҳунар соҳибларини ўзи билан бирга олиб юрарди. Чунки чўлда қудуқ ва имкони бўлса наҳр қаздириб, сув чиқарадиган, қалъа, кўприк ва сардобаларни таъмирлайдиган, ўзига маъқул тушган ерда бирон иморат қурдириб ўтадиган одати бор эди унинг. Улуғ тоғда турганда ҳам шундай бўлди. Ҳазрат соҳибкирон шу тобдаёқ сарқор билан муҳандисга шу ерда минорага ўхшаш бир иморат бунёд этишни буюрди.

— Бунга пишик гишт керак, аълоҳазрат. Уни қаердан олурмиз? — муҳандис икки букилиб қўл қовуштирди.

Темурбек унга таажжуб билан қараб қўйди? Нахотки муҳандис бўлатуриб, шунга ақли етмади?

— Ахир, тоғ тепасида турибмиз-ку, тоғ эрса тошлардин иборат, мавлоно. Харсанг тошлардин тўплатиб, сангто-рошларингизни ишга солинг. Қарабсизки, пишиқ гиштдин ҳам афзал қурилиш ашёси тап-тайёр! — Темурбек мухандисга қараб мийиғида кулиб қўйди.

Мухандис бироз хижолат чекди. Шунча тажрибага эга бўлатуриб, нега шунга акли етмади? Икки букилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди.

Шу куниёқ ишга тайин этилган амирлар ва сипоҳийлар тош ташишга, сангтарошлар эса енг шимариб, улар олиб келган харсанг тошларни тарошлашга киришдилар. Мухандис миноранинг тарhini ўша куниёқ чизиб ҳозирлади. Минора бир ҳафта деганда битди. Тошга ўйиб хат битгувчилар унинг деворига икки тилда — араб ва турк тилларида, мана бу хатни битдилар: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм! Марҳаматли ва мурувватли худовонди каримга шукрлар бўлсинким, Турон мамлакатининг султони ҳазрат Амир Темур кўрагон икки юз минг кишидан иборат кўшин бирлан Тўхтамишхонга қарши бораётиб, ҳижрий 793 йил жумоди ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни шу ердин ўтаётиб, ўзидин ёдгор бўлсин деб, ушбу минорани бунёд этдилар».

Ёдгорлик қуриб битирилган куни тамом лашкарга ош берилди. Эртаси куни у ердан кўчиб ғарбий-шимолий тарафга қараб йўлга тушдилар. Илончик сойидан ўтиб, яна бир ҳафтадан ортиқ йўл юрилгандан сўнг Она қарғавий деган бир жойга келиб тушдилар. Шу ерга келганда қийинчиликларнинг каттаси бошланди. Уч ойга мўлжаллаб олинган озик-овқат тамом бўлди, юришнинг бошланишига бўлса, мана шу Она қарғавийга келиб тушилган куни роппа-роса тўрт ой бўлди. Захирада эса жуда кам дон-дун қолган. Ўчакишгандай теварак-атрофда биронта ободон ер кўринмайди. Кўп ўтмай, қаҳатчилик бошланди. Ўрду бозорда бир бош қўйнинг баҳоси юз динорга, санги калон вазнидаги ўн олти манн буғдойнинг баҳоси ҳам юз динорга кўтарилди. Қаҳатчилик кун сайин кучайиб борди. Айникса, қўшунот, тумонот, ҳазоражот ва садажот бошлиқларини ваҳима босди. Қарийб икки юз минг кишилик катта лашкарни қандай қилиб бокиб бўлади, энди? Мана, кечадан бери анча-мунча қочоклар пайдо бўлиб қолди. Ахвол шу тарзда давом этгудай бўлса, юришнинг тақдири не бўлади? Кечқурун ўтказилган кенгашда ҳам мана шу саволлар ўртага ташланди. Ҳамманинг кайфияти бузук, факат Амир Темур, Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодирга ўхшаган бир неча амир

хотиржам эди, холос. Бу ташқаридан караганда шунака эди. Аслида эса уларни ҳам ташвишу изтироб ичдан кемираётган эди. Қисқаси, аҳвол ҳаммага равшан. Мунозара ва мубоҳисага ўрин йўқ. Аҳли мажлис бирмунча вақт бошини ҳам қилиб ўлтиришди. Ҳеч кимдан садо чикмади. Бунақа вазият Темурбекнинг ҳаётида кўп бўлган. Бундай пайтларда бор гапни ўзи айтиб қўяқоларди. Бугунги кенгаш ҳам шундай бўлди. У вазминлик билан сўз бошлади:

— Аҳвол ниҳоятда оғир, жаноблар. Орқага ҳам қайтиб бўлмайди, олдинга юришга ҳам имкон йўқ. Мушкулликдин қутулишнинг чораси битта. Бугундан эътиборан ҳеч ким ўрду ва лашкарда нон, кўмоч, тумоч, умоч, бўза ва шунга ўхшаш ун, буғдой ва арпадин пиширилатурғон таом истеъмол қилмасун, буламук бирлан кифоялансунлар.

Эртасига ун ва дондан ўзбошимчалик билан овқат тайёрламаслик ҳақида қўшин бошлиқларидан мучилка (тилхат) олинди. Ҳазрат соҳибқирон ёшлигида, Қозонхон энди тахтга ўлтирган йили бўлган қаттиқ қаҳатчиликни эслади. Ўшанда одамлар буламук ва кўкатдан тайёрланган овқатларни еб тирикчилик ўтказганлар. Темурбек ўшанда кўшнисиникида буламук пиширганларини хотирлади. Суюк, кўкимтир, тахиррок бу таомни кўп марта ўзи ҳам тотиб кўрган. Ўша эшитган-кўргани мана энди ўзига асқотди.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Баковулларга айтингиз бугундин эътиборан, то мана шу хунхор даштдин чиқиб олгунимизча, бошка овқатга ружуъ қилмасунлар. Бир фурсат фақат буламук еб кун кечиришга тўғри келадур. Йўл-йўлакай шаронти бор манзилларда, жирга қуриб шикор ҳам қилурмиз. У ерларда паррандаю даррандалар кўп...

Кенгашдан кейин ҳамма ўз чодирини ва олачуғига тарқалди. Амирлар туманлари, ҳазоралари ва садаларига етиб боришгани ҳамон баковулларини чақиртириб, ҳазрат соҳибқироннинг буламук хусусидаги амру фармонини эълон қилдилар. Буламукни кўрмаганлар кексаларга мурожаат қилдилар ва тез фурсатда ўрганиб олдилар. Буламук пишириш унча қийин эмас экан. Олти ман шаръий ун билан олтмиш коса мутр (ўт) ни қўшиб қориб туз қўшиб қайнатар эканлар. Аталага ўхшаш кўкимтир бу таом ўта тўйимли бўларкан. Ҳар бир сипоҳий бир кунда буламукдан бир коса ичиб, тирикчилик ўтказди. Ва яна чўлда нима кўп — ўт кўп. Онда-сонда

жониворларнинг тухуми ҳам учраб турарди. Иложсизликдан уни ҳам истеъмол қилиб кун кечирдилар.

Она қарғавийдан кўчиб, ҳижрий 793 йили жумоди ул-охир ойининг биринчи куни (1391 йил майнинг 6-куни) ўт-ўлан сероб бир ерга келиб тушдилар. Лашкар гўштдан ҳам кийналиб қолган эди. Бир буламук билан кун кечириб бўлмас, ҳадеб еяберган билан бора-бора жонга тегаркан. Хайриятки бу ерда оху, қавзан, ёввойи эчки кўп экан. Бир куни катта бир ўрамда жирға қуриб шикор ўтказдилар. Ўттиз-қирк минг сипоҳий беинтихо саҳрони ўраб олиб ва жар солиб у ердаги жониворларни чор атрофдан ўртага сиқиб келабошладилар. Жирға шу қадар қалин эдики, ҳатто чумчуқ ҳам унинг ичидан чиқиб кетолмасди. Хулласи қалом, ўшанда ов мўл бўлди. Чунон кўп парранда ва даррандалар сайд қилиндики, овчилар уларни орик-семизга ажратадиган бўлиб қолдилар. Семизини олиб қолиб, ориғини ташладилар. Сайёдлар ўша саҳрода охунинг жуссаси сигирдан катта бир турини учратдилар. Илгари бундайлари ҳеч кўрилмаган эди. Қисқасқа, гўшт кўпайди ва лашкар бир неча вақт парранда, оху ва эчки гўштини еб, бир қадар қувватланди.

Халқ ўртасида «бир очдан қоч, бир яланғочдан», деган нақл бор. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон Она қарғавийдан кўзгалгандан бери ўзини лашкардан бироз олиб қочиб юрди. Оқибатда, лашкарни одатдагидай суриштириш имкониятига эга бўлмади. Мана энди очлик, азоб ва ташналик орқада қолди. Лашкарнинг оз бўлса ҳам бир қадар қорни тўйди. Энди уни тафтиш қилса бўлади. Шунинг учун Амир Темур шикордан икки кун кейин лашкарни кўриқдан ўтказишга қарор қилди. Буйруққа кўра, кўшинлар худди ипга тизилган марвариддай сафга тизилдилар. Сон-саногини қиёс қилиб бўлмайдиган лашкар фавж, туман-туман бўлиб ўз мурчилларидан кўриқ бўладиган майдонга қараб юрдилар. Кўшинлар ҳазрат соҳибқирон билан амирзодаларнинг олдидан кўшин-кўшин бўлиб ўтдилар. Аввал амир Бердибекнинг тумани саодат ва иқбол билан ўтди. Кўшинлари ўтаётганда амир Бердибек ҳазрат соҳибқироннинг олдига чолиб бориб тиз чўқди ва янги амр-фармонларини бажо этишга тайёр эканлигини изҳор этди. Бердибекдан кейин амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир, Худойдод Хусайний, Шайх Темур сулдус ва бошқалар ҳам худди шу тартибда Амир Темурнинг олдидан ўтдилар. Кўриқ кечгача давом этди. Темурбек кўшинни жанговар руҳда эканлигини кўриб кўнгли тўлди. Кўриқдан сўнг амирлар ва беклар подшоҳо-

на хадялар билан сийландилар, сипоҳийларнинг ҳар бирига олти динордан укулка берилди.

Кўрикнинг эртасига, яъни ҳижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг еттинчи куни (1391 йил 12 майи) ҳазрат соҳибқирон кўшинни олиб йўлга чикди. Лашкарнинг манғулой қисмини амирзода Муҳаммад Султон бошкарди, ўн нафар номдор амир кўшини билан унинг узангисида бўлдилар.

Икки кунлик йўлдан кейин коронғу тушганда, узокдан у ер, бу ерда, тахминан олти ерда, машъала кўринди. Бу нима ўзи? Кўчманчилар айилимикин, бу? Е бўлмаса йўл устида тунаб қолган карвонми? Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглига шундай гумон келди ва жавоб истаб ёнида турган Сулаймоншоҳга қаради.

— Балким овчилардур, амирзодам, — Сулаймоншоҳ бундан бошқа жавоб тополмади.

— Билмадим-билмадим. Бу ерда бирон бошқа сир борга ўхшайдур. Буни тезлик бирлан аниқламоқ лозим.

Амирзода Муҳаммад Султон амир Икки Темурни кирк нафар эпчил йигити билан гулханлар тарафга жўнатди. Сўнг хумоюн ўрдуга одам юбориб, ҳазрат соҳибқиронни воқеадан огоҳ қилди. Кўшинлар, амирлар, беклар ва нўёнлар «иш кўрган ғажарчилар ёллансин, йўлда қаттиқ интизом ва тўла эҳтиёткорлик сақлансин!», деган буйрук олдилар.

Манғулой қисм фармонга биноан, кечаю кундуз тўла эҳтиёткорлик ила гулханларни кўздан қочирмай, йўл босдилар. Бир неча кундан кейин саҳарда унча катта бўлмаган, оқишига қараганда анча чуқур бир дарёдан чиқиб қолдилар. Ғажарчи амирзода Муҳаммад Султонга мурожаат қилиб, «Бу-Тобул, аълоҳазрат», деди. Манғулой ундан кўприклар қуриб ўтди ва дарё бўйига чодир тикиб, асосий кучларнинг етиб келишини кутди. Ўша куни кечга яқин баронғор, жавонғор, гул ва бошқа қисмлар ҳам Тобул дарёси қирғоғига етиб келдилар ва шу ерга чодир тикдилар. Қечқурунлари яна гулханлар кўриниб турди. Лекин бу сафар сал яқинроқдан ва кўпроқ бўлиб кўринди. Амирзода Муҳаммад Султон тафтиш қилиш учун ўша тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровул ўн етти ерга гулханлар ёкилгани, лекин унинг ёнида бирон тирик жон кўринмаганини айтиб келди. Амирзода бундан соҳибқиронни ҳам огоҳлантирди. Амир Темур бошда таажжубланди, кейин Тўхтамишхон чалғитиш учун шундай қилаётганини билди. Беш-олти қария ва хотин-халажни гулхан

атрофида ўтказиб қўйиб, ўзи бошқа тарафга қараб кетмадимикин? Аллақачон айланиб ўтиб, орқа тарафимизга ўтиб олгандир, балким? Агар шундай бўлганда хировул ёки қоровул бундан хабар топган бўларди, аммо улардан дарак йўқ. Нима бўлганда ҳам хушёр бўлган яхши.

Амир Темур дарҳол қўшинларга чопар юбориб, амирларни воқеадан хабардор қилди. «Яна бирон ерда олов ёқилмасун, теварак-атрофда қоровуллар кўпайтирилсун!», деган буйруқ ҳам юборилди.

Амир Темурнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Буни Тобул соҳилига келиб тушганларидан кейин пайқадилар. Муҳаммад Султон шу яқин атрофдаги дов-дарахтни кестириб, иккита кўприк қурдириб дарёдан ўтган ва асосий қисмларнинг ўтиши учун керак бўлади, деб уларни бутун қолдирган эди. Аммо кўприклар бузиб юборилган эди. Бу, шубҳасиз душманнинг иши. Бундан чиқди душман яқин ўртага пистирмалар қўйган. Шу ерда Темурбекнинг кўнглига дахшатли бир фикр келди. Тўхтамишхон қўйни чор атрофдан қўрага ҳайдаб бораётган чўпонлардай, уни чор-атрофдан ўраб, аввалдан белгилаб қўйилган бирон пайкалга ҳайдаб келмаётибдими экан? Ортиқча ўйлаб ўлтиришга вақт йўқ. Шу сабабдан яна таваккалчилигига борди. «Бўлар иш бўлди, иложини топиб дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиш зарур. Нима бўлса ҳам лашкар бир ерда бўлгани маъқул. Буёғи яратганнинг ўзига омонат». Шу пайт унинг икки қўлтиғида турган амир Мубашшир билан Икки Темур ҳам ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан кечаётган ташвишли ўйни сезиб турган эдилар, лекин сўрашга ботинолмадилар. Амирларнинг кўнглига келган фикрни Амир Темур ҳам пайкаб, ўйлаганларини уларга баён қилди. Амирлар бош ирғаб унинг гапларига рози бўлдилар.

— Фикрингиз тўғри, аълоҳазрат,— деди амир Икки Темур,— «бўлинганни бўри ер», деб бежиз айтишмағон.

— Ҳаммамиз бир ерда бўлғонимиз маъқул,— қўшиб қўйди амир Мубашшир.

— Ундай бўлса, жаноблар, зудлик бирлан кўприкларни тиклайлик.

Ҳазрат соҳибқироннинг бу сўзлари ҳар иккала амир учун буйруқ ўрнида бўлди. Улар эртаси куни кечгача дарахт кесиб кўприк қуриш билан банд бўлдилар. Учинчи куни лашкар эсон-омон ўша кўприкдан ўтиб олди ва манғулой қисм атрофида лашкаргоҳ қурди. Шундан кейин чор атрофга забонгирлар юборилди. Улар икки кеча-

кундуз хаммаёкни тинтиб, одамдан асар топмадилар. Факат у ер, бу ерда гулхан изи: тўдаланиб ётган кул, ярим-ёрти ёнган ўтин ва тўнкалар қолдиғи. Демак, ёғий аллақачон бу ерларни тарк этган. Аммо соҳибқирон бунга тўла ишонмади. Кўзи пишган амирлардан Шайх Довуд туркманни чакиртириб, бу муҳим ишни унга топширди. У бир гуруҳ баҳодир йигитлар билан бориб, кечки пайт ўрмон сал сийраклашган ерда бир тўп олачуқ устидан чиқиб қолди. Олачуқлардан бирини, сал четроқдагисини, кечаси билан кузатиб чиқдилар. Саҳар пайти барваста бир одам меш кўтариб олачуқдан чиқиб кун чиқиш тарафга юрди ва тез орада кўздан ғойиб бўлди. Меш кўтарганига қараганда, у сувга чиқди. Шу яқин орада кўл ёки булок бўлса керак-да. Шайх Довуд унинг йўлига пистирма қўйди. Кўп фурсат ўтмай, дарахтлар орқасидан мешини орқалаб ўша одам чиқиб келди. Уни Шайх Довуднинг йигитлари тутиб олишди, бошига қоп ташлаб, қўлларини орқасига боғлашди-да, бошлиқларининг олдига ҳайдаб келишди. Асир ўрта ёшлардаги, новча, кўса одам экан. Шайх Довуд уни оёғини ерга текизмай, олий ўрдуга етказди.

Амир Темур саройида жорий этилган урф-одатга кўра, асир билан иложи борица хуш муомалада бўлардилар: аввал олдига дастурхон ёзиб, таом беришар, сўнг сўроқ қилардилар. Факат қайсарлик қилиб сўроққа жавоб беришдан бош тортса ёки ёлғон гапиргундай бўлса, итобга олинарди. Шунинг учун кўсани додхоҳнинг чодирига олиб киришлари билан, ўтқизиб олдига дастурхон ёздилар. Лекин кўса дастурхонга қўл узатмади, дир-дир титраб ўлтираверди. Балким, тўрда, бекасам тўшак устида, лўла болишга ёнбошлаб ётган улуғ сифат одамнинг салобати босгандир, уни. Додхоҳ суҳбатга тортмоқчи бўлди:

— Кимсиз, биродар, қайси хон ёки султонга табаа бўласиз?

Кўса илгаригидан ҳам баттар кўрқиб, титроғи янада кучайди. Тили калимага келмай қолди.

— Ме...н, шу...н...дай...

Додхоҳ ўзини тутолмай қолди:

— Кўриб турибмен, бек эрмасиз. Оддий бир фукаросиз. Мен факат кимга табаалигингизни билмоқчимен, холос.

Лекин, барибир, бўлмади. Кўсани баттар кўрқув босди, титроғи кучайиб, лаби-лабига тегмай қақраб қолди. Додхоҳ ундан кўп нарсаларни билиб олмоқчи, бу қанча тез бўлса шунча яхши эди. У дуруст жавоб беролмагач, ёнида

ўлтирган Шайх Довудга «олиб чиқинг уни», деб ишора қилди.

Шайх Довуд асирни ўзининг чодирига олиб борди ва шундай кираверишга елкасидан ниқтаб ўтқизди. Кўса унинг важоҳатини кўриб, кўркуви мингчандон кучайди, жонидан умидини узди. У дир-дир титрар, кўзларидан илтижо ва ёлвориш аломатлари сезилиб турарди. Шайх Довуд бўлса унга дўк-пўписа қилакетди:

— Нима, тил-забонингни еб қўйганмисен, баттол! Нега индамай бакрайиб турасен?

Асирнинг титроғи жадаллашди. Ўзини Шайх Довуднинг оёқларига отиб, ялиниб-ёлвора кетди:

— Ў...Ў...л...др...ма, ет...ти...бо...ла...м...

— Гапирсанг гапирганинг, бўлмаса ўша етти боланг етим қолади,— дея Шайх Довуд пўписа қилганча шитоб билан қиличини кинидан суғурди.

Асир унинг оёқларига яна ҳам маҳкамроқ чирмашиб олди. «Энди ҳаммаси тамом, ўлдим», деди у ичида ва ҳаётидан умидини узди. Кўз олдидан болалари ўтди, сўнг бир зумда ўзидан кетди. Лекин Шайх Довуд уни ўлдирмади. Ўлдиролмасди ҳам. Чунки Темурбекнинг амри бунақа эмас. Буни кечирмайди у. Шайх Довуд бўшаб тезда ховридан тушди, қиличини ғилофига солди ва хизматкорнинг ёрдами билан оёғини асирнинг қўлларидан бўшатиб, чодирдан чиқди.

Асир бирмунча вақтдан кейин ўзига келди. У қора терга ботиб, бўлари-бўлган эди. Ўзини тирик кўриб, яратганга шукр қилди. Шу пайт чодирга хизматкор кириб келди ва қўлтиғидаги дастурхонни асирнинг олдига ёзди. Дастурхонга иккита кўмач ва пишлоқ ўралган эди. Кейин ташқарига чиқиб бир қумғон чой олиб кирди. Сўнг, қўйнидан яна бир аёқни олди ва чой тўлатиб асирга узатди.

— Ол, биродар, тамадди қилиб ол! Нонушта ҳам қилмагандирсен, ҳали?

Асир апил-тапил хизматкорнинг қўлидан чойни олди, лекин ичолмади. Шайх Довуднинг хизматкори унга далда берди.

Ўзингни бос, ич, биродар, бўлмаса оч қоласен. Кўркма, ҳазрат соҳибқирон одил подшоҳ. Бехуда қон тўкмай-дурлар. Айтганини қилсанг, жонинг омон қоладур. Ва яна сийлов ҳам оласен. Қайсарлик қилма, билганингни яширмай айт.

Асир унга ялт этиб нигоҳ ташлади. Наҳотки унинг

гаплари рост бўлса? Ҳақиқатан ҳам ўлдиришмасмикин? У Шайх Довуд хизматкорининг кўзларига тикилди.

— Гапим рост, биродар. Кўрган-билганингни, эшитган-уққанингни айт. Худо шоҳид, сени ҳеч ким хафа қилмайди.

Чойдан кейин Шайх Довуднинг ижозати билан хизматкори асирни ўзининг чодирига олиб кетди. Улар — асир билан мулозим, охири тил топишиб кетишди. Эртаси куни асир кўрган-билганини яширмай аввал мулозимга, кейин Шайх Довудга айтиб берди. Унинг сўзларига қараганда, ўн икки олачук элу қавмидан ажралиб бир ойдан бери ўша ерда истикомат қилар, лекин Тўхтамишхондан мутлақо хабари йўқ экан. «Уч-тўрт кун бўлди,— деб сўзида давом этди асир, жубба кийган ўн чоғлик суворий бизнинг айилдан сал нарироққа келиб ўрнашдилар. Тўхтамишхоннинг ахvoli балким ўшаларга аёнду». Шайх Довуд бу гапни ўша заҳотиёк ҳазрат соҳибкироннинг арзига етказди. Амир Темур ўша ўн отликни тутиб келишни Қуморий баҳодирга топширди. Халиги асир унга ғажарчи бўлиб борди. Лекин бу иш осонгина ҳал бўлмади. Отлиқлар қилич яланғочлаб қаршилиқ кўрсатдилар. Улардан тўрт киши ўлди, қолганларини эса бандга олиб, олий ўрдуга олиб келдилар. Қуморий баҳодир ҳам талофат кўрди. Бир йнгити ўлиб, тўрттаси заҳмдор бўлди.

Тўхтамишхоннинг қаерда эканини Темурбек ўша асир олинган суворийларидан билди. У аллақачон Ейик дарёсининг нариги тарафига ўтиб кетган экан. Амир Темур вақтни ўтқизмай, кўшинни олиб унинг изидан тушди ва маҳалаларни ўтиб, ҳижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг 24-куни (1391 йилнинг 29 майи) Ейикнинг сўл соҳилига бориб тушдилар. Шу ерда Темурбек манғулой ва ғулга беркитилган ғажарчиларни чақиртириб улардан кечувларни сўраб-суриштирди. Ғулга беркитилган ғажарчи шу атрофда, дарёнинг уч ерида кечув борлигини айтди. Уларнинг бири Айғир ёл, иккинчиси-Буркажот, учинчиси-Ҳиймакжот аталар экан. Хўш, уларнинг қайси биридан ўтган маъкул? Биронтасидан ҳам. Аслида хушёр Темурбек кечувларнинг биронтасини ҳам маъкул топмади. Чунки ёғий, шубҳасиз, уларнинг ҳар бири теварагига пистирма қўйган.

Тўхтамишхон, шубҳасиз Амир Темурнинг Ейик бўйида пайдо бўлганидан хабардор эди. Шунинг учун Темурбек бошқача йўл тутди. Ўзини чекинган кўрсатиб, кўшинни орқага бурди ва тахминан бир фарсах масофани босиб ўтиб, уни шимол тарафга, дарёнинг юқори оқими тарафга

бурди ва кутилмаган ердан дарёнинг ўнг соҳилига ўтиб олди. Қўшин олти кунлик йўлдан кейин Самара дарёсига етди. Шу пайт илғорлаб кетган қоровул қисмлардан хабар олинди. Улар йўллаган хабардан маълум бўлишича, теварак-атрофда душман аскарларнинг ғала-ғовури эшитилган. Шунга қараганда, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам яқин-орада, деб тахмин қилинган. Шу пайт Муҳаммад Султоннинг йигитлари Тўхтамишхоннинг бир одамини тутиб олган экан, уни хумоюн ўрдуга олиб келиб қолдилар. У ҳазрат соҳибқиронга «Тўхтамишхоннинг эли яқиндагина шу ерда эди, шарпаларингизни сезиб, бу ердан кўчди», деди. Лекин унинг қайси тарафга кўчиб кетганини айтмади. Охири тавочининг одамлари уни қаттиқ итобга олдилар. Шунда у Тўхтамишхоннинг турган жойини айтиб берди. Борди-ю, унинг гапи тўғри бўлса, Тўхтамишхон узоққа кетмаган, шу атрофда. Темурбекнинг қўшинларни тез-тез огоҳлантириб турадиган одати бор эди. Яна чопар юбориб, «хеч ким ўз даҳаси, садаси, ҳазораси, туманидан узоқлашмасун, йўлда кечалари асло ўт ёқилмасун», деб огоҳлантирди ҳаммани.

Ражаб ойининг биринчисида (1391 йил 4 июн куни) тонгла лашкар зўр тартиб ва эҳтиёткорликни сақлаган ҳолда йўлга чиқди ва икки-уч манзил йўл босиб ўтилгач, Айбак дарёсига етдилар ва кўприк қуриб ундан ўтдилар. Фармони олийга биноан, кўприкдан аввал манғулой билан ғул ўтди. Баронғор билан жавонғор ва бошқа қисмлар дарёни ўз рўбарўсидан кечиб ўтдилар. Қўшинлар ўтиб бўлгач, теварак-атрофга юборилган забонгирлар душманнинг уч одамини тутиб келдилар. Улар ҳазрат соҳибқиронга кўп нарсаларни, хусусан уч муҳим гапни айтиб бердилар. Биринчиси, юриш аввалида, қўшинлар Қорасомонда турган пайтда, қочиб бориб Тўхтамишхоннинг хизматига кирган Идику ўзбекнинг икки навқари Амир Темур қўшинининг умумий аҳволи ҳақида унга ҳамма гапни айтиб берибди. Иккинчиси, Тўхтамишхон айни шу дамда Қирққўлда, лашкар тўплаш билан банд эрмиш. Ва ниҳоят учинчиси, ўшанда Тўхтамишхон Ёйикнинг ҳар уччала кечуви қаршисида ҳақиқатан ҳам пистирмалар қўйган экан. Ҳа, энди ҳаммаси равшан. Энг муҳими, Тўхтамишхоннинг қаердалиги маълум бўлди.

Тўхтамишхон билан бўладиган ҳаёт-мамот уруши яқинлашиб қолган эди. Шунинг учун Темурбек яна бир бор қўшиннинг умумий аҳволини тафтишдан ўтказди, амирлар билан бекларнинг ҳам, оддий сипоҳийнинг ҳам кўнглини олди. Амирларга турли-туман хадялар ва суюрғоллар

берди, баъзиларининг мартабасини кўтарди. Оддий аскарларга укулкалар улашди. Шундан кейин кўшинлар тартиб ва эҳтиёткорлик билан Тўхтамишхоннинг ўрдаси сари юзландилар. Юришнинг иккинчи куни катта ботқоқликни айланиб ўтдилар. Шу ерда хабаргирлар ёғий хусусида янги маълумот олиб келишди. Бунга кўра, Тўхтамишхон юз кўшин бўлиб урушга шайланиб турган эмиш. Захирада ҳам катта кучларни саклаб қўйибди. Бу ўта муҳим маълумот эди. Амир Темур душманнинг ҳарбий қудрати ҳақида етарли таассуротга эга бўлди.

Учинчи куни узокдан душманнинг қораси кўриниб қолди. Йўл-йўлакай қоровул қисмларнинг тўкнашувлари бошланди. Икки тараф ҳам қурбонлар бера бошладилар. Ана шу тўкнашувлардан бирида зафар асар лашкарнинг амирларидан Икки Темур, Ҳарий Малик, Рамазонхўжа ва Муҳаммад барлослар шаҳид бўлдилар.

Ҳар икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги ҳал қилувчи жанг ҳижрий 793 йил ражаб ойининг 11-куни (1391 йил 14 июн) Идил дарёсининг ўнг соҳилида, ҳозирги Самара билан Чистопол орасида жойлашган Қундузча деган ерда бўлди. Амир Темур бу жангга пухта тайёргарлик кўрди. Лашкарни аввалларда тажрибада кўрилмаган тартиб билан сафга тизди. Маълумки, илгари кўшиннинг марказ қисми етарли даражада мустаҳкамланмаган эди. Қанотларда ҳам, чаноҳ ва қоровул қисмлардан бошқа ёрдамчи куч йўқ эди. Душман катта куч тўплаб, қўл (корпус) ёки қанотлардан бирини синдирар, лашкар орқасига ўтиб олиб, кўшинга катта ташвишлар туғдирар эди. Амир Темур бу сафар кўшиннинг марказ қисмини етти қўлдан иборат қилиб тузди, қанотлар ҳам мустаҳкамланди. Бу билан душманнинг бирон ердан ёриб ўтишининг олди олинди. Қисқаси, Қундузчада бўлган жангда Амир Темурнинг кўшини мана бундай тартибда тузилди: Марказда Амир Темурнинг шахсий қўли турди. Унга амир Сулаймоншоҳ бошчи этиб тайинланди. Ундан кейин амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган қўл, сўнг катта амирлар бошчилигида яна бешта қўл қўйилди. Буларнинг ҳаммаси шахсан ҳазрат соҳибқиронга бўйсундирилди. Қўшиннинг сўл қанотига амирзода Умаршайх, ўнг қанотига амирзода Мироншоҳ тайинландилар. Сўл қанотнинг қанбулига амир Бердибек, ўнг қанот қанбулига эса амир Ҳожи Сайфиддин қўйилди. Қўлларнинг орқасига йигирма кўшиндан иборат захира билан ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари жойлашдилар. Унинг орқасидан ҳировул ва қоровул қисмлар ўрин олдилар.

Хулласи қалом, бош қўлдагилар, баронғор ва жавонғор амирлари садажот, ҳазоражот, тумонот ва кўшинотлари билан ўз мурчилларида туриб мукаммал ясол туздилар. Олдинга қўйилган пиёда қисмлар ўзларини чирлар билан тўшиб, жангга шай турдилар.

Тўхтамишхон ҳам кўшинларини ўз ўрнида ясолга тизди, қалб, баронғор, жавонғор ва чаноҳларни Жўчи нажод хонзодалар билан беади: Тоштемир ўғлон, Бекёрик ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Бекпўлод ўғлон, Али ўғлон, Жунаид ўғлон; катта амирлардан: Али Ясовурий, Сулаймон кўнғирот, Наврўз кўнғирот, Урусчик киёт, Идику ўзбекнинг оғаси Исабек манғит, Ҳасанбек сарой, Кўка Буғо, Еғлик баҳрин...

Қуёш ҳали тулув қилмасдан карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик нағораларнинг хуруши осмону фалакни ларзага келтирди. Шундан кейин ҳар иккала тарафнинг аскарлари бир-бирлари устига шер бўлиб ташландилар. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотида турган амир Ҳожи Сайфиддин биринчи бўлиб қилич яланғочлади ва қўл остидаги туман билан Тўхтамишхоннинг сўл қанотига ташланди. Унинг кетидан бошқалар ҳам хужумга ўтдилар. Жанг қизғин бир паллага кирганда Тўхтамишхоннинг бир неча кўшини унинг орқа тарафига ўтиб олмакчи бўлди. Лекин, Жаҳоншоҳ баҳодир буни кузатиб турган экан, чаноҳдан унинг қаршисига отилиб чиқиб йўлини тўсди. Чаноҳлардан бирида турган Кулинчоқ баҳодир ҳам суворийлари билан ҳамла қилиб, қаршисида турган душманнинг яна бир кўшинини дафъ қилди. Ўнг қанотда турган амирзода Мироншоҳ билан қўли бузургдан Муҳаммад Султон душманнинг марказ қисмига ташландилар ва уни чекинишга мажбур қилдилар. Сўл қанотда ҳам муваффақиятга эришилди. Амирзода Умаршайх душманнинг ўнг қанотини синдирди. Бошқа қисмларда ҳам темурийларнинг кўшини устунликка эришди. Айниқса Усмон баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Худойод Ҳусайний бошлиқ бўлган кўшинлар обдор тигларини душман қони билан суғориб, сабот-матонат намуналарини кўрсатдилар.

Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқирон кўшинининг жалолати, ўз лашкарининг эса қувватсизлигини мушоҳада қилиб кўриб, курашни давом эттиришга бошқа журъат этмади. Лекин Темурбекка шу ерда фириб бериб, уни доғда қолдирмокчи бўлди. Шу мақсадда унинг рўбарўсидан қайтиб, сўл қанотда турган амирзода Умаршайх кўшинларига ташланди. Лекин аксига олиб, бу ерда ҳам унинг иши юришмади. Мирзо Умаршайх унинг зўр шиддат билан

қилган хужумини қайтарди. Сўнгра Тўхтамишхон у ердан ҳам кўчиб, Шайх Темур баҳодир сулдус хазораси устига ташланди. Бошда улар Тўхтамишхоннинг аскарларини тирборон қилиб, уларнинг шиддат билан бошлаган хужумини тўхтатишга муваффақ бўлдилар. Аммо барибир уларни дафъ қилолмадилар, чунки кучлар тенг эмас эди. Охир ул-окибат, Олтин ўрдаликларнинг қўли баланд келиб, Шайх Али баҳодир ва сулдуслар мурчилларини ташлаб, чекинишга мажбур бўлдилар. Бунинг окибати яхши бўлмади — душман амирзода Умаршайх кўшинларининг орқа тарафига ўтиб олди. Темурбек кўшинининг сўл қаноти қуршов хавфи остида қолди. Тўхтамишхон билан Бекёрик ўғлон икки тарафдан хужум бошласалар, бу кўшинларнинг ахволи не кечишини англаш мушкул эмас эди. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топиши билан заҳирада турган аскардан ўн кўшинни ажратиб олиб, Тўхтамишхоннинг орқа тарафига юборди. Умаршайх ҳам ўз вақтида кўшинларнинг бир қисмини Тўхтамишхоннинг муқобилига буришга улгурган эди. Охири Тўхтамишхон ўзи қуршовга тушиб қолиш хавфи остида қолди. «Бахту омад кетгач, шунақа бўларкан, ўзи» — деди у ичиди ва бахтсизлик юз бермасдан аввал бунинг олдини олишга қарор қилди ва сабот оёғини чекиниш водийсига кўйди.

Тўхтамишхоннинг қочгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида теваарак-атрофга тарқалди. Бундан унинг амирлари, беклари, нўёнлари ҳам воқиф бўлдилар, лашкар орасида саросима ва умидсизлик бошланди. Кўп ўтмай, улар ҳам чекинишни ихтиёр қилдилар. Бу ҳазрат соҳибқироннинг тўла ғалабаси эди. Лекин Амир Темур лашкарнинг бир қисмини кичик-кичик гуруҳларга бўлиб, ёғийни таъқиб қилиш учун юборди.

Бу уруш қарийб ўн бир ой давом этди.

Шу ерда бир пайтлар Тўхтамишхондан қочиб келиб, кўпдан ҳазрат соҳибқироннинг узангисида юрган Жўчи нажд хонзодалар: Кунча ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон ва улуснинг кўзга кўринган умароларидан Идику ўзбек ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, оёғига йиқилдилар. Улар орасида ёши улуғи бўлмиш Идику ўзбек ҳазрат соҳибқиронга илтижо қилди:

— Кўп яхшиликларингизни кўрдик, аълоҳазрат. Мана энди Тўхтамишни дафъ этиб, Жўчи улусига ҳам эмну омонлик бағишладингиз. Биз уччаламиз элу аймоғимиз бирлан бир умрга хизматингизда камарбаста бўлурмиз. Ҳамиша сизнинг амру фармонингизда бўлурмиз, иншо-олло.

Темурбек Идикубийнинг тилёғламачилик қилиб турганини пайқади. «Ха, Сулаймон ўлиб девлар қутулди. Энди сенларга улус керак. Жўчи улуснинг фармонбадорлиги керак», деди у ичида, лекин ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди.

— Садоқатингиз хусусида иштибоҳимиз йўқ, жаноблар. Жўчи улуснинг инон-ихтиёри бундин буёғига сизларнинг ихтиёрингизда бўлғай.

— Қуллук, аълоҳазрат! — дея аввал Идикубий, сўнг Кунча ўғлон билан Темур Қутлуғ эмаклаб бориб, ҳазрат соҳибкироннинг пешини юзларига суртдилар.

Амир Темур «яна қандай гапларинг бор?» — дегандай уларнинг кўзларига тикилди. Идику ўзбек айнан шуни кутиб турган экан, шоша-пиша гапира кетди:

— Агар ижозати олий бўлса, ҳар биримиз ўз юрти-мизга боруб, эл-улусни интизомга келтурсак, сўнг, зарур бўлиб қолгонда, лашкар бирлан келиб хизматингизда бўлурмиз.

Темурбек уччаласининг муддаосини бошдан билиб турган эди. «Эл-улусини тинч идора қилиб ўлтирсалару, нур устига аъло нур, ишқилиб Тўхтамишга ўхшаб иш тутмасалар, бас», — деди у ўз-ўзига ва уларнинг илтимосини инобатга олди. Қайтишларида уларнинг шарафига махсус тўй бериб, ҳар бирини зар чопон, мурассаъ камар, наслдор от ва бошқа анвойи ҳадялар билан сийлади. Улар жўнашаётиб, «Тўхтамиш ўғлон ҳали бир ёқлик бўлгани йўқ, биз, албатта, тез орада лашкар йиғиб келурмиз», деб ваъда бердилар. Бирок, Идику ўзбек билан Темур Қутлуғ қайтиб келишмади. Фақат Кунча ўғлон аҳдида туриб, ҳазрат соҳибкирон Уртубада турганда хизматига етишди. Барибир, у ҳам аҳдида турмади. Зафар асар лашкар қайтишда Ёйикдан ўтганда Кунча ўғлон бир кечада ғойиб бўлди.

Тўхтамиш мағлубиятга учраб, Қундузчадан чекингандан кейин ҳазрат соҳибкироннинг қутлуғ мавкаби Идил бўйидаги Уртуба мавзеёига келиб тушди. Кўп ўтмай, Тўхтамишни қувиб кетган кўшинлар ҳам қайтишиб, шу ерда жам бўлдилар. Улар беҳисоб ўлжа билан қайтдилар. Тарихий манбаъларнинг гувоҳлик беришича, ҳуоюн ўрдуга шу қадар кўп от, туя, сигир ва кўй-эчки йиғилдики, улар тақсим этилгандан сўнг ҳамма-умаро ҳам, лашкар ҳам бирпасда ғаний бўлди. Асирлар ҳам кўп эди. Улар орасида канизаклар ва алп қомат ғуломлар ҳам бор. Шулардан 5000 таси ҳазрат соҳибкирон улушига тегди.

Уртуба хушхаво ва тароватли бир манзилгоҳ экан. Амир Темур ушбу беҳишт ойн ерда йигирма олти кун турди. Деярли ҳар куни базми жамшидлар бўлди. Сертакаллум соқийлар, хушовоз ва нағма андоз со-зандалару хонандалар базмларга жон бағишлаб, ҳам-манинг чанок кўнглини сел қилдилар, Ҳазрат соҳибқирон ўша кунлари тамом лашқарни анвойи инъомлар билан сийлади, урушда ўзини кўрсатган амир ва бекларнинг мартабасини кўтарди. Улардан баъзилари тархонлик мартабасига сазовор бўлдилар.

Тўхтамишхон устидан қозонилган бу ғалабанинг тарихдаги роли бениҳоя катта бўлди. Агар бундан бир йил муқаддам Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Қамариддин устидан қозонилган ғалаба Темур давлатининг Мўғулистон устидан сиёсий таъсирини кучайтирган бўлса, 1391 йили Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учратилиши Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирди. Шундан кейин у бирнеча йил қаддини ростлолмади. Энг муҳими, Тўхтамиш энди Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудларидан ғарбга, Идилнинг нариги тарафига суриб юборилди. Мўғулистон билан Жўчи улуси устидан қозонилган ғалабалардан сўнг Мовароуннаҳр ва Туркистон аҳли бу икки қудратли давлатнинг кўпдан бери давом этиб келаётган таҳдидидан қутулди. Темур давлатининг шарқий, шимолий ва ғарбий ҳудудлари хавф-хатардан холи бўлди.

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ

Зулқаъда ойининг ўрталарида (1391 йил 15 октябрда) зафар байроқли лашкар эсон-омон Ўтрорга келиб кўнди. Шу ернинг ўзида амирзода Мироншоҳга ўз улуси Хуросонга қайтишга ижозат берилди. Чунки яқин орада Эрон билан Ироқ устига қилинадиган ҳарбий юриш муносабати билан амирзоданинг у ерда қиладиган муҳим юмушлари бор эди. Ҳазрат соқибқирон ҳам, ҳали юқорида айтилган сабабларга кўра, бу ерда кўп вақт қолмади. Одамлар ва чорполарга бир-икки кун дам берилгандан кейин ўзлари ҳам Ўтрордан Самарқанд сари юзландилар. Ҳижрий 794 йилнинг муҳаррам ойида (1391 йилнинг декабр ойида) тамом лашкар ва уғруқ Порсин даштига келиб тушдилар. 1391—1392 йил кишида ҳазрат соқибқирон ўша манзилда бўлди. 1392 йилнинг баҳорида адирлар ва чўлу биёбонлар кўм-кўк ўтлар, боғу роғлар анвойи гуллар билан безанганда, ҳазрат соқибқирон ва хумоюн мавқаб Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизакка келдилар. Сўнг бир неча кунни сайру саёҳат ила кечириб, Самарқанднинг дилга ором бағишловчи тароватли манзилгоҳларидан Ипор кўриғига келиб тушдилар. Шу ерда бир вақтлар Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг инон-ихтиёрида бўлган Қобул, Ғазни ва Зобулистондан иборат улкан мамлакатини набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирга инъом этди. Унинг ёнига номдор амирлардан Сулаймоншоҳ, Қутбиддин, Али Ғончи, Бахлул, Ислоҳ барлос, Темурхўжа, Баротхўжа кўкалтош, Ҳусайн сўфи, Хуббихўжа, Иқболшоҳ ёрғучи, Шамсиддин Учқора ва бошқаларни кўшиб Ғазни тарафга жўнатди. Уларнинг кетидан ҳазрат соқибқироннинг ўзлари ҳам Ипор кўриғидан кўчдилар ва ўзининг доимий тўхтайдиган жойи — беҳишт ойинлик Қонигилга келиб кўндилар.

Эртаси куни саломдан кейин кўринишхонага эшик оға кириб мадҳ улё Сароймулк хоним ташриф буюрганини хабар қилди. Амир Темур бу қутилмаган ташрифдан ҳам таажжубланди, ҳам ташвишланди. Нима, тасодифан бир

гап бўлдими, ўзи? Ахир кечкурун бирга эдилар, эрталаб нонуштани ҳам бирга қилишгандилар-ку? Зарур гапи бўлганда ўшанда айтмасмиди. «Йўк, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайдур. Шу яқин орада саройда бирон кор-хол бўлган, чоғи», деган ҳукм чикарди у ва эшик оғага буюрди:

— Айт, кирсунлар.

Эшик оға таъзим қилиб айвонга чикди. Хиёл ўтмай, кўринишхонага Сароймулк хоним кириб келди ва остонадан ўтибок икки кўлини кўксига қўйиб чуқур таъзим бажо келтирди.

— Келинг, бегим, кадамларига хасанот. Ўлтиринг.

Сароймулк хоним эрининг қаршисига ўлтирмоқчи эди, ҳазрат соҳибқирон эътироз билдирди:

— Йўк, йўк, бегим, буёққа ўтинг,—Темурбек хотинига ёнидан жой кўрсатди. Дуо-фотиҳадан сўнг бегим бир маслаҳатни ўртага солди:

— Ҳазратим, кулингизни айбга буюрмасангиз, кўнгилга маслаҳатлик гап келди, шуни арз қилсам:

Ҳазрати соҳибқирон оқила ва фозила бу аёлни жондан ортиқ кўрарди, ҳамма вақт гапларини эшитиб, маслаҳатларини кулоққа оларди. Мулойим бир кайфиятда унга мурожаат этди:

— Буюрингиз, бегим! Арзингиз бош устиға.

Сароймулк хоним оҳиста бошини кўтариб, тавозеъ ва тавонолик билан кўнгилдаги ўша гапни арз қилди:

— Нури дийдаларимиз, умиду ишончимиз амирзода Пирмуҳаммад бирлан амирзода Рустамлар бўй чўзиб, йигит бўлиб қолишибдурлар. Ўз-ўзимиз бирлан бўлиб қолиб, аларнинг йигит бўлиб қолғонларини билмай қолибмиз, ҳазратим.

— Ҳа-я, дарвоқеъ шундай бўлғонға ўхшайдур, бегим,— Амир Темур Сароймулк хонимга меҳр ила нигоҳ ташлади. Қандай ажойиб инсон бу аёл. Ўзини ўйламайдур, бошқаларнинг дарду ҳасрати бирлан кун кечирадур, шу набираларини деб ўтяпти у. Шу ерда бегимнинг бефарзанд ўтаётганига ич-ичидан ачинди, хотинининг муддаосини тушунди, ундан сўради:

— Амирзодалар учун қаллик ҳам топиб қўйғондурсиз, бегим? Бўлажак келинларимиз тайинлик ердан-му?

— Ҳа, ҳазратим, кўз тагига олиб қўйғонларимиз бор.

— Агар сир бўлмаса, аларнинг кимлигини билсак бўлурму?

— Бўладур ҳазратим, сиздин сир тутатурғон нимарсамиз йўк.

— Шундай килиб, бўлғувчи келинларингиз ким бўлди эркан, бегим?

— Гиёсиддин тархоннинг эгизак кизлари. Бирини Фотима, иккинчисини Зухро аташар эрканлар.

Ҳазрат соҳибкирон бўлажак куда ва унинг аҳлу оиласини яхши биларди. Шунга қарамай гапи сал кизикрок бўлди.

— Шундай денг, бегим? Гиёсиддин тархоннинг бир этак боласи бор деб эшитганмиз. Янглишмасак, ўн иккита алар. Тангри таоло уни бола зотидин камситмағон. Хотини ҳам полвон хотин. Туғиб чарчамаган, азамат. Қизлари ҳам оналарига ўхшаган бўлғондур?

Сароймулк хоним алланечук бўлиб кетди. Эрининг Гиёсиддин тархоннинг азамат хотини ҳақидаги гапи унга таъсир қилди, чамаси. Чунки у бефарзанд эди. Амир Темур шу ерда ўйламай гапириб кўйганидан биров пушаймон бўлди. Шунга гапириб кима қиларди. Ахир, ўзиники бўлмаса-да, Улугбек билан Ижил мирзони зўр меҳр билан тарбия қилиб турибди-ку. Хотинига узр-маъзур айтган бўлди:

— Бандани афв этинг, бегим, густоҳлик қилдик.

Энди Сароймулк хоним ноқулай аҳволда қолди. Буришиб-тиришиб нима қиларди? Ўзини тутса бўлмасми-ди? Ҳориб-чарчаган шу кекса одамни икки оғиз ноўрин гапи учун оғир аҳволга солиб нима қиларди? Бегим ўзини ич-ичидан қойиди, меҳр билан эрига қаради ва ўз навбатида ҳазрат соҳибкирондан узр сўради. Сўнг гапини яна тўйга бурди:

— Қалай, ҳазратим, қудалар маъқулму?

Ҳазрат соҳибкирон ортиқча бир нима демади. Деёлмасди, ҳам. Сабаби яна ўринсиз гапириб кўйишдан кўрқди. Фақат «розиман» дегандай бошини хиёл ликиллатиб қўйди.

Буёғига гаплари қовушмади. Сароймулк хоним эридан рухсат олиб оҳиста ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибкиронга чуқур таъзим қилиб, кўринишхонадан чиқди.

Ўша кунданок тўйга тайёргарлик ишлари қизиб кетди. Орадан бир ҳафта ўтиб, Қонигилга тилларанг, пистаранг, хаворанг ва окранг ипак матолардан шунча кўп чодир тикилдиди, Чўпон отадан қараган одам осмон барча юлдузлари; Аторуд, Зухал, Миррих ва Зухролари бирлан учиб тушиб шу ерга қўнибдур, деб фараз қиларди. Тўй бошланиши олдидан эр-хотин яна кенгашиб, амирзода Мироншоҳнинг фарзанди Абубакр мирзони ҳам Пирмухаммад ва мирзо Рустам билан бир кунда уйлантириб

қўйишадиган бўлишди. Амирзода Абубакр Ҳожи Сайфиддиннинг битта-ю битта кизи Робия бекага унаштирилди...

Тўю томошалардан кейин Амир Темур Самарқандда тахминан уч ой, баҳор этаклагунча турди. Лекин бор вақтини юриш ташвишлари билан кечирди.

Бу галги юриш яна Эрон ва Ироқи араб тарафга қилинадиган бўлди. Нега яна ўша Эрон ва Ироқ тарафларга? Ахир, бу ерлар кечагина, уч йиллик юриш вақтида (1388—1390) забт этилган эди-ку? Қайтадин юришга уни нима мажбур қилди? Лекин билган одамга буни сабаби яққол кўзга ташланарди. Биринчидан, ўшанда Мўғулистон ва Дашти кипчоқ кўчманчиларининг Мовароуннахр устига қилган хуружлари, мамлакат ичида юз берган нотинчлик орқасида юриш охирига етказилмай қолган ва Амир Темурнинг кўзлаган режалари тўла амалга ошмаган эди. Ўшанда у юришни тўхтатиб, қўшинни орқага буришга мажбур бўлганди. Иккинчидан, ўша уч йиллик юриш вақтида фатҳ этилган ўлкалар, Мозандарон, Форс, Кичик Луристон, ал-Жазиранинг ҳокимлари исён кўтариб, Амир Темурнинг доруға ва шихналарини, катта шаҳарларда қолдирган аскарларини ўлдирдилар ва унга бошқа итоат қилишдан бош тортдилар. Ҳозирда режалаштирилаётган беш йиллик юришдан мақсад бу бебошликлар, исёнларнинг ҳаммасига барҳам бериш ва Мисргача бўлган ерларни тўлиғича тасарруф қабзасига қиритиш эди.

Амир Темур бир вақтлар дўсти ва иттифокдоши амир Хусайн билан оралари бузулиб, низолашиб қолгандан бери бир нарса устида кўп бош қотириб келарди. Қизик, рубъи маскун ўзи аслида бўрдаёй бир нарса бўлса-ю, унинг ҳар бурчагида, балки бир қаричида савлат тўкиб бир подшоҳ ўлтирадур. Ўша бир парча мамлакатга кириш ҳам, чиқиш ҳам унинг ижозатсиз бўлмайдур. Ҳамма ерда қоровулхона, божхона, катта-кичик ҳокимлар ва тўралар... Миршаблар билан сипоҳийлар раиятдан кўп. Арик чопмай, экин экмай, хирмон кўтармай, ўша бечора раиятнинг қонини зулук бўлиб сўриб ётишибди. Шунга яраша эл-юрт муҳофазасининг урдасидан чиқаётган бўлсалар ҳам майли эди! ... Қарвонлар ва зиёратчиларни қон қакшатиб юрган ўғри, қаззоб ва йўлтўсарларни айтмайсизми?! Одамлар тирикчилик ваҳхидин бир юртдин бошқа бир юртга хотиржам бориб келолмаса, муслмонлар ўз бурчини адо этиб, муқаддас шаҳарлар Маккаю муқаррама билан Маданайи мунаввара зиёра-

тига боролмай қолган бўлса инсофданму, ўзи?! Булар ҳам етмагандай, эл-юртлар орасида тинч-тоғувлик ўрнига ҳамма ерда уруш-талашлар давом этаётди. Хукмдорлар бир отанинг боласи ва бир маслакдаги кишилар бўлатуриб, «мен сендин зўрмен!» қабилида иш тутиб, ўзаро низолашиб, ёвлашиб, уришиб юрсалар. Бундай шароитда дунё обод, халқ қандай қилиб тўқ ва фаровон бўлсин! «Бир кун жанжал бўлган ердан қирқ йил хайру барака кўтарилади», деб айтган эканлар ота-боболар. Подшоҳларнинг бир-бирига ҳамиятсиз бўлиб қолганлигига улар орасида дини ислом ва шариат қонунларининг бўшашиб кетганлиги, имон заифлашиб қолгани сабабдир, албатта. Имони йўқ одамда инсоф ҳам бўлмайди.

Амир Темур шу ерда жаҳон уламосининг унга берган бир фатвосини эслади. «Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси соҳибқирон Амир Темурдирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантириб, саййидлар ва уламони иззату икром қилади. Пайғамбар мулкани тасарруф қилади». Буни унга ўша жаҳон уламоларидан бири Мир Саид Шариф Журжоний ёзиб юборган эди. Ушанда ҳазрат соҳибқирон Мир Саид Шариф Журжонийнинг мактубини пири Зайниддин Абубакр Тоябодийга бериб юборди. У мактуб хошиясига мана бу сўзларни ёзиб қайтариб юборган эди: «Дину шариатга ривож берувчи соҳибқирон Амир Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўллаб-қўлтиқласин, маълум бўлсинки, бу иш ул кутби салтанатга Алло таоло тарафидин берилгон жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек катта ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур». Темурбекнинг хотирига Куръони каримнинг «Намл» сурасидаги ночор одам дуо-илтижо қилса вақтида дуосини ким қабул қилиб, хожатини (ким) чиқаради? Тангри таолога ёлворганда ким ундан балони даф қилади?» деган оят ҳам келди. Бундан чиқди, майда-чўйда подшоҳлар, сон-саноксиз бек ва ҳокимлар, бешафкат ўғри ва йўлтўсар зулмидин мўмин мусулмонларни у ҳимоя қилмаса, ким ҳимоя қилади? Дунё обод, мўмин-мусулмонлар тинч-омон ва фаровонликда яшашларини таъминлаш шу саккизинчи юз йилликда Амир Темур кўрагоннинг зиммасига тушган-ку! Амир Темур ўздан аввал ўтган жуда кўп ҳукмдорларни ҳам эслади. Доро, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон унинг хотиридан кечди. Бирок ўша фотиҳлар ўзга халқларни асоратга солиш

мақсадида жаҳонгирлик кўйига кирдилар. У эса мўмин-мусулмонни ҳимоя қилиш, унинг бошини қовуштирмоқ ниятида шу кўйга қиряпти. Ҳеч бўлмаганда, Миср бирлан Чин оралиғида истикомат қилиб турган элларни ўз туғи остига бирлаштирмоқчи. Бунинг нимаси ёмон? Ахир, «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар!» деган гап ҳам бор-ку! Амир Темур беш йиллик юришни мана шу режани амалга оширишда бир босқич бўлади, деб ҳисобляпти...

Ҳижрий 794 йил ражаб ойининг 15-куни (1392 йил 9 июни) ҳазрат соҳибқирон тамом Мовароуннаҳрдан тўпланган лашкар билан Бухорои шариф сари юзланди. Бир неча вақт ўша ерда турди. 1392 йил 23 июн куни энди йўлга чиқмоқчи бўлиб турганларида, у бирдан ўсалланиб қолди. Бошда дардга сўз бермади, чунки биринчидан, шунчаки ўткинчи дард, деб ҳисоблади уни. Иккинчидан эса, энг муҳими, кўшинларга кўчиш ҳақида буйруқ бериб бўлинган эди. Шунинг учун лашкар ҳам, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари ҳам отланиб йўлга чиқдилар. Аммо кўп йўл босмай, Бухорои шарифнинг ёнгинасидаги Жуйи зар нахрига етганларида касал зўрайиб кетиб, шу ерда тўхташга буйруқ берилди. Амир Темурнинг бетоблиги, агар ҳақиқат ошқор қилинадиган бўлса, ҳаммани таажжублантириши, айниқса лашкар билан умарони саросима ва тушқунлик исканжасига тушириб қўйиши мумкин эди. Шунинг ҳисобга олиб, ҳазрат соҳибқиронга яқин одамлар дарҳол бунинг чора-тадбирини кўрдилар. Амирзода Муҳаммад Султон катта амирларни дарҳол чодирга — кенгашга тўплади.

— Ҳазрат соҳибқирон, — деди у амирларга мурожаат қилиб, — Ҳисор, Хутталон ва Хоразмнинг лашкари келгунча шу ерда тўхтаб туришни буюрдилар. Унга қадар кўшинларнинг умумий аҳволини, заҳирага тўпланган озик-овқат, ем-хашак ва қурол-аслаҳани яна бир марта диққат билан тафтиш қилишни ҳам талаб қилдилар.

Амирзода Муҳаммад Султон кенгашда ўзини ҳар қандай ташвишдан холи тутишга ҳаракат қилса-да, амирлар кўшинларни юриш аввалидаёқ бирдан тўхтатиб қўйилишига бирон жиддий масала, қутилмаган ҳодиса сабаб бўлганлигини пайкаб ўлтиришарди. Лекин сабаб ёки ходисанинг нималигини билолмадилар. Туманларига қайтиб борганларида эса улар ҳам ҳеч нарса билмагандай ўзларини оғир-босиқ тутдилар. Чунки оғир-босиқлик, интизом ва етти ўлчаб бир кесиб иш тутишни уларга Темурбекнинг ўзи ўрнатган. Енгилтақ, интизомсиз, ўйламай-нетмай иш тутувчиларни у ўлгудай ёмон кўрарди.

Буни у беклар ва амирлардангина эмас, фарзандларидан ҳам талаб қиларди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг чодирда кенгаш бошланган айни бир пайтда Самарқандга чопар юборилиб, ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари ва Самарқандда қолган катта-кичик фарзандлари Жуйи зарга чакирилди. Шу пайт зафар асар лашкарнинг манғулои Жайхундан ўтиб бўлган эди, у ҳам келган ерида тўхтатилди.

Ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Туман оғо, хизр маолий Султонбахт бегим ва фарзандлари Жуйи зарга етиб келганларида, касаллик зўрайиб, ҳазрат соҳибқироннинг саломатлиги мўътадиллик даражасидан ўтиб кетган эди. Турку тожикдан чиққан бор табиблар беморнинг муолажасида туришиб саъй-ҳаракат кўрсатдилар. Саройда табиб ул-атаббо рутбасига мушарраф бўлган ҳожи Муҳаммад Табризий табиблар тепасида туриб, ҳазрат соҳибқироннинг нима ичиши ва нима ейишини белгилаш билан машғул бўлди. Уша пайтда шарофатли мазорлар, табаррук букъаларга ҳадя ва садақалар юбордилар, фақир ва солихларга ҳам хайру садақалар улашдилар, ҳазрат соҳибқироннинг хос от, мол ва кўйларидан сўйдириб худойилар қилдилар, гўштнинг бир қисмини мустаҳакларга тақсимлаб бердилар. Хайрият, шаъбон ойининг ўрталарига (1392 й. 8—10 июл) бориб бир кун кечаси ҳазрат соҳибқироннинг аъзоларида соғайиш аломатлари пайдо бўлди. Тез кун ичида у оёққа туриб кетди.

Муборак рамазон ойининг олтинчисида (1392 йил 27 июл куни) лашкар Жуйи зардан кўзғалиб йўлга чиқди. Уша ойнинг ўн иккинчи куни (1392 йил 3 августи) ҳумоюн мавкаб Амуя деган манзилгоҳга етиб келиб тушди. Шу ерда бир-икки кун турилгандан кейин Амир Темур маҳд улё Сароймулк хоним, Туман оғо ва барча оғолар билан шахзодаларни амир Ҳожи Сайфиддинга кўшиб жўнатдилар. Орадан икки кун ўтиб, амирзода Шохрух ҳам пойтахтга жўнатилди. Шундан сўнг жаҳонга зеб берувчи мавкаб ва зафар асар лашкар Жайхундан ўтиб, унинг сўл соҳилида чодир тикди. Қисқа хордиқ чиқариб, сафар анжомларини тартибга келтириб олганларидан кейин йўлга тушдилар ва Марви шоҳижаҳондан Мохонга, ундан кейин шаввол ойининг биринчи куни (1392 йил 21 август куни) Елғиз ёғочга келиб тушдилар. Хабушоннинг ҳам Елғиз ёғоч отлик машхур бир манзилгоҳи бор эди. Лашкар шу ерда амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган манғулои қисм билан учрашди. Шу ерда Бағлондан

Пирмухаммад Жаҳонгир билан амир Жаҳоншоҳ ҳам ўша тарафларнинг кўшини билан олий мавкабга келиб кўшилди. Эртаси куни Хирогдан хизр маолий Хонзода бегим ҳам шу ерга етиб келди ва одатдагидек қайнотаси шарафига катта тўй бериб, унга муносиб пешкашлар тўртик қилди. Амир Темур зукко ва меҳрибон келинини подшоҳона совғалар билан сийлади.

Шаввол ойининг 20-сида (1392 йил 11 сентябрда) кечга яқин Темур ва унинг кўшинлари Астробод худудига кириб бордилар ва Журжон дарёсининг бўйига чодир тикдилар. Вилоят ҳокими Пир Подшоҳ уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шу ерга келиб кутиб олди ва никубандалик изҳор қилди. «Хайрият, нон-тузимни унутмабдур, Омил ва Сори ҳокимларига ўхшаб кўрнамаклик қилмабдур», деди Темурбек ўз-ўзига. Тўғриси, Пир Подшоҳдан мамнун бўлди. Уч йиллик уруш пайти у вилоятга кириб борганда, унинг отаси саййид Лукмон Подшоҳ бундан уч кун аввал оламдан ўтган ва тамом эл-юрт аза тутиб ўлтирган экан. Шунга қарамай, Пир Подшоҳ шу сафар ҳам уни пешвоз чиқиб кутиб олди. Ҳазрат соҳибкирон уни мотам либосида кўриб бошига оғир мусибат тушганлигини пайқади ва унга чуқур таъзия изҳор қилди, эртаси куни саййид Лукмон Подшоҳниқига бориб фотиҳа ўкиб қайтди. Ҳазрат соҳибкирон Пир Подшоҳнинг никубандалигини тақдирлади. Журжондан жўнаб кетишда Астробод вилоятини унинг ўзига қайтариб берди.

Нусрат шиор мавкаб Журжондан чиқиб, тахминан уч марҳала йўл босгандан кейин қалин ва поёнсиз қамишзорлардан чиқиб қолди. Уни айланиб ўтишнинг иложи йўқ эди. Вақт мусоида қилмасди бунга. Қамишларни ўриб ундан йўл ясаб ўтишдан бошқа чора қолмади. Пиёда аскарлар ва теварак-атрофдан ҳайдаб келинган минглаб ҳашарчилар қўлига ўроқ олиб, енг шимариб ишга тушдилар. Қамиш ўриб, уни ботқоқ устига тўшаб йўл солдилар. Шундай қилинмаганда, бу борса-келмас тўқайзордан эсон-омон ўтиш амри маҳол эди.

Шавволнинг 23-сида (1392 йил 14 сентябрда) Омулга тўрт фарсах қолганда, тепалик устига қурилган бир қалъа устидан чиқиб қолдилар. Унинг бир тарафи денгиз, бир тарафи сувга лиммо-лим тўлатилган хандак эди. Текис бир тарафини эса, тахминан бир мил масофада сув босиб ётарди. Бунинг устига, унинг чор тарафини шохлари бир-бирига киришиб, чакалак бўлиб кетган қулоч етмас азим дарахтлар қуршаб турарди. Қалъага яқин ғариб бир кишлоқнинг одамлари Омул ҳокими аҳлу оиласи, хизмат-

корлари ва хазинаси билан шу қалъа ичида истикомат қилиб турганини айтиб бердилар. Лекин уни камал қилиш ва куч билан олиш амри маҳол эди. Кўп қурбонлар талаб қиларди бу иш. Шунини ҳисобга олиб, Амир Темур саййид Камолиддин билан музокара очиш ва тортишувни хайр-хўшлик билан ечишга қарор қилди. Шу мақсадда икки йилдан бери хизматида юрган унинг ўғли саййид Гиёсиддинни чакиртириб, ундан илтимос қилди:

— Қалъага бориб улуғ отангизга айтингиз. Беҳуда қон тўкишдин не фойда? Яхшилик бирдан ҳузуримизга келсинлар, ёки қалъа дарвозасини очсинлар. Биз у зоти олийларига ёмонликни раво кўрмайдурмиз.

Аммо саййидзоданинг элчилигининг фойда чиқмади. Саййид Камолиддин ҳазрат соҳибқироннинг сўзларига эътиҳод қилмади. Аксинча, элчисини тутиб қолди, ўзига эса ҳақоратомуз бир мактуб билан жавоб қайтарди. Яна кўп бор икки ўртада борди-келди бўлди, лекин бундан ҳам наф бўлмади. Иложи қанча? Куч ишлатишга тўғри келди. Амир Темур лашкар ва ҳашарчиларга теваарак-атрофнинг қамиш ва чўпларини чопиб олиб келиб ботқоқлик устига чортоқлар қуришни буюрди. Чортоқлар манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар билан қалъа ичкарисини бўмбордимон қилиш учун керак эди. Хулласи калом, бир ой ичида кўтарилган тўртта чортоқ тепасига манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар ўрнатилди. Шу тариқа зулқаъда ойнинг 28- кунини (1392 йил 16 октябрда) камал жанглари бошланиб кетди.

Темурбекнинг олдинги қаторда турган бир неча пиёда аскарлардан иборат қўшинлари ҳужумга ўтиб, урушни бошлаб бердилар. Пиёдалар саййид Камолиддиннинг хандақ ёнида турган пистирмадаги саккиз юз нафар мергон йигитининг ўқига дучор бўлдилар. Уларга ҳазрат соҳибқироннинг қўшинини чунон тирборон қилдиларки, замин тўкилган қондан дарёни азимга, хомун ўликлардан тоғу тошга айланди. Темурбек пиёдаларига кўмак учун саккиз қўшин аскар юборди. Қаттиқ жанглардан кейин омуллик тирандозлар мағлуб бўлиб, қолган-қутгани қалъа ичкарисига чекинди. Зафар асар қўшинлар уларни таъқиб қилиб бориб, хандақнинг нариги бетига, илгари ўқчилар турган зовур ва иншоотларни эгалладилар. Шу тариқа яна икки кун қаттиқ уруш бўлди. Саййид Камолиддин кўрдик, урушни ортиқ давом эттиришдан фойда чиқмас экан. Ҳали чортоқлар устига ўрнатилган манжаник, раъд андозлар ва нафт андозлар ишга туширилганича йўқ. Худо кўрсатмасин, агар улар ҳам ишга туширилади-

ган бўлса, Омул ва омулликларнинг шўри қуриydi. Ҳоким вазирилари, саййидларнинг катталари ва уламо билан кенгашиб, қалъа аҳли бошига бундан ортиқ мушқулликлар тушмай туриб, яхшиси сулҳ сўрашга қарор қилди ва урушнинг учинчи куни (1392 йил 19 октябрда) муҳибби хос мавлоно Имомиддинни ўзи билан бирга олиб, тавба-тазарруъ қилиб олий остонага бош уриб келди.

— Густохлик қилдиқ, аълоҳазрат, биз нотавон бандаларингизни афв этинг,— дея саййид Камолиддин ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига йиқилди.

Амир Темур унинг беъътимодлиги ва қайсарлиги оқибатида лашқар ва амирларнинг бир ойдан ортиқ шу зах қамишзорда ётиб азият чеккани ва берилган катта қурбонларни унинг юзига солиб ўлтирмади. Еши ва наслу насабини ҳурмат қилди. Лекин илиқ муомала қилмади.

— Майли, ҳазрат, жарималарингизни ўтун қилдик. Молу омонни ҳам ўтун қилурмиз. Лекин битта шартимиз бор,— Темурбек сўл кўлини хиёл кўтариб, кўрсаткич бармоғини ёзди.

— Бош устига, аълоҳазрат, хали битта эркан шартингиз, мингта бўлғонда ҳам бажаришга тайёрдурмиз. Фақат аҳлу аёлимиз ва молу жонимиз омон қолса, бас.

Амир Темур бу кўрқок ва иккиюзламачи одамнинг сўзларига эътимод қилмади. Аксинча, тиз чўкиб, зорланиб, хоксор бўлиб ўлтирган бу одамга ижирганиб ер тагидан қараб кўйди.

— Турингиз, таксир, бу сизга ярашмайду.

Саййид Камолиддин зўрға ўрнидан турди ва икки кўлини кўксига кўйиб, таъзим қилди. Амир Темурнинг ўша шартини интиқиб кутди.

Темурбек сўзида давом этди:

— Шартимиз у қадар оғир эмас, саййидзода.

Локин буёғини айтмай биров сукут сақлади. Темурбек уни имтиҳон қилиб, юз-кўзига тикилди. Саййид Камолиддин қийналиб кетди. Темурбекнинг шартини эшитолмай юраги тарс ёрилай деди. Қора терга ботиб, оёқлари дир-дир титрай бошлади. «Қийналгани етар энди», деди Темурбек ичида ва шартини айтди:

— Шартимиз шулки, таксир, байн ул-аном орасида эътиборга молик бўлмиш қалъадағи барча саййидзодаларни кўч-кўрони бирлан бизнинг ихтиёримизга жўнатсинлар, токи алар Туронзамин шаҳарларининг шуҳратини орттирсунлар.

Кўп ҳам оғир эмасди бу шарт, лекин яхшилаб ўйлаб қараганда оғир эди. Амир Темур Мозандарон халқи,

тўғриси унинг ҳокими ва аслзодалари бундан кейин бошини итоат ва инқиёд ҳалқасидан чиқармасин, деб шундай қилаётибди. Бу қадимдан қолган одат. Бунинг отини омонат, деб атардилар. Бордию оталари бош кўтаргудай бўлсалар болаларининг, яъни мана шу омонатларнинг боши кетарди. Илож қанча? Саййид Қамолиддин Амир Темурнинг шартини қабул қилишга мажбур эди. Саййид Қамолиддин шундай келишув билан қалъага қайтди, бироқ уч кун деганда ҳам ундан дарак бўлмади. Тўртинчи куни намози бомдоддан кейин, қалъа ичидан қарнай-сурнай, нағора овози келди. Бу муҳолифатнинг янгиланганлигидан дарак берарди. Саййид Қамолиддин қалъага қайтиб боргандан кейин яна хиёнат кўйига кирди ва қалъанинг буржу бораларини аскар билан тўлатиб, душманлик тариқини тутди.

«Бу уруш,— деди Темурбек ичида,— кўпчиликнинг қонини тўкадиган уруш. Лекин илож қанча? Буни саййид Қамолиддиннинг ўзи хоҳлаб турибдур.»

Ҳазрат соҳибқирон шу заҳотиёқ туман бошлиқларини тўплаб юз берган воқеа хусусида қисқа кенгаш ўтказди. Амирлар ўз мурчилларини мустаҳкамлаш ва қўшинларни хужумга ўтишга ҳозирлаш ҳақида топшириқ олишди, қалъанинг текислик тарафига нақбчилар тайинланди. Амирлардан Пир Подишоҳ, Аргуншоҳ Бурдаликий, Нодиршоҳ Қорақўлий ва шайх Али баҳодирларни, Жайхун кемачилари ҳамда манжаникчилар, раъд андоз ва нафт андозларни уларга қўшиб қалъанинг Дарёйи қулзум тарафига юборди. «Денгиз ёқалаб боринглар, душман кемалари қаерда бўлса қўлга киритинглар, уларга манжаник, раъд андоз ва нафт андозларни ўрнатиб, қалъага денгиз тарафдин хужум қилинганлар», деб буюрди уларга. Темурбек тузиб берган режага кўра нақбчилар тепалик тарафдаги сувни қочириб, шиддат билан тўрт тарафдан нақб казишга тутиндилар, хандақ атрофидагилар уни хору хас билан тўлдиришга киришдилар, кемачилар эса мазандаронликларнинг олти кемасини қўлга киритиб олдилар ва уларга тош, нафт ва отувчи маҳсус мосламаларни ортиб, хужумга шай турдилар.

Хужумга умумий ҳозирлик қарийб бир ой вақтни олди. Ниҳоят, зулҳижжа ойининг охириги куни (1392 йил ноябр ойининг 16-куни) Мазандароннинг ана шу мустаҳкам қалъасига чор атрофдан хужум бошланди. Уч кечаю уч кундуз оғир жанг бўлди ва ниҳоят, зафар асар лашкар ҳисори бирунни ишғол қилишга муваффақ бўлди. Қўшинлар ҳисори дарунга хужум бошладилар. Охири, қалъа

аҳли Амир Темур кўшинининг хайбатидан кўркиб, мудофаа жанглари бас килдилар ва жонини ховучлаганча, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қалъадан чиқиб таслим бўла бошладилар. Хазрат соҳибкироннинг амри билан Омулнинг барча саййидлари, уламо ва солихлари Сориға кўчирилди. Саййид Камолиддиннинг ўзи эса аҳлу аёли билан кемага ўтказилиб, Хоразмга жўнатилди. Хуббихўжа ва Афросиёббек сингари шахид этилган ўнлаб баҳодирлар ва юзлаб йигитларнинг интикоми учун кўлига курол олиб урушган омулликларнинг барчаси қатли омм қилинди, қалъа ва унинг истехкомлари бузиб ташланди.

Орадан кўп ўтмай, Сори ва Астрободнинг бошка шаҳарлари ҳам бўйсундирилди. Мовароуннахр, Хуросон каби мамлакатларга фатҳномалар жўнатилди. Бу катта зафар шарафига ўша мамлакатларнинг ҳокимлари суюнчи тўйлар ўтказдилар.

Амир Темур хижрий 795 йилнинг сафар ойигача (1398 йилнинг январ ойигача) Мозандаронда турди. Ўшанда хотинлари ва набираларини ўша ерга чақиртирди. Фармони олий олиниси билан Сароймулк хоним, Туман оғо, Дар Султон оғо ва Нигор оғолар (Дар Султон оғо билан Нигор оғолар канизаклардан бўлиши керак) комкор шахзодалар: Шохрух, Халил Султон, амирзода Рустам ва Султон Хусайнларни олиб хижрий 794 йил зулхижжа ойининг 24-куни (1392 йил 13 ноябрда) Самарқанддан йўлга чиқдилар. Эртаси куни чошгоҳга борганда, ёмғир аралаш кучли қор ёға бошлади. Бундай шароитда йўл юриш осон эмасди. Шу сабабдан Самарқанддан кўп йирок бўлмаган Шодмон деган кичик бир кишлоқда ўннга қираверишдаги бир ҳовлида жон сақладилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Қор эртасига аввалгидан ҳам кучайди. Шунга қарамай, 15 ноябр куни ўша ердан кўчиб, хазрат соҳибкирон бино килдирган обод қасабалардан Димишққа келиб, Темурбек доимо тўхтаб ўтадиган хонадонга меҳмон бўлдилар. Икки кундан кейин осмон ёришиб кетди. Шундан кейин Сароймулк хонимнинг қарвони яна йўлга чиқди. Эртасига Қаршига келиб тушдилар. Орадан бир кун ўтиб, кечки пайт, бу ерга Амир Темурнинг чопари келди ва Сароймулк хонимга хазрат соҳибкироннинг «оғолар ва фарзандлар угруқни келган жойларида қолдириб, жадаллик билан йўлга тушсинлар», деган фармонини топширди.

Қутилмаганда бахтсизлик юз берди. Оғолар ва шахзодалар энди йўлга чиқамиз, деб турганларида тасодифан салтанатнинг курратулайни амирзода Шох-

рухнинг кўзи оғриб қолди. Шу сабабдан шитоб билан йўл босиш мумкин бўлмай қолди. Қарвонни бирмунча секинлаштиришга тўғри келди. Қарвон ҳижрий 795 йил муҳаррам ойининг 16-куни (1392 йил 2 декабри) эсон-омон Жайхундан ўтди, сўнг Марви шоҳижаҳонни босиб ўтиб, ўша йилнинг 21-муҳаррамида (1392 йил 7 декабрда) Моҳонга келиб тушди. Шу ерда Сароймулк хоним юриш секинлаштирилганини тушунтириб, ҳазрат соҳибқиронга хат ёзиб жўнатди. Хатда хусусан, бундай дейилган эди: «Хумоюн фармонни кўлга олишимиз билан они кўзимизга суртиб, йўлга чиққан эрдик. Ва яна фармонга биноан, уғрукни Қаршида қолдириб, энди сафарга отланиб турғонимизда амирзода Шохрух кўз оғриғи хасталиғига дучор бўлиб қолдилар. Шу сабаб бўлиб юришни бирмунча секинлаштиришга тўғри келди. Алҳамдулиллоҳ, Моҳонга келиб тушганимиздин кейин бахтиёр шахзоданинг дарди бироз енгиллашди. Кичик уғрукни шу ерда қолдириб ҳаракатни имкон қадар шитоблатишга ҳаракат қилурмиз ва яқин кунлар ичида дийдор кўришиб қолурмиз, иншоолло. Унгача яратган эгам Сизни ўз паноҳида асрасун. Завжангиз Биби. Вассалом».

Чопар мактубни олиб кетган куннинг эртасига оғолар ва шахзодалар қарвони яна йўлга чиқди. Ўн уч кун деганда, Хайлот отлиқ бир жойга келиб қўндилар. Ҳазрат соҳибқирон меҳрибонлик юзасидан уларни шу ерга келиб кутиб олдилар ва уларнинг бошидан нисор сочдилар. Сўнг биргаликда у ердан кўчиб, Шосуманга, хумоюн ўрду тўхтаган ерга бориб тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон оғолар ва шахзодалар шарафига катта тўю томошалар берди. Сароймулк хоним ўша тўй кечаси улуғ амирга оғолар ва амирзодалар номидан анвойи пешкашлар топширди.

Тўй тарқалгандан кейин улар — Темурбек билан Сароймулк хоним бир вақтларгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўлтирдилар. Хоним охири эрига Қаршида, қарвонсарой билан бозор оралиғида бир жойни ёктириб қолгани ва ўша ерга олий масжид бино қилдиришга қарор берганини айтганда ҳазрат соҳибқироннинг чехрасида қувонч ва ғурур аломатлари ёнди, хотинига миннатдорчилик билдириб, беихтиёр кўлини унинг елкасига ташлади.

— Кўп улуғ иш бўлибдур, бегим. Инсондин иморат, ё боғ ёки фарзанд қоладур. Шундайлар ҳам борки, халқдин оладур, олғонда ҳам мўмай қилиб оладур, локин ўзларидин ҳеч нарса қолдирмайдур, алар. Бундайлар самарасиз дарахт ёнглиқдур. Сиз бирлан биз эрсак, бегим, қобил фарзандлар ҳам, боғ-роғлар ҳам, баланд

иморатлар ҳам ўзимиздин ёдгор қолдириб турибмиз. Мана, биз шу Эронзаминда ҳам, Шасмон деган ерда бир олий қаср қуриш ишини бошлатиб юбордик. Иншоолло, яқин орада битиб қолгай.

Сароймулк хоним қилган ишидан эри мамнун бўлганлигини кўриб ич-ичидан суюнди...

Амир Темур юриш пайтларида бирон ерда узоқ тўхтаб қолмасди, айшу ишрат ва вақтихушликка берилмасди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Хали қуёш Жади буржидин оғмаган, чилла чиқиб, совуқ бироз бўлса ҳам синмаганига қарамай, 1392-93 йил қиш ўртасида форс билан Ирок устига юриш бошлади. Фармони олийга кўра, садажот, ҳазоражот ва туманот ҳар ўн кишидан учтасини манғулойга ажратди.

— Йўл олис, сафар хатарли,— деди ҳазрат соҳибкирон амирларга,— шунинг учун манғулой икки баробар кучли бўлмоғи зарур.

Манғулой қисм тепасига амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир кўйилди. Иш кўрган амирлардан Шайх Али баҳодир, Суюнчик баҳодир, Темурхўжа Окбуғо ва бошқалар амирзоларнинг узангисида бўлдилар. Жўнаш пайтида уларга амирзода Шоҳрух ҳам келиб кўшилди.

Шундай қилиб, гардун мартабали лашкар Мозандарондан чиқиб, Форс мамлакати сари юзланди. Амир Едгор барлос, Жаҳоншоҳ баҳодир, амир Шамсиддин Аббос, Ҳожи Махмудшоҳ ва амир Учқора баҳодир уғруқ забти учун қолдирилди. Уларга лашкар интизомини кузатиб бориш, яъни ўз даҳаси ёки садасидан ажраб орқада қолувчилар, қочоқлар ва душман хуфялари билан кураш олиб бориш вазифаси ҳам юклатилди.

Зафар асар лашкар Яйлоқи валийдан ўтгандан кейин муҳассиллар Домгон, Симнон, Рай ва Эронзаминнинг бошқа шаҳарларига лашкар учун тоғор йиғиб келишга юборилдилар. Йўлда ҳазрат соҳибкирон туманбошиларга: «Қайси бир ҳоким қалъасини қаршилик кўрсатмай топшурса, унга тегулмасун, муфсидлар ва йўлтўсарларга шафқат қилинмасун», деб қайта-қайта уқтирди. Бу гап фақат лашкар орасидагина эмас, балки Эронзаминнинг қишлоқ ва шаҳарларига ҳам тарқалди, ундан катта-кичик оғоҳ бўлди. Шунинг учун ҳам жуда кўп ерларнинг ҳокимлари зафар язақ лашкарга қаршилик кўрсатмадилар. У Озарбайжон, Луристон ва Ҳузистонда деярли қаршиликка учрамади. Қазвин билан Султония ҳокимлари Шайх Шаҳсувор билан амир Окчаги ҳам бу

мустаҳкам қалъаларини ўқ овозини чиқармай, амирзода Султон Муҳаммадга топширишди. Луристон ва Хузистоннинг Ова, Найвароғиз, Пилгард, Вуружирд, Нахонд, Хуррамобод каби қалъалари Амир Темур, амирзода Умаршайх ва амирзода Мироншоҳ кўшинларига ўз ихтиёрлари билан таслим бўлдилар. Лекин, барибир, уларнинг ҳаммасидан жони омон олинди. Ундан жуда катта маблағ тўпланди. Амир Темур Зол сойга қурилган катта тош кўприк ёнида тўхтаб турганда Шуштар ҳокими амир Шамсиддин шаҳар улуғлари билан унинг хузурига бош уриб келиб, 20 харвор кумуш топширди.

Шунга қарамай, икки-уч ерда Темурбекнинг лашкарига қаршилиқ кўрсатдилар, озми-кўпми қурбонлар берилди. Шулардан бири Курдистон тарафда, Дарбанди тош хотун деган тор бир дарага кираверишда содир бўлди. Шу ерда дурустгина кийинган, сочу соқолига оқ оралаб қолган, котмадан келган, буғдойранг, баланд бўйли бир одам келиб амирзодалар — Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммад Жаҳонгир олдида тиз чўкди ва: «Бу тарафларнинг катта-кичик йўлини мендин яхши билатурғон киши йўқ. Илтифотларингизни дариг тутмай, мени ғажарчи қилуб олсангизлар. Итоат ва инқиёд мақомида туришга сўз берурмен», — деди.

Унинг юзу кўзларидан тўғрилиқ ва вафодорлиқ аломатлари кўриниб турарди. Кўринишидан ҳокимидан дилтанг бўлган ва энди, фурсат келиб, ундан ўч олиш ниятида турган одамга ўхшарди у. Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглидан шунақа фикр кечди. «Нима қилдик энди?», деган маънода инисига қаради. Сўнг ўша йўловчидан жиддий тусда сўради:

— Исминг нима, ким бўласен? Қаерликсен?

— Исминим Жавдод, курдмен. Шу ерлик одаммен. Чўпонмен.

— Не ният бирлан бизга ғажарчи бўлуб, эл-юртинг устига бошлаб бормокчисен?

Иншоолло, яхши ният бирлан келганмен, аълоҳазрат.

Жавдод ўз навбатида сўради:

— Амир Темур ҳазратлари бу ерларда ҳам адолат барқарор қилмок мақсади бирлан келгонлар, деб эшитдик. Ҳокимлар, беклар ва закотчиларнинг дастидин бўларимиз бўлди. Темурбек аларнинг таъзирини бериб, мўмин-мусулмонни ҳимоя қилармиш, деб эшитдик. Шу ростму?

— Рост, — деб жавоб қилди Пирмуҳаммад Жаҳонгир, — ҳазрат соҳибқирон бебош ҳокимлар, беклар ва

уруғи кўпайиб кетган йўлтўсарлардан жумлайи мўминни химоя қилиш ниятидалар. Шу йўлга жонни тикканлар.

Амирзодалар бир-бирлари билан сезилар-сезилмас кўз уриштириб олишди, сўнг Муҳаммад Султон чўпон курдга деди:

— Хўп, майли. Сенга ишондик. Локин билиб кўй, ҳазрат соҳибқирон хонини душмандин ёмон олулар.

Курд унинг оёғига йиқилди:

— Йўк, олий ҳазратлари, вафодор итингиз бўлиб, кечаю кундуз остонангизни кўриклашга аҳд қилгонмен. Биз курдлар бир сўзлик халқ эрурмиз.

Амирзодалар курдга ишондилар. Муҳаммад Султон уни хизматига қабул қилди. Бошини силаб чопон, камар ва от берди. Сўнг Шайх Али баҳодирни тумани билан унинг вилоятига юборди. Жавдодни эса унга ғажарчи қилди. Лекин Жавдод аҳдида турмади. Кўп ўтмай, амирзода Муҳаммад Султонга хиёнат қилди. Шайх Али баҳодир Тош хотунга етганда унинг ҳокими Иброҳимшоҳ қаршилик кўрсатмади, итоат камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, ўғли Султоншоҳни тулпор отлар, тўккиз-тўккиз анвойи матолар, нақдина ва бошка муносиб пешкашлар билан унинг ҳузурига жўнатди. Шайх Али баҳодир Тош хотун ҳокимининг ўғли ва совға-саломларини амирзодаларнинг ҳузурига жўнатиб, ҳар эҳтимолга қарши, Иброҳимшоҳнинг қалъасини қуршаб олди. Бироқ орадан икки кун ўтиб, амирзодалар чопар юбориб, Шайх Али баҳодирни чақиртириб олдилар. Шайх Али баҳодир қайтишда йўлда сой бўйида бироз ҳордик чиқариб олиш учун тўхтади. Шу ерда овқатланиб ўлтирганларида, Жавдод пайт пойлаб Шайх Али баҳодирни пичоклаб ўлдирди. Йигитлар шу топдаёқ, унинг ўзини ҳам ит изобига солиб ўлдирдилар. Амир Темур жангларида кўзи пишган, ботир амирларининг биридан айрилди. Иккинчи хунук воқеа Хуррамобод билан Шуштар оралиғида ҳазрат соҳибқироннинг ўзи билан юз берди. Ушанда лурлик йўлтўсарлар кўшинга кўп азият етказдилар. Улар қутилмаганда, айникса кечалари, хужум қилиб, озми-кўпми талофат етказдилар. Қувлаб орқасидан тоққа чиққанларида эса улардан ном-нишон топмадилар. Лекин қўлга тушганларида зафар асар лашкар ҳам уларни аяб ўлтирмади...

Оли Музаффария Элхонийлар давлати завол топгандан кейин ҳокимият тепасига келган маҳаллий сулоалардан эди. Улар Эронзаминнинг жанубий қисмини, аниқроғи қадимий Форсни қарийб саксон йил мобайнида, 1314—1393 йиллар орасида, идора қилишган эди. Уч

биллик харбий юриш пайтида Форс вилояти Амир Темур кўшинлари тарафидан ишғол этилганда ҳам ҳазрат соҳибкирон уни ўз давлати таркибига кўшмади, Музаффарийлар хонадонига мансуб шоҳларнинг ўзларига берди. Шерозни Шох Исога, Исфохонни Султон Муҳаммадга, Кирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Абу Исҳоқка инъом этди. Ҳаммаларини ол тамға босилган махсус ёрлик билан сарфароз қилди. Бошқа сўз билан айтганда, Форс деб аталмиш бу қадимий мамлакатни Музаффарийларнинг ўзларига қайтариб берди. Шунга қарамай, Музаффарийлар ҳазрат соҳибкиронга йилига бир марта арзимас хирож тўлаб туришдан бош тортдилар ва унга қарши исён кўтардилар. Бу — қайтадан харбий юриш бошлашга, ҳар иккала тарафдан кўпларнинг ёстиғини қуритган урушга олиб келди.

Форс вилояти устига қилинган бу юриш ҳижрий 795 йил раби ул-охир ойининг 25-куни (1393 йил март ойининг 9-куни) бошланди. Лашкар Ламкар Дамдона наҳрдан ўтгандан сўнг жумоди ул-аввалнинг биринчи куни (1393 йил 15 март) Ромхўрмузга келиб қўнди. Шу ерда катта Лурнинг ҳокими Отабек Пир Аҳмад муносиб пешкаш ва ҳадялар билан олий остонага келди ва улуғ амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибкироннинг этакларини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур раиятнинг рифоҳияти ва эл-юртнинг эмну омонлигини кўзлаб, қилган бу ишидан қаноат ҳосил қилди ва Отабек Пир Аҳмад ҳумоюн мавқабнинг мулозимлиги билан сарафроз этилди.

Шундан кейин зафар шиор лашкар яна йўлга чиқди ва Саҳройи зумра, Оби арғувон, Хуббихон, Шуштар Қажҳавас, Амир шул мавзеъларни босиб ўтиб, жумоди ул-аввалнинг 9-куни (1393 йил 23 март куни) Сафед курук қалъаси ёнига келиб тушди. Қалъа баланд бир тоғ тепасига жойлашган ва тош, ганч ва оҳакдан бунёд қилинган экан. Саодат исмли бир шахс Шох Мансур тарафидан унга кутвол қилиб қўйилган эди. Ҳазрат соҳибкирон тортишувни тинч йўл билан ҳал қилиш мақсадида унинг ҳузурига элчи юбориб, яхшиликка даъват қилди. Лекин кутвол ўлгудай димоғдор одам экан, Амир Темурнинг исмини эшитганда ҳам пинагини бузмади, элчисини эса қалъа буржидан хокрезга қараб улоқтирди. Бу энди, мисли кўрилмаган ёвузлик эди. Халқ орасида «элчига ўлим йўк!» деган нақл бор. Элчи одатда дахлсиз ҳисобланади. Унга қўл кўтаришга ҳеч кимнинг, ҳатто тожу тахт соҳибининг ҳам ҳаққи йўк. Бу ёвузлик Амир Темурга қаттиқ ботди. У қалъани камал қилиш ва жиноятчиларни

жазога тортиб, кутвол Саодатни тириклайин тутиб келтиришни буюрди. Саф шикан, шер шикор, фил афкан баҳодирлар сурон солиб чор атрофдан қалъага ташландилар, аммо ўша куни фалак устунлик ўша қалъани ололмадилар ва кечқурун ўз мурчилларига қайтдилар. Иккинчи куни шиддатли жанглардан кейин зафар ялов лашкар Сафед куруқни ишғол этди. Урушда иштирок этмаганлар ва ўз ихтиёри билан унинг тарафига (Амир Темур тарафига) ўтганлар жони ва молини асраб қолди, аксинча қўлига қурол олиб кутволнинг тарафида туриб жанг қилганларнинг ҳаммаси ясоққа етказилди. Шу билан бирга, хибсда ётган маҳбусларнинг ҳаммаси банддан озод этилди. Бандилар орасида бир пайтлар кўзига мил тортилиб, зиндонбанд қилинган саййид Зайнобиддин ҳам бор эди.

Ушанда, зафар ойинлик лашкар катта ўлжалик бўлди. Асирлар ҳам кўп бўлди. Шулар орасида Муҳаммад Озод меҳтар билан Саодат кутвол ҳам бор эдилар. Уларни ҳазрат соҳибқироннинг олдига олиб келдилар. Шу пайт Темурбек катта чодир олдида Султон Маҳмудхон билан тик турганича нималар ҳақидадир, сўзлашиб турган эди. Тўрт-беш кадам қолганда, ясовулбоши ҳалиги икки асирни елкасидан босиб хон билан Амир Темур олдига тиз чўктирмоқчи бўлди, Муҳаммад Озод меҳтар бўйсунди-ю, Саодат кутвол кўрслик қилганча, ясовулбошини силтаб ташлади. Ясовулбоши уни яна тиз чўктирмоқчи бўлиб оёғига тепди. Саодат кутвол ҳам бўш келмади — занжирланган икки қўлини даст кўтариб, бор кучи билан ясовулбошининг башарасига туширди. Зарба дурустгина берилган экан, ясовулбошининг бурнидан тиркираб қон келди. Темурбек билан Султон Маҳмудхон машмашани диққат билан кузатиб туришган эканлар, роса кулишди.

— Бопладингиз, жаноби кутвол! Бопладингиз! Қани энди менинг ихтиёримда сизга ўхшаш, ҳеч бўлмаганда юзта йигитим бўлса эрди, — Темурбекнинг бу сўзлари кутволга ҳам сийлов, ҳам тузлов бўлиб туюлди.

Кутвол Саодат жавоб қилмади. Қош-қовоғини остилтирганча бир неча вақт индамай ҳазрат соҳибқиронга тикилиб турди. Темурбек кутволни мазах қилишда давом этди:

— Қойил, бир қарич бўйи билан девдай ясовулбошининг таъзирини берди. Яша, азамат!

Темурбек яна хо-холаб кулди. Унга хон ҳам қўшилди.

— Бу дейман, хон ҳазратлари, — Темурбек Султон Маҳмудхонга мурожаат қилди, — паканалар, каллар,

букрилар ва сўкирлар ўлгунча қув бўлади, дейишади. Фикримча, бу тўғрига ўхшайдур.

... Саодат кутвол таб тортмай:

— Чўлоқлар ҳам. Уларга чўлоқларни ҳам қўшиб қўйинг, Темурбек!

Амир Темурбу бу гап каттик ботди, лекин ўзини босди.

— Балким. Келинг, сазонгиз ўлмасин, жаноби кутвол. Аларнинг каторига чўлоқни ҳам қўшиб қўяйлик. Бу билан бўйингиз бир қаричга чўзилиб қолса ажаб эрмас.

Аммо кутволнинг жахли чиқди, қўллари титраб мурт-мўйлаби уча бошлади. Ясовулбоши хон билан Темурбекнинг кўзларига тикилиб турган экан, уларнинг кайфиятини пайкаб, қиличини филофидан суғурди. Лекин Темурбек уни имо-ишора билан тўхтатиб қолди-да, кутволни яна мазах қила кетди:

— Бизда,— у яна хонга мурожаат қилди,— шунака еркиндиклардин биттаси бор. Кўзингиз тушгандур, балким? Халиги пакана-чи? Вотвот мунажжим. Занғар ўлгунча қув одам.

— Кўрганмиз, кўрганмиз они,— хонни яна қулги босди.

Саодат кутвол индамади, лекин хон билан Темурбекни еб-ичиб қўйгудай даражада юзларига тик қараб тураверди. Темурбек энди жиддий бир тусда унга мурожаат қилди:

— Хўш, таксирим, элчига не сабабдин бундай муомала қилдингиз? «Элчиға ўлим йўқ», деган гапни эшитмағон эрдингизму?

— Қўлимға тушғонингда, сени ҳам худди шундай қилар эрдим, чўлоқ! — деди тап тортмасдан Саодат кутвол.

Шундан кейин Султон Махмудхон ўзини тутамади ва ясовулбошига амр қилди:

— Уни тоғ чўққисига олиб чиқиб, пастга улоқтиринглар!

Кутволни тоққа олиб чиқиб кетдилар. Хазрат соҳибкироннинг амри билан эса асирларнинг барчаси озод қилиндилар. Ўша кунги урушда шижоат ва қахрамонлик намуналарини кўрсатган Малик Муҳаммад Убахий Сафед курук қалъасига кутвол этиб тайинланди...

Хумоюн мавкаб жумоди ул-аввал ойининг 11-куни (1393 йил 25 мартда) Навижонга келиб тушди. Сўнг Тавонкар довони орқали Шери мардон ва Харжинни босиб ўтиб, жумоди ул-аввалнинг 14-куни (1393 йил 28 мартда) Жуям мавзеъига келиб қўндилар. Шу ерда Шох Мансурнинг қаердалиги, хол-ахволи суриштирилди. Буни аниқ-

лаш кийин бўлмади. Кўпчилик биларкан. Маълум бўлишича, айнан ўша пайтда у Шерозда экан. Ҳазрат соҳибқирон фируз асар лашкарни олиб ўша кунгек йўлга чиқдилар. Йўлда илгари олдинга юборилган хабаргирлар Шероздан янги маълумот олиб келиб қолишди. Шох Мансур Шероз ёнида катта қўшин тўплаб урушга шай бўлиб турганлиги маълум бўлди. Унинг туғи остига жамланган лашкар уч-тўрт минг отликдан ортик эмас, лекин уларнинг барчаси зирҳ ва жавшонга ўралиб олган ва мукамал куролланган экан.

Шу ерда, Шероз ёнида, икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Хар икки тараф бир-бирининг ёқасидан олиб савалашаётган бир вақтда Шох Мансур ҳийла ишлатмоқчи бўлди. У кичик бир тепаликнинг устида жангнинг боришини кузатиб турган Темурбекни бир ёқлик қилмоқчи бўлди. Шу пайт унинг ёнида бор-йўғи ўн-ўн бир йигити бўлиб, атрофида захира қўшини кўринмасди. Қоровули ҳам кўринмайди. «Айни қулай пайт,— деди ичида Шох Мансур,— уни бирёқлик қилсам, марра бизники. Бошсиз қолган лашкар чўпонсиз подага ўхшайдур. Пода эса калтак кўтарганники бўлади. Шундай мақсад билан Шох Мансур икки юз сара йигитини Темурбек турган тепаликка жўнатди. Албатта, кучлар тенг эмасди. Шох Мансурнинг йигитлари у ер-бу ерда турган қоровулларни даф қилиб, ҳазрат соҳибқирон турган ерга ёриб кирдилар ва Амир Темурга ташландилар. Шох Мансурнинг йигитларидан бири ҳатто унга икки марта қилич урди. Биринчи чопганда, қилич ҳазрат соҳибқироннинг бошига тушиши мумкин эди, Одил ахтачи қалқони билан уни тўсиб қолди. Иккинчисида ўша йигит унинг чап елкасини мўлжалга олди, лекин Қори ясовул олдидан чиқиб тўсиб қолди. Қилич унинг кифтига тегиб, захмдор қилди. Махмудшоҳ, Таваккал бовурчи, Одил ахтачи ва Омоншоҳ чопиб келиб, ҳазрат соҳибқиронни чор атрофдан ўраб олишди ва то уч-тўрт марта захмдор бўлиб, отдан йиқилгунча жанг қилдилар. Ун бир сипохийдан фақат уч киши тирик қолди. Ушанда Темурбекнинг ўзи ҳам ёв билан шердай олишди. Лекин кўпчилик-кўпчилик-да. Душманнинг устунлиги тобора сезилиб борди. Амир Темур ва тирик қолган шериклари оғир аҳволга тушиб қолдилар. «Ҳаммаси тамом?» — деди Темурбек ўз-ўзига,— тақдири азал шўл эканда! Илож қанча?» У энди ҳеч нарсани ўйламас, фақат жон-жаҳди билан қилич чопишарди. Бошқа одам бўлганда тирик қолишни афзал кўриб, аллақачон таслим бўларди ёки жанг майдонини ташлаб қочиб қоларди. Аммо Темурбек

ундайлардан эмасди. «Жанг майдонидан ё ғолиб бўлиб, ёки шахид бўлиб чиққан афзал», — дер эди у ҳамма вақт амирларга. У шу пайт асир тушиб тирик қолишдан шахидликни афзал кўрди ва уни чор атрофдан сиқиб келаётган ёғий билан олишишда давом этди. Охири ёнида бир навқари қолди. Шу пайт унинг ўнг тарафидан «тирик ушлансин!» — деган хитоб эшитилди. Шоҳ Мансурнинг йигитлари Темурбекни чор атрофдан сиқиб келабошладилар. Кимдир уни мўлжалга олиб сиртмоқ отди, лекин Темурбек сиртмоқни қилич билан узиб ташлади. Аҳвол шу тарзда кетадиган бўлса, яна қанча вақт чидаш мумкин? Ҳар нарсанинг ҳадди ва имконият ҳофизаси бор. Шер бўлганда ҳам бундан ортиғига чидаши қийин. Темурбек энди ҳаётдан умидини узди. Эссиз, катта тажриба ва шунча куч бўлатуриб, тасодиф қурбони бўлиб турибди. Шу пайт унга ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Қўшиннинг асосий қисми бироз олисда — жанг майдонида. Ўзи билан ўзи бўлиб ётибди. Захирадаги ўн икки қўшин тепаликнинг шундайгина ёнгинасида, пастроқда турибди-ю, тепаликда нималар бўлаётганидан беҳабар. Теварак-атрофда қоровул қисмлар бор. Уларга нима бўлди — номаълум. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг кўзига хотинлари ва болалари кўринди. Шосуманда турганида уларни Самарқанддан олдириб келиб кўришиб олганидан хурсанд бўлди. Худди билгандай шу ишни қилган экан, ўшанда. Энди уларни бошқа кўрмайди. Эссиз. Э, аттанг... Шу пайт Тангри таолонинг инояти билан шу атрофда сурон овози эшитилди: «Олға! Тезроқ! Ушла! Ур!» Бу — захирадаги қўшинлардан бирининг йигитлари эди. Олишув пайтида имкон топиб, Темурбекнинг навқарларидан бири чопиб бориб аҳволни захира қўшинлари тепасида турган амир Сулаймоншоҳга хабар қилган экан. Уларнинг қораси кўриниши ҳамон Шоҳ Мансурнинг одамлари тум-тарақай бўлиб кочдилар.

Катта жангоҳда ҳам ғалаба насими Темурбекнинг туғи сари эса бошлади. Амирзода Муҳаммад Султон муҳолиф лашқарининг ўнг қаноти устидан зафар қозонди. Амир Мубашшир ва у билан бирга турган амирлар душман орқасига ўтиб олиб жангга тутиндилар. Амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ёғийнинг сўл қанотини синдирди. Бош қўлда турган амир Оллоҳдод билан Шайх Нуриддиннинг қўшинлари ҳам шиддат билан ҳужум бошлаб, душманнинг марказ қисми устидан ғалаба қозондилар. Шу пайт қўллардан бирида турган амирзода Шоҳрух Шоҳ Мансур турган душман илғорига ташланди ва уни барбод қилди.

Шоҳ Мансурнинг отига ўқ тегди ва йиқилатуриб эгасини босиб тушди. Шу пайт амирзоданинг баҳодирларидан Лоим кавчин чолиб унинг тепасига борди-ю, бошини шартта кесиб олди ва олиб бориб соҳибқироннинг оти туёғи остига ташлади.

Ўша дам Олий ўрдуниг орқа тарафида душмanning мукаммал кўшини пайдо бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бу сафар ёлғиз эмасди. Енида захирадан келган бешта кўшин ва яна кўшини билан амирзода Шоҳрух шу ерда эди. Улар шиддат билан ёғий устига ташландилар. Душман уларнинг салобат ва ҳайбатидан кўрқиб, қочишни ихтиёр қилди. Амир Темур бир-икки кўшинни унинг кетидан таъқиб қилиш учун юборди.

Хулласи калом, Шоҳ Мансур устидан катта ғалаба қозонилди. Ҳазрат соҳибқирон музаффар ва комронлик билан Диниконга келиб тушди. Эртаси куни жумоди ул-аввалнинг 15- куни (1393 йил 30 мартда), куёш ҳали тулуъ қилмай туриб, хумоюн мавкаб ва музаффар кўшинлар дорулмулк Шероз сари юзландилар ва шаҳарнинг тўққиз дарвозасидан бири бўлмиш Дарвозайи саломга келиб тушдилар. Лашкар бу улкан, бой ва мустаҳкам шаҳарни чор атрофдан қуршаб олди. Аркони давлатдан баъзиларига шаҳар ичига кириш ва унинг тамом калонтарларини тўплаб, улар иштирокида ҳокимнинг хазинасидаги бойликларни жамлаб хумоюн ўрдуга олиб келиш буюрилди. Буларнинг ҳаммаси шу ернинг ўзида амирлар билан лашкарга тақсимлаб берилди. Шундан кейин шаҳар халқидан моли омон йиғишга тутиндилар. Эришилган катта ғалаба хусусида ёзилган фатҳномаларни шамолдан тез учувчи шатурпарилар барча мамлакат ва вилоятларга олиб кетишди. Буюк ғалаба шаънига Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарларида катта тўю томошалар бўлди...

Музаффарийлар хонадонининг тирик қолган бошка вакиллари итоат ва тобеълик камарини белга боғлаб, Амир Темурнинг олий остонасига бош уриб келишга мажбур бўлдилар. Шоҳ Яхё фарзандлари билан Язддан, Султон Аҳмад Қирмондан малоик ошёнлик ўрдуга келиб, ҳар бирлари ўз ҳолича ҳазрат соҳибқиронга пешкаш ва ҳадялар тортик қилдилар.

Тўю томошалар ўтиб бўлгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Форснинг аён ва аркони давлати, дин арбобларини тўплаб кенгаш ўтказди. Амир Темур кенгаш иштирокчилари муҳокамасига Форс вилоятининг тахтига кимни ўтказиш масаласини кўйди.

— Форс вилояти Элхонийлар ҳокимияти барбод бўлгандин кейин маҳаллий нуфузли аслзодалардин Абу Исҳоқ Инжунинг илгига ўтғон эрди. Оли Музаффариянинг асосчиси Шарафиддин ал-Музаффар бир пайтлар Элхон Ғозонхон кўшинида мингбоши бўлиб хизмат қилур эркан. Элхон Абу Саъид ўлгандан кейин ўғли Муборизиддин Муҳаммад Форсни тортиб олиб, ўзини подшоҳ, деб эълон қилди. Кейинча Ироқни ҳам кўшиб олди. Хуллас, алар подшоҳлар хонадониға мансуб эрмаслар. Шунга қарамай, биз уч йиллик юриш охирида Форс бирлан Ироқи ажамни аларнинг ўзлариға топшуриб кетғон эрдик. Алар эрса, мана ўзингиз кўрдингиз, хилоф иш тутиб, кўп қурбонлар берилишиға сабабчи бўлдилар. Хўш, эмди бу мамлакатнинг инон-ихтиёрини кимнинг илгига топшириш тўғри бўлур. Яна ўшал Музаффарийларгами? Алардин тириж қолғонлари ҳали бирқанча. Баъзилари айни шу пайтда мажлисоро бўлиб ўлтиришибдурлар. Ахли мажлис нени раво кўрса, шунга амал қилурмиз.

Темурийзодаларнинг бу хусусдаги фикри маълум эди. Улар Форс билан Ироқи ажамни энди Музаффарийларга топширишга тарафдор эмасдилар. Буни Амир Темур яхши билар эрди. Шунинг учун у мажлисда ўлтирган шайхулислом ва Шероз билан Язднинг боёнлариға назар ташлади. Ҳазрат соҳибқирон уларнинг ҳам фикрини билмоқчи эди.

Шайхулислом бир томоқ кириб олгач, сўз бошлади:

— Сўзингиз ҳақ, аълоҳазрат. Тарихдин маълумки, фотиҳлар одатда тасарруфига кирғон мамлакатлар тақдирини ҳамиша ўз майлларича ҳал қилғонлар, бошқа бирлан кенгашиб ўлтирмағонлар. Ҳа, шундай бўлғон. Иштибокқа ўрин йўқ, жаноблар.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Шундайку-я, локин не бўлғонда ҳам мулк муқаддас. Бировнинг мол-мулкига дахлдор бўлмоқ дини ислом ва шарият қонун-қоидалариға зиддир.

Қирмон ҳокими Султон Аҳмад унга ер остидан бир қараб қўйди. «Бировнинг мулкиға қурол кўтариб келиш шариятда борму, ўзи?», деган фикр кечди унинг кўнглидан.

— Шундайку-я, аълоҳазрат, — деди яна шайхулислом, — локин раиятнинг тарбияти ва эл-юртнинг эмнияти деган гаплар ҳам бор, аслида. Қолаверса, мулк-Алло таолоники, уни истаган кишисига берадур, деб айтилган Аллоҳнинг муқаддас китобида.

Шайхулисом Оли Музаффария бундан кейин Аллох берган юртга бошқа эгалик қилолмаслигини айтди. Бу хусусда кўпдан-кўп далил-исботлар келтирди.

— Муҳаммад Ибн Музаффарнинг авлоди,— деди у сўзида давом этиб, сўнгги йилларда бир-бирининг мол-мулки ва жониға қасд қилиб турубдур. Бири хароб бўлса, иккинчиси боқмайдур. Рааёнинг ҳол-ахволи эрса, тобора мушкуллашмоқда. Қисқаси, аҳолининг барча табақаси кийналғон. Сизни бу тарафларга яратган эгамнинг ўзи юборди. Бизни зулм ва таъдидин халос этғувчи халоскор сифатида юборди. Биз Оли Музаффариятнинг бундин буёғиға Форс ва Ироқи ажам тепасида туришлиғиға рози эрмасмуз, асло! Ҳадиси шарифда мана бундай уктириш бор: «Золимнинг золимлигини билатуриб, унга ёрдам бераман деб ёнида юргувчи одам диндин чиқадуз». Биз энди бу золимларни деб имондин ажралуб қолишни истамайдурмуз. Биз эмди аларнинг пичоғини қайраб берувчи бўлиб қолмайдурмиз, асло!

Шоҳ Мансурнинг ўгли Султон Ғазанфар шайхулисомга бир ўқрайиб кўйди. Унинг ҳозир қилиб турган ишиға ғазаб келди, албатта. Шунча йил отаси билан тузнамак бўлиб келиб, ҳозир келгиндиларнинг оёғини ялаб турганини кара-я! Локин, ўқинишдин не фойда? Мажлис иштирокчилари орасида Шоҳ Мансур ва авлодини ёқлаб чиқувчилар бўлмади. Ҳатто, деярли ҳар куни дастурхонида ўлтирган аълам домла Мужтаҳиддин Муртазо Яздий ҳам шайхулисомнинг ёниға кирди:

— Бундин буёғи мўмин-мусулмонлар зулму таъди исканжасида қолмасун. Худо кўрсатмасун, унда мамлакат вайрон ва рааё паришонликқа юз тутадур.

Бошқалар бош ирғаб, шайхулисом билан аъламнинг айтганларини маъқулладилар. Бундан руҳланиб аълам домла Амир Темурга мурожаат қилди:

— Эмди биз бечораларнинг Сиздин бошқа мураббийимиз йўқдур, аълоҳазрат! Сизни Тангри таоло ҳамиша ўз паноҳида сақласун, салтанатингиз пойдор ва абадий бўлсун, омин!

Ўлтирганларнинг барчаси аъламга эрғашиб, қўлларини дуога очдилар.

— Аллоху акбар!

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Форс мамлакатининг инон-ихтиёрини яна ўша Шоҳ Мансур авлодига топшириш фикридан қайтди. Жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1393 йил 7 апрелда) Оли Музаффариянинг тирик қолган барча аъзоларини ҳибсга олиб, мол-мулкни мусодара

қилиш ҳақида фармони олий эълон қилинди. Ушанда Форс мамлакати забтини Темурбек фарзанди аржуманди амирзода Умаршайхнинг иктидорли қўлига топшириб, амирлардан бир нечасини, хусусан, Бердибек, Умар, Муайяд ва Суюнчик баҳодирни қўшини билан унинг ёнида тусқол қилиб қолдирди. Хос амирлардан Баён Темур, Тавакқал барлос, Муллаш Аперди, Давлатхўжа ва бошқаларни амирзодага мулозим этди.

Ушанда Амир Темур ўз вақтида Шоҳ Мансурдан жабр кўрганларнинг ҳам бошини силади. Шоҳ Шужоҳнинг ўғиллари Султон Шиблий билан Зайнобиддин кўзига нил тортилиб зиндонда ётган эди, уларни озод қилиб Самарқандга жўнатди ва ўша вилоятдан уларга иктоъ таъйин этди. Султон Шиблий билан Зайнобиддин умрининг охиригача ана шу иктоъдан баҳраманд бўлиб кун кечирдилар. Лури бузургнинг ҳокими отабек Пир Аҳмад ҳам ўша Шоҳ Мансурдан кўп жабр-ситам тортган эди. Ҳазрат соҳибқирон унинг ҳам бошини силади, мамлакатини ўзига қайтариб берди ва Шоҳ Мансур замонидан Лурдан Форсга хонакўч қилинган икки минг хонадон табааларини ҳам қайтариб, юртига жўнатди.

Амир Темур Форснинг кўзга кўринган аҳли синоати ва катта олимларидан бир гуруҳини, аҳлу оиласи билан Самарқандга кўчиртириб, хижрий 795 йил жумоди ул-охир ойининг 27-куни (1393 йилнинг 11 майи) лашкарни Исфаҳонга қараб етаклади. Йўл-йўлакай сайду саёҳат билан ўн икки манзилни босиб ўтиб, ражаб ойининг 8-куни (1393 йил 20 майда) Кумша деган ерда тўхтадилар. Шу ерда бадавлат кишилардан бир гуруҳи ҳазрат соҳибқироннинг истикболига чиқиб, унга катта совға-саломлар топширдилар, лекин Оли Музаффария ҳақида ҳар турли гапларни айтиб, кўнглига ғашлик солдилар. Улар чиқиб кетгач, ҳазрат соҳибқирон аркони давлатни йиғиб, ўртага маслаҳат солди. Лекин улар ҳам «айтилгон гапларда жон бор», дедилар. Хусусан, амир Бердибекнинг мулоҳазаси Темурбекка қаттиқ таъсир қилди.

— Шероздағи мажлисда, — деди у эгилиб таъзим қиларкан, — мен зўр эътибор ила Султон Ғазанфар бирлан Шоҳ Яҳёни кузатиб ўлтиргон эрдим. Шайхулислом ҳазратлари аларга энди мулкни ишониб топшириб бўлмаслиғи хусусида далил-исбот билан сўзлаб турғонларида унга ер остидан хўмрайиб қараб қўйдилар. Сиз гапираётганингизда ҳам шундай қилдилар, аълоҳазрат.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Нима, бўпти? Шундай бўлиши табиий, албатта.

Могу мулкидин ажралиб тургон бир пайтда, жони кўзга кўринадиму? Қовоқ солмай тиржайиб бизга таъзим қилсунларму?!

Амир Бердибек бўш келмади:

— Шундайку-я, аълоҳазрат, лекин алар тарафидин хавф-хатар йўқ деб ҳам айтиб бўлмайду. Юртларидин кетишимиз бирлан яна исён кўтармасалар, деб кўрқамен. Ахир, бундин аввал ҳам шундай бўлгон-ку? Тўхтамишхон бунга жонли мисол бўлмайдуруму?

Ҳазрат соҳибқирон ўйланиб қолди. Ҳақиқатан ҳам Бердибекнинг гапида жон борга ўхшайду. Темурбек бундан икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушни эслади. Дашту биёбон ва зах ўрмонларда чеккан азоб-укубатлар, берилган қурбонлар эсига тушди. Эронзаминга қилинган уч йиллик уруш азоби ҳам хотиридан кечди. Шунга қарамай, ўшанда Шох Мансурнинг бошини силаб, мамлакатини ўзига қайтариб берган эди. У бўлса, берган сўзи ва аҳд-паймонидан қайтиб, гарданкашлик қилди, унга қарши исён кўтарди. Мана бунинг оқибати ҳам яхши бўлмади. Одамлар қийналди, қурбонлар берилди. Ҳамма тарқалиб ёлғиз қолгандан кейин Амир Темур бу ҳақда кўп ўйлади, ўз-ўзи билан кенгашди. Охири, эрта билан нонуштадан кейин Султон Маҳмудхоннинг ҳузурига борди. У вазири аъзам билан нималарнидир сўзлашиб ўлтирган экан. Темурбекка кўзлари тушиши билан вазири аъзам сапчиб ўрнидан турди ва четга ўтиб қўл ковуштирди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазратлари!

Темурбек хонга хиёл эгилиб таъзим қилди. Сўнг бош ирғаб вазири аъзам билан сўрашди.

— Ва алайкум ассалом, амири кабир ҳазратлари! Ўлтирсунлар, марҳамат! — хон ҳазрат соҳибқиронга ёнидан жой кўрсатди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Темурбек Оли Музаффариянинг тирик қолгон авлоди хусусида кечаги кенгашда бўлган фикрларни қисқа тарзда уларга сўзлаб берди. Хон аввалда ўзи бир фикрга келолмай, индамай ерга қараб ўтирди, сўнг «Фикрларинг бўлса айтақолинглар», деган маънода дам Темурбекка, дам вазири аъзамга қараб қўйди. Лекин иккалаларидан ҳам садо чикмади. Шундан кейин хон Амир Темурга деди:

— Нима қилсак эркан, эмди аларни? Сиз нима дейсиз, жаноби амир?

— Ихтиёр Сизда, аълоҳазрат, мен бор гапни айтдим-қўйдим.

Хон бош тебратиб унинг гапни маъкуллади. Бир неча дақиқа индамай ўлтиргач, ҳамсухбатларига бир-бир назар ташлаб олиб, гапни узокдан олди:

— Тўхтамиш ўғлон хали тирик. Хизрхўжа ўғлон ва анинг гумашталари ҳам бирёклик қилингунча йўқ. Шуни билиб туриб, яна бир хавфли душман зинда қолдирилса, қандок бўлур эркан, жаноблар?

Хон яна Темурбекка тикилди. У эса индамай ерга қараб олди. Вазири аъзамдан ҳам садо чикмади. Ихтиёрни улар хонга бердилар. Хон буни англади ва муншийи хосни чақиртириб бу хусусда ўз амру фармонини эълон қилди:

— Ҳоконлар ҳокони, тамом Чигатой улусининг хукмфармоси Муборизиддин Султон Махмудхон сўзумиз!

Рааё ва бараёга, эл-юрт ва мамлакатга қилган таъди ва зулми учун, бизнинг ҳумоюн салтанатимизга бўйин товлаб исён кўйиға кирғонлари учун Оли Музаффариянинг тирик қолгон барча эрлари ясоқга етказалсун!

Эртаси куни эрталаб чопар хоннинг фармонини Шерозга олиб кетди...

Орадан икки кун ўтиб, 1393 йилнинг 13-май куни ҳумоюн ўрду Исфаҳонга келиб тўхтади ва хон, ҳазрат соҳибкирон ҳамда аркони давлат беш кун мобайнида (1393 йил 17-майгача) Нақши жаҳоноро боғида истикомат қилдилар. Сўнг яна йўлга чиқиб, Жарбадақон, Сахройи фарроҳин, Хардара орқали ражаб ойининг 28-куни (1393 йилнинг 10 июн куни) Ҳамадонга етиб келдилар. Уша куни амирзода Мироншоҳ билан амирзода Шохрух ҳам уғруқни олиб Деҳи Алавиядан келдилар. Сароймулк хоним, Тумон оғо ва шахзодалар Ҳамадоннинг боғи эрамга ўхшаш бир чорбоғига тушиб, эртаси куни ҳазрат соҳибкироннинг шарафига шу ерда катта тўй бердилар. Тўйнинг эртасига Амир Темур Озарбайжон, Рай, Дарбанд, Боку, Ширвонот, Гилонот ва ундан то Румгача бўлган ерларни амирзода Мироншоҳга инъом этиб, унинг муборак бошини фарқадонга етқизди.

Ҳижрий 795 йил шаъбон ойининг 13-куни (1393 йил июн ойининг 24-куни) олий мавкаб ва лашкар Ҳамадондан кўчди. Йўл-йўлакай Илма қирқ марғузори, Туман ва Бешбармоқ саҳроларида, Гунбазак ва Барқундук мавзеъларида шикор ва сайру саёҳат билан машғул бўлдилар. Барқундукдан тахминан тўрт фарсах йўл босиб ўтгач, йўл устида амирзода Мироншоҳнинг чопари келиб қолди. Амирзоданинг мактубидан маълум бўлишича, Сарик Усмон туркман тоғ орасида катта қўшин жамлаб, зафар асар лашкарнинг йўлини тўсиб ўлтирган эмиш.

Туркманлар тор даралар ва сўкмоқларни ҳам эгаллаб, хабаший ва яна бир неча номлари маълум бўлмаган қалъаларда мустаҳкамланиб олишган эмиш. Ҳазрат соҳибқирон лашкарни кичик-кичик фавжларга бўлиб, тажрибали амирлар ва беклар етакчилигида ўша дара ва қалъалар сари юборди. «Эҳтиёткорликни қўлдин бой бермангиз, кечалари асло гулхан ёқмангиз, душман қораси кўринганда, уни айланиб ўтиб, орқадин зарба берингиз», деб тайинлади. Ўзи эса Окбулоқда қолди. Ҳар иккала тарафга озми-кўпми талофат етказган бу уруш 1393 йилнинг июл ойи ичида қарийб ўттиз кун давом этди. Охиरोқибат Сарик Усмон шикаст топиб, тирик қолган одамлари билан тоғу тош орасида ғойиб бўлди. Туркманларнинг ҳад-хисобсиз мол-қўйи ва отлари ўлжа олинди, хотин-халажи ва болалари эса асир тушди.

Ҳазрат соҳибқирон Окбулоқда турганда, ўша хижрий 795 йил шаввол ойининг 3-да (1393 йил 12 августда) Бағдоддан Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси келди. Мухтарам зот шайхулислом Нуриддин Абдурахмон ал-Исфароиний элчиларга бошчи экан. Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром ила кутиб олди. Чунки Тождин Ҳасан бузург асос солган бу сулола Ирок, Курдистон ва Озарбайжондайин катта мамлакатлар устидан ҳукм юргизишидан ташқари, жалойирийлар Чингизхон даврида ҳам, ундан аввал ҳам нуфуз ва эътибор жиҳатдан барлослар билан бир қаторда турган, улар билан борди-келди қилган халқ эди. Қабул маросими ҳар қачонгидан ортиқ бўлди ва зўр тантана билан ўтди. Унга арқони давлат ва амирлардан бўлак ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари, барча катта-кичик шахзодалар, шунингдек, машойихи киром ва уламаойи боэҳтиром ҳам тақлиф этилган эди. Таажжубки, элчидан талаб қилинадиган одатдаги расмиятчилик — тобуғ расми, — ҳеч ким кутмаган бир ҳолда, бугун бузилди. Элчини эшик оға билан ўнларни қоралаб қолган Ҳалил Султон олиб кирдилар ва тахт поясига, етаклаб олиб бориб қўйдилар. Элчи хон билан Амир Темурга икки букилиб салом берди, қўйнидан соҳибининг мактубини олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб ёнида турган шахзодага берди. Амирзода Ҳалил Султон мактубни олиб тахт поясига кўтарилди ва бир оёғи билан тиз чўкиб, уни икки қўллаб хонга узатди. Хон тавозеъ ва такаллуф билан уни ўнг тарафида ўлтирган Амир Темурга берди. У мактубнинг уёқ-буёғини айлантирган бўлиб, сал нарироқда ўлтирган вазири аъзамни имо билан чақириб, мактубни унинг қўлига тутқизди. Салом-

алик ва ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин ҳазрат соҳибқирон элчига ёнидан жой кўрсатди. Элчининг одамлари Султон Аҳмаднинг катта ҳашамдор сандукка солинган совға-саломини олиб кириб, тахт поясига қўйдилар ва қўл қовуш-тирганча орқалари билан юриб кўринишхонадан чиқдилар. Темурбек бутун маросим мобайнида Султон Аҳмаднинг элчисига алоҳида мулозамат кўрсатиб ўлтирди. Арқони давлат ва аёни мамлакатнинг кўпчилиги ортиқча бу такаллуфлардан таажжубланиб ўлтирдилар. Бунақаси илгари кўрилмаган эди-да. Аҳли мажлис бунинг сабабини билолмади. Баъзилар буни Султон Аҳмад жалойирнинг халифалик тахтида ўлтирганидан кидирсалар, бошқалар ҳазрат соҳибқироннинг динпарварлигидан топдилар, чунки элчи доруссалом Бағдоднинг шайхулисломи эди.

Маросим тарқалгач, хон, Амир Темур ва вазири аъзам қолишиб Султон Аҳмад жалойирнинг мактуби мазмуни билан танишдилар, жавоби хусусида ҳам кенгашиб олдилар. Мактуб умуман дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик руҳида битилган экан. Унда хусусан мана булар ёзилган эди: «Тобеълик ва хизматкорлик камарини жон белимизга боғлаб, амру фармонлариға мунтазир бўлиб турадурмиз. Локин ҳазрат соҳибқироннинг шон-шухрати ва шукуҳидин чўчуб, малоик ошён остоналариға бош уриб боролмаётибмиз. Агар аълоҳазратлари доруссалтанатға келишни ихтиёр қилғудай бўлсалар, бошимизни Сидрат ул-минтаҳоға еткизғон бўлур эрдилар. Ўшанда шаҳар дарвозаларининг калидларини он ҳазратнинг мулозимлари илгиға топширишдек шарафға мушарраф бўлғон бўлур эрдик».

Икки кундан кейин хон билан ҳазрат соҳибқирон элчини алоҳида қабул қилдилар. Хон элчига жавоб мактубини берди ва «хамма гап шу ерда битилғон», деди.

— Локин яна бир бор таъкид этмоқчимизким,— деди Амир Темур хондан кейин,— биз Султон Аҳмад аълоҳазратларидин дилтанг эрмасмиз. Буни аввалғи мактубларимизда ҳам изҳор қилғон эрдик,— шу ерда Амир Темур хонга караб қўйди. Султон Маҳмудхон бош ирғиб унинг гапини тасдиқлади.

— Ори, аълоҳазратлари, бундин бизнинг ҳам хабаримиз бор,— деди элчи қуллук қилиб.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз фақат он ҳазратнинг Қора Юсуфни, ўша йўлтўсар қароқчини қўллаб-қўлтиклаб турғонлари ва ҳатто ул бадқирдор бирлан қўшулиб, Озарбайжонни хавф-

хатар гирдобига тортаётганларидин бир қадар таажжубда эрурмиз.

Хон бош ирғаб ҳазрат соҳибқироннинг бу гапига ҳам хайрихоҳлик билдирди.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Бу ишга Қора Юсуф, он ҳазратдин бошқа Рум султони ҳазрат Боязидхонни ҳам тортиш ниятида юрибдур.

Амир Темур гапи қандай таъсир кўрсатганини билмоқчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Элчи ҳазрат соҳибқирон жавоб кутаётибди деб ўйлаб шоша-пиша деди:

— Бу гаплардин бизнинг хабаримиз йўқ, аълоҳазрат, локин доруссаломда шунга ўхшаш миш-мишлар юрибдур.

— Миш-мишлар денг? — амир Темур таажжубланди ва элчига оҳиста ер тагидан қараб қўйди. Хон ҳам элчига бир қараб қўйди.

Элчи ўзини бир қадар ноқулай сездди. Ҳар қанча билмасликка олса ҳам бўлмади. Хон билан Темурбек унинг гапларига ишонишмаётибдилар. Бунга ишониб бўлармиди? Шайхулисломдай олий мартабали бир зотнинг давлат ишларидан беҳабар бўлишига ким ишонарди? Яна тожу тахт соҳибининг муҳибби бўлатуриб, шайхулисломнинг ҳақиқатан ҳам Султон Аҳмад билан Қора Юсуф ўртасидаги муносабат — Бағдод билан Истамбул ўртасида сўнги пайтларда бирмунча жонланиб кетган бордикелдидан тўла хабари бор эди. Лекин буни айтолмасди. Бундай қилгундай бўлса элчи эмас, балки жосус бўлиб қоларди. Бу ёғига бўлмади. Шайхулислом сукут сақлаб ўлтираверди. Лекин Амир Темур ҳам анойилардан эмасди. Бир ишга аҳд қилдими, қилмасдан қўймасди. «Ҳа, қари тулки, ҳамма гапдин хабаринг бор, локин айтгинг келмайдур. Хотиржам бўл, айтмаганингга қўймайдур-мен», — деди у ичида ва элчини яна гапга тортди:

— Қора Юсуфни Сиз ҳам яхши билурсиз, ҳазратим. У дину диёнатсиз бир шахс. У ҳатто ғайридин гуржийлар бирлан ҳам оғиз-бурун ўпишғон. Султон Аҳмад бирлан Боязидхонга нима бўлди ўзи? Иккалалари ҳам аслзода, шавкатли подшоҳлар. Яна Қора Юсуфнинг кимлигини билатуриб-а?!

Элчи яна ўзини гапдан олиб қочди. Тўғриси, иккиюзла-мачидик қилди.

— Балким аълоҳазрат (у Султон Аҳмад жалойирни назарда тутди) Қора Юсуфнинг кимлигини хабарлари бўлмаса керак.

— Ҳа, билмайди-я. Жуда билади-да,— хон зарда билан элчига назар ташлади.

Ҳазрат соҳибқирон сўзида давом этди:

— Ҳазрати олийларини кўп бор огоҳлантирғон, кўп нарсани уқтирғон эрдик. Афсуски, сўзимизни ел учириб кетди. Фойдаси бўлмади, ҳазратим. Аксига олиб, Султон Аҳмад бирлан Қора Юсуф ўрталаридаги дўстлик риштаси тобора мустаҳкамланиб-боряпти.

Элчи яна сукут сақлади. Амир Темур эса гапида давом этди:

— Султон Аҳмад, Боязидхон ва биз аслида бир халқ фарзанди эруرمىз. Афсуски ҳасад, ўзгаларнинг ифвоси, айниқса, тангназарлик бизни борғон сари ўзлигимиздин оздириб кўяётир.

Ҳазрат соҳибқирон шу ерга келганда яна шайхул-исломни имтиҳон қилди — унинг кўзларига тикилди. Элчи ҳам бир қаради-ю, сўнг кўзини ҳазрат соҳибқирондан олиб қочди. Ҳамма бало шунда эдики, фитна-фасод кўзгаб юрган одамларнинг ҳаммасини ҳам билмасди у. Буни унинг кўзи айтиб турибди. Темурбек бунга ишонч ҳосил қилди. Шу боис ўша фитна-фасод кўзгаганларни ўзи айтиб берди.

— Булар, ҳазратим, аслида фарангийлар бирлан чинмочинликлардур. Тарихдин маълумки, чинмочинликлар бир замонлар турли йўллар ила туркларни бир-бири бирлан уруштириб Улуғ турк ҳоконлигига барҳам бердилар. Шарқ мамлакатларининг беҳисоб бойлиги эрса, фарангийларни уйқусидан бедор этиб турибдур. Қудратли Рум ва Боязидхондай шавкатли подшоҳ бўлмаганда, фарангийлар аллақачон мўру малағ бўлуб шарқ мамлакатларига бостириб кирган бўлур эрдилар. Фарангийларнинг Боязидхонни дафъ этишга кучлари келмай турибдур. Аксинча, уччаламиз — Боязидхон, Султон Аҳмад ва биз бир бўлсак, аларнинг шарққа кучи етмайдур. Агарда бир-биримиз бирлан ёвлашиб, тепалашишсак, аларга омад келадур, ёвуз ниятлари тезроқ амалга ошадур. Наҳотки, Султон Аҳмад бирлан Боязидхон буни тушунмасалар?!

— Тушунмайдулар алар, кўзларини ғурур пардаси қоплагон аларнинг, Темурбек,— хон қисик кўзларини каттароқ очишга тиришиб, тиззасига мушт урди.

Амир Темурнинг бу гапларига эътироз билдириб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси Темурбекнинг фикрига қўшилишдан бошқа чора топмади. Хоннинг важоҳатидан ҳам кўрқди.

— Гапларингиз тўғри, аълоҳазрат, буни албатта султонимизга еткурурмиз.

— Еткузинг, тақсир. Султонингизга бор гапни айтингиз. Ижобатга олсалар, ҳаммамиз учун яхши. Авлодларнинг дуосига қолурмиз. Акс холда...

Элчи уни шу ерда бўлди:

— Йўк, йўк, аълоҳазрат, бунга йўл қўйиб бўлмайду.

Амир Темур элчига миннатдорчилик билдирди. Уни ва ҳамроҳларини қимматбаҳо сарупо ва совға-саломлар билан сийлади. Сўнг Султон Аҳмад жалойир учун ажратилган совға-саломлар ва дўстлик, ҳамжихатликка чорловчи мактуб билан қайтишларига ижозат берди.

Элчидан кейин хон ҳам фотиҳа ўкиб ўрнидан турди. Амир Темур уни ташқаригача кузатиб қўйди ва шундайгина чодир ёнида турган мулозимлари ва курчиларига топшириб, яна чодирга қайтди. У анча вақтгача танҳо ўлтирди. Султон Аҳмаднинг мактубини қайта-қайта ўкиб чиқди. Ҳаммаси яхши. Дўстона руҳда ёзилган мактуб. Локин унинг бир ери ёкмади Амир Темурга. «Биз Эронзамин, Диёри араб ҳамда Туркистон замин устидин кўп асрлар ҳукм юргизиб келгон улуғ халифаларнинг меросхўри бўлиб, аларнинг тахти устида барқарор бўлиб ўлтирурмиз», деб айтилган эди, унинг бир ерида. Бу гапларнинг маъносини англаш унча қийин эмасди. Бу билан Султон Аҳмад жалойир халифаликни даъво қилаётган эди. Шундай бўлгач, унинг бол томиб турган сўзларига қандай қилиб ҳам ишониш мумкин? Султон Аҳмад жалойир бу ерда тилёғламачилик қилмаётибдурми? «Ха, майли,— деди ҳазрат соҳибқирон пировардида,— ўша Бағдодга борғоч уёғини кўрурмиз. Ахир, ўзи бизни доруссалтанатга таклиф этиб турибдур-ку!».

Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси жўнаб кетиши ҳамано Ироқи араб ва Бағдод устига юриш бошлашга қарор берди. Биринчи навбатда амирзода Шохрухни уғруқ билан Султонияга жўнатди. Амирлар ва беклар лашкарни таҳқиқ қилиш, одамларни ҳам, чорполарни ҳам емиш-ичиш билан бир-икки ойга етадиган қилиб таъминлаш ҳақида махсус фармойиш олдилар. Йўл оғир, олдинда сувсиз ерлар кўп эди. Шу сабабдан жарчилар жар солиб, «хар бир сипоҳий сув учун иккитадан меш олсун», деб эълон қилдилар.

Юриш тадорики охирига етгач, ҳижрий 795 йил шаввол ойининг 13-куни (1393 йил 22 августда) ҳазрат соҳибқирон қўшинни Бағдодга қараб етаклади. Чексиз биёбонлар ва доvonларни ошиб, Акабайи Иброҳимлакка етдилар.

Ҳазрат соҳибқирон шайхи раббоний Иброҳим Яҳёнинг нурга чўмган мазорини бориб зиёрат қилди, ўша азиз инсоннинг муқаддас руҳидан мадад тилаб, мазорнинг машойхлари, қорилари ва жорубкашларига садақалар улашди.

Ҳазрат соҳибқирон Акабайи Иброҳимлақда турганларида Вотвот мунажжим ўрдубозордан бир гап топиб келди. Айғокчининг сўзларига караганда, шу атрофда истиқомат қилиб турган туркманлар алоқачи қаптарлар воситаси билан Султон Аҳмад жалойирни зафар асар лашкар хусусида хабардор қилишган эмишлар. Бошда Амир Темурнинг жаҳли чиқди ва Усмон баҳодирни чақиртириб, ўша бадқирдорларнинг таъзирини бериб қўйишни буюрди. Усмон кўнғирот таъзим қилиб, ташқарига йўналди. Лекин Амир Темур уни остонадан қайтарди ва «локин аввал обдон тафтиш қилинсун, сўнг чорасига киришулсин. Фақат гуноҳи исбот қилинғонларгина ясоққа етказилсун», деб алоҳида таъкидлади.

Усмон баҳодир ҳазрат соҳибқироннинг чодиридан чиқиши билан Вотвот мунажжим унинг йўлини тўсди:

— Жаноби амир, йўқ демасалар, камина Сиз бирлан бирга борсам. Сардорларини таниймен. Аларни Сизга ўзим кўрсатиб берурмен.

Усмон баҳодир айғокчини яхши биларди. Уни деб яна қанчадан-қанча бегуноҳнинг ёстуғи қурийдиган бўлди. Шунинг учун ҳам уни жеркиб берди:

— Қилар ишни қилиб қўйдингиз, таксир! Яна бирга боришингизга бало борму?

Усмон баҳодир уни четга суриб ташлади ва қўл силтаб йўлида давом этди. Вотвот мунажжимнинг мана бу сўзлари эшитилди унга:

— Жаҳл устида ҳақни ноҳақдин ажратолмай қолингиз мумкин, жаноби Усмонбек. Шаштингиздин қайтинг!

Усмон баҳодир унга қайрилиб ҳам бокмай йўлида давом этди...

Хижрий 795 йилнинг 21- шавволида (1393 йил 1 сентябрда) зафар асар қўшиннинг қоровул қисми доруссалом бағдод остоналарида пайдо бўлди. Лекин шаҳар атропоида кеч қандай лашкарнинг қораси кўринмади. Қалъа дуржларида ҳам одам йўққа ўхшайди. Наҳотки? Наҳотки, султон Аҳмад жалойир қочиб қолган бўлса? Шунча куч-қудрат билан-а? Яқиндагина дабдабаси еру осмонни тутиб турган эди-ку?! Йўқ, бу ерда бир сир борга ўхшайди. Қоровул қисм бошлиғи шайх Али баҳодир ўйланиб қолди.

Нима қилиш керак? Одамларини олиб хандаккача борсинму, ё? «Йўк, — деди у ўз-ўзига, яхшиси қоровулни шу ерда тўхтатиб, манғулойга хабар бериш керак». У шундай қилди. Амирзода Муҳаммад Султон манғулой кўшинлар билан қоровулдан бир фарсах нарида келаётган эди, Шайх Али баходирнинг ахборотини эшитиб, манғулойни келган ерида тўхтатди. Шайх Али баходирнинг чопарига эса «қоровул ҳам борган ерида тўхтасин ва ўша ерда мустаҳкамланиб, ёғийга қорасини кўрсатмасун» деб буюрди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг бундан аввал доруссаломга юборган хабаргирлари Бағдодда лашкар йўқлиги, Султон Аҳмад жалойир аллақачон бор-йўғидан кечиб, пойтахтни тарк этгани ва Дажланинг нариги тарафига ўтиб кетганлиги ҳақида муҳим маълумот олиб келдилар. Муҳаммад Султон бу қувончли хабарни зудлик билан ҳазрат соҳибқиронга етказди. Шундан кейин кўшинлар ҳаракатга келдилар. Улар шиддат билан йўл босиб, тез орада пойтахтга яқин ерга келиб тўхтадилар. Темурбек амирзода Мироншоҳга ўнг қанот кўшинлари билан доруссаломни ўнг тарафдан қуршаб олишни буюрди. Сўл қанотдаги лашкар амирзода Шохрух, катта амирлардан Шохмалик ва Шайх Нуриддин етакчилигида Бағдодни сўл тарафдан ўраб олди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса амирзода Муҳаммад Султон билан биргаликда, ғулда турган қисмлар билан шаҳарга кун чиқиш тарафдан қириб-бордилар...

Ҳа, дарҳақиқат шаҳарнинг Дажланинг сўл қирғоғида жойлашган бу катта қисми айни ўша пайтда лашкардан холи экан. Султон Аҳмад кемаларга тушиб аллақачон Дажланинг нариги тарафига ўтиб олган, кемаларни бўлса ёндириб юборган эди. Шунинг учун ҳам дарёнинг нариги ёғига ўтиш амри маҳол, бу азим дарёга бўлса кўприк солиб бўлмасди. Яна, аксига олиб, ўша куни эрталабдан ҳавони қалин булут қоплаб, қаттиқ шамол кўтарилди. Дарё соҳилига келиб ҳайқириб оқаётган дарёни томоша қилиб турган ҳазрат соҳибқирон қўли билан дарёга ишора қилиб, ёнида турган воқеанавис Тўхтамурод Шошийга деди:

— Қаранг, тақсир, Дажланинг бугун рафтори бузук-рок кўринадурми?

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат, — воқеанавис бундан қиркми ё эллик йил муқаддам машҳур икки шоир — Солмон Соважий билан Носир Бухорий шу дарё соҳилида туриб айтишган мушоирани эслади. «Ушанда, — деди воқеана-

вис,— хожа Солмон Соважий Носир Бухорийни имтихон қилиб деган эрканлар:

«Дажланинг рафтори буқун вожаб мастонадур».

Носир Бухорий дарё кирғоғига ўрнатилган хашамли мармар устунлар ва улар орасига тортилган занжирларга ишора қилиб, жавоб қилғон эрканлар:

«Пойи магар занжир аро, лабда каф мастонадур».

Амир Темурга шеър маъқул бўлди ва воқеанависга миннатдорчилик билдирди:

— Кўп нафис шеър айтибдурлар шоирлар,— сўнг мийиғида қулиб давом этди: — бу аҳволда Дажласи курмағур занжирни ҳам узиб кетмаса, деб кўрқамен.

Воқеанавис ҳазрат соҳибкиронга эғилиб таъзим қилди:

— Ҳақ гални айтдингиз, аълоҳазрат.

Шу ерда Амир Темурни бирқадар ташвиш босди. Энди нима қилиш керак? Султон Аҳмадни кўздан қочирмаслик зарур эди. У қочиб қутулиб кетгудай бўлса, қунмас-қуни куч йиғиб халифалик тахти учун кураш бошлайди. Ундан ташқари, Ироқи арабнинг катта қисми ҳали унинг қўлида. Демак, Султон Аҳмад жалойир хусусида кўзланган мақсад ҳали амалга оширилганича йўқ. Энди бирдан-бир чора нима қилиб бўлса ҳам лашкарни дарёнинг нариги соҳилига ўтказиб олиш зарур. Лашкар бунақа азим дарёни энди кўриб тургани йўқ-ку. Бунда бирнеча йил муқаддам Илёсхўжа, Қамариддин ва Анко тўрани қувиб борганларида Ардиш деган дарёдин ўтган эдилар! Икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушда Адил отлик азим дарёдин ҳам ўтишган. Кўп ҳолларда кўприк ёрдами билан эмас, солу гупсарлар миниб ўтишган. Шуларни ўйлаб Темурбек бир қадар хотиржам бўлди. Уларнинг олдида Дажла нима бўпти? Худо хоҳласа, ундан ҳам ўтадилар. Ҳазрат соҳибкирон амирзода Муҳаммад Султон, амирзода Мироншоҳ ва катта амирларни шу ерга, Дажла бўйига кенгашга тўплади ва уларга қўшинлари турган ерда солу гупсарларни ишга солиб, дарёнинг нариги соҳилига ўтишларини буюрди. Муҳаммад Озодга эса ҳумоюн мавқаб учун бирон кема топиб келишни топширди. «Интилганга — Тангри ёр!», деб бекор айтишмаган эканлар. Хуллас, зафар асар лашкар Дажладан бир ҳафта деганда ўтиб олди, лекин қурбонлар ҳам берилди. Сузишни билмаган анча-мунча одам фарқ бўлди. Лашкар отларнинг бир қисмидан ҳам ажралди. Қечув бошланганининг учинчи куни Муҳаммад Озод дарёнинг нариги соҳилидан Султон Аҳмад жалойирнинг «аш-Шамс» отлиғ кemasини топиб келди. Ҳумоюн мавқаб ана ўша кемага

тушиб дарёдан ўтиб олди. Дарёдан эсон-омон ўтиб олиш хазрат соҳибқирон учун бир ғалаба бўлди, албатта. Лекин Ироқи арабнинг калиди Султон Ахмад жалойирнинг киссасида эди. Ҳал қилувчи жанглар ҳали олдинда...

Қўшинлар кўрик қилингандан сўнг, хазрат соҳибқирон уларни шиддат билан олдинга бошлади. Сарсар ва ундан Кунботуга етганларида Ибож ўғлон, нўёнлар ва аркони давлат унинг олдида тиз чўкиб, хазрат соҳибқирондан «қайтиб Бағдодда турсангиз», деб илтимос қилдилар.

— Буёғи кип-қизил ҳаётсиз чўлу биёбон, ахён-ахёнда асов дарёлар ҳам учрайди,— деди Ибож ўғлон амирлар номидан,— азиз жонингиз хавф-хатар остида қолишини истамайдуرمىз, аълоҳазрат. Буёғини ўзимиз охиригача етказуرمىз, иншоолло. Хавотир олманг.

Амир Темури ўша пайт бир қадар тоби қочиб юрган эди. Буни амирлар, хусусан Ибож ўғлон ҳам сезиб юришарди. Шунинг учун бўлса керак, Ибож ўғлон амирлар номидан хазрат соҳибқиронга шу гапларни айтишга жазм қилди. Амир Темури амирларнинг ғамхўрлигидан мамнун бўлди, бироқ унинг ҳал қилувчи дамларда лашқарни ташлаб кетадиган одати йўқ эди. Шунинг учун ҳам аъзойи бадани уюшиб турганига қарамай, Ибож ўғлоннинг ҳеч бўлмаса, шу ерда қолиб бироз ҳордик чиқариш тўғрисидаги таклифини ҳам қабул қилмади.

— Бизнинг хусусимизда кўргузиб тургон ғамхўрликларингиз учун ҳаммаларингизга мингдин-миг ташаккур, дўстларим. Локин маъзур тутадилар, кўшин қаерда бўлса, биз ҳам ўша ерда бўлмоғимиз даркор. Буни ўзларингиз яхши биласизлар.

Амирлар уни кўндириш учун кўп уринишди, лекин бўлмади. Амир Темури бир сўзлик одам эди. Буни уларнинг ўзлари ҳам билишарди. Шунинг учун бундан ортик зўрлаб ўлтиришмади. Фойдаси йўқ. Амирлар-ку бу хасусда бошқа бир нарса дейишмади, аммо Ибож ўғлон шаштидан қайтмади. Кечқурун амирзода Мироншоҳ билан хазрат соҳибқироннинг хос табиби мавлоно Шамсиддин Табризий билан гапни бир ерга қўйиб, уларни ўзига шерик қилди. Эрталаб нонуштадан кейин ҳар уччалари хазрат соҳибқироннинг чодирига кириб тиз чўқдилар. Амирзода билан Ибож ўғлон қанча уринишмасин, барибир, бўлмади. Хазрат соҳибқирон «йўқ» деб туриб олди. Фақат табиб унинг қаттиқ чарчагани ва бу аҳволда саломатлигини бой бериб қўйиши мумкинлигини айтганда, у бироз ўйланиб қолди. Лекин «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Фотиҳа ўқиб

ўринларидан туришаётганларида, табибни олиб қолди ва ундан секин сўради:

— Чиндан ҳам саломатлигимиз дуруст эрмасму?

— У қадар эрмас-ку, каттик чарчагансиз, олампаҳо.

Ўзим ҳам шундай ўйлагандим, локин Сиз ўйлагандай даражада эрмасмиз, мавлоно.

— Балким шундайдир, аълоҳазрат, кани томирларингизни бир кўриб қўяй, — табиб ҳазрат соҳибқироннинг чап қўлини олиб, томир уришини текширди ва сезилар-сезилмас бош чайқаб қўйди. Амир Темур табибнинг бу ҳаракатидан аҳволи кўп ҳам яхши эмаслигини пайқади.

— Нима, томир уришида бирон ўзгариш борму?

— Йўқ, аълоҳазрат, фақат бирқадар сустлик сезилиб турибдур. Чарчагансиз. Бироз дам олишингиз зарур.

Табиб яқиндагина йўлда кечаси уни миҳоффага солиб юришганини эсига солди. Фақат шундан кейин ўйлаб кўриб, бирмунча юмшади. Чунки у табиби хосга ишонарди. У яна, худо кўрсатмасун, дард кучайиб ётиб қолгудай бўлса, аҳвол нима бўлишини ҳам мулоҳаза қилиб кўрди. Ахир, чор атрофдан душман ўраб турган бўлса, Султон Аҳмад жалойир Миср подшоси бирлан иттифок тузиб, юриш бошласа-чи? Буёқда эса Қора Юсуф, Тўхтамиш ва яна қанчадан қанча ёғий. Шундай бир шароитда ётиб қолса нима бўлади? Худо кўрсатмасин, лашкарда бузилиш бошланса-чи? Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. Яхшиси, аркони давлат ва табибнинг маслаҳатига кириб, уч-тўрт кун ётгани яхши. Темурбек шунга қарор қилди. Сўнг табибга деди:

— Демак, «уч-тўрт кун ётиб тур», демокчимисиз, — тақсир?

— Густоҳлик қилғоним учун айбга буюрмайдилар, аълоҳазрат. Сизнинг саломатлигингиз биринчи навбатда, элу улус учун, сўнг ўзингиз учун керак.

Амир Темур охири «таслим» бўлди:

— Маъқул...

Ўша кунийёқ ҳазрат соҳибқирон яна ўша «аш-Шамс»га тушиб Дажланинг бериги соҳилига ўтди ва ал-Мансурия қасрига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда қарийб икки ой турди. Ўшанда Бағдоднинг диққатга сазовор ерларини: азиз авлиёларнинг турбалари, масжиду мадрасаларини бориб зиёрат қилди, уламо билан шуарони тўплаб мубоҳаса ва мушоиралар уюштирди. Бир кун у пойтахт атрофидаги аш-Шаммосияга борди ва халифа Маъмун замонида бино этилган Яҳё ибн Абу Мансур расадхонасининг қолдиқларини кўрди. «Вақт мусоида

этса, биз ҳам Самарканди фирдавсмонандда шундайин бир расадхона курурмиз. Бордию, бизга насиб этмаса, қобил фарзандлардин биронтаси бунинг уддасидин чикур, албатта», — деди ўшанда сайру саёхатларда унга кўпинча ҳамроҳ бўлиб юрган вазири аъзамга.

Амир Темур мадинат ус-саломда ўша узоқ туриб қолган пайтлари ҳам лашкар билан алоқасини узмади. Султон Аҳмад Фротдан ўтиб, Қарбало тарафларга қараб йўл олганини эшитиб, амирзода Султон Муҳаммадга кўшинларнинг бир қисмини дарҳол унинг кетидан юбориш ҳақида фармойиш юборди. Амирзода Мироншоҳни эса, лашкарнинг яна бир қисми билан, Басрага жўнатди. Мадинат ус-саломда ҳам қаттиқ тартиб ўрнатди ўшанда. Ислом ва шарият қоидаларининг фуқаро тарафидан адо этилиши устидан назорат ўрнатди. Ўша вақтларда Бағдодда шароб кўп бўлиб, эркаклар майхўрликка муккасидан кетган эдилар. Бағдодликларнинг бу номуносиб турмуш тарзи мулозим ва навкарларга юқишидан чўчиди. Шунинг учун ҳам унинг амри билан ясовуллар мухтасиб ва Черкас сувчи бошчилигида хонадонларни бирма-бир тафтиш қилиб, қаердан бир хумча май топгудай бўлсалар, олиб чиқиб Дажлага тўқдилар.

Ўша кунлари, буйрукка биноан, Султон Аҳмад жалойир ва Алоуддавланинг хотинлари ҳамда Бағдоднинг кўли гул хунармандлари хона кўч қилиниб, ҳаммалари Самаркандга жўнатилди. Улар орасида тарифу тавсифга мухтожлиги бўлмаган ва мусиқа илмида замонасининг саромади бўлган хожа Абдулқодир ҳам бор эди...

Ниҳоят, зафар асар лашкар дашти Қарбалода Султон Аҳмад жалойирга етиб олди. У икки минг отлик сара йигити билан ўша ерда турган экан. Ўша кунлари иссиқнинг шиддати шу даражада эдики, ҳатто идишга сув қуйиб очикка кўйилса бир зумда қайнарди, тухум эса кум устида пишарди. Шу ерда зафар асар лашкар билан Султон Аҳмад жалойирнинг кўшини ўртасида қисқа жанг бўлди. Ғалаба бу сафар ҳам Амир Темур лашкарига кулиб бокди. Султон Аҳмад катта талофат кўриб, жанг майдонини ташлаб қочди...

Куз ҳам кирди. Ҳадемай, қиличини яланғочлаб киш ҳам келиб қолади. Лашкар узоқ йўлни босиб ўтди. Ниҳоятда чарчаган. Озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захирасининг чўғи ҳам пасайиб қолган. Ундан ташқари, Миср билан Шомнинг катта ва яхши қуролланган кўшинлари уруш ҳаракатларини бошлаб юборишга шай бўлиб турибди. Шундай бир шароитда урушни катта бир кўламда

давом эттириш тўғримикин? Бу билан қутилган мақсадга етиб бўлармикин? Балки Миср подшоҳи Сайфиддин Барқук билан сулҳ тузиб, бошқа ишларни келаси баҳорга қолдирган маъқулмикин? Амир Темур шу хусусда кўп ўйлади. Бош қотирди. Охири Миср подшоҳи билан сулҳ борасида музокара очишга қарор қилди. Шу муносабат билан чақирилган кенгашда амирлар ва нўёнлар ҳазрат соҳибқироннинг бу фикрига қўшилдилар. Ҳеч ким эътироз билдирмади. Чунки вазиятни ҳамма яхши тушуниб турган эди. Кенгаш тугаб, ҳамма тарқалгандан кейин Амир Темур муншийи хосни чақиртирди. У одатдагидай, тахтакач, қоғоз, қалам ва давог кўтариб кирди ва ҳазрат соҳибқироннинг рўбарўсига чўнкайди. Қўлига каламини олиб, унинг оғзига тикилди. Амир Темур шошилмасдан дона-дона қилиб сўз бошлади: «Кўп замонлар соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззам авлоди бўлмиш Олтин Ўрда ва Элхонийлар давлати ҳукмдорлари бирлан Мисру Шом подшоҳлари ўртасида дўстона алоқалар давом этган. Шу бирлан бирга, ёвлашиш ва келишмовчилик ҳоллари ҳам бўлгон. Шу боис Шом ва ўша томонларнинг халқига кўп ташвиш ва заҳматлар етишган. Бахтиёр подшоҳ Абу Саид баҳодирхон, Тангри таоло онинг турбатини нурлантурсун, ҳаққи раҳматга етишгонларидин сўнг соҳиб шавкат, нофаз фаржом подшоҳ Эронзаминда боқий қолмади. Мулуки тавоиф бош кўтарди. Бунинг оқибатида олам аҳли ва жумлайи мўмин ур-йикитлар гирдобидида қолди.

Шу кунларда, Тангри таолонинг чексиз инояти бирлар, Эронзамин бизнинг фатҳу зафар асарлик илгимизга кирди. Шу қаторда Ироқи ажам бирлан Ироқи арабнинг бир қисми ҳам бизнинг зафар туғлик қўшинларимизнинг тасҳир қабзасига киритилди.

Бундин буёғига олам ва жаҳон халқлари, балки жумлайи мўминнинг эмну омонлиғини муҳофаза қилиш, қарвон йўлларини йўлтўсар ва талончилардин тозалаш ва аларни қўриқлаш, мўмин-мусулмонлар ҳаж зиёратини хавф-хатарсиз ва ташвиш чекмай адо этишларини таъмин этиш айни шу кунларда Сиз бирлан бизнинг муқаддас бурчимиз бўлмоғи лозим. Вассалом».

Шу аснода мадинат ус-салом тожирларидан бир гуруҳи ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, теварак-атрофда изғиб юрган муфсиду қайсарлар ва йўлтўсар қароқчилар устидан арз қилдилар. Улардан ёш жиҳатдан улуғроғи, ўрта бўйли, қориндор бир савдогар тиз чўкиб ҳаммалари номидан арз қилди:

— Шу атрофда Такрит отлиғ мустаҳкам бир қалъа

бор. Тамом муфенд ва қайсарлар унинг мустаҳкам деворлари орқасидиё панох топгонлар. Алар исёну тугёнга оёк кўйиб, Маккаю мукаррама бирлан Мадинаю мунаввара зиёратига борғувчи мўмин-мусулмонни бешафкат тараж қилмоқдалар. Миср ила Ироқ ўртасида катнаб турган тужжорларни ҳам талаб, ўзларини ўлдирмоқдалар. Шу кунларда ҳеч бир тирик жон аларнинг таъди ва зулмидин кутулолмас, ҳеч бир соҳиби давлат аларни дафъ этишга қодир эрмас, балки бу иш бирлан машғул...

Амир Темур шу ерда уни бўлди:

— Қайси соҳиби давлатни назарда тутаётибсиз, таксир?

— Собик шоҳимиз Султон Аҳмад жалойирни, аълоҳазрат.

— Шундай денг? — Амир Темур унга маънодор қараб кўйди.

Тужжорлардан яна бири, қотмадан келган новчароғининг фикрига аниқлик киритди:

— Алҳамдулиллоҳ, ҳазрат соҳибкироннинг олий химмати нафакат Ироқ мамлакатининг, балки жумлайи жаҳоннинг аҳволини тузатиш, фасод ва ёрат аҳлини дафъ этишга қаратилганким, биз динпарвар подшоҳ ҳазратларининг бу саъй-ҳаракатларини кадрлаб, ул жанобни беш вақт намоз устида ҳамма вақт дуо қилиб турадурмиз, — дея тожир ирғиб ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибкиронга чуқур таъзим қилди.

Савдогар халқи аслида шунақа бўлади. Мамлакатда ким тожу тахтга етишса, ўшанга ҳамду сано ўқийдур. Ишқилиб, уларнинг ишига халақит бермасалар, тижоратга ривож берса, бас. Султон Аҳмад жалойир аҳли савдога халақит бермасди, лекин йўлтўсарлар билан иши йўқ эди. Мадинат ус-саломлик тожирлар мамлакатнинг тўқ савдогарларидан эдилар. Уларнинг карвонлари Мисру Шомга, Румга, баъзи йиллари Хуросон билан Моваруннаҳрга ҳам катнаб турарди. Энди, фалакнинг гардиши билан, бу мамлакатларга олиб борадиган карвон йўллари Султон Аҳмад жалойирдай шавкатли подшоҳни ўз мамлакатидан азл этган мана шу одамнинг қўлида. У қандай одам, ўзи? Савдо-сотикка ривож берадими? Савдо йўлларини йўлтўсар ва кароқчилардан тозалаб, савдо карвонларини муҳофаза қиладими, ёки фақат божу хирож йиғиб олиш билан кифояланадими — шуни билишмоқчи. Кўринишидан иродали, каттиққўл ва шижоатли, серғайрат одамга ўхшайди. Аслида-чи? Шундайми-

йўқми? Тожирлар айна пайтда фақат шу хусусда ўйлардилар. Темурбек уларнинг кўнглидагини уқди ва бу хусусда бор гапни лўнда қилиб айтди-қўйди:

— Элу юрт аҳли савдо туфайли ободдур. Халқлар ва мамлакатлар орасида элчидурлар алар!

Бағдодлик савдогарлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Тожирлар ҳазрат соҳибқироннинг гапидан қаноат ҳосил қилишди, чамаси. «Бу одам ҳар жихатдин савдо-сотикқа ривож берса керак», деган фикр кечди уларнинг кўнглидан. Ҳа, улар янглишмагандилар. Ҳақиқатан ҳам, ҳазрат соҳибқирон савдо аҳлини дўст тутар, уларни мамлакатлар ва халқларни бир-бири билан боғловчи узилмас ришта, деб атарди. Фарангистон подшоси Шарл VI га йўлланган бир мактубида «мамлакатлар ва халқлар фақат савдогарлар туфайли ободдур», деб ёзган эди ҳазрат соҳибқирон. Амир Темур олди-сотди ва савдогарларга ҳаммавақт ғамхўрлик қиларди, уларни қўллаб-қувватларди. Шунинг учун ҳам у бағдодлик савдогарларни сийлаб, ўзидан кўнглини тўқ қилиб чиқарди.

Савдогарлар келиб кетган кун кечқурун ҳазрат соҳибқирон аркони давлат ва амирларни кенгашга тўплади. Қўшин ва мамлакатдаги аҳвол ҳақида улар билан фикрлашди. Кенгашга сабаб бўлган яна бир воқеа шу бўлдики, Миср подшоси унинг мактубига жавоб қайтариш у ёқда турсин, элчисини тутиб қолибди. Демак, у сулҳга рози эмас. Шундай бўлгач, ўртада катта уруш чиқиши муқаррар. Кенгашда бу масала кенг ва атрофлича муҳокама қилинди ва Қарбалода турган қўшинларни жойидан қўзғатиш ва Мисру Шомга юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди.

Юриш олдидан Амир Темур Мадинат ус-саломдан йиғилган моли омонни ҳар сафаргидай умаро ва лашкар ўртасида тақсимлаб берди. Қарбалодаги урушда захмдор бўлиб қайтган Амир Усмон Аббосни эса угрукка тайинлади. Угрукнинг харажати учун кунига бир минг динор кепакий ажратди. Сўнг Бурхон ўғлон, амирлардан: Ётоқ сўфи, амир Жалол Ҳомид, Шоҳмалик, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир бошчилигида бир тўда қўшинни Такрит қалъаси қамалига жўнатди.

Нусрат шиор мавқаб хижрий 795 йил зулҳижжа ойининг 24-сида (1395 йил 2 ноябрда) саодат ва иқбол билан йўлга чиқди. Амирзода Шоҳрух манғулойга тайинланди. Лашкар дарёнинг юқори оқими сари йўлланди ва Ғона, Лажарма, Банд обор ва Ғизистонни босиб

ўтиб, хижрий 796 йил муҳаррам ойида (1393 йил ноябр ойида) йўлтўсар қарокчилар макони бўлмиш ўша Такрит қалъаси ёнига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқиронни чодир қалъага яқин бир тепалик устига тикилди. Қалъанинг ҳар бир дарвозаси ва буржи қаршисига бир номдор амир тайин этилди, хандакнинг нариги тарафига хабаргир ва забонгирлар жўнатилди; лашкарнинг бир қисми нақб қазиб ва чортоқлар қуриш билан банд бўлди.

Шу аснода Мўсул ҳокими амир Ерали, Ардабил ҳокими Шайх Али уйротлар тўққиз-тўққиз муносиб совғалар ва шоҳона пешкашлар олиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига бош уриб келдилар ва катта амирлар воситачилигида унинг билан кўришиш шарафига муяссар бўлдилар.

Мўсул билан Ардабил ҳокимлари келиб-кетган куни ҳазрат соҳибқирон тунни миҳжа қокмай ўтказди. Тун бўйи Такрит муҳорабаси хусусида бош қотириб чиқди. Уни тинч йўл билан, қурбонларсиз қўлга киритиб бўлармикин? Ёки... мағлубият хавфини ўйлаб эти жунжикиб, юраги орқасига тортди. Такрит, у шу пайтгача кўрган қалъалари ичида энг мустаҳкам ва маҳобатлиси эди. У ганч, оҳак ва харсанг тошлардан мустаҳкам қилиб қурилган. Бир тарафи Дажла, яна бир тарафи сув лиммо-лим қилиб тўлатилган кенг ва чуқур хандақлардан иборат эди. Ортиқча қон тўқилмасин деб, ҳазрат соҳибқирон бирнеча марта қалъа қутволи амир Ҳусайннинг олдига элчилар юборди. Лекин у ҳар сафар Амир Темурнинг таклифини рад қилди. Яхшилик билан қалъани таслим этишга кўнмади. Амирлари билан кенгашда у ҳатто мана бундай депти: «Кўп замонлар кечди, ота-бободин тортиб, шу ерда мақом тутиб ўлтирибмиз. Ниманики хоҳлаган бўлсак, шуни қилдик. Шу пайтгача ҳеч ким қўлимиздин тутгани йўқ. Шундай бўлатуриб, таслим бўлсак, бор-йўғимиздан ажраб қоламизми, деб кўркиб турибмиз. Яхшиси, бундай қилмайлик. Тиз чўкиб яшагандин кўра тик туриб ўлган афзал. Шунинг учун бир қошиқ қонимиз қолгунча душман билан олишурмиз».

Амир Ҳусайннинг азму қарорини эшитгандан кейин Амир Темурнинг урушдан бошқа иложи қолмади. Қўшинларга қалъага умумий ҳужум бошлашга ҳозирлик кўриш ҳақида буйруқ берди. Қалъага қирқ ердан нақб қазиб, девор ва дарвозалар тагига етказиб қўйилган нақбларга хору хашак тўлатиб устига қоп-қоп милтиқ дори тўкиб, ўт қўйиб юбордилар. Чортоқларга ўрнатилган манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар ҳам ишга туширилди. Натижада қалъа деворлари у ер-бу еридан

қулаб тушди, дарвозаларга ўт кетди, қалъа ичидаги олий биналарнинг кўплари чилпарчин бўлди. Шундан кейин кўшинлар чор тарафдан сурон солиб хужумга ўтдилар. Ҳижрий 796 йил муҳаррам ойининг 28-кунин (1393 йил 3 декабрда), йигирма тўрт кун давом этган қамал жангларидан сўнг, Такрит қалъаси ишғол қилинди. Қалъа ҳокимини, бўйнига арқон солиб, Амир Темурнинг олдига келтирдилар. Асирлар ҳам олий ўрдуга ҳайдаб келинди. Амир Ҳусайн ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқлари остига отди ва ялиниб-ёлворишга тушди:

— Гуноҳкор бандани афв этинг, ахълоҳазрат! Бир умрга қулингиз бўлиб қолай, ўлдирманг!

Асирлар орасидаги бир туркман бундай тубанликка юз тутган ҳокимни нафрат билан кузатиб турган экан, отилиб тўдадан чиқди-ю ясовулнинг қиличини юлиб олиб, Амир Темурнинг оёқлари остида хоксор бўлиб ётган ҳокимнинг устига қараб чопди. Икки ясовул найза билан унинг йўлини тўсмоқчи бўлди, лекин туркман бўш келмади, биттасини тепиб йиқитди, иккинчисининг найзасини қайриб ташлади ва бир зумда ҳазрат соҳибқироннинг олдига бориб қолди. Ҳамма саросимага тушиб қолганди. Шу ерда турган ясовул қурчи ва мулозимлар нима қиларини билмай, қакқайганларича турган ерида қотиб қолдилар. Узоқ-яқинда турган одамлар кўзини икки қўли билан беркитиб тесқари қараб олдилар. Теварак-атрофда «Ё, Аллоҳ! Ё Аллоҳ!» деган хитоблар эшитилди. Темурбек бўлса пинагини бузмай, турган ерида тураверди. У қиличини суғуриб ўзини ҳимоя қилиши мумкин эди, лекин ундай қилмади, «Нима бўлса ҳам худодин» деб тураверди. Шу пайт туркман йигит амир Ҳусайннинг бошини шартта чолиб ташлади ва қонга беланган қиличини улоқтириб ташлаб, ўзини соҳибқироннинг оёғи остига отди. Теварак-атрофда турган ясовул ва қурчилар ўзларига келишди ва чолиб келиб туркман йигитга ёпишишди.

— Тегманглар унга!

Туркман йигитнинг қўл-оёғини боғламоқчи бўлиб турган ясовуллар ҳазрат соҳибқироннинг овозини эшитиб, тўхтадилар. Темурбек унга астойдил назар ташлади. Кўзларидан ғазаб ўтлари чакнаб турарди, ўнг қулоғининг эса ярми йўқ, ўрнидан шириллаб қон оқиб турарди. Қулоғининг ярмини ўша тўс-тўполон пайтида ясовул юлиб олган экан.

Темурбекнинг бу ботир йигитга хаваси келди...

Такрит ишғол этилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон кўшин билан йўлга чиқиб ал-Ҳарбий манзилига келиб

кўнди. Шу ерлар шикор ва сайду саёҳат учун қулай экан, 796 йил сафар ойининг иккинчисида (1393 йил 8 декабр куни) жирға қуриб шикор билан машғул бўлдилар. Шу ерда бўйинтовловчилар, йўлтўсар ва қароқчиларнинг дафъи учун Ироқи арабнинг теварак-атрофига тарқалиб кетган амирлару беклар бирин-кетин олий ўрдуга йиғилдилар. Ушанда лашкарнинг бир қисми амирзода Султон Мухаммад бошчилигида Шатт ул-Арабни, амирзода Мироншоҳнинг кўшинлари Хулла, Басра ва Воситни бўйсундириб қайтдилар.

Шу ерда хурсандчиликка боис бўлган бир воқеа содир бўлди. Оқ кўюнли ва Қора кўюнли туркманлар ҳам инсофга келиб қолишибдурлар. Амир Темур Бағдодда турган пайтда уларни итоат ва тобеъликка чақириб, элчилар юборган эди, ал-Ҳарбийда турганида катта совға-саломлар билан элчилари келиб қолди. Ҳазрат соҳибқирон улар «Рус султони ёки Диёрбакр ҳукмдорларига кўшилиб кетмаса», деб ташвиш тортиб турган эди. Элчиларнинг бу ташрифидан мамнун бўлди ва ҳар бирининг кадр-қийматини ўрнига қўйиб сийлади.

Оқ кўюнли ва Қора кўюнли туркманларнинг иттифокка келиши Амир Темур ва лашкарига Диёрбакр мамлакатига йўл очиб берди.

Юриш олдидан ҳазрат соҳибқирон Хожа Али Сабзаворийни чақиртириб, уни мадинат ус-Саломнинг забтига тайинлади. Жўнаб кетиши олдидан эса яна хузурига чақиртириб, алоҳида уқтирди:

— Рааё ва аҳолининг бошқа табақаларига бир хил кўз бирлан қаранг, аларни доимо ҳимоят ва риоят қабзасида тутиб, ожизу бечораларнинг ҳол-аҳволидин гофил қолманг. Айниқса, саййидлар, машойих ва уламони ҳурмат-эҳтиромда тутинг. Шаҳарнинг бузилган ерларини обод қилинг, савдо-сотикқа ривож беринг.

— Бош устиға, аълоҳазрат, — хожа Али Сабзаворий икки букилиб, чуқур таъзим қилди, сўнг хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибқироннинг хузуридан чиқди.

Оқ кўюнли ва Қора кўюнлиларнинг элчилари жўнаб кетгандан сўнг кўшинлар яна ҳаракатга келдилар. Буйрукка биноан, амирзода Мироншоҳ кўшинларнинг бир қисмини олиб Дажланинг юқори қисмида жойлашган вилоятларни забт этиш учун жўнаб кетди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари бўлса, ҳар ўн кишидан иккитасини танлаб олиб алоҳида бир кўшин тузди ва дарёни ёқалаб юқорига йўл олди. Кўшиннинг қолган қисми уғрукда қолдирилди. Усмон баходир уларга бошлиқ этиб тайинланди.

Амир Темурнинг шахсан ўзлари бош бўлган кўшин Тукдан ўтиб, Қирқук қалъаси ёнига келиб тушдилар. Лекин уруш бўлмади. Қалъа ҳокими Амир Али Мўсулий итоатга бош эгиб, дарвозаларнинг калидларини олиб чиқиб, ҳазрат соҳибкироннинг мулозимларига топширди. Шунинг учун у Қирқук халқининг мол-жонидан кечди ва уни амир Мўсулийга суюрғол қилиб берди. Теварак-атрофдаги қалъаларнинг ҳокимлари Қизил Мир Али уйрот, Пир Али ва амир Жаҳонгирлар ҳам итоатга бўйин эгиб, Амир Темурнинг сийлаш ва навозишларига сазовор бўлдилар. Сўнг ҳазрат соҳибкирон Чиноробдан ўтиб, Мўсулга бориб тўхтадилар. Шаҳарга келиб тушган куни Амир Темур Мўсул ҳокими амир Ералини ёнига олиб, шаҳарнинг табаррук ерларини бориб зиёрат қилди. Жиржис пайғамбар ва Юнус алайҳиссаломларнинг марқадлари устига қурилган гумбазлар қаровсиз қолиб бузилишга юз тутган экан, бунга кўп ачиндилар. «Аларнинг тепасига янги гумбаз курсинлар» деб буюрди. Бунга хазинайи омирадан ўн минг динор маблағ ажратилди.

Ҳазрат соҳибкирон Мўсулда бир кеча-кундуздан ортиқ турмади. Эртаси куни кечкурун амир Ералининг ўзини ғажарчи қилиб олиб юришни давом эттирдилар. Хижрий 796 йил сафар ойининг охири куни (1394 йил 3 январда) Диёрбакр вилоятининг мустаҳкам қалъаларидан Мордин теварагига келиб тушдилар. Лекин Амир Темур уни бирдан камал қилишга тутинмади. Кутвол амир Исога элчи орқали мактуб йўллади. «Биз Мординни бўйин сунгон ҳисоблайдурмиз ва сиз жаноби кутвол, ушбу мактубни олишингиз ҳамоно кўшинингизни олиб зафар асар лашкар орқасидан борурсиз деган умиддамиз», деб хат ёзиб юборди. Ҳазрат соҳибкирон кўшинни Рос ал-Айн устига етаклади. Шу ерга етиб келганларидан кейин кўшиннинг бир қисмини теварак-атрофга чопғунчи қилиб юборди. Уларга озиқ-овқат ва ем-хашак йиғиб келиш топширилди. Шундан кейин у ердан кўчиб, ал-Жазира вилоятининг шимолий тарафида жойлашган кучли қалъалардан Рухо ёнига келиб тушдилар. Лекин иш кутилгандай тиңч кўчмади. Қалъага мактуб билан борган элчи курук қайтиб келди. Унинг ҳокими тобеъликдан бош тортди ва одамларини олиб ўша атрофдаги тоққа чиқиб кетди. Ушанда Рос ал-Айини ҳам, Рухони ҳам сипоҳийлар ғорат қилдилар.

Амир Темур Рухода ўн тўққиз кун турди. Теварак-атрофнинг ҳокимлари ўзлари келиб таслим бўлишларини кутди. Тўғри, улардан баъзилари, масалан, Жунаид туркман билан Ҳасан кайфийлар келиб, ўз ихтиёрлари

билан ҳазрат соҳибқиронга итоат бажо келтирдилар, лекин кўпчилик келмади. Келмаганлар орасида Мордин ҳокими амир Исо ҳам бор эди. Буни Амир Темур кўнглининг бир чеккасига чигиб қўйди, чунки уни ўтган йилдан бери кутарди, аскарлари билан келиб хизмат қилишига озми-кўпми ишонган эди. Ўз ихтиёри билан келиб итоатга келганларга у одатда мулкани қайтариб берарди. Нахотки, амир Исо буни тушунмаган бўлса? Ахир, шундай катта кучга бас келолмаслигига ақли етиб турган бўлса керак? Темурбекнинг кўнглидан шу гаплар кечди. У қон тўкилиши, ортиқча қурбонлар берилишини истамасди. Лекин илож қанча? Шундан кейин Амир Темур жамий лашқарга укулка таркатиб, хижрий 796 йил раби ул-аввал ойининг 26-куни (1394 йил январ ойининг 29-куни) саодат ва иқбол билан отланиб, Мордин устига қараб юрди. Қўшинлар Мординга етти фарсах масофада жойлашган Чимлик мавзеъига келиб тушганларида ал-Жазира вилоятининг ҳокими Малик Иззиддин, унинг кетидан эса ўша Мордин волийси амир Исо муносиб ҳадя ва пешкашлар билан олий останага келиб, итоат ва хизматкорлик изҳорини қилдилар. Шу билан бирга, вилоят ва шаҳарларнинг бир йиллик хирожини ва қўшин эҳтиёжи учун тўпланган озуқани олиб келиб ҳумоюн ўрдунинг мулозимларига топширдилар. Ҳазрат соҳибқирон ўша куни кечқурун ал-Жазиралик ҳар иккала волий шарафига катта зиёфат берди. Уларни халъати хос ва бошқа совға-саломлар билан сийлади. Малик Иззиддинга оғир ботиши мумкин бўлган бирон сўз айтмади-ку, лекин амир Исони бироз изза қилди. Илгари қалбининг бир четидан чигиб қўйган гапини шу ерда айтди.

— Биз сизни йўқлатиб олдингизга киши юборган эрдик, жаноби Исо. Локин сиздин дарак бўлмади. Малик Баркёрук ёки Султон Аҳмад жалоийр йўқлатибму эрдилар сизни ёки тобингиз қочиб қолмағонму сизнинг ўшанда, деб кўп хавотир олдик. Тинчликму, ўзи?

Бу гаплар амир Исонинг жон-жонидан ўтиб кетди. Лекин илож қанча? Узр сўрашдан бошқа иложи йўқ эди унинг.

— Афв этинг, ҳазрат соҳибқирон, айб бизда, — амир Исо шу гапни зўрға айтди. Айтди-ю, шу захотиёк ерга қараб олди.

Амир Темур оғир бўлса-да, рост сўзлаган одамни хуш кўрарди. Шу топда амир Исо ростини айтди — айбиға иқдор бўлди. Шунинг учун ҳам уни бошқа сўроққа тутиб

ўлтирмади. Малик Иззиддин билан бирга кетишларига ижозат берилди.

Эртаси куни Темурбек Олий ўрдуни Мординнинг рўбарўсидаги қояга кўчириб олиб ўтди ва қалъага мухассилларни юборди. Лекин амир Исо қалъа дарвозаларини маҳкам қилиб беркитиб олган экан, улар киролмай қайтдилар. Ҳазрат соҳибқирон амир Исо хузурига яна бир неча бор одам юборди, аммо улар рад жавоби билан қайтдилар. Қисқаси, амир Исо Рухода берган аҳдидан бўйин товлади. Шундан кейин Амир Темур Мординни камал қилиш ҳақида буйруқ берди. Қўшинлар тинимсиз қор ёғиб туриши ва совуқнинг шиддатига карамай, Мордин учун оғир жангларга киришдилар. Бу жанглар 1394 йил январ ойининг охиридан то ўша йил апрел ойининг 17- сизгача давом этди. Камал жанглари авжига чиққан бир пайтда чопар Олий ўрдуга даҳшатли хабар олиб келди. Бу — ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи ўғли амирзода Умаршайхнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги совуқ хабар эди.

Амирзода Умаршайх Ироқи араб устига юриш бошланганда Форсда ҳоким эди. Вилоят нотинч бўлганлигидан отаси уни юришга бирга олиб кетмаган эди ўшанда. Амир Темур уни олиб кетмай тўғри қилган экан. Зафар асар лашкар ҳали Курдистондан ўтмасдан Сиржон ҳокими исён кўтарди. Амир Темур ал-Ҳазира юришида бўлган кунлари амирзода Умаршайх ўша Сиржонни каттик қуршовга олиб турган эди. Айни шу пайтда отаси уни ал-Ҳазирага чакиртириб қолди. Умаршайх камални давом эттиришни амир Идику барлос билан Пир Али сулдусларга топширди ва лашкарнинг бир қисмини олиб, шитоб билан йўлга чиқди. У ал-Ҳазирага машаққатли бўлсада, яқинлигини ҳисобга олиб, Шавлистон йўли билан борди. Курдистон тоғларидан ўтай деб қолганда, тор бир дара ичида бораётиб, тошдан бино қилинган кичик бир мустаҳкам қалъа рўбарўсидан чиқиб қолишди. Қалъани Хурмату деб аташар эканлар. Амирзода ўша қалъани қўлга киритмоқчи бўлди. Шу мақсадда аввал отасига ўхшаб, бориб унинг теварак-атрофини ўзи тафтиш қилмоқчи бўлди ва навкарлардан бир нечтасини олиб қалъа сари юзланди. Улар тошларни пана қилиб бордилар. Бирон тарафдан одам шарпаси ёки ўк овози эшитилмади. Наҳотки, қалъада одам йўқ, деб таажжубланди амирзода. Бунга шубҳаси бўлса-да, йигитлари билан яширинмай, бамайлихотир бораверди. Қалъага эллик-олтмиш қадам қолганда тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қулоқ солди. Лекин шарпа сезмади.

— Бу ерда тирик жон бўлмаса керак, аълоҳазрат,— деди навкарлардан бири.

— Йўқ бундай бўлиши мумкин эрмас. Қалъада шубҳасиз одам бор. Яна ҳам яқинроқ боришимизни кутиб ётишибдурлар, балким. Тирборон қилишади бизни, ўшанда. Эҳтиёткорлик даркор.— Умаршайх ўнг қўлининг бош бармоғини ёзиб, мулозимга маънодор қараб қўйди.

Амирзода йигитларига шу ерда турган қоятош орқасига яширинишларини буюрди, ўзи бўлса қалъага нигоҳ солмоқчи бўлиб ўша қоятош устига кўтарилди. Шу пайт яқин орада пайт пойлаб яшириниб ётган курд мерган йигит амирзодани аниқ нишонга олди. Қазо етган экан, ўк унинг қоқ кўкрагига кадалди ва уни шу заҳотиёқ шахид қилди. Бу даҳшатли ҳодиса киш ўрталарида, ҳижрий 796 йил раби ул-аввал ойида (1394 йил январда) содир бўлди. Ўша пайтда амирзода қирк ёшда эди.

Дилни ўртовчи бу мусибатли хабар Мординга етгач, амирлар маълум бир вақт уни сир тутдилар. Бутун вужуди билан қамал ишлари билан банд бўлган ҳазрат соҳибкиронга бунни қандай айтишни билмадилар. «Дардни яширсанг, иситмаси ошқор қилади», деган гап бор. Охири бўлмади. Ҳамма амирлар бир бўлиб, ҳазрат соҳибкирон ёлғиз қолганда, ҳузурига кириб тиз чўкдилар. Амир Темур хайрон бўлди. Нима бўлди? Нима гап, ўзи? Мурчиллардан бирортаси ўпирилиб тушиб одамларни босиб қолдимиз? Еки угрукда бирон ҳодиса юз бердимиз? Е бўлмаса бирон қўшинда ғалаён кўтарилдимиз? Чунки совуқ шиддатидан ҳамма қийналиб кетганди. Энг ёмони мана икки йил бўлдики, йигитлар аҳлу оиласидан айрилиб ўзга юртларда юришибдилар. Бу, шубҳасиз, норозилик ва ғалаёнларга сабаб бўлади. Ҳазрат соҳибкирон шундан кўрқади. Лекин юрганларига анча вақт кечса-да, биронтаси оғиз очолмай ўлтирибди. Амир Арғуншоҳ чидаб туролмади. Бирдан бирикки хўрсинди-ю, йиғлаб юборди. Кўзларидан дувиллаб оккан ёш икки юзини ювди. Бошига муштлаб, дод солди:

— Вой, жигарим! Жигарим! Сенинг ўрнингга мен ўлсам бўлмасмиди?! Вой, жигарим! Жигарим!..— дея ўкириб йиғлади. Унга бошқалар ҳам қўшилишди. Бир зумда дод-фарёд чодирни тутди. Амир Темур катта фалокат юз берганини пайқаган бўлса-да, бир неча вақт нима қилишини билмай, ханг-манг бўлиб ўлтирди. Охири тоқати-тоқ бўлди ва тушкун бир кайфиятда оҳиста амирларга мурожаат қилди:

Тинчликму, ўзи? Не ҳодиса юз берди?

Бирок ҳеч ким ўзини йиғидан тийиб жавоб беролмади.

Йиғи-зор борган сари кучайди. Бир пайт Ҳожи Сайфиддин ўзини қўлга олди ва тушкин бир оҳангда:

— Шўримиз қуриб қолди, аълоҳазрат. Бошимизга оғир мусибат тушди,— деди.

Қандай мусибат бўлди, бу? Ўзи нима гап? Ҳазрат соҳибкиронни қандайдир шубҳа ва гумонлар чулғаб олди. Нахотки? Унинг кўнглидан уғрукдагилар: набиралари ва хотинлари кечди. Биронтаси нобуд бўлмадимикан? Еки уни ёғий босиб хароб қилдиму? У катта амирининг кўзларига маънос бир кайфиятда «ҳеч бўлмаса, сен айт!», деган маънода узоқ тикилиб турди. Лекин буни Ҳожи Сайфиддин ҳам айтолмади. Аксинча, кўзини соҳибкирондан олиб кочди. Амир Темур ортик чидолмади.

— Амирзода Мироншоҳму?

У ўғлининг қизикқон ва баъзида ўйламай-нетмай, ўзини ўққа-чўққа отишини яхши биларди. Кўпинча жонини хавф-хатарга солиб жангнинг оловдай ёниб турган ерига отилиб киришини яхши биларди. Шунинг учун ҳам ундан гумон қилди.

— Йўк, аълоҳазрат, амирзода Мироншоҳ омон, соғу саломатлар.

— Унда ким бўлди? — Ҳазрат соҳибкирон бошқа чидолмади.— Ўзи нима гап, айтоқолсаларинг-чи?!

Амирлар англашди. Буёғига индамай ўлтириш бефойда. Бу оғир вазифани улардан кимдир ўз зиммасига олиши керак, ахир. Лекин ким? Биронтаси бунга жазм қилмай турибди. Ҳожи Сайфиддин Арғуншоҳга, у эса Ҳожи Сайфиддинга қаради. Охири бўлмади. Чунки Арғуншоҳ ерга қараб олди ва яна пикиллаб йиғлашга тушди. Оғирлик барибир Ҳожи Сайфиддиннинг ўзига тушди.

— Амирзода Умаршайх...

Ҳожи Сайфиддин буёғини айтолмади. Йиғи яна бўғзидан олди.

Амир Темур аслида дийдаси каттик одам бўлишига қарамай, бу сафар чидолмади. «Вой болам»лаб чодирни бошига кўтарди. Амирлар у билан қўшилишиб йиғлашди. Шум хабар тез орада ҳумоюн ўрду ва лашкар орасида тарқалди. Қиёмат-қойим бўлди ўша куни.

Амир Темур даст ўрнидан турди. Амирлар ҳам туришди. У аввал бориб ўзини Ҳожи Сайфиддиннинг кучоғига отди. Улар бир-бирларини бағрига босган ҳолда бир пайтларгача йиғлаб туришди. Шу тарика Темурбек бошқа амирлар билан ҳам кучоклашиб йиғлаб олди. Сўнг кўз ёшини артиб, азми қарорини амирларга айтди:

— Шу фалокат қалъа деб фарзандларимнинг яна биттасидан айрилдим. Лекин амир Исо ҳам, одамлари ҳам кўргилигини кўради. «Ал-қасос мин ал-ҳаққ!» деганлар.

Сўнг эшик оғани чақиртириб буюрди:

— Кўшунот ва тумонотга чопар юборинг. Нима бўлса ҳам бу фалокат қалъа буқундин кечиктирилмай ишғол этилсун, халқи қатли омм этилсун, истехкомлари эрса ер бирлан яксон этилсун!

Лекин амирлар ўз қисмларига жўнамай ва чопарлар Темурбекнинг фармойишини кўшинларга етказишга улгурмасдан аввал ҳумоюн ўрдуга яна бир чопар келди. У Султониядан, Сароймулк хонимнинг элчиси эди. Чопар кўйнидаги мактубни чиқариб, ҳазрат соҳибкироннинг чодирини ёнида турган эшик оғага берди. «Маҳд улё Сароймулк хоним жаноби олияларидин», деди у. Эшик оға аввалда нима қиларини билмай бир фурсат мактубнинг уёк-буёгини айлантириб турди, бош бармоғи билан муҳрини эзиб кўрди, кейин пешонасига суртиб, ўпди. Сўнг «нима қилай?» — дегандай ёнида турган амир Шоҳмаликка қаради. Чунки ўзи ҳазрат соҳибкироннинг чодирига киришга ботинолмади. Шоҳмаликнинг кўнглидан кўрқинчли фикр кечди. Шунинг учун у бошда бирон нарса дейишни билмади. Кейин ўзига келди. «Йўқ-йўқ, бундай бўлиши мумкин эрмас. Яратғоннинг ўзи асрасун», — деди ичида ва эшик оғага деди:

— Мактубни ҳазрати олийларига олиб кириб топшинг, яна бир муҳимроқ гап бўлмасун, унда.

Сўнг Шоҳмалик қоровулбега чопарни кўрсатиб, «бу йигитни бирон жойга олиб боринг, даммини олсун. Узоқ йўл босиб келган, совуқ ҳам еган», деб уқдирди унга. Қоровулбеги Султониядан келган чопарни ўзининг чодирига етаклаб кетди.

Эшик оға бўлса ҳазрат соҳибкироннинг чодирига киролмай ҳамон жойидан жилолмай турарди. Бунга амир Шоҳмаликнинг жаҳли чиқди.

— Ахир, кириш-да, тақсир, қокқан қозикдай тураверасизму?

Эшик оға унга бир ўқрайиб кўйди. «Ма ол! Ўзинг киритиб беравер», деб ўша мактубни унинг кўлига тутқазмоқчи бўлди-ю, бироқ шаштидан қайтди. Шу пайт жонига Ҳожи Сайфиддин оро кирди. Мактубни унинг кўлидан тортиб олди-ю, шиддат билан ҳазрат соҳибкироннинг чодирига кириб кетди. Чодир олдида

турганлар: эшик оға ҳам, амир Шохмалик ҳам, бошқалар ҳам хавф-хатардан қутулганларига хурсанд бўлишди. Чунки сохиби тож олдига шум хабар олиб келган одамнинг қисмати ҳаммага маълум эди. Энди нима бўлса ҳам Ҳожи Сайфиддинга бўлади.

Ҳожи Сайфиддин чодирга кирганда ҳазрат сохиб-кирон кўрпа-ёстик йиғиб кўйилган сандукка йўланганича бошини ҳам қилиб ўлтирарди. Шу қадар ўз-ўзи билан бўлиб қолган эдики, ҳатто чодирга одам кирганига ҳам эътибор қилмади. Ҳожи Сайфиддин фақат оғзини қўли билан тўсиб, бир-икки марта қисқа йўталгандан кейин бошини хиёл кўтарди ва Ҳожи Сайфиддинга қўли билан ишора қилиб қаршисидан жой кўрсатди. Қуролдош дўстини кўриб Амир Темурнинг яна кўнгли бузилди. Кўзлари жикка-жикка ёшга тўлди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидолмади, хўнграб йиғлаб юборди. Хулласи калом, кадрдон дўстлар яна бироз йиғлаб олишди, сўнг бир неча дақиқа сукут сақлаб ўтиришди. Бир пайт Темурбек бошини кўтарганда, кўзи Ҳожи Сайфиддиннинг қўлидаги мактубга тушди, лекин «бу нима?», деб сўрагани кўрқди. Ҳожи Сайфиддин эса мактубни унинг қўлига бергани ботинмади. У яна бир шум хабар бўлса-чи? Бир зарбанинг газаги кетмай турганда, иккинчиси — янгиси ортиқчалик қилмасмикин? Унга юрак бардош берармикин? Ҳазрат сохибкирон йиғидан тинди ва ёнида тўшак устида ётган оқ рўмолни олиб кўзларини артди. Ана энди таъзия билдириш пайти келди. Амир Сайфиддин охиста, бўғиқ овоз билан, ҳазрат сохибкиронга таъзия изҳор қилди:

— Бандалик, аълоҳазрат. Ҳамма нарсанинг иложи бўлур эркан, локин ўлимдин қутулиб бўлмас эркан. Бир туғилишу, бир ўлиш...

— Ҳа, иложимиз қанча? Аллоҳ таолонинг иродаси шу бўлғоч, бандасининг кучи нимага етарди.

Амир Темур шундай деди-ю, яна кўзига ёш олди. Бошини қуйи солиб, бирмунча вақт индамай ўтирди. Унинг бутун вужудини ўй-хаёл чулғаб олди. Хаёл уни каёқларгадир учириб кетди. Кейинги йилларда қилиб турган ишидан бироз пушаймон ҳам еди. Шон-шавкат орқасидан қувиб, катта қўшинни, тумонат одамни иссиқ ўрnidан кўзғатиб, шу узок юртларга олиб келиб нима қиларди? Улар кишининг мана шу аччиқ кунларида жон олиб, жон бериб, душман билан олишиб ётибдилар. Мана, ўн тўрт йилдан бери ўткинчи шон-

шавкат орқасидан қувиб, юрт кезади. Ўз ихтиёри билан бўйин эгган эл-юртни омон қолдириб, бўйин товлаганларни зеру замин қилиб юрибди. Фақат жонини таваккалга тиккан бўлса-ю, майлия, лекин ҳали ҳаётнинг мингдан бир лаззатини тотиб кўрмаган тумонат йигитларнинг ҳам умрига зомин бўлгани-чи? Нима, унга Туркистонзамин билан Хуросон етмасмиди? Тўкин-сочин бой юрти, ўзига яраша шон-шухрати бор эди-ку?! Шулар етмасмиди унга? Йўк, етишмади, чамаси. Ҳеч бўлмаса, дунёнинг ярмига ҳукмрон бўлмоқни орзу қилди. Шон-шухрати бундан ҳам ортишини истади. Мана, оқибати. Эҳ, Темур! Темур! Овора бўлиб нима қилардинг? Минг марта тиз чўқтирган билан ўзга халқ эл бўлармиди? Йўк-йўк, нималар деб валдираётибди у. Буларнинг ҳаммасини Туркистонзамин деб қилди. Рааё ва бараёнинг, ахли синоат, уламои фузалонинг рифоҳияти, мамлакатларнинг эмну омонлиғи, деб қилди. Жумлайи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳлар ва муфсидлардин ҳимоя қиламан, деб қилди. Бозоргонлар ва зиёратчиларни йўлтўсар босқинчиларнинг таъди ва зулмидан қутқараман деб шундай қилди. Шу ерда у яна ўзини айблаб кетди. «Бу, канақа одам бўлдим, ўзи? Нега одамларга ўхшаб болаларимни ҳимоя қилолмадим?! Жаҳонгирим ҳам шу уруш туфайли ўлиб кетди. Мана энди, Умаршайх! Эҳ, Умаршайх, Умаршайх! Мироншоҳ қаерда экан? Шохрух-чи? Улар омонму эрканлар?» Энди у шу тирик қолган икки фарзандини ўйлаб қолди. Яна бироз йиғлаб ҳам олди. «Бўлар иш бўлди, Жаҳонгир билан Умаршайх минг бор ўзимни уриб дод-фарёд солганим бирлан қайтиб келармиди?» Амир Темур ўзига-ўзи тасалли берди, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Кейин амир Ҳожи Сайфиддинга қараб деди:

— Ҳамдардлиғ изҳор қилғонингиз учун раҳмат Сизга, дўстим! Садоқатингизга ҳеч қачон шубҳа қилмагон эрдим. Шоду хуррамлик кунларимизда ҳам, ғам-ғусса оғушида қолгон дамларимизда ҳам ёнимизда бўлиб турибсиз. Раҳмат сизга!

Амир Темур яна кўзига ёш олди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидамади. Йиғи босилгандан кейин Ҳожи Сайфиддин унга таскин бериб, овунтиришга ҳаракат қилди.

— Буёғига тирикларни ўйлайлик, ҳазрат соҳибкирон, бардам бўлинг. Етиб қолсангиз нима бўладур? Бизларнинг ҳолимиз не кечадур?

Темурбек шуларни ўйлаб, эс-хушига келди, ўзини кўлга олди, фикрлари ойдинлаша бошлади. «Ҳа, дарвоқе, тумонат одам шу узоқ юртларда унинг оғзига қараб турибди, жонини жабборга бериб жанг қияпти. Энди уларни ўйлаш керак», деди у ўз-ўзига. Шу он Ҳожи Сайфиддиннинг кўлидаги мактубга назари тушди. Амир Ҳожи Сайфиддин ҳам буни пайқади, лекин бошда нима қиларини билмади. Сўнг ўзини кўлга олиб, мактубни ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. Темурбек кўли билан ишора қилди:

— Кимдин?

Ҳожи Сайфиддин зўрға жавоб қилди:

— Султониядин чопар бор, аълоҳазрат.

— Чопар бор? — Темурбек таажжубланди.

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат.

Амир Темурни яна ваҳима босди. Нима, у ерда ҳам бир корҳол бўлдимиз? Амир Ҳожи Сайфиддин ҳазрат соҳибкиронни яна ваҳима босиб келаётганини кўриб кўрқди. Тўғриси, ўша эшик оғанинг ўзини мактубни олиб киритиб беришга мажбур қилмаганига пушаймон еди. Ахир, бу унинг иши эмас эди-ку! Лекин, хайрият Темурбек яна ўзига келиб қолди. У яна Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди:

— Мактуб ҳам Султонияданму?

— Ҳа, аълоҳазрат, ўша ердин.

Амир Темур бироз ўйланди, сўнг Ҳожи Сафиддинга амр қилди:

— Очинг! Марҳамат қилиб бизга ўқиб беринг!

Амир Ҳожи Сайфиддин қалтираб-титраб мактубни очди ва аввал шунчаки кўз югуртириб олди. Юзига қон югургандай бўлди. Демак, тинчлик экан. Темурбек унга тикилиб ўлтирган эди, мактубда ёмон хабар йўқлигини пайқади, лекин барибир Ҳожи Сайфиддинни қистовга олди,

— Ўқинг, таксир, ун чиқориб ўқинг! Бўлинг тезроқ!

Ҳожи Сайфиддин кўлини кўксига қўйиб ризолик билдирди ва Султониядан келган ўша мактубни қалтираб-титраб ўқишга тутинди:

«Дуойи саломдин сўнгра маълум бўлсинким, биз жигар гўшаларингиз узоқ юртларда иссиқни-иссиқ, совукни-совук демай жангу жадал гирдобида кун ўтқуруб юрмиш Сиз валинеъматимизнинг сиҳат-саломат, тинч-омонлигингизни яратган эгамдин тилаб, эртаю кеч дуойингизда ўлтирадурмиз...»

Амир Темур мактубнинг эгасини дарров таниди. Мактуб мастура ва маслаҳатгўй умр йўлдоши маҳд улё Сароймулк хонимдан эди. Энди унинг кўнгли бир қадар таскин топди. Бирок мактубнинг буёғида не гаплар борлигини билишга интиқди. Амир Ҳожи Сайфиддин Амир Темурни шу тобда яна қандайдир ўй-фикр чулғаб олганини сезиб, мактубнинг буёғини ўқимай, унинг кўзига қараб ўлтирган эди, ҳазрат соҳибқирондаги интиқишни сезиб, шоша-пиша мактубнинг давомини ўқишга тутинди.

«... Мазкур 796 йил моҳи жумоди ул-аввал ойининг 19-куни, якшанба куни тангри таоло қутлуғ хонадонимизга яна битта шамчирок олиб келиб ёқдилар. Яратғонга шукр, Сиз набиралик, амирзода Шохрух бирлан Гавҳаршод ўғиллик бўлишди. Сизни ҳазратим, салтанат чорбоғида яна бир ниҳол униб чиққани билан қутлаш шарафига муяссар бўлгонимиздин бахтиёрмиз. Суюнчисига шошилманг, бафуржа ўзимиз бориб олурмиз. Биби. Вассалом».

Амир Темур хушхабарни эшитиб, «тушимму, ўнгимму», деб хайрон бўлиб қолди. Бир фурсат ўтиб, юзлари ёришиб, унга қон югурди.

— Хайрият, яратганга шукр!

Ҳазрат соҳибқирон амир Ҳожи Сайфиддинга миннатдорчилик билан қараб кўйди. Мактубни ундан олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб тахлади ва тўшак тагига қистириб кўйди. Амир Темурнинг кўнгли ёришганини кўриб Ҳожи Сайфиддин ҳам суюнди, хотиржам бўлди. Пайтдан фойдаланиб хожасини табриклади:

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Қуллук, дўстим, ишкилиб умри, ризқ-рўзи бирлан берган бўлсун они яратган эгам!

— Иншооллох! Иншооллох!

Шу пайт бутун вужуди билан кўз-қулоқ бўлиб ўлтирган амирлар ичкаридаги гаплардан воқиф бўлиб, ёпирилиб чодир ичига кирдилар ва ҳазрат соҳибқиронни табриклай кетдилар.

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Фарзанд муборак!

— Ўғил қутлуғ бўлсун!

Ҳаммалари ҳазрат соҳибқироннинг ишораси билан ўлтиришиб, дуога кўл очдилар.

— Омин, парвардигори олам салтанат боғининг бу

нов-ниҳолини ризк-рўзи бирлан берган бўлсун, умри узун бўлсун, улуг бобоси каби қобил инсон бўлиб ўссун!

— Омин! — ҳамма «гурр» этиб қўлини дуога очди. Амир Темур чопарни суриштирди. Эшик оға унинг шу ерда эканлигини айтди.

— Чакиринг, кирсун!

— Бош устиға, олампадох!

Хиёл фурсат ўтиб, чодирга Султониядан келган чопар кириб келди ва чуқур таъзим қилиб, шундайгина остонадан ўтиб чўнкайди. Эшик оға Амир Темурнинг кўрсатмаси билан унга бош-оёқ сарупо олиб келиб кийдирди. Хазиначи бир сипар олтин келтириб, унинг этагига тўкди. Сароймулк хонимга ва Султониядаги барча оғолар ва шахзодаларга ҳам муносиб пешкашлар ажратилди. Сўнг чопарга қайтишга ижозат берилди. Чопар чиқиб кетгач, хазрат соҳибкирон Ҳожи Сайфиддин ва амирлардан сўради:

— Қалъа теварагида нималар бўляпти?

— Хужум жанглари амр фармонингизга биноан шиддат билан бораётир, аълохазрат.

— Хужум дарҳол тўхтатилсун, ҳамма ўз мулжориға кайтсун!

Эшик оға одатдагидек остонада ўлтирган эди, сапчиб ўрнидан турди ва қуллук қилиб ташқарига отилди...

Ўша кун Мордин теварагида барча уруш-талашлар тўхтатилди. Қутлуғ отиянинг шукронаси учун Мордин халқининг жаримаси саҳафасига афв умумий рақам килинди. Ҳазрат соҳибкирон уларнинг моли ва жонидан кечди. Ҳатто йиллик хирожидан ҳам кечиб юборди.

Мординликлар зўр шиддат билан бошланган хужумнинг бирдан тўхтатилиб, чор атрофдан мўру малағ бўлиб босиб келаётган лашкарнинг бирдан мулжорларига қайтарилганини кўриб хайрон бўлдилар. Хиёл ўтмай Амир Темурнинг олий ўрдусида бошланган шодиёнани эшитиб, таажжублари яна ҳам ортди. Нима гап? Ўзи нима бўляпти? Тушга яқин қалъага оқ байроқ кўтариб, Амир Темурнинг элчилари келганда ҳам урушнинг бирдан тўхталишига нима сабаб бўлганини аниқ билолмадилар. Салом-алик ва дуо фотиҳадан кейин элчилик бошлиғи амир Шохмалик хазрат соҳибкироннинг азм-қарорини эълон қилгандан сўнггина бунни билдилар.

— Ҳазрат соҳибкиронға Аллоҳ таоло набира ато қилди. Шул муборак отиянинг шукронаси деб Мордин

халкининг молу жонидин кечдилар,— деди Шохмалик хайрон ва паришон бир ахволда турган амир Исога.

Кутволнинг кайфияти бир кадар кўтарилди, гап кўнглига ёруғлик шуъласи тушди. «Хайрият, худога шукр,— деди у ичида,— калъа бугун бўлмаса, эртага барибир фатх этилар эрди. Ундан кейин ҳолимиз не кечарди?» Ўша куниёқ анвойи совға-салом ва муносиб суюнчи олиб, олий ўрдуга амир Исонинг ўзи келди. Амир Темур уни илик кутиб олди, лекин барибир жаримасидан кечмади. Кечиб бўлармиди? У икки бор аҳд-паймонни бузди ва яна унга қарши кўлига қурол олди. Ҳазрат соҳибқирон уни вилоятдан азл этиб, Мординни унинг биродари Султон Солиҳга инъом қилди. Султон Солиҳнинг номига Ол-тамға босилган ёрлиғ ҳам берилди...

Умаршайх хусусида нохуш хабар олинган куниёқ ҳазрат соҳибқирон Курдистонга кўшин билан амир Учқорани жўнатди. Унга ўша Ҳурмату калъасидаги муфсид ва йўлтўсарларни ясога тортиш, сўнг шу кундан эътиборан Форсга шаҳид бўлган отаси ўрнига, ўғли амирзода Пирмуҳаммад волий этиб тайинланганлигини хабар қилиш ва марҳумнинг жасадини Шерозга олиб бориб вақтинча ўша ерга дафн этишни топширди.

Эртаси куни Амир Темур ва унинг кўшинлари Мордин калъаси теварагидан кўчиб, Шатт ул-Араб тарафга қараб равона бўлдилар. Амирзода Шохрух ҳумоюн ўрдуга мулозим бўлди. Амирзода Мироншоҳ ҳам Жавзақ йўли билан ўша тарафга қараб йўл олди.

Шатт ул-Арабда турганларида Хоммад вилоятининг халки хокимнинг иғвосига учиб, душманлик кўйига тушиб исён кўтаргани ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон бир қисм лашкарга амир Жаҳоншоҳни бош қилиб, ўша тарафга, исёни бостириш учун юборди. Хижрий 796 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1394 йил 25 апрели) қолган аскарни олиб ўзи ҳам Хоммадга қараб жўнади.

Хоммад Дажла дарёсининг соҳилида қурилган бағоят мустаҳкам калъалардан бири эди. У тош, ганч ва оҳакдан бино қилинганди. Баланд ва кенг девори устида икки отлик ёнма-ён бемалол юраоларди. Кўнги-раси икки табақали бўлиб, жазирама иссиқ ва ёғин-чочин пайтларда одамлар уларнинг остида жон сақлардилар. Деворнинг ҳар ўн-ўн беш газида олий буржлари бор эди. Ривоятларга қараганда, калъанинг бино қилинганига 4500 йил бўлган ва шу вақт ичида

сохиби кудрат подшоҳлардан Холид ибн Валиддан бошқа бирон подшоҳ уни ишғол қилолмаган экан.

Алқисса, зафар асар лашкар Дажлани кечиб ўтиб, Хоммадни чор атрофдан қуршаб олди. Пиёда аскарлар ҳар куни эртадан то кош қорайгунча олдиларига чир ва тураларни тўсиб олиб, қалъага ҳужум қилиб турдилар. Шу пайт нақбчилар амирлардан Усмон баҳодир, Саидхўжа, Арғуншоҳ ва Муҳаммад Дарвеш барлос бошчилигида қалъа девори ва дарвозаларга қараб шиддат билан нақб қазидилар. Нақбчилар жумоди ул-охир ойининг сўнги куни (1394 йил 1 майда) деворни бир неча еридан портлатиб қулатишга муваффақ бўлдилар. Натижада қўшиннинг илғор қисмлари сурон солиб қалъа ичига қараб отилдилар... Ўша куни кечки пайтга бориб, Хоммад тўлиғича фатҳ этилди.

Шу билан ал-Жазира деярлик бўйсундирилди. Олдинда биринчи навбатда Арзирум. Бусиз Ироқи ажамини ҳам, Ироқи арабни ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Туркман чайир ва кайсар халқ. Уни итоатга келтириш ҳам осон эмас. Темурбек нима бўлса ҳам Арзирум ва туркманлар масаласини бирёқлик қилишга қарор қилди. Шу муносабат билан Хоммадда турган ўша кезларда бир куни махсус кенгаш чақирди. Темурбек одатдагидай, биринчи бўлиб, ўзи сўз бошлади:

— Ироқи арабни Арзирумсиз тасаввур қилиб бўлмайдур, жаноблар. Лекин, маълумингизким, у хали тўла ихтиёримизга ўтган эрмас. Шу хусусда фикрларингизни билмокчи эрдик.

Амирлар ҳар қачонгидай дабдурустан бир нима демадилар. Бир-бирлари билан ўгринча кўз уриштирган бўлдилар-у, аммо бир нима демай ерга қараб ўлтираве-ришди. Амирзодалар: Муҳаммад Султон билан Мироншоҳлар ҳам сукут сақладилар. Лекин билибми-билмайми Амир Темур саройида ҳукм сурган тартибни амирзода Шохрух бузиб қўйди.

— Йил давомида, — деди у отасига мурожаат этиб, — от устида юрубмиз. Қаҳратон кишда ҳам бирон ерда бир ҳафта бўлса ҳам ором олғонимиз йўқ. Ҳамма вақт уруш-талаш билан бандмиз. Лашкарга бироз дам берилса бўлармиди?

Амир Темурнинг каттик жаҳли чиқди, лаблари кўқариб, аъзойи баданини титроқ босди. Бу гапни бошқалар гапирса балким кўнглига олмасди. Тўққан фарзанди шундай деб тургандан кейин бошқалар ҳақида нима деб бўлади?

— Хориб қолғонга ўхшайсиз, амирзодам,— деди Амир Темур Шоҳрухга мийиғида кулиб,— майли Сизга дам берсак-берайлик,— сўнг амир Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди: — амирзодани, ёнларига ишончли йигитларни қўшиб, келаётган шанба куни Султонияга жўнатиб. Якин орада хотинларидин яна бирини кўзи ёриб қолса ажаб эрмас. У керак бўлиб қолиши мумкин ўша ерда.

Амирзода Мироншоҳ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Лекин бошқалар одоб сақлаб ўзларини тутдилар.

Отасининг бу гапи амирзода Шоҳрухнинг жон-жонидан ўтиб кетди. Аммо мик этолмади. Нима ҳам дерди. Илож қанча? Ўзи айбдор ҳаммасига. Жим ўлтирганга-ку бу кўргулик йўқ эди. У отасига бир ўкрайиб қараб қўйди-ю, сўнг даст ўрнидан турди ва икки букилиб отасига таъзим қилди.

— Густоҳлик қилдим, афв этинг, отажон.

— Баракалло, амирзодам, марҳамат қилиб ўлтиринг,— деди Темурбек ўғлига. «Чарчагансиз», деб қўшиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин шаштидан қайтди. «Ўлганнинг устига тепган» қабилида иш тутгиси келмади. Кейин аҳли мажлисга деди:

— Хўш, жаноблар, буёғини нима қилдик? Е ичимизда бошқа чарчаганлар ҳам борму?

Ҳеч кимдан садо чикмади. Нимагадир амирларнинг юзида хайиқиш аломатлари пайдо бўлди. Темурбек чарчаганларга ишора қилиб, ҳаммани бироз чўчитиб қўйди, чамаси. Мана, суюкли фарзандини бир пул қилиб ўлтирибди. Дояга айлантириб қўйди, уни. Амир Темур яна бир фурсат кутди. Ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чикди. Садо чикмагандан кейин масалани ўзи ҳал қилди-қўйди.

— «Сукут аломати ризо», деган эканлар донолар. Демак, қаршилар йўқ. Бўлмаса юриш давом этадиган бўлди. Энди навбат Арзирумга, жаноблар. Худо ёр бўлсин!

Шундан кейин ҳамма ўрнидан турди ва хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибқироннинг чодиридан чиқиди.

Амирзода Шоҳрух ўша куниёқ Султонияга жўнатиб юборилди.

Уч кунлик каттик тайёргарликдан сўнг қўшинлар Олатокка қараб йўлга тушдилар. Жавонғор амирзода Султон Муҳаммад бошчилигида Чиячур йўли билан, амирзода Мироншоҳ эса баронғор билан Бидлис орқали

бордилар. Марказ қисм ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари етакчилигида Сивос сари юзланди.

Амир Темур бош бўлган қисм ражаб ойининг 15-сида (1394 йил май ойининг 17-куни) Мушк саҳросига келиб тушди. Бир-икки кундан кейин жавонғор билан баронғор ҳам Саҳройи мушкка етиб келдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибкирон шахзодалар, амирлар ва нўёнлар билан кенгаш куриб, келгуси режалар ҳақида улар билан келишиб олди. Ва яна Арзирумнинг барча ҳукмдорларига мактуб юборилиб, олий ўрдуга чакиртирилдилар. Келмаганлари тақдирда, Арзирум қалъалари устига, улар кутмаган тарафдан хужум қилиб, уларни доғда қолдириш режаси тузилди. Шунинг учун ўша ўлкага олиб борадиган йўлларни яна бир марта тафтиш қилиш учун хабарчилар юборилди.

Ўшанда бир қанча қалъаларнинг ҳокимлари бош эгиб, катта совға-саломлар билан, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига келишди. Уларнинг орасида мардлиги ва ростгўйлиги билан машҳур бўлган Билдис ҳокими Ҳожи Шарафиддин ҳам бор эди. Амир Темур итоат қамарини белга боғлаб, ўз оёғи билан келганларга қалъаси ва вилоятини қайтариб берди. Улар келиб-кетганларидан кейин Арзирумда ким дўсту, ким душман эканлиги маълум бўлди. Мўтеъ ва мунқод бўлишдан бўйин товлаган Илончик, Ойдин ва Авник қалъалари устига юриш бошланди.

Илончикка аввал Мухаммад Дарвеш барлос тумани билан, кетидан Жўчи нажод хонзодалардан Бурҳон ўғлон, Ибож ўғлон ва Жаҳоншоҳ баҳодирлар жўнатилди. Илончик ўша мамлакатдаги энг мустаҳкам қалъалардан бўлиб, лашкари ҳам қалин эди. Ҳазрат соҳибкирон унинг камалига Мухаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун амирзода Мироншоҳни ҳам юборди.

Ҳазрат соҳибкироннинг ўзи яна бир неча кун ўша Мушк саҳросида туриб, кўшимча лашкар тўплаш ва озик-овқат ҳамда қурол-аслаҳа захирасини тўлатиш билан машғул бўлдилар. Шу мақсадда Озарбайжон, Арзирум ва уларга тобеъ ерларга товачилар юборилди.

Ражаб ойининг 20-сида (1394 йил 21-май) эрталаб нусрат шиор байрок кўтарилиб, кўшинлар йўлга тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн мавқаб ҳали йўлда пайтида, маҳд улё Сароймулк хонимнинг чопари унга етишди. Чопар оғолар ва шахзодаларнинг уғруки Табриздан ўтиб, ҳазрат соҳибкироннинг истикболига

келаётганини хабар килди. Хабар ҳазрат соҳибки-
роннинг кўнглига хушнудлик ато этди. «Хайрият, аларни
кўратурғон кун ҳам бор эркан, худога шукр», — деди
Амир Темур ичида. Ахир, улар ўн бир ойдан бери
кўришмаган эдилар-да...

Сароймулк хоним, Туман оғо ва бошқа оғолар ҳамда
бахтиёр шахзодалар билан учрашув Моранд билан Хой
оралигида юз берди. Хотинлар, шахзодалар, қўйингки,
уғруқдагиларнинг бариси мотам либосида — қора ли-
босда эдилар. Амирзода Умаршайхнинг ногаҳон ўлими
туфайли бошга тушган мусибат сабабли бироз йиғи-зор
бўлди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон уғруқдаги-
ларга лутфу қарам кўрсатди, ҳол-аҳвол сўраб, дилжўй-
лик килди.

Эртаси куни (1394 йил 29 майда) Илончиқ қалъаси-
нинг қамали бироз чўзилиб кетган экан, ҳазрат
соҳибқирон Муҳаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун
Темурхўжа Окбугони тумани билан жўнатди. Шундан
кейин Темурбек, муборак толеъ билан, у ердан кўчиб,
Ойдин қалъаси сари юзландилар. Лекин ўртада уруш-
талаш бўлмади. Қалъа кутволи ва халки итоатга келиб,
ҳазинада нимаики бўлса — нақдинами, зару жаво-
ҳирми, қимматбаҳо матоларми, барисини олиб, тавба-
тазурруъ ва зорланиш билан омонлик тилаб олий ўрдуга
келдилар. Темурбек уларнинг ҳар бирини муносиб
совға-салом билан сийлаб ва қалъа билан вилоятни
кутволнинг ўзига инъом қилиб, қайтишларига ижозат
берди. Шундан кейин ҳумоюн мавқаб Уч қалисия деган
ерга келиб қўнди. Шу ерда Рум мамлакатининг
сарҳади ҳисобланмиш Арзирумдан унинг ҳокими
Таҳамтан муносиб пешкашлар ва лойик ҳадялар
билан келиб, ҳазрат соҳибқироннинг марҳамат ва хос
илтифотларига сазовор бўлди.

Авникни олиш ҳам осон кечмади. У қирк тўрт кун
давом этган қамал жангларидан кейин ишғол қилинди.
Ҳазрат соҳибқирон ортиқча қон тўкилмасин, беҳуда
қурбонлар бўлмасин деб, қалъага бир неча бор элчи
юборди. Амир Масир (у Қора Юсуф туркманнинг ўғли
эди) аввал таслим бўлишга сўз берди ва олти яшар ўғли
ва қари онасини ҳумоюн ўрдуга жўнатди. Лекин ўзи
келмади. Амир Масир маълум мақсад билан вақтдан
ютиш учун шундай қилган экан. У отаси Қора Юсуф ва
унинг иттифокчилари бўлмиш гуржийлардан ёрдам
кутаётган экан. Ҳазрат соҳибқирон буви тушунди ва
қалъа теварагига тош билан гилдан баланд мулжорлар

курдириб, раъд андоз, тош аррода манжаник ва тирчархлар ўрнаттирди. Ўша мулжорлардан туриб шаҳар ичкарисини ўққа тутдилар. Окибатда кўп одам ўлди, мажруҳ бўлди. Биноларнинг кўпчилиги вайрон этилди, ёниб битди. Сўнг амир Арғуншоҳ билан Омоншоҳнинг йигитлари бир неча ердан қалъа деворини тешиб, уни портлатдилар. Шу билан қалъа ичкарисига йўл очилди. Шаъбоннинг 14-куни (1394 йил 14 июнда) амирзода Муҳаммад Султоннинг кўшинлари Авник қалъасини ишғол қилдилар. Амир Масир ички қалъага яширинди. Ички қалъа тепалик устида бўлиб, у ҳам тош, ганч ва оҳакдан мустаҳкам қилиб қурилган эди. Унинг баландлиги ер сатҳидан то деворининг пойигача ўттиз газдан ортиқ эди. Зафар асар лашкарнинг амирлари, баҳодирлари ва сипоҳийлари пиёда чир ҳамда туралар орқасига яшириниб, Пойи камардаги дарвозага етиб олдилар ва душман билан жанг бошладилар. Туркман йигитлар ҳам бўш келишмади. Қаттиқ туриб жанг қилдилар. Лекин барибир қалъаларини асраб қололмадилар. Охир-окибат, у Амир Темур кўшинлари тарафидан ишғол қилинди. Бу воқеа хижрий, 796 йил ийди рамазоннинг иккинчисида (1394 йил июл ойининг иккинчисида) содир бўлди.

Амир Масир, асирликда ётган собиқ Мордин ҳокими амир Исога кўшиб, Султонияга жўнатилди.

Ўша кунлари ал-Жазирадаги яна бир мустаҳкам қалъа — Ойдин қалъаси ҳам фатҳ этилди. Ҳазрат соҳибқирон унинг фатҳига иш кўрган амирлардан Жоку барлосни тумани билан жўнатган эди. Лекин бунга ҳожат қолмади. Қалъа кутволи амир Боязид уни жангсиз ўз ихтиёри билан амир Жоку барлосга топширди ва ўзи муносиб совға-саломлар билан ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига бош эгиб келди. Амир Темур ундан мамнун бўлди. Бош-оёқ фахрли саруло билан сийлаб, Ойдин қалъасини ўзига қайтариб берди.

Ҳазрат Амир Темур хижрий 796 йил шаввол ойининг 8-куни (1394 йил 7 августда) Авник қалъасини бошқариш ишини амир Сотилмишга топшириб, бир неча кўшинни унга тушқол этиб тайинлади-да, Ойдиндан кўчди ва ўша шавволнинг 19-сида (1394 йил 18 августда) боғи беҳишт сифат бир жилғага, ундан Форс аталмиш сердарахт бир манзилга келиб қўндилар. Шу ерда Сароймулк хонимнинг чопари яна бир хушхабар олиб келди. Шаввол ойининг 29-куни (1394 йил 28-августда) тангри таоло амирзода Шохрухга яна бир

Ўғил ато этибди. Ҳазрат соҳибқироннинг бундан боши осмонга етди. Бу атоёнинг шукронаси учун яқинларига беҳисоб зарру сим ва қимматбаҳо саруполар улашди. Катта тўй ҳам берди. Фармони олийга кўра, тобе мамлакатлардан олинадиган бир йиллик хирождан ҳам кечилди. Уша куниёқ мавлоно Абдулла мунажжим устурлоб ёрдамида янги меҳмоннинг толеъини аниқлаб, «у катта бахту саодат соҳиби эркан, иншоолло улғайгач, юртга сардор бўлғай!», деди. Болага Иброҳим Султон деб ном қўйдилар.

Шундан сўнг хумоюн мавқаб Форс марғузоридан кўчиб, Мингқўл отлиғ хушхаво бир манзилга етиб келди. Уша нузхат ойин жойда чодирни Ой ва Зухал манзилига етказиб тикдилар. Худудини кўз илғамас ушбу жилға турли рангдаги чодирлар билан шу қадар зич қопландики, худди осмон беҳисоб юлдузлари билан шу ерга тушиб қўнгандай эди. Ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари қирк устунлик заррин ва мураассаъ чодир остидан жой олдилар. Қомқор шахзодалар билан рафъи макон умаро, иқтидорли нўёнлар, барча арқони давлат, қўйингки, Эрону Туроннинг барча вилоятларидан келган азиз меҳмонларнинг ҳамма-ҳаммаси шу ерга жамланган эдилар. Қўлнинг шундайгина бўйида уч тарафга шохлаб ўсган азамат мажнунтол ёнига тикилган катта заррин чодир атрофи одам билан гавжум. Теварак-атрофга йиғма сўрилар ўрнатилган, сўриларга гиламлар, бекасам ва қимҳоб кўрпачалар тўшалган, хитойи хонларга дастурхонлар ёзилиб, устига мева-чева ва турли-туман таомлар қўйилган. Чодир эшигидан то йўлгача гиламлар, унинг устига қизил қимҳоб поёндозлар тўшалган. Йўлканинг икки четида аҳли сарой, амирлар, мулозимлар қўл қовуштирганча тик турардилар. Чап тарафда, саф бошида, амирзода Шохрух. Ҳамма мунтазир бўлиб ҳазрат соҳибқиронни кутмоқда.

Бир пайт узокдан бир тўда пиёда одам кўринди. Мулозимлардан бири «Ҳазрат соҳибқирон келяптилар! Ҳазрат соҳибқирон!», — дея катта чодирга қараб чопди. Хиёл ўтмай, ичкаридан бирин-кетин шошиб-пишиб хотинлар чиқиб келишди. Олдинда Сароймулк хоним. Эғнида ёқаси ва пешига зар жияк тутилган кенг, узун ҳаворанг шойи қўйлак, бошида зар билан тикилган, ёкут ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган қизил баҳмал тоқия. Устидан нафис оқ кашмирий рўмол ташлаб олган. Оёғига, устига қимматбаҳо тошлар қадалган амирқон кафш. Туман ого ва бошқа

-хотинлар ҳам худди ҳайитдагидай кийинишган. Ҳазрат соҳибқирон эса одмигина кийинган: эғнида йўл-йўл шойидан тикилган чопон, белида мурассаъ камар, бошида кўк салла, оёғида кийик терисидан тикилган онтарма этик. Улар, Темурбек ва хотинлар бир-бирларига тўрт-беш қадам қолганда тўхтадилар. Хотинлар кўлларини кўксига қўйган ҳолда икки буқилиб таъзим этдилар, сўнг бирин-кетин бориб ҳазрат соҳибқиронни зиёрат қилдилар. Кейин амирзода Шохрух отаси билан кучоклашиб кўришди ва уни чодирнинг ёнгинасидаги катта сўрига таклиф қилди. Сўрига келаётганларида хотинлар ва шахзодалар уларнинг бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон, амирзода Шохрух, вазири аъзам, амир Ҳожи Сайфиддин, Шохмалик, Шайх Нуриддин ва олий ҳукмдорнинг бошқа яқинлари унга чуқур таъзим қилиб, йўлак четига қўйилган курсиларга бориб ўлтиришди. Ҳазрат соҳибқироннинг хос имоми хожа Нуриддин Қоший Қуръон тиловат қилди, сўнг кўлини дуога очди.

— Омин, Парвардигори олам барча мўмин-мусулмонга сихат-саломатлик, тинчлик-хотиржамлик, кенг феълу кетмас давлат ато этсун, жумлаи мўминнинг пушти паноҳи соҳибқирони аъзамни ўз паноҳида асрасун, салтанатини пойдор қилсун!

Йиғилганлар кўлларини дуога очдилар:

— Аллоҳу акбар!

Дуо-фотиҳадан кейин хотинлар ўринларидан турдилар ва ҳазрат соҳибқиронга чуқур таъзим бажо келтириб чодирга кириб кетдилар. Шунда Амир Темур амирзода Шохрухга мурожаат қилди:

— Қани, амирзода, салтанат боғининг нав-нихолларини олиб чиқинг, бир зиёрат қилайлик.

Амирзода Шохрух ирғиб ўрнидан турди, таъзим қилиб сўридан тушди ва шоша-пиша катта чодир сари юзланди ва кўп вақт ўтмай, оқ матога йўрғакланиб, қизил бахмал тўшакларга ўралган икки чакалокни икки кўлида кўтариб чиқди. Темурбек аввал Шохрухнинг ўнг кўлидаги чакалокни олди.

— Янглишмаётгон бўлсак, бу киши мирзо Муҳаммад Тарағой бўлсалар керак?

Шохрух бош ирғаб буни тасдиқлади. Темурбек боланинг юзини очди ва пешонасидан ўпиб, отасига қайтариб берди. Сўнг иккинчисини олди. Бу энди маълум — Иброҳим Султон. Уни сўраб ўлтирмаса ҳам бўлади. Ҳазрат соҳибқирон уни ҳам пешонасидан

ўпиб, отасига қайтариб берди. Сўнг ҳаммалари қўл очиб мирзо Муҳаммад Тарағой билан Иброҳим Султонни узундан-узок дуо қилдилар.

Ўша куни эртадан-кечга қадар шу ерда катта тўю томоша бўлди. Тўйдан олдин хатм ўқилди ва ҳазрат соҳибқирон, ўғиллари, набиралари ва хотинлари азадан чиқарилди. Тўй охирида Амир Темур мирзо Иброҳим Султоннинг тарбиясини Билқиси замон Туман оғонинг инон-ихтиёрига топширди, амир Усмон баҳодирни эса шаҳзодага оталиқ этиб тайинлади.

Тўйнинг эртаси куни — 1394 йил 15 сентябр куни Мингқўлдан кўчиб, саодат ва иқбол билан йўлга тушдилар ва бир баландлик устига бориб тўхтадилар. Ўша ерда амирзода Шохрухни Самарқандга жўнатди. Унга жўнаб кетиши олдидан, ҳазрат соҳибқирон пойтахт ва Мовароуннаҳрни кўз қорачиғидай саклаш, рааё ва бароёга ғамхўрлик қилиш хусусида фойдали насиҳатлар қилди. Шаҳзодага амир Шохмаликни қўшиб юборди. Уғруқ эса Султонияга жўнатилди.

Шундан кейин Гуржистон, Шеки ва Буртоснинг айрим ноҳиялари фораг қилинди. Лекин, Гуржистон ва Қоғқозни тўла бўйсундириш ҳақидаги режа амалга ошмай қолди. Бунга Тўхтамишхоннинг Ширвонотга бостириб киргани сабаб бўлди.

ЯНА ЎША ТЎХТАМИШХОН

Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага ҳал қилувчи зарба бериш билан боғлиқ катта ҳарбий юриш мана шу беш йиллик уруш тарихида алоҳида ўрин тутди. У узок ва жуда оғир кечди. Амир Темур бу сафар Тўхтамишхонни ҳам, Олтин Ўрдани ҳам бир ёқлик қилишга азм қилди ва зафар асар лашқарни Ширвонот сари етаклади. Тўхтамишхон унинг Кура дарёси бўйлаб келаётганини эшитиб, орқага чекинди. Лекин Темурбек ўша пайтда Дашти қипчоққа дабдурустан юриш бошлаш имконига эга эмасди. Лашқар Ироқи араб юришида чарчаган. Тўхтамишхондай хавфли душман билан курашмоқ учун эса зўр ва махсус тайёргарлик талаб қилинарди. Бунинг устига, қиш ҳам яқинлашиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон шуларни ҳисобга олиб, яқин орада қишлаш, Тўхтамишхонга қарши юришни бўлса келаси йили баҳорда бошлашга қарор қилди. Шундан кейин юртчилар теварак-атрофни тафтиш

килиб кўриб, ҳар жиҳатдан қулай ва ўтлов жойлари бор бир манзилни, Махмудобод билан Фахробод оралиғини олий ўрду учун маъқул топиб кайтидилар. Олий ўрду Фахрободда ўринлашди, амирлар ва шахзодалар эса туманлари билан олдиндан белгилаб қўйилган жойларга бориб кўндилар.

Қишлоғга ўринлашиш асносида амирзода Мироншоҳ тумани билан Илончикдан келди.

— Илончикни олиб бўлмади,—деди Мироншоҳ отасига маънос бир кайфиятда. Тафсилотига энди оғиз очмоқчи эди, Амир Темур сўзини бўлди:

— Бас, етар, мирзо! Бунинг энди кимга кераги бор?!

Илончик хусусидаги гап Темурбекка оғир ботди. Чунки у бунақасини ҳали кўрмаган. Бири — мингга татийдиган йигитлари ҳозирга қадар борган еридан курук қайтишмаган. Нима бўляпти, ўзи? Кечагина Шоҳрух лашкар ҳориб-чарчаганини писанда қилиб, ҳамманинг олдида юришни тўхтатишни очикдан-очик таклиф қилди. Бугун эса яна бир ишонган тоғи кичик бир қалъанинг ҳам уддасидан чиқолмай ер чизиб ўлтирибди. Нима деса бўлади, буни? Кўркокликдан нишона эмасму бу? Ўғиллар шундай қилиб турганда, бошқалардан нимани кутса бўлади? Шу ерда ўша Илончикка ҳаммадан аввал туманлари билан юборилган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурхўжа Окбуғо эсига тушди. Буни яна Мироншоҳдан суриштирди.

— Бошқа амирлар қани? Алар ҳам қайтишган бўлсалар керак? — ҳазрат соҳибкирон ўғлига еб қўйгудай бўлиб тикилди.

— Келишган. Алар ҳам шу ерда,—деди Мироншоҳ бошини кўтармай.

Амир Темур эшик оғани чакиртирди.

— Муҳаммад Дарвеш барлос бирлан Темурхўжа Окбуғо шу ердаму?

— Шу ердалар. Қабулингизга мунтазир бўлиб турибдурлар,—деди эшик оға ҳазрат соҳибкироннинг кўзларига тикилиб.

— Чакиринг, аларни!

Эшик оға чодир ташқарисида минг бир изтиробда турган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурхўжа Окбуғони етаклаб кирди. Амирлар остонадан хатлашлари билан ўзларини ерга отдилар ва эмаклаб бориб, ҳазрат соҳибкироннинг оёқларини ўпмоқчи бўлди-

лар, лекин у бунга йўл қўймади. Нафрат билан оёкларини тортиб олди.

— Туринглар, жаноблар, бундай тубанлик эр кишига муносиб эрмас. Туринглар! — амирлар апил-тапил ўринларидан турдилар ва буёғи нима бўлишини билолмай, жавдираб ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилдилар. Амир Темур бир лаҳза уларнинг бошидан оёғигача кузатиб турди, сўнг остонада унинг амр-фармойишини кутиб турган эшик оғага ишора қилди. У ташқарига чиқиб бир зумда Қобулбек ярғучини бошлаб келди.

— Жанобларни девони ярғуга олиб боринг, — деди Темурбек унга, — яхшилаб тафтиш қилишсун!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат, — ярғучи ўзини сал четга олиб, амирларга қўли билан эшикка ишора қилди. Амирзода Мироншоҳ ва ҳар иккала амир ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилиб, ярғучининг олдига тушиб ташқарига чиқдилар.

Амир Темур уларнинг тақдирини шу ерда ўзи ҳам ҳал қилиб қўйиши мумкин эди. Лекин ундай қилмади. Чунки бу олий насаб зотларнинг тожу тахт олдида қилган хизматлари катта эди. Шунинг учун уларни девони ярғуга жўнатиб, кўпчилик олдида шунчаки сазойи қилмоқчи эди, холос.

Чодирдан ҳамма чиқиб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибқирон сўнгги кунларда содир бўлган воқеаларни эслаб ўй-санога ботди. Вактики, ишонган амирлари ва амирзодалар, жони ширинлик қилиб, иссиқ-совуқдан, ўку найза зарбидан ўзини панага олишаётган эканлар, бу яхшиликка олиб бормайди. Аҳвол буёғига ҳам шундай кечгудай бўлса, лашқарнинг яқин орада бузилишга юз тутиши мукаррар. Агар, худо кўрсатмасун, лашқарга шундай кайфият юкгудай бўлса, албатта салтанат паришонликка юз тутати. Унда Тўхтамиш, Қора Юсуф ва Малик Барқуққа ўхшаганларнинг кунни туғади. Мўғулистон ва Олтин Ўрдадагилар шунақа кун келармикин, деб пайт пойлаб ўлтиришибдилар. Йўқ-йўқ, бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Бунинг оқибати охири ҳалокатга олиб келади. Шу ерда у яқиндагина ярғучининг қўлига топширилган уч нафар мухтарам зотни эслади. «Уларга шунчаки сиёсатнинг ўзи етади, яна уларни билмай ясоққа етказиб қўйишмасун», деб чўчиди. Умаро ва беклар орасида ҳар турли фикрлар пайдо бўлишига, ҳатто норозиликларга ҳам сабаб бўлиши мумкин эди. Айниқса қийинчилик бўлиб турган ўша пайтда бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Аксинча, умарони ҳам, лашкарни ҳам рағбатлантормок зарур. Амир Темур ўзини қўлга олди ва бугундан қолдирмай лашкарни кўрик қилиш, оддий аскарнинг барчасига муносиб уқулка улашиш, амирларга эса мартабалари ва хоҳиш-истакларини ҳисобга олган ҳолда, суюрғолот инъом этишга қарор берди. Ҳа, буни қанча тез қилса, шунча яхши. Шу пайт чодирга шошиб-пишиб эшик оға кириб келди.

— Султониядан чопар бор, аълоҳазрат.

Амир Темур хайрон бўлди. Яна нима гап? Не ходиса? Улар бу ердан яқинда кетиб эрдилар-ку? Ишқилиб, хайриятлик бўлсун. Эшик оғага «майли кирсун» деб ишора қилди.

Эшик оға чиқиб, чопарни етаклаб кирди. У тиз чўкиб ҳазрат соҳибқиронга таъзим қилди. Сўнг ўрнидан туриб қўйнидан мактубни олди, кўзи ва пешонасига суртди, сўнг ўпиб, олиб бориб Амир Темурнинг қўлига тутқизди. У эса уни шоша-пиша очиб ўқиди, кейин оҳиста ўраб ёнига қўйди. Хотиржам бўлди, чамаси. Мактуб Сароймулк хонимдан экан.

— Хайрият, яратганга шукр,— деди Амир Темур хурсанд бўлиб, ўғилларим яна биттага кўпайибдур. Худойим яна ўғил берди бизга.

Мактубда шу ҳақда хабар қилинган экан. Келинларидан бири, амирзода Мироншоҳнинг хотини ўғил туғибди. Ҳазрат соҳибқирон одатдагидай янги меҳмоннинг исмини ҳам ўзи қўйиб берди:

— Жавонбахт шахзоданинг муборак исми Ижил мирзо бўлғай,— Амир Темур набирасига бобокалонни, яъни тўртинчи жадди паҳлавон лашкарбоши Ижил нўённинг отини қўйди...

Ўша кишлоқ пайтида Амир Темур талафотлар ўрнини тиклаш ва қўшинларни ҳар жиҳатдан тартиб ва интизомга келтириш устида ҳам иш олиб борди. Шу мақсадда бошқа мамлакат ва вилоятларда турган лашкарнинг бир қисмини шу ерга, Фахрободга чакиртирди. Булар орасида яқиндагина Форсга жўнатилган амирзода Пирмуҳаммад (Умаршайх мирзонинг ўғли) ҳам бор эди.

Қиш кунлари Амир Темурнинг фикру хаёли Тўхтамишхон билан бўладиган навбатдаги ҳал қилувчи жанглар устида бўлди. Узок сафарга етарли озик-овқат, қурол-аслаҳа жамғарилди. Ҳазоражот, тумонот ва бошқа қисмлар одам билан тўлатилди, қўшинлар мунтазам машқларга жалб этилди. Волгабўйи, Булғор

ва Буртос, хусусан Сарой Берка, Хожи тархон ва Кримдаги хуфялар билан алоқа мустаҳкамланди. Қисқаси, Темурбек киш мобайнида Олтин Ўрда ва Тўхтамишхон билан бўладиган сўнгги ва ҳал қилувчи урушга пухта ҳозирлик кўрди. Лекин баҳор бошида унинг шу урушдан нимагадир кўли совиб, тез-тез тинчлик, хузур-ҳаловат ва иложи бўлса тезроқ ота юртга қайтиш тўғрисида гапирадиган бўлиб қолди. Бир куни кечкурун имом Абдулжаббор ибн Нўъмонни чакиртириб, унга маслаҳат солди:

— Мамлакат ва вилоятлардан катта лашкар тўпланди, юриш учун зарур бўлгон ҳамма нарса муҳайё этилди. Локин биз сафар қилмоқ ниятида бўлиб тургон юртларга бепоён дашту биёбон, ботқоклик, ўрмонзор ва чангалзорлар орқали борилади. Биз тахминан, шунга ўхшаш ерларда бундан тўрт йил аввал ҳам бўлгон эрдик. Йўлимиз олис, сермашаккат ва хатарли. Кўп қурбонлар талаб қилади бу юриш. Ўша Идил ва Ёйиққа қилинган юриш ҳозир ҳам эсимда. Бўлажак юриш балким ундан ҳам сермашаккат бўлиши турган гап. Локин бунинг кераги борму ўзи, мавлоно? Балким шу ишни қилмасакму? Шунга бошимиз қотиб турибдур.

Борди-ю, у шу гапларни амирлар иштирокида айтганда, уни балким кўрқокка чиқаришиб кўйишармидилар? Имом Абдулжаббор эса ўз одами. Ақлли ва чуқур мулоҳазалик одам. Жанжал ва келишмовчиликлар бўлмаса, беҳуда қон тўкилмаса, одамлар бир отанинг фарзандидай аҳил ва тинч-тотув яшаса — у шунга тарафдор. Шунинг учун у ҳазрат соҳибқиронни тўғри тушунди. Уруш аълоҳазратнинг ҳам меъдасига текканлигини билди. Ахир, ўттиз беш йилдан бери юртма-юрт қилич чопиб юрибди. Буёғига, хаётининг қолган қисмини тинчлик, хузур-ҳаловат ва тоат-ибодат билан ўтказмоқчи. Умрнинг қолган қисмини чин дунё тадориқиға бағишламоқчи. Тўғри қилади. Мана шуларни ўйлаб унинг бироз хаёли қочган экан, ўзига келди ва ҳазрат соҳибқирондан уэр сўради:

— Афв этадилар, аълоҳазрат, қарилик курсин, бироз хаёл фаромуш бўлибдур.

Амир Темур мийиғида қулиб қўйди:

— Майли, таксир, азият чекмасунлар. Бу ҳаммамизнинг қисматимиз.

Имом Абдулжаббор икки кўлини кўксига қўйиб, ҳазрат соҳибқиронга қуллук қилди, сўнг гапни узокдан бошлади. Бутун дунёни забт этаман деб,

Искандар Зулкарнайннинг охир-окибат Ҳиндистон чангалзорларида қолганлиги, арабларнинг моҳир саркардаси Қутайба ибн Муслимнинг Чинмочинни ҳам оламан, деб Фарғонанинг бир четида, камишзор ичида ҳалок бўлганлигини эҳтиёткорлик билан айтди:

«Одамзот фақат меҳнат ва укубат учунгина эмас, балки дунёнинг лаззатларидин керагича баҳраманд бўлмоқ учун ҳам яратилғони ва яна ёш бир ерга бориб қолган, сихат-салоҳатлик заифлашган бир вақтда ҳар бир мўмин-муслмон қолган умрини охират тадорикига сарфлаши зарурлигини ҳам ётиғида айтди.

— Тўхтамишхон сизга фарзанд ўрнида,— деди хожа Абдулжаббор гапининг охирида,— фарзандлар билиб-билмай густоҳлик қилиб турганларида атолар кечирмили бўлмоғи ва аларни ваъз-насихатлар бирлан йўлга солишлари лозим.

— Билиб-билмай эмиш. Нима у гўдакмидики, билиб-билмасдан иш қилиб кўйса! Ахир кап-катта одам-ку! Яна бир эрмас, балки уч бор қилди бу густоҳликни. Йўқ Тўхтамишнинг мақсади бошқа. Уни афв этиб бўлмайди, энди.

— Ҳар ҳолда...

— Нима ҳар ҳолда? Йўқ-йўқ, у бирлан орани очик қилиб олишимиз зарур.

Орага сукунат чўкди. Икковлари ҳам нима дейишни билмай бир неча дақиқа бир-бирларига тикилиб жим ўлтиришди. Шу фурсат ичида Темурбек имом Абдулжабборнинг гаплари хусусида фикр-мулоҳаза юритди ва охир-окибат унинг таклифини маъқул топди.

— Тўхтамиш ўғлонни афв этиш хусусида гап бўлиши мумкин эрмас, тақсир. Локин, майли биздин ўтмасун, элчи юбориб сулҳ таклиф этиб кўрайлик,— деди у охири хожа Абдулжабборга.

— Балли, ҳазрат соҳибқирон, қулингизнинг гапини ерда кўймадингиз. «Сулҳ-яхши» деб ёзилғон Қуръони каримда. Шундай қилғонингиз савоб эрур, олампадох.

Тўхтамишхон хусусида бошқа гап бўлмади.

Имом дуо-фотиҳа қилиб ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин ҳазрат соҳибқирон кўли билан ишора қилиб уни тутиб қолди. Сўнг эшик оғани чакиртириб, амирзодалар, нўёнлар, амирлар, беклар ва аркони давлатни йиғиб келишни буюрди.

Олтин Ўрда ва Тўхтамишхонга қарши юриш хусусида чакирилган бу кенгаш қисқа бўлди. Фақат Жоку барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Шайх Нуриддин Амир Темурнинг бирдан сулҳга мойил бўлиб қолганига таажжуб билдириб, ўз фикрларида катъий туриб олдилар:

— Шунча меҳр-мурувват кўргиздингиз унга, локин барибир кўрнамаклик қилди-ку! — деди амир Жоку барлос.

— Бир бўлмади, икки бўлмади. Қўп марта алдади у бизни. Ундан яхшилик кутиб бўлмайди энди, — унга қўшимча қилди Шайх Нуриддин.

— «Хайвон боласини боқсанг, оғиз-бурнинг мой бўлур, одам боласини боқсанг, оғзи-бурнинг қон бўлур», деган нақл бор. Тўхтамиш эл бўлмайди, — деди Ҳожи Сайфиддин.

Бошқалар индашмади.

Амир Темурнинг боши котди. Нима қилиш керак? Қўришиб турибдики, амирлар сулҳга эмас, урушга кўпроқ мойиллик кўрсатиб турибдилар. Ҳазрат соҳибкирон бир-икки дақиқа сукут сақлади. Балки фикр билдирувчилар чикиб қолар яна? Балки унга тарафдорлар бордир? Мажлисда ўлтирганларга диққат-эътибор билан яна бир қарра разм солди. Лекин бошқа ҳеч кимдан садо чиқмади. Аксинча, уларнинг юзида катъийлик ва сабот аломатлари намоён эди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон «энди нима қилдик?», дегандай имоми хатибга қаради. У аввал, иккалари яккама-якка ўлтирганларида, айтган гапини такрорлади. Фақат кўшиб кўйди:

— Қуръони мажидда «агар мўъминлардин икки тоифа бир-бири бирлан урушиб қолсалар, аларни дарҳол келиштириб қўйишлар», деган таъкид бор. Биз шунга амал қилиб ҳазрат соҳибкирон бирлан Тўхтамишхон ярашганлари маъқулмикин, деб турган эрдик.

Жоку барлос имоми хатибга зарда қилди:

— Шундайку-я, локин кўр хассасини бир марта йўқотади. Биз эрсак, уч марта йўқотиб турибмиз. Нима, шундайлигимизча қолаверамизму? Ахир, ҳазрат соҳибкирон у дажжолнинг гуноҳларидин ўтиб, кўп марта бошини силаганини ҳамма билади-ку — «Сен ҳам билардинг-ку!» деган маънода у имом Абдулжабборга ўқрайиб қараб кўйди.

Амир Ҳожи Сайфиддин кўшиб кўйди:

— Соинхоннинг тожу тахтини унга олиб берган ҳам мана шу ҳазрат соҳибқирон бўладилар. Аммо...

Шу ерда Амир Темур унинг гапини бўлди:

— Бас, етар, жаноблар, бу барчага аён бўлгон ҳақиқат. Бизга қолса Тўхтамишхонни яна бир марта ўтинч қилсак, деб турғон эрдик. Афтидан, кўпчиликка бу маъқул келмайдур, чамаси. Демак, уруш бўлади, энди. Биз кўпчиликнинг раъйига қарши бормайдурмиз, — шу ерда Амир Темур рўбарўсида ўлтирган Шамсиддин Олмаликийга маънодор қараб қўйди. Ақлли ва ўқимишли бу одам ҳамма вақт у муҳтож бўлиб турганда ёрдамга келарди. Амирлар, беклар ва нўёнлар ҳам бу одамни ҳурмат қилардилар, гапини икки қилмасдилар. Шамсиддин Олмаликий Амир Темурнинг дилидагини уқди ва амирларни сулҳга кўндиришга ҳаракат қилди.

— Яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўрайлик, жаноблар! Мўмин-мусулмоннинг қонини беҳуда тўкмақдин не муддао?

Лекин барибир бўлмади. Амирлар фикрида қаттиқ туриб олишди. Шунинг учун ташаббусни Амир Темур яна ўз қўлига олди:

— Яхшилаб ўйлаб кўрайлик, азизлар. Аҳвол бу сафар сиз бирлан биз ўйлағондай эрмас. Ҳозир Тўхтамишхон ёлғиз эрмас. У Миср султони Малик аз-Зоҳир Барқуқ бирлан яқин алоқа ўрнатғон. Онинг элчилари Литванинг улуғ кенази Витальд ва Польша қироли Ягалло бирлан ҳам иттифок тузғон деган маълумот бор. Бундин ташқори, Тўхтамишхон қудратли подшоҳ. Онинг яхши қуролланғон кўп сонли лашқари бор. Икки-уч ўт орасида қолмайлик, яна.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий ҳазрат соҳибқиронни қувватлаб яна бир бор амирларни кўндиришга ҳаракат қилди:

— Қуръони қаримда «сулҳ — хайрли иш!», деган муҳим уқтириш бор. Қелинлар, ақл-хушимизни йиғиб иш тутайлик. Айтилғонларни обдон ўйлаб-фикрлаб кўрайлик.

Шу гапдан кейин аҳли мажлис индамай қолди. «Ҳа»ям демадилар, «йўқ» ҳам. Уларнинг юзларидан шижоат ва қатъият аломатлари кетмаган эди. Уруш ва саваш тарафдорлари мажлисда ҳамон кўпчиликни ташкил этарди. Олий насаб бу рухонийнинг гаплари ҳам ерда қолатурғонга ўхшайди. Амир Темур оғир бир аҳволда қолди. Шамсиддин Олмаликийнинг фикри

билан ҳам келишмасдан бўлмасди, амирларни ҳам рад қилолмасди. Лекин у нима қиларини билмай, ўзини йўқотиб қўймади. Темурбек ақлли ва тадбиркор одам эмасми, аслида. У хаётида бунақа ахволни кўп кўрган. Бунақа мушкул ахволдан чиқиш йўлларини ҳам биларди. Бу сафар оғир вазиятдан чиқиш чорасини яна ўзи топди. Яхшиси, Тўхтамишхоннинг фикри ва муддаосини билиб олиш керак. Биринчи галда унинг сулҳга мойилми-йўқлигини аниқлаш керак. Тўхтамишхоннинг ҳузурига Шамсиддин Олмаликийнинг ўзини элчи қилиб юборади. Мавлоно уни сулҳга кўндирса нур устига аъло нур, йўқса амирларнинг айтгани бўлади. Унда сиз ҳам қўймайди, кабоб ҳам.

Ҳазрат соҳибқирон шундай қарорга келди ва амирларга мурожаат қилди:

— Мавлононинг гапларида жон бор, жаноблар. Қелинлар Тўхтамишхон ҳузурига яна бир марта элчи юбориб кўрайлик. Кейин шунга қараб иш тутайлик.

Амирлар, беклар ва нўёнларнинг юзида иккаланиш аломати пайдо бўлди. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон шубҳа ва иккаланиш кайфиятларини ўртадан кўтариб ташлаш учун қўшиб қўйди:

— Масала муҳим. Шунинг учун элчиликка суҳандон ва бообрў киши юборилса. Бизнинг фикримизча, элчиликка мавлоно жанобларининг ўзлари бош бўлиб борсалар, дейман.

Амирлар ҳазрат соҳибқироннинг бу таклифига рози бўлдилар. Чунки Тўхтамиш билан ярашиш фикрини бериб турган одам ўша мавлоно эди. Мавлоно Шамсиддин Олмаликий бунинг уддасидан чиқса-чиқар, акс холда уруш бўлиши муқаррар. Шунда Амир Темур мавлоно Шамсиддинга ўхшаган одамларнинг сўзига кириб, уларнинг раъйига қарши туролмайди. Ҳазрат соҳибқирон энди амирларнинг юзида ризолик аломатларини кўриб хотиржамланди.

— Демак, шу маслаҳатга розисизлар, шундайму? — деди у аҳли мажлисга қараб.

— Розимиз, аълоҳазрат.

— Сизлардин миннатдормен, жаноблар. Тўхтамишхон сулҳга кўнса яхши, кўнмаса, ўзидин кўрсун!

Аҳли мажлис бош ирғаб, Амир Темурни маъқуллашди.

Эртаси кун эрталаб, дўстлик ва яхши қўшничилик руҳида ёзилган мактуб, подшоҳларга муносиб совға-саломлар мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмаликий-

нинг қўлига топширилди ва у мулозимлар, хизматкорлар ҳамда кўрчилар ҳамроҳлигида Тўхтамишхон хузурига жўнаб кетди.

Тўхтамишхон ўша пайтда Оби турк номи билан машхур бўлган Самур дарёси бўйида қўш ташлаб ўлтирганди. Бу жой Элбурз тоғи этагида жойлашган серсув ва сердарахт бир манзилгоҳ эди. Амир Темурнинг элчиси бу ерга етиб келганда кун ботиб, қоронғу туша бошлаганди. Тўхтамишхоннинг одамлари элчи ва унинг ҳамроҳларини шундайгина дарё бўйига ўрнатилган, унча катта бўлмаган, тепасига оқ кигиз ташланган шинам бир чодирга жойлаштирдилар. Хоннинг буйруғи шундай бўлди. Тўхтамишхон элчи келгани ҳақида хабар қилишлари билан уни мулозимлари билан Али ўғлоннинг ихтиёрига топшириб, элчи ва унинг ҳамроҳларига керагича ҳурмат-эътибор кўрсатишни буюрди. Қабул маросими эса эртаси куни кечкурунга белгиланди.

Тўхтамишхон Амир Темурнинг элчисини белгиланган вақтда ўз чодирда қабул қилди. Мавлоно Шимсиддин Муҳаммад Олмалиқий Тўхтамишни бир пайтлар Самарқандда, ҳазрат соҳибқироннинг саройида кўрган. Ўрта бўйли, қотмадан келган, камсукум, хушмуомала бу йигит ўшанда унга ёқиб қолганди. Тўхтамиш ўғлон мавлонодан ҳадис ва фикҳ илмидан дарс ҳам олган эди, ўшанда. Ҳозир бўлса уни мутлақо таниб бўлмайди. Кеккайган, «осмонда худо-ю, ерда менман», деб ўлтирарди. У ҳатто мавлоно Шамсиддин Муҳаммад унинг чодирга кириб келганда уни таниб, билиб туриб, ҳурмат юзасидан ўрнидан туриб ҳам кўймади. Шунчаки бош силкитиб табриклаб, қўли билан жой кўрсатди, холос. «Ҳа, ҳазрат соҳибқирон ва амирлар айтганча бор эркан. Бу одамнинг димоғини гурур ва такаббурлик ғубори тамом чулғаб олибдур», — деди элчи ичида ва ўшанда, бу ерга келишдан аввал, ўтказилган кенгашда унинг борасида нотўғри фикрда бўлганини энди англади. Тўхтамишхоннинг тамом ўзгариб кетганини чодирда ўша пайтда ҳукм сурган умумий вазиятдан ҳам билса бўларди. Элчи кириб келганда чодирда бор-йўғи ўн-ўн иккита одам ўлтирган эди. Лекин ҳаммаси чурқ этмай хоннинг кўзларига тикилиб ўлтирардилар. Унинг салобати босганми, ёки дахшати-дан чўчибми, шу ахволга тушиб қолган эдилар, улар. Чодирда шу қадар сукунат ҳукм сурардики, ҳатто пашшанинг учгани бемалол эшитиларди. Мавлоно Шам-

сиддин Муҳаммад хонга икки букилиб таъзим қилди. «Шу ҳам етар, ахир бир вақтлар яхши таниш-билиш эрдик-ку», деб ўйлади элчи ва ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ясовулбоши елкасидан босиб тиз чўқтирди. Ҳа, турк ва мўғул ҳоконларининг урф-одати шунақа эди. Ўзининг амир ёки бегими, элчиси ё бўлмас савдогарми, бари-бир хоннинг ҳузурига кирганда, тиз чўкиб тахт пойгача эмаклаб бориши ва хоннинг оёқларини ўпиши шарт эди. Буни улар тобуғ деб аташардилар. Амир Темурнинг элчиси ўзи учун, бир бообру рухоний учун ҳақоратли бўлган бу одатни ҳам бажаришга мажбур бўлди. Илож қанча? Мавлоно Шамсиддин тобуғ расмини бажаргандан кейин ўрнидан турди ва Амир Темурнинг совға-саломлари билан мактубини хоннинг мулозимига топширди. Мулозим буларни хоннинг олдига олиб бориб қўйди. Лекин Тўхтамиш совғаларга қайрилиб ҳам қарамади, мактубни эса ўнг қўлида, сал қуйроқда ўлтирган ва етмишни қоралаб қолган, кўринишидан муллага ўхшаган бир қарияга «ол!» деб ишора қилди. Қария Тўхтамишхоннинг битикчиси экан. Шундан кейин элчига, одат бўйича, хоннинг ўнг ёнидан жой кўрсатдилар. Ўзаро суҳбат бирдан бошланиб кетмади. Ўртага сукунат чўқди. Тўхтамишхон бирмунча вақт туйнукдан кўриниб турган бир парча булутли осмонни томоша қилиб ўлтирди. Элчи эса дабдурустдан сўз очишга ботинмади. Шу пайт хизматкор кириб ўртага дастурхон ёзди ва унга нон, сармой, қаймоқ, асал ва бирнеча ликобчада тармева қўйди. Сўнг сопол лаганларда пиширилган гўшт олиб келиб, дастурхоннинг ҳар ер, ҳар ерига қўйди. Хон билан элчининг олдига таом алоҳида, ўртасига аждаҳо сурати солинган, гардишига эса тилло суви югуртирилган чиний табоқларда олиб келинди. Кейин мешларда қимиз келтирилди. Хон ёғлиқ бир қобирғани олди ва уни зўр иштаҳа билан еб, суяқларини кирсиллатиб кемирди. Сўнг шапалокдай-шапалокдай қилиб кесилган икки бўлак жигар устига икки бўлак думба ёғни қўйиб уни ҳам еб олди. Сўнг икки коса қимизни сипқорди, кейин қўлларини артиб, яна туйнукка тикилди. Бу нима қилиқ, ўзи? Ахир, одатда аввал меҳмонга мулозамат қилинади, ҳолаҳвол сўралади, кейин дастурхонга таклиф этилади ва суҳбат дастурхон устида давом эттирилади. Тўхтамишхон бўлса борса-келмас ерларда истиқомат қилувчи ярим ёввойи одамларнинг ишини қилиб ўлтирибди. Туйнукка тикилгани нимаси? Осмондан нимани қиди-

ради, у? Нима, мунажжимлик илмини эгалламоқчими? Еки самовий малойиклар сеҳрлаб қўйганми, уни? Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад лагандан кичик бир қобирғани олиб тановул қилган бўлди. Сўнг қўлини артди. Дастурхонга бошқа қўл чўзмади. Хизматкор чоночдан бир коса кимиз қўйиб узатган эди, олмади. Қўл қовуштириб миннатдорчилик билдирди. Хайрият хон бир пайт кўзини туйнукдан олди ва хиёл ўғрилиб элчига гап қотди:

— Не важҳдин бу ерларга келғонингиз бизга аён, мавлоно. Буни гапириб ўлтирмасангиз ҳам бўладур. Темурбекнинг мактубини ўқимағон бўлсак-да, унинг нияти бизга аён. У биздин сулҳ сўраб ёзғон бўлса керак,— хон қаддини тиклаб гердайди ва сўзлари тўғрилигини тасдиқлатиб олмоқчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад мутакаббур ва шуҳратпараст бу одамни яхши билиб тургани учун унинг гапларини шунчаки тасдиқлаган бўлди.

— Сиз ҳақсиз, аълоҳазрат. Локин соҳибқирони муаззам Амир Темур кўрагон жаноблари ҳар икки мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб сулҳ таклиф этмоқдалар. Шу ерда «ҳар иккала мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб» деган сўзларга алоҳида ургу берди. «Таклиф этмоқдалар» сўзларини ҳам хиёл баландроқ овоз чиқариб талаффуз қилди.

Тўхтамишхон элчининг кинояли гапларини англади, юзлари буришди ва ковоклари осилиб, кўзлари ундан ҳам киртайиб кетди.

— Сўрайдурми, таклиф қиладурми ўша сулҳни, биз учун бунинг аҳамияти йўқ. Ахир, менинг ҳузуримда Темурнинг элчиси ўлтирибдур-ку? Темурбекдин мен сулҳ сўраётғоним йўқ-ку! — Тўхтамишхон элчига маънодор қараб қўйди. Сўнг бўйинини ғоз қилиб яна сўзида давом этди: — Биз шу ужурда Оқ ва Олтин Ўрданинг соҳиби ихтиёри бўлиб ўлтурибмиз. Тамом Дашти қипчоқ, Идил ва Ёйиқ бўйларигаги ўлкалар, Булғор ила Буртос ва яна Ўрус ва Қрим мамлакатлари, Ибир-Сибирнинг инон-ихтиёри бизнинг илгимизда. Хон «гапим тўғрими?», дегандай элчига яна бир қараб қўйди.

— Буни ҳеч ким инкор қилаётғони йўқ, аълоҳазрат,— деди мавлоно Шамсиддин Муҳаммад,— Сиз жаҳондаги икки буюк подшоҳдин бири эурсиз. Буни ҳазрат соҳибқирон ҳам билиб турибдурлар.

Тўхтамишхон элчига ғозқараш қилди ва ундан сўради:

— Хўш, ўша икки буюк подшоҳнинг яна биттаси ким бўлди?

— Ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон жаноблари эрурлар,— деб жавоб қилди элчи.

Тўхтамишхон сурбетликка ўтди:

— Бизнинг фикримизча, ўша ҳазрат соҳибқирон деганингизнинг подшоҳ эрканлиғи маълум эрмас, локин кўрагонлигини эшитган эрдик. Янглишмасам, ўзи ҳам ўзини Амир Темур деб атайди шекилли? Чиғатой улусида хон Султон Маҳмудхон бўлсалар керак?

Энди элчининг ғашлиги келди, лекин жаҳлга ҳай берди. Сурбет Тўхтамишни хўб тузламоқчи бўлди-ю, лекин мезбоннинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қилди. Нима бўлганда ҳам хон деган номи бор. Тождорлар ноҳақ бўлганларида ҳам уларга эътироз билдириб бўлмайди. Бу — одобдан эмас. Шунга қарамай, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад юракдаги гапни айтиб олди:

— Ҳазрати Чингизхон бирлан ҳазрат соҳибқироннинг жадди бузурглари Қобулхон ила Қочули баҳодир аслида оғанини бўлишган эрканлар. Иккалалари ҳам қомқор ҳокон Туминахоннинг авлоди ҳисобланадурлар. Мен буни «Муъизз ул-ансоб» ва бошқа китобларда ўқиғоним бор...

Тўхтамиш элчига ўқрайиб, тўнғиллади:

— Мен бундай китобларни ўқиғон эрмасмен.

— Балким насиб этса ўқиб ҳам қолурсиз, аъло-ҳазрат,— элчи «насиб этса» деган сўзларга алоҳида ургу берди ва қўл қовуштириб унга таъзим қилди.

Шундан кейин гап-сўзга бошқа ўрин қолмади. Тўхтамишхон элчига жавоб берди. У чиқиб кетаётганда эса эшитилар-эшитилмас «жавоб мактубини эртаминен олурсиз», деди. Ҳа, бошқа нима ҳам дерди. Элчи уни хўб тузлади. Тўхтамишнинг эса дарди ичида қолди. Уни ҳар нима қилмоқчи бўлди-ю, лекин... Ахир, «элчига ўлим йўқ!» деган гап бор. Яна элчи бўлганда ҳам қимсан Амир Темурнинг элчиси.

Тўхтамишхоннинг икки навқари элчини чодиргача кузатиб қўйди. Эртаси куни нонуштадан кейин Илёс ўғлон унга, ўзи ва соҳибқирон учун аталган хоннинг совға-саломларини олиб келиб топширди. Амир Темурга аталган совғалар ичида битта шунқор ва бир тўққиз мўйна ҳам бор эди. Хон шарқона одатга кўра, элчини жўнаб кетиши олдидан яна бир бор қабул қилиши ва

совга-саломларини шу ерда, тантанали вазиятда ўзи топшириши лозим эди. Аммо бундай қилмади. Унинг кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетганини, мизожида гурур ва такаббурлик устувор бўлиб қолганлигини, бир сўз билан айтганда, ўзидан бошқани тан олмай қўйганлигини шундан ҳам билса бўлади...

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад қайтиб келиши ҳамано ҳазрат соҳибкироннинг хузурига кирди ва Тўхтамишхон ҳақида бор гапни, кўрган-билган ва эшитганларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Амир Темур Тўхтамишнинг таъна ва эътирозлар билан тўлиб-тошган мактубини ўкиб чиқиб, диққати ошди, тўғриси каттик хафа бўлди. Айниқса, ушбу гаплар жонжонидан ўтди: «Мовароуннаҳр амири Темурбекка. Бизким Дашти қипчоқ, Булғор, Буртос, Рус, Черкас, Қрим ва Ибир-Сибирь ерларининг олий ҳукмдори ҳокон ибн ҳокон Тўхтамишхондурмизким, Сизнинг сулҳ сўраб юборғон мактубингиз ва элчингиз кутлуғ соатда олий остонамизга етишди. Раият ва эл-юрт тинчлигини ўйлаб қилғон таклифингизга розимиз. Гапнинг индаллосини айтатурғон бўлсак, биз ҳам шу фикрни кўнгилдан ўтказиб ўлтирғон эрдик. Худога шукр, ниятимиз бир ердин чикди. Локин сулҳ шартларини муҳокама қилмоқ ва онга имзо чекмоқ учун ўзумиз бирон ерда, яхшиси Самурнинг баҳаво, сўлим соҳилида учрашсак айни муддао бўлур эрди. Шу ерда дийдор кўришуб бор гапни бафуржа сўзлашиб олур эрдик»...

— Ҳа, тулки! Бизни чалғитиб тузоққа илинтириш ниятида бўлиб турғонингни уқиб турибмиз,— деди Темурбек ўз-ўзига,— аммо кўрамиз, ўша тузоққа ким илинур эркан,— дея мактубнинг давомини ўқиди: «ота-боболаримиз бир-бирлари бирлан итоат ва инкиёд макомида турур эрдилар. Сиз бирлан биз эрсак улуғ Чингизхоннинг тура ва ёсоси йўлидин ихрож бўлуб, бир-биримиздин борғон сари йироқлашиб кетмоқдамиз. Маълумки, ота-боболаримиз орасида амалда бўлғон битишувга биноан, хонлик маснади менинг ота-боболарим изнида, амир ул-умаролик мансаби сизнинг жаддингиз ихтиёрида бўлғон. Шу ҳақда касам бирлан мустаҳкамланиб тузилган шартнома мавжуд. У биринчи марта менинг бобокалоним Қобулхон бирлан сизнинг бобокалонингиз Қочули баҳодир тарафларидин имзоланғон. Шартнома кейинча менинг улуғ бобом Чингизхон бирлан сизнинг улуғ бобонгиз Қорачор нўён тарафларидин қайтадин янгиланғон. Сиз эрсангиз буни билатуриб,

ахднома доирасидин чикмоқчи бўлиб, соҳибкирони муаззам Чингизхоннинг тож-тахтига даъвогарлик қилаётирсиз. Келинг, яхшиси ахли фасод ва фитначилар туфайли пок қалбларга ўлтирғон гина-кудуратни унут қилуб, аввалги хизматкорлик ва дўстлик риштасини мустаҳкамлайлик. Вассалом».

Амир Темур Тўхтамишхоннинг мактубини ўқиб, кайфияти тамом бузилди. Қандай беҳаёлик, бу! У қачон Чингизхоннинг тож-тахтига даъвогарлик қилғон? Мана чорак аср ўтибдирки, Чигатой улуси унинг инон-ихтиёрида. Лекин ўзини хон деб эълон қилғони йўқ-ку! Тахтда эса Чигатой ва Ўгадай коонларнинг авлоди ўлтиришибдурлар. Ана шундай хонлардан бири Султон Махмудхон ибн Суюрғотмишхон ибн Донишмандчохон ибн Ўгадай коон ибн Чингизхон улусда ўн йилдин бери хонлик маснадида ўлтирибдур. У эса ўша шартномага амал қилиб, амир ул-умаролик мансабида. Ўша хонларнинг хоҳиш-иродаси бирлан улусни бирлаштирди. Унинг хавф-хатарсизлигини таъмин этаман деб шу ерларда юрибди.

Темурбек мактубни ўраб олдиға ташлади-да, «хўш, энди нима дейсиз, ким ҳақу, ким янглишаётғон эркан?», деган маънода Шамсиддин Мухаммадга қараб қўйди. Мавлоно эса буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб келди. Темурбек ва амирлар ҳақ эканлигини англаб турибди. Нима ҳам дерди? Тўхтамишхон ҳақида янглиш фикрда экан у ўшанда. Ҳақиқатан ҳам Тўхтамишнинг сулҳга мутлақо мойиллиги йўқ. Аксинча, у уруш ва талошиш ниятида қилич яланғочлаб ўлтирғон эркан. Урушмоқдин бошқа чора йўқ. Бечора халқ. Минг-минглаб одамларнинг қони тўкилади, эл-юрт хонавайрон бўлади. Мавлоно Шамсиддин шулар устида ўйлаб кўнгли ғаш бўлди. Сиёсатчи ва ҳарбий одамларнинг ишига аралашиб нима қиларди? Тўхтамишхоннинг қимлигини аслида улар яхши билишар эканлар. Мана, энди оқибати яхши бўлмади. Уларнинг олдида юзи шувит бўлиб қолди. Сўнг бошини хиёл кўтариб деди:

— Сиз минг бор ҳақ эркансиз, аълоҳазрат.

— Ҳа, тақсир, илож йўқлиғи сабаб, ўшанда шу фикрға келғон эрдик,— деди ҳазрат соҳибқирон унга маънодор қараб.— Тўхтамишхон, умуман, аҳдида турмай-дурғон одам, ҳамиша ўзини ҳам, бошқани ҳам хавф-хатарға қўйиб, қилич дамида юрадур. Майли, илож қанча? У инон-ихтиёри ўзида одам. Урушни ихтиёр

қилиб тургон эркан, биз нима дердик, мавлоно. Локин бошкани ҳам шу киргинбарот уруш гирдобига тортаётғони яхши бўлмаётир.

— Ха, шуниси ачинарли,— деди Шамсиддин Муҳаммад.

Бир-икки дақиқа иккалалари ҳам бир нима демай жим ўлтиришди. Сўнг ҳазрат соҳибқирон ўйчан бир оҳангда деди:

— Локин, қилич яланғочлашдин аввал яна бир бор сулҳга уриниб кўрурмиз. Ахир, Тўхтамишхон Самур кирғоғида учрашишни таклиф қилибдур-ку?

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмаликий аввал бир-икки сония ўйлаб ўлтирди, сўнг бош ирғаб ҳазрат соҳибқироннинг бу таклифини маъқуллади.

Буёғига иккалаларининг гапи ковушмади. Икковларининг ҳам кайфияти бузилган эди...

Ўша куниёқ кўшинларнинг юришига ҳозирлик кўриш ҳақида буйруқ берилди. Хотинлар билан амирзодалар эса уғруқ билан Султонияга жўнатилади ва улар амир Мусонинг мутасаддийлигида ўша куниёқ йўлга чикдилар.

Уғруқдагилар тахминан бир фарсах йўл босганларидан кейин ораларида Чўлпон Маликнинг йўқлиги аён бўлди.

— Ха, шайтон киз,— деди Сароймулк хоним соябон аравада ёнида ўлтирган Туман оғога,— нонуштадин аввал саманига минаётганига кўзим тушиб эрди.

— Менинг ҳам кўзим тушгандай бўлгон эрди, Бибижон,— жавоб қилди Туман оғо ва кўшиб кўйди: Йигитларга ўхшаб кийиниб олгон эрди, шайтоннинг урғочиси.

Сароймулк хоним кулиб кўйди. Туман оғо «хим» деб лабини бурди.

— Нима қилардик бегимпошша, ҳазрат соҳибқироннинг эркаси-да,— деди Сароймулк хоним ва яна кулиб кўйди. У ёши улғайиб қолса-да, рашк қилаётган Туман оғонинг устидан кулди, чамаси.

Ха, дарҳақиқат, ўша Чўлпон Малик қаёқда қолди? Нотаниш юртда адашиб-нетиб қолмадимикин? Ё бирор фалокат юз бердими? Худо кўрсатмасин. Сароймулк хонимни ўй босди. Туман оғо буни сезди ва кундошига маънодор қараб кўйди ва лабини бурди.

— Химм... Ташвиш чекманг, бегим. Уни жин ҳам урмайдур. Балким уғруқ Султонияга жўнатилишини

фахмлаб қолиб, сайр баҳонасида бирон гўрға яшири-
ниб олғондир.

— Хай-хай, асло ундай деманг, бегимпошша. Ёмон
қулоққа етса...— Сароймулк хоним пастки лабини
тишлаб, бош чайкади.

Хотинлар Чўлпон Малик хусусида бошқа бир нима
демадилар. Лекин Сароймулк хоним уғрукни шу ерда
тўхтатди ва амир Мусони чакиртириб, уни Олий ўрдуга
жўнатди. Амир Мусо тез орада қайтиб келди ва оғоларни
ташвишдан чиқарди.

— Ҳазрат соҳибқирон «кетаверинглар, бу шай-
тоннинг боласи шу атрофда юрғондур», деб буюрдилар,—
деди.

Туман оғонинг лаблари бурилиб, қошлари чими-
рилди.

— Ана, айтмовдим-му у ҳазрат соҳибқироннинг
эркатойи деб.

Шу ерда Сароймулк хонимнинг ҳам рашики келди.
Кейинги дамларда ҳазрат соҳибқироннинг бу гўзал ва
ёш аёлга маҳлиё бўлиб қолганини ўйлаб юраги
орқасига тортиди. Наҳотки, эри унинг гўзаллиги ва
ёшлигига учиб, энди уни унутса. Йўқ-йўқ, бундай
бўлиши мумкин эмас. Хусн — тўйда, ақл — кунда керак.
Ҳазрат соҳибқирон буни яхши биладурлар. Бугун
бўлмаса, эртага яна ўзи истаб қолади. Сабр қилғон
яхши. «Сабрнинг таги — олтин», дейдилар-ку! Сарой-
мулк хоним мана шуларни ўйлаб кўнгли бироз таскин
топди...

Тўхтамишхонга қарши юриш хижрий 797 йил
жумоди ул-аввал ойининг 7-куни (1395 йил 28 феврал
куни) бошланди. Юриш одатдагича, тартиб билан,
баронғор, жавонғор ва бошқа сафларни ўрни-ўрнига
кўйилган ҳолда, бошланди. Лашкарнинг сўл қаноти
Элбурз тоғининг доманасида, ўнг қаноти эса Дарёйи
қулзум соҳилигача чўзилган эди. Бошқа сўз билан
айтганда, сафнинг узунлиги беш фарсахга чўзилди.
Чингизхон замонидан то шу кунгача бунақа катта
лашкарни ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Сипохий-
ларнинг барчаси зирх ва совут кийиб олган, отларга
ҳам ўк ўтмас ва қилич чопмас ёпиқлар ташланган
эди. Буни кўриб лашкар гўёки пўлод билан темир
дарёсига фарқ бўлибди, деб ўйлайсан, киши. Ҳаммалари
шердил ва фил афкон эдилар.

Дарбанднинг нариги тарафидаги айрим овулларда
Тўхтамишхонга тарафдор бўлган одамлар бор эди. Улар

Амир Темурнинг лашкари ва салобати тўғрисида дарҳол бориб Тўхтамишхонга хабар бердилар. Тўхтамишхон Амир Темур лашкарининг сон-саноксизлиги ва шавкати-дан мутлако хабарсиз экан. Уни мана шу кейинги беш йил ичида оғир ва бетиним урушларда юриб адоий тамом бўлган, деб ҳисоблаб юрган экан. Энди бу ҳақда батафсил хабар топиб ўйланиб қолди. Аввалги шаштидан қайтди ва энди унинг ўзи сулҳ тараддудига тушиб қолди. Жўчи нажод ўғлонлар ва пуршавкат амирлар билан кенгашиб, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига сулҳ таклиф этиш учун элчи юборишга қарор қилди. Кўп ўйлаб ва фикрлаб олганларидан кейин бу вазифа Ўрток исмли сўзамол ва синчков одамнинг зиммасига юкланди. Элчи жўнаб кетиши олдидан Тўхтамишхон унга қайта-қайта уқдирди:

— Тинчлик ва сулҳ хусусида кўпроқ гапир, бизни сулҳга майлимиз бор эканлигига ишонтир, они. Сулҳ тузиш ва уни қасам бирлан устувор этишга ҳозир эрканлигимизни ҳам айт. Шу билан бирга Темурбекнинг ўрдуси ва лашкаридаги умумий аҳволни суриштириб, билиб кел!..

Ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхоннинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди, унинг сирти болу ичи заҳар-зақум сўзларига диққат билан кулок солди. Лекин гарчи рақибининг фирибини англаб турган бўлса-да, ўзини урмаганга солди. Аксинча, Тўхтамишхоннинг шону шавкати ва ақлу заковатини кўқларга кўтариб мактади, ўзини эса бир қадар нотавон, ундан чўчиб турганга солди. Унинг топшириғи билан амирлари элчига жанговар қисмлар ўрнига болта, бел, панжшаха ва тўқмоқ кўтарган ҳашарчиларни кўпроқ кўрса-тишди...

Ўрток қайтиб келиб Тўхтамишхонга бор гапни айтди:

— Темурбек тилёғламалик қилиб, сизни роса мактади, аълоҳазрат! Аслида бўлса сизни жуда ёмон кўрар эркан. Биз буни унинг кўзларидин пайкадик. Ва яна асосий кўшинни эрмас, аксинча ҳашарчиларни кўрса-тиб, бизни лақиллатмоқчи бўлди. Локин, биласиз, биз ҳам анойилардин эрмасмуз, олампадох! Бир куни кечкурун ўзимизни бетобликка солуб, амирларнинг ўлтиришларига бормадик ва барвақт ётиб олдик. Сахарда, ҳатто сергак қоровуллар ҳам ухлаб қолгон пайтда, ҳеч кимга сездирмай ташқарига чикдик ва кўшинининг аҳволидин озми-кўпми хабар топдик. Локин энг муҳим маълумотни Темурбекнинг Вотвот

мунажжим исмли айғоқчисидин олдик. Бадалига иккита мўйна бериб муҳим маълумотларни қўлга киритдик, аълоҳазрат. Уша айғоқчининг айтишича, айни пайтда Амир Темурнинг лашкари икки юз минг атрофида эрмиш. Манжаниклари ва нафт андозлари ҳам бор эрмиш.

Тўхтамишхон суюниб кетди ва Ўртоқнинг елкасига коқди:

— Яша, Ўртоқ! Болабсен! — деб ўнг бармоғидаги ёкут кўзлик олтин узукни ечиб унга берди...

Демак, Темурбек у ўйлагандай кучсиз эмас эркан. Бу сафарги уруш қаттиқрок бўларкан. Бунини Тўхтамишхон англади. Қўшинларини кўриқдан ўтказиб, ўша катта ва ҳал қилувчи урушлар тадорикига киришди. Душман қўшинларини шу ерда, Самур дарёси бўйида қарши олишга қарор қилди. Унинг фармониغا биноан ҳар бир қисм ўзининг теварак-атрофини чуқур зовурлар казиб, ўраб, пиёда аскарлар олдини тура ва чирлар билан тўсди. Уларнинг олдидан араваларни бир-бири билан занжирлаб яна бир мустаҳкам тўсиқ ҳосил қилдилар. Тўхтамишхон мудофаа жангларига ҳозирлик кўрди ва шу йўлни тутди. Лекин, барибир, Тўхтамишхоннинг ташвиши катта эди. Чунки Тобол ва Тура тарафларнинг лашкари ҳали етиб келмаган. Шунинг учун у Темурбекнинг қоровул ва манғулой қисмларини чалғитиб туриш учун унга қарши Қозончи баҳодирни катта лашкар билан олдинга жўнатди.

Лекин Амир Темур хужум жанглариини шу қадар катта куч ва шиддат билан бошлаган эдики, унга Қозончи баҳодир у ёқда турсин, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам дош беролмади. Темурбек бу юришга йигирмата манжаник олган эди, шулар унга қўл келди. Теварак-атрофда тош бўлмагани сабабли минг одам дарахт кесиб, юз арава гўла ғамладилар. Манжаниклар ўша гўлаларни Тўхтамишхон лашкарларининг тепасига ёндириб отди. Бир-бирини занжирлаб қўйилган аравалар ҳам, тура билан чирлар ҳам, чодирлар ҳам хиёл ўтмай ёниб кул бўлди. Одамлар кўп жабр тортдилар. Хулласи калом, қиска фурсат ичида Тўхтамишхоннинг катта лашкаргоҳи ўт-олов ичида қолди. Ўтнинг тоби шу даражада эдики, ҳатто хандакдаги сув ҳам хуружга келиб қайнай бошлади. Ўт пасайгандан кейин карнай-сурнай, нағора ва бурғулар хурушга келдилар. Амир Темурнинг қўшинлари баронғорда ҳам, жавонғорда ҳам, ғулда ҳам бир пайтнинг ўзида, сурон солиб, хужумга ўтдилар. Уша куни жанг одатдагидай қош қорайгунча давом этди ва қош

қорайгач, тарафлар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Эртасига жанглар эрта тонгдай кечагидан ҳам зўр шиддат билан бошланди ва чошгоҳга борганда тугади. Тўхтамишхон ва унинг лашкари ҳазрат соҳибқироннинг зафар язақ қўшинларининг шиддат ва сикувига бардош беролмай, чекинишга юз тутди. Бирок унинг кучи ҳали тўла синдирилмаган эди. Тўхтамиш Самурдан Кура дарёси бўйига, олдиндан ҳозирлаб қўйилган лашкаргоҳи сари чекинди. Унинг асосий кучлари ҳам ўша ерга йиғилганди.

Кура дарёси бўйидаги жанг ҳали бошланмасдан туриб, Тўхтамиш Амир Темурни чалғитиб, қўшинларининг катта қисми билан унинг орқа тарафига ўтиб олди. Яхшиямки, соҳибқирон бундан барвақт хабар топиб қолган экан, қўшинларни орқага буриб улғурди. Қисқаси, асосий ва ҳал қилувчи жанглар ҳижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 22-куни (1395 йил 16 апрел) сахарда бошланди. Тўхтамишхон ўша куни гира-шира пайтда бир зарба билан уруш тақдирини ҳал қилиб қўймоқчи бўлди ва икки минг сара йигити билан сурон солиб Амир Темур турган ерга шабихун урди. Лекин бундан бир оз аввал ҳазрат соҳибқирон қароргоҳни бошқа ерга жилдирган экан. Тўхтамиш дов-дарахт ва совиб қолган ўчоқлардан бошқа нарса топмай қурук қайтди. Ўша куни кун бўйи зўр шиддат билан олиб борилган жанглар тарафларнинг биронтасига ҳам устунлик бермади.

Эртаси куни, яъни ҳижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1395 йил 17 апрелда) куёш энди тиг урган дамда, ҳар иккала тарафнинг лашкари ясол тузиб, жўшу хурушга келди. Амир Темур худди 1391 йили Қундузчада бўлгани каби бу ерда ҳам лашкарни етти қўл (корпус)га тақсим қилди. Қўли бузургга амирзода Муҳаммад Султон турди. Бошқаларига амирзода Мироншоҳ билан катта амирлар тайин қилиндилар. Тўхтамишхон ҳам мукамал ясол тузиб, оғир жангларга ҳозирлик кўрди. У ташаббусни қўлда сақлаб қолиш мақсадида яна биринчи бўлиб ҳужумга ўтди. Қўшинининг майсара қаноти Қунча ўғлон, Бекёрик ўғлон, хоннинг куёви Довуд Сўфи бошчилигида зафар асар лашкарнинг майманаси қаршисида пайдо бўлди ва уни сиқиб орқага сура бошлади. Амир Темур буни диққат билан кузатиб турган экан, қўл остидаги йигирма етти қўшин билан ўзи майманага ёрдамга ташланди. Тўхтамишхонга бу йўл ҳам асқотмади. Ўғлонлар

куршовга тушиб қолишдан қўрқиб, мурчилларига чекиндилар. Шу пайт кутилмаганда Амир Темурнинг ёнбош тарафидан Тўхтамишхоннинг суворийлари чиқиб қолди. Агар Шайх Нуриддин вақтида унинг йўлини тўсмаганда, ҳазрат соҳибқирон ҳам, маймана ҳам оғир аҳволга тушиб қоларди. Ва яна айни шу пайтда амир Худайод Хусайний, Малик қавчин ва амир Жоку барлослар ёрдамга етиб келишди. Урушнинг тақдири ҳақиқатан ҳам шу ерда ҳал бўлиши мумкин эди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам, Тўхтамиш ҳам бунга яхши билишарди. Тўхтамишхон яна ташаббусни ўз қўлига олмоқчи бўлди ва бор кучини йиғиб Амир Темурга чор атрофдан ташланди. Унинг асосий мақсади Темурбек ва унинг қўл остидаги қўшинларни янчиб ташлашдан иборат эди. Аммо суворийлар пистирмадаги ўқчиларнинг тирборонига учраб, нияти пучга чиқди. Ўқчилар икки қатор бўлиб олиб, уни тинимсиз ўққа тутдилар. Шу пайт амирзода Муҳаммад Султон қўл остидаги олти қўшин билан ташланиб, Тўхтамиш лашкарининг ўнг қанотини синдирди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қаноти қанбулида турган Ҳожи Сайфиддин Тўхтамишхон лашкари сўл қанотининг қанбулида турган Исабий билан Яхшихўжаларни тор-мор келтирди. Душман жавонғори қанбулини Жаҳоншоҳ баҳодир синдирди. Шу тариқа Темурхўжа Окбуго, Умаршайх мирзонинг ўғли амирзода Рустам ҳам қаршида турган муҳолиф қўшин устидан зафар кучдилар. Қанотларда эришилган ғалаба ғулда Тўхтамиш билан Темурбек ўртасида зўр шиддат билан бораётган жангларнинг тақдирини ҳал қилди.

Оқибатуламр Тўхтамишхон ёнидаги Жўчи нажод хонзодалар, амирлар ва нўёнлар билан бирга, чекинишни ихтиёр этди. Қура бўйидаги жанг майдонида ҳар иккала тарафдан жуда кўп одамнинг ўлиги қолди. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан уларнинг орасида амирлар ва беклар бўлса топиб мумиёлаб Мовароуннаҳрга жўнатилди, оддий сипоҳийлар эса йиғиб олиниб шу атрофдаги мусулмонлар қабристонига олиб бориб дафн этилдилар. Урушда мардлик намуналарини кўрсатган амирлар ва беклар бош-оёқ сарупо, наслдор отлар билан сийландилар, баъзиларининг мартабаси кўтарилди, ҳар бир жангчи ўлжадан баҳраманд этилди. Мана шу урушда қўлга киритилган ўлжа бешга бўлиниб, тўрт қисми амирлар, баҳодирлар ва лашкарга улашилди, бир қисми одатдагидай Султон Маҳмудхон билан

ҳазрат соҳибқиронга тегди ва ясовуллар уни угрукка олиб кетдилар. Амирзода Мироншоҳ ўша урушда отдан йиқилиб кўли синган эди, уни ҳам Султонияга жўнатдилар...

Амир Темур Самур ва Кура дарёлари бўйида қозонилган бу ғалаба билан қаноатланиб қолмади. Шубҳасиз, бу — Тўхтамишхон устидан қозонилган жуда катта ғалаба эди. Лекин Олтин Ҳрданинг кучқудрати ҳали тўла-тўқис синдирилмаган, Тўхтамишхон эса ҳали катта кучга эга эди. Шу ерда Темурбек 1391 йили Қундузча бўйида бўлган урушни эслаб, ўшанда бу ишни охирига етказмаганига афсусланди. Икки улус орасида яхши кўшничилик муносабатларининг боғланишига умид қилган эди у ўшанда. Бироқ умиди рўёбга чиқмади. Аксинча, Тўхтамиш нафасини ростлаб олиб, яна кўшин тўплади ва истилочилик сиёсатини тутди. Бу сафар у билан орани очик қилиб олмайтурғон бўлсалар, яъни Олтин Ҳрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирмаса, Тўхтамиш балосидан кутулолмайди. У куч тўплаб, яна истилочилик сиёсатини давом эттираверади. Ҳазрат соҳибқирон шуни эътиборга олиб, Тўхтамиш ва Олтин Ҳрдага қарши юришни давом эттириш борасида каттик туриб олди. Уни кечаю кундуз тинмай таъқиб қилиб, Идилнинг ўнг соҳили бўйлаб юқорилаб борди. Йўлда одамлар уни «ҳа, кўрдик», «фалон куни шу ердан ўтиб кетди», «фалон тарафга қараб кетди» дейишди-ю, лекин ҳеч ким уни қаёққа кетганлигини аниқ айтиб беролмади.

Охири, Тўхтамишнинг изини йўқотиб қўйишди. Бир ҳафтадан кейин Амир Темур Идилнинг Турату отлик кечуви ёнига келиб тушди. Шу орада ҳазрат соҳибқирон кўпдан ҳумоюн мавқабнинг узангисида бўлиб, унинг қиличини чошиб келган Урусхоннинг ўғли Қўйричок ўғлонни чакиртириб келиб, фахрий халъат, мурассаъ камар ва кумуш эгар-жабдук урилган от билан сийлаб, унга Жўчи улусининг тож-тахтини инъом қилди. Сўнг унга барча ўзбек баҳодирларини кўшиб, Идилнинг сўл тарафига ўтказиб юборди. Жўнаб кетиши олдидан хонзодага алоҳида уқдирди:

— Бир замонлар шу Тўхтамишни деб отанг билан муносабатимни буздим. Ҳатто кўшин бирлан ўзим бориб, унга Оқ Ҳрданинг тахтини олиб бердим. У бўлса мана ўзинг кўрдинг, кўрнамаклик қилди. Мана энди тангри таолонинг инояти бирлан, ота юртингни қайтариб бераётимен. Умид қиламенки, энди сен бирлан биз ота-

боладай бўлиб қолурмиз. Бундин буёғига халқларимиз ва мамлакатларимиз ўртасида яхши қўшничилик, дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари барқарор бўлмай, иншоолло.

Қўйричок ўғлоннинг қувончи чексиз эди. Ниҳоят, маврусий юрти қўлига тегди. Мана шу саховатли одам туфайли тожу тахтга эга бўлиб турибди. Бундан ортикча бахт борми, ўзи? Қўйричок ўғлон кўзига ёш олди:

— Мингдан-минг раҳмат, сизга, ҳазрати соҳибкирон. Оталарча кўргузғон меҳру мурувватингизни асло унутмайдурмен. Бир умрга ҳумоюн узангизда хизмат қилурмен, аълоҳазрат.

Ҳумоюн узангисида хизмат қилармиш? Аслида шу улуг одам орқасидан менман деган подшоҳларнинг тожу тахтига эга бўлиб турибди. У бунинг эвазига Амир Темурга қул бўлиб хизмат қилса арзийди. Темурбекнинг кўнглидан шу фикр кечди. Қўйричок ўғлон ҳазрат соҳибкиронга бурни ерга текгудай бўлиб таъзим қилди...

Гардун асар лашкар ўшанда Тўхтамишхонни Булғор ўрмонларидан қидирди, Масков ва Уқаккача борди. Тўхтамишнинг яқин гумашталари Бекёруқ ўғлон, Октов ўғлон ва Темур ўғлонларга қарашли Днепр дарёси бўйларидаги ерларни ҳам босди. Ўшанда у Русиянинг кўп ерларини ишғол этди. Амир Темур қўшинлари ўтиб кетган ерларга анча-мунча зиён ҳам етди. Илож қанча? Уруш бор ерда қон ҳам тўкиларкан, бебошлиқлар ҳам бўларкан. Ашаддий душман деб, эл-юртидан узоқлашиб ва аҳлу аёлидан узоқ вақтга жудо бўлган сипоҳийлар иложсизликдан таъди ва зулмга қўл ураркан. Урушнинг қатъий бир қонунини йўқ, лекин қондаси шунақа экан. Қонун — зўравонликдан иборат бўлиб қоларкан. Подшоҳ ва саркарда қанча адолатпеша ва қаттиққўл бўлмасин, бундай шароитда кўп минг кишилик лашкарни зулму бебошлиқдан ҳаммавақт ҳам тутиб қололмас экан..

Хуллас, Амир Темур Тўхтамишни ердан ҳам, кўкдан ҳам қидириб тополмади. У бу сафар ҳам гуноҳкор бошини интиқом тигидан асраб қолди. Лекин энди у қайтадан бош кўтара олармикин? Нима бўлганда ҳам энди у аввалги Тўхтамиш бўлолмас керак. Қўйричок ўғлон, туманбоши Мамай ва ундан озор чеккан бошқа Чингизий хонзодалару беклар бунга йўл қўйишармикин? Олтин Ўрда ва Русияда бўлиб ўтган кейинги воқеаларга

караганда, ҳақиқатан ҳам Тўхтамиш ўзини бошқа тиклолмади...

Амир Темур Тўхтамиш хусусида хотиржам бўлиб, Озарбайжонга қайтди. Лекин Ардабилга келиб тушгандан кўп ҳам ўтмай, кўнгли яна гаш бўлди. Яна ўша Тўхтамиш. Унинг 1391 йил урушидан кейин тез фурсат ичида ўзини ўнглаб олганлиги, ҳозир бўлса Литванинг улуғ кенази Ягелло билан битим тузганини эслаб юраги уюшди. Бунинг устига, бу ерларда ортикча қолиб кетиб ҳам бўлмайди. Мана кўп вақтдан бери Луристон, Ҳузистон ва Форсни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Ахир, Музаффарийлар ҳали тириклигини биларди-ку. Қолаверса, ўша Музаффарийларнинг тарафдорлари ҳам кўп. Туркистон замин-чи? У ҳам тўрт-беш йилдан бери ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Масаланинг бу тарафини ҳал қилса бўлади. Шероз билан Самарқандга ишончли амирлардан баъзиларини бир қисм лашкар билан юборса олам гулистон. Аммо Тўхтамиш масаласи кийин. Ким билади, у эртага балким Миср подшоҳи Султон Бекёрук билан битишиб олар. Қора Юсуфни ўз тарафига тортса-чи? Унда Эрон ҳам, Озарбайжон ҳам хавф остида қолади. Ундан кейин Тўхтамишга бас келиш кийин. Эрон билан Озарбайжонда ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг Хуросонга ўтади ва Туркистонзаминга кун юришдан хавф туғдиради. «Шундай экан, гап битта: Тўхтамиш билан курашни давом эттириш, тезроқ Қора Юсуф ва унинг иттифоқчиларини бир ёқлик қилиш керак бўлади»,— деди Амир Темур ўз-ўзига. Қисқаси, ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиради.

Ўша куниёқ Пирмуҳаммад Умаршайхни беш минг отлиқ аскар билан доруямулк Шерозга жўнатиш ҳақида буйруқ берилди. Амир Шамсиддин Аббос билан Фиёсиддин тархон уч минг сипоҳий билан пойтахт шаҳар Самарқандга жўнатилди.

Амир Темур Тўхтамишхон ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиришга қарор қилиб яхши қилган экан. Шероз билан Самарқандга қўшимча аскар юборилган куни Табрздан чопар келиб, Қора Юсуф туркман Олатоғ навоҳисидан чиқиб Хойга юриш бошлагани ҳақида хабар қилди. Шу боис ҳазрат соҳибқироннинг қарори ўзгарди. Ҳамма Тўхтамишга қарши эмас, аввал Табризга, Қора Юсуф туркман дафъига юришлари зарур, деб топилди. Амирзода Мироншоҳнинг Табриз теварагида турган амирлари

Саъид Аҳмад билан Жалик баҳодир ҳам шу ҳақда кўрсатма олдилар.

Амирлар Хойга етганларида, Қора Юсуф лашкарининг қоровул қисми Қора дарада турганлиги маълум бўлди. Аммо унинг зафар асар лашкар билан жанг қилишга тоби келмади. Амирзода Пирмуҳаммад қўшинларининг қораси кўриниши билан Қора дарани ташлаб қочди. Шу ерда курд сардорларидан Малик Иззиддин лашкари билан келиб амирзодага қўшилди. Темурийзодалар Қора Юсуф туркманни уч кечаю-уч кундуз таъқиб қилиб, Авниккача бордилар. Бирок уни ўша ердан топмадилар ва орқаларига қайтиб, Дарбанди мохийга келиб тушдилар. Қора Юсуф ҳам Тўхтамишга ўхшаб тоғу тош орасида ғойиб бўлди.

Амирзода Пирмуҳаммад Олий ўрдуга чопар юбориб, ҳазрат соҳибқиронга аҳволни маълум қилди ва чопар қайтиб келгунча ўша ерда — Дарбанди мохийда турди. Ва, ниҳоят, бобосидан «Қора Юсуфни таъқиб қилиш тўхтатилиб, аввалги буйруқ асосида иш тўтилсин», деб кўрсатма олинди. Шундан кейин у қўшинлари билан Дарбанди мохийдан Табризга, ундан Султонияга келди. Шу ерда Хонзода бегим амирзода Пирмуҳаммад ва унинг амирлари шарафига катта тўй берди. Тўй охирида эса уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Сўнгра амирзода Пирмуҳаммад Шерозга, амир Шамсиддин Аббос билан Гиёсиддин тархон Самарқандга жўнаб кетдилар.

Энди Амир Темур Жўчи улусининг ўнг қанотини, яъни Идилнинг ўнг тарафидаги вилоят ва улусларни бўйсундиришга тутинди. Ўшанда у Сарой, Ўрис, Ўрисчик ва Манкерманни ишғол қилди. Мана шу юришда Амир Темур Манкерманни фатҳ этди ва ўша ерда истикомат қилиб турган ўзбекларнинг катта қисмини оқ уйлик қилиб, Манкермандан Мовароуннаҳрга кўчиртирди. Уларнинг бошқа бир қисми Тоштемир ўғлон бошчилигида, Сармандийлар улусига қочиб кетди. Лекин, барибир, улар мушкулликдан чиқолмадилар. Тоштемир ўғлон оғир кунларга қолди. Унинг аҳволи қиска қилиб айтадиган бўлсак, тамом ғорат қилинган ва асир тушиб қолган одамнинг аҳволидан ҳам баттар эди. Тоштемир ўғлон у ердан Румга қочиб борди ва бир умрга Асранка саҳросида қолди.

Манкермандан кейин ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишни кидириб Дўн даштлари орқали Болорга борди. Бекёрук ўғлон бор-йўғини ташлаб ўрмонга қочди ва ўша

ерда кўздан ғойиб бўлди. Хотинлари, болалари ва табааларини тутиб Амир Темурнинг олдига олиб келдилар. Ҳазрат соҳибқирон Бекёрук ўғлонни яхши биларди ва бу жасур, хожасига вафодор йигитни ҳурмат қиларди. Шу сабабли унинг аҳду оиласи ва табааларига ҳурмат-иззат кўрсатди, уларга чодирлар тиктириб берди, тижиллат сифатида қимматбаҳо матолар ва чорполар ҳадя қилди. Сўнг уларни Бекёрук ўғлоннинг кетидан кўйиб юборди.

Ҳазрат соҳибқирон ўшанда Тўхтамишхонни яна бир марта кидириб кўрди. Бирок уни Елецдан ҳам, Ока соҳилларидан ҳам тополмади. Сўнг Болчимқин орқали Азаққача борди.

Кўшиннинг бошқа қисми эса амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Мироншоҳ бошчилигида черкасларнинг овуллари босдилар.

Шундан кейин Кубан ва черкасларнинг ерларида турган кўшинлар, Элбурзнинг доманасига, аввал, Тўхтамишхонга қарши юриш бошланган пайтда кўниб ўтган ерига, қайтарилди. Темурийзодалар шу ерда бир неча кун тўхтаб ҳордиқ чиқардилар. Ўшанда катта-кичик йиғинлар ўтказилиб, урушда шижоат ва ташаббус кўрсатган амирлар анвойи совғалар билан тақдирландилар. Ана шундай мажлислардан бирида ҳазрат соҳибқирон садоқатли амирлардан Усмон Аббоснинг номи ни уч марта тилга олди. Лекин, бунинг оқибати яхши бўлмади. Амир Усмон Аббос икки кун ўтиб бошидан ажралди. Бунга маълум даражада ҳаммага маълум ва машҳур Вотвот мунажжим сабабчи бўлди. Усмон Аббос тилга олинган мажлислардан бирида у ҳам бор экан. Вотвот мунажжим одат бўйича, ҳаммага диққат билан разм солиб ўлтирди, қулоқларини диқ қилиб, биронта гапни ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилди. Чунки касби шунақа эди, унинг. Мажлисда ҳазрат соҳибқирон Усмон Аббос билан амирзода Муҳаммад Султонни кўп марта тилга олди, амирзода Мироншоҳга эса сал бошқачароқ муносабатда бўлди.

— Жанглардин бирида,— деди ҳазрат соҳибқирон қулимсираб,— Тўхтамишхоннинг бир йигити амирзода Мироншоҳни найза билан уриб отдин қулатибдур. Ўшанда агар Усмон Аббос бўлмағонда, амирзоданинг ҳоли не кечишини айтиб ўлтурмаса ҳам бўладур. Шундай эмасму, амирзода? — ҳазрат соҳибқирон ўғлига тик қаради.

Мироншоҳнинг кайфияти бузилди. Ичида отасидан

бироз хафа ҳам бўлди. Шу гапни кўпчиликнинг олдидан айтмасан ҳам бўларди. Амирзода мийиғида кулиб отасига жавоб қилди:

— Шундай, аълоҳазрат.

— Ана кўрдингизму! Аллоҳ таоло мазкур баҳодирнинг кўли билан нури дийдамизни фалокатдин асраб қолибдур,— Амир Темур миннатдорчилик билан Усмон баҳодирга қаради.

Амирзода Мироншоҳ бўларича бўлди...

Буларнинг ҳаммаси: амирлар орасида ерга урилиши, анави Усмон Аббоснинг эса кўкларга кўтариб мақталиши амирзода Мироншоҳнинг нафсониятига тегди. Фалокат оёқ остида деганларидек, умрида бир марта шундай ҳодисага учрабди-ю, отаси буни ҳамманинг олдидан юзига солиб ўлтирибдур. Ахир, ҳамма вақт у жонини жабборга бериб, қахрамонлик намуналарини кўрсатиб келган эди-ку. Шу ерда у отасидан бироз ранжиди. Қайфияти тамом бузилди. Ўша кеча у роса май ичди ва охири кайфи ошиб қолиб, ўзини тутолмай қолди. Ҳазрат соҳибқироннинг ишорати билан бир пайтлар унинг оталиғи бўлган амир Хусайнбек бориб унинг қўлтиғидан олди, иккинчи қўлтиғига эса Вотвот мунажжим кирди ва икковлашиб, зўр қийинчилик билан, амирзодани чодирига олиб бориб қўйдилар. Амирзода Мироншоҳнинг маст бўлиб қолганда, дарров ётиб ухлаб қоладиган одати йўқ эди. Аксинча, девсифат бўлиб кетарди. Чодирига олиб бориб қўйди-ю, лекин бу аҳволни кўриб оталиқ ўша захотиёқ орқасига қайтди. Вотвот мунажжимни эса нимагадир амирзоданинг ўзи олиб қолди.

— Қани, еркиндик, ўлтир, бир отамлашайлик,— деди Мироншоҳ кўлини бигиз қилиб остонада турган Вотвот мунажжимга.

Вотвот мунажжим тиззасигача тушиб турган бесўнақай кўлларини кўксига қўйиб амирзодага қуллуқ қилди ва бедана юриш қилганча, бориб амирзода кўрсатган жойга чўк тушди. Шу пайт хизматкор кириб олдиларига дастурхон ёзди, нон ва иккита ёғоч товоқда пиширилган гўшт келтириб қўйди. Сўнг ташқарига чиқиб икки чаноч қимиз келтирган эди, Мироншоҳ ўшқириб берди:

— Йўқот бунингни, кучлироғидин олиб кел!

Хизматкор чиқиб, бир хум май олиб келди. Амирзода чораки кумуш қадахларни лиммо-лим тўлдириб, бирини Вотвот мунажжимнинг олдига суриб қўйди.

— Ич, еркиндик! Бўйинг ўсади.

Вотвот мунажжим бошини сарак-сарак килиб, кўл ковуштирди:

— Кўйинг, аълоҳазрат, ичкиликни оғизга олмоғон-миз. Гуноҳ бўладур.

Мироншоҳ ўшқирди:

— Кимга гуноҳ бўлади? Менгами? Сени деб гуноҳга ботсам-ботибман-да! Ич дедимми, ичавёр, еркиндик! Сени жин ҳам урмайди.

Илож қанча? Вотвот мунажжим бўйсунди. «Гуноҳ ичгувчиға эрмас, балки онго мажбур қилғоннинг зиммасига тушадур»,— деди у ичида ва қадахни олиб, шунчаки оғиз тегизган бўлди ва амирзода кўзларини юмиб олиб кўлидаги қадахни ҳузур килиб сипқариб турганидан фойдаланиб, қадахни хон тагига яширмоқчи бўлди. Лекин иложини қилолмади. Амирзода пайқаб қолди:

— Э-э-э, бунақаси кетмайди, еркиндик! Тагигача ичасан! Йўкса...

Мироншоҳ қарсақ урди ва шу заҳотиёқ чодир пардаси кўтарилиб, остонада кумуш камчи кўтарган икки нафар норғул ясовул пайдо бўлди.

Вотвот мунажжим уларни кўриб кўрқиб кетди.

— Йўк-йўк, аълоҳазратлари! Тавба қилдим.

Вотвот мунажжим шошиб-пишиб хон остидан қадахни олди ва тагигача сипқарди. Сўнг зўр-базўр нафасини ростлаб, амирзодага қараб кўл ковуштирди. Мироншоҳнинг ишораси билан бир четда елкасига сочиқ ташлаб турган шарбатдор чоғиб келиб қадахларни яна тўлатди.

— Қани олдик, еркиндик!— амирзода қадахни кўлга олиб Вотвот мунажжимни ундади.

Бу сафар у қайсарлик қилмади, қадахини қалтираб-титраб кўлига олди ва бир илож қилиб охиригача ичди. Шу зайлда улар яна иккитадан қадах кўтардилар. Вотвот мунажжимнинг кайфи ошди, амирзода бўлса тамом маст бўлиб қолди. Мироншоҳ ёнига қўйилган лўла болишга ёнбошлади. Сал фўрсатдан кейин кўзларини очиб, Вотвот мунажжимга мурожаат қилди:

— Қулоққа етишича рамалдин ҳам хабаринг бор эрмиш. Шу ростму?

— Рост, аълоҳазрат. Қўп бўлмаса-да, бироз хабаримиз бор.

— Бўлмаса, пешонамиздағилардин бир фол очиб кўйчи.

— Бош устига, аълоҳазрат.

Вотвот мунажжим қўлларини кўксига қўйиб амирзодага қуллуқ қилди. Сўнг қўйнидан қум солинган халтачасини олиб, ҳимариб очди ва хон устига қўйди. Сўнг камзулининг киссасидан бўйи бир қарич келадиган қаламга ўхшаш чўбни олиб уни халтача устига қўйди. Енгларини шимариб, қулайроқ ўлтириб олиб ишга киришди.

— Бисмиллоҳир раҳманир роҳийм! — Вотвот мунажжим Сурайи фотиҳани апил-тапил ўкиб, қўлига ҳалиги чўбни олди ва халтадаги қумни хон устига тўкиб, устидан қандайдир, фақат унинг бир ўзига маълум бўлган чизиқлар тортди, сўнг бидирлаб кетди.

— Толеъ юлдузингиз, амирзодам, чарақлаб турадур, локин,— у чўб билан доира ичидаги юлдузчани кўрсатди, яқин орада катта мамлакатга подшоҳ бўлурсиз, иншоолло. Локин...

Амирзода шу ерда унинг гапини кесди:

— Нима, локин?

Вотвот мунажжим дудукланиб қолди.

— Локин, ғанимлар...— Фолбин доира ичидаги одам шаклидаги белгини кўрсатди.

— Ғанимлар? — Мироншоҳнинг бирдан жаҳли чиқди.

Вотвот мунажжим анча дадилланиб қолди:

— Ҳа, ғанимлар, аълоҳазрат. Алар падари бузрукворингиз бирлан ораларингизни бузиб қўйиш ниятинда юрибдурлар.

— Нима?! — амирзода сапчиб туриб, ёстикка йўланди ва кўзларини катта очганича фолбинга тикилди.

— Ҳа, амирзодам, ғанимларингиз ғимирлашиб қолишғон. Алар, ростини айтсам, кўпчилик,— дея Вотвот мунажжим доира бурчагидаги яна бир неча одамга ўхшаш шаклчаларга ишора қилди.

— Кимлар, алар? Исмлари маълум эрмасму?

Мироншоҳ ярим илтимос, ярим сиёсат билан фолбинга мурожаат қилди. Вотвот мунажжим бош чайқади. Бир-икки дақиқа сукутдан кейин қўшиб қўйди.

— Сиз алардин бирини куни кеча кўргансиз.

Амирзода Мироншоҳ ўйланиб қолди. Бу гаплардан кейин кайфи бироз таркагандай бўлди. Хўш, яқин орада у ким билан учрашган? Қимни кўрган? Ўша кечаги отасининг мажлисида бўлган одамларни бир-бир эслади, лекин ўша ғаним уларнинг қайси бири эканлигини билолмади. У Вотвот мунажжимдан қайта сўради:

— Ким бўлди экан ўша кеча кўрғонимиз?

Вотвот мунажжим елкасини кисди.

Амирзода ўйлаб-ўйлаб Усмон Аббосни тахмин килди.

— Яна ўша мактанчок Усмон Аббос бўлмасун?

Вотвот мунажжим сал иккиланган бўлди:

— Балким. Ўша бўлиши ҳам мумкин.

Мироншоҳ фолбинга ишонди ва Усмон Аббосдан гумон килди.

Ҳазрат соҳибқирон унинг отдан кулатилганини ўз кўзи билан кўрмаган, бировдан эшитган. Ўша биров Усмон Аббоснинг ўзгинаси бўлса-чи? Мактанчок! Амирзода ҳамёнидан беш динор чиқариб Вотвот мунажжимнинг олдига ташлади, сўнг қарсак чалиб хизматкорни чақирди. Эшикдан халиги девсифат ясовуллардан бири кириб келди. Мироншоҳ унга буюрди:

— Халиги мактанчок амир Усмон Аббосни топиб кел!

— Бош устига, аълоҳазрат. Шу ерга олиб келайликму?

— Йўқ, ўша ёқда гумдон килинглар! — Мироншоҳ қўли билан ташқарини кўрсатди...

Усмон Аббосга нисбатан кўрилган чорадан Мироншоҳ ўзича, Вотвот мунажжим ўзича хузур олишди. Амирзода бу билан ўша ўлтиришда бўлган таҳқир ва камситишлар туфайли ундан ўчини олгани, Вотвот мунажжим бўлса, ниҳоят, ота-бола ўртасига нифок ва адоват уруғини қадашга муяссар бўлгани учун хузурланишди. Айниқса, айғокчи буни кўпдан бери орзу қилиб юрган эди. Бугун, ниҳоят, максадига етди. Темурбек билан Мироншоҳ орасига Элбурзкўҳда сепилган нифок уруғи кўп вақт ўтмай самарасини берди. Ҳазрат соҳибқирон билан амирзода Мироншоҳ орасига совуқлик тушди...

Совуқ тушиб қолишига карамай, Амир Темурнинг қўшинлари Элбурзкўҳнинг катта-кичик кўз илғамас қалъаларида мустаҳкамланиб олиб, бўйсунидан бош тортган осларга қарши юриш бошладилар. Тарихий манбаларда ёзилишича, улар баланд тоғ ёнбағирларида худди бургут уясига ўхшаб жойлашган мустаҳкам қалъалар бўлиб, уларни олиш инсон боласининг имкониятидан ташқари эди. Энг кучлилари Товус ва Куло деган қалъалар. Амир Темурнинг лашқари қоядан қояга нарвонлар қўйиб ва тошдан-тошга арқонлар боғлаб, унга осилиб чикдилар. Бунда, айниқса, тоғ

урушларида мохир бўлган макрит қабиласининг жангчилари зўр иш бердилар. Ўша урушда зафар асар лашкар Элбурзкўҳ ва Авхар тоғларида тахминан ўттиздан ортиқ қалъани ишғол қилди.

Айнан ўша вақтнинг ўзида лашкарнинг амир Умар Тобон бош бўлган бир қисми Ҳожи тархон забти учун жўнатилган эди. Шаҳар қуруқлик тарафлардан баланд ва мустаҳкам девор билан ўралганди. Фақат унинг дарёга қараган тарафигина очик, лекин у ерда ўқчилар ўтқизилган кемалар қирғоққа яқин ерда кўриқчилик қилиб турардилар. Қиш пайтида эса, Шарафиддин Али Яздийнинг сўзлари билан айтганда, яхдан баланд ва яхлит девор ясаб, уни қуруқликдаги деворлар билан туташтириб олар эдилар.

Ҳожи тархон ҳокими амир Муҳаммад Умар Тобоннинг яхшилик билан бўйсунни талаб қилиб юборган мактубига рад жавобини берди ва Амир Темурнинг кўшинларига жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиб, қалъанинг девори, буржларидан туриб тирборон ва сангборон қилди. Қамал муҳлати чўзилиб, лашкар бир тарафдан кишнинг изғирин совуғидан, иккинчи тарафдан қалъа ҳимоячиларининг ёмғирдай ёғдириб турган ўки зарбидан ахволи оғирлашди. Амир Умар Тобон вазиятни хатга тушириб, ҳазрат соҳибкирон ҳузурига чопар юборди.

Ўша пайтда Амир Темур лашкари билан Мамакту ва Қори қумук атрофида кишлаб турган эди. Амир Умар Тобоннинг мактубини олиши ҳамона, совукнинг шиддатига қарамай, лашкарни Ҳожи тархонга қараб етаклади. Лекин Қора Юсуфнинг дастидан Озарбайжонга хавф бўлиб тургани сабабли амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Мироншоҳни тумани билан Султонияга жўнатди. Кўпни кўрган, тадбиркор Ҳожи Сайфиддинни уларга кўшди.

Ҳазрат соҳибкирон шу юришда бир йўла Сарой Беркани ҳам бир ёқлик қилишга қарор қилди ва Ҳожи тархонга яқинлашганда, лашкарнинг бир қисмини амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳамда катта амирлардан Шайх Нуриддин ва Темурхўжа Окбўғолар бошчилигида ўша тарафга йўллади...

Ўшанда Амир Темур Олтин Ўрданинг ҳар иккала шаҳарини ҳам ишғол этди. Ҳожи тархон вайрон этилмади, лекин кўшинлар уни талон-тарож қилдилар. Шаҳар ҳокими амир Муҳаммад бошда иттиҳат этишдан бўйин товлаб, қон тўкилишига сабабчи бўлгани учун

бандга олиниб, Идилга, муз остига чўктирилди. Лекин бир вақтлар хазрат соҳибқирон Форс ва Ироқ фатҳи билан банд бўлган кезларда, Тўхтамишхон Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Қозонхоннинг катта қароргоҳларидан Занжирсаройни ёндириб юборгани учун у ҳам Сарой Беркани ёқиб юборишни буюрди.

Мана шундан кейин Олтин Ўрда бошқа қаддини тиклолмади. Муҳими шулки, ўша юришда унинг кучли ўнг қаноти янчиб ташланди, пойтахти ер билан баробар қилинди. Унинг сўл қаноти, яъни Оқ Ўрда тарафи бўлса «бир умр хазрат соҳибқироннинг хизматида бўламан», деб қасам ичган Қўйричок ўғлонга инъом қилинди. Шундай қилиб, Амир Темур энди Олтин Ўрдадан бирқадар хотиржам бўлди. У бошқа Мовароуннаҳрга ҳам, Эрон билан Озарбайжонга ҳам таҳдид қилолмайди. Энди Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир қолди. Улар ҳам бартараф этилса, Амир Темур давлати ғарб тарафдан ҳам хавф-хатардан холи бўлади.

Катта зафардан кейин хазрат соҳибқирон Қора кумўкка қайтиб, қишнинг қолган қисмини ўша ерда ўтказди. 1395—96 йилнинг қиши жуда қаттиқ келди, одамлар кўп қийналишди, чорпонинг катта қисми нобуд бўлди. Энг ёмони қаттиқ қахатчилик бошланди. Ўша қишда бир манн тариқнинг баҳоси етмиш динорга кўтарилди, бир сигирни юз динорга, бир бош қўйни икки юз динорга сотишди. Ҳазрат соҳибқирон лашқарнинг оғир аҳволини бир қадар енгиллаштириш мақсадида Ҳожи тархон ва Сарой Беркада қўлга киритилган ўлжанинг ҳаммасини сипоҳийлар билан амирларга тақсимлаб берди.

* * *

Хижрий 798 йил баҳор бошида (1396 йилнинг 22 мартида) Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтишга қарор қилди. Бокунинг Дарбандидин ўтганларидан кейин у, одатга кўра, ўзидан ёдгор бўлсин деб, бир ой муҳлат ичида мустаҳкам бир қалъа бино қилдирди. Ўзи иш бошида турди. Қалъанинг теварак-атрофидаги ерларни ҳам обод эттириб, уруш вақтида теварак-атрофга тарқалиб кетган халқни йиғдириб келиб ўша кишлоқларга ўринлаштирди.

Зафар язақ мавкаб Кура дарёсидан ўтиб Оқтом деган ерга келиб қўнди. Лекин шу ерда хазрат-

сохибқирон яна оғриб қолди. Қуни билан дардга сўз бермай юрди, кечқурунга бориб эса ётиб олди. Аъзойи бадани ёниб кечаси билан миужа қокмай чикди. Балким чарчаганлик асоратидир, деб ўйлади, лекин барибир табибни чақиртирмади. Эрталабга бориб ахволи аввалгидан ҳам ёмонлашди. Нонуштадан кейин табибни чақиртиришга тўғри келди. Табиб уни синчиклаб текшириб кўриб, зотилжам бўлиб қолганини аниқлади. Табибнинг кўрсатмаси билан ўрда бакавули қўй сўйдиртириб, қозонга шўрва солди. Шўрва пишгунча табиб икки хил дори тайёрлади. Бирини овқатдан аввал, иккинчисини овқатдан кейин беморга ичириб, уни икки қават кўрпага ўраб қўйди...

Ҳазрат сохибқирон бир ҳафтадан сўнг яна ўзига келди. Лекин табиб барибир чодирдан ташқарига чиқишларига ижозат бермади. «Яна бироз фурсат бор, ҳазрат сохибқирон, кўпроқ ётиб ухлашингиз керак», деди у катъийлик билан.

Ўша касал кунлари Амир Темур жуда кўп нарсалар устида ўйлади. Айникса, Ироки араб, Озарбайжон ва Рум уни кўпроқ ташвишга солди. Бир тарафда Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир, иккинчи тарафда аз-Зоҳир Сайфиддин Барқук Мисру Шомда катта кўшин тўплаб ўлтирибди. Бунинг устига, Гуржистон билан Курдистон ҳам тиниб — тинчимаётибди. Бундай шароитда Ҳалокухоннинг мулкини қўлда тутиб туриш кийин, албатта. Ҳазрат сохибқирон эса бу ерларда узок қололмайди. Туркистон заминда ҳам қиладиган ишлар бошдан ортиб ётибди. Болалардан биронтасини шу ерда — Озарбайжонда қолдириб, қайтмаса бўлмайди. Лекин улардан қайси бирини қолдиргани маъқул? Султон Мухаммадними ёки Мироншоҳними? Тўғри, Султон Мухаммад оғир-босиқ, ақлли ва ишнинг кўзини биладиган йигит. Бу улкан мамлакатни қўлда тутиб тураолади. Қора Юсуф ва Султон Аҳмад жалойирларга ўхшаганларга бўш келмайди. Чунки, нима бўлганда ҳам тожу тахтни унга ишониб турибди. Мироншоҳ-чи? У ҳам ишбилармон ва ўзига ўхшаган довьорак йигит. Аммо бироз қизикқонлиги ва қайсарлиги бор-да. Ҳечкиси йўқ, Мироншоҳни қолдирса ҳам бўлади. Ёнига ишончли амирларини қўшади. Улар амирзодани таъсир доирасида тутиб турадилар. Шундай қилиб, ҳазрат сохибқирон, ўйлаб-ўйлаб Озарбайжонда амирзода Мироншоҳни қолдирадиган бўлди. Эплаб кетса, нур устига аъло нур, қизикқонлик қилиб, Қора Юсуфми, Султон Аҳмад жалойирми, бошқаси биланми ёқалашиб

бир балога гирифтор бўлса, ўзидан кўрсин. Шу ерда Амир Темур унинг яқинда, Элбурзтоғ доманасида турганларида қилиб қўйган ишини эслади. Ўшанда арзимаган гапга унинг суйган амирларидан бирини ўлдириб қўйди. Шу боис у ўғлидан бироз хафа бўлиб юрган эди. Темурбек ўша куниёк Султонияга одам юбориб, Мироншоҳни олдиртириб келди. Унга навозишлар кўрсатди ва амирлар, беклар, нўёнлар ва аркони давлат иштирокида унга Ҳалоқухон тахтини, яъни Дарбанди Божудан то Бағдодгача, Ҳамадондан то Рум ҳудудигача бўлган ерларнинг ҳукмронлигини топширди. Унга тумани билан амирзода Рустам билан амир Жаҳоншоҳни қўшди. Шу билан бирга, яқинда қўлдан кетган Илончиқ қалъасини қайтариб олишни Озарбайжоннинг янги ҳукмдорига топширди.

Ўша 1396 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибкирон Туркистонзаминга қайтишни мўлжаллаб қўйган эди. Лекин Форс, Сеистон ва бир қатор вилоятларда бошланган исён бунга имкон бермади. Натижада ўзи ҳам, лашкар ҳам хижрий 798 йилнинг шаввол ойигача (1396 йилнинг июли) Эронзаминда қолишга мажбур бўлди.

Ўшанда, айниқса, Язддаги исён каттик бўлди. Абу Саид Табасийнинг ўғли Султон Муҳаммад амирзода Пирмуҳаммад Умаршайхнинг Форсда йўқлигидан фойдаланиб, Музаффарийларга қўшилиб исён кўтарди. Исёнчилар шаҳар доруғаси Тамуқа баҳодир ва унинг одамларини битта қўймай тўғдан ўтказдилар. Ўша бадкирдорлар саййидлар ва бошқа аслзодаларни ўлдириб, уларнинг мол-мулкини ҳам талон-тарож этдилар ва ҳатто ҳазрат соҳибкироннинг ахлу оиласига тегишли мол-мулкни ҳам мусодара қилдилар. Маҳд улё Сароймулк хоним Яздда бўлганларида бир неча харвор ҳарир моллар сотиб олиб, лекин ҳанузгача олиб кетмаган эдилар. Форатгарлар уни ҳам талаб кетдилар, бу ҳам етмагандай, Султон Муҳаммад Табасий шаҳар халқини чинқиртириб, икки йиллик хирожни барвақт ундириб олди. Аммо Язддаги исён ҳам, бошқалари ҳам қандай шиддат билан бошланган бўлса, шу тарзда бостирилди...

Исёнларни бостириш чоғида Амир Темур Ҳамадонда турди ва бу ишга шу ердан туриб раҳбарлик қилди. Қисқаси, ҳазрат соҳибкирон бутун рамазон ойини (1396 йил июни) Ҳамадонда кечирди. Лашкар ва давлат ишларидан фориғ бўлган пайтларда шаҳарнинг осору атиқаларини бориб кўрди. Ўшанда у буюк ватандоши Абу Али ибн Синонинг муборак мазорини ҳам бориб зиёрат қилди, ўша ернинг жорубкаш ва хизматкорлари-

га садакалар улашди. Зиёратдан кайтган заҳоти табиби хосни чақиртирди. Кўп ўтмай, табиб қандайдир бир тугунни қўлтиқлаб соҳибқироннинг ҳузурига кириб келди ва қўл ковуштириб саломлашгандан кейин ҳазратнинг қаршисига чўнкайди. Дуойи фотиҳадан сўнг Амир Темур дабдурустдан ундан сўраб қолди:

— Шайхурраиснинг жуда кўп таснифотлари бор, деб эшитган эрдик. Шулардин бўлмағонда, бир-иккитасини топиб бўлмасму эркан, мавлоно? Кутубхонамизга безак бўлур эрди.

Табиб ҳазрат соҳибқироннинг муддаосини билиб иш қилган экан, ич-ичидан суюнди. У индамасдан олдидаги тугунни ечди ва ичидан иккита китобни олиб ҳазрат соҳибқироннинг олдига қўйди. У аввал пистаранг муковадаги кичикроғини олиб, у ер-бу ерини варақлаб кўрди, сўнг каттароғини — тўқ пуштиранг муковадагисини олиб бошидан уч-тўрт вароғини ўқиб кўрди.

— Мана бу ерда,— деди ҳазрат соҳибқирон қўлидаги китобнинг вароғидан бир ерини кўрсатиб,— «Ал-конун фи-т-тибб» деб ёзилибдур. Шунга қарағонда, табобат илмиға тегишли бўлса керак?

— Ҳа, аълоҳазрат, улуғ олимнинг шоҳ асари бу,— табиб икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Ҳазрат соҳибқирон қўлидаги китобни авайлаб хон устига қўйди, сўнг аввал кўрган пистаранг муковали асарни қўлига олди, уни ҳам варақлаб кўрди, лекин аввалидан ҳам, охиридан ҳам унинг номини тополмади. Сўнг «буниси ҳам ўша олимникиму?» деган маънода табибга қаради.

— Ҳа, у ҳам шайхурраиснинг қаламиға мансуб,— деди табиб,— «Китоб аш-шифо» отлиғ асар. Фалсафа масалаларига доир.

Амир Темур китобларни яна бир-бир қўлига олди, сўнг авайлаб хон устига қўйиб бош чайқаркан:

— Қандай улуғ аждодларимиз бор, мавлоно,— деди, сўнг «бошқалари йўкмикин», деган маънода табибга охиста қаради. Табиб бунни пайқади ва жавоб қилди:

— Шайхурраиснинг асарлари кўп бўлғон дейишади, аълоҳазрат. Аларнинг бир қисми Хоразмда, сараларини султони замон Султон Махмуд Ғазнаға олдиртириб кетғон эркан.

Ҳазрат соҳибқирон бош чайқаб таажжубланди. Лекин Абу Али ибн Сино ҳақида бошқа бирон нарса сўрамади...

Амир Темур Ҳамадонга келиб тушган куниёқ амирзода Муҳаммад Султон, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Ҳамид,

Аргуншоҳларни туманлари билан Форснинг бошқа ерлари ва Хўрмуз тарафга жўнатди. Ўшанда амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирни ҳам ўз улусига — Қундуз билан Бағлонга қайтариб юборди.

Ҳижрий 798 йил шаввол ойининг 11-куни (1396 йил 18 июли) ҳазрат соҳибқироннинг хумоюн мавкаби Ҳамадондан кўчди. Қунда йўқ деганда уч марҳала йўл босиб, Вароминга келиб тушди. Шу ерда амирзода Рустам кўшинлари билан Олий ўрдуга келиб кўшилди. Эртаси куни йўлга чиқиш олдидан Амир Темур уни Форсга, амирзода Муҳаммад Султоннинг ихтиёрига жўнатди. Ҳазрат соҳибқирон Бистомга келиб кўнганда, амирзода Абубакр Самарқанд тарафдан келиб олий ўрду билан кўшилди. Амир Темур уни юз минг динор кепакий акча билан сийлади, сўнг Табризга, отаси Мироншоҳ ҳузурига жўнатиб юборди.

Амир Темур эл-юртини шу қадар соғинган эдики, йўлда, Хуросоннинг бирон ерида бир кечадан ортик тўхтамади. Жайхундан ўтганда Термизда Худовандзода Алоулмулкнинг хонадонида тўхтади. Уларнинг айримлари бир пайтлар ҳазрат соҳибқиронга қарши уюштирилган фитнада иштирок этганларига қарамай, бу хонадонни доимо ҳурмат қиларди. Эрталаб, нонушадан кейин, соҳибқирон жаҳонга машҳур муҳаддислар Ҳаким Термизий билан Исо Термизийларнинг муқаддас турбаларини зиёрат қилди.

Улуғ амир Термизда икки кеча тунаб, яна йўлга чикди. Ҳузорда уни ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Султонбахт бегим, Туман оғолар амирзода Шоҳрух бошчилигида келиб кутиб олишди. Улар, одат бўйича, ҳазрат соҳибқироннинг бошидан нисор сочдилар, унга муносиб пешкашлар тортик қилдилар.

Ҳузорда бир кеча тунадилар. Эртаси куни кечкурун Амир Темур ота юрти Кешга келиб кўнди. Хумоюн мавкаб бир кеча Кеш жилғасида туриб, эртаси куни шаҳар ичкарасига — Оксаройга кўчиб ўтди. Шаҳрисабзга келиб тушган куниёқ у биринчи навбатда улуғ пири Шамсиддин Кулол ва юртнинг бошқа машойиху акобирлари мазорларини зиёрат қилди, у ернинг мужовир ва жорубкашларига хайру эҳсонлар улашди. Шундан кейин улуғ отаси Тарағой баҳодир, муниса онаси Некина бегим, қобил фарзанди амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат қилди.

Ўша куни кечкурун қўлга киритилган улкан ғалабалар шарафига катта зиёфат берилди. Сайийдлар, уламоий

киром, машойнхи пур эхтиром, умаройи бо иктидор беклар ва бошкалар насаб ва даражаларига караб, анвойи совға-саломлар, суюрғолот билан сийландилар. Хар иккала Ирок, Дашти кипчок ва бошка мамлакат ва вилоятлардан олиб келинган ўлжанинг бир қисмини ҳам уларга тақсимлаб бердилар. Ҳазрат соҳибкироннинг рааё ва бараёга кўргузган яна бир катта илтифоти шу бўлдики, ўша кўннинг ўзидаёқ фармони олий чиқариб, тамом мамлакатнинг уч йиллик хирождан кечди.

Езнинг қолган қисмини ва кузни улуғ амир дилкаш шаҳар Кешда ўтказди ва қиш бошида Самарқанди фирдавсмонандга кўчиб ўтиб, Кўксаройда тўхтади. Чунки сипоҳ ва давлат юмушлари юзасидан қиладиган ишлари кўп эди. Лекин шунга қарамай, биринчи навбатда, эл-юртда, шу ўтган беш йиллик юриш вақтида, ўзи юртда бўлмаган кезларда, содир бўлган воқеалар ва ҳодисаларни тафтиш қилди. Ҳаммадан аввал амири ҳаросни чакиртириб ундан ҳамма нарсани сўраб-суриштирди, сўнг вазири аъзам билан рааё ва бараёдан келган арз-додлар хусусида сўзлашди. Хар иккалари раият ва сипоҳ аҳволидан, аҳли синоат ва тожирларнинг кам-кўстидан ҳазрат соҳибкиронни батафсил хабардор этдилар. Умуман, эл-юрт тинч экан, лекин айрим нохушликлар ҳам содир бўлибди. Юрт катта, халқ кўп, бусиз мумкин эмас, албатта. Амир Темур буни биларди. Лекин мансабини суистеъмол қилиб раиятга азият еткизган мансабдорни, ким бўлишидан қатъий назар, кечирмасди. Амири ҳарос берган маълумотларга караганда, мамлакат ва раият ишлари вазири хожа Муҳаммад довуд билан сипоҳу лашкар ишларига мутасадди бўлган вазир хожа Муҳаммад Желда раиятга бирмунча зулм ва таъди қилибдилар. Хусусан, хазина ва сипоҳийларнинг улуфаларига кўл чўзибдирлар. Бу гапларни эшитиб ҳазрат соҳибкироннинг кайфияти бузилди. «Ахир, раият бирлан сипоҳ салтанат осмонининг буржларидин бири ва давлат идорасининг оинларидин ҳисобланадурлар-ку! Улар ёмон оинлик қандайдир мансабдор туфайли озурда бўлиб, биздин кўнгли оғриғудай бўлса, давлат асосларида силкиниш пайдо бўлмайдиму?! Охир-оқибат алар биздин юз ўгирсалар-чи? Йўқ-йўқ, худо кўрсатмасун», — деди у ўз-ўзига ва шуларни ўйлаб юраги орқасига тортиб кетди. Шу захотиёқ эшик оғани чакиртириб амр қилди:

— Зудлик бирлан хожа Муҳаммад Довуд бирлан хожа Муҳаммад Желдани чакиртириб келинг!

— Бош устиға, аълоҳазрат!

Эшик оға икки букилиб таъзим қилганча эшикдан чикди.

Кўп ўтмай, қабулхонага юқорида номлари зикр этилган вазирлар кириб келиб, ҳазрат соҳибқироннинг қаршисида тиз чўкдилар. Амири ҳарос билан арзбеги ўринларидан туриб чиқиб кетмоқчи бўлдилар. Амир Темурнинг вазирлар билан бўладиган суҳбатида иштирок этишга иймандилар, чамаси. Тўғри, улар бор гапни айтишди. Лекин вазирлар айбини бўйинларига олишармикин? Олишмасачи? Кейин нима бўлади? Ҳазрат соҳибқирон обдон текширмай ва ақл тарозисида тортиб кўрмай туриб ҳукм чиқармасдилар. «Вазирлар, умуман, юқори мансабдаги кишиларга ҳасад қилиб юрғувчилар кўп, алар ҳақида бўхтон гапларни ҳам айтишдин тоймайдурлар. Шунинг учун вазирлар ва мансабдорлар устидан арз-дод бўлғонда синчиклаб текширмоқ зарур. Шошиб-пишиб ҳукм чиқармаслик керак. Умуман, аларни эҳтиёт қилмоқ зарур», — деб кўп айтардилар ҳазрат соҳибқирон. Амири ҳарос билан арзбеги мана шундан кўрқдилар. Шу сабабдан чиқиб кетишга ҳаракат қилдилар. Аммо бўлмади. Амир Темур уларни тўхтатиб қолди.

— Ўлтирингиз, жаноблар, комкор вазирларнинг арзини биргаликда тинглайлик.

Арзбеги билан амири ҳароснинг ранги-кути ўчиб кетди. Ортиқча, худо кўрсатмасин, тухмат гапларни ҳам айтишмадимми экан вазирлар хусусида? Чунки Амир Темур бўхтонни ҳар қандай жинойтдан ёмон оларди. «Қимки бошқа биров ҳақида гийбат гаплар айтса ёки уйдирма гапларига қулоқ солса, ундайларнинг баҳридан ўтгон яхши», деб уқтирарди у ҳамма вақт. Амири ҳарос билан арзбеги шундан чўчишди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Амир Темур аввал вазирлардан ҳол-аҳвол сўради, кейин эл-юртни суриштирди. Вазирлар «эл-юрт тинч» деб Амир Темурни хотиржам қилишга ҳаракат қилдилар.

— Алҳамдулиллоҳ, аълоҳазрат, мамлакат эмну омонда, — деди хожа Муҳаммад Довуд.

— Рааё бирлан бараё ҳам сизнинг ҳимоянгиз соясинда тинч, эртаю кеч сизнинг дуойингизда, — кўшиб кўйди хожа Муҳаммад Желда.

Ҳазрат соҳибқирон хиёл бош ирғаб вазирларнинг сўзларини тасдиқлаб кўйди, сўнг бир неча дақиқа уларни бошдан-оёқ синчиклаб кузатди. Ўртага қабристондагидан бешбаттар сукунат чўкди. Вазирлар эса бўлганича бўлишди. Сукунат уларнинг наздида ниҳоятда чўзилган-

дай туюлди. Бундай пайтда гап тополмай азият чекадиганлардан бўлмасликларига қарамай, улар лом-мим деёлмай, ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилиб ўлтиришди. Чунки бундай шароитда гапиргандан гапирмаган афзал. Хайрият, сукунатни Амир Темурнинг ўзи бузди.

— Эл-юрт фаровон денг? Хўш, хазина ҳам мўлкўлму? — Ҳазрат соҳибқирон Муҳаммад Довудга тикилди. Унинг ўткир кўзлари вазирнинг наздида кўксини ўкдай тешиб ўтгандай бўлди. Вазирнинг тили калимага келмади, бошини қуйи солиб оқди. Ҳазрат соҳибқиронга ҳаммаси равшан. Хазинанинг чўғи кетиб қолгани, хирождан тушган маблағларнинг катта қисми бошқа ишларга сарф бўлиб кетганини ҳам яхши билади. Шундай бўлгандан кейин нима ҳам дерди?

Амир Темур энди хожа Муҳаммад Желдага мурожаат этди:

— Сипоҳийларнинг улуфаси ҳам ўз вақтида берилиб турилгондур?

Изтироб чекиш навбати энди хожа Муҳаммад Желдага келди. Аъзойи баданини титроқ босиб, совуқ терга ботди. У ҳам жавоб қилолмай, ер чизиб ўлтириб қолди. Ҳаммаси равшан. Демак, улар сипоҳийларни озукасиз қолдирғон. Бунга чидаб бўладими? Давлатнинг қудрати ва устиворлиги кўп жиҳатдан сипоҳийларга боғлиқ. Уларнинг тирикчилиги асосан хазинадан ҳар олти ойда берилиб туриладиган улуфа ва урушларда олинadиган ўлжаю уқулкалар билан ўтади. Ҳаттоки уларнинг биронтаси бўлмай ёки камайиб қолгудай бўлса, сипоҳийларнинг руҳияти ва кайфиятига таъсир қилиши турган гап. Худо кўрсатмасин, сипоҳ таркалиб кетгундай бўлса, салтанат ҳам инкирозга юз тутади. Буни ҳазрат соҳибқирон жуда яхши билади. Шу боис тутакиб кетди.

— Ахир уч йиллик хирож бирваракайига йиғиб олинсун деган буйруқни қачон бериб эрдик? Сипоҳийларнинг улуфасини тўхтатиб қўйилсун, деб сизларга ким айтди? Бу қандай ўзбошимчалик?

Вазирлар ер чизиб, индамай ўлтиришдан бошқа чора топмадилар. Нима ҳам дердилар? Бўлар иш бўлган. Нима бўлса — бўлар. Буёғи ҳазрат соҳибқироннинг адлу инсофига боғлиқ. Унинг қаҳрига ҳам чек йўқ, меҳрига ҳам. Вазирлар жиноятларининг қанчалик оғирлигини билардилар, лекин тирик қолишга умидлари ҳам йўқ эмасди. Шу ерда амири ҳарос билан арзбеги ҳам кўрқиб кетишди. Ичида «Вазирлар шунчалик жиноятга қўл урган эрканлар, нега ўз вақтида хабар қилмадинглар?», деб сўраб-

суриштириб қолишларидан кўркдилар. Вотвот мунажжим аввалги йили ёзда Самарқандга келганда; амири ҳарос буларнинг ҳаммасини ёзиб ундан бериб юборган эди. Демак, олиб бориб бермаган. Ҳазрат соҳибкирон бу гаплардан хабар топмаган экан. Амири ҳарос билан арзбеги уни ичида қарғаб-шилғадилар. Ҳа, лаънати еркиндик! Шу ерда ҳам ўзингни кўрсатдинг, эшшак! Лекин, хайрият ҳазрат соҳибкирон ундан бунни суриштириб ўлтирмади. Тавочиларни чақиртириб вазирларни унинг кўлига топширди. Тавочилар уларга душоҳа солиб олиб чикиб кетдилар...

Ҳижрий 799 (1397) йили ҳазрат соҳибкирон Самарқанд теварагида бир эмас, иккита катта сўлим чорбоғ барпо қилди. Булардан бири пойтахтнинг шимол тарафида, иккинчиси тароватда ягона Кониғил марғузорида бунёд этилди. Биринчисини Боғи шимол, иккинчисини эса Боғи дилкушо деб атадилар.

Боғи шимолнинг қурилишига ўша йил раби ул-охир ойининг охирида (1397 йил март ойида) киришилди. Улуғ амирнинг фармойиши билан ишбилармон муҳандислар ва кўли гул меъморлар ўша улкан чорбоғ ўртасида олий бир қаср қуришга киришиб, бу катта ишни бир ярим ой ичида охирига етказдилар. Қурилиш бошида ҳазрат соҳибкироннинг ўзи турди. Қасрнинг устунлари мармар тошдан тарошланди. Мармар тошни узоқ Табриздан олиб келдилар. Қаср деворларининг сатҳи ички тарафдан ложувард ва зарҳал билан қопланди, ташки тарафи эса кошин ва кўхинур билан безатилди. Девор ичкарасининг изораси ҳам ҳар хил рангдаги кошинлар билан қопланди. Мазкур боғни ҳазрат соҳибкирон амирзода Мироншоҳнинг кизи, суюкли набираси Билқиси замон Бикаса Султонга инъом қилди.

Ўша жаннатмакон боғ қуриб битказилган куни эл-юртга катта тўю томошалар қилиб берилди. Тўю томошалар охирида ҳазрат соҳибкирон Эрон билан Туронни бири бири билан боғлаб турган, бошқа сўз билан айтганда, икки мамлакатга кўприк бўлиб турган Хуросон мамлакатини шахзодаини жавонбахт амирзода Шохрухга улус қилиб берди. Бу улус Хуросондан ташқари Сеистонни, то Фирузкўҳ ва Райгача бўлган ерлар билан кўшиб, ўз ичига олди. Номдор ва ишбилармон амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Саъидхўжа, Шайх Али баҳодир, Абдусамад, Ҳожи Сайфиддин, Ҳасан Жондор, Пирмуҳаммад тархон, Гиёсиддин тархон ва яна бир неча амирларни, туманлари билан, унга мулозим қилиб берди.

Буйрукка биноан, шахзодага етти минг отлик аскар берилди. Хуросонликлар мамлакатга дағал ва жирраки Мироншоҳ тайинланиб қолмасмикин, деб чўчиб ўлтирган эдилар. Шунинг учун Амир Темурнинг бу азму қарорини мамнуният билан қабул қилдилар. Шу боис шахзода қаердан ўтмасин, аҳоли ва маволи уни муносиб пешкашлар ва тансуқотлар билан қарши олдилар. Амирзода Чечактуга яқинлашганда шаҳар ҳокими амир Окбуғо вилоятнинг машҳур саййидлари ва уламолари билан унинг олдига пешвоз чиқиб, бандалик ва хизматкорлик одобини адо этдилар. Амирзоданинг ҳумоюн мавкаби 799 йил шаъбон ойининг охирида (1397 йил 28 майда) пойтахт шаҳар Ҳирот ёнида жойлашган Ўланг шахристонига келиб тушди. Бир кун дам олингандан кейин амирзода ва унинг мавкаби саодат ва иқбол билан пойтахт Ҳиротга кириб бордилар ва Боғи зоғонда ўринлашдилар. Бу ерга йиғилган теваарак-атрофнинг барча катта-кичик ҳукмдорлари Хуросоннинг янги ноибини муносиб ҳадялар ва пешкашлар билан табрикладилар, итоат ва хизматкорли камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, унинг узангисида бўлишга қасамёд қилдилар.

Уша хижрий 799 йил зулҳижжа ойининг 21-куни (1397 йил 16 сентябр куни) Тангри таоло амирзода Шохрухга толеъи пешонасидан ярқираб турган яна бир ўғил ато қилди. Болага Бойсунқур деб ном қўйди.

Ҳазрат соҳибқирон Боғи шимолда хижрий 800 йилнинг шаъбон (май) ойига қадар турди. Сўнг у ердан кўчиб Работи ём орқали ота юрти дилкаш Кеш сари юзланди ва унинг дилга ором бағишловчи жилғасига келиб тушди. Шу ерда бир неча кеча-кундуз ором олди. Сўнг у ердан кўчиб, саодат ва иқбол билан шаҳарга ташриф буюрди ва ўзи бунёд этган Оксаройга келди. Муборак рамазон ойини шу мухташам қасрда ўтказди. Сўнг отланиб Кешнинг яна бир нузхатгоҳи Султон артужга келиб қўнди.

Улуғ амир Султон артужда турган пайтида илгари, беш йиллик юриш вақтида, Форс ва Хузистон тарафларга, маҳаллий ҳукмдорларнинг исёнини дафъ этиш учун юборилган амирзода Муҳаммад Султон Эрондан келди. Ҳазрат соҳибқирон яратган эгамнинг бу улуғ иноятдан беҳад мамнун бўлди ва суюкли набирасини иссиқ оғушига олди. Ота-боланинг дийдор кўришмаганларига кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин улуғ амирга набираси бирқадар бошқачарок кўринди. Амирзода бирмунча озган, ниҳоятда ҳориган ва ранги ўчгандай туюлди. Улуғ амир дуофотихадан кейин унга астойдил разм солди. Амирзода

кандайдир оғир бир дардга чалинган кўринди. Унга шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг назаридан унинг отаси кечди. Бир пайтлар Мўғулистон уруши вақтида, амирзода Жаҳонгир ҳам унга шунака кўринган эди. Уша заҳотиёк уни Самарқандга жўнатиб юборди, лекин афсусу надоматлар бўлсинким, ота-болага бошқа кўришиш насиб бўлмади. Амирзода Жаҳонгир Самарқандга келиб кўп ўтмай вафот этганди. Улуғ амир шуларни ўйлаб юраги орқасига тортди. Наҳотки, Муҳаммад Султоннинг тақдирини ҳам отасига ўхшаган бўлса? Йўқ-йўқ, худо сақласин. Ҳазрат соҳибкирон амирзоданинг дардини тезроқ билгиси келди, аммо буни кўпчилик олдида сўраб-суриштиргиси келмади. Кечкурун амирзоданинг шарафига берилган катта зиёфат тарқалгач, Идику барлосни чакиртириб, буни ундан суриштирди. Идику барлос ўша Форс ва Хузистон устига қилинган юриш вақтида амирзода билан бирга эди. У ҳаммасини биларди. Бундан ташқари, Темурбек унга ишонарди. Идику барлос бўлган воқеалар ҳақида гапириб берди.

— Биз, — деб хикоясини бошлади у, — уч гуруҳ бўлиб ҳаракат қилдик. Зафар асар лашкарнинг бир гуруҳи амирзоданинг ўзлари бошчилигида денгиз ёқалаб, иккинчи гуруҳ амирзода Рустам етакчилигида Қорзин ва Мол орқали ва ниҳоят, учинчи гуруҳ амир Жалол Хомид, Арғуншоҳ ахтачи, амир Баён Темур, амир Бекчик ва амир Баҳром раҳбарлигида Лур орқали ҳаракат қилдилар. Ана шу уч гуруҳ зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини ташкил этди. Онинг сўл қаноти эрса камтарин кулингиз қўл остида Қирмон орқали борди ва Қож бирлан Макронни босди. Зафар туғли кўшин ўшанда Хўрмуз навоҳисида етти нафар мустаҳкам қалъани, яъни Танг зиндон, Қўшқак, Ҳисори шомил, Қалъайи мино, Манужон, Тозрак ва Тозиён қалъаларини фатҳ этдилар. Хўрмузнинг ўзи эрса яхшиликча таслим бўлди. Онинг ҳокими Муҳаммадшоҳ тансуқотлардин иборат тухфа ва ҳадялар бирлан келиб, бизларга эл бўлди. У ҳатто уч юз минг динордан иборат уч йиллик хирожни ҳам олиб келиб, амирзоданинг мулозимларига топширди. Бундин буёғига ҳам йиллик хирожни ўз фурсатида олиб келиб топширишга сўз берди. Шундан сўнг амирзода кўшинлари бирлан Хўрмуздин кўчиб, давлату иқбол бирлан Форсга қайтдилар. Шу ерда кўшин ва чорпоға қиска дам берилди, сўнг амирзода лашкарни Хузистон устига етакладилар. Йўл устида Хожи Сайфиддин Язд тарафдин келиб зафар асар лашкар бирлан қўшилди. Қисқаси, ўша йили биз тамом Хузистон,

Дуристон ва аларга тобеъ бўлгон ерларни фатҳ этдик.

Идику барлос ўша юриш асносида содир бўлган бир фалокат хақида ҳам улуг амирга батафсил сўзлаб берди.

— Фалокат, — деб давом этди у, — йўлда бир манзилга келиб кўнғонимизда юз берди. Амирзода хануз совара эрдилар. Жалолиддин Фирузкўхий отлиғ бир кимса пиёда шахзоданинг узангисида борур эрди. Ўша бадкирдор, бадбахт пайт пойлаб шахзодага пичок урди. Сўнг тоғ тарафга қараб қочди ва кичик бир дара ичида яширинди. Қувиб борғонлар они ўлик ҳолда топдилар. У ўзини чавақлаб ташлаган эркан. Онинг бошини кесиб олиб келдилар ва амирзода отининг туёғи остига ташладилар. Бўлган гап шу, ҳазрат соҳибқирон.

Ҳазрат соҳибқирон қаттиқ ачинди.

— Бечора йигит, бу унга иккинчи марта қилингон суикасд. Қаттиқ азоб чекибди-ю, лекин сездирмай юрибди. Сабот ва матонатли йигит. Ишқилиб, худойим умрини узун қилсун! — деди у амир Жоку барлосга маъюс бир кайфиятда.

— Айтганингиз келсун, аълоҳазрат! Хақиқатан ҳам амирзода Муҳаммад Султон тенги йўқ жасур йигит. Заҳмдор бўлишлариға карамай, миҳоффаға ўлтиришға кўнмадилар. То шу ерға келгунча оддин тушмадилар, — деди Жоку барлос тавозеъ билан.

Иккалалари — ҳазрат соҳибқирон билан Жоку барлос бир пайтларгача яна у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар...

Хумоюн мавкаб амирзода Муҳаммад Султон келгандан кейин яна бир неча кун Султон артужда турди, сўнг ҳаммалари биргаликда Самарқандга қайтдилар ва Боғи баландга келиб тушдилар. У ерда бир-икки кун туриб, сўнг Кониғилга кўчиб ўтдилар ва уч ой давомида ўша нузхатгоҳда истироҳат қилдилар.

Ўша ҳижрий 799 йилнинг куз бошида (1397 йилнинг 5 сентябрида) ҳазрат соҳибқирон ўша Кониғил канорасида яна бир улкан боғ яратишни ихтиёр этдилар. Шу мақсадда мамлакатнинг барча худудларидан ва тасхир қабзасида бўлган мамлакатлардан таниқли муҳандис ва меъморлар чакиртирилди. Янги боғнинг шакли, ҳажми ва унинг саҳнига экиладиган дарахтлар ва гуллар, кўйингки, мазкур боғда бўлиши лозим бўлган барча нарсалар, икир-чикиригача муҳокамадан ўтказилди. Бу янги боғнинг ҳар тарафи бир минг беш юз гази шаръий, чор тарафида тўртта дарвозайи олий қурилиши режалаштирилди. Боғнинг қок ўртасига пештоқлари мукарнас, деворлари кошинлар билан безатилган бир олий бино-қаср

ҳам қуриладиган бўлди. Унинг ҳар буржида зўр санъат билан безакли ва мустаҳкам кабутархоналар қурилиши режалаштирилди. Қаср уч пештоқли ва равокли қилиб қуриладиган бўлди. Хулласи калом, боғ ва қаср қурилиши тез суръатлар билан бошланиб кетди. Чопакдаст муҳандислар боғ саҳнини хандаса тариқида боғу гулзорларга тақсимладилар. Уларга мевали ва соя берувчи дарахтлар ҳамда анвойи гуллар экилди.

Янги боғ ҳазрат соҳибкироннинг кичик хотинларидан, хижрий 800 (1398) йили никоҳига олган Тўқал хонимнинг отига қурилди.

Кониғилдаги боғ қурилиши охирига етгандан кейин Амир Темур яқинлари, мулозим ва хизматкорларини олиб, Тошкент тарафга қараб йўлга тушди. Сайхундан ўтиб Чинос кишлоғи рўбарўсига келиб қўнди. У киш фаслини шу ерда ўтказишга қарор қилди.

Ўша кишлов пайтида, бир кеча улуғ отаси тушига кирди. Ҳазрат соҳибкирон Боғи шимолда теварак-атрофига анвойи гуллар экилган тошховуз бўйидаги шинам сўрида ўлтирган эмиш. Бирдан боғнинг шимол тарафдаги дарвозаси очилиб, асо тутган барваста, серсоқол нуроний бир қария боққа кириб келаверди ва тўғри йўлқадан у ўлтирган сўрига яқинлашди. Қараса, падари бузруквори Тарағой баҳодир экан. Сапчиб сўридан тушди, чопиб бориб отасининг қўлларидан тутди ва сўрига етаклаб келди. Хизматкор ота-бола олдига дастурхон ёзди. Лекин Тарағой баҳодир дастурхондаги нарсаларга қараб ҳам қўймади, ўғлидан ҳол-аҳвол ҳам сўрамади. Ўғлининг сўроқларига жавоб ҳам қилмади. У ғамгин ва нимадандир хафа эди. Лекин дуо қилиб дастурхондан тураётиб ўғлига деди:

— Бир йил ичида бир эмас, уч чорбоғ қурдирубсиз, ўғлим. Офарин! Локин азиз-авлиёларнинг муқаддас мозорлари хароблиғича ётибдур. Бу қандоғ бўлди, бек!

Тарағой баҳодир бошқа бир нима демади. Ўғли билан хайрлашмади ҳам. Даст ўрнидан туриб, боғнинг жануб тарафдаги дарвозасига қараб юрди.

— Ота, тўхтанг! Кечиринг мени! Ота... а ... а!..

Темурбек отасига етиб оламан деб ҳарчанд ҳаракат қилмасин, йўли авримади. Оёқлари итоат қилмади, дир-дир титраб, букилиб кетаверди. Қанча уринмасин отасини қувиб етолмади. Ота эса унинг чакириқларига кулоқ ҳам солмади, ҳатто орқасига қайрилиб ҳам карамай, ўша дарвозадан чиқиб тез орада кўздан ғойиб бўлди. Темурбек чўчиб кўзини очди. Туйнукка қаради. Ундан ғира-шира

ёруғ тушиб турарди. «Ха, тонг ёришибдур», — деди у ичида ва пўстинни елкасига ташлаб чодирдан чикди. Ташқарида эса шитоб билан қор ёғаётган эди...

Ҳазрат соҳибқирон чодирга қайтиб киргач, аста-секин тахорат олди ва намози бомдодни адо қилгандан кейин бир вақтгача ўй суриб ўлтирди. Кўрган тушини эслаб, таъбирини ечишга уринди. Нега отаси бундай қилди? Ва яна кириб келган эшикдан эмас, бошқасидан, жануб тарафдагисидан чикиб кетди. Нега? Темурбек туш хусусида ўйларкан, бир нарсага: отасининг бир эшикдан кириб, бошқасидан чикиб кетганига эътибор берди. Жануб тарафдаги эшикдан чикиб кетиши маълум. Самарқанд билан Қеш ўша тарафда. У ўша тарафларга қараб йўл олган. Лекин шимол тараф масаласини қандай тушунса бўлади? Отаси қаёқлардан келаётган экан, ўзи? Темурбек бунди кўп ўйлади ва бир пайт икки тиззасига шапатилаб, «топдим, тушунарли, — деди ўз-ўзига, — отам Ясси тарафдин, Султон ул-орифин зиёратидин қайтмоқда эркан. Топдим!» Шу ерда у Яссини ва ўша муқаддас мазорни эслади. Бу ерда у бундан етти йил муқаддам, Тўхтамиш билан урушга кетаётиб бўлган. Ха, бу муқаддас мазор ғариб бир ахволда эди. Демак, ҳозир у мазор ўша вақтдагидан ҳам ғариблашган. Лекин тамом турк олами учун муқаддас ҳисобланган бу мазорни тузатишга биронта соҳибидавлат қўл урмаган. Эрон, Ироқ ва яна ўша Тўхтамиш билан овора бўлиб кетиб, унинг ҳам бу ишга қўли тегмади. Шу ерда Туркистон вилоятининг ҳокими Сорбуғо кипчокдан бироз хафа бўлди. Ахир, унинг бунга имконияти бор эди-ку?! Балким буйруқ кутгандир? Ўзбошимчалик қилгиси келмагандур?

Улуғ амир ўша куниёк, нонуштадан кейин ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш мақсадида Яссига қараб йўлга тушди. Туркистоннинг бу табарруқ шахрига бешинчи куни чошгоҳда кириб борди. Ўша куни кечқурун Сорбуғо кипчок унинг шарафига катта тўй бериш тараддудига тушди, лекин ҳазрат соҳибқирон кўнмади. Тўй тараддуди бошидаёқ тўхтатилди.

— Куллуқ, бек, тўйга фурсат мусоида қилмайдур, азият чекмангиз.

Сорбуғо кипчок алланечук бўлиб кетди. Хафа бўлди. Темурбек уни овунтирди.

— Хафа бўлманг, бек, зиёфатнинг каттасини кейинроқ, бафуржа ермиз.

Сорбуғо кипчок икки қўлини кўксига қўйиб куллуқ қилди.

Ҳазрат соҳибқирон одатда кўнглига ўлтирмаган одамлар билан ёки бироз қойиб қолган пайтида, улар билан шунақа муомала қиларди. Яқинлари буни яхши билишарди. Амир Темурнинг феълени Сорбуғо кипчок ҳам яхши биларди. Лекин Темурбек бу сафар, бошқа сабабларга кўра, зиёфатдан воз кечди. Аслида у бу ерга зиёфат учун эмас, балки зиёратни ният қилиб келганди. Шунга қарамай, кичик бўлса ҳам зиёфат бўлди. Сорбуғо кипчокнинг уйида гўшт, мой, ун, гурунч мўл бўлишига қарамай, барибир сўйиш қилди. Улуғ амирнинг пойига бир кўй сўйди. Бу — азиз меҳмоннинг хурмати эди, албатта. Темурбек бунга йўқ дея олмади. Зиёфатдан кейин ҳазрат соҳибқирон мулозимлари билан ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг нурга чўмган мазорига кўчиб ўтди ва Султон ул-орифиннинг ғарибгина хонақосида тунаб қолди. Эртаси куни намози бомдоддан кейин, мазор устига бордилар ва тиловатдан кейин унинг теварак-атрофини назардан кечирдилар. Мазор, қабр устига тош қўйилган, атрофи доимо супуриб-сидирилиб турилишига қарамай, ғариб бир аҳволда эди. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан бу муқаддас мазорни обод қилиш нияти кечди. Хусусан, қабр устига олий бир иморат қуришга қарор берди. Шу ернинг ўзида бу ишга мутасадди одамлар, муҳандис ва меъморларни, сангтарош ва нажжорларни, ғишт терувчи ва гилкорларни, наққош ва хуснихат соҳибларини чақиртириб, бу хусусда махсус кенгаш ўтказди. Султони орифиннинг нурга балқиб турган мазори устига қурила-жак олий иморатнинг қандай бўлиши, унинг шакли ва зарур қурилиш ашёларини ҳам ҳазрат соҳибқироннинг ўзи белгилаб берди. Бу олий иморатни бунёд этиш хусусида ўша куни эълон қилинган ёрликда бундай дейилганди: «... бир улуг гумбаз бино қилсинларким, баландлиги бир юз ўттиз газ, айланаси тахминан қирқ бир газ бўлсун. Девор ва куббаси кошинлар бирлан безатилсун, эшиклари хафтжўшдин ясалсун. Ҳовлисида ўша хафтжўшдин бир ховуз ҳам бино қилинсун. Қабр бадиъа қилиб тарашлангон мармар бирлан қоплансун. Бинога кетатургон мармарни Табриздин олиб келтирилсун. Мазкур олий иморатни бино қилишга бошчилик қилиш мавлоно Убайдулла садрнинг зиммасига юклатилсун». Шундай қилиб, ушбу олий бино бир йил фурсат ичида битказилди, муқаддас мазорга мутасадди одамлар тайин этилиб, унга подшоҳона садақалар берилди.

Ҳазрат соҳибқирон Султон ул-орифиннинг мазорига катта вақф ҳам бағишлади. Шу ҳақда унинг Ол тамға

билан мухрланган махсус вақфномаси сақланиб қолган. Унда хусусан бундай дейилган: «Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммад ар-Расулиллоҳ... Ушбу муқаддас ва (тангри таоло тарафидин) иноят қилинган Олий иморатга амирларнинг улуғи, олам аҳлининг ҳукмфармоси Амир Темур кўрагон, тангри таолонинг мулкани (ёмон кўздин ва балою қазодин) асрасун, онинг умматлариға бўлгон мурувватларини доимий қилсун, яратгон эгамнинг чексиз муруввати билан қуйидагиларни (мазкур мазорға) абадий вақф қилдилар:

— Янгича деб номланган ва Хўжа тумоси отлиғ ердин оқиб келатургон ариқни, онга тутош бўлгон барча ерлар билан бирга, ушбу ерларнинг бир учи Оқжор йўлиға туташ бўлуб, ҳазрат Қуллулхайр Отаға бориб тақаладур.

Хўжа тумоси атрофидағи бир чорбоғ.

Ҳазрат Саъд Ваққос мазорига тегишли Мир Қорасув ариғи ва Чорпоқ ариғидин икки қўшлик ер.

Мазкур вақф ҳеч бир шароитда сотилмайдур, мерос тариқасида бирон шахс ихтиёриға ўтмайдур, баҳонайи сабаб билан бирон кимсаға тортиқ қилинмайдур. Ушбу вақф тўлиғича, қандай жорий этилган бўлса шундайлиғича сақланиши, Тангри таолони дилга жо қилуб, ушбу муқаддас инсонни зиёрат қилиш учун келганлар фойдалансун учун жорий қилинди.

Ушбу мазорға мутаваллий тайинлаш ёки они мансабидан азл этиш ҳуқуқи вақфни жорий қилгон кишининг хоҳиш-истағи билан бўлғай. Уни бузиш ёхуд ўзгартиришга ҳеч бир кимсанинг ҳақ-ҳуқуқи йўқдур.

Покиза хулқлик Мир Алихўжа шайх ибн Ҳасанхўжа шайх улуғ Садр шайхнинг авлодидур. Садр шайх эрса Хилват шайх номи билан машҳур бўлиб, буюк ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг биродаридур. Мир Алихўжа шайхнинг пешонаси ва юзидин валийлик нишоналари кўриниб турибдур. Шу важдин онинг (мазкур) атру анбар таратувчи мазорига мутаваллиликка ҳақли эрканлиги маълум бўлди. Ул жаноб вазифалини охиратда жавоб беришни англағони ҳолда адо этғай... Мир Али шайхдин ушбу мансаб онинг ўғиллариға қолғай ва шу тартибда замону қарнлар охиригача ушбу тартибда давом этғай.

Вақфдин келатургон даромад мутаваллийнинг ихтиёрида бўладур. Мазкур мазорға мутаваллий этиб таъйин этилгон Мир Алихўжа ибн Ҳасан шайх мазорға зарар-зиён етказмоқчи бўлгонлардин уни ҳимоя этиши, вақф ерлардин келгон даромадни маҳкам тутиши ва кўрсатилгон заруратларға тўғри тақсим қилиши лозим...

Ушбу кутлуғ мозорда маҳаллий халқдин икки нафар киши сув ташувчи ва фаррош бўлиб хизмат қилсун. Алар хизматни сидқидилдин ва нуксонсиз адо этгайлар...

Хўжа тумоси теварагида жойлашган ва ул мозорға вақф этилган чорбоғда иккита боғбон тутилсун. Алар ўша боғда муқим туриб боғбонлик қилсунлар ва уни обод этсунлар...

Юқорида кўрсатилғон ерлардин келатурғон даромад куйидаги мақсадлар учун сарф этилсун:

Ушбу муқаддас мозорда дафн этилғон ислом аламдори, валийлар зубдаси улуғ хазрат Султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳини шод этиш учун ҳар душанба ва пайшанба кунлари Қуръон тиловат қилиб ўлтирғон қориларға;

Хафтада икки марта, душанба ва жумаъ кунлари, валийлар султони, хазрат султон ул-орифин мозорида қорилар, зикру само тушувчилар, шунингдек, камбағаллар, фақирлар, етимлар ва мусофирларға икки ярим ботмон буғдой ва икки ботмон гўшт солиб ҳалим оба пишириб тарқатсунлар. Бундин ташқари юз ботмон буғдойни ун қилиб нон пиширсунлар ва юқорида қайд этилғонлар ўртасида тарқатсунлар. Шу мақсад учун белгиланган миқдорда туз ва нахўд ҳам сарф қилсунлар. Ҳалим ва нон тайёрлаш учун йилига тахминан юз харвор ўтин сарф қилсунлар.

Вақф даромадидин, шулардан ортиб қолғон қисми, муборак мозорни таъмирлаб туришға сарфлансун.

Қориларға маоши учун йилига бир юз эллик ботмондин буғдой берилсун. Сув ташувчилар ва фаррошларға Туркистон ботмони бирлан ғалла берилсун.

Мутаваллийнинг маоши учун тушган даромаднинг ўндин бирининг ярми берилсун.

Хазрат Дарвеш Али Сифнокийни буюк хазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзлари масжидларига хатиб этиб тайинлағон эрканлар, ондин кейин хатиблик лавозими авлодига насиб бўлиб келди. Шу ваҳҳдин масжид хатиблиғига пок авлодидин биронтаси тайинлансун.

Мазкур масжидға Қия чок баҳорак, Шатт, Дарвоза, Ташанок, Чаға, Қўшқўрғон ариқларидин икки кўшдин ер вақф этиб берилсун.

Хатиб бу ерларни олиб буғдой эксун ёки ижарага берсун.

Олинғон даромад хатиб, фаррош ва бошқа хизматчиларнинг маошига сарф этилсун.

Қайд этилгон вақфлар ўзгартирилмасун ёки бирон бошқа мулкка айрибош қилинмасун.

Туркистон ва онийг теварак-атрофидағи аҳолиға, мусофир ва катта-кичикка, машойих ва мансабдорларға маълум бўлсинким, мазкур вақфға ҳеч ким таъди ва таарруз қилмасунким, магар қиёмат куни маломатға қолмасун...»

Шу тарика, Амир Темур хожа Аҳмад Яссавийнинг муқаддас мазорини анча обод қилди.

Ҳижрий 800 йил бошидан (1397 йил 24 сентябрдан) то мазкур йилнинг муборак рамазон ойигача (1398 йил 19 апрелгача) улуғ амир Самарқанд билан Кешда турди. 1397 йил киш бошидан то 1398 йилнинг апрел ойигача, яъни ўтган саккиз ой ичида кечган давр ҳазрат соҳибкироннинг сермашаккат ҳаётида балким биринчи марта одамларға ўхшаб яшаган бирдан бир даври бўлди. Қатъий бўлмаса-да, шартли равишда шундай дейиш мумкиндир, балким. Ўша кишни у давлат ва лашкар ташвишларидан бир қадар фориғ бўлиб, Чирчик ва Оҳангарон бўйларида шикор ва сайду саёҳат билан ўтказди. Баҳор аввалини эса Самарқанд тоғларининг тароватли домана ва жилғаларида кечирди...

Амир Темур давлатининг шукуҳи ва шон-шухрати ана шу йиллари — XIV асрнинг 90-йиллари бениҳоя ортди. Қўшни мамлакатларнинг элчилари Самарқандга узлуксиз келиб турдилар, савдо карвоилари Мовароуннаҳр ва Туркистон бозорларини мол билан тўлдирдилар. Ҳазрат соҳибкирон 1397—98 йили Тошкент ноҳиясида кишлаб турган кунларда ана шундай элчилардан бири Оҳангаронга келди. Бу — Хитой императори Фағфурнинг элчиси эди. Элчи катта совға-салом ва императорининг мактуби билан келди ва катта амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибкирон билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. Улуғ амир Хитой императорининг бу элчисига подшоҳона навозишлар кўрсатди ва бир неча кундан кейин ҳадя ва тухфалар бериб, қайтишига ижозат берди.

Киш охирлагач, ҳумоюн мавқаб қишловдан кўчиб, Самарқандга қараб йўл олди. Лекин, Хўжанд сувида ўтиш олдидан бирдан ҳазрат соҳибкироннинг хотиридан Мўғулистон кечди. Жете ҳукмдорлари аввалги урушлар ва тепалашиларда мағлубиятга учрашган бўлсалар-да, у томонлардан хавф-хатар шарпаси ҳамон келиб турарди. Шу сабабдан Мўғулистон тарафлардаги сарҳадларни мустаҳкамлаш лозим эди. Бу иш бугун қилинмаса, эртага кеч бўлиши муқаррар эди. Шунини эътиборга олиб

у амирзода Муҳаммад Султонни Мўғулистон сарҳадлари забтига тайинлади. Амирлардан Бердибек, Хожи Сайфиддин, Худойод Хусайний ва Шамсиддин Аббосни қирқ минг отлик аскар билан амирзодага мулозим қилди. Амирзода ва амирлар Кулонбошидан ўтиб, Ашпара ва унинг атрофига чодир тикдилар. Ушанда амирзода Муҳаммад Султон Ашпарада мустаҳкам бир қалъа қурди...

Улуғ амирнинг нусрат шиор байроғи Хўжанд сувидан ўтгач, бошқа бирон жойда узок тўхтамай, йўл босди ва тўрт кундан кейин пойтахт Самарқанд теварагига ўз соясини туширди. Ҳазрат соҳибқирон бир неча кун Самарқандда туриб давлат юмушлари билан машғул бўлди. Сўнг дилкаш Қешга қараб равона бўлди. Улуғ амирнинг раъйи ва олий ҳиммати ҳамиша эл-юртга оро бериш бўлгани сабабли, кўнглига ўлтирган ерларда бирон иморат қуриб ёки ариқ қаздириб ўзидан ёдгор қолдирарди. Ушанда, йўл устида, Самарқанддан етти фарсах масофада ўринлашган Тахти қорача давони устида яна бир кўркам боғ бунёд этишга жазм қилди ва шу ҳақда мутасадди одамларга кўрсатма берди. Бу боғнинг ўртасида ҳам, расм-одат бўлганидай, бир олий бино — қаср қуриш режалаштирилди. Ҳазрат соҳибқироннинг бу боғи тарихда Боғи Тахти қорача номи билан шуҳрат топди.

Хумоюн мавкаб икки кундан кейин Тахти қорачадан кўчиб, Работи ёмга келиб тушди.

Работи ём билан Қеш оралиғида, йўл устида, амирзода Шоҳрух Хуросон тарафдан келиб қолди. Суюкли фарзандининг муборак ташрифидан ҳазрат соҳибқироннинг боши осмонга етди ва кенжатоийини иссиқ оғушига олиб сийлади. Амирзода расм-русумга кўра, отасига муносиб пешкашлар тортик қилди.

Амир Темур ўшанда Қешга тушмади. Тўғри Элчи болиғ мавзеига бориб кўнди. Уша нузхатгоҳда боргоҳ куббасини ой манзилига етказиб тикдилар.

Шу ерда илгари Қаж ва Макрон забтига юборилган амир Сулаймоншоҳ келиб, ҳазрат соҳибқироннинг олий остонасини ўпиш шарафига муяссар бўлди.

ҲИНДИСТОН МУХОРАБАСИ

Ҳа, етар энди шунча жангу жадаллар. Тўхтамишхон маҳв этилиб, Мовароуннаҳрни Ботухон замонидан бери кўркув ва таҳлика остида тутиб келаётган Жўчи улусининг қаноти синдирилди. Иншоолло, ул тарафлардан хавф-хатар энди бўлмас. Мўғулистон ҳам тинчиди. Тўғри, жангарилар, бирон жойни босқин қилмаса, уйқуси келмайдиганлар бор бу ерларда. Лекин, амирзода Муҳаммад Султон Жете амирларининг яна Фарғона ёки Туркистон ноҳияларига босқин қилишига йўл қўймас. Амир Темур Работи ёмдан кўчаётиб шулар хусусида ўйлади. Ота юртга қайтгач эса, уни обод қилишга қасд қилди. Сўнг Чину Хўтанни озод қилиш ниятини кўнглидан кечирди. Лекин афсуски, ҳаммавақт ҳам бандасининг айтгани бўлавермас экан.

Ҳазрат соҳибқирон ўша Элчи болиғда турган кезлари бир куни пешин намозидан кейин ота-бола — Амир Темур билан амирзода Шоҳрух у ёк-бу ёкдан сўзлашиб ўлтирганларида, Ғазнидан чопар борлигини хабар қилишди. «Нима, Пирмуҳаммад Жаҳонгирга бир нима бўлдимۇ? Ё улусини ёв босдимۇ? Нима бўлганда ҳам набирасига бир қор-қол бўлмасин. Ҳаммасига чидайди, қисмати шунақа унинг. Аммо ҳижрон дардига юраги ортикча дош бермайди энди. Жаҳонгиридан қолган ёдгор, нури дийдаси, умид нишонаси у. Яна бир тарафи Пирмуҳаммад Жаҳонгир амирзода Шоҳрухдан бир ёш катта. Демак, валиаҳдлик ҳаққи ҳам унинг қўлида!» Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг хаёлини Жаҳонгир мирзо олиб кетди. Ўша машъум Мўғулистон юришини эслади. Кўз ўнгида отанинг ижозати билан Самарқандга кетаётган амирзода Жаҳонгир намоён бўлди. Ҳали минг гулидан бир гули очилмаган навқирон йигит. Лекин дард бирмунча чақиб қўйиб, ранг-рўйи бирқадар ўчган эди унинг. Амирзода Пирмуҳаммад ҳозир тахминан отасининг ёшида. Айнан шундай. Иш қилиб яратганнинг ўзи ўз паноҳида асрасун уни...

Шоҳрух гарчанд отаси алланималарни ўйлаб, фикр-ўйга чўмиб кетганини англаса-да, лекин сўрашга ботинмади. Ҳазрат соҳибқирон хиёл ўтиб чопарни эслади ва чодир остонасида ҳукмдорнинг амр-фармонини кутиб серрайиб турган эшик оғага буюрди:

- Чопарни чақиринг.
- Бош устиға, аълоҳазрат.

Эшик оға қўл қовуштириб, ҳукмдорга таъзим қилди ва орқаси билан юриб чодирдан чиқди. Хиёл ўтмай,

Пирмухаммад Жаҳонгирнинг чопарини етаклаб кирди. Чопар камчи тутган қўлини кўксига кўйиб чуқур таъзим қилгач, бориб ҳазрат амирнинг қаршисида тиз чўкди, сўнг кўйнидан соҳибининг мактубини олиб, олий ҳукмдорга узатди. Амир Темур мактубнинг муҳрини синдириб, ипини кесди ва очиб, уни ўқишга тутинди. Мактубда одатдаги дуойи саломдан сўнг, мана булар ёзилган эди: «Сониян, марҳум султон Фирузшоҳ ушбу омонат дунёдин чин дунёга кўчиб ўтганларидин сўнг, Маллухон ва онинг ҳозирда Мултонда ҳукмфармонлик қилиб ўлтирғон оғаси Сортоқ ва аларнинг гумашталари марҳум Фирузшоҳнинг набираси Султон Маҳмудхонни тахтга миндирдилар. Локин ихтиёр онинг илгида эрмас. Тамом ҳокимият ўшал ғайридин кофир Маллухон бирлан Сортоқнинг ихтиёрида эрур. Шундин бери дини ислом асослариға путур етуб, кофирларнинг иши ривож топмиш. Аҳли мўмин ва мусулмон таҳқир ва таъди остида қолмиш. Аларнинг арздоди бетиним келиб турибдур. Мусулмон аҳли мусулмонни ҳимоя қилиши ҳам фарз, ҳам суннатдур. Шу важҳдин биз Қобулу Зобул ва Ғазниннинг бор лашкарини тўплаб кофирлар устиға ғазот урушини очиб, Ҳиндистондай улур мамлакатда дини исломни қайтадин тиклашға касд қилдик...»

— Ҳа, гап буёқда эркан. Локин бир ўзи бундай масъул ишға қўл ургани яхши бўлмабдур. Уддалолмайду.

Шоҳрух ортиқча чидамади.

— Густоҳлик қилғонимиз учун афв этинг, нима гап, ота?

— Тинчлик-тинчлик. Локин оғоингиз, Ҳиндистонға уруш очғонга ўхшайду. Биздин бир оғиз сўрамасдин...

Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг юз-кўзларида норозилик аломатлари пайдо бўлди. «Дарҳол уни огоҳлантирмоқ зарур. Йўкса...» Амир Темур муншийи хосни чақиртириб, Пирмухаммад Жаҳонгирга мактуб ёздирди ва шатурпарини Ғазнингга жўнатди. Амир Темур набирасига юришни бошламай, унинг кўрсатмаларини кутишни буюрди.

Лекин булар иш бўлиб-бўлган эди. Пирмухаммад Жаҳонгир аллақачон Синд дарёсини кечиб ўтиб, Уча шаҳари учун жанг олиб бораётганди. Шатурпарини бир ой деганда шунақа хабар топиб келди. Илож қанча? Шаҳзодани улкан бир мамлакат ва ўта хавфли душман бирлан яккама-якка қолдириб бўлмайди. Амир Темур шу заҳотиёқ товачини чақиртириб ҳарбий сафарбарлик эълон қилди. Термизга эса мутасадди амирларни юбориб

Жайхун устига кемаларни бир-бирига занжирлаб кўприк қуришни буюрди.

Хиндистонга юриш ҳижрий 800 йил ражаб ойининг ўрталарида (1398 йил апрел ойининг 5- кун) бошланди.

Йўлга чиқишдан бир кун аввал, одатдаги қисқа кенгашда ҳазрат соҳибқирон амирзода Мироншоҳнинг ўғли мирзо Умарни Самарқанд ва Мовароуннаҳр забтига таъйин қилди. Лекин ёнига ишончли одамларини қўйди.

— Туронзаминни эҳтиёт қил, ўғлим! Рааё ва бараё ахволидин ҳаммавақт бохабар бўлиб тур!

— Амр-фармонингиз бош устига, бобожон. Хотиржам бўлингиз, айтғонингиздин зиёда бўлур.

Шаҳзода бобоси қаршисида тиз чўкди ва чопонининг пешини юз-кўзига суртди.

Амир Темур ўшанда Мироншоҳни ҳам, Шохрухни ҳам, Муҳаммад Султонни ҳам Хиндистон юришига олиб кетмади. Муҳаммад Султон Ашпара ва Иссиққўл атрофларини мустаҳкамлаш ва муҳофаза этиш билан банд эди. Мироншоҳни эса шароит Озарбайжонда бўлишини такозо қиларди. Чунки яна ким билади, ўша Тўхтамишми, ёки унга ўхшаш бирон бошқа одамми Табриз бирлан Султонияга таъди ва зулм қўлини чўзиб қолиши мумкин.

Энг муҳими Тўхтамиш ҳали тирик. Бировлар уни Қримда десалар, бошқалар Литвада деб айтадилар: У яна куч йиғаётган эмиш. Мулки хинд ва Эронзамин билан Турон ўртасида кўприк бўлиб турган Хуросонни ҳам холи қолдириб бўлмайди. Шу боис Шохрухнинг Ҳиротда тургани маъқул. Лекин ҳозирча уни ўзи билан бирга олиб кетади ва Андароб ёки Кобулдан қайтариб юборади.

Ҳазрат соҳибқирон беҳисоб лашкар ила ўша ой охирида Жайхунни кечиб ўтди ва Балх билан Самангон сари юзланди. Балхнинг кун чиқиш тарафида жойлашган Хулм манзилгоҳи аввалда лашкаргоҳ деб эълон қилинган эди, қўшин ўша ерга қўнди. Аскар ва чорполарга уч кунлик дам берилгач, зафар туғли аскар яна йўлга чиқди. Юриш Андаробгача тинч кечди, бироқ уёғи тоғу тошларда истикомат қиладиган афгонларнинг пистирмаларию тўсатдан хужумларини бартараф қилиш ва Қатур сиёхпўшларига қарши кураш билан кечди. Курашнинг оғири сиёхпўшлар билан бўлди. Ҳазрат соҳибқирон Андаробга келиб тушган кун зиёратдан кейин, ҳоким ва имом хатиб ўша сиёхпўшларнинг устидан арз қилишди.

— Қофирлар,— деди имом хатиб қўл ковуштириб,— биздин ҳар йили божу хирож талаб этмоқдалар. Бўйин товлайтурғон бўлсак, тамом эркак зотини ўлдириб,

болаларимиз ва аёлларимизни асир қилиб олиб кетиш ила дўк-пўписа қилмоқдалар.

Ҳоким ҳам гап кўшди:

— Ўтган йили кузда шундай бўлди, аълоҳазрат. Қофирлар кўп мўмин-мусулмонларни хонавайрон қилдилар. Ушанда бир қисм одам тоғу тошларга бош олиб чиқиб кетди, локин кўпчилик совукдан нобуд бўлди.

Андаробликларнинг арз-доди ҳазрат соҳибқироннинг қалбига ботди. У бу ерда бир ой чамаси туриб қолди. Мухими, у бу ишни пайсалга солиб ўлтирмади ва ўша кунёқ инокни чақиртириб ҳар ўн аскардан учтасини, бақувват ва эпчилини сиёхпўшларга қарши юришга ажратишни буюрди.

Сиёхпўшларга қарши юриш бир ҳафтадан кейин бошланди. Қўшиннинг асосий қисмини амирзода Шохрух бошчилигида Андаробда қолдириб, беш минг йигити билан сиёхпўшларга қарши ҳазрат соҳибқироннинг ўзи отланди. Сиёхпўшлар осмонўпар тоғлар орасида жойлашган катта-кичик жилғаларда истиқомат қилишаркан. Бу ерда тоғ чўққилари йил ўн икки ой қордан аримас эди. Кўпчилик куёш юзини кўрмайди. Катвар ёки Қофиристон деб аталгучи бу мамлакатга кириш-чиқиш йўллари деярли йўқдай.

Бароён деган ерга етганларида қўшин икки қисмга бўлинди. Бир қисми икки минг чоғлик аскар, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлон бошчилигида чап тарафдан йўлга тушди. Унинг иккинчи қисми ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида ўнг тарафдан борди. Ҳавакка етганларида аскарлар от-уловини ўша ерда қолдириб, ўзлари пиёда бўлиб Катвар тоғлари сари кўтарилдилар. Бу ерларда қор кўплигидан ҳаво совуқ эди. Хуллас, бир неча кун мобайнида бир-биридан баланд тоғлардан ўтдилар. Баъзи ерларда қор шу қадар қалин эдики, уни тешиб туйнук қилиб ўтишга тўғри келди. Учинчи тоғдан ўтганларида, ниҳоят пастликда каттагина бир дара кўринди. Унинг бир тарафида тоғдан катта бир сув оқиб тушарди.

— Сиёхпўшларнинг манзилгоҳи бўлса керак,— деди ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амир Шохмаликка.

— Шунга ўхшайдур, аълоҳазрат!

— Бошланг!

Аскарлар амир Шохмаликнинг ишорати билан пастга туша бошлашди. Ҳаммаёк яхмамак эди. Шунинг учун баъзилар арқон нарвон воситасида, арқони йўқлар сирпаниб дарага тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон махсус ўзи учун ясалган бир юз эллик газлик чўб нарвон ёрдамида

дарага тушди. Шу ерда тахминан бир фарсах нарида мўъжаз, лекин мустаҳкам бир қалъанинг қораси кўринди. Ҳазрат соҳибқирон умумий вазиятни аниқлаб келиш учун Али Султон тавочини аскарлари билан ўша қалъа тарафга жўнатди. Ўзлари эса келиб тушган ерида ясал тузиб, Али Султоннинг келишини кутди. Хиёл ўтмай, Али Султон тавочининг чопари келиб, қалъадаги вазиятни баён қилди. Қалъа атрофида бир сиёхпўшни тутиб олган эканлар, Али Султон тавочининг навқари уни ҳам ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига ҳайдаб келибди. Сиёхпўшни сўрок қилмоқчи бўлдилар, лекин у ҳеч нарсани уқмади. Уларнинг тили туркийчага ҳам, форсийчага ҳам, ҳиндчага ҳам ўхшамас экан. Хумоюн ўрдуда сиёхпўшларнинг тилини биладиган одам топилмади. Ўрдудагилардан бири Шайх Арслон Кепакхоннинг туманида бир афғон ғажарчи борлигини айтиб қолишди. Ҳазрат соҳибқирон дарҳол одам жўнатиб ўша афғонни олдириб келди. Афғон ўша дара четига қалъа катта ва мустаҳкам эканлигини, лекин унда айнан шу пайтда бирон тирик жон йўқлигини айтди. Тоғ чўққисида ёт одамларнинг қораси кўриниши билан қалъа ахли адушовлари (ҳокимлари) бошчилигида тоғнинг нариги тарафига ўтиб кетишибди. Аскарлар теварак-атрофга ёйилиб қаттиқ тинтув ўтказдилар ва ўн-ўн беш сиёхпўшдан бошқа одам топмадилар. Ҳазрат соҳибқирон одамлари билан ўша қалъада тунаб қолдилар ва эртаси куни куёш тиг урмасдан, яна бир тоғ чўққисига кўтарилдилар. Яна икки кун шу тариқа кечди. Охири, тўртинчи куни, сиёхпўшларнинг адушовлари тавба-тазарруъ билан ҳазрат соҳибқирон ҳузурига ўзлари келдилар ва жарималари устига афв хаттини чизишни ундан зорланиб сўрадилар. Бу урушда ҳазрат соҳибқироннинг йигитларидан ўн тўрт киши ва сиёхпўшлардан бир юз эллик киши нобуд бўлди.

Буёғи хайриятли бўлди-ю, лекин бир неча кун амирзода Рустам ва Бурхон ўғлондан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон катурлардан бир кишини ғажарчи қилиб Мухаммад Озод, Давлатшоҳ, Шайх Али баҳодир, Идику Чақар уйғур ва Шайх Мухаммад Алини тўрт юз турк ва уч юз тожик билан уларнинг кетидан жўнатди. Улар кўп машаққатлар чекиб, баланд-баланд тоғлардан ошдилар ва ниҳоят, сиёхпўшларнинг бир қалъасига етиб бордилар. Лекин у ерда инсон жинсидан бирон зотни учратмадилар. Яна бир дарага ўтишда одам изига дучор бўлдилар. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, бу қўшни дарага қочган сиёхпўшларнинг изи экан. Кўп

юрмасдан дара оғзида от-уловсиз ва озик-овқатсиз қолиб, совукдан дилдираб ўлтирган одамлар тўдасига дуч келдилар. Улар амирзода Рустамнинг одамлари экан. Уларни сўраб-суриштирганларида маълум бўлдики, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлоннинг йигитлари сиёхпўшларни таъкиб қила-қила келиб шу ерда тунаб қолибдилар. Отларини эса ўтловга бўшатиб юборган эканлар. Қоқ ярим кечада сиёхпўшлар уларнинг устига шабихун уриб, кўпларини ўлдирибдилар, от-уловини эса олиб кетибдилар. Эртаси куни икки ўртада яна уруш бўлди. Бурҳон ўғлон кўроклик қилиб жанг майдонини ташлаб қочди. Оқибатда ислом лашкарига мағлубият етди. Мусулмонларнинг кўпчилиги сиёхпўшларнинг тиғи, ўқи ва метини зарбидан шаҳид бўлдилар. Шаҳидлар орасида катта-кичик амирлардан Шайх Хусайн сувчи, Давлатшоҳ жибачи ва Одиналар ҳам бор эдилар. Эртаси куни амирзода Рустам ва амир Муҳаммад Озод тирик қолганларни сафлаб яна жангга киришдилар. Бу сафар зафар насими ислом лашкарининг туғига қараб эсди. Кўп ҳам ўтмай, Бурҳон ўғлоннинг ўзи пайдо бўлди. Шу атрофда писиб ётган экан, Муҳаммад Озоднинг одамлари топиб келишди.

— Ҳорманг, ўғлон, — деди унга ҳазрат соҳибқирон.

Бурҳон ўғлон ун чиқармай ерга қараб турарди. Нима ҳам дерди?

— Бу дейман кизиқ бўлибди-ку?! — Амир Темур уни итоб қилишда давом этди, — соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззам замонидин бери киёт бирлан ўзбек орасида бунақаси бўлмағон эрди-ку!

Бурҳон ўғлон яна сукутда. Ўзини-ўзи еб, зўрба-зўр оёқда турибди. Бунақа шармандалиқдан кўра, ер ёрилиб ютиб юборса дуруст бўлар эди. Яна Темурбекнинг атрофида турган амирларнинг итоб устида бўлиб турганлари яхши бўлмади. Айниқса, анави Оллоҳдод билан Суюнч Темур. Улар уни азалдан кўролмасдилар, энди эса унинг аҳволидан ич-ичидан суюниб турибдилар.

Ҳазрат соҳибқирон охири бироз юмшади.

— Майли, хафа бўлмангиз, бек, шунақаси ҳам бўлиб туради, гуноҳингиздин ўтдик, — деди пировардида.

Бурҳон ўғлон афв этилди-ю, лекин бошқаларнинг иши девони ярғуга оширилди. Тартиб ўзи шунақа.

Катварга юриш зое кетмади. Сиёхпўшларнинг бир қисми парвардигори олам ва унинг муқаддас китобига имон келтирдилар. Исломни қабул қилганлар омон

қолдирилди, бундан бўйин товлаб, қочиб кетганларнинг уй-жойлари ёндирилди, қалъалари бузиб ташланди.

Андаробга қайтиб борилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон амирзода Шохрухга Хуросонга қайтишига ижозат берди. Кузатаётиб ҳазрат соҳибкирон ўшал салтанат чироғининг кулоқларига ваъзу насиҳат жавохирларидан сирға такдилар, ҳар бир ишда хушёр ва сергак бўлишликни, ўйлаб ва тадбир билан иш тутишни, кечаю кундуз эл-юртнинг эмну омонлиги хусусида қайғуришни буюрдилар. Шундан кейин ҳумоюн мавкаб у ердан кўчиб, Қобул сари юзланди. Панжширдан ўтиб, Қобулдан тахминан беш фарсах масофада жойлашган Боромак марғузорида келиб тушдилар.

Ҳазрат соҳибкирон бир неча муҳлат шу Боромак марғузорида туриб қолди. Шу ерда Дашти кипчок, Мўғулистон ва бошқа мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилди ва бир фурсатга олиб қолиб, яккама-якка суҳбат курди, уларнинг шарафига шоҳона зиёфатлар берди. Мухими, улардан ўзини қизиқтирган кўп нарсаларни билиб олди. Темур Қутлуғхоннинг элчиси билан бўлган суҳбатда ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишни обдон суриштирди. Тўғри, у Олтин Ўрда тахтини қайтариб олиш учун бирмунча вақт кураш олиб борди. Лекин ниятига етолмади. Темур Қутлуғ уни 1399 йилда Ворскле дарёси бўйида тор-мор келтирди. Амир Темур буни эшитган эди, лекин шундай бўлса ҳам, воқеани элчининг оғзидан эшитган бошқа. Нима бўлганда ҳам у ўша воқеа тепасида бўлмаса-да, ҳар ҳолда хоннинг яқин одами, олтин ўрдалик. Воқеанинг тафсилотини билади. Элчи ҳам ундан ҳеч нарсани яширмади. Борини айтиб берди. Тўхтамиш ҳақиқатан ҳам Литва кенази Витовтдан моддий ёрдам олган ва шунга кўшимча теварак-атрофдан аскар ёллаб яна Олтин Ўрда тахтини эгаллашга ҳаракат қилган. Бироқ Темур Қутлуғдан мағлубиятга учраб яна гум бўлган. Қаерга? Қимнинг қаноти остига? Буни ҳеч ким билмасди. Ривоятларга қараганда, уни Сибир хони Шодибек ўлдирган эмиш.

— Оббо тулки-ей, яна қочиб қутулиб қолди, денг? — Амир Темур элчининг кўзларига маънодор қараб қўйди. — Хон уни қидиртирмадимۇ?

— Йўк, аълоҳазратлари!

Ҳазрат соҳибкирон бу сафар элчининг юзига қаттиқрок қаради. У тўғри гапираётган экан, бунга ишонч ҳосил қилди. Шундан кейин Идику ўзбекни суриштирди.

— Идикубийнинг ахволи қандай? Хон бирлан дўстлашиб кетдим, ёки хали ҳам муомалалари мурсою мадорада кечяптиму?

— Идикубийнинг олий ўрдуга келмағониға анча бўлиб кетди, аълоҳазрат.

— У ҳозир қаерда?

— Манғитда, аълоҳазрат. Манғитлар орасида.

— Ҳмм... — ҳазрат соҳибқирон шунчаки таажжуб билдирган бўлди.

Элчидан бу ҳақда бирон бошқа нарса сўрамади. Ҳаммаси равшан. Демак, Идикубийнинг хон билан оралари бузилган. Бир умр давлат жиловини қўлда тутиб ўрганган одамга қийин, албатта. Қутлуғ Темурхон бошда унинг ихтиёри билан иш тутган, сўзидан чикмаган. Энди мамлакатдорликни ўз қўлига олиб кучайиб олгач, соҳиб ихтиёрни давлат ишларидин бир қадар суриб қўйган бўлса керак. Амир Темур уни яхши билади — бир пайтлар Қўйричок ўғлон ва бошқа Жўчи нажод шахзодалар билан хизматида бўлган, абжир, лекин мансабпараст йигит. Бўш келадиганлардан эмас. Олтин Ўрдада ҳокимиятни қўлга киритмай қўймайди, у.

Ҳазрат соҳибқирон Идикубийнинг элчисини алоҳида чақириб ўлтирмади. Ҳамма катори мулозамат кўрсатди-қўйди. Ҳижрий 800 йил зулҳижжа ойининг 9-куни (милодий 1398 йил 23 августда) бўлиб ўтган катта қабул маросимида уни Темур Қутлуғ ва Хизрхўжахоннинг элчилари билан ёнма-ён ўтқизди ва ҳаммаларига баробар подшоҳона илтифот кўргизди.

Орадан бир-икки кун ўтиб, Амир Темур Қутлуғ Темурхон, Идикубий ва Хизрхўжахоннинг элчиларига қайтишларига ижозат берди. Ушанда Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбекни уларга қўшди. Ҳазрат соҳибқирон улуғ Ҳиндистоннинг ажойиботу гаройиботини томоша қилдиришни ваъда қилган эди, уларга. Лекин Ҳиндистоннинг иссиқ ҳавоси хогин-халаж ва болаларнинг муборак мижозига ёмон таъсир қилиши мумкинлигини ўйлаб, вақтинча айрилиққа рози бўлди.

Элчилар ҳам, Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбек ҳам жўнаб кетишди. Лекин юришни давом эттириш ҳақида Олий ўрдуда хали бирон гап-сўз йўқ эди. Ўзи нима бўлаётганини эса Амир Темур ва унинг атрофидаги бир-икки яқин одамидан бошқа ҳеч ким билмасди. Бунинг устига, Амир Темур қурилиш ишларини бошлаб юборди. Орадан икки-уч кун ўтмаёқ ҳазрат соҳибқирон амир Шоҳмалик ва ўз яқинларини чақирти-

риб, шу марғузорда Ғурбон сойидан нахр қаздириб, теваарак-атрофдаги кишлокларни обод қилиш ниятида эканлигини айтди. Ўша ҳафта охирида мутасадди амирлар ишга тушиб кетгач, (узунлиги беш фарсахдан иборат бўлган бу нахр қисқа фурсатда битказилди ва ҳазрат соҳибқирон унга Моҳигир деб от қўйди) одамлар орасида «балким уруш шу ерда тўхтатилса керак», деган фикр туғилди. Унда нур устига аъло нур бўлур эрди, лашкар учун ҳам, халқ учун ҳам. Лекин бундай бўлмади. Уруш аллақачон авж олиб, амирзода Пирмуҳаммаднинг қўшинлари Синд дарёсининг нариги тарафида жанг қилаётган эди. Баъзи қўшинлар эса Мултон бўсағаларига етиб қолган эди. Уни энди тўхтатиш қийин.

Бунинг устига, ислом оламининг тазйиқи ҳам кучайди. Ўша кунлари Маккайн мукаррама ва Мадинайн мунавваранинг кўзга кўринган саййидларидан — саййид Муҳаммад Мадоиний келиб қолиб: «Менинг ҳукуматим ва икки муқаддас шаҳарнинг жорубкашлари сизни пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг саккизинчи юз йилликдаги вакили деб биладурлар, сизнинг тез муддатда Ҳиндистон мамлакатаида ҳам ислом асосларини мустаҳкамлайдурлар, деб ишонадурлар ва шуни сиздин кутадурлар», деди. Қашмир подшоси Искандаршоҳнинг элчиси ҳам Маллуҳон ва кофирлар зулмидан арз-дод қила кетди: «Қашмир ва Ҳиндистон мусулмонларини ҳумоюн қанотларингиз остига олиб, кофирларнинг таъди ва зулмидин ҳимоя қилишингизни зорланиб сўрайдурлар...»

Айни шу пайт амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг чопари етиб келиб, жанглар оғир кечаётганини хабар қилди. Амир Темур шошилинич равишда амирларни кенгашга тўплаб, бўлаётган воқеалар хусусида ўртага маслаҳат солди. Кенгаш узоққа чўзилмади, тинчгина ўтди. Ортиқча мунозаралар, тортишувлар бўлмади. Ҳамма бир оғиздан Ҳиндистон мухорабасини давом эттиришга қарор берди. Афғонларнинг Ирёб ва Шоновозон қалъаларида турган амирларга ҳам чопар юборилди.

Юриш хижрий 801 йил муҳаррам ойининг 12-си, сешанба куни (милодий 1398 йил 24 сентябрда) бошланди. Лашкар Синд дарёсидан ўтиб Жору чўлига келиб тушди. Чўл эски китобларда Чўли Жалолий номи билан аталар экан. Сабаби Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхондан қочганда шу чўлдан паноҳ топган экан. Лекин бу ерларда обу ободонликдан дарак йўқ эди. Демак, қийинчиликлар бўлади. У ҳали олдинда. Зафар асар лашкар қисқа дам олгандан кейин яна йўлга чикди ва

муҳаррам ойининг 14-куни (1398 йил 26 сентябрда) Жамна бўйига келиб кўнди. Шу ерда Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мултон бўсағасида турганда беҳисоб пешкаш ва ҳадялар билан ҳузурига тизза уриб келган жазира ҳокими Шаҳобиддин Фирузшоҳ кочиб кетгани маълум бўлди. Шаҳобиддин мусулмон бўлатуриб кофирнинг ишини тутди. Бошида ўзи итоат ва бўйсунуш камарини белга боғлаб келиб... Ҳазрат соҳибкирон бундайларни ёқтирмас эди. Шу боис «нима бўлса-да, уни тириклайин тутиб келинглар», деб орқасидан амир Шайх Нуриддинни юборди. Шайх Нуриддин уни катта бир дарё соҳилидан топди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ уч тарафига зовур қаздириб ва теварак-атрофини арава-ю четанлар билан ўратиб, шу ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтирган экан. Амир Шайх Нуриддин уни дабдурустдан босмади, ҳазрат соҳибкироннинг таъкидига амал қилиб, у билан музокара очди. Тарафлар ўртасида бир-икки кун борди-келди бўлди, лекин бунинг фойдаси бўлмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ гапга кирадиганлардан эмас экан. Шундан кейин икки ўртада каттик жанг бошланди. Бир куни тунда Шаҳобиддин зафар асар лашкар устига шабихун уриб, анча кишининг оби ҳаётини қаҳр оташида ёндирди. Амир Шайх Нуриддин ҳам бўш келмади. Чўли жалолийликларнинг кўпини нариги дунёга жўнатди. Шабихун урилган куни у мижджа қоқмай тонг отдирди. Алам қилди-да, унга. «Бош омон бўлса кўрурмиз, эртага холинг не кечар экан!», деди у ўз-ўзига. Сахарда Шайх Нуриддин лашкарни ҳужумга бошлади. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳнинг лашкаргоҳида ярадорлару кексалардан бошқа одам топмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ барвақт хозирлаб қўйилган икки юз кемага бор-йўғини ортиб қочиб қолибди. Кўрганлар унинг ҳинд вилоятларидан Уча тарафига қараб кетганини айтдилар. Шайх Нуриддин, амирзода Пирмуҳаммад ва амир Сулаймоншоҳ унинг кетидан дарё ёқалаб қувиб бордилар, амир Сулаймоншоҳ эса бошқа тарафдан унинг олдилан тўсиб чиқди. Тунда бўлган жангда кўп одам ҳалок бўлди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ болалари ва хотин-халажини сувга фарқ этиб, ўзи қочишга улгурди. Бироқ бу сафар қутулиб кетолмади. Шайх Нуриддиннинг одамлари уни шу яқин орада чангалзор ичида тутиб олдилар. Уни қўлларини боғлаб амир Шайх Нуриддиннинг чодирига олиб келганда кун бирвақт бўлиб қолган эди. Амир намози хуфтондан кейин лашкарнавис мулла Аҳмадхон маҳдум билан ёнбошлашиб шахмат суришаётган эди. Улар ўйинга шу қадар берилиб кетган

эдиларки, ҳатто қоровулбеги икки-уч марта йўталганида ҳам парво қилмадилар. Хуллас, асир билан қоровулбеги то ўйин бирёқлик бўлгунча теракдай серрайиб остонада турдилар.

— Ҳа, шоввоз, қўлга тушибсан-ку! — деди амир Шайх Нуриддин бир вақт ўйиндан бош кўтариб.

Қоровулбеги эгилиб амирга салом берди. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳ хўмрайганича индамай тураверди.

— Унга ўргатиб қўйинг, ўзидин улукқа салом беришни билмас экан,— деди Шайх Нуриддин қоровулбегига.

Қоровулбеги ғоз юриш қилиб бориб, унинг теварагидан икки марта айланиб ўтди, сўнг зарб билан унинг қорнига мушт туширди. Зарбнинг каттиклигидан асир энқайиб қолди. Сўнг қоровулбеги унинг юмшоқ жойига зарб билан тепди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ тентираб бориб йиқилиб тушди. Қоровулбеги уни ўрндан турғизиб қўйди.

— Хўш, нега индамайсен? Амирзодага не сабабдин хиёнат қилдинг?

Шаҳобиддин барибир индамади.

— Майли, индамаса-индамас. Эрталаб Олий ўрдуга жўнатамиз. У ерда бу махлукни тилга киритишади.

Қоровулбеги бандини чодирдан олиб чиқиб кетди...

Ҳазрат соҳибқирон ҳам лашкарнинг асосий қисми билан ана шу Шайх Нуриддин билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг изидан дарё ёқалаб ҳаракат қилди ва беш-олти кунлик йўлдан кейин ҳижрий 801 йил муҳаррам ойининг 24-сида (милодий 1398 йил 7 октябри) катта ва мустаҳкам бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Чанов дарёсининг Жамнага қуйилиш жойида ўринлашган бу қалъани маҳаллий аҳоли Иттифок деб аташаркан.

Қўшинлар деярлик қаршиликка учрамай, 1398 йил октябр ойи ичида Тиламчи, Шаҳнавоз, Жонжон, Ожудан каби муҳим қалъаларни ишғол этдилар. Олий ўрду Холисгири қалъасига келиб тушганда (801 йил сафар ойининг 24-куни (1398 йил 7 ноябри), илгари Тиламчи, Шаҳнавоз, Жонжон ва бошқа қалъалардан қочган муфсидлар шу атрофда жойлашган Битнир қалъасига бориб яширинибдилар, деган хабар олинди. Сўраб-суриштириб, Битнир қалъаси шу атрофда, Холисгирининг бор-йўғи эллик қорум масофада эканлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибқирон яхшилик билан таслим бўлиш ва Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуд Шихоба сингари тесқаричиларни тутиб беришни талаб қилиб қалъага элчи

юборди. Лекин вилоят ҳокими рожа Дулчин элчини ҳақоратомуз гаплар билан қайтариб юборди. Демак, уруш бўлади, қон тўкилади...

Эртаси куни (1398 йил 8 ноябрда) ҳазрат соҳибқирон ўзи билан икки минг сара суворийни олиб Битнир устига отланди. Қалъанинг хандақи биринчи хужумдаёқ ишғол этилди. Қамал ҳам узоққа чўзилмади. Қўшинлар бир газ ҳам лаҳм қазиб ўлтирмасдан рожа Дулчиннинг одамлари девор устига чиқиб ҳокимининг тавба-тазарруъ ва таслим бўлганлиги ҳақидаги қарорини зафар асар лашкарга жар солдилар. Кўп ўтмай, шаҳарнинг бообрў зотлари рожанинг совға-салом, бандалик ва хизматкорлик ҳақидаги мактубини олий ўрдуга олиб келиб топширдилар. Элчиларга бош бўлиб келган қалъа кутволи ва рожанинг ўгли ҳазрат соҳибқироннинг илтифот ва муносиб тухфаларига сазовор бўлдилар. Тухфалар орасида олтин дасталик қиличлар ҳам бор эди. Эртаси, жумаъ куни (1398 йил 9 ноябр куни) Ҳумоюн ўрдуга рожанинг ўзи ҳам келди. У ҳазрат соҳибқиронга ов қушлари, олтин эгар-жабдук урилган уч тўқиз зотдор от совға қилди. Рожа ва унинг ҳамроҳларига (Шайх Саъдиддин Ажузоний ва б. қ.) ҳам ҳазрат соҳибқироннинг шоҳона ҳадялари топширилди. Хандақ ва хокрез ёқасида бўлган тўқнашувларда ҳалок бўлганлардан бўлак қалъа аҳлидан биронтасининг бурни қонамади, ўша куни.

Битнир қалъасида содир бўлган яраш-яраш теваарак-атрофга яшин тезлигида тарқалди. «Ҳеч қандай қон тўкилмабдур», «туркистонликлар бирлаң ҳиндистонликлар ярашиб оға-инидай бўлиб кетишибдурлар», деган гаплар ҳамманинг оғзида юрарди. Қаерда учта-тўртта одам тўплангудай бўлса, фақат шу гап. Лекин, барибир, фалокат юз берди. Рожа Дулчин ҳумоюн ўрдуда эканлигида, унинг иниси Қамолиддин ҳалиги тескаричилар — Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуднинг гапига учиб, қалъа дарвозаларини ёпиб олди ва ҳазрат соҳибқиронга қарши исён кўтарди. Беҳисоб ваъз-насихатлар ва ҳатто рожанинг уринишлари ҳам беҳуда кетди. Исёнчилар кўзларини кўр, қулоқларини қар қилиб олишди. Шундан кейин қамал жанглари бошланиб кетди, манжаник, раъд андоз ва нафт андозларнинг ҳайкириғи осмону фалакни тутди. Битнир тамом ёниб кунпая-кун бўлди, ўша куни. Қамолиддин ва фитначи руҳонийлар қарийб ўн минг кишининг умрига зомин бўлишди.

Хулласи калом, ҳижрий 801 йил сафар ва раби ул-аввал (1398 й. октябр-ноябри) ойи ичида зафар асар лашкар

Фатҳобод, Сомон, Мунк, Қитил каби кўп жойларни ишғол этиб, раби ул-аввалнинг 24-куни (1398 йил 4 декабрда) Деҳли бўсағасидаги Панипат манзилгоҳига келиб тушди. Унинг халки соҳибкирон кўшинининг қораси кўриниши ҳамона теварак-атрофга тиркираб кетди.

Кечкурун амирлар ҳазрат соҳибкироннинг чодирига тўпланишди. «Асосий ва ҳал қилувчи жанглар шу ерда бўлади. Урушнинг тақдири ҳам айнаи шу ерда ҳал этилади»,— деди Амир Темир амирларининг ҳол-аҳволини суриштириб олгандан кейин.

— Барибир, зафар биз тарафда, аълоҳазрат,— деди Шайх Нуриддин мағрурона кайфиятда.

Амир Жаҳоншоҳ ундан ҳам ўтказди:

— Урушнинг тақдири аллақачон ҳал бўлган!

Шайх Муҳаммад Икки Темур кўшиб кўйди:

— Ҳиндлар зарбамизга бошқа дош бера олмайдулар.

Бошқалар ҳам шунга ўхшаш гапларни айтишди.

Ҳазрат соҳибкирон улуғ амирларнинг сўзларини бўлмади, аксинча, зўр диққат-эътибор билан тинглади. Лекин кўп юрту, қаттиқ жангу жадалларни кўрган амирларнинг масалага бу қадар енгил қарашларига ҳайрон бўлди. Наҳотки, Ҳиндистон улкан ва имкони-ятларга бой мамлакат, халки эса жасур ва мард халқ эканлигини билишмаса? Балким енгил-елпи галабалар бошларини айлантириб, кўзларини кўрмас қилиб қўйган-дир? Темурбек амирларининг дабдабали гапларини тинглаб ўлтирганда мана шу фикр кўнглидан кечди. Ҳамма гапириб бўлгандан кейин ҳақиқий вазиятни ётиғида тушунтирди.

— Йўқ, жаноблар, ҳаммаси ҳам сиз ўйлагандай эрмас. Биринчидан, алар ўз юртида, бизлар эрсак, келгиндимиз. Бизга маълум бўлишича, Деҳли қалъасининг заҳиралари ҳам катта. Фақат буғдойнинг ўзидин ўн минг манн жамлангон эрмиш. Қурол-яроғ ва кийим-кечак заҳирасини шунга қиёс қилса бўладур. Демак, камал узокқа чўзилиши мумкин. Бу иккиламчидан. Учламчидан, хиндлар ҳам мард, урушқоқ халқ. Ва яна хабаргирларнинг ахборотиға қарағонда, аларнинг урушқоқ, жанговор филлари ҳам бор эрмиш. Ундин ташқари, Маллухон мохир саркарда, айниқса кутмаган жойдин зарба беришда устаси фаранг одам.

Сўнг, ҳазрат соҳибкирон бироз жим ўлтирди. Бундай пайтларда одат бўйича ҳеч ким чурқ этолмайди, чунки у ўйлайди, фикрлайди шунақа пайтларда.

— Буларнинг ҳаммасини чуқур ўйлаб кўрайлик, ҳисоб-китоб қилайлик, жаноблар. Агар янглишмаётган бўлсам, ёғий бизни шу Панипатда бир имтиҳон қилиб кўрмоқчи. Кейин шунга қараб иш тутадур. Нима бўлганда ҳам у асосий куч ва маҳоратини бир-икки кундин сўнг ишга солади. Келинлар, ҳар биримиз ўз мурчилимизга қайтғач, яна бир бор ўйлаб кўрайлик.

Шу билан кенгаш тарқалди. Эртаси куни кўшинлар ясолга тизилиб кўриқдан ўтказилди, қурол-аслаҳа ҳам синчковлик билан текшириб кўрилди. Ҳа 6 декабр кунги кенгашда Деҳли йўлидаги бир неча мустаҳкам калъалар ва яйловларни қўлга олишга қарор қилинди.

— Шундай қилайликки,— деди пировардида ҳазрат соҳибқирон,— душман теварак-атрофдин тамоm ажралиб қолсун, Деҳлида кучлари ва захираси бирлан узокка боролмайдурлар.

Зафар асар лашкар бу вазифани раби ул-аввалнинг 26- сидан (1398 йил 6 декабрдан) то раби ул-охир ойининг бошигача (1398 йил 11 декабргача) тўла-тўқис адоқлади. Қарйайи пилладан то Луни ва Деҳлидан ҳаммаси бўлиб икки фарсах масофада жойлашган Фирузшоҳнинг Жаҳоннумойи аталмиш қасригача бўлган ерлар батамом ишғол этилди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда бўлажак жанг майдонини ҳам диққат билан кўздан кечирди. Уни бир неча бор айланиб чикди.

Шу пайт узокдан душманнинг қораси кўринди. Маллуҳон ҳам узок Туронзаминдан келган машҳур саркардани бир синаб кўрмоқчи бўлди, чамаси. Аскарни тўрт минг суворий, беш минг пиёда ва йигирма етти жанговар филдан иборат эди унинг. Шу пайт Жовун дарёси бўйида зафар асар лашкардан фақат уч юз атрофида аскар Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашшир бошчилигида турган эди. Бошқа қисмлар сал нарироқда эди. Маллуҳоннинг аскарни Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашширнинг аскарни устига ўқ ёмғири ёғдириб, суриб келабошлади.

— Ҳа, қўлга тушдинг, энди, тулки,— деди соҳибқирон аҳволни кўриб.

Ва шу заҳотиёқ амир Шохмаликни тумани билан ўнгдан, Шайх Нуриддинни чапдан жўнатди. Улар, одатдагидек, хужум қилиб келаётган лашкарни қанотлари тарафдан айланиб ўтиб, чекиниш йўлларини тўсиб қўйиши керак эди. Қисқа, лекин шиддатли жанг бўлди. Оқибат ул-амр ҳиндлар мағлубиятга учрадилар. Маллуҳон жонини

омон сақлаб қолди. Қолган-қутган аскарини олиб, Дехли калъасига чекинди.

Зафар асар лашкар 11 декабр куни Ҳиндистон пойтахти Дехли остонасида саф тортди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳар қандай катта тадбир олдидан Қуръони каримдан фол очадиган одати бор эди. Енида мунажжимлари бўлатуриб, уларга кўп ҳам ишона-вермас эди. Ўша Панипат жангидан аввал ҳам кечқурун, ҳамма чодир ва олачуқларига тарқалганидан кейин, Қуръони мажидни олиб фол очишга тутинди. Кўзларини юриб Мукаддас китобнинг бир варағини очиб кўлини варақнинг ўртасига кўйди, сўнг кўзларини очиб қараган эди, нигоҳи «Юнус» сурасидаги мана бу оятга тушди: «Дарҳақиқат, бу ҳаёт — мисоли худди бир сувга ўхшайдики, Биз уни осмондин ёғдирдик. Бас, одамизот ва ҳайвонот истеъмол қиладиган нарсалардин иборат бўлган наботот, у (сув) бирлан аралашиб кетиб, ер чирой очиб, ясан-тусан қилганида ва ер аҳли унинг устидан кучли-қудратлимиз деб ўйлаб турганда, ерга кечаси ёки кундузи бизнинг фармонимиз келиб, биз уни худди куни-кеча обод бўлмагандек, вайронага айлантириб қўюрмиз». Сўнг, бироз ўйлаб кўриб хулоса чикарди: «Ҳаёт — дарҳақиқат, дарёга ўхшайдур, онинг баракотидин одамлар ва чорполарга озуқа бўлувчи ўтлар кўкарадур. Локин одамлар ўйлайдурларким, ғалла ва анвойи меваларни алар яратғон. Ваҳоланки, бу Аллоҳнинг амри бирлан кўз юмиб очғунча йўқ бўлиб кетгай». Ҳазрат соҳибқирон кўзларини юмиб яна бир неча варақ очган эди, «Наҳл» сурасидан мана бу оят чиқди: «Аллоҳ ҳеч нарсага кучи етмайдиган кул бирлан тўғри йўлда бўлган озод кишини баробар қилиб яратмағон». Бунинг маъносини билиш қийин эмасди. Амир Темур буни дарҳол ечди: «Тангри таоло бировни кул қилиб, бошқа бировни озод қилиб яратғон. Кул бирлан озод асло баробар эмасдур».

«Ҳар инкала оят ҳам катта қўшинга орқа қилиб ҳукуматни қўлга киритиб олғон Маллуҳоннинг ҳола-аҳволига тўғри келур эркан» деди соҳибқирон ичида. У тожу тахт вориси, мўмин мусулмонлар ҳомийси Султон Маҳмудхонни ҳукуматдан четлатиб қўйиб, мамлакатда куфрга йўл очди, зулму бедодликни ўзига шиор қилиб олиб, мамлакатни фалокат ёқасига олиб келиб қўйди...

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 5-куни (1398 йил 15 декабри) зафар асар лашкар Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, унинг нариги соҳилида лашкаргоҳ қурди. Ҳар эҳтимолга қарши ҳазрат соҳибқирон теваракатрофни ўзи кўздан кечириб чиқди. Пуштайи Бахалий

аталмиш тепаликни ва унга туташ хандакни ҳам айланиб кўрди. Жангни шу тепаликдан туриб бошқарса бўлар экан. Атрофида хандақ ҳам бор. Сув тўлатилса, бас. «Еғий ўтолмайду», деди у ичида.

Икки кун ўтиб, ўша раби ул-охирнинг 7- куни (1398 йил 17 декабрда) саҳардан бошлаб ёвлашувчи томонлар ясол тузишга киришдилар. Ҳазрат соҳибқирон уни, Тўхтамишхон билан 1391 ва 1395 йиллари бўлган катта уруш сабоқларини ҳисобга олган ҳолда, зўр диққат-эътибор ила тузди. Лашкарнинг ўнг қанотига амирзода Пирмуҳаммад билан Сулаймоншоҳ баҳодирни қўйди, сўл қанот амирзода Султон Ҳусайн баҳодир, амирзода Халил Султон ва Жаҳоншоҳ баҳодирларнинг туманлари билан мустаҳкамланди. Лашкарнинг фул (марказ) қисмига амирзода Рустам баҳодир, амир Шайх Нуриддин, амир Шохмалик ва амир Оллоҳдод қўйилди. Ҳазрат соҳибқирон эса ўзининг сонсиз аталмиш махсус бўлинмаси билан катта кўшиннинг марказида турди. Бу қисм аслида сотиб олинган ва ҳарб ишларига пухта ўргатилган куллардан иборат бўлиб, ўлимни писанд қилмайдиган, ҳазрат соҳибқиронга жон-дилдан содиқ одамлар эди. Сонсизлар унинг ўрдасини кўриқлар, уруш вақтида эса унинг атрофида метин бўлиб турардилар.

Султон Маҳмудхоннинг бу ердаги аскарлари ўн минг отлиғ, ўкни бехато отувчи ва найза урувчи йигирма минг пиёда аскар ҳамда урушга ўргатилган бир юз йигирмата жанговар филдан иборат эди. Ҳар бир филнинг устига учта-тўрттадан ўқчилар миниб олишганди. Хулласи калом, икки ўртада уруш бошланиб кетди. Аввал қоровул қисмлар, уларнинг кетидан бошқа кўшинлар ҳам жангга ташландилар. Лекин душмanning филлари иш бериб, зафар асар лашкарнинг марказ қисмини оғир аҳволга солиб қўйди. Хиёл ўтмай, ўнг тарафда ҳам вазият бирқадар оғирлашди. Илгари бунақасини кўрмаган аскарларни кўрқув ва ваҳима босди. Отлар бўкириб келаётган филлардан кўрқиб орқасига тисарилиб кетдилар. Баъзи жойларда чекиниш содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ёрдам учун Али Султон товачининг туманини ўнг қанотга юборди, марказ яқинида заҳирада турган Ёисиддин тархон ҳам тумани билан ўша тарафга жўнатилди. Бу билан бирқадар чекинишнинг олди олинди, бироқ ғалабадан умид йўқ эди. Шу пайт Халил Султон елиб-пишиб Пуштайи Бахалийда пайдо бўлди. Уни кўриб ҳазрат соҳибқиронни ваҳима босди. «Нима бало, сўл қанот синдимму? Халил Султон-ку қочиб қутулғонга ўхшайду»,

локин Султон Хусайнға не бўлди? Тирикму эркан, ўзи?» Шу ерда Амир Темур мархума қизи Ўғай бегимни эслади. Султон Хусайн мархумадан қолган яккаю-ёлғиз ёдгорлик эди. Ҳазрат соҳибқирон уни доимо ёнида асраб-авайлаб олиб юрарди. Норғул ва жасур бўлиб ўсаётган жиянидан умиди катта эди. Шунинг учун ҳам ундан ташвишланди.

— Хўш, амирзода, не воқеа юз берди? — Амир Темур шунча ҳаракат қилса ҳам ички ҳаяжонини ундан яширолмади. Лекин амирзода индамади, факат ёнига бориб, бобосининг қулоғига нималарнидир шивирлади. Соҳибқироннинг юзлари ёришди, бироз хотиржам бўлди.

— Ақлу заковатингга балли, ўғлим, бошла! — ҳазрат соҳибқирон амирзода Ҳалил Султонни пешонасидан ўпди ва кетишига ижозат берди. Сўнг ёнида турган Шайх Али баҳодир билан Икки Темурга буюрди:

— Зудлик бирлан уғрукка борингиз ва бор чорполарни олиб келиб ишга солингиз. Туялар ва ҳўкиздин кўпрок бўлсун.

Амирлар ва мутасадди одамлар шошиб-пишиб уғрукка бориб бор чорпони олдинги сафга ҳайдаб келдилар ва устига хасу хашак, похол боғлаб, ёқиб юбордилар. Чорполар ўт азобидан бўкириб олдинга ташландилар. Ҳинд аскарлари, ҳатто филлари ҳам ёниб келаётган бундай маҳлукларни илгари кўрмаган эканлар, турган ўринларини ташлаб, қоча кетдилар. Ўт оғушида қолган туялар ва ҳўкизлар бўлса, душман сафларини ёриб кириб, улар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар. Шу пайт Пуштайи Бахалийда карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик ноғоралар жўшу хурушга келдилар. Қўшинлар бутун майдон бўйлаб ҳужумга ташландилар. Шу ерда қаттиқ тепалашини юз берди. У кечга қадар давом этди. Охиروقибат ғалаба ҳазрат соҳибқирон ва унинг зафар язақ лашкарига насиб бўлди. Султон Маҳмудхон ва Маллухон тирик қолган одами билан чекинишга юз тутдилар ва Деҳли қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига ўтиб яшириндилар.

Намози пешин пайтида қўшинлар бирин-кетин қалъа дарвозаларига етиб бордилар ва унга олов қалашга тутиндилар. Агар улар шу алфозда шаҳарга бостириб киргундай бўлсалар, нима бўлишини билиш унча ҳам қийин эмас эди. Шубҳасиз зўравонлик, таъди ва талон-тарожлар бошланарди. Ёвузликлар содир этиларди. Шу пайт Олий ўрду Лаби ҳовузи хос деган мавзеда турарди. Ҳазрат соҳибқирон шаҳар дарвозалари олдида содир бўлган ахволдан хабар топиши билан мингбошилар ва

туманбошиларга чопар юбориб, «зафар асар лашкар шаҳарга киритилмасун ва аҳолига зиён-заҳмат етказилмасун», деган буйруқ берди. Буйрукка асосан, қўшинлар шаҳар дарвозаларидан бир фарсах нарига олиб кетилди ва тумонот, хазоражот ва садажотлар белгиланган мурчилларида ўринлаштирилди. Султон Маҳмудхоннинг таслим бўлганлик ҳақидаги мактуби ҳамда вакилларини шу ерда кутдилар, лекин улар келишмади. Улардан ўша душанба куни (1398 йил 17 декабр) кечкурун ҳам, эртаси чоршанба куни эрталаб ҳам дарак бўлмади. Чошгоҳга борганда, Султон Маҳмудхон, Маллухон ва Тўғонхонлар сулҳ ва тинчликни раво кўрмай, ўша 17 дан 18 декабрга ўтар кечаси шаҳарнинг жанубий дарвозасидан чиқиб қочганлиги маълум бўлди. Қўшинларнинг бир қисми уларнинг таъқибига юборилди.

Хижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 8-сида (1398 йил 18 декабрда) чоршанба куни ҳумоюн ўрду Майдон дарвозаси қаршисида жойлашган Ийдгоҳ деган мавзегга келиб қўнди. Ўша куни кечга яқин Деҳлининг кўзга кўринган саййидлари, шайхлари ва уламолари Маллухоннинг вазири мавлоно Фазлуллоҳ Балхий бошчилигида Олий ўрдуга келдилар ва улуғ амирлар ва шахзодалар воситачилигида ҳазрат соҳибқироннинг этагини ўпиш саодатига етишдилар. Амир Темур Деҳли халқининг гуноҳидан ўтди ва афв умумий эълон қилди. Мазкур ойнинг 10-сидан, жумаъ куни (1398 йил 20 декабрда) кози аскар мавлоно Носириддин Умар шаҳарнинг Жомеъ масжидида ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқиди.

Бироқ орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас кўнгилсиз воқеалар юз берди. Ўша раби ул-охир ойининг 16-сида, пайшанба куни (1398 йил 26 декабрда) аскарлар тўда-тўда бўлиб шаҳар дарвозаларининг бири олдида йиғила бошладилар. «Улар дарҳол ўз мурчилларига қайтарилсун ва улуғ амирлар шаҳар халқини ўз химояси остига олсун!» — деган катъий фармон бўлди. Ўша куни хуружга келган аскарларни тўхтатиб қолишди, лекин ярим кечада (26 дан 27 га ўтар кечаси) улар энди илгаригига караганда икки баробар кўпайдилар, дарвоза олдида уни химоя қилиб турган қуролдошларини улоқтириб ташлаб, дарвозани бузиб шаҳарга бостириб кирдилар. Талон-тарож ва зўравонлик бошланди. Аёллар ва болаларнинг оҳу фарёди осмону фалакни тутди. Ҳазрат соҳибқирон амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин ва бошқа улуғ амирлар бундан беҳабар эдилар. Улар мавлоно Фазлуллоҳ Балхий Султон Маҳмудхоннинг шаҳар четигади чорбоғида уюштирган

катта зиёфат устида эдилар. Зиёфат олий даражада ташкил этилганди. Симин бадан раққосалар ва хушовоз хонандалар, донғи кетган қизқичи ва масхарабозлар ҳаммани, ҳатто бунақа базму сафоларга илтифот қилмайдиган ҳазрат соҳибқиронни ҳам ўзига ром этди. Мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг ўта сертакаллуф хизматкорлари ҳазрат соҳибқирон ва унинг амирлари атрофида гирдика-палак бўлиб хизмат қилишарди. Чарчоқ оқибатими, ё бўлмаса Дехли остонасида эришилган улкан ғалабанинг нашидасими, ҳазрат соҳибқирон бугун одатдагидан кўпроқ хотиржамликка берилди. Чорбоғдаги сокинлик, осойишталик ҳам уни бир кеча давлат ва лашкар ташвишларидан фориғ бўлиб, одамларга ўхшаб кайф-сафо қилишга майл этди... Шунинг учун ҳам шу кеча шаҳарда бошланган талон-тарож ва хунрезликлардан тамом беҳабар қолди у. Шаҳарни муҳофаза қилишга тайинланган амир Муҳаммад Озод бир неча бор чорбоққа чопар юборди, лекин мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг одамлари уларни боққа киритмадилар. Чунки соҳиби «бу ерга ҳеч ким киритилмасун ва чорбоғ устидин ҳатто пашша ҳам учиб ўтмасун» деб буюрган эди. Бунинг билан мақсад билан қилдими ёки ҳазрат соҳибқирон билан улғу амирларнинг роҳату фароғатини ўйлабми — бу бизга қоронғу. Лекин таажжубки, мавлоно Фазлуллоҳ меҳмонларни иккинчи куни ҳам кечгача чорбоғда тутиб қолди. Шаҳарда эса талон-тарож ва хунрезлик давом этди. Чопарлардан иш чикмагач, чорбоққа амир Муҳаммад Озоднинг ўзи борди, чунки шаҳарда вазият жиддий тус олганди. Маҳаллий халқ кўлига кирган нарсани — панжшахами, белми, шунчаики калтакми, нима бўлса кўтариб кўчага чиқди. Бундай шароитда бунинг чоратадбирини тезроқ кўрмаса бўлмасди. Аммо дарвозабон ва кўриқчилар Муҳаммад Озодни боққа киритмадилар. «Подшойи олам айшу ишрат ва фароғат сурмоқдалар. «Мени ҳеч бир зот ҳар қандай зарур юмуши бўлгонда ҳам безовта қилмасун!», деб ўзлари буюрғонлар», деб туриб олдилар. Лекин Муҳаммад Озод бўш келмади. Чорбоғ дарвозаси олдида йўлини тўсган икки навкар яхшилик билан гапга кирмади, дўк-пўписани ҳам писанд қилмади. Ахийри, Муҳаммад Озод қилич яланғочлаб уларга ташланди. Вазирнинг навкарлари ҳам бўш келишмади. Қилич чопишиб кетишди. Тўс-тўполон бошланди. Муҳаммад Озод чапдаст ва қилич чопишда моҳир йиғит эди, ҳинд навкарларини қаср айвонигача қисиб борди. Шу ерда ҳиндларга яна учта-тўртта навкар келиб қўшилди.

Қиличларнинг чақир-чуқури ва одамларнинг ҳайқириклари тез орада ичкарига ҳам эшитилди.

— Нима гап, ўзи? — дея ҳазрат соҳибқирон ўрнидан сапчиб турди. Орқасидан амирлари ҳам кўзгалдилар. Амир Темур айвонга чиққанда қоп-қора қонга ботиб, бир неча еридан захмдор бўлса-да, бир тўда ҳиндлар билан арслондай олишаётган Муҳаммад Озодга кўзи тушди.

— Тўхта! Тўхта, дедим!

Олишаётганлар ҳазрат соҳибқироннинг кучли овозини эшитиб, турган ерида тўхтаб қолдилар, сўнг чуқур таъзим қилиб, орқага чекиндилар. Муҳаммад Озод эса оёғида зўрға турарди. У кўп қон йўқотган, тенгсиз жангда қолдан тойган эди.

— Хўш, Муҳаммад Озод, не гап, ўзи?

Лекин у жавоб қайтаролмади, ҳазрат соҳибқиронга бироз термилиб турдю сўнг гурсиллаб ерга йиқилди. Амирлар унинг ёнига чопиб бориб, елкасидан йўлаб турғизмоқчи бўлдилар, лекин бўлмади. Амир Муҳаммад Озод ҳаётдан кўз юмган эди.

Ҳазрат соҳибқирон ва амирлар бирон нохуш ҳодиса юз берганини англаб, зудлик билан шаҳарга отландилар.

— Фалокат юз берди, чамаси, — деди ҳазрат соҳибқирон ёнида бораётган Шохмалик билан Шайх Нуриддинга.

Улар бир нима дейишолмадилар. Амир Темур Фиёсиддин тархон билан Жаҳоншоҳ баҳодирларни олдиндан шаҳарга жўнатди ва «бирон қор-қол бўлса чорасини кўринглар!», деб буюрди. Туманот, садажот ва ҳазора-жотларнинг аҳволини тафтиш қилиб келиш учун мурчилларга чопарлар юборди. Ўзи эса амирзода Пирмуҳаммад, Халил Султон ва Султон Хусайнлар билан бир фурсат Ийдгоҳда туришди. Ҳар эҳтимолга қарши, теварак-атрофда турган қўшинлар жанговар ҳолатга келтирилди. Кўп ўтмай, амир Шохмаликнинг навқари келиб, шаҳарда ғозийлар билан ҳиндлар ўртасида катта уруш бўлаётганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибқирон сонсизларини тартиб ўрнатиш учун дарҳол шаҳарга жўнатди. Тиш-тирноғигача қуроқланган ўн минг кишилик бу қўшин шаҳарни бир кеча-кундуз деганда зўрға тартибга келтирди. Сонсизлар қуроқлини ташлашга қўнмаган ёғийни ҳам чопди, ўзиникини ҳам аямади.

Амир Темур бу хунхўрликдан ранжиди, албатта. Лекин илож қанча? Нима бўлганда ҳам исён — исёнда. Шу ерда бир нарсадан мамнун бўлди. Яхшиям, қозилар, саййидлар, уламо ва шайхлар, шунингдек, хунармандларни барвақт

Жомеъ масжидига тўплатиб қўйишган экан, акс ҳолда уларнинг ҳам заволига қоларди.

Дехлида тартиб ўрнатилгач, ҳазрат соҳибқирон юз берган ўша мудҳиш аҳволни каттиқ тафтиш қилдирди. Маълум бўлишича, шаҳарга тахминан ўн беш минг аскар бостириб кирган. Буларнинг кўпчилиги қораунаслар ва нукудорийлар эканлар. Уларнинг бошлиқлари ясоққа етказилди, аскарлари эса ўша куниёқ Мовароуннаҳр ва Туркистонга қайтариб юборилди.

Амир Темур Дехлида ҳаммаси бўлиб икки ҳафта турди. Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 22-сида, чоршанба куни ўтказилган кенгашда эса Самарқандга қайтиш ниятида эканлигини ҳаммага маълум қилди:

— Бўлди, энди. Етар! Биз улкан зафар қучдик. Ҳиндистондай катта бир мамлакатда дини исломни қайтадин барқарор этдик. Юртимизда ҳам қилатурғон юмушларимиз кўп. Қайтамиз, бўлди!

Амирлар унга астойдил разм солдилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳориган кўринарди уларнинг кўзига. Юзлари бирқадар сарғайиб, кўзлари киртайиб кетган. Уни қандайдир оғир дард чулғаб келаётганди. Буни Шохмалик ҳам, Шайх Нуриддин ҳам, Гиёсиддин тархон ҳам сезишди. «Балким у ҳақдур, қайтғонимиз маъқулдир», — дейишди улар бир-бирларига тикилиб. Лекин бахтга қарши, кўпчилик амирларнинг бошида бошқача хаёл. «Нима, шунча йўл босиб, машаққатлар чекиб ва ўлимга тик бокиб, урушни охирига етказмай қайтиб кетамизму? Шунча ўлжани ташлаб-а?» Ҳа, уларга ўлжа керак. Фақат мўмай ўлжа бўлса бас, уларга. Ўлжа деганда отасини ҳам танимай-дурлар...

Хумоюн ўрду ўша 801 йил раби ул-охир ойининг 22-куни (1399 йил 4 январда) Ийдгоҳ ёнидаги Хожа жаҳон ҳовузи атрофидан кўчиб, Фирузободга, ундан Дехлидан саккиз курух масофада жойлашган Вазирободга бориб кўнди. Шу ерда Лиховар рожаси Баҳодир Бихорнинг элчиси келди. Элчи соҳибқиронга хожасининг бой совға-саломию итоаткорлик ва хизматкорлик изҳори битилган номасини топширди. Эртаси куни — раби ул-охирнинг 23-куни (1399 йил 5 январда) хумоюн мавқаб Вазирободдан кўчди ва Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, Мирдават деган ерга келиб тушди. Шу ерда бир кун хордиқ чиқариб, эртаси, 6 январ куни Катаа деган мавзеъга келиб тўхтадилар. Эртасига у ердан Боғи навга, ундан Асарга бордилар. Шу ерда икки кун тўхтаб, буёғига қандай йўл тутиш хусусида кенгаш қурдилар. Ҳазрат

сохибкирон бу сафар ҳам Самарканд ва Мовароуннаҳрга қайтиш мақсадга мувофиқ эканлигини айтди. Лекин Рустам барлос, амир Оллоҳдод ва Жаҳоншоҳга ўхшаганлар «урушни охирига етказиш керак», деб туриб олишди. Кўп талашиб-тортишдилар, бўлмади. Охири сулҳ ва тинчликни восита қилиб иш тутиш, фақат бўйин товлаганлари тақдирдагина қурол ишлатишга келишиб олишди. «Беҳуда қон тўкилмасун!», деб қайта-қайта таъкидлади ҳазрат сохибкирон.

Шундай қилиб, Ҳиндистонда уруш давом этди.

Агар Рустам барлос, амир Оллоҳдод ва Жаҳоншоҳдек бообрў ва мўътабар амирлар оёқ тираб туриб олмаганларида балким иш бошқача бўлармиди? Амир Темурнинг кўнглидан айнан шу фикр кечди. Амирлардан бироз ранжиди ҳам. Айниқса, амир Оллоҳдоддан. У ҳеч тап тортмасдан «Аввал отга минма, мингандин кейин «фалон ерим оғрияпти» дема,— деди-я! Қандай беҳаёлик. Оғасига ўхшамаган экан. Ҳожи Сайфиддин, аксинча, босик, катта-кичикни фарқ қиладиган, сўзига эътибор берадиган одам. Иниси эса тескариси — бетга чопар одам бўлиб чикди. «Майли, шунча йўл босиб фалон ери чақа бўлмаган бўлса, яна от чопсин. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!»,— деди сохибкирон ичида. Таъзирини есин, деб урушнинг энг кизиби турган ерига юборади уни. Эртаси куни нонуштадан кейин Рустам барлос билан амир Оллоҳдодни чақиртириб, урушнинг жиловини уларга топширди. Кейин бироз ўйлаб кўриб, Шохмаликни уларга қўшди. Эс-хушлик, мулоҳазалик одам. Ҳар ҳолда уларни бирқадар жиловлаб туради. Ҳаддидан оширмайди.

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 26-куни (1399 йил 8 январда) Рустам барлос, амир Оллоҳдод, Шохмалик туманлари билан Асардан чикдилар ва Ҳиндистоннинг машҳур шаҳарларидан Мирт устига қараб юрдилар. Ўша Миртнинг метиндай мустаҳкам қалъаси бор экан, уни қамал қилишга тўғри келди. Қўшинлар ўз мурчилларидан туриб, қалъанинг буржлари ва дарвозаларига қараб ўра қавлашга тутиндилар. Амир Шохмаликнинг таклифига кўра, қалъага тинчлик ва сулҳ таклиф қилиб элчилар юборилди. «Балким инсофга келиб қолишар», деб ўйлашди. Лекин қалъа кутволи Илёс афғон сулҳга кўнмади ва ҳатто элчига дағаллик қилди: «Бир пайтлар ўша Туркистон тарафдин катта қўшин бирлан Тормоширин деганларинг жаҳонгирлик таврин тутиб бу ерларга келган эркан. Локин шармандайи шармисор бўлиб қайтиб кетгон эркан. Айтиб қўй, ўша оксоқ Темурла-

ринга. Агар бошка оёғидин ҳам ажралиб колишни истамаса, яхшилик бирлан юртига қайтсун. Акс холда...» Илёс афғон буёғини айтмади. «Унинг бошига ҳам Тормоширинни куни тушади», демокчи бўлди, албатта.

Икки кундан кейин 1399 йил 10 январ куни Мирт калъа-си теварагида оғир жанглр бошланиб кетди. Лекин Илёс афғон туркистонликларни даф қилолмади. Эртаси куни амир Оллохдоднинг йигитлари калъа деворига етиб, дарвозалардан бирини портлатишга муваффақ бўлишди. Кўпчилик шу дарвозадан калъага бостириб кирди. Шаҳар ичкарисидаги жанглр ўша куни кечгача давом этиб, охири зафар туғли лашкарнинг ғалабаси билан тугади. Илёс афғон асир олинди, Олий ўрдуга жўнатилди.

Раби ул-охирнинг сўнги куни (1399 йил 8 январи) Ганганинг юкори окимида жойлашган Фирузпур ва Туғлукпур калъалари забтига жўнатилган амир Жа-хоншоҳ, Сулаймоншоҳлар ҳам зафар кучдилар.

Шу тарика кўшинларнинг катта қисми теварақ-атрофга таркалиб кетгани сабабли Олий ўрду ҳам Дехлида қололмай, Ганга бўйига кўчиб келди. «Фалокат қаердан пайдо бўлишини ким билади?» Шаҳар ахлининг яқинда юз берган хунрезликдан кейин кўтарилган ғзаби хали босилганича йўқ. Кўшинларга яқинроқ турган маъкул. Ҳазрат соҳибкирон шундай қилди. Лекин, Ганга бўйига кўчиб келганларини эртаси куни кечга бориб ҳазрат соҳибкироннинг жарохатланган ўнг кўлида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. Табиблар кўриб хасмол чикаётганини аниқлашди. Шу етмай турган эди, ўзи! Бусиз ҳам уч-тўрт кундан бери уни ўқтин-ўқтин безгак тутиб турган эди.

Шу пайт хабаргирлар ҳиндларнинг кўшини қирқ саккиз кемага тушиб шу тарафга, Олий ўрду турган тарафга сузиб келишаётганлиги ҳақида хабар топиб келишди. Уларнинг дафъига ҳазрат соҳибкирон сонсизлар бўлинмасини юборди...

Кўп ўтмай, хумоюн ўрду Туғлукпурга кўчиб ўтди. Ўша ерда жумоди ул-аввалнинг учинчи куни (1399 йил 11 январи) амир Оллохдоднинг навқари Боязид қавчин Олий ўрдуга келди ва дарёнинг нариги тарафига беҳисоб хинд сипоҳийлари тўплангани ҳақида хикоя қилиб берди. Бошчилари Муборакхон деган кимса экан.

— Шу яқин орада кечув борму? — ҳазрат соҳибкирон Боязид қавчиндан сўради.

— Бор экан, олампаҳо! Биз буни ҳам аниқладик ва кечув бошига кўриқчилар кўйдик.

— Дуруст. Тезда қайтиб бориб кечув бошида турган кўриқчилар сонини кўпайтиринглар. Оллоҳдодга айтинг, нариги соҳилга кўчиб ўтишга ҳозирлик кўришсун.

— Хўп бўлади, аълоҳазрат! — дея чопар таъзим бажо келтириб, ҳазрат соҳибқироннинг хузуридан чиқди.

Эртаси куни саҳарда зафар асар қўшинлар Гангадан кечиб ўтдилар. Ўтганда ҳам сал қуйроқдан, ҳиндлар кутмаган ердан ўтдилар. Ва икки-уч курух йўл босиб, душман лашкаргоҳининг ёнгинасидан чиқдилар. Жанг оғир кечди. Муборакхоннинг ўн минг кишидан иборат сипоҳийлари зафар асар лашкарнинг йигитлари билан девдек олишдилар. Ўзлари ҳам анча талофат кўрдилар. Оллоҳдод билан амир Шохмаликнинг туманларидан кўп киши йўқлик водийсига равона бўлди.

Ҳиндлар билан яна бир тўқнашув Қуйла деган тоғли водийда юз берди. Ҳазрат соҳибқирон ҳиндларга қарши амир Шохмалик билан Али Султон товачини юборди. Лекин улар бу нотаниш ва чангалзор ерда оғир ахволга тушиб қолдилар. Улар бошда пистирмага дучор бўлиб, сўнгра қуршовга тушдилар. Агар Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Сулаймоншоҳ тумани билан ёрдамга келиб қолмаганларида, уларнинг аҳволи не кечишини худонинг ўзи биларди. Хуллас, улар ҳам ғалабага эришдилар. Ҳиндлар бошлиқлари Малик Шиха билан чангалзор ичида ғойиб бўлдилар. Шунга қарамай, эртаси куни сонсаноксиз ҳинд лашкари мана шу Қуйлага теваракатрофдан оқиб келабошлади. Ҳазрат соҳибқирон ҳам қўшинларнинг катта қисмини шу ерга йиғди. Жумоди ул-аввал ойининг 4- куни (1399 йил 12 январи) шу ерда катта уруш бўлди. Зафар асар лашкар душманга каттик зарба берди ва уни тор-мор келтирди. Чангалзорлар ичида бўлган бу оғир урушда қўшинларга амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ва улуг амирлардан Сулаймоншоҳ билан Шохмалик бошчилик қилдилар. Ҳиндларнинг тирик қолганлари гўр азобини тортиб тоққа қочиб қутулишди.

Шундай қилиб Қуйла водийси ҳам душмандан тозаланди. Шундан кейин қўшинлар, фармони олийга биноан, яна дарёнинг нариги тарафига кўчиб ўтиб, ўз мурчилларида қарор топдилар. Лекин бироз нафасни ростлаб ҳордик чиқаришга имкон бўлмади. Жумоди ул-аввалнинг 6- сйда (1399 йил 14 январи) Суволик тоғи ёнбағрида кўп сонли ҳинд сипоҳийлари тўпланиб, урушга шай бўлиб тургани ҳақида Олий ўрдуга хабар келди. Ҳазрат соҳибқирон ихтиёридаги бор лашкарни йиғиб йўлга чиқди. Халил Султон билан Шайх Нуриддинга одам юбориб, ўзи

Суволикдан беш курух нарирокда лашкаргоҳ курди. Халил Султон билан Шайх Нуриддин туманлари билан эртаси куни чошгоҳда етиб келишди. Лекин ҳазрат соҳибкироннинг саломатлиги борган сари заифлаша борди. Буни шундай караганда ҳам сезса бўларди. Тушлик пайтида Шайх Нуриддин ҳазрат соҳибкиронга астойдил разм солди. У ҳақиқатан ҳам хориган, юзлари бир қадар сўлиган эди. Лекин одатдагидек дардини сездирмасликка ҳаракат қиларди. Унинг одати шунақа ўзи. Дардга чидамли одам. «Дардни яширсанг, иситмаси ошкор қилиб кўяди», дейишади одамлар. Лекин у иситмасини ҳам яшира биларди. Шундай бўлса-да, амирлар унинг ичидан кечиб турганларини лайқаб, ваҳимага тушардилар. Лекин ундан буни сўраш ёки бирон таклиф айтишга ботинолмадилар. Ҳамма бирмунча вақт сукутга чўмди. Ўртадаги сукутни амирзода Халил бузди:

— Бобожон, сихат-саломатлигингиз яхшиму?

— Яхши, ўғлим, мана кўриб турибсан-ку! Отдаймен, — ҳазрат соҳибкирон набирасига қараб, мийғида кулиб кўйди.

Амирлар бир-бирига маънодор қараб кўйишди. Сўнг «нима қилдик», деган маънода Халил Султонга назар ташладилар. Амирзода бошини охиста икки-уч марта ликиллантиб кўйди. Бу «айтайлик, бор гапни айтайлик», дегани эди. Шундан кейин ёш жиҳатдан улуғ бўлган Шайх Нуриддин сўз бошлади:

— Аълоҳазрат, мана ўзингиз кўриб турибсиз, уруш оёқлаб қолди. Ёғийнинг эрса жиддий қаршилиқ кўрса-тишга мажоли қолмагон. Аларнинг дафъини энди ўзимиз ҳам эплайдурмиз. Энди муборак ҳаётингизни хавф-хатарга қўйишингизга мутлақо эҳтиёж йўқдур. Ногаҳон ўқдин...

Ҳазрат соҳибкирон унинг гапини бўлди: «Ғазот урушининг икки нафъи бордур, бири — ушбу дунёнинг шон-шухрати, иккинчиси — чин дунёнинг мукофоти. Сизлар эрса мени ҳар иккала дунёнинг илтифотидин маҳрум этмоқчисиз. Йўқ, жаноблар, йўлимни тўсмангиз».

Қисқаси, амирлар уни кўндиролмадилар. Ҳазрат соҳибкирон урушнинг охиригача кўшин билан бўлди.

Суволик тоғи ёнбағридаги ғайридинларга қарши уруш 801 йил жумоди ул-аввал ойининг 10-сида шанба куни (1399 йил 18 январда) бошланди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини амирзода Пирмуҳаммад билан Жаҳоншоҳ баҳодир бошқардилар, сўл қанот билан ғулда Шайх Нуриддин билан Шоҳмалик турдилар. Ҳазрат соҳибки-

ронни эса захира олдида туришга кўндирдилар. Бу уруш икки кун давом этди ва оқибатда Миёнпур вилоятига қарашли Бикри, Шакки сарсона ва Қундур деган ерлар ғайридинлардан тозаланди.

21 январ вакуни аскарлар тоғнинг нариги ёнбағрига ўтиб олдилар ва Кука деган ерда хиндларнинг Рожа Рин бошчилигида турган катта кучларига зарба бердилар. Лекин Суволик тоғларидаги уруш енгил кўчмади. У 801 йил жумоди ул-охир ойининг 16-сигача (1399 йил 23 февралгача) давом этди ва ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғини қуритди. Айниқса, қалин чангалзорларда юриб уришиш бениҳоят оғир бўлди. Хиндлар эса ҳали ёнбошдан, ҳали орқадан келиб, зафар асар лашкарга кўп зарар-зиён етказардилар. Бундай шароитда кутилган ғалабага эришиш амримаҳол. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда улуғ амирларни йиғиб, от устида чонғи ўтказди. Баъзилар пиёда гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳужум қилиш керак десалар, баъзи амирлар чангалзорни теварак-атрофдан ўраб олиб уруш олиб боришни маслаҳат бердилар.

— Йўқ,— деди ҳазрат соҳибқирон бир дақиқа ўйлаб кўриб,— гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳаракат қилатурғон бўлсак, унда кучларимиз парчаланиб кетиши мумкин. Парчаланган кўшинни енгил осон бўлади. Поёнсиз чангалзорни эса қандай қилиб ўраб олиш мумкин? Бу ерда бир хийла ишлатиш даркор. Яхшиси, келган йўлимизнинг теварак-атрофида пистирмалар қўйиб, қолганлар бирлан Хуму дарёсининг нариги соҳилига чекинайлик ва Жинова дарёсига туташ далаларга бориб ўрнашайлик. Душман бизни чекинди деб, ўзи ҳужумга ўтади. Ана ўшанда... — ҳазрат соҳибқирон буёғини айтмади. Фақат кафтини остин-устин қўйиб ишқалади. Буни ҳамма тушунди. Бу — «уни мажақлаб ташлаймиз», дегани эди.

Хуму билан Жинова дарёларининг оралиғи кўм-кўк дала ва экинзор экан. Даласида юмуш қилиб турган дехқонлар узоқдан нотаниш лашқарни кўриб тўғри келган тарафга қараб тумтарақай бўлиб қоча бошладилар.

— Уларга тегманлар. Қимда-ким бирон одамга зарар-захмат етказгудай бўлса, ясоққа тортилсун! — деб буюрди Амир Темури.

Хулласи калом, тоғ бағрида ва чангалзорда ўрнашиб олган хиндлар зафар туғлик лашқарни чекинган ҳисоблаб, ортидан тушдилар ва таъқиб қилиб, Хумудан ўтдилар. Шу ерда пистирмадагилар уларнинг чекиниш йўлларини тўсиб қўйдилар. Асосий уруш икки дарё оралиғидаги кенг далада бўлди. Бу ерда урушиш бирқадар енгил эди.

Муҳими, тарафлар бир-бирини кўриб туриш имкониятига эга эдилар. Чор атрофдан куршаб олинганига карамай, хиндлар жон-жаҳди билан урушдилар. Лекин кучлар тенг эмасди. Охири улар мағлуб бўлдилар. Хуму рожаси асир олинди. Шу билан Суволик тоғи теварагидаги катта бир мамлакат ишғол этилди.

Жумоди ул-охир ойининг 23-сида, душанба куни (1399 йил 2-мартда) Лиховар вилоятига юборилган кўшинлар ҳам зафар кучиб қайтдилар.

Уша кунлари хазрат соҳибкироннинг Қашмирга, шох Искандар хузурига жўнатган элчилари: Ўлжой Темур Тўхта билан мавлоно Нуриддин Олий ўрдуга қайтиб келишди. Маълум бўлишича, улар элчилик вазифасини тескари бажариб келишибдилар. Уларга «Шох Искандар йигирма саккиз кундан кейин фалон куни бизни Синд дарёсининг бўйида кутсун!», деган буйрукни етказиш топширилган эди. Элчилар бўлса дўпписини олиб кел, деганларида бошини кесиб келибдурлар қабилида иш тутибдилар. Яъни, Шох Искандардан бор-йўғи уч минг бош наслдор от талаб қилибдилар, холос. Ҳазрат соҳибкирон элчиларга танбех бериб, қайтадан Қашмирга жўнатди.

Шундай қилиб, Ҳиндистон мухобараси Жинова дарёси бўйида тўхтатилди. Олти ойдан сал ортиқроқ (1398 йил 15 август — 1399 йил 3 март) давом этган бу урушда Синд дарёсидан то Дехли ва унинг атрофларигача бўлган ерлар забт этилди. Лекин Амир Темур бу мамлакатни ўзининг улкан империяси таркибига қўшмади. Мамлакатни унинг ўз ҳукмдорлари кўлига топшириб, беҳисоб ўлжалар билан отини Самарқанд ва Мовароуннахрга қараб бурди. Жўнаш олдидан эса, одат бўйича, Мовароуннахр, Бағдод, Шом, Миср, Рум, Дашти кипчок ва бошқа мамлакатларга махсус чопарлар билан фатҳномалар юборди.

Хумоюн ўрду Самарқанд сари 801 йил жумоди ул-охир ойининг 21-куни (1399 йил 29 февралда) отланди. Лекин, бахтга қарши, Дандона сойидан ўтганларидан кейин, ҳазрат соҳибкироннинг саломатлиги оғирлашиб қолди ва уни миҳоффага ўтказиб олишга мажбур бўлдилар. Олти курух йўл босгач, қалин бир чакалакзордан чиқиб қолдилар. Шу ерда кичик шикор уюштиришди. Шу аснода амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Рустам баҳодир ва амир Сулаймоншоҳ Лиховардан келиб, улуғ лашкарга қўшилдилар. Шикордан сўнг хазрат соҳибкироннинг амр-фармони билан туманот, ҳазоражот ва садажотларнинг

қайси йўлдан ва қай тартибда ҳаракат қилиши белгиланди.

Жумоди ул-охирнинг 28-куни (1399 йил 7 мартда) саккиз курух масофани босганларидан кейин, ҳамма тарафи экинзор ва боғу роғлардан иборат бир обод ердан чиқиб қолдилар. Бу нузхатгоҳ Қашмир билан туташ бўлиб, Жаҳон деб аташар экан уни. У ердан кечқурун Дандона дарёсининг соҳилига чиқдилар ва шу ерлик дехқонларнинг кўмаги билан қурилган кўприкдан эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олдилар. Эртаси куни ражаб ойининг биринчи куни (1399 йил 9 мартда) йигирма курух йўл босиб, Шанобод деган ерга, эртасига эса қалъайи Буружога келиб тушдилар. Шу ердан юқорида тилга олиб ўтганимиз Чўли жалолий бошланди. Ундан ҳам эсон-омон, бирон талофот кўрмай, ўтиб олдилар ва ражаб ойининг 3-си, сешанба куни (1399 йил 11 март) Синд дарёсига чиқдилар. Бу ерга бир ҳафта олдин юборилган амир Пир Али бошлиқ дурадгорлар дарёга пишиқ бир кўприк қуриб қўйишган экан, қўшинлар ва чорполар бу асов дарёдан қийинчилик тортмай ўтиб олдилар.

Йўлнинг буёғи хавф-хатарли эди. Яна ўша тутқич бермас афғон қабилалари... Шунинг хисобга олиб, йўл атрофида борувчи қоровуллар сони кўпайтирилди. Мазкур ойнинг олтинчи куни (1399 йил 14 мартда) қўшинлар Нанграхарга келиб қўндилар. Қалъанинг деворлари бирмунча қулаб қолган экан, ҳазрат соҳибқирон шу ерда уч кун қилиб уни тузаттирди. Ражаб ойининг 10-куни (1399 йил 18 март) Қарбош довоидан ўтиб, шайх Аҳмадхўжа афғоннинг лангарига келиб тушдилар ва уни зиёрат қилдилар. Ундан Асикан деган жойга бориб яна бир авлиё — Шайх Абдални зиёрат қилдилар. Ниҳоят, ражабнинг 12-сида (1399 йил 20 мартда) Қобулга келиб тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон одатдагидек қўшинни шаҳарга киритмади. Лашкарни бундан аввал ўзи қурдирган Жўйи нав наҳри бўйидаги Бодом отлик бир манзилда тўхтатди. Қобул ғорат қилинмасун, деб шундай қилди.

Шу кеча ҳазрат соҳибқирон Жўйи нав бўйида тунаб қолди. Аммо ҳориган ва чарчаган бўлишига қарамай алламаҳалгача ухломмади. Бибиҳонимни эслади. Бундан олти ой муқаддам улар шу ерда хайрлашгандилар. Ўшанда ҳазрат соҳибқирон ундан «бегим сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?» деб сўраганда, у «азиз бошингиз омон бўлса, бизга шунинг ўзи кифоя, ҳазратим», деб жавоб қилганди. «Қани энди ҳозир ёнимда бўлганда

эди, дардимга малҳам бўлармиди?» деб ўйлади ҳазрат соҳибқирон.

Эртаси куни (1399 йил 21 мартда) ҳумоюн мавкаб Бодомдан чиқди ва Хармис довонига қараб йўл олди. Довонга кўтарилганларида Новхашак деган ерда совук таъсирида ҳазрат соҳибқироннинг кўлида катта шиш пайдо бўлди. Оғрик шу қадар кучайдики, унга одам боласининг чидаши амримаҳол эди. Лекин ҳазрат соҳибқирон тишни-тишга кўйиб бўлса ҳам чидади. Бир пайт бир қадам ҳам орқада қолмай миҳоффа ёнида келаётган табиби хос мавлоно Шамсиддин Табризийга «якинрок келинг» деб ишора қилди. Табиб ирғиб отдан тушди ва унинг олдига чопиб борди.

— Лаббай, олампадох! — деди табиб. Ҳозир у мендан «оғрикка чидаб бўлмаётибди, даъвосини топ!», дейди деб ўйлабди. Тахмини тўғри чиқмади. Амир Темур ундан бошқа нарсани суриштирди.

— Амирзода Мироншоҳ бирлан Шохрухдин хотиржамиз. Навкарлари келиб кетишди. Аҳлу аёли бирлан эсонмон эрканлар, худоға шуқр. Локин Самарқанддин дарак йўқ, — ҳазрат соҳибқирон бир оз безовталанди, — шахзодалар мирзо Умар, Улуғбек, Иброҳим Султон, Ижил мирзо ва бошқалар тинчму эрканлар? Амирзода Муҳаммад Султондин ҳам дарак йўқ. Бирон кори ҳол бўлғону, буни биздин яшираётғонмикинлар? Сиз нима дейсиз, мавлоно?

Табиб кўрқиб кетди ва ёқасини ушлаганча бошда бир нима деяолмай турди. «Во ажабо, ўзи не аҳволда-ю, болаларининг ташвишини тортиб ўлтирибди», деди у ичидан. Сўнг ўзини қўлга олди:

— Йўғе, тақсир, худо сақласун!

Амир Темур табибга ишонмади. Чунки табиб зотини яхши билади. Улар «дардга дард кўшилмасун», деб ҳеч вақт беморга тўғриси айтишмайди. Аксинча, ёлғон-яшиқ билан уни овунтиришга ҳаракат қиладилар. Ҳазрат соҳибқирон табибдан бир гап чиқмагач, «бир қор-қол бўлган, у ҳам мендин яшираётир», деган фикрга келди. Ташвиши ортди. У Жете худудида лашкар билан турган амирзода Муҳаммад Султондан ҳам ташвишланди. «Тинчму эркан у? Мўғуллар зарар-зиён етказмадиму эркан, унга?» Охири бўлмади. Кўнгилга бир-биридан дахшатли фикрлар келаверди. Шохмаликни чақиртирди. Нима бўлганда ҳам содиқ одами. Балким у айтар бор гапни. Қурчибоши бориб амир Шохмаликни чақириб келди. Лекин у ҳам табибга ўхшаб аввал таажжубланди, кейин, «тинчлик, аълоҳазрат, тинчлик, ташвишланмангиз», деб

уни юпатмоқчи бўлди. Барибир, ҳазрат соҳибқирон тинчимоди. Қандайдир шубҳа-гумонлар ичини мушук бўлиб таталайверди.

Хайрият, ўша кечаси Ноҳушакдан уч қурух ўтганларида Ҳиротдан амирзода Шохрухнинг навқари келиб қолди. Амирзода аҳлу аёли билан тинч, соғ-саломат эканлиги маълум бўлди. Ражаб ойининг ўн олтинчисида, душанба куни (1399 йил 24 март) Самарқанддан ҳам чопар келиб, маҳд улё Сароймулк хоним ва шаҳзодаларнинг тинч-омон эканлигини маълум қилди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли бирқадар таскин топди. Ва ҳатто оғриғини ҳам унутди...

Ражаб ойининг ўртасида, чоршанба куни, улар Саробдан чиқиб, Боғлонга қараб йўл олдилар. Сўнг Қорабулоқдан ўтиб, ўша ойнинг 20-куни (1399 йил 28 март) Самангонга келиб тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн ўрду Хулмга келиб қўнди, 30 март куни эса Термиз кечувининг қаршисида тўхтади. Аввалдан кўприклар қуриб қўйилган экан, лашкар ва чорполар бирон қийинчиликка учрамай, бу азим дарёдан эсон-омон ўтиб олдилар.

Ҳазрат соҳибқирон гап-сўз бўлмасин деб, соғлиги заиф бўлишига қарамасдан, кўприк бошида отига миниб олди. Кўприкнинг нариги бошида уни Сароймулк хоним, Мирзо Улуғбек ва Термизнинг саййидлари, шунингдек, шаҳарнинг машҳур кишилари зўр тантана билан кутиб олдилар. Ҳазрат соҳибқирон Термизда бир-икки кун тўхтаб ўтди. Ўша келиб тушган куни Султон Саодатга борди ва Ҳиндистон сафарига бирга бўлган Алоулмулк Ховандзоданинг уйига тушди. Алоулмулк ва унинг қариндошлари ўша кеча ҳазрат соҳибқирон ва улуғ амирлар шарафига катта зиёфат беришди. Ойнинг 24-куни (1399 йил 1 апрел) у Жаҳоншоҳ қишлоғига борди. Эртасига йўлга чиқиб, Турки гармоба қишлоғидан ўтиб, ўша ойнинг 26-куни (1399 йил 3 апрел) Дўсрахин деган ерга келиб қўнди. Шу ерда уни амирзода Шохрух билан Мирзо Умар кутиб олдилар ва ҳазрат соҳибқиронга муносиб пешкашлар тортиқ қилдилар.

Шаъбон ойининг биринчи куни (1399 йил 8 апрел) ҳумоюн ўрду ажойиб боғ-роғлар ва зилол сувлари билан жаннатни эслатувчи Қешга келиб тўхтади. Ҳазрат соҳибқирон ота юртида икки ҳафта қолиб кетди. Гумбази Саййидон ва Дор ат-тиловатга бориб ота-онаси ва тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат қилди, пири Шамсиддин Кулолнинг хонақосига бориб бир кеча

тунади, юртга катта ош бериб, ота-онаси ва шу муборак масканда ўтган улуғларнинг руҳини шод килди. Мозорлар, масжиду мадрасалар ва етим-есирларга ўзига муносиб садақалар улашди. Қолган вақтини Оқсаройда кечирди ва ярасини муолажа қилдириш билан машғул бўлди. Давлат ва лашкарнинг кундалик юмушлари билан ҳам шуғулланди.

Кешга келиб тушганларининг учинчи куни кечкурун ҳазрат соҳибқирон Ҳиндистон мухобарасида иштирок этган амирлар ва аркони давлат шарафига катта зиёфат бериб, уларнинг ҳар бирини муносиб тухфалар ва суюрғолот билан сийлади. Хотинлар ва шахзодаларга ҳам кимматбаҳо совғалар улашди. Совға-саломдан сипоҳийлар ҳам баҳраманд бўлишди. Эртаси куни нонуштадан кейин ўтказилган кўрик пайтида уларнинг ҳар биттасига ўттиз динордан пул берилди.

Ўша катта зиёфат берилган куни кечкурун табиб ярага янги малҳам кўйиб, кўлини боғлаб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибқирон Сароймулк хонимнинг хонасига ўтди. Ўша кеча ҳазрат соҳибқирон кўпдан бери азоб бериб турган кўл оғриғини ҳам тамом унутди...

Ўн бешинчи куни нонуштадан кейин, ҳумоюн ўрду Кешдан кўчиб Самарқандга йўл олди. Рудақда бир кун дам олингач, эртасига шаъбоннинг 16-куни (1399 йил 23 апрел) Чоҳар работга, сўнг довондан ўтиб, жумаъ куни (1399 йил 25 апрел) Тахти қорачага, ундан эртаси куни Самарқанддан тахминан уч фарсах масофада жойлашган Қорателага етиб келдилар ва ўзи илгари шу ерда курдирган Жаҳоннумой боғига тушдилар. Сўнг якшанба куни (1399 йил 27 апрел) Давлатобод номи билан шухрат топган чорбоққа келиб бир кун истироҳат килдилар.

Тантаналарнинг каттаси Кониғилдаги Боғи дилқушода, ўша ойнинг 21-сида, душанба куни (1399 йил 28 апрелда) бўлди. Самарқанднинг кун чиқиш тарафида, ундан тахминан бир фарсах масофада ўринлашган бу нузхатгоҳ турли-туман, катта-кичик чодирлар билан тўлди. Улар турли мамлакатлардан келган элчилар, уламо ва фузало, шахзодалар, аркони давлат ва ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари учун тикилганди. Тўю томошалар уч кеча-кундуз давом этди. Биринчи куни тумонат одам олдида Ҳиндистондан олиб келинган ўлжалар намойиш этилди. Филбонлар ўша узок мамлакатдан олиб келинган бир юз йигирма нафар филни ҳам ҳаммининг назаридан ўтказишди. Ўлжалар орасида Султон Маҳмудхон хазинасидан олинган беҳисоб кимматбаҳо дуру жавоҳирлар ҳаммининг

кўзини куйдирди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда Ҳиндистонга жўнаб кетаётганда бегимга айтган бир гапи эсига тушди. У ўшанда суюкли хотинига «Сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?», — деб сўраган эди. Сароймулк хоним бўлса, ҳаммага кўз-кўз қилинаётган ўлжаларга беътибор ўлтирарди. Бошқа хотинлар бўлса улардан кўз узолмасдилар. Айниқса, Чўлпон Малик.

Ҳазрат соҳибқирон намоиш тепасида турган хазинадорни чақиртирди ва унинг қулоғига бир нималарни шивирлади. Хазинадор бош ирғаб унга «хўп» деди ва ўлжалар жам қилинган ерга қараб чоғиб кетди. Хиёл ўтмай, дуру жавоҳирлар билан лиммо-лим сандуклардан тўққизтасини хизматкорларга кўтартириб подшоҳ ва хотинлари ўлтирган тўтрбурчаклик ўн иккита сирланган устунларга ўрнатилган қуббалик айвонга олиб келиб, хотинларнинг олдига қатор қилиб қўйди. Бу уларга аталган тухфа эди. Ҳамма ўз улушини олди, лекин Сароймулк хоним ҳеч нима олмади ва ҳатто сандукка киё ҳам бокмади. Шундан кейин хазинадор Ҳазрат соҳибқироннинг ишорати билан, фил суягидан нақшдор қилиб ишланган олтин қутичани олиб келиб унинг олдига қўйди-да, қутининг қопқоғини кўтариб Сароймулк хонимга таъзим қилди. Қутичанинг қопқоғи кўтарилиши билан офтоб нуридан ҳам кучлироқ бир нур таралди. Қутичанинг ичидаги нарса мамлакатнинг бир йиллик хирожи қимматида бўлган ўн икки мисқол вазндаги руммоний лаъл тоши экан. Афсуски, бегим қутичага ҳам эътибор қилмадилар. Ҳазрат соҳибқирон хайрон бўлди: «Қизик? Нима, совға ёқмадиму? Ё бўлмаса бунинг бошқа сабаби борму!» Охири чидамади ва ундан оҳиста сўради:

— Бегим, нима, совғамиз Сизга маъқул бўлмадиму?

— Йўқ, аксинча, ҳазратим. Совғангиз бебаҳо. Қуллук.

— Унда нега аларнинг биронтасини қабул қилмадингиз?

— Нега ундай дейсиз, ҳазратим. Совғангизни аллақачонлар қабул қилганмиз.

— Қани?

— Мана! — Сароймулк хоним кўлини ҳазрат соҳибқироннинг елкасига ташлади.

Сароймулк хонимнинг зукколиги ҳаммани лол қолдирди. Шу ерда ўтирган хотинлар, чухралар, хизматкорларни ҳам, ҳазрат соҳибқироннинг ўзини ҳам.

Уша ойнинг 22-сида, сешанба куни (1399 йил 29 апрел) Амир Темур шаҳарга кўчиб ўтдилар. Тўғри бориб Қусам ибн Аббоснинг муборак қабрини зиёрат қилдилар, ундан

Ўтиб Туман оғонинг хонақосига бориб тушдилар ва ўша муборак манзилда тунаб қолдилар. Эртаси куни шундайгина калъа девори ёнида, Сиёб ариғи бўйида жойлашган Боғи чинорга бориб, ўзининг Накши жаҳон аталувчи қасриги тушди. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон Ҳиндистон қасриги Самарқанди фирдавсмонанднинг қок фатҳи шарафига атаб, бир олий масжид бино ўртасида шу оқила хотинига ақаб, бир олий масжид бино қилишга қарор берди. Шу мақсадда муборак рамазон ойининг 4-куни (1399 йил 10 май) моҳир муҳандислар, чапакдаст меъморлар ва кўли гул усталарни чиқариб, уларга олий иморатнинг тарҳини чизишни топширди. Қурилишга масъул саркорлар тайинлади. Саркорларга бир-икки кун ичида сангтарошлар, нажжорлар, гишт терувчилар, ганчкор ва гилкор усталарни жамлаш вазифаси юкланди. Қурилишга беш юз сангтарош тўпланди, яна беш юз киши тоққа тош кўчириш юмушига жўнатилди. Тоғдан тош ташиш учун тўксон беш нафар тоғ шукухли филлар ажратилди. Масжид ҳар бирининг баландлиги етти газдан бўлган 480 тош устун асосида қуриладиган, пештоқ ва деворлари ташқарисидан ҳам, ичкарисидан ҳам, мармар тош билан қопланадиган бўлди. Саҳнига мармар сула ва бўстон қурилиши режалаштирилди.

Бир ҳафтадан кейин қурилиш ишлари бошланиб кетди. Шарафиддин Али Яздий ва Ғиёсиддин Алиларнинг маълумотларига қараганда, ушбу масжид қурилишига шахсан соҳибқироннинг ўзлари бош бўлган. То қурилиш поёнига етгунча ўша қурилиш қаршисида жойлашган Туман оғонинг хонақосида турган.

Масжид қурилиши бошланган кунлари яна бир хурсандчилик бўлди. Кўп вақтдан бери Жете билан Туркистон ҳудудини муҳофаза қилиб турган амирзода Муҳаммад Султон Самарқандга эсон-омон қайтиб келди. Ҳазрат соҳибқирон нури дийдаси, салтанат боғининг умидли ниҳолини соғу саломат кўриб, чанқоқ кўнгли таскин топди.

ИРОҚИ АРАБ ВА ШОМНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Айни ўша кунлари, пойтахт Самарқандда жомеъ мас-жидининг қурилиши жадал олиб борилаётган бир пайт-да, Озарбайжон тарафдан бир-биридан нохуш хабарлар кела бошлади. Бағдодни идора қилиб ўлтирган Султон Аҳмад жалойир билан Илончикда ҳукмфармо бўлиб турган иниси Султон Тоҳирлар Гуржистон подшоси Гургенхон Жонибек билан тил бириктириб исён кўтарибдилар. Исёнчиларга Авникда турган Саид Али Шакий ҳам қўшилиб кетибди. Султон Аҳмад жалойир, Султон Тоҳир, Саид Али Шакий ва гуржийлар Озарбайжон кишлоқларини ўхтин-ўхтин босиб талай бошлаганлар. Кўп ўтмай, улар Табриз остоналарида пайдо бўлибдилар ва унга қарашли кишлогу овулларни беармон ғорат қилиб, мусулмонларнинг уйларига ўт қўйибдилар. Амирзода Абубакр, амирлардан Султон Санжар, Хожи Абдулла, Муҳаммад Қирғовун ва Шох Муҳаммад тавочи бошчилигида уларнинг дафи учун Султониядан жўнатилган кўшин бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Аксинча, мағлуб бўлиб қайтди.

Хўш, Мироншоҳ-чи? У нима қилиб ўлтирибди? Ахир, унга Ироқ ва Озарбайжонни муҳофаза қилиш топширилмадиму?! Нечун бунга йўл қўйди? Ҳазрат соҳибқирон Хиндистон сафаридан қайтишда амирзода Мироншоҳ Хой теvaraгида шикор қилаётиб, оддан йиқилгани ва мияси каттик чайқалиб, уч кеча-кундуз эс-хушига келолмай ва туз татимай ўсалланиб ётганини эшитган эди. Умуман, амирзода Мироншоҳ кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетди: каттик ичадиган, теvarак-атрофига лаганбардор ва бузуки одамларни тўплаб олиб, айшу ишратга муккасидан кетди, давлат ва салтанат ишларига кам эътимодли бўлиб қолди. Бундан уч-тўрт йил мукаддам эса у тамоман бошқача одам эди. Давлат, раият ва лашкар ишлари билан мунтазам машғул бўларди ва ҳатто узок Фарангистон билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиб, хайрли ишга қўл урганди. Ҳазрат соҳибқирон Султонияга фарангларнинг архиепископ Иоанн, Пайо де Сато Майор, Эрнан Санчес де Паласуэлос каби элчилари келиб-кешиб турганларини эшитиб ўглидан кўп хурсанд бўлганди. «Хайрият, Мироншоҳ мирзо салтанатимизнинг шавкатини орттиришда саъй-ҳаракат кўрсататурғонга ўхшайдур», деб ич-ичидан суюнганди, у ўшанда. Энди-чи? Афсусу надоматлар бўлсинким, амирзода Мироншоҳни энди ҳеч таниб бўлмайдиган бўлиб кетибди. Табриз ва Султониядан келиб турган хабарларга қараганда, у хазинанинг

эшикларини катта очиб қўйиб, уни лашкар ва амирларга талатганмиш. Баъзида бозор-ўчарга чиқиб, дўкондордан ўзига ёққан молни акчасини тўламай олиб кетар экан. Баъзи пайтларда мутасадди одамларни чакиртириб, бирон иморат қуришни буюрар, эртасига эса бус-бутун иморатни буздириб ташлатар экан.

Ха, у Султонияга келгач, отасининг хазинасини яқин кишиларига тақсимлаб берди. Бу ишлари ўзидан сахий сифатида ном-нишон қолдириш учун қилди. Амирзода бошқа бир қанча ишларга ҳам қўл урди. Бир пайт тамом лашкарни жамлаб бесабаб Бағдод устига от сурди, Табризда исёндан дарак топиб қози қалон ва ўзининг гумашталарини тигдан ўтказди. Ўша йилнинг (1399 йилнинг) ёзида Саид Али Шакийдан гумон қилиб, унга қарши қўшин тортди ва вилоятини қорат қилди. Ва ҳатто, кунлардан бир куни ҳарами мухтарамаси Хонзода бегимга тухмат қилди ва уни беҳуда ҳақоратлади. Бегим қойиб, далил-исбот талаб этганда, уни қаттиқ қалтаклади. Бу бир-икки бўлмади, балки тез-тез такрор бўлиб турди. Амирзода ҳатто ҳеч қандай далил-исботсиз хотинини вазири Давлатхўжа иноққа ўйнаш қилди. Хонзода бегим ҳаммасига: беҳуда ҳақоратларга ҳам, сабабсиз қалтакла-нишларга ҳам чидади-ю, аммо тухматни кўтаролмади. Охири, бошини олиб Султониядан кетиб қолди ва Самарқандга келиб, ҳамма гапни ҳазрат соҳибқиронга бирма-бир айтиб берди.

Амир Темур ўғлининг қилмишларидан дарғазаб бўлди ва шахсан ўзи бориб, Ироқ ва Озарбайжонда тартиб ўрнатишга аҳд-паймон қилди.

Ва яна айнан ўша кунлари Шомдан ҳам нохуш хабар олинди. Миср султони Сайфиддин Барқук катта қўшин билан Шомга отланибди. Ваҳоланки, Шомнинг ўзида ҳам вазият яхши эмас эди. Бу ерда Амир Темурга қарши кучлар ғимирлаб қолишганди. Балким Сайфиддин Барқукнинг юриши билан мана шу тесқаричи кучлар ўртасида бирон алоқа бордир? Бу худо хоҳласа яқин орада маълум бўлиб қолади, албатта. Лекин содир бўлган вазиятни эътибордан четда қолдириб бўлмасди. Буёқда Рум қайсари ҳам қилич қайраб турибди. У ҳам алланималарни режалаб ўлтирибди.

Демак, яна уруш-талоллар бўлади, қон тўкилади. Ахир катта ва хавф-хатарларга тўла Хиндистон юришидан қайтганига тўрт ой ҳам бўлганича йўқ-ку. Самарқандда бошлаб қўйган қурилишларни охирига етказиш, Шаҳрисабзни қайта қуриш хусусида режалаб қўйган

ишлар нима бўлади? Унга умр етармикин, бу аҳволда? Бу фақат яратган эгамнинг ўзига аён. Шулар баҳонайи сабаб бўлиб Озарбайжон юришига ҳозирлик кўришга мажбур бўлди у. Теварак-атрофга, барча вилоят ва ўлкаларга лашкар йиғиб келиш учун тавочи ва жарчилар юборди, амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Жаҳонмалик ва Пирмуҳаммад Пўлодларни туманлари билан Хиротга, амирзода Шоҳрухнинг ихтиёрига жўнатди. «Шаҳзода бирлан кўшилиб Озарбайжон сафарига ҳозирлик кўрингиз!» — деб буюрди уларга. Тилга олинган амирларнинг кетидан тумани билан амир Сулаймоншоҳ ҳам Хуросонга жўнаб кетди.

Амирзода Шоҳрух юқорида номлари зикр этилган амирлар етиб келишлари ҳамоно, Хуросоннинг тамом лашкарини йиғди ва Бастом — Домғон йўли билан Озарбайжон сари йўл олиб, Жожирмада лашкаргоҳ курди. Шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг чопари Таваккал қарқара етиб келиб, Мовароуннаҳр билан Туркистон кўшинлари Жайхунни кечиб ўтганликларини хабар қилди. Шу билан бирга ҳазрат соҳибкироннинг «Шоҳрух кўшини билан Шайхун орқали Астробод ва Сориға қараб йўл олсун!» — деган буйруғини ҳам етказди. Хумоюн ўрду эса Мовароуннаҳр ва Туркистон лашкари билан Бастом ва Домғон йўли билан ҳаракат қиладиган бўлди. Амирзода Шоҳрух буйруққа биноан, кўшинларни Шайхун йўлига бурди. Лекин бу йўл беҳад машаққатли ва ноқулай экан. Муҳими, унинг теварак-атрофида ўтлов ва яйловлар йўқ эди. Шунингдек, сув ҳам. Оқибатда одамлар қийналди. Чорпонинг бир қисми эса ўтсизлик ва сувсизликдан нобуд бўлди. Шу тарика амирзода Шоҳрух, амир Сулаймоншоҳ, Шайх Али баҳодир ва бошқалар не-не азоб билан Фирузкўҳга етиб олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон юриш олдидан амирзода Муҳаммад Султонни Самарқанд ва Туронзамин забтига, Умаршайх мирзонинг ўғли — амирзода Искандарни Андижон билан Фарғонага тайинлади. Улуғ амирлардан Бердибек, Сорбуғо, Ҳожи Сайфиддин, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Сиддик баҳодир, Тобон баҳодир, Арғуншоҳ ахтачи, Илёсхўжа, Шайх Али баҳодирлар Мовароуннаҳр, Туркистон ва Фарғона сарҳадлари муҳофазасига тайинландилар.

Шундай қилиб, тарихга Ирок, Озарбайжон ва Шом устига қилинган етти йиллик уруш номи билан қирган бу катта ҳарбий тадбир хижрий 802 йилнинг 8- муҳаррамида (1399 йилнинг 10 сентябрда) бошланди. 1404 йилгача

давом этган урушда Ироки араб билан Шом узил-кесил бўйсундирилди. Туркия султони Боязид Йилдирим Анкара остонасида тор-мор келтирилди.

* * *

Зафар туғли лашкар Жайхундан ўтгандан кейин Балхнинг Ҳиндувон марғузориغا келиб кўнди. Ҳазрат соҳибкирон, ҳорик одатига кўра, ўша куни ва эртаси нонуштага қадар Балхда ўтган азиз-авлиёлардан хожа Уккоша, Султон Аҳмад Ҳазравия, Фазл Аёз, Сўфён Сурийларнинг хайр асарлик мазорларини зиёрат қилди, у ернинг шайхлари, ҳофизлари ва жорубкашларига садакалар улашди. Шу ерда Балх доруғаси Ёдгор барлос ҳазрат соҳибкирон ва улуғ амирлар шарафига катта зиёфат ўтказди, уларнинг ҳар бирига муносиб пешкашлар тортди. Сарик камишга етганларида Ҳиротдан Милкат оғо, Гавҳаршод бегим ва Шохрух мирзонинг фарзандлари келиб ҳазрат соҳибкиронни зиёрат қилдилар. У шу ерда Милкат оғонинг бир яшар фарзанди амирзода Суюрғотмишни келинининг кўлидан олиб, ўзининг кутли назаридан кечирди ва шаҳзодани дуо қилди.

Хумоюн мавкаб Сарик камишда бир кун хордик чиқаргач, у ердан кўчиб яна йўлга тушди. Бир неча марҳала йўл босганларидан кейин ҳазрат Аҳмад Жомнинг табаррук манзилгоҳига бориб тўхтади. Шу ерда чапдаст суворийлардан бир кўшинни амирзода Рустам бошчилигида Форс тарафга жўнатди ва «оғонинг амирзода Пирмуҳаммад бирлан иттифок бўлиб Бағдод устига от суришлар!», деб буюрди. Амир Суюнчак баҳодирни ҳам, икки минг сара оглиқ аскарни билан, унга қўшди.

Олий ўрду билан Шохрух баҳодирнинг кўшинлари Мозандоронда бир-бирига қўшилдилар.

Амирзода Мироншоҳ ҳазрат соҳибкироннинг Мозандоронга келиб тушгани хабарини олиб келганларида Табриз ёнидаги Кумтепа марғузорида гумашталари билан айшишрат суриб ётган эди. У қарийб икки ҳафтадан бери шу ерда эди. У ҳатто отасининг дарагини Табризга келиб тушган амир Сулаймоншоҳдан эшитди. Эшитган ҳамоно кўрқканидан бир зумда кайфи тарқаб, хушёр тортда ва шу захотиёк яқинларини олиб, совға-салом билан отасининг истикболига отланди. Мироншоҳ келганда, хумоюн ўрду Рай ва Шаҳриёрдан ўтиб қолганди. Ҳазрат соҳибкирон ўша куни уни қабул қилмади. Иккинчи куни кўп уринишлардан кейин иниси амирзода Шохрух ва улуғ

амирлардан Шохмаликнинг воситачилигида зўрға қабул шарафига эришди. Ҳазрат соҳибкирон у билан совуққина сўрашди, лекин ўзининг аҳволини ҳам, аҳли оиласини ҳам суриштирмади. Бу — унга маълум эди. Келтирган пешкашларини ҳам олмади. Ўзини эса шу заҳотиёқ бандга олдириб, тўқсабонинг ихтиёрига топширди. Бир-икки кун шу алфозда кун кечиргандан кейин Мироншоҳнинг кўзи ялт этиб очилди, килиб қўйган ишларидан пушаймон бўлди. Аммо бунинг энди фойдаси йўқ. Нафс кўйига тушиб шу кунларга қолди у. Бир тўда ўзига ўхшаганларга эргашиб, мана энди отанинг назаридан қолиб турибди...

Кўп одам ўртага тушди, лекин ҳазрат соҳибкирон барибир Мироншоҳ мирзонинг гуноҳидан ўтмади. Аксинча, унинг девонини тафтиш қилдирди. Ҳар бир қадамини текширтди. Бу ўта муҳим юмуш Темурхўжа Оқбуғо билан Жалол ул-исломга топширилди. Улар Табризга келганлари ҳамано Мироншоҳнинг барча яқинларини бандга олдирилди ва девонхонадаги дафтарларни талаб қилиб олиб, синчковлик билан текширувдан ўтказиб, кўп камоматлар борлигини аниқладилар. Шаҳзодани айшу ишратга майл этиб, мамлакатни жар ёқасига олиб келган мансабдорлар ҳам каттик текширувдан ўтказилдилар. Уларнинг барчаси ҳазрат соҳибкироннинг амри билан дорга осилди. Ва ҳатто шаҳзода мажлисларига оро киргизган назму наср ва жидда ҳазл илмида ягонайи замон ҳисобланган мавлоно Қўҳистоний, мохир созанда-лардан устод Қутбиддин Нойий, Ҳабиб Удий ва гўянда-лардан Абдулмўминлар ҳам дорга тортилдилар. Шаҳзода Мироншоҳ эса пойтахт халқи олдида сазойи қилинди. Сўнг ҳокимият ва қўшиндан маҳрум этилди. Улус унинг ўғли Абубакр мирзонинг инон-ихтиёрига топширилди.

Амир Темур Султонияда кўп тўхтамади. Келиб тушганининг эртасигаёқ у ердан кўчди ва Қора дара, Ардабил йўли билан Қорабоққа қараб юзланди. Эртаси куни кечга бориб Аракс дарёси бўйига келиб тушди. Индинига эрта билан барвақт кемаларни бир-бирига боғлаб кўприк ясаб, эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди ва Қорабоғи Арронга келиб қўнди. Куз охирига қолгани учун шу ерда қишлошга қарор қилинди ва олий ўрду Умар Тобоннинг асл юрти Қўтуркентда чодир тикди. Бундан сал юқорироқда Шаки ҳокими Саид Али орлотнинг гуржийлар билан бирикиб Илончик қалъасида қилган номуносиб ишлари ҳақида гапирилган эди. Ўша Саид Алининг ўғли Маҳмуд Али отасининг қилмишидан юзи шувит бўлиб, Ширвон ҳокими Шайх Иброҳимнинг хузурига қочиб

борди. Шайх Иброҳим унинг узрини қабул қилди, сўнг юпатиб, овунтириб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига етаклаб борди. Амир Темур Саид Али Шакийнинг ўглини отаси деб қоймади, аксинча бошини силади ва отасининг мақомини унга инъом этди. Ҳа, ҳазрат соҳибқироннинг хорик одати шунақа эди. У кўпинча, узр сўраб келганнинг гуноҳидан ўтарди, ҳеч вақт ота учун болани жазога тортмасди.

Хумоюн ўрду Қорабоғда кишлаб турган пайтда хабаргирлар улкан давлатнинг барча вилоятларидан ва теваарак-атроф юртлардан ҳар турли хабарлар олиб келишди. Уларнинг мулоими ва хурсанд бўладиганлари ҳам бор эди, ташвишга сабаб бўладиганлари ҳам йўқ эмас эди. Изтироб ва ташвишли хабар Андижондан олинди. Унда амирзода Искандар ва Андижон бекларининг ўша йили Мўғулистон устига қилган ҳарбий юриши тафсилоти келтирилган эди. Бунга Хизрхўжаҳоннинг вафоти ва ўшандан кейин Мўғулистонда бошланиб кетган ўзаро феодал курашлар баҳонайи сабаб бўлган эди. Шахзода Искандар юз берган бу аҳволни ғанимат билиб, Андижон лашкарини жамлаган ва амирлардан Пирмуҳаммад, Тоғой Буғо барлос, Нурак барлос, Баён Темур Бекчик, Пир Хожи, Баҳмон Жоникурбонийнинг ўгли Шерматлар билан бирга Мўғулистон устига юриш бошлаган. Ўша пайтда Мўғулистон худудида Амир Темурнинг улуғ амирларидан Бердибек, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Додмалик барлос, Сиддик тобонлар ўтиришган эди. Шунинг учун ҳам Жете тарафдан Фарғона ва Туркистон учун айтарли хавф-хатар йўқдай эди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Искандарнинг қилмишидан мамнун бўлмади. Аксинча...

Ўшанда Андижон лашкари Мўғулистонга Ўш — Олой — Эргаштом орқали бостириб кирди. Жетеликлар зулмидан тоқати-тоқ бўлган Қошғар халқи қон-қариндош андижонликларни шоду хуррамлик билан кутиб олдилар. Ва ҳатто ўша сарҳаднинг кўпчилиги амирлари андижонликларнинг тарафига ўтиб кетдилар. Натижада амирзода Искандар ва Андижон амирлари жиддий қаршиликка дуч келмай, Қошғар шахрини эгалладилар, сўнг бориб Еркентни босдилар, ундан ўтиб Сарик камиш, Қолпин, Олакўл, Еқўрғон, Чаҳортоқ, Қиюк боғни ҳам қўлга киритдилар. Уч ноҳиясига етганларида унинг айрим одамлари андижонликларга эл бўлдилар, бошқалари бунга истамай қочиб кетдилар. Уч шахрининг бир-бири билан ер ости йўллари орқали туташган учта мустаҳкам қалъаси

бор эди. Бу калъалар кирк кун давом этган оғир камал жангларидан кейин олинди. Бу ғалаба арзонга тушмади, албатта. Катта курбонлар эвазига бўлди. Шаҳар иш-ғол қилингандан кейин амирзода Искандар ва унинг бекалари лашкарни Оксувга қараб етакладилар. У ердан Бой ва Кавсан тарафларга чопғун уюштириб, катта ўлжалик бўлдилар. Ўлжалар орасида Хизрхўжахоннинг ҳарамии муҳтарамаси Ҳожи Мулк оғо билан иффат пардасида ўлтирган қизи Синан Мулк ҳам бор эдилар. Ўшанда Торим ҳам чопғун қилинди.

Лекин Амирзода Искандар юришни давом эттиролмади. Ҳазрат соҳибқироннинг норозилик ва итоб руҳида ёзган мактуби уни бу йўлдан қайтарди. Амирзода қишни Хўтанда ўтказиб, баҳорда Андижонга қайтди. Бироқ, ўзбошимча шахзода жазосиз қолмади. Кўп вақт ўтмай, у Андижон теварагида жойлашган Умаршайх мирзонинг Гулистон отлиғи боғида истироҳат қилиб ётганда, амирзода Муҳаммад Султоннинг одамлари тарафидан ҳибсга олиниб, Самарқандга келтирилди. Тафтиш ва текширувлардан кейин шахзода Искандарнинг оталиғи амир Баён Темур Бекчик ва бошқа йигирма олти амир гуноҳкор деб топилиб қатл этилдилар. Амирзода эса афв этилиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига жўнатилди. Бу хунрезликда амирзода Искандар асосий айбдор эмасди. Чунки у энди ўн бешга етганди. Бу ишни оталиғи ва амирларнинг гапи билан қилган.

Ўша қишлоқ (802) 1399-1400 й.) пайтида Амир Темур Илончик воқеасига алоқадор бўлган, яъни у йўқлигида Шаки ҳокими Саид Али орлот билан бирикиб, Озарбайжонни хонавайрон этган гуржийларни жазолашга қарор қилди. Улар ўша вақт Хумшо дарасини қароргоҳ қилиб ётган эдилар. Совуқ ва тинимсиз қор ёғиб туришига қарамай, уларнинг устига юриш уюштирилди. Ҳар ўн сипохийдан учта чапдасти ажратиб олиниб, ўн кунлик озик-овқат билан таъмин этилдилар. Лекин юриш бир ойга чўзилди. Юришни ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошқарди...

Корабоққа қайтиб келингандан кейин Илончикда бўлиб ўтган воқеалар тафтиш қилинди, чунки Хумшо дарасига қилинган юриш пайтида яна кўп нарсалар ойдинлашган эди. Хусусан амирзода Мироншоҳнинг амирларидан Ҳожи Абдулла Аббос, Муҳаммад Қазаған чўби ясоққа ҳукм этилдилар, Ямин Ҳамза бўлса шармандаларча жанг майдонини ташлаб қочгани учун ясоққа етказилди. Бошқаларига, содир этган жиноятига қараб, 50 дан 300 бошгача от жарима солинди. Бурхон ўғлон

билан ўгли ўша Илончикда ҳам уруш майдонини ташлаб қочган эканлар, бу сафар жарималари афв этилмади ва улар ҳам ясоққа етказилдилар.

Шу пайт Шероздан ҳам нохуш хабар олинди. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан Ироқи арабга қараб йўлга чиққан амирзода Пирмуҳаммад бир гуруҳ фитначиларнинг иғвосига учиб, Зарқўлдан ўтганда бетоблигини баҳона қилган ва йўлдан Шерозга қайтиб кетган экан. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топгач, ундан норози бўлди ва тафтиш қилиш, айбдор кишиларни жазога тортиш учун амир Оллоҳдодни Шерозга жўнатди. Амирзода Пирмуҳаммад ҳибсга олиниб, Қорабоққа жўнатилади. Муфсидлардан бир гуруҳи: мавлоно Муҳаммад Халифа, Саид жарроҳ, Рустам Хуросоний шу ернинг ўзида ясоққа етказилдилар. Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар қўл-оёғи кишанланиб Қорабоққа жўнатилади. Амирзода Пирмуҳаммад девони ярғуда сўроқ қилиниб, чўби ясоққа ҳукм этилди, Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар ҳам ясоққа тортилдилар.

Қиш охирлаб қолгач, 803 йил аввали (1400 йил 22 август)да Қорабоғда қурултой чакирилди. Унда битта масала — Султон Аҳмад жалойир ва Саид Али Шакий билан иттифок тузиб, ўтган йили Озарбайжонни қон қакшатган гуржийларга қарши юриш масаласи кўрилди. Бунга ҳеч ким эътироз билдирмади, аксинча... Эртаси куни кўшинлар катта кўриқдан ўтказилдилар, ҳар бир сипохийга укулка ва олти ойлик маоши олдиндан берилди. Орадан уч кун ўтгач, кўшинлар белгиланган режа бўйича ҳаракатга келдилар. Ўн кунлик йўлдан кейин зафар асар лашкар Бардаа саҳросига келиб қўнди. Шу ерда Арзинжон ноиби Таҳамтан лашкар ва муносиб пешкашлар билан келиб ҳазрат соҳибқиронга кўшилди. Таҳамтанга ҳам муносиб иззат-ҳурмат кўрсатилди ва қайтишига ижозат берилди. Амир Темур у билан хайр-хўшлашиб, унга «Арзинжон сарҳадини Рум тарафдин мухофаза қилишда бир дақиқа ҳам ҳушёрлик қўлдан берилмасун»,— деб қайта-қайта уқтирди.

Шундан сўнг нусрат шиор лашкар у ердан кўчиб, Гуржистонга қараб йўл олди, лекин мақсад уни босиш ёки ғорат қилиш эмас, балки Гургенхон Жонибекни сулҳга мажбур этиш ва қочиб бориб унинг ҳузурда паноҳ топган эски ғанимлар, хусусан, Султон Аҳмад жалойирнинг ўгли амирзода Тоҳирни қўлга олиб жазолаш эди. Бирок Гургенхон сулҳга кўнмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқи-

роннинг элчисини ҳақорат қилиб қувиб юборди. Иккинчи марта юборилган элчини ҳам шу куйга солди. «Э, аттанг, беҳуда қон тўкилатурғон бўлди. Энг даҳшатлиси халқ талонга қолди», — деди ҳазрат соҳибкирон элчининг ахборотини эшитгандан кейин. Беҳисоб лашкар бировнинг юртига бостириб кирса ва яна унинг халқи ғайридин бўлса, қутурган дарёдай мавжланган лашкарни қандай қилиб ҳам жиловлаб бўлади? Ҳазрат соҳибкирон шундан чўчиди. Ва ҳатто Тифлисга ҳужум қилишдан аввал «қора халққа, агар у бизга қарши қурол кўтармаган бўлса, зиён-захмат етказилмасун! Мусулмонликни қабул қилғонларга жони омон бахшида этилсун!» — деган вожиб ул-изъон буйруқ берилди. Лекин, афсуски, қутурган лашкарни тийиб бўлмади. Бу ерда ҳам худди Ҳиндистондагидай аҳвол содир бўлди. Амир Темур бундайларга нисбатан аёвсиз чора кўришдан ўзга чораси қолмади. Лекин барибир халққа жабр етди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон амирзода Шохрух бошлиқ Хуросон лашкарини Тифлисте қолдириб, ўзи осмонўпар тоғларга қочиб қутулган Гургенхоннинг орқасидан тушди ва Макрон даштидан ўтиб, у яширинган дара сари йўл олди. Аммо уруш бўлмади. Гургенхон Жонибек ҳумоюн ўрдуга ўзи келиб таслим бўлди. Ҳазрат соҳибкирон бошда уни қабул қилмади. Эртаси ўтиб-индинига Гургенхон Ширвоншоҳ Шайх Иброҳимнинг воситачилигида унинг қабулига мушарраф бўлди. Ҳазрат соҳибкирон унинг гуноҳларидан бу сафар ҳам ўтди. Лекин гуржийларнинг бир қисми бўйин товлаб Зарият қалъасига яшириндилар. Бу қалъа баланд бир тоғ тепасида жойдашган бўлиб, унга арқонли нарвон воситасида чиқдилар. Шу ерда амирлардан баъзилари тоққа чиқишнинг яна бир воситасини ўйлаб топдилар. Улар аскарини сандуқларга ўтқизиб, арқон билан тортиб чиқариб олдилар. Қалъа етти кун давом этган жангдан кейин ишғол этилди.

Шу пайт гуржийларнинг яна бир бошлиғи Сванетия (Сванетти)да турганлиги маълум бўлди. Лекин у очик жанг қилиш ниятидан қайтди ва тадбир ишлатиб, қирғин ва талонлардан қутулиб қолди. Султон Аҳмад жалойирнинг ўғли шахзода Тохирни эса отаси хузурига Румга қочириб юборди. Унинг яна бир боласи Исмоилни эса гутиб Олий ўрдуга жўнатди. Шу билан бирга бундан буён қанда қилмай божу хирож тўлаб туришга ваъда берди. Ҳазрат соҳибкирон Сванетия ҳокимининг ҳам, Исмоилнинг ҳам гуноҳидан ўтди.

Сўнгра Амир Темур корақалқонлик диёри устига юриш қилди ва қалъаларини вайрон этиб, уғрук турган Манкўлга қайтди. Шу ерда Фарасгерд деган ерда гуржийларнинг бир гурухи куч йиғаётгани ҳақида хабар олинди. Амир Темур уларга қарши Шайх Нуриддин бошчилигида қўшин юборди. Хуллас, беш кун ичида гуржийларнинг яна етти қалъаси фатҳ этилди.

Шундан кейин барча қўшинлар Манкўлга тўпландилар ва эришилган ғалаба шарафига катта тўю томошалар қилинди. Мана шу тўю томошалар асносида фарангларнинг элчиси авлиё Никола келди. Хиёл ўтмай, Рум қайсари Султон Боязидхоннинг ҳам элчиси келганидан хабар бердилар. Ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмаси билан элчилар алоҳида-алоҳида чодирларга жойлаштирилиб, уларга керагича ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Эртаси куни, нонуштадан кейин, элчилар бирин-кетин қабул қилинди-лар. Амир Темур олдин Рум қайсарининг элчиси Муродбекни қабул қилди. Элчи султоннинг совға-саломи ва мактубини ҳазрат соҳибкиронга топширди. Элчига ўз қароргоҳига қайтишига жавоб берилгандан кейин вазири аъзам билан қолиб, Боязидхон мактубининг мазмуни ила танишдилар. Унда қайсари Рум катта ва енгилмас қўшини, бепоён мамлақати ва битмас-туганмас бойлиги борлиги билан мактанибди. Хусусан, «биз қисқа бир фурсат ичида Ойдин, Мунташир, Гармиён, Қарамон вилоятларини ўзимизга тобеъ этиб олдик, Сивос билан Халабга қарашли Малатияни ҳам олдик ва у вилоятларни фарзанди аржумандимиз Мустафога инъом этдик. Ҳозирда жаҳонга довуғ солгон зафар шиор лашкаримиз Фарангистондин тўрт ойлик йўл берида турибдурлар. Иншооллоҳ, ул юртлар ҳам тез орада бизнинг тасхир илгимизга киргай»,— деган гаплар бор эди мактубда. Қайсар яна кўп мамлақатларни унинг хазинасига божу хирож юбориб турганларига ишорат этиб, таъмагирлик ҳам қилибди.

— Ха, иштаҳаси чакки эрмас бу Боязидхоннинг,— деб гап бошлади ҳазрат соҳибкирон.

— Сиз ҳар қачонгидай ҳақсиз, аълоҳазрат,— деди қўл қовуштириб вазири аъзам.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз жанобдин ер-сув ҳам сўрагон эрмасмиз, божу хирож ҳам талаб қилғонимиз йўқ. Фақат бир нарсани илтимос қилдик, Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманга ўхшаш фитначи ва йўлтўсарларни қўллаб-қувватламаслиғини сўрадик, холос. Бир отанинг фарзандимиз, бирга бўлайлик, деб айтдик. Ул жаноб

сўзимизга кулоқ осмади. Мана, оқибати нима бўлди? Фитначилар ғайридин гуржийлар бирлан иттифоқ тузиб, Озарбайжонни таладилар. Биз аларни жазолаш учун юртларига боскин қилишга мажбур бўлдик. Кўп кон тўкилди. Эл ғорату тарожга қолди.

— Шундай, тақсир,— вазири аъзам қўл қовуштириб унинг гапларини маъқуллади.

Амир Темур ўртага тушган қисқа сукутдан кейин яна давом этди:

— Ва яна қандайдур божу хирожга шаъма қилаётир у. Кўп мамлакатлар уни ўз ихтиёри бирлан тўлаб турғон эрмиш. «Сен ҳам шундай қил!» демоқчи чамаси. Иштаҳаси чакки эрмасга ўхшайдур ўша Боязидхоннинг.

— Шундай, олампадох,— вазири аъзам бошқа гап қўшгиси келмади, чунки бундай пайтда гапини бўлганни ёмон кўрарди, ҳазрат соҳибқирон.

— Шон-шавкат ва беҳисоб бойлик Боязидхоннинг димоғини шу қадар ишғол этибдурки, кўзи кўр, қулоғи қар бўлиб қолибдур. У энди ҳеч кимни менсимайдур, ўзидин бошқа шон-шавкат эгаларини назар-писанд қилмайдур. Уни бунга бир ҳисобда ҳақ-ҳуқуқи бор, чунки олти нафар фаранг давлати кучларини қўшиб келганларида ҳам аларни бир эрмас, икки бор дафъ этғон. Кўпдин бери Костилиё, Фарангистон, Инглистон, Сербие, Олмоние ва Византиё Боязидхондин кўрқуб, унга бас келатурғон иттифоқчилар қидирмоқдалар, вазири аъзам. Кунни кеча ҳузуримизга келғон фаранг элчиси ҳам шу мақсад бирлан келғон бўлса ажаб эрмас.

Шу ерда Амир Темур фаранглар элчиси авлиё Николаони эслади ва вазири аъзамга қайсари Румга жавоб номасини ҳозирлашни буюриб, кетишига ижозат берди. Вазири аъзам чодирдан чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон бир неча вақт ўй-санога кетди, содир бўлган вазият хусусида бош қотирди. Қайсари Рум дўстлик ва ҳамкорлик эшикларини ёпган кўринади. Энди уни сулҳга кўндириб бўлармикин? Лекин, барибир, ҳаракат қилиб кўриш керак. Урушдан не фойда? Унинг олдини олиш даркор. Ҳа, унга йўл қўйиб бўлмайдур. Яна икки улуғ турк давлати ўртасида-я? Аксинча, улар дўстлашиши ва ҳамкорлик қилишлари зарур. Уруш бу икки давлат: тили бир, дину эътиқоди бир икки халққа яхшилик келтирмайди. Уруш ислом манфаатларига зиддир.

Амир Темурнинг ҳақлиги ўша куниек Фарангистон элчиси авлиё Николо билан сўхбатлашгандаёк маълум

бўлди. Подшоҳ Шарлнинг унга йўллаган мактуби мазмуни ҳам шундай эди. Фарангистон подшоси Боязидхонни бутун дунёга ҳукмдор бўлиш ниятида юрганликда айблаб, унинг фарангларнинг ҳам, мўмин-мусулмонларнинг ҳам душмани деб атабди ва ҳазрат соҳибқиронни унга қарши биргалашиб курашишга чақирибди. У мўмин-мусулмонга дўст бўлганда Онадўлидаги қон-қариндошларини қакшатармиди?

Ўша куни кечкурун элчилар шарафига катта зиёфат берилиб, уларга ва подшоҳларига ҳазрат соҳибқироннинг муносиб совға-саломлари топширилди. Кўлларига жавоб мактублари туткизилди. Қайтаётганларида эса Амир Темур уларга ўз элчиларини кўшди.

Ҳа, қайсари Рум билан ёвлашиб қолишнинг иккала тараф учун ҳам нафи йўқ эди. Буни ҳазрат соҳибқирон тушуниб турганди. Шунинг учун ҳам ёзиладиган мактуб мазмунига алоҳида эътибор берди. Уни муншийи хос мавлоно Шамсиддин окка кўчирди. Мактуб умуман насихатомуз руҳда ёзилган бўлиб, айрим танбеҳ ва уқтиришларни ҳам ўз ичига олганди. Хусусан, унда мана бу гаплар бор эди: «Тангри таолонинг инояти бирлан рубъи маскун мамлакатларининг катта қисми бизнинг тасарруфимизга ўтмиш. Рўйи замин кенглиги зафар қарин лашкарларимизнинг жавлонгоҳига айланмиш. Олам султонлари, теварак-атрофнинг олий қадар подшоҳлари бизга мутеъ ва мунъақид бўлдилар, жаҳон гарданкашлари олий остонамизга итоат бошини қўймишлар. Тоғу тошлар зафар туғли лашкаримизнинг бир ҳамласига ҳам тоб беролмадилар. Фарзи шулким, бир-биримизга таарруз, зулму таъдини орттирмайлик, чунки ислом мамлакати эзурмиз. Жиход камарини белга боғлаб, ғайридинлар ва фаранглар устига биргалашиб лашкар тортайлик, мусулмон юртларининг чанги чиқиб мўмин-мусулмонларга ҳалал етмасун, деб шу ерларда маком тутиб ўлтурурмиз».

Амир Темурнинг ишнинг кўзини биладиган суҳандон элчилари ушбу номани олиб яшин тезлигида Румга равона бўлдилар. Қайсарга ҳазрат соҳибқироннинг ушбу мактубини топшириб, элчилик маросимини адо этдилар. Афсуски, қайсари Румнинг ғурур ила тўла димоғига мутақаббурлик моддаси маҳкам ўрнашиб олган экан, аввалги ғалабалари билан масту аласт бўлиб гафлат уйқусида қолган экан, элчига ҳурмат-эҳтиром кўрсатмади. Аксинча, дағаллик ва доғулик қилди. У хусусан кўпчиликнинг олдида тап тортмай унга бундай деди: «Кўп вақтлардин бери у бирлан беллашиш ва жанг қилиш орзусидамиз.

Унга қарши от суриб, катта лашкар бирлан юриш қилмоқчимиз. Агар у турғон еридин силжишға журъат этмаса, Табриз бирлан Султонияга ўзимиз боражакмиз. Ушанда кўрурмиз, сипехр гардуни бизға, ё унга нени кўргузур эркан?»

Ха, ахвол мана шунақа. Лекин ёлғиз ўзи Султон Аҳмад жалойир, Қора Юсуф туркман, уларнинг иттифокчилари бўлмиш гуржийлару қайсари Румга қарши бир вақтда кураша олармикин? Яна бошқа бир тарафда Миср султони ҳам қилич қайраб турибди. Бундай шароитда Боязидхоннинг кизикқонлигига учмаслик керак. Аксинча, унинг билан иттифок риштасини мустаҳкамлаш жоиз. Асосий зарбани эса Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф туркманларга ўхшаш муфсид ва бузукиларга қарши бериш зарур. Ўз навбатида қайсар яқинда ўзига қаратиб олган Сивосни эгаллаш ва унинг мустаҳкам иншоотларини бузиб ташлашга қарор қилди. Чунки Султония ва Табриздан Қўннияга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган Византия шаҳарининг Румни ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий таянчига айланиб қолишига йўл қўймаслик керак эди.

Сивос метиндай мустаҳкам қалъа бўлиб, қалинлиги қарийб ўн газдан зиёд, баландлиги — то кунгурасигача йиғирма газ келадиган икки қатор девор билан ўралган эди. Унинг етита темир дарвозаси бор эди. Тарихий битикларда уни Алоуддин Қайкубод қурган дейилган. Қалъа деворига қараб нақб кавлашнинг ҳам иложи бўлмади, чунки бир газ кавлаш билан сув чиқиб кетаркан бу ерларда. Фақат унинг ғарб тарафидан кавлаш мумкин бўлди, ҳолос. Ичкарида қалъа кутволи Мустафо тиштирноғигача қуролланган икки минг суворий билан урушга шай бўлиб турарди.

Ҳазрат соҳибқирон қалъа атрофига тош аррода ва манжаниқлар ўрнатишни буюрди. Чунки бусиз қалъани олиб бўлмасди. Шунингдек, ҳар бир дарвоза қаршисига мулжор қурдилар. Шундан кейин шаҳар ичкарисини бўмбордимон қилиш бошланди. Ўн саккиз кунлик камалдан сўнг нақбчилар дарвозалар рўбарўсидан чиқиб уларга ўт қўйдилар. Манжаниқ, тош аррода ва нафт андозлардан тинимсиз бериб турилган зарба шаҳар ичкарисини вайронага айлантирди. Саййидлар, ашроф, шайхлар ва қозилар шаҳар аҳлининг оғир қисматини ўйлаб, доруғани таслим бўлишга кўндирдилар. Доруға Мустафо ўша улуғлар билан бирга катта совға-саломлар олиб, Олий ўрдуга келди; тиз чўкиб жони омонлик сўради. Хуллас,

қалъадаги барча мўмин-мусулмонга омонлик бағишланди, қўлига қурол олиб курашган арманилар эса асир олиниб, амирлар ўртасида таксимлаб берилди. Ҳазрат соҳибкироннинг амр-фармони билан Сивос қалъаси ва шаҳарнинг бошқа мудофаа истехкомлари бузиб ташланди.

Шу пайт теварак-атрофдаги катта йўллар устига қўйилган қоровулларнинг биридан Бағдод-Истамбул йўлида дабдабали катта бир карвон Рум тарафга қараб кетаётгани ҳақида хабар олинди. «Бу, шак-шубҳасиз бирон олий зотнинг карвони. Шунчаки савдо карвони бўлганда, у бу қадар дабдабали бўлмас эрди»,— деди ҳазрат соҳибкирон қоровулбегининг ахборотини эшитиб бўлиб. Орқасидан зудлик билан чопғунчи қисм юборилди. Чопғунчилар карвонга кош қорайганда етиб олишди. Ўртада бўлиб ўтган қисқа жангдан кейин карвон таслим бўлди, лекин барибир одамларининг бир қисми қочиб улгурибди. Чопғунчилар буни қоронғуда пайкамай қолишибди. Лекин улар катта ўлжа билан қайтдилар. Асирлар орасида яхши кийинган хотинлар ҳам бор эди. Улардан бири Султон Аҳмад жалойирнинг синглиси Дилшодбегим бўлиб чиқди. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, карвондагилар орасида Султон Аҳмад жалойирнинг ўзи ҳам бор экан, лекин пайт пойлаб қочиб қолибди. Ва яна маълум бўлдики, Султон Аҳмад жалойир билан Қора Юсуф туркманнинг оралари бузилиб, ўртада уруш чиқибди ва туркманларнинг қўли баланд келиб, Султон Аҳмад жалойирни Бағдоддан суриб чиқарибдилар. Султон Аҳмад жалойир бу сафар бошпана излаб Боязидхоннинг хузурига — Румга бораётган экан.

Яна бир ташвишли хабар шу бўлдики, ҳазрат соҳибкирон Сивос фатҳи билан банд бўлиб турган пайтда Убулистондаги баъзи тескаричилар қалбларидан жаҳолатга жой бериб, зафар асар лашкарнинг яйловда ўтлаб юрган отларини битта ҳам қўймай ўғирлаб кетибдилар. Кўнгилсиз воқеа Амир Темурнинг ўша ўлкага қўшин тортишига баҳонайи сабаб бўлди. Фармонга биноан, амирзода Шохрух манғулой расми билан олдинда юборилди. Амир Сулаймоншоҳ ва яна бир неча улуг амирлар ўзига қарашли фавжлар билан амирзоданинг саодатли узангисида бордилар. Иш уруш-талашга бориб етмай осонгина битди. Зафар асар лашкар қоровулининг поясига кўзлари тушиши билан туркманлар талашув палосини йиғиштириб, шаҳар ва вилоятни ташлаб қочдилар.

Шу пайт Сивосдан яна бир нохуш хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон у фатҳ этилгандан кейин шунчаки, олиқ-солиқ

ишлари билан шуғуллансин, деб доруға қолдирди-ю, шаҳар ва вилоятнинг инон-ихтиёрини аввалги хокими Мустафонинг ўзига қайтариб берган эди. Лекин у яхшиликка доғулик билан жавоб берди. Амир Темур Убулстонга юриш бошлаганини эшитиши ҳамоно Амир Темур қолдирган одамларни ўлдириб, доруғасини ярим яланғоч қилиб ҳайдаб юборди. Ҳазрат соҳибқирон бундан дарғазаб бўлди ва Сивосга кўшин жўнатди. Мустафо ва унинг ҳамфикрлари курашишга курби етмай, кечаси шаҳарни ташлаб қочдилар. Ўшанда зафар асар лашкар Малатия ва Қохтагача бўлган барча қалъаларни армани ва туркман бузғунчилардан тозаладилар ва Малатияни тобеъ ерлари билан қўшиб, Қора Усмон туркманнинг ўзига қайтариб бердилар.

Лекин Амир Темур ўшанда Румнинг ичкари туманларига хужум қилмади. Миср подшосининг йўлини тўсиш ва унинг Шомга келишига йўл қўймаслик бундан муҳимроқ кўринди, унга. Агар у катта кўшини билан Шомга кириб олгундай бўлса, у албатта Боязид билан тил бириктиради. Унда икки душман билан барабар курашишга тўғри келади. «Бу оғир бўлади, албатта,— деди соҳибқирон ичида,— аввал Боязидхонни чалғитиб, Миср подшоси билан орани очик қилиб олмоқ зарур». Аммо бунга амирларни кўндириш анча мушкул бўлди. Улар: «Зафар асар лашкар Ҳиндистон фатҳидин хали чарчоғи чикмай туриб Озарбайжонга юриш бошланди, кейин гуржийлар мамлакатига кўшин тортдик, ундан сўнг Сивос ва Малатия устига юриш бўлди. Кўшинлар ниҳоятда ҳориб-чарчаган. Бундай шароитда Мисру Шомдай улуғ мамлакатлар устига юриш қилиш имкондин ҳолидур. Ул диёрларнинг мустаҳкам қалъалари кўп, озуқа ва бошқа заҳиралари битмас-туганмас, лашкари сон-санокқа сифмайдур. Яхшиси, лашкарни бир неча муддатга уй-уйига қўйиб юборайлик, ором олсун ва ҳордик чиқарсун. Сўнг қурол-яроқни янгилаб, бошқа юришларга отланса бўлур», дедилар.

Ҳазрат соҳибқирон бунга кўнмади:

— «Фурсат ғаниматдур!» — деган гап ҳам бордурки, онинг ўрнини ҳеч бир нимарса босмайдур. Биз лашкарга дам бериб, кейин отланишимизни Малик Барқук ёки Султон Боязидхон кутиб ўлтирарму эрканлар? Йўқ, албатта. Алар дарҳол хужумга ўтадулар. Яхшиси, ҳозирок йўлга отланғонимиз маъқул. Йўлда, иншооллоҳ, лашкарга қисқа-қисқа дам бериб борурмиз.

Амирлар яна баъзи важху далилларни ўртага солган

эдилар, ҳазрат соҳибкирон мунозара ва муҳокамаларга йўл бермади. Гапнинг индаллосини айтди-қўйди:

— Ҳамма нарса худодин. Ғалаба-ю зафар ҳам, мағлубияту бахтсизлик ҳам. Худо ўшандайин шармандалиқдин ўзи асрасун. Ҳамма нарса Тангри таолонинг иноятига боғлиқдур. Яратғонга таваккал қилайлик, жаноблар.

Шу ерда у «гап тамом!» дегандай ерга қараб олди.

Шу тариха хижрий 803 йил сафар ойининг биринчи куни (1400 йилнинг 21 сентябри) Шом билан Миср устига юриш бошланди. Қўшинлар дарё мавжларидай фавж-фавж бўлиб, узоқ ва мушкул сафарга равона бўлдилар. Фармони олийга биноан, амирзода Шоҳрух манғулойда борди. Ўшанда улар Баҳасти ва Энтоб қалъаларини куч билан олиб, кутилмаганда, Ҳалаб остоналарида пайдо бўлдилар.

Маълумки, зафар маоб ўрду Баҳасти ва Энтоб теварагида пайдо бўлиши ҳамоно, Ҳалаб ҳокими амир Темиртош аҳлу аёли билан Димишққа бориб юз берган аҳволдан унинг ҳокимини хабардор қилди ва унга маслаҳат солди: «Амир Темур, — деди у, — хусусан ҳозирда Хоразм, Туркистон, Хуросон, Зобулистон ва Ҳиндистондин тортиб, то Табаристон, ҳар иккала Ироқ, Форс, Хузистон, Озарбайжон, Диёрбакргача бўлган жамийки мамлакатлар устидин ҳукм юритиб турибдур. Шу кунларда Эрону Туронда унга бас келатурғон куч йўқдур. Маслаҳат шулким, оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасига қўййлик, унинг номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттирайлик. Сўнг саййидлар, уламо ва бошқа машхур кишиларимизни васила қилиб, беназир пешкаш ва тансуқотлар тортиқ этиб, унинг кўнглини овлайлик. Шу билан ажаб эрмас у уруш-талаш палосини йиғиштириб орқасига қайтиб кетса. Шунда мамлакат ҳам, рааё бирлан бараё ҳам омон қолғай».

Лекин кўпларни, шу ҳисобда Султон Носириддин Фаражни ҳам, бошқаларни ҳам шайтон тўғри йўлдан адаштириб қўйган экан. Амир Темиртошнинг тўғри маслаҳатини кулоққа олмадилар. Улар лашкар ва захираларининг кўплиги, қалъаларининг мустаҳкамлигига орқа қилиб уруш-талашни ихтиёр қилдилар. Хусусан, Димишқ ҳокими димоғини ғурур ғубори тўла эгаллаган экан, ҳеч тап тортмай амир Темиртошга қараб деди: «Сен тилга олғон мамлакатлар қалъаларининг деворлари ва буржу боралари лой бирлан хом гиштин қурилғон. Бизнинг ҳисорларимиз эрса тамом тош бирлан ганчдин

бино этилгандур. Уруш-талош асбобларимиз ва захираларимиз эрса бекиёсдур». Шу кенгашда амир Темиртошга кўшилган баъзи бир зийрак одамлар ҳам бўлди. Лекин улар ўртадаги масалани тинч йўл билан ечишга ҳарчанд уринмасинлар, бунинг фойдаси бўлмади. Кўп мунозара ва тортишувлардан сўнг бор куч билан Димишк мудофаасига тутинишга қарор берилди. Амир Темиртош яна Ҳалабга, янги куч билан қайтиб келди.

Элчи шу хабар билан қайтиб келгач, ҳазрат соҳибкирон хижрий 803 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1400 йил 20 октябрда) лашкарни Ҳалаб устига бошлади. Кўшинлар махсус режага кўра, фавж-фавж бўлиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Эҳтиёткорликнинг барча чоралари кўрилди, йўлни саккиз кунда босиб, Ҳалаб теварагига келдилар ва уни ой кўрғонлагандек чор атрофдан қуршаб олдилар. Шу ерда ҳар бир кўшин аввалдан белгилаб қўйилган мурчилга ўринлашиб, ҳар эҳтимолга қарши, атрофини зовур, туралар билан ўраб олдилар ва аста-секин дарвозалар ҳамда буржлар рўбарўсидан нақб қазишга тутиндилар. Қалъа ичкарасидагилар зафар туглик кўшиннинг бу латиф тадбирини англамасдан, уни кўрқув ва қудратсизликка йўйдилар ва ҳатто бир-икки кундан кейин қалъадан чиқиб, Амир Темур кўшинларига шабихун урдилар. Лекин кўп талофотлар кўриб чекинишга мажбур бўлдилар. Ўша тўкнашув пайтида зафар асар кўшиннинг қоровулида турган амирзода Ҳусайннинг йигитлари улардан икки кишини асирга тушириб, олий ўрдуга олиб келдилар. Ҳалабликлар эртаси кунни бор аскарини олиб қалъадан чиқдилар ва амирзода Абубакрнинг тумани қаршисида ясал туздилар. Шу ерда икки кун каттик уруш бўлди. Учинчи кунни ҳазрат соҳибкирон бор аскарини ҳаракатга келтирди. Унинг баронғорида амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ, унинг қанбулига эса амир Сулаймоншоҳ билан амирзода Абубакр тайин этилдилар. Жавонғорда турган кўшинлар тепасига Султон Маҳмудхон билан амир Жаҳоншоҳ қўйилди. Кўшиннинг марказ қисмига ҳазрат соҳибкироннинг ўзи турди. Сара ва чапдаст йигитлардан тузилган бир туман суворий қалъанинг ўнг тарафидаги тепаликка жойлаштирилди ва уларга душманни чалғитиш вазифаси топширилди. Улар ҳужумга ўтган душманнинг асосий қисмини озиктириб, яъни орқага чекиниб, уларни эргаштириб кетиши керак эди. Амир Темур урушнинг бу усулини жангда кучлар тенг келиб турган пайтларда кўпроқ ишлатар эди. Бу усул кўпинча яхши самара

берарди. Кичик бир қисм орқасидан қувиб кетган душман охир-оқибат асосий қучлардан ажралиб қолиб ёвлашувчи тарафнинг қуршовига тушиб қолар ва охири тор-мор этилар эди. Хулласи калом, Ҳалаб остонасида бўлган бу урушда Амир Темур қўшинлари ютиб чикдилар. Дастлаб баронғорда турган амирзода Абубакр душманнинг майсарасини исканжага олиб синдирди. Жавонғорда амирзода Султон Ҳусайн бошчилигида турган қўшинлар ҳам ғалаба қучдилар. Улар бир ҳамладаёқ душманнинг майманасини хароб қилиб, қалб эса ёғий тарафнинг марказ қисми устидан устун келди. Душман лашқари ваҳимага тушиб, тум-тарақай бўлиб қоча бошлади. Бунни кўриб амир Темиртошнинг ўзи ҳам қолган-қутган одами билан чекинишни ихтиёр қилди ва қалъа ичига кириб яширинди. Ҳалабликлар катта талафот кўришди. Зафар асар лашқар чекинганларнинг кетидан кадам бақадам бориб, раби ул-аввалнинг 11-кунини (1400 йил 1 ноябри) Ҳалабнинг шаҳристонини ишғол этди.

Ҳа, Ҳалаб тошдан бино қилинган ўта мустаҳкам қалъа экан. У тамом тошу ганчдан қурилган, деворлари баланд эди. Атрофига, девордан тахминан юз газ нарида, хандақ қазилиб, сув тўлатиб қўйилган эди. Хандақнинг кенглиги ўттиз газдан иборат бўлиб, унда бемалол кемалар юрса бўларди. Пиёданнинг ҳам, суворийнинг ҳам ундан ўтиши амри маҳол. Шунинг учун ҳам асосий қучлар шу хандақ бўйида тўхтаб қолди. Шаҳристонни эгаллаган қисмларга кўмак юбориш шу пайт ўта зарур эди. Хандақ устига кўприк қуриш, ёки унинг у ер-бу ерини хору хашак билан тўлдиришнинг иложи йўқ эди. Мешу гупсарларга миниб ўтмоқчи бўлганлар эса хандақ лабида пистирма қуриб ётган аскарларнинг ўқ ёмғирига учраб сувга ғарк бўлардилар. Ҳазрат соҳибқирон тез орада бунга ҳам чора топди. Қоронғу тунда ҳам чигиртканинг кўзини беҳато нишонга олабиладиган ўқчиларни тўплаб, душманнинг икки ердаги пистирмасига қарши қўйди, манжаниқ ва нафт андозларни эса чортоқларга ўрнаштириб, шаҳар ичкарасини ўққа туттирди. Нақбчилар ҳам ишни жадаллатдилар. Ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амир Шохмаликка мурожаат қилди:

— Агар аскарлар хандақ ва хокрездин ўтиб олсалар, нақбчилар девор остига етиб олиб, дарвоза ва буржларни портлатишга муваффақ бўлсалар, катта қўшин бамисоли чигирткадек шаҳар ичига бостириб қиради. Унда мисли кўрилмаган тарожлар ва хунрезликлар бошланади. Бунга

йўл кўйиб бўлмайди. Мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз.

— Унда нима қиламиз, олампаҳо? Хужумни тўхта-тайликму?

— Йўк, бек, уни жадаллатмаслик ва қалъа ичига элчи юбормоқ лозим. Амир Темиртош ва унинг мушовирлари зора инсофга келиб қолишса.

— Маъқул, олампаҳо! — амир Шоҳмалик икки кўлини кўксига кўйиб, таъзим қилганча чикиб кетди.

Амир Темиртошнинг отига битилган ва элчи қалъага олиб борган мактуб киска бўлиб, унда хусусан, мана бундай гап бор эди: «Агар мамлакатнинг эмну омонлиги ва рааёнинг рифоҳиятини ўйлаб, қалъа зафар асар лашкарнинг мулозимларига топширилса, барчага моли омонлиг бахшида этулиб, мамлакат отининг жилови ул жанобнинг ўз илкида қолдирилгай. Акс ҳолда унинг аҳлу аёли ва жони тарожга қолгай». Амир Темиртош ва мамлакатнинг бошқа етакчилари кўп ўйлаб таслим бўлишдан ўзга чора тополмадилар. Саййидлар, козию куззот, имомлар ва Шом мамлакатининг шарафли кишилари анвойи ҳадялар билан олий ўрдуга келдилар ва улў амирларнинг воситачилигида шаҳар дарвозаларининг калидини ҳазрат соҳибкироннинг илгиға топширдилар. Шундан кейин Амир Темур Эҳсон доводдорни махсус мактуб билан Носириддин Фараж хузурига элчи килиб юборди. Мактубда Ҳалаб шаҳри ишғол этилиб, Шадун, Темиртош ва Шомнинг бошқа боёнлари асир олинганлиги, уларнинг озод этилиши эса амир Итилмишнинг олий даргоҳга қайтариб берилишига боғлиқ эканлиги маълум этилган эди.

Ҳазрат соҳибкирон Саид Иззиддин, Малик Ҳазорагири, Мусо Тўйбуғо, Боён Темур, Окбуғонинг ўғли Султон Маҳмудни ва яна бир неча амирни Ҳалаб муҳофазасига тайинлаб, ўзлари жамаи кўшинни олиб Шомнинг бошқа шаҳарлари фатҳига жўнаб кетдилар. Ўлжа ва уғрук Ҳалабда қолди. Кўшиннинг манғулой қисмига амирзода Абубакр ва амирлардан Сулаймоншоҳ билан Суюнчик баҳодир тайинландилар.

Ўшанда зафар язақ лашкар Хоми, Кумис ва яна икки мустаҳкам қалъани қўлга киритди. Лашкар ва чорполар чарчаб қолганлигини хисобга олиб, уларга Кумисда йигирма кун дам берилди. Шу фурсат ичида соҳибкирон ҳазратларининг амри билан Кумис обод этилади. Хусусан, арк ичида мухташам бир девонхона ва шаҳар четида бир неча кўшк бино қилинди.

Олдинда Шомнинг хали ишғол этилмаган Баалбек, Сайда ва Димишк сингари яна бир неча мустахкам қалъалари бор эди. Қисқаси, Шом учун бўладиган курашнинг ҳал қилувчи дамлари хали олдинда эди. Қумисда турганларининг охириги кунлари амирлар ва лашкар орасида яна ғала-ғовур бошланди. Кўпчилик уруш ҳаракатларини шу ерда тўхтатиш, куз ва қишни Тароблус дарёси соҳилида ўтказиб, юришни келаси йилнинг баҳорида давом эттиришни талаб қила бошладилар. Ҳазрат соҳибкирон амирлардан Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва Гиёсиддин тархонни чакиртириб, уларга маслаҳат солди:

— Вазият жиддий, жаноблар. Энди нима қилдик?

— Лашкарнинг талаби, аслида тўғрику-я, лекин бошқаларнинг фикрини ҳам олгон яхши,— шайх Нуриддин, «фикримга қўшиласизму?» дегандай амир Шоҳмаликка бир қараб қўйди. Шоҳмалик уни қувватлади:

— Яхшиси, олампаҳоқ, кенгаш чакирмоқ даркор. Масалани ўша кенгаш бирёқлик қилсун.

Амир Темур индамади.

Ўша куни кечкурун кенгаш чакирилди. У кўпга қўзилмади. Бир қумғон чой қайнагунча масала ҳал бўлди-қолди. Кўпчиликнинг фикрини ифода қилиб, биргина амир Худойдоднинг ўзи гапирди.

— Зафар асар лашкар қарийб икки йилдин бери тиним билмайдур. Ё оғир йўл сафарига, ёки душман муқобилида. Хуллас, ҳамманинг — одамларнинг ҳам, чорполарнинг ҳам тинкаси қуриди. Агар аълоҳазрат, — у аввал Султон Маҳмудхонга, сўнг Амир Темурга кўз ташлади — розиризолик билдирсалар, қўшинимизни олиб Тароблус дарёси соҳилига борсак ва шу кишни ўша ерда ўтказсак. Одамлар бирлан чорполар осудалиғ бирлан хордик чиқарсалар ва эрта баҳорда куч-қувват йиғиб душман қалъалари забтини давом эттирсак.

Ҳазрат соҳибкирон бирон нарса дер, деб хонга қаради. Лекин у индамади. «Ихтиёр ўзингда, билғонингни қил!» — дегандай ерга қараб олди. Амир Темур нима дейишини аллақачон ўйлаб қўйган экан, фикрини лўнда қилиб айтди-қўйди. У илгари Шом юриши олдидан, баъзи амирлар «лашкарга дам бериш керак», деганларида айтган ваҳҳни айтди:

— Келинлар, яна бироз чидайлик, фурсат ғаниматлигида ҳеч бўлмаса Димишккача бориб олайлик. У ёғига худо подшоҳ,— деди у пировардида.

Амирлар ва жангчиларни рағбатлантириш мақсадида кенгаш охирида катта зиёфат уюштирилиб, амирларга

совға ва суюрғолот улашилди. Эртаси куни эса кўшинлар ясолга тизилиб, хар бир сипохийга етти тангадан укулка берилди. Икки кундан кейин амирлар лашкарни Кумис ва Баалбек сари етакладилар.

Кумис жангсиз таслим бўлди, лекин Баалбекни камал килишга тўғри келди. Кумисдан бир манзил ўтиб, Номакзорга етганларида, фармони олийга биноан лашкарнинг бир қисми соҳил тарафга — Сайда билан Бирувватга жўнатилди, қолганлар эса ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Баалбекка қараб йўл олди. Лекин, Баалбекка борганда, унинг қалъасини кўриб, ҳамма хангманг бўлиб қолди. Қалъа, унинг деворлари ва буржлари билан тамом тошдан қурилган, деворининг баландлиги ўн саккиз-йигирма газ, эни етти газ экан. Кўшинлар уни бир-икки кун камал қилдилар, аммо уруш бўлмади. Баалбек халқи ҳазрат соҳибқироннинг элчисига таслим бўлганликларини айтиб вакилларини юбордилар.

Қиш келиб, қаттиқ совук бошланиб кетганига карамай, Баалбек, теварагида уч кун дам олингандан кейин, кўшинлар ҳижрий 803 йил жумади ул-аввал ойининг учинчисида, яқшанба куни (1400 йил 20 декабри) Димишққа қараб йўлга тушдилар. Нух пайғамбарнинг мазорига етганларида Сайда ва Бирувватга жўнатилган кўшинлар ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар.

Миср султони Туркистон лашкарини мамлакатига киритмаслик мақсадида Димишқ атрофида тўхтатиб, унга қақшатқич зарба бериш учун ўғли Абдулазизни катта лашкар билан Шомга жўнатган эди. Миср лашкари Амир Темур Халабни камал қилиб турган кунлари Димишққа кириб келди. Абдулазиз лашкар ва шаҳар халқини қалъанинг буржу бораларини мустахкамлашга сафарбар қилди, Амир Темур билан бўладиган кураш режаларини тузди. Шу ерда у бир мудхиш ишга қўл урди — ҳазрат соҳибқироннинг жонига суикасд уюштирди. Абдулазиз тили бурро бир шахсга икки жоҳил фидойини кўшиб, Амир Темур ҳузурига элчи қилиб юборди ва нома, совға-саломларни топшириш пайтида уни ўлдиришни буюрди. Фидойиларга минг динордан акча ва сирти захар билан суғорилган пичоқ топширди. Абдулазизнинг «элчилари» ҳазрат соҳибқироннинг олий ўрдусига аср намозидан кейин етиб келишди. Шу пайт ўрду Димишққа яқин Қайхон Пу деган кишлокда турган эди. Ҳазрат соҳибқирон «элчи»ни қабул қилиш ишини пайсалга солиб ўлтирмади. Келган захотиёк қабул қилди. Миср султонининг асл ниятини дарров билмоқчи эди-да. Балким элчини сулҳ

сўраб юборгандир. Шундай бўлса, нур устига аъло нур. Чунки киш пайтида йўлда ёки урушда кун кечирини ниҳоятда оғир. Эшик оға элчи ва унинг ҳамроҳларини кўринишхонага олиб кирганда чодирда муншийи хос хожа Масъуд Симноний ва тахт оркасида турган икки кўрчидан бошка ҳеч ким йўқ эди. Элчи ва унинг ҳамроҳлари чодирга киришлари билан тиз чўкиб ҳазрат соҳибкироннинг олдига эмаклаб бордилар ва чопонининг пешини юзларига суртдилар, ўринларидан туриб икки газ оркага тисарилиб бордилар ва эгилиб таъзим бажо келтирдилар. Сўнг элчи кўйнидан номани чиқариб муншийи хосга узатди, ҳамроҳлари эса совға-салом солинган, остонада қолдирилган сандукни тахт пойига олиб бориб кўйдилар ва яна бир бор эгилиб, чуқур таъзим қилдилар. Шу пайт улардан бири этигининг кўнжидан пичоқ чиқариб ҳазрат соҳибкиронга ташланди. Ҳазрат элчининг мулозимлари саросимага тушиб турганлигини аввалдан пайкаб, ҳушёр тортиб ўлтирган экан, унинг кўкрагига зарб билан тепди. У чўккалаб қолди. Шу пайт элчиларга эшик оға, муншийи хос ва чухралар жон-жаҳд билан ташландилар ва уларни бандга олдилар. Ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмасига биноан, эртаси куни уларнинг қўл-оёғини кишанлаб, эшакка тесқари миндириб, шаҳарга ҳайдаб юбордилар. «Элчи»нинг кўйнига эса бўлиб ўтган воқеа тафсилоти битилган номани солиб кўйдилар...

Ҳазрат соҳибкирон кўшинни олиб «элчилар»нинг кетидан Димишққа қараб юзландилар ва уни хандақ ёқасида тўхтатдилар. Кўшинлар ўз ўрни ва мурчилларини эгалладилар. Амир Темурнинг ўзи эса маҳсус чопарлари, мулозимлари ва сонсизлари ҳамда туғчилари билан ўша хандақ ёнидаги тепалик устида ўринлашди. Бу ердан туриб уруш ҳаракатини, кўшинларнинг умумий ахволини кузатиш қулай эди. Ёғий тараф эса хокрез билан хандақ оралигидаги текисликда саф тортиб турарди. Ясал кўриқдан ўтказилгач, «кўшинлар тўхтовсиз жангга киришсунлар!» — деб буйруқ берилди. Қоровул қисми амир Суюнчик баҳодир, илғорни Соин Темур, Донахўжа, Таваккал бовурчи, Олтин бахши, Таваккал қавчин бошқардилар. Ўнг қанотда номдор амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, сўл қанотда эса амирзода Рустам турдилар. Кўшинлар ўша уруш-талошда мардлик-мардоналик кўрсатдилар. Уруш қиска, лекин шиддатли бўлди. Иккала тараф ҳам талофот кўрди, асирга тушганлар ҳам бўлди. Охир-оқибат Димишқдан чиққан кўшинлар мағлубиятга учрадилар.

Уруш бўлган куни кечкурун кутилмаган бир ходиса юз берди. Амирзода Султон Хусайн баъзи бир муфсидларнинг иғвосига учиб, отолиғи амир Жаҳоншоҳ билан ади-бади дейишиб қолган экан, араз қилиб ўз мурчилини ташлаб душман тарафга ўтиб кетибди. Уни Султон Абдулазизнинг хузурига олиб бордилар. Султон амирзодани подшоҳларга хос ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб кутиб олди ва зиёфатдан кейин унга ажратилган хос манзилга қузатиб борувчиларга: «амирзодага ҳеч ким таарруз кўлини чўзмасун ва унга ҳамма иззат-икром кўрсатсун», — деб алоҳида таъкид қилди.

Амирзода Султон Хусайннинг хиёнатга қўл уриб, душман қароргоҳига ўтиб кетганлиги воқеасини ҳазрат соҳибқирон унинг навқари Баротхўжанинг оғзидан эшитди. Бу гап унинг қалбига наштар бўлиб санчилди. Наҳотки?! Суюкли ва ишонган набираси бугун уни жумлайи жаҳон олдида, айниқса, душманлари Темиртош билан Султон Абдулазиз олдида шармандаи шармисор қилиб ўлтирса. Не гуноҳи учун?! Ҳазрат соҳибқироннинг қалбидаги бу бебош набирасига бўлган меҳр-муҳаббат ўрнини ғазаб туйғулари эгаллади. Лекин буни кўзларига тикилиб, амр-фармонини кутиб турган амир Шоҳмалик билан эшик оғасидан яширди. Аччикка ҳай бериб ўзини босди. Аммо улар оғир-вазмин ва раъй-андишалик бу одамнинг кўнглидан кечган гапларни уқиб ўлтиришган эдилар. «Ҳа, майли, — деди у бир фурсат сукутдан кейин, — бандасининг қилмишига яраша жазони ҳам, мукофотини ҳам яратган эгамнинг ўзи берадур. Аллоҳ ҳамма нарсани эшитгувчи ва билгувчидир». Ҳамма вақт у билан тортинмай дадил сўзлашиб юрган Шоҳмалик бу сафар бирон сўз айтгани ботинмади. Амирзода Султон Хусайннинг бу қилмиши уни ҳам қаттиқ изтиробга солди. Ҳазрат соҳибқиронни овунтиришни ҳам билмади, кўнглидаги ғазаб туйғуларини изҳор қилишга ҳам ботинолмади.

Амир Темур ўша кечани мижжа қокмай ўтказди. Турли-туман ўй-хаёл уни узоқ-узоқларга етаклаб кетди. Кечирган бутун ҳаёти кўз ўнгида намоён бўлди. Айниқса, бевақт ҳаётдан кўз юмган қизи Уга бегимни кўп ўйлади. Ҳар сафар ўша бебош ва ўзбошимча набирасига кўзи тушганда қизини кўргандай бўларди. Энди бўлса худойим уни ҳам кўп кўриб турибди. Энди нима қилади?..

Тонг ёришиб бомдод намозини ўқиб бўлганидан кейин ҳазрат соҳибқирон Қайхон Пудан кўчиб, шаҳарнинг Қанъон ва Миср тарафга қараб турган қибла тарафдаги дарвозаси рўбарўсига, ундан қарийб бир фарсах нарида

жойлашган пушта тепасига келиб кўндилар. Хиёл ўтмай шу пушта билан девор ва дарвоза оралиғидаги катта майдон ҳар иккала тарафнинг лашкари билан лиммо-лим тўлди. Миср ва Шом кўшинларидан ташқари, кўлига нима кирса олиб чиққан оддий халқ ҳам бисёр эди. Султон Абдулазиз билан Темиртош қурол кўтаришга кодир бўлган барча эр кишини мана шу ҳаёт-мамонт урушига ҳайдаб келган эдилар.

Амир Темур бу ҳал қилувчи урушнинг режасини пухта ўйлаб, аввалдан тузиб қўйган эди. Бу ерда ҳам 1391 йили Тўхтамишхон билан бўлган урушда иш берган усулни қўллади. Баронғор, жавонғор ва ғулда турган аскарлар етти кўшин бўлиб ясал туздилар. Қанбул, чанок ва хировул қисмлар ҳам мустаҳкамланди. Отлик кўшинларнинг бир қисми ҳазрат соҳибқирон турган тепалик орақасига ўринлаштирилди. Қуёш тиф уриши билан тарафлар жон-жаҳд билан бир-бирига ташландилар. Жанг ўша куни кош қорайгунча давом этди, лекин ҳал бўлмади. Жуда кўп одамнинг ҳаёт ниҳоли кесилди, асирлар ҳам кўп бўлди. Асирга тушганлар орасида амирзода Султон Ҳусайн ҳам бор эди. У ўша куни Шом лашкари туғи остида жангга кирган экан, уни амирзода Шоҳрухнинг мулозимларидан Тўпалоқ қавчин тутиб олибди. Бу воқеа ҳижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 19-куни (1401 йил 6 январ) содир бўлган эди.

Амирзода Султон Ҳусайн чодир остонасидан ўтиши билан ўзини ерга отди ва эмаклаб бориб улуғ бобосининг пешига осилди.

— Осий бандани афв этинг, бобожон! Шайтон йўлдин оздирди мени.

Ҳазрат соҳибқирон набирасига қараб ҳам қўймади. Чунки насиҳатларига ҳамма вақт ҳам риоя қилмади у. Аксинча, тили бошқачаю, дили ўзгачалар билан дўст тутинди. Уни ана шунақалар йўлдан урган, чамаси. Шунинг учун айни шу пайтда уни итобга олиб ўлтирмади, фақат: «Мунофиқларни сирдошу дўст тутманглар! Алар сизларга зарар етказишда кучларини аямайдулар ва ёмон аҳволга тушишингизни орзу қиладулар. Сизларга йўлиққанларида «иймон келтирдик», дейишади. Ўзлари холи қолганларида эса, сизларни каттик ёмон кўрганлари сабабли, бармоқларини тишлайдулар», дейилган Қуръони каримда, мирзо! Сиз буни унутгансиз, чамаси! — деди.

— Мени кечиринг, бобо! Айбимни кон бирлан ювурмен.

— Сизни ҳам, бизни ҳам яратган эгамнинг ўзи

кечирсун, мирзо! — хазрат соҳибкирон бошка бир нима демади ва қоровулбегини чакиртириб, «Олиб кетинг, они!» деб қўл силтади.

Шаҳзодани ўша куниек девону ярғуда сўроқ қилдилар ва хазрат соҳибкирон билан кенгашиб чўби ясоқка етказдилар. Шаҳзодага ўша кундан бошлаб подшоҳнинг олий мажлисларига кириш ман этиб қўйилди...

Димишк остонасидаги жанглр яна икки кун давом этди.

Урушнинг иккинчи кунини хазрат соҳибкирон аввалги жойидан кўчиб, бошка бир пушта домонасига бориб ўрнашдилар. Сўнг зафар асар лашкар жанговар сафга тизилиб (ясол уч-тўрт фарсах масофани эгаллади), жангу жадалга тутиндилар. Душмanning қоровули ва илғор қисмларини сиқиб бориб, хандаққача етиб бордилар, лекин ундан ўтиб олишнинг иложи бўлмади. Чунки ўша хунхор хандақнинг кенглиги йигирма газ, чуқурлиги етти-саккиз газ келарди. Шу боис қўшинлар унинг лабида тўхтаб қолдилар ва буйруққа биноан шу ерда лашкаргоҳ қуриб, теварагини туралар, чирлар ва сепоялар билан тўсдилар. Ва яна буйруқ бўлдики, «зафар асар лашкар эртаси кунини сахарда, душман гафлат уйқусига чўмган бир пайтда, хандақни кечиб ўтсун ва онинг нариги соҳилида ясол тузсун». Қўшинлар бир илож қилиб хандақдан ўтиб олдилару, лекин хужумни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Қалъанинг асосидан то кунгирасигача тошдан қурилган девори ўта баланд эди. Тинмай ёғиб турган ўк ёмғиридан унинг ёнига яқинлашиб бўлмасди. Шунинг учун манжаник, тош аррода ва нафт андозлар ишга туширилди. Оқибатда қалъанинг баланд буржларидан бири вайрон этилди, деворлар илма-тешик бўлиб кетди, шаҳар ичидаги олий биноларнинг бир қисми вайрон бўлди. Хазрат соҳибкирон ортиқча қурбонлар бўлмаслигини истаб, кечга яқин уруш ҳаракатларини тўхтатишни буюрдилар. Шунда ҳам нақбчилар дарвоза ва буржларга қаратиб зовур казишда давом этдилар. Амир Темур Султон Абдулазиз билан Темиртошни сулҳга чакириб, қалъага Подшоҳхўжа деган табаррук бир зотни элчи қилиб юборди. Султон Абдулазиз номига битилган мактубда хибсда ётган Итилмишни озод қилиб, олий остонага жўнатиб юбориш, сулҳ тузиб қалъани яхшилик билан итоат эттириш таклиф этилди. «Акс ҳолда, — дейилган эди ўша мактубда, — эл-юртнинг хароб бўлишига сабабчи бўлурмиз ва Аллоҳнинг газабига қолурмиз». Султон Абдулазиз шунчаки сулҳга рози бўлган бўлди, Итилмишни эса беш кундан кейин

ҳибсдан озод этиб, жўнатажагини маълум қилди. Лекин бу навбатдаги найранг бўлиб, Султон Абдулазиз вақтдан ютиш учун шундай қилган эди. У Мисрдан ёрдам кутаётган эди. Буни ҳазрат соҳибқирон билиб турганди. Шунинг учун ўша куни қалъани яна бўмбордимон қилдирди. Сўнг урушни тўхтатиб, Султон Абдулазизнинг элчисини кутди. «Агар у кечга қадар келмаса, унда эрта тонгда уруш ҳаракатларини бошлаб юборурмиз», — деди ҳазрат соҳибқирон қисқа кенгашга йиғилган улуғ амирларга. Шу пайт қалъа тарафдан қуролланган одамлар мўру малахдай зафар асар лашкар устига ёпирилиб келаётгани маълум бўлди. Ҳазрат соҳибқирон уларга қарши амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ бошлик туманларни юборди. Икки ўртада қаттиқ уруш бўлди, лекин зафар яна ҳазрат соҳибқирон қўшинларининг тарафида қолди. Шомликлар билан мисрликлар жангоҳда кўп одамнинг ўлигини қолдириб, чекинишга юз тутдилар.

Шом билан хуфтон орасида Миср ҳокимининг элчиси олий остонада кўришиб, ҳазрат соҳибқиронга Султон Абдулазизнинг мактубини топширди. Мактубда ҳамду сано ва дуоини саломлардан сўнг ушбу гаплар ёзилган эди: «Бугун кундузи нимаики содир бўлгон бўлса авом уноснинг иғвоси бирлан бўлди. Жоҳил ва авбошлар жасорат кўрсатиш орзусида шу ишни содир этмишлар. Локин аълоҳазратларига маълумким, нодонликларининг жазосини тортдилар. Шу аснода биз шундай фикрда: мизким, агар қўшинларни уруш-талаш палосини йиғиб, асл ўринларига қайтарсалар, сулҳ ва эмну омонликга йўл очгон бўлур эрдилар. Локин ҳазрат соҳибқирон нимани ихтиёр этсалар шу бўлади. Биз эрсак итоат ва инқиёд камарини белга боғлаб, олий ҳазратларининг хизматида бўлурмиз, иншоолло». Ҳазрат соҳибқирон султоннинг таклифини қабул қилди ва қўшинларга «уруш ҳаракатларини тўхтатиб, лашкаргоҳга қайтилсун», — деган буйруқ йўллади. Энди ҳамма сулҳ тузиш учун Мисру Шомнинг элчи ва вакилларини кутди. Бироқ ўша куни элчидан дарак бўлмади. Тун яримлаб қолганда эса Султон Абдулазиз Димишқни ташлаб кетгани, қўшин ва мулозимлари билан Мисрга йўл олгани ҳақида хабар келди. Амирзода Шохрухнинг қароргоҳига кочиб ўтган катта амирлардан амир Чакмоқ ҳам ушбу хабарни тасдиқлади. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Димишқни қаттиқ қуршов остига олиш ҳақида буйруқ берди ва бу муҳим ишнинг тепасига амирзода Абубакр билан амир Жаҳоншоҳни қўйди. Чунки шомликлар ҳали таслим бўлганларича йўқ эди. «Ша-

Ардин бирон зот чикиб кетмасун», деди у амир Кахоншоҳга. Номдор нўёнлар ва баланд мартабали амирлардан бир гуруҳига: Суюнчик баҳодир, Шайх Муриддин, Шоҳмалик ва Оллоҳдодга Султон Абдулазизни таъкиб этишни буюрдилар. Улар чекиниб бораётганларни Миср ҳудудигача таъкиб қилиб бордилар ва катта ўлжа, асирлар олиб қайтдилар.

Хижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1401 йил 10 январ) Димишқ атрофида уни чор атрофдан қамал қилиб турган қўшинлар тонг отиши билан хужумга ўтдилар. Хумоюн ўрду Миср султони Малик аз-Зоҳир Барқуқнинг шаҳар ташқарисидаги қасрига келиб ўрнашди. Димишқ қалъасининг теварагида бунақа муҳташам қошоналар кўп эди. Уларга нўёнлар ва улў амирлар ўринлашдилар. Эртаси куни (1401 йил 11 январ) саййидлар, уламо, қози ул-қуззот, имомлар, машойихи киром ва солиҳлар ҳазрат соҳибқирон ҳузурига тазарруъ ва илтижо билан келиб, Димишқ дарвозаларининг калидини топширдилар. 1401 йил 17 январ, жумаъ куни Умавийлар масжидида ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқилди. Унинг номидан юз эллик ва ўн мисқол вазнда, ҳаммаси бўлиб олти юз минг динор кепакий қумуш ва олтин пул зарб қилиниб муомалага киритилди. (Қизик, Амир Темурнинг номи билан Димишқда зарб этилган бу пулни Шарафиддин Али Яздий бутаги, яъни мажусийлар пули деб атайд. Бунинг боиси нимада? Ахир Шом мусулмон мамлакати, Амир Темур эса мусулмон киши, мусулмонлар подшоси-ку. Не сабабдан у зарб эттирган пул шундай аталди? Уйлаб, ўйингга етмайсан, киши. Мен ҳам бу хусусда кўп ўйладим, китоб титдим, сўраб-суриштирдим. Ниҳоят масаланинг ечимини Махмуд ибн Вали қаламига мансуб бўлган «Баҳр ул-асрор фи манокиб ул-аҳёр» («Олийҳиммат кишиларнинг яхши сифатлари ҳақида (ҳикоя қилувчи) сирлар денгизи») деган асарнинг биринчи жилдидан топдим. Асарнинг «Жавохирнома» қисмида, унинг олтин, қумуш ва бошқа маъданларнинг тавсифига бағишланган бобида, мана бундай уқдириш бор: «Ислом мамлакатларида олтин ва қумуш тангаларнинг бир тарафида диний иборалар (калимайи таййиба), бошқа тарафида эса олий ҳукмдорнинг исми шарифи зарб этилади. Фаранг мамлакатлари тангаларининг эса бир тарафида подшоҳларининг қиёфаси зарб этилади. Бунақа пул бутаги деб аталади». Бундан чикди, 1401 йили Димишқда зарб этилган тангаларнинг бир тарафига калимайи таййиба, иккинчи тарафига эса Амир

Темурнинг кифаси зарб килинган экан-да. Ҳта кизик ва диккатга молик маълумот. Лекин бу тангалар, афсуски, бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Топилганда биз ҳазрат соҳибкироннинг ўз замонида чизилган суратини кўришга муяссар бўлардик...)

Таслим этилган шаҳарга одатдагидай доруға, унинг мулозимлари, навкарлари, муҳассиллар ва кўрикчи кўшиндан бошқа ҳеч ким киритилмади. Ҳазина ва ғалла омборларига махсус кўрикчилар юборилди. Умуман, ҳар қандай талон-тарожнинг кўли кесилди. Йил боши бўлганидан ғалла танқислиги ва қимматчилик сабабли шаҳардаги ғалла омборлари ва бозор қаттиқ назорат остига олинди. «Ғалла омборларига ҳеч ким кўл текизмасун!» — деган қаттиқ буйруқ берилишига қарамай, очкўзлик қилувчилар ҳам топилди. Ҳарий Малик тавочи омборлардан бирининг қулфини бузиб, бир юз манн ғалла олган экан, қаттиқ итобга олинди. У чўби ясоққа етказилди. Шунингдек, ғалла бозорларида бўлган нарх-наво устидан назорат кучайтирилди. Бир манн ғалланинг нархи уч динор кепакӣ деб белгиланди. Шунга қарамай, бир куни кечқурун қораунаслардан тузилган кўшин шаҳар ичкарисига бостириб кириб мўмин-мусулмонларга қатта зарар етказди. Баъзи маҳаллалар ўтда ёниб кул бўлди. Шаҳар ишғол қилинганининг тўртинчи куни ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмаси билан моҳир ҳунармандлар ва атоқли олимларни бир ерга тўплаб, Самарқандга жўнатишди. Уша олимлар орасида Димишкнинг манман деган табиби мавлоно Сулаймон, тарихчи Ибн Арабшоҳ, файласуф Ибн Холдунлар ҳам бор эди.

Димишк ва Шомдан қайтишга ҳозирлик кўриш асносида ҳазрат соҳибкирон тўсатдан яна ўсалланиб қолди. Қасаллик бир неча кун давом этди. Лекин табибларнинг саъй-ҳаракати ва дорилар қор қилиб, бемор тез фурсатда шифо топиб кетди.

Ҳижрий 803 йил шаъбон ойининг 4-си, шанба куни (1401 йил 20 март) ҳумоюн ўрду саодат ва иқбол билан Димишкдан кўчиб, Ғута деган манзилгоҳга бориб тушди. Шу ерда соҳибкирон муншийи ҳосни чақиртириб, унга иккита мактуб, биттасини Самарқандда турган амирзода Муҳаммад Султонга, иккинчисини Султонияга, Сароймулк хонимнинг отига ҳозирлашини буюрди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам олий ўрдуга чақиртирилдилар.

Қумисга етганларида Тадмор, Онадўли ва Фрот бўйларида туркманлар бирмунча ғимирлаб қолганлиги ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибкирон уларнинг дафъи

учун амирзодалардан Абубакр, Султон Хусайн ва Халил Султон бошчилигида йигирма беш минг кишилик отлик кўшин юборди. Улар кўпчилиги зулкадар қавмига мансуб туркманларга Фрот соҳилида етиб олдилар ва уларни тормор келтирдилар. Зафар асар лашкар катта ўлжалик бўлди. Тез орада бу ерга ҳумоюн ўрду ҳам етиб келди. Кўшинлар дарёдан катта-кичик кемаларга тушиб ўтдилар. Шу ерда туркман сардорларидан Қора Усмонбей пешкаш ва тансукотлар билан келиб, ҳазрат соҳибқиронга камарбасталик кўргизди, қабул маросимини топиб, ул ҳазратнинг подшоҳона сийлаш ва навозишларига сазовар бўлди. Амир ҳазратлари вилоятини унинг ўзига инъом этдилар. Ўша кунлари Рос ул-айн теварагида катта шикор уюштирилди. Сўнг у ердан кўчиб, Рухо шахрининг теварагига келиб тушдилар. Шаҳарнинг барча ақобир ва аъёнлари муносиб тухфалар билан келиб, ҳазрат соҳибқироннинг марҳаматига мушарраф бўлдилар.

Руходан Мординга боришда, йўл устида, Самарканддан хазиначи Ҳиндушоҳ келиб, ҳазрат соҳибқиронга хазонайи омира хусусида батафсил ҳисобот берди. Туман оғо билан Тўкал хоним ўша Ҳиндушоҳ хазиначи билан бирга келишди. Ўша куни Сароймулк хоним ҳам амирзода Улуғбекни ўзи билан олиб Султониядан келдилар. Хонимлар ва шахзодаларнинг бу ташрифи ҳамда шахзодаларни соғ-саломат кўрганидан ҳазрат соҳибқирон беҳад хурсанд бўлдилар.

Шом юриши олдидан ҳазрат соҳибқирон Султонияда ҳибсада ётган Мордин ҳокимини, тавба-тазарруъ қилгандан кейин, озод қилиб, вилоятини узига қайтариб берган эди. Бирок у кўрнамаклик қилди ва кўп ўтмай исён ва тугёнга қўл урди. Зафар асар лашкар уни қамал остига олди ва Қора Усмоннинг йигитлари қалъа ишғол этилган куни унинг уйини ёкиб юбордилар.

Шу аснода Гуржистон ҳукмдори Гургенхон яна қора кўюнлу туркманлар билан бирикиб, ҳазрат соҳибқиронга қарши исён кўтаргани маълум бўлди. Илончик қалъаси қамалда тутилишига қарамай, зафар асар лашкарнинг ҳужумларини қайтариб турган эди. Бунинг устига, гуржийлар билан қора кўюнлулар исёни дард устига чипқон бўлди. «Исён тезда бартараф этилмаса, бошқа ерларга ҳам тарқалиши мумкин. Илончикни ҳам шу сафар бирёклик қилмаса бўлмайду», — деди ҳазрат соҳибқирон амир Жаҳоншоҳ билан Темурхўжа Окбуғога. Ўша кунёк амирзода Султон Хусайн, амирзода Пирмуҳаммад ибн Умаршайх ва амирзода Абубакр бошчилигида ўша

тарафларга музаффар лашкарнинг бир қисми жўнатилди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Темирхўжа Окбуго, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир ўз туманлари билан шахзодаларнинг узангисида бордилар.

Ана ўша кунлари Илончикни амирзода Мироншоҳнинг амирларидан Шайх Муҳаммад доруға билан амирзода Шохрух лашкаридан амир Фирузшоҳнинг кўшинлари камалда тутиб турган эдилар. Албатта, кўп йиллик камал ўз кучини кўрсатди. Заҳиралар битиб, теварак-атрофдан бир қадах ҳам дон олиб келишнинг иложи бўлмай қолди. Замондош тарихчининг гувоҳлик беришича, халқ эски оёқ кийимлари чарчини қайнатиб истеъмол қила бошлади. Химоячилар сафи ҳам сийраклашиб қолди. Камал қилиб турганларга бўлса янги кучлар келиб қўшилди. Демак, бугун-эрта шаҳарга чор атрофдан катта ҳужум бошланди. Ҳужумни қайтариш эса энди амри маҳол. Душман бу сафар шаҳарни олмай қўймайди. Унда нима бўлади? Қариялар, аёллар ва болаларнинг холи не кечади? Саросима ва тахлика бошланди. Нима қилади энди? Қаршилиқни давом эттиришнинг энди имкони йўқ. Таслим бўлгани билан Амир Темур уни омон қолдирармикин? Ахир, ўн йил унга қарши қурол кўтариб турди. Кўп йигитларининг умрига зомин бўлди. Қалъа кутволи Сиди Аҳмад Ўғилшонинг шуларни ўйлаб боши қотди. Охири, одамларга маслаҳат солишга қарор қилиб шаҳарнинг ақобиру аъёнларини тўплади:

— Аҳвол жиддий, энди ёғийға бас келолмайдурмиз, чоғи. Қайсарликни давом эттираверсак, охир-оқибат шаҳарда биронта тирик жон қолмайдур. Барчамиз қирилуб битурмиз. Шаҳарнинг эрса кули кўкка совуриладур.

«Хўш, энди нима қилдик?» — дегандай у ҳаммага бир-бир назар ташлади. Бошда ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма бошини куйи солганича ерга қараб ўлтираверди. Сўнг шаҳар ва вилоятда ҳамманинг иззат-эътиборини қозонган Шайх Ҳамза гапнинг бўладиганини айтди.

— Таслим бўлишдин ўзга чора йўқ, жаноб кутвол. Бу ишни қанча тез қилсак, шунча яхши.

Кутвол Сиди Аҳмад Ўғилшо ўлтирганларга яна бир бор назар ташлаб чиқди. Лекин бошқа ҳеч кимдан садо чиқмади.

— «Сукут — аломати ризо», деган эканлар бошидин иссиқ-совуқ кўп ўтганлар. Демак, қалъа дарвозаларининг калидини ўша чўлоқнинг одамларига олиб чиқиб беришдин ўзга чорамиз йўқ, шундайму? — кутвол аҳли

мажлисга яна бир марта қараб чикди. Хеч ким лом-мим демади. Яна ўша Шайх Ҳамза ҳамманинг номидан гапирди:

— Йўқ, жаноби кутвол, бошқа чорамиз йўқдур.

— Локин ҳаммамизни омон қолдиришарму эрканлар? Ахир ўн йил аларнинг жонига текканмиз,— дея кутвол Шайх Ҳамзага тикилди.

— Сизни билмадиму, локин фукарога енгил бўладур, деб ўйлайман,— Шайх Ҳамза мажлисдагиларга «сизларга ҳам» дегандай маънодор қараб кўйди.

Кутвол буни тушунди.

— Демак, жазога бир ўзим гирифтор бўламану, сизлар...

Шайх Ҳамза унга гапини тугатишига йўл бермади.

— Шундай, жаноби кутвол. Қайсарликни йиғиштиринг, деб биз сизга кўп марта айтгонмиз, хатто камал бошида ҳам.

Кутвол буёғига чидолмади:

— Ҳаммангиз хиёнаткорсиз! Ҳаммангизни дорға осиш керак!

Шу пайт Шайх Ҳамзанинг имо-ишорати билан кутволнинг ёнида ўлтирганлар унга ташландилар ва кўз очиб-юмгунча уни ағдариб, қўл-оёғини боғладилар...

Илончикнинг хурматли зотлари қайсар кутволни олий остонага ўзлари олиб бориб топширдилар. Қалъа дарвозаларининг калидини ҳам.

Кўп ўтмай, зафар асар лашкар Авникни ҳам қайта бўйсундирди.

Туркманлар билан иттифок бўлиб, Илончик ва Авникнинг бўйин товлагучиларини қўллаб-қўлтиқлаб турган Гургенхон ҳам бу сафар қаршилик кўрсатмасдан тиз чўкди. Амир Темурнинг кўшини Гуржистон сарҳадида пайдо бўлиши ҳамано, олий остонага муносиб тухфаю хадялар билан ўз элчисини юбориб, таслим бўлганлигини маълум қилди.

Сўнг ҳазрат соҳибкирон Бағдодга, Султон Аҳмад жалоирга қарши Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам, катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғой Буғо, Суюнчик баҳодирлар етакчилигида катта кўшин юборди. Маълумки, Султон Аҳмад жалоир 1393 йили Амир Темур Бағдодни олгандан кейин Мисрга қочиб борган эди. Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқуқ ўшанда уни ўз химоясига олди ва хар жихатдан қўллаб-қувватлади. Султон Аҳмад жалоир орадан бир йил ўтгач, 1394 йили ўша Малик

Баркукнинг ёрдами билан яна Бағдодни эгаллади. Шундан бери у шу ерда Амир Темурга қарши катта куч йиғиб ётибди. Бу ишда уни Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Баркукдан бошқа Қора кўюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф, Рум подшоси Йилдирим Боязид ҳам қўллаб-қувватлаб турган эдилар. Бундай шароитда Султон Аҳмад жалойир ва Қора кўюнлиларни бир ёқлик қилмай туриб, Озарбайжоннинг ҳам, Форснинг ҳам, ҳатто Хуросоннинг ҳам тинчлик ва осойишталигини сақлаб туриш мумкин эмас эди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибкирон Султон Аҳмад жалойирга қарши юриш бошлашга қарор берди. Бағдод устига юборилган кўшиннинг илғор қисмига Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам ва улуғ амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Рустам Тоғой Буғо, Суюнчик баҳодир ва Таваккал барбослар бошлиқ этиб тайинландилар. Лашкарнинг қолган қисми илғор қисмининг кетидан ҳаракатга келди ва уни ҳазрат соҳибкироннинг ўзи бошқарди. Султон Аҳмад жалойир зафар туғли лашкарнинг илғорига қарши Али Қаландар, Жон Аҳмад ва Фаррухшоҳ бошчилигида уч минг кишилик суворий қисмни ташлади. Дажла бўйида, Амир Аҳмаднинг қасри ёнида икки ўртада катта уруш бўлди. Амир Темурнинг илғори бу урушда ғолиб чиқди. Жон Аҳмад ўттиз нафар баҳодири билан ўша урушда ҳалок бўлди. Кўплари чекиниш пайтида ўзларини Дажлага отиб ғарк бўлдилар. Асир олинганлар ҳам кам эмасди. Ҳазрат соҳибкирон кўшинлари эса Бағдоднинг Куббат ул-аъқоб дарвозаси қаршисидан Дажлани кечиб ўтдилар ва бу азим шаҳарни қуршаб олдилар. Фармони олийга биноан, дарвозалар ва буржлар улуғ амирларга тақсимлаб берилди. Накбчилар енг шимариб ишга тушдилар. Бир-икки бор элчиларнинг борди-келдиси бўлди, лекин Султон Аҳмад жалойир кўшини ва заҳирасининг кўплиги, қалъанинг мустаҳкамлигига эътимод қилиб, иттифоқчиларига ишониб, ҳазрат соҳибкироннинг насиҳатларига кулоқ осмади. Бу билан кўп қон тўкилиши, рааёнинг талонга қолиши ва шаҳарнинг вайрон бўлишига сабабчи бўлди. Зафар асар лашкарга ҳам катта талофот етди. Чунки шаҳарни олиш осон эмас эди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Бағдод мустаҳкам қўрғон эди. Деворининг узунлиги қарийб икки фарсах бўлиб, унинг бир тарафи сув эди. Девори ва кўнгурастарига, ҳатто дарё устида турган сол ва кемалар устига шу қадар кўп тирандозлар ўтқизилган эдики, уларнинг ўк ёмғиридан ҳеч кимнинг бош кўтариб туришга мажоли йўқ эди. Шу пайт олий ўрду мулжорига

мутасаддийлик қилиб турган хожа Масъуд Симноний билан Минглихўжага ўқ тегиб шаҳид бўлдилар.

Хулласи калом, Дор ус-салом учун бўлган жанглар қирқ кунга чўзилди. Ез фасли ва хавонинг қаттиқ хароратидан лашкар кўп азият чекди. Ва, ниҳоят, қамалнинг қирқинчи куни ҳижрий 803 йил зулкаъда ойининг еттинчисида (1401 йил 19 июнда) чошгоҳда накбчилар қалъа деворига етишиб, дарвозаларга ўт кўйдилар. Манжаниқ, тош аррода ва нафт андозлар шаҳарни қаттиқ бўмбордимон остига олдилар. Амирзода Халил Султон, Шайх Нуриддин ва Рустам Тоғой Буғолар бошлиқ кўшинлар биринчи бўлиб шаҳри бирунга бостириб киришди. Бошқа тарафларда ҳам кўшинлар ҳужумга ўтиб дастлабки муваффақиятни қўлга киритдилар. Кўпчилик нарвон қўйиб девор тепасига тирмашиб чиқа бошлади. Шаҳарнинг кунботар тарафида амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амир Сулаймоншоҳнинг кўшинлари, шимол тарафдан эса амирзода Рустам, амирлардан Шохмалик, Бурундук барлос ва Али Султон ўз қисмлари билан ҳужумга ўтдилар. Аввал шаҳри бирун, шомга бориб эса шаҳри дарун ишғол қилинди. Кўп одам ўлди, баъзи бировлар сув йўли билан қочмоқчи бўлдилар, лекин қамончиларнинг жон овловчи ўкига учраб, дорулбақога равона бўлдилар. Дор ус-салом қатлиомга мубтало бўлди. Саййидлар, машойих, уламо ва аҳли синоатдан ҳамда ўз ихтиёри билан таслим бўлганлардан бошқа барча фуқаро тифдан ўтказилди. Шаҳардаги масжид, мадраса, хонақоҳ ва бозорлардан бошқа барча бинолар бузилди.

Ўшанда Хулла билан Восит шаҳарлари ҳам ишғол қилинди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Табриз ва Султонияга қараб йўл олдилар. Чағду сойи бўйига етганларида маҳд улё Сароймўлк хоним билан Хонзода бегим, Мирзо Улугбек, Суюрғатмиш мирзо ва бошқа шахзодалар билан уни кутиб олиб, бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон оғолар билан салом-алиқдан кейин Мирзо Улугбекни бағрига босди. Кечкурун оғолар ва шахзодалар шарафига берилган зиёфат чоғида унга яқинда Шомда бўлганида Димишқнинг моҳир қиличсозлари ясаб берган олтин дастали шамширни тортиқ қилди. Қилични набирасининг белига ўзи осиб қўйди. Узунлик қилган эди, камарни боланинг қўлтиғидан боғлади. Шунда ҳам барибир узунлик қилди. Унинг бир учи ерда судралиб турарди. Шахзода бироз ўзини ноқулай сезди, лекин ғурур ва сурур аломатлари унинг юз-кўзидан порлаб турарди.

— Чопғун учун эрмас, Улуғжон, сиёсат учун, — деди ҳазрат соҳибкирон набирасининг белидаги шамширга ишора қилиб...

Табризда бир неча кун турганларидан сўнг ҳазрат соҳибкирон яна Гуржистон устига юришга қарор берди. Бунга ўша Гургенхоннинг димоғига бўйсунмаслик ва исён ғуборининг қайтадан ўлтириб қолганлиги сабаб бўлди. Теварак-атрофнинг лашкари жам бўлгач, у Табриздан Кумтепа мавзеёига келиб тушди. Ундан Нахичеванга борди ва Илончиқ қалъасида тўхтади. Эртаси куни Гуржистонга божу хирож талаб қилиб элчи юборди. Кўкча тенгиз бўйида шикор ва сайру саёҳат билан банд бўлиб турган пайтда унинг Гуржистонга юборган элчи ва мухассиллари қайтиб келишди. Гургенхон элчиларга катта совға-салом билан инисини ҳам қўшиб юборган экан. У ҳам ҳазрат соҳибкироннинг қабулига сазовор бўлди. Гургенхон Амир Темурнинг номига йўллаган мактубида Қора Юсуф туркман ва бошқа муфсидларнинг иғвосига учиб, гуноҳи азимга қўл уриб кўйганидан пушаймон бўлиб узрхоҳлик қилган экан, ҳазрат соҳибкирон унинг гуноҳлари устига афв чизигини тортди; инисига юртига қайтаётганида, «оғойингга айтиб қўй, бундин буёғига ўз хаддида турсун, мўъмин-мусулмонларга таъди ва озор еткузмасун», — деб тайинлади. Сўнг Кўкча тенгиз соҳилидан кўчиб, Қоровултепа деган хушманзара бир жойга келиб тушдилар. Хумоюн ўрду шу нузхатгоҳда қарийб бир ой турди. Сўнг у ердан кўчиб Ганжа ва Бардаа орқали хижрий 804 йил раби ул-охир ойининг 20- куни (1401 йил 27 ноябри) Қорабоққа келиб қўндилар. Шу ерда кишлаш, лашкарга дам бериш ва келаси йили баҳорда Дашти қипчоқ устига юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди. Чунки мамлакатнинг сиёсий аҳволи бирмунча ночор бўлиб қолган эди. Унинг Олтин Ўрдадаги ишонган одами Темур Қутлуғ ўша 1401 йили тўсатдан вафот этди. Тожу тахт талашишлар, туғён ва исёнлар бошланди. Тожу тахт давогарлари ҳам кўп эди. Шодибек, Пўлодхон, Темурхон, Жалолоддин... Буларнинг учтаси ҳазрат соҳибкиронга нотаниш. Жалолоддин унинг ашаддий душмани Тўхтамишнинг ўғли эди. Шундай бир пайтда қўл қовуштириб туриб бўлмасди. Қим билади, бўлғувчи хон қандай сиёсат тутишини. Амир Темур Дашти қипчоқдай қўшни мамлакатда Тўхтамишга ўхшаган яна бир ҳукмдор пайдо бўлиб қолишини истамас эди. Лекин тез орада у ердаги аҳвол ойдинлашди. Уша кишда Олтин Ўрданинг янги олий ҳукмдори Шодибекнинг элчиси Қорабоққа келди. Шоди-

бек ҳазрат соҳибқиронга йўллаган мактубида унга итоат ва хизматкорлик мақомида туришини маълум қилганди.

Уша қишлоқ кунларининг бирида Самарқанддан бу ерга келаётган амирзода Муҳаммад Султоннинг Ардабилдан ўтиб, Октомга келиб тўхтаганлиги ҳақида хушхабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Шоҳрух билан амирзода Мироншоҳни, катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Шоҳмаликларни қўшиб, унинг истикболига жўнатди. Орадан бир-икки кун ўтиб амирзоданинг ўзи Олий ўрдуга етиб келди. Ҳазрат соҳибқирон суюкли набирасини иссиқ бағрига босди. Унинг сихат-саломатлигини, аҳлу аёлининг ҳол-аҳволини суриштирди. Уша куни кечкурун ва эртасига унинг шарафига катта зиёфат берди. Учинчи куни эса амирлар ва арқони давлатни қурултойга чақириб, ҳамманинг олдида, амирзода Муҳаммад Султонни расмий равишда валиаҳд деб эълон қилди. Бошига олтин тож кийдириб, белига заррин камар боғлади.

— Хайрият,— деди у ичида,— шу дамларни ҳам кўратурғон кун ҳам бор эркан. Худога минг катра шукр!

Ҳа, бугун унинг қувончи чексиз, димоғи чоғ эди. Чунки кейинги пайтларда, аниғи Ҳиндистон юришидан кейин тез-тез оғриб қоладиган бўлганди у. Ушандай пайтларда тожтахт тақдирини ўйлаб кўп изтироб чекарди.

АНҚАРА ЁНИДАГИ ЖАНГ

XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар хуружи оқибатида, турк-ўғулларнинг қой отлиғ қабиласи Хуросондан кичик Осиё ерларига кўчиб борадилар. Уларнинг тепасида Эртўғрил деган довурак ва тадбиркор ўғлон турарди. Қўния подшоси Султон Алоиддин Қайқубод уларнинг кўкрагидан итармади, аксинча, Византия билан туташ Сегут ноҳиясини уларга берди. Эртўғрилни эса ужбеги, яъни улусбеги лавозимига тайинлади. XIII асрнинг 80-йилларида, тўғрироғи, Эртўғрилнинг ўғли Усмон беклик маснадига ўлтирган йиллари, Сегут беклиги мустақилликни даъво қилди. Усмонбек эса ўзини Султон деб эълон қилди. Бунга мўғуллар хуружи тобора кучайиб кетганлиги, исён ва халқ ҳаракатлари оқибатида Қўния султонлигининг инкирозга юз тутиб, майда-майда бекликларга парчаланиб кетиши сабаб бўлди. Усмон бошда кўшнилари салжуқий беклар ва Билижикда турган греклар билан урушиб-талашиб юрди. Кейинча пойтахтни

Никеяга яқин Ени-шехир (янги шаҳар)га кўчирди. Сўнг Бурса ҳокимини енгиб, Вифиния, Никея ва Эгай денгизи бўйидаги ерларни ўзига қаратиб олди. 1301 йили Никомидия ёнида Музолинани тор-мор келтирди. Қирмиён амиридан Эски-шехир (эски шаҳар)ни тортиб олди, Пиги ёнида шахзода Михаилни енгиб, Константинополнинг шарқий остоналарида пайдо бўлди. Сўнг Каталония подшоси Рожернинг ўлимидан кейин, Галлиополига бостириб кирди. 1326 йили эса Бурсани эгаллади.

Усмоннинг ўғли Ўрхун отасининг босқинчилик сиёсати-ни давом эттирди: Никеяни эгаллади, сўнг флот қуриб, Оврупо соҳилига ўтди. Ўрхуннинг ўғли Сулаймон пошшо Дарданелга борди ва Галлиополи ёнида ўринлашди. Икки йилдан кейин — 1354 йили уни ва Византиянинг бошқа мустаҳкам қалъаларини босиб олди. Сулаймон пошшо вафотидан (1357) кейин Болқон ярим оролидаги бошқа ерларни Туркия тасарруфига киритиш ҳаракати авж олди. Бу ишни Ўрхуннинг ўғли ва тахт вориси Султон Мурод I давом эттирди. У 1361 йили Эдирне (Адрианполь) ва Фракиянинг қўшни ноҳияларини, сўнгра 1363 йили Булғорияга қарашли Филиппополь (Пловдив), Сўфия, Шумен, Ниш ва бошқа булғор, серб шаҳарларини ўз тасарруфига киритиб олди.

XIV асрнинг 80- йилларига келиб Онадўли турклари Сербия ва Албаниягача етиб бордилар. Султон Мурод I булғорлар ва сербларнинг катта қисмини итоатга келтиргач, 1387 йили Кичик Осиёга қайтиб кетди. Серблар ва боснияликлар бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга қарор қилдилар. Уларнинг кеназлари Лазарь билан Твардко ўттиз минг кишилик қўшин тўплаб, Македония шаҳарларида турган кичик сонли турк ҳарбий қисмларини кириб ташладилар. Серблар ва македонияликларнинг кетидан булғорлар ҳам кўтарилди. Оқибатда Султон Мурод I Адрианополда катта қўшин тўплаб, Булғория ва Сербия устига юриш бошлади. 1388 йили турк армиясининг ўттиз минг кишидан иборат илғор қисми Тирновани эгаллади. Султон Мурод I Сўфия домини ва Филиппополдан ўтиб, Сербияга бостириб кирди ва Приштини шаҳри ёнидаги Косово майдонига келиб тушди. Серблар, хорватлар ва боснияликларнинг бирлашган кучлари ҳам шу ерга тўпланган эди. Уларнинг тепасида тажрибали саркардалар Лазарь ва Вук Бранкович турар эди. Булғорлар, валахияликлар ва албанлар юборган мадад кучлари ҳам шу ерда эди. Мана шу Косово майдонида 1389 йил 15 июн кuni икки ўртада шиддатли уруш бўлди. Жанг айна кизиби

турган бир пайтда саркарда Лазарнинг куёви Милош Обилич турк мулозими кийимида Султон Муроднинг чодирига кирди ва уни чавақлаб ўлдирди. Юз берган бу машъум ходиса маълум бўлгач, туркларнинг қароргоҳида тушкунлик ва саросима бошланди. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифоқчиларининг саркардалари бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлдилар ва кўшинларни рағбатлантириб, турк кўшинини бир қадар сиқиб қўйишди, лекин мархум Султон Муроднинг йигирма тўққизга чиққан эпчил ва ботир ўғли Боязидхон шу заҳотиёқ салтанат тизгинини қўлга олиб, кўшинни орқасидан эргаштира билди. Қаттиқ жангдан кейин турклар ғалаба қозондилар. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифоқчиларининг саркардалари асир олиндилар ва қатл этилдилар. Шу ернинг ўзида икки ўртада шартнома имзоланди. Шартномага кўра Сербия Туркияга тобё бўлиб қолди. Султон Боязид зафар ва ғалаба билан Эдирнега қайтди.

Косово майдонида юз берган ходиса Византияни изтироб ва таҳлика исканжасига солди. Император Иоанн Палеолог Султон Боязиднинг олдида тиз чўкишга мажбур бўлди ва унинг Византия устидан олий ҳукмронлигини тан олди.

Султон Боязид бобоси ва отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттирди. Давом эттирдигина эмас, балки улардан орттириб юборди. 1393—1396 йиллар орасида у Булғория, Македония ва Фессалияни бўйсундирди, кўшини билан Морея ва Венгриягача бориб (1394—95 й.) унинг шаҳару кишлоқларини талон-тарож қилди.

Туркларнинг бу катта муваффақияти Оврупо давлатлари, хусусан Франция, Германия, Венгрия каби қудратли давлатларни ларзага солди. Улар маслаҳатлашиб, Туркияга қарши салб юриши уюштирдилар. Бу ишнинг тепасида Рим папаси, Франция қироли Шарл VI ва Венгрия қироли Сигизмунд турдилар. Оврупо ҳукмдорлари Султон Боязид ва туркларнинг таъзирини бериб қўйишга аҳд-паймон қилдилар. Боязидхон шарқдан, Амир Темур тарафдан, катта хавф мавжудлигига қарамай, Эдирнеда қолди ва ғарбда содир бўлаётган воқеаларни синчковлик билан кузатди. Шу ерда у усталик қилди. Амир Темурни тинчлик ва осойишталик, дўстлик ва ҳамкорлик хусусидаги гаплар билан чалғитди. Шу мақсадда унинг ҳузурига муносиб совға-саломлар ва мактуб билан суҳандон қози қалон Шамсиддин Фридунбекни юборди. Ўшанда Рум элчиси Қорабоққа келиб, амирзода Шохрух ва улуг нўён Шохмаликнинг васийлигида хазрат соҳибқироннинг қабул

шарафига муяссар бўлди. У келтирган мактубда шундай гаплар ҳам бор эди: «Рубъи маскунга подшоҳлик қилиш ва бахту иқбол халъати ҳазрат соҳибқироннинг муборак қоматига ярашгандур. Шу боис биз ҳам он ҳазратга итоат ва хизматкорлик мақомида турурмиз. Бундин буён оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасидин зинҳор чиқормағоймиз». Бу гаплар аслида курук ва сохта бўлиб чиқди. Нахотки бутун дунёга ҳокими мутлақ бўлишга аҳд қилган ва дунёнинг ярмини титратиб турган шавкатли бир подшоҳдан шунақа гап чиқса?! Ҳазрат соҳибқирон бунга ишонмади. У Оврупода бўлиб турган воқеалардан бохабар эди. Буни унга тез-тез Қорабоққа келиб-кетиб турган фаранг элчилари етказиб туришган эди. Боязидхон вақтдан ютмоқчи, чунки бир пайтнинг ўзида икки душман билан курашолмасди. Аввал салибчилар билан орани очиб қилиб олсин, Амир Темур билан кейин гаплашади. Амир Темур буларнинг ҳаммасига ақли етиб турса-да, ўзини гўлликка солди. Боязидхоннинг элчисига зўр ҳурмат-эҳтиром кўрсатди ва ҳамманинг олдида деди: «Боязидхоннинг овруполиклар устига ғазо қилиш билан бандлигини кўриб турибмиз. Ул жанобнинг бизга, бизнинг эрса ул зоти олийлариға душманчилик ниятимиз йўқдур. Бизнинг муддаомиз Қора Юсуф бирлан Султон Аҳмад жалойир. Мамлақати ва табаалари ислом мамлакатлари ўртасига ўринлашгон. Ўзлари ҳам, табаалари ҳам муфсид ва бадқирдор эрурлар. Бепоклик ва гўрг раббонийлик тариқига кириб Батхоға борғувчи зиёратчиларни ҳамда Мисру Шомға катнаб тургон карвонларни бешафқат таламоқдалар. Яқинда ул бадқирдорлар интиқомимиздин кўрқиб Рум тарафларға қочиб кутулди. Султоннинг ноиблари эрса аларға бошпана берди ва аларни жамоат қилиб олди. Бу бағоят нописандлик аломатидур. Олий ҳазратлари бадқирдорларни ўзи дафъ этсун, ёки тутиб бизнинг илгимизға топширсун, ё бўлмаса, мамлақатидин ихрож этсун, токи низо ва ёмонлик асослари битирилиб, мувофиқлик ва дўстлик асослари мустаҳкамлансун. Шундин сўнг, агар ҳазрати олийлари мувофиқ кўрсалар, кофирлар устига биргалашиб ғазо қилурмиз». Боязидхон элчиси Эдирнега қайтиб келгандан кейин, ундан бор гапни эшитиб, анча хотиржам бўлди, бутун диққат-эътиборини фаранг давлатлари унга қарши йўллаган катта ҳарбий кучга қарши курашга қаратди.

Ҳа, салибчилар туғдирган хавф-хатар ҳақиқатан ҳам катта эди. Граф Невер бошлиқ тиш-тирноғигача қуроолланган француз салибчилари саккиз минг киши, Венгрия

кироли Сигизмунд етаклаб келган жангчилар ҳам ундан кам эмасди. Улар ҳарб ишларига яхши ўргатилган ва, энг муҳими, яхши қурооланган жангчилар эдилар. Салибчиларга кироли Сигизмунд умумий бошлик этиб тайинланди. Салибчилар фурсатни бой бермай, Дунай дарёсидан кечиб ўтдилар ва Булғорияга карашли Никопол шаҳрини қуршов остига олдилар. Шу ерда 1396 йилнинг 25 сентябр куни салибчилар билан турклар ўртасида катта уруш бўлди. Лекин кучлар тенг эмасди. Французлар, италияликлар, инглизлар, испанлар, чехлар, немислар ва валахияликлардан иборат салибчиларнинг бор аскарлари етмиш минг киши бўлиб, Боязидхон байроғи остига жамланган кучлар эса қарийб уч баробар ортик эди — у куч икки юз минг одамдан иборат эди. Салибчилар аввал французларнинг тиш-тирноғигача қурооланган, бошдан-оёқ зирҳга бурканган ва яхши ўргатилган отлик аскарларини жангга ташладилар. Суворийларнинг ўзлари ҳам, отлари ҳам зирҳга бурканган эдилар. Уларга ҳеч қанақа ўқ ўтмас ва гурзи зарби таъсир қилмасди. Бироқ улар барибир Боязидхоннинг яничарларига бас келолмадилар. Салибчиларнинг бошқа кўшинлари ҳам шу зайлда тор-мор этилдилар. Кироли Сигизмунд қолган-қутган одамлари билан қайиқларга ўтириб кочиб қутулди, граф Невер эса тирик қолган аскарлари билан асир олинди. Бу — Султон Боязидхон эришган ғалабаларнинг энг катталаридан эди. Никополда эришилган ғалаба натижасида Болқон ярим оролидаги халқлар ва давлатлар усмонли туркларга тобё бўлиб қолдилар.

Бунинг натижасида, айниқса, Константинополнинг ахволи оғирлашди. Турклар тарафидан тез-тез уюштириб турилган камаллар оқибатида қаҳатчилик бошланди. Мануэл Палеолог Венеция, Франция ва бошқа мамлакатларга элчилар юбориб, ёрдам кутди. Тўғри, Франция Византияни шу аҳволда ташлаб қўймади. 1399 йили маршал Бусико бошчилигида ўн етти кемада озиқ-овқат ва икки минг яхши қурооланган рицарларни ёрдамга юборди. Аммо бунинг фойдаси бўлмади. Мануэл Палеолог ҳокимиятни Туркияга содиқ одам Иоаннга топшириб, ўзи Оврупога кетишга мажбур бўлди.

Никопол остоналарида юз берган фожиа ҳақиқатан ҳам Оврупо давлатларини ларзага солди. Боязид Йилдиримнинг шон-шуҳрати эса менман деган кирооларни ҳам таҳликага солди. Йилдирим шу билан қаноатланиб, Эдирнега қайтиб кетармикин ёки қасос олиш учун Оврупонинг марказий ноҳияларига бостириб кирармикин?

Унинг бунга имконияти бор, катта кўшини мавжуд. Нафақат курукликда, балки денгизда ҳам уруш олиб бориш имконига эга у. Унинг кўп кемалари бор. Афинада ҳам, Кастилияда ҳам, Парижда ҳам шундан кўрқадилар. Бунинг устига, турк кўшини Валахияни аёвсиз талон-тарож қилгандан кейин Екубношо ва Эвренусбей бошчилигида Морояга бостириб киргани, туркларнинг илғор қисмлари Штирингача келиб етгани хақида ташвишли хабарлар тарқалди. Хўш, энди нима қиламиз? Боязид Йилдиримга бас келадиган одам топилармикин бу оламда? Ҳамманинг бошини шу саволлар қотирган эди.

Айни шу пайтда Парижда архиепископ Иоанн пайдо бўлди. Амир Темур ва Озарбайжон ҳукмдори амирзода Мироншоҳ билан Франция қироли ўртасида кўпдан бери элчилик вазифасини ўтаб келаётган бу зотни қирол Шарл VI яхши танийди. Аслида у папанинг одами. Византиянинг обрў-эътиборини химоя қилиш, Кичик Осиё ва унга кўшни мамлакатларда насронийлик таълимотини тарғиб қилиш учун у ўша узоқ, нотаниш ўлкаларга юборилган. Кенг маълумотли ва зийрак одам. Ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл тона билади, дўстлашиб кетолди. Мана, учтўрт йил ичида Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироқи ажамни идора қилиб турган катта ўғли Мироншоҳ билан дўстлашиб кетди. Архиепископ Иоанн нафақат Мироншоҳнинг, балки улуғ отасининг ҳам шахсий ҳаётини иқричкиригача яхши билди. У шубҳасиз янги хабарлар келтирган.

Қирол унинг Парижга келганини эшитиб хурсанд бўлиб кетди ва камергерни чақириб: «Авлиё отани дарҳол олиб кириш», деб буюрди. Лекин авлиё ота бу сафар ёлғиз эмас экан. Қиролнинг Луврдаги шинамгина ишхонасига архиепископ Иоанн яна бир ўзига ўхшаш олий зотни эргаштириб кирди. У архимандрит Франциск эди. Қирол Боязид Йилдирим нима қилмоқчи, ҳозир нималар билан машғул, ўша узоқ юртларда қандай гаплар борлигини билишга шу қадар интизор эдики, одатдаги такаллуфни бир четга йиғиштириб қўйиб, авлиё отани дабдурустан сўроққа тутди:

— Боязид Йилдирим Штириндан буёғига ўтмаса керак, аълоҳазрат, — деди архиепископ қайсар хақида.

— Нега? — қирол таажжубланиб авлиё отага тикилди.

— Нега десангиз, аълоҳазратлари, у асл юртидан узоқлашиб кетишни истамайдур. Жуда катта кўшин бирлан Озарбайжонда яна бир улуғ фотиҳ фурсат пойлаб турибдур.

— Тамерлан эрмасму ўшал сиз айтган улуг фотиҳ?
Архиепископ бош ирғаб қиролнинг сўзларини тасдиқлади. Шарл олтинчи уни суриштириб кетди.

— Кўпдин бери Парижда ҳам онинг хусусида ҳар хил шов-шувлар юрадур. Айтинг-чи, ҳазратим, ўшал Тамерлан қанақа одам, ўзи? Қўшини каттами? У қандай қуролланган?

— Тамерлан, аълоҳазрат, зийрак, тадбиркор ва ҳеч нарсадин кўркмайтурғон жасур одам. Қўшинни жангга ўзи бошлаб кирадур.

Архимандрит Франциск унинг гапларини қувватлаб қўшиб қўйди:

— Мен бунн ўз кўзим бирлан кўрганмен, аълоҳазрат. Бундин тўрт йил мукаддам Тамерлан бирлан Олтин Ўрда подшоси Тўхтамиш ораларида Қофқозда бўлғон уруш пайтида кўрганмен. Тамерлан ўлимни писанд қилмайтурғон одам. Ва яна ҳарб ишининг сирру асрорини ўта яхши биладур.

— Шундай денг? Қизиқ? — қирол чап қўлидан момикдай оппоқ қўлқопни ечиб, нозик бармоқларини безаб турган кимматбаҳо узукларни кўз-кўз қилди. Сўнг яна архиепископ Иоаннга мурожаат этди:

— Марҳамат, давом этинг, авлиё ота.

Архиепископ Иоанн қўлларини кўксига қўйиб, аълоҳазратга таъзим қилди:

— Шундай, аълоҳазрат. Тамерлан бақувват ва кўркмас одам, хақиқий рицар. Ҳарбий бўлиб туғилган деб ўйлайсан, киши. Ва яна ақлли, мулоҳазали ва адолатпеша одам. Муғомбирлиги ҳам ўзига яраша. Қаҳри келганда ҳеч кимни аямайдур. Хақиқат ва тўғрилиқ унинг учун асосий қонун!

Шу ерда авлиё ота яқинда тукқан боласи Мироншоҳни ҳам аямай жазолаганини қиролга хикоя қилиб берди. Шарл VI Амир Темурнинг фарзандлари билан қизиқди. Архиепископ Иоанн унинг тўрт ўғли, икки кизи бўлганлиги, шу бугунга келиб улардан фақат икки ўғил тирик қолганини айтди. Қирол Мироншоҳни суриштирди.

— Миаха мирасса қанақа одам? Уни Озарбайжон бирлан Ироқда ҳоким дедингизму?

— Шундай, аълоҳазрат. Миаха мирасса Тамерланнинг сатта ўғли. У ҳозир қирқдин сал ошди. Олижаноб, аҳоватли, раҳмдил одам. Қилиқлари христианларникига ўхшайдур. Христианлар бирлан яхши муомалада.

— Дуруст эркан Тамерланнинг боласи,— деди қирол

хушвакт бўлиб, — у бирлан дўстлашса бўларкан, — дегач, кироқ қайтадан Амир Темурни суриштирди.

— Тамерланнинг қўшини каттами? Куроллари-чи? Буни айтмадингиз-ку, авлиё ота.

Архиепископ икки қўли билан бошини тутди:

— Эсим курсин, хаёлдин кўтарилибдур. Темурбекнинг қўшини сон-саноксиз. Қўшинининг катта қисмини драгунлар ташкил этадур. Истаса, икки юз минг кишилиқ қўшинни бир ҳафта ичида тўплайдур. Хаммаси совут ва зирхларга бурканган. Куроллари: қилич, найза, ўқ-ёй, гурзи, болта. Артиллерияси ҳам бор. Жанговар филлари мавжуд. Олтмишта фили бор.

— Ўх-хў! Зўр эркан ўша сизнинг Тамерланнингиз, — кироқ таажжубланиб бош чайқади.

Авлиё ота кироқнинг илтимоси билан қўшиндаги интизом ва Амир Темурнинг ҳарбий маҳоратидан сўзлаб берди.

— Браво, зўр одам эркан, ўша сизнинг Тамерланнингиз, авлиё ота. У бирлан иттифок тузсак бўларкан, — деди кироқ суҳбатдан қониқиш ҳосил қилиб. Кейин яна Боязид Йилдиримга қайтди: — Боязид ҳозир Оврупонинг қок ўртасида турибдур. Византиянинг тақдири ҳам ҳал бўлган ҳисоб. Қим билади, дейсиз, балким эрта-индин Венецияга, сўнг Францияга ҳам бостириб кириши мумкин, у дажжол. Унга бир ўзимиз бас келмайдурғонга ўхшаймиз, авлиё ота.

— Тўғри айтасиз, аълоҳазрат! Боязид Овруро учун хавfli душман, — деб жавоб қилди авлиё ота. Архимандрит Франциск қўшиб қўйди:

— Унга фақат Тамерлан бас келиши мумкин.

Кироқ бироз ўйланиб қолди. Сўнг авлиё отага қараб деди:

— Тамерлан ҳам, кесар (қайсар) ҳам мусулмон подшоҳлар. Бириқиб ғайридинлар устига, Овруро мамлакатлари устига ғазот қилишмасмикинлар? Чунки мусулмонларнинг муқаддас китобида ҳар бир мусулмон подшоҳ дин йўлида ғазот қилсун, деб айтилғон.

— Йўқ, аълоҳазрат, — деди унга эътироз билдириб авлиё ота. Тўғри, Темурбек шунга тарафдор, лекин кесар кўнмаётир. Ва яна Ироқи араб ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир бирлан ғарбий Озарбайжон ва жанубий Арманистонга ўрнашиб олган Қора Юсуф туркман хусусида уларнинг орасида келишмовчилик, нифок бор. Фикримча, алар келишиб кетмайдурлар. Аксинча...

Шу ерда кироқ унинг сўзини бўлди:

— Ораларида уруш чиқади, демокчимисиз, авлиё ота?

— Шундай. Сизга яна бир янгиликни айтиб қўймоқчиман, аълоҳазрат.

Қирол шошиб қолди:

— Сўзлангиз, марҳамат!

— Муқаддас Ватиканнинг фикрича,— деб сўз бошлади у шошмасдан,— ҳозир айти пайти, жаноби олийлари. Тамерлан бирлан иттифоқ тузиб, кесарни яккалаб қўймоқ зарур. Иккалалари уришиб, бир-бирини маҳв этса, ундин ҳам яхши.

— Яхши фикр, браво,— қирол суюнганидан авлиё отанинг елкасига уриб қўйди,— балким кесарни Тамерланнинг ўзи уддалар? Биз эрсак қурол ва кемалар бирлан ёрдам бергаймиз.

Гапга архимандрит аралашди:

— Эплайди, ҳазрати олийлари, эплайди. Тамерлан улуг ва шавкатли подшоҳ. Шарқда унга тенг келатурғон ҳукмдор йўқдур. Айти шу пайтда Хитойдан то Қонстантинополгача бўлган мамлакатлар онинг қўлида.

— Шундай қилиб қўйиш керакки,— деб сўзга қўшилди архиепископ Иоанн,— охир-окибат алар бир-бирларини маҳв этсунлар. Шундан кейин биз овруполиклар тинч бўлурмиз, келажакда бутун Осиё бизники бўлур!

Қирол муқаддас Ватикан ва авлиё оталарнинг фикрига қўшилди:

— Маъқул, ҳазратларим, маъқул. Биз ушбу фикрга тўлиғича қўшилурмиз, албатта. У бироз ўйлашиб олгач, яна сўзида давом этди:

— Бизнинг жанобларидин маҳфий тутатурғон сиримиз йўқдур. Биз бу хусусда баъзи ишларни ҳам қилиб қўйғонмиз. Византия императори, Венеция дожи ва Кастилия қироли бирлан сўзлашиб, бир тўхтамга келиб қўйғонмиз. Алар Тамерланга кемалар бирлан ёрдам қилиши мумкин. Биз эрсак, Оттоман империясининг соҳилларига маршал Бюсини, икки минг рицар ва ўкчиларни ўн етти кемага ортиб, юборгаймиз. Англия бирлан Грецияга ҳам элчилар юбордик. Тамерлан кесарни куруклик тарафдан ҳам, денгиздин ҳам қуршаб олиб маҳв этгай. Буёғи Парвардигори оламнинг иноятига ҳавола.

Ўша куни кечқурун Шарл VI Ватиканнинг вакилларини зиёфат қилди.

Авлиё оталар Луврдан тун яримлаб қолганда чиқиб, ўз қароргоҳига йўл олдилар. Бўлиб ўтган суҳбатдан муқаддас Ватиканнинг вакиллари ҳам, Франция қироли ҳам хурсанд бўлдилар...

Шундай қилиб, Осиёда икки катта куч, икки қудратли тўлқин бир-бирига қарши ҳаракатга келди. Энди уларни тўхтатиб бўлмасди. Чунки ҳар иккаларининг — Боязид Йилдиримнинг ҳам, Амир Темурнинг ҳам мизожида, балким бу битталарида кўпроқ, иккинчиларида нисбатан озроқдир, жаҳонгирликка иштиёқ бор эди. Бунақа пайтда икки кўчкорнинг боши бир қозонга сиғмагандай, яланғочланган икки қилич ҳам бир қинга жой бўлмайду. Шунга қарамай, Амир Темур оғир-вазминлик қилди, Ғожианинг олдини олиш учун Боязидхоннинг олдига кўп бор ўз элчиларини юбориб, қайсарни адлу инсофга чақирди.

Аммо соҳибкироннинг уринишлари беҳуда кетди. Йилдирим Боязид ҳар сафар сулҳ ва яқдилликдан юз ўғирди, ҳатто рақибини куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди. (Улуғ ҳокон Боязидхонга бўлган эътирозимиз қурук бўлиб қолмасин учун қуйроқда Амир Темурнинг унга ёзган мактублари ва қайсарнинг жавобларидан баъзи сатрларни келтирамиз. Икки улуғ подшоҳнинг ёзишмалари ҳозирда Туркияда, Истанбулдаги Фотиҳ Сулаймон кутубхонасида сақланмоқда — Б. А.).

Боязидхон муаррих Ибн Арабшоҳ айтгандай, шижоатли ва одил подшоҳлардан бўлишига қарамай, шошқалок, сабр-тоқатсиз киши эрди. Тақдир тақозоси бирлан Қарамон ерларини ўзиники қилиб олди, Алоуддинни эса қатл қилди, икки ўғлини асир олди. Манташо ва Сарухон ерларини ҳам эгаллади. Болқон тоғлари худудидаги насронийлар вилоятларидан то Арзинжонгача бўлган жойларни ўзиники қилиб олди. У эришилган ғалабалардан шу қадар мағрурланиб кетган эдики, ҳеч кимни менсимай қўйди. Амир Темур Қора Юсуф ва Султон Аҳмадга бошпана бермаслигини талаб қилиб мактуб юборганда, у ўрнидан сапчиб туриб, мактубни элчининг юзига отди, қаҳр-ғазаби шундай ёндикки, у худди нашавандларга ўхшаб қолди. Даст ўрнидан туриб, Амир Темур элчисининг олдига бориб дағаллик қилди. У бундай деди: «Бу уйдирмалар бирлан у мени кўрқитмоқчими? Ёки бу ёлғон-яшиқлар бирлан менга қарши фитна уйғотмоқчими? Мени Ажам подшоҳларига, гапини тушуниб бўлмайдиган Дашти кипчок тоторларига қиёс қилдимми? Қўшин йиғишда ҳиндларнинг лашкари катори кўрдими, ё аскарларимни тарқоқликда Ироқ тўдаларидек ҳисобладими? Ёки ғозийларимни Шом аскарига қиёс этиб, ўзининг қуриган тўдасини менинг аскарларимдай деб билдимми?.. Ваҳоланки у ҳароми, қон тўкувчи, зиногир бузуки, аҳду

паймонларни бузувчи, савобдин хатога тойгон бир кишидур...»

Аҳвол мана шунгача бориб етди. Боязидхон Амир Темурни бошда тушунмади, унинг тўғри талаб ва уктиришларини қабул қилмади. Ва ҳатто подшоҳларга муносиб бўлмаган сўзларни айтиб, унинг дилини оғритди.

Амир Темур мактубидан: «... Мактубда ортиқча лоф уриш ва бежо ғурурланиш дуруст эмасдур. Мамлакатларимизнинг эмну омонлиги ва фуқаронинг рифоҳиятини ўйлаб султон ҳазратлари бирлан сулҳ тузиш, дўстлик ва қардошлик риштасини мустаҳкамлашга тайёрмиз. Чунки мусулмон подшоҳлари ўз ораларида муҳолифатчилик қилсалар, бу фарангийлар фойдасига бўлур. Биз бунни истамайдурумиз... Бизнинг музаффар ва мансур аскарларимизни бедин ва бадмазҳаб душман деб айтишингизни Аллохнинг ҳукмига топширгаймиз. Аксинча, султон ҳозирги аскарларининг кўпчилиги бож тўловчи душманлардин иборатдир. Бизнинг аскарларимиз эрса ҳаммалари мусулмон ва мусулмонзодалардурлар... Агар бизнинг бу насихатларимизга мукайяд бўлмасангиз, унда эътиқодимиз шундаки, фатху нусрат биз томонда бўлур...»

Султон Боязид Йилдирымнинг жавоби: «Юборган номангиз шаҳду шўрангиз ва лутфу эътоб эрур... Маълумингиз, турклар шаҳомат, довюраклик ва қарамонликда яғонайи замон эрурлар. Улуғ бобом Эртўғрил, уч юз отлик аскар бирлан ўн минг кишидин иборат бутпараст мўғулни енгган. Отамиз ва ўзимиз ҳам ислом йўлида ғазот қилиб, кўп мамлакат ва қалъаларни кофирлар қўлидин озод этганмиз... Ҳеч бир киши Усманийлар хонадонидан душманга тамаллик ва фирибгарлик қилгон эрмасдур ва найранг салоҳи бирлан қуролланмагандур... Ҳар қачон ул жаноб курашмоқ учун қадам қўйсалар, биз ҳам худога таваккал қилгон ҳолда тайёрдурумиз».

Амир Темур мактубидан: «Улуғ султоннинг муборак номаси кози Фридудин ва Бахши исмлик бир акобирнинг василаси ила бахтли соатда ҳумоюн остонамизга етишди... Мисру Шом султонларининг ўзларини Султон ул-ҳарамайн ва-л-шарифайн деб аташларига ва сиз жанобнинг аларни фарзанд деб аташлигингизга эътирозимиз бордур. Аларнинг ўзлари қул ва қулзода бўлиб, сиздек аслзода хонадоннинг алар бирлан бирикишингиз тўғри эрмасдур. Алар Султон Аҳмад жалойирнинг яна Бағдодга қайтишига кўмаклашмишлар. Қора Юсуф эрса сизга орқа қилиб, катоб ат-тарик ва ўғирлик бирлан машғулдир. Ҳозирда

жиҳод бирлан машғул бўлиб турғон султонға бундайин одамларга риоят қилиб, аларни тафрика қилишлари асло муносиб эрмасдур...»

Султон Боязиднинг жавоби: «Бунақа иш (Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманни тутиб бериш — Б. А.) Оли Усмоннинг меҳмоннавозлик ахлоқиға зиддур... Эмди сиз бу икки қаноти синган пашша ва ошёнаси вайрон бўлғон қушлар учун хотири муборагингизни малул қилманг ва ташвиш чекмангки, биз сизнинг хотирингиз мулоҳазаси учун бу бахтсизларға мадад бермағаймиз. Сиз жаноб ҳам шундай арзимас нарсалардин воз кечинг. Агарда муродингиз мўмин-мусулмонларнинг тинчлиги ва ўртада тотувлик бирлан сулҳ тузиш бўлса, Сивосдин қўл тортиб, они бўшатиб берингиз...»

Амир Темур юборган мактубдан: «Қора Юсуф туркман бирлан Султон Аҳмад жалойир бир қанча вақтдин бери мўмин-мусулмонлар орасида фисқу фасодға йўл очиб, бизға исён тариқида турибдурлар. Биз аларни итоат ва инқиёдға келтирмоқ мақсадида борғонимизда алар қиличимиз дамидин кўрқуб, сизнинг химоянгиз остига қочиб борғонликлари эшитилди. Аларни қай ердин топилса тутиб ўлдингиз. Агар хилоф иш тутсангиз, орода кўп қийлу қоллар кўпаюр...

Боязид Йилдиримнинг жавобидан: «Яхши билгилким, бизни тезлашға сўзлағувчининг ўзи тезланиб келсун. Агар келмасанг, хотинларинг уч талок бўлсун! Агар сен келсангу, мен сен бирлан кўришмай қайтсам, менинг хотинларим уч талок бўлсун!»

Боязид Йилдиримнинг қайсарлиги, доғулиги ва кўполлиги, — буларнинг ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, мана шу сўнгги гапи бир бўлди. Бу гапларға чидаш асло мумкин эмасди. Ҳазрат соҳибқироннинг жаҳли чикди. Бир қазаби ўн чандон бўлди.

— Бизнинг талок қилатурғон хотинимиз йўқдур. Майли, ўзи қилич яланғочлаб бизни майдонға чорлаган эркан, борамиз! — деди у қатъият билан кенгашға тўпланган амир ва аркони давлатиға, минг-минг мўмин-мусулмоннинг қони ва жонининг жаримаси Боязид Йилдиримнинг зиммасида бўлғай!

Рум устига юришни 804 йилнинг хут ойида (1402 йилнинг феввалида) бошлашға қарор берилди. Лекин катта амирлар ва нўёнларнинг бир гуруҳи кенгашдан чиққанларидан кейин иккиланиб қолишди.

— Рум улкан ва кудратли мамлакат. Лашкари ва захиралари катта,— деди амир Сайфиддин Аббос.

— Лашкаримиз уч йилдин бери тиним билмай сафарда. Унга яхши дам бермок даркор,— кўшиб кўйди амир Худойдод Хусайний.

Яна бошка важхлар ҳам келтирилди ва охири амир Бурундук барлоснинг таклифи билан мавлоно Шамсиддин Олмаликийнинг чодирига боришга қарор бердилар. «Ул олий зотдин ёрдам сўрайлик, ҳазрат соҳибқирон онинг сўзини икки қилмайдур»,— дедилар, улар. «Ҳазрат соҳибқиронга айтинг, Румга юришни бироз кечиктирсунлар. Нафасимизни ростлаб олайлик»,— деб илтимос қилдилар ундан. Ҳақиқатан ҳам ҳазрат Шамсиддин Олмаликий Амир Темур саройида зўр обрў-эътиборга эга эди. У истаган пайтида олий ҳукмдорнинг ҳузурига кира оларди. Ҳазрат соҳибқирон ҳам кўп пайтларда унинг сўзини икки қилмасди. Ҳазрат Шамсиддин Олмаликий ўша куни кечкурун ҳазрат соҳибқироннинг олдига кириб амирлар ва нўёнларнинг гапини унга етказдилар. «Аларнинг гапларида жон бор, олампадох, яхшилаб ўйлаб кўриш керакка ўхшайдур,— деди у пировардида. Лекин амирлар кутганича бўлмади бу гал. Амир Темур ҳазратнинг гапини олмади:

— Биз бу масалани узил-кесил ҳал қилиб қўйғонмиз, ҳазратим. Энди орқага қайтиш йўқ. Чунки Боязид Йилдирим бизнинг бу юришимиздин аллақачон огоҳ бўлғон. Ишни пайсалга солиш мағлубият бирлан баробардир.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий бўш келмади.

— Аълоҳазрат, келинг яна бир марта ўйлаб, мулоҳаза этиб кўрайлик. «Келишилган ишнинг кети хайрли», дейишади кўпни кўрганлар.

— Биз бу масалани аллақачон умаро ва аркони давлат бирлан келишиб олғонмиз. Янглишмасам, ўша кенгашда жаноблари ҳам бор эрдилар, шекилли? — Амир Темур ҳазратга қараб изтехзо билан кулиб қўйди.

— Сиз ҳақ эурсиз, аълоҳазрат. Ўша йиғинда камина ҳам бўлғон. Локин кенгашдин чикқач, амирларингиз орасида иккиланиш аломати пайдо бўлибдур. Бундай аҳволда...

Амир Темур шу ерда унинг гапини бўлди:

— Бундай аҳволда уруш сафарига отланиб бўлмайдур, демокчисиз назаримда.

— Йўқ, ундай демокчи эрмасмуз, локин бу етти ўлчаб

бир кесилатурғон иш, олампадох,— деди хазрат бироз жиддийлашиб.

Хазрат соҳибкирон кенг маълумотли, эс-хушлик ва чуқур мулохазалик бу одамни хуш кўрарди. Шунинг учун охири унинг маслаҳатига кўнгандай бўлди. Тўғриси, энди юришни тўхтатиб бўлмаслик фикрига хазратнинг ўзини ҳам ишонтирмоқчи бўлди. Шунинг учун мунажжими хос мавлоно Абдуллани чакиртирди.

Мунажжимни дарров топиб келишди.

— Кани, таксир, Рум юриши хусусида юлдузлар не маслаҳат берур эрканлар,— деди хазрат соҳибкирон дуою фотиҳадан сўнг.

Абдулла мунажжим шошилмай, «кун охирлаб куёш ботиш пайтида шафақ мағрибдин намоён бўладур, орадин бир неча кун ўтиб эрса, тонгда машрикдин намоён бўладур», деди. Сўнг мавлоно Муҳиддин Мағрибийнинг китобини очиб бир жойидан ўкиди: «Даввоба юлдузларининг ҳамал буржида пайдо бўлишлиғи мансур лашкарнинг машрикдин мағрибга қараб юришига ва Рум мамлакатини забт этишига ишоратдур».

— Мана, кўрдингизму,— деди хазрат соҳибкирон мавлоно Шамсиддин Олмаликйга қараб,— юлдузлар ҳам зафар асар лашкарнинг бир неча кун ичида Румга отланиши хайрли бўлишлиғига ишорат қилиб турибдилар.

Нима дейиш мумкин, бунақа пайтда? Хазрат бошқа бир нима демади ва соҳибкиронга зафар ва узок умр тилаб, унинг чодиридан чиқди.

Кишлоқдан кўчиш ҳижрий 804 йил ражаб ойининг ўн учинчиси, пайшанба кунига (1402 йил 16 февралга) белгиланганди. Чунки бу кун «зикру тоат, таҳсили муродот ва ҳалли мушкулот кунидур». Хумоюн ўрду ўша кун кишлаган жойидан кўчиб, Қорабоғнинг Сабззорига келиб қўнди. Ўша нузхатгоҳда озгина турдилар ва кишининг охирги кун, яъни шаъбон ойининг еттинчисида (1402 йил 21 мартда) саодат ва икбол билан у ердан кўчиб, Шамқур даштига йўл олдилар. Амирзода Муҳаммад Султон, фармонга биноан, Курадан ўтиб, дарё бўйлаб йўлга тушди. Шу ерда девон ишларини тасарруф қилиш учун мавлоно Убайдулла садр Исфаҳонга ва мавлоно Қутбиддин садр Шерозга жўнатилдилар. Хумоюн ўрду эса Бардаа ва Ганжани босиб ўтиб, Шамқур даштига келиб тушди. Бир неча кун шу ерда хордиқ чиқарилгач, Олатокка бориб тушдилар. У ердан кўчиш чоғида «Сароймулк хоним ва бошқа хотинларга шаҳзодалар:

Мирзо Улугбек, Иброҳим Султон, Мухаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо, Бойсункур, Суюрғатмишлар, шунингдек, тамом ҳарамни олиб Табризга борсунлар ва ёзни ўша ерда ўтказиб, куз бошида Султонияга кўчиб ўтсунлар», деган фармони олий содир бўлди. Манкўлга етганда ҳазрат соҳибқирон беҳуда қон тўкилмасин, деб яна Румга, Боязид Йилдирим ҳузурига элчи юборди. Мактубда «агар қайсар илгари Румга қарашли бўлмаган қалъа ва юртларни эгаларига қайтариб берса, Рум унга мусаллом бўлиб қолади», — дейилган эди. Бу унинг Сивос хусусида айтган гапига жавоб эди. Чунки Сивос аслида Византияга тегишли ер эди. Ҳазрат соҳибқирон йўл-йўлакай гуржийларнинг Тарқум қалъасини бўйсундириб, Авникка келиб қўндилар. Бир неча кун шу ерда Румга жўнатилган элчиларни кутдилар. Лекин кетганларига икки ой бўлганига қарамай, улардан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон ҳайрон бўлди: «Қизик, биз бу қондош мамлакатга нажот қўлимизни чўзиб, Боязид Йилдирим бирлан мурсою мадорага борамиз, катта лашкар ўтиши оқибатида Румдек ислом мамлакати вайронагарчиликка юз тутмасун, деймиз. Элчиларига қанчалик мулойимлик ва ҳурмат-эътибор кўргузишимизга қарамай, тесқаричилик тариқини шу қадар ҳаддидан ошириб юбордиларки, эндиликда унинг зиддида лашкар тортишдин ўзга илож қолмади. Аммо мулку молига асло таъма қилмайдурмиз» — деди соҳибқирон ўз-ўзига.

Лекин уруш-талаш эшик қоқиб турган бир пайтда улуғ амир нимагадир маҳд улё Туман оғони, амирзода Мухаммад Султонни ўғли шахзода Саъд Ваққос билан бирга Султониядан чакиртириб олди. Фикримизча, амирзода Мухаммад Султоннинг тез-тез оғриб қолаётгани бунга сабаб бўлди, шекилли. Балки, ҳазрат соҳибқирон ота-бола бир-бирларининг дийдорига тўйсин, деб шу ишни қилгандир? Маҳд улё Туман оғо билан шахзода Саъд Ваққос келганининг эртаси куни зафар байроқли лашкар Авникдан кўчиб, Рум сари юзланди ва Арзирум марғузори-га бориб тушди. Илгари Курдистон ва Ироқи араб гарафларга жўнатилган шахзода ва амирлар ҳам қўшини билан келиб, шу ерда ҳумоюн ўрдуга қўшилдилар. Йўлда, Фрот дарёси бўйида тамом тошдан бино қилинган Қимок қалъасини зўр қийинчилик билан ишғол қилдилар. Шунини айтиш кифояки, мазкур қалъани фатҳ этишда ҳазрат соҳибқирон лашқарининг катта қисми, барча амирзодалар (Мухаммад Султон, Абубакр мирзо, Халил Султон, Султон Қусайн, Искандар) ва Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва

Бурундук барлосдай улуғ амирлар ўз қўшинлари билан иштирок этдилар.

Нусрат шиор лашкар Авникда турган кунлари биринкетин Византия императорининг элчилари келди.

Византия элчиси Франческони ҳазрат соҳибкирон дарров қабул қилди. Чунки, нима бўлганда ҳам у Боязидга душман тарафнинг вакили. У олиб келган мактуб мазмунидан эса у бир қадар мамнун бўлди. Кечагина Боязид Йилдиримга садоқат ва хизматкорлик мақомида бўлган император Иоанн бугун ундан юз ўгириб, унинг олдида хушомадгўйлик қилиб ўлтирибди. Унинг элчидан бериб юборган мактубида «шу пайтгача Истамбул Боязидга ҳар йили тўлаб келаётган ўлпон шу бугундин бошлаб улуғ Темурнинг хазинасига жўнатилажак», деган гаплар бор эди. Ва яна Боязидга денгиз орқали зарба берсин учун унга йигирмата кема ваъда қилибди Иоанн. Мактубда яна бошқа муҳим гаплар ҳам бор эди. Тарабзун ҳокимининг ҳам унинг тарафига ўтиш нияти борлиги айтилган эди. Бу муҳим хабар эди, албатта. Чунки Боязид Арзинжон билан Малатия оралигидаги ерларни эгаллаб ва Шому Мисрга борадиган йўлни тўсиб, Амир Темурга бир қадар хавф солиб қўйган эди. Ва яна Арзинжон атрофида жойлашган Қамах қалъасини мустаҳкамлаб, Боязид Йилдирим Темур қўшинлари йўлига жиддий ғов солиб қўйганди. Византия ва Тарабзун билан тузилажак иттифок ҳазрат соҳибкироннинг Боязид Йилдирим билан бундан буёғига бўладиган курашида далда бўларди. Унинг бу элчиликдан мамнунлиги ҳам шунда эди.

Ўша йиллари, машҳур Анқара жанги арафасида, Амир Темурнинг Византия билан Тарабзун подшоҳлари билан алоқаси бирмунча мустаҳкамланди. Бу хусусда италиялик тарихчи Марино Санудо (XV — XVI аср боши)нинг «Венеция дождларининг ҳаёти» номли китобида ўта қимматли маълумотлар бор. Шу китобда Амир Темур ва Мироншоҳ мактубларининг нусхалари сақланган. Мактубларда Боязид Йилдиримга қарши ҳарбий-сиёсий иттифок тузиш хусусида гап боради...

Зафар язақ лашкар Сивос жилғасига келиб тушган куни Боязид Йилдиримнинг элчилари ҳам келди. Қайсарнинг элчилари шахзодалар ва улуғ амирларнинг воситачилиги билан қабул шарафига муяссар бўлдилар. Лекин Амир Темур қайсарнинг жавобидан қониқиш ҳосил қилмади. Совға сифатида юборган лочин ва ўнта отини ҳам қабул этмади. Чунки Қора Юсуф масаласи ҳамда ўзаро дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш хусусидаги

ҳазрат соҳибқироннинг тақлиф ва талабларини бу сафар ҳам у жавобсиз қолдирган эди.

Эртаси куни ҳамма кўшинлар Сивос жилғасида сафга тизилиб, кўриқдан ўтказилди. Кўшинлар фавж-фавж ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб улуғ амир ва унинг аркони давлати олдидан ўтдилар. Боязид Йилдиримнинг элчиси ҳам уни ўз кўзи билан кўрди. Ҳазрат соҳибқирон балким шу нарса таъсир кўрсатиб қайсар инсофга келиб қолар деб шу ишни қилди. Чикмаган жондан умид. Эртасига элчиларни зўр ҳурмат ва эҳтиром билан кузатиб қўйдилар. Жўнаб кетишларида ҳазрат соҳибқирон уларга қайта-қайта уқтирди: «Боязидхонга айтинглар, шундай катта лашқар мамлакатидин ўтатурғон бўлса, юртга ва халққа катта зарар-зиён етишини ўйлаб изтироб чекаётирмен. Яхшиси, ёвлашишни бас қилиб, Қора Юсуф чорасини қилсун. Ва яна ўғилларидин бирини хузуримизга юборсун, токи биз оталарча ғамхўрлик кўрсатиб, ўз ўғлимиздек тарбият қилайлик. Рум мамлакатини эрса Боязидхоннинг ўзига иноят қилурмиз. Ўзи ҳам тинч ва саломат бўлади, элу юрти ҳам».

Рум элчиси қайтиб кетгандан сўнг, нусрат шиор кўшинлар ҳаракатга келдилар. Амир Темур тўғри Қайсария ва Анқурияга қараб йўл олди. Йўл-йўлакай Хорук ва яна бир неча қалъалар бўйсундирилди. Қайсарияликлар қаршилик кўрсатмадилар, шу боис «жон омонлик чопони бирлан сарфароз этилдилар».

Анқурияга яқин қолганда қоровуллар Қизил ирмоқ сойи соҳилида, дарахтзор бир ерда Боязид Йилдиримнинг аскарларини кўрганликларини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон амир Шохмаликни минг нафар сара йигити билан, тил тутиб келиш учун ўша тарафга жўнатди. У тахминан бир фарсах йўл босгандан кейин Боязид Йилдиримнинг ўрдаси қаршисидан чиқиб қолди. Бахтга қарши, унинг қоровули тўсатдан хужум қилди. Шу ерда икки ўртада қаттиқ жанг бўлди. Боязид аскарининг қўли устун эди. Лекин турклар бундан фойдаланолмадилар. Боязидхон Темурнинг жон олиб-жон бераётган йигитларини асосий кучлардан узоқлашиб қолган забонгир кўшинлигини пайқашмади. У душман тарафнинг қоровул қисми, Амир Темурнинг асосий кучлари эса яқин атропода бўлса керак, деб ўйлади. «Балким кўшинларимизнинг орқа томонига ҳам ўтиб олгандир у»,— деб гумон ҳам қилди. Агар шундай бўлганда, албатта хатарли бўларди. Қамалга тушиб қолиш яхши эмасди. У Амир Темурга ўхшаб кўп уруш кўрган, суюғи жангларда пишган моҳир саркарда

эди. Шунга карамай, Амир Темурнинг бу фирибини англамади. Бу ҳам етмагандай, ихтиёридаги кўшинларни олиб лашкаргохни ташлаб чикди ва Анкурия тарафга равона бўлди.

Эртаси куни кечки пайт олий ўрдуга амир Шохмалик шоша-пиша кайтиб келиб хазрат соҳибкирондан суюнчи сўради:

— Кайсар ҳайбатимиздин чўчуб, лашкаргохни ташлаб кочди.

— Кўпам ундай эмасдур, бек,— деди Амир Темур вазминлик билан.— Боязидхон сиз ўйлагандай кўрқоклардин эрмас.

Амир Шохмалик эътироз билдирмоқчи бўлди. Нима бўлганда ҳам воқеа тепасида бўлган-да. Хазрат соҳибкирон узокдан туриб бўлиб ўтган воқеани қаёқдан ҳам билсин.

— Йўк, олампадох, Йилдирим катта черик бирлан эрди. Бизни эса қоровули кўрган. Оркамизда кўшинлар йўқлигини ҳам, шубҳасиз яхши билган. Бизни бир ҳамла бирлан янчиб ташлаши мумкин эрди. Локин, бундай қилмади. Хўш, нега? Сабаб? Фикри ожизимча, у кўрқди.

Амир Темур ишнинг кўзини билган, шундай тажрибали одамдан шунақа бемаъни фикр чиққанига таажжубланди. Нахотки, кайсар фириб берганини англамаган бўлса?

— Йўк, бек, Боязид хийла ишлатиб бизни чалғитмоқчи. У йўл-йўлакай пистирмалар кўйиб боради, кучни бир ерга тўплаб, ҳал қилувчи зарбани бошқа ерда бермоқчи,— деди хазрат соҳибкирон жиддий бир тусда.— У бизни, шубҳасиз, дарахтзор ва бутазорликларга бошлайди. Бу унга кулай. Пиёда аскар ҳар қандай ердан ўтаолади. Суворийларга қийин. У бундай шароитда жанг қилолмайди,— Амир Темур Боязидхоннинг кўшинлари пиёдалари билан устунлиги, зафар асар лашкарнинг катта қисмини эса отлик аскар ташкил этишини айтди.

Балким, вазият бир Шохмаликка эмас, бошқаларга ҳам шундай туюлгандир? Дарҳол бунинг олдини олмаса бўлмасди. Шу максатда хазрат соҳибкирон шу захотиёк шахзодалар ва амирларни кенгашга тўплади. Кенгаш бошланмасдан ёнида ўлтирган Мухаммад Султоннинг қулоғига «Боязидни кўздин қочирмаслик керак», деди. Амирзода даст ўрнидан туриб ташқарига чикди ва амирлардан Илёсхўжа, Шайх Али баҳодир, Соин Темур, амир Хусайн кавчин ва яна бир неча амирни Боязид Йилдиримнинг орқасидан юборди. «Изма-из боринглар, ҳар бир қадамни кузатинглар»,— деб буюрди уларга.

Кенгаш анча вақтгача чўзилди. Ҳазрат соҳибкирон содир бўлган аҳволни эринмасдан батафсил тушунтирди. «Биз айнан шу пайтда уч ишни қиламиз,— деди ҳазрат соҳибкирон кенгашга яқун ясаб,— бири шулким, қўшиннинг бир қисмини бор чорпо ва угрук бирлан шу ерда қолдирамиз, токи душман бизни чўчиб ҳаракатдин тўхтаб қолди, деб ўйласун. Биз эрсак, шу ердин хабаргирлардин янги хабар кутурмиз. Баҳонада чорполарни ҳам боқиб олурмиз. Ўт-ўлани кўп эркан бу ернинг. Қилатурғон ишимизнинг иккинчиси шу бўлғойким, теварак-атрофдаги кишлокларни чопғун қилиб, қамалға олинатурғон Анқурияни захирасиз қолдирурмиз. Ва яна мамлакатнинг ичкари туманлариға айғоқчилар юбориб, халқ орасида саросима ва фитна қўзғатурмиз. Қилатурғон учинчи ишимиз шулким, душман бизларни сердарахт ва чангалзор ерларда уришишға мажбур қилиш ниятидадур. Биз бунга юрмайдурмиз. Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб юриб, онинг орқа тарафиға ўтиб олурмиз. Ул тараф куруклик ва текисликдур. Ёғийға асосий зарбани ўша ердин берурмиз».

Кенгашдан кейин икки минг аскарни ва чорполарни амирзода Султон Ҳусайн билан Анқурия йўлида қолдириб ва теварак-атрофга чопғунчилар юбориб, ҳазрат соҳибкирон қўшиннинг катта қисмини олиб, тонг ёришмасдан йўлга чиқдилар. Ва Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб, уч мархала йўл юриб, Анқурияни узокдан айланиб ўтдилар-да, Боязид Йилдирим қўшинларининг орқа тарафиға ўтиб олдилар.

Анқурия қалъаси забтини Боязидхон Еқуббей исмлиқ амирига топширган экан, у қалъанинг буржу бораларини имкони борича мустаҳкамлаб, дарвозаларини қулфлаб, нусрат асар лашқарга қаттиқ қаршилиқ кўрсатди.

Ҳазрат соҳибкироннинг асосий мақсади қалъа учун жанг олиб бориш эмасди, чунки бу улкан ва икки буюк давлатнинг тақдирини хал қиладиган уруш бошқа ерда, қалъанинг кунчиқиш тарафиға жойлашган катта майдонда бўлиши керак эди. Шунинг учун Амир Темур бир неча қўшинни унинг қамалига қолдириб, асосий кучларни ўша Чибикобод текислигидаги майдоннинг шарқи-шимолий тарафиға сафлади, ўзи эса мулозим ва хизматкорлари, байроқдорлар ва ўзининг махсус кўриқчи қўшинини олиб, ёнидаги баланд бир тепалик устига чиқиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, шунингдек, қалъа ичи худди кафтдай кўриниб турарди. Бўлажак урушни Амир Темур шу ердан туриб бошқарди.

Йилдирим бўлган воқеани куннинг охириға бориб

билди. Бир ғазаби минг чандон бўлди. Амирлар ва бекларини битта ҳам қолдирмай тўплаб, ҳаммасини итотга олди, хабаргирлар сардори Усмон човушни эса ҳамманинг олдида итдай дўппослади. Лекин илож қанча? Фурсат бой берилган эди. Қўшинларни ўша майдонга олиб ўтиш ва сафлаш учун кўп вақт талаб қилинарди. Турклар кечаси билан шу иш билан овора бўлдилар.

Амир Темур эса жангнинг тақдирини ҳал қилишда муҳим омиллардан ҳисобланган бу муҳим ишни аллақачон бажариб қўйган эди. Жангчилар кечаси билан яхши ҳордиқ чиқариб олишди. Урушда бунинг аҳамияти ҳам каттадир...

Нусрат шиор лашкарнинг жавонғорига амирзода Шохрух, амирзода Халил Султон ва катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Едгор Андхудий, Рустам Тоғой Буко, Суюнчик баҳодир ва Давлат Темурнинг туманлари қўйилди. Жавонғорнинг қанбулига амирзода Султон Хусайн, амирлардан Мусо Тўйбуғо туришди. Баронғорга амирзода Мироншоҳ, улуғ амирлардан Шайх Нуриддин, Бурундук барлос, Али қавчин, Мубашшир, хожи Абдулла Аббос, Султон Санжар, Хожи Сайфиддин, Умар Тобон, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Арзинжон ҳокими Таҳамтан тайинландилар. Баронғорнинг қанбулига амирзода Абу-бакр, амирлардан Жаҳоншоҳ, Қора Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али сулдус қўйилдилар. Лашкарнинг марказ қисмида, унинг ўнг қанотида Бош Темур ўғлон, амирзода Аҳмад Умаршайх, амир ва баҳодирлардан Жалол бовурчи, Юсуф мўғул, Искандар Ҳинду Буко, Хожа Али Аперди, Давлат Темур ва бошқалар туришди. Марказ қисмининг сўл қанотида Жалол ул-ислом, Таваккал қарқара, хожа Муҳаммад Халил, Лукмон тавочи, Хожа Сайфиддин, Сеистон подшоси Иброҳим Қумий турдилар. Марказнинг ғулини амирзода Муҳаммад Султон бошқарадиган бўлди. Яна бир ғулда амирзодалардан Пирмуҳаммад Умаршайх, унинг биродари Искандар, номдор нўёнлардан Шохмалик, Хожа Али баҳодирлар туришдилар. Қирқта кўшин захирага қўйилди. Сафларнинг олдида жанговар филлар қўйилиб, ҳар бирининг тепасига ўқчилар ва нафт андозлар ўрнатилди.

Боязид Йилдирим ҳам ясал тузди. Лашкари сафида турклардан ташқари, гуржийлар, туркманлар, серблар ва фаранглар кўп эди. Майманасининг қанбулида қайин оғаси Лос Ифранжий ифранжийлардан тузилган катта лашкар билан турарди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Қора Усмон туркман, Пир Алилар туришди.

Кутилмаганда майсарадан амирзода Шохрух, амирзода Халил Султон, Рустам Тоғой Буко, Суюнчик баҳодир, Али Султон ва бошка нўёнлар бирваракайига ҳужумга ўтдилар. Шундай уруш бўлдики, бир замонлар эронликлар ва туронликлар ўртасида бўлган уруш бунинг олдида бир ўйинчок бўлиб қолди. Рустаму Исфандиёр урушлари унинг олдида безътибор бўлди. Лекин шу пайт ажиб бир ҳодиса рўй берди. Амирзода Муҳаммад Султон баронғорда турган олти кўшин билан бир тепалик устида турарди. Йилдирим Боязид ғулда турган кўшинларни олиб, унга ҳужум қилди ва амирзодани ўша тепалик устидан суриб ташлаб, ўрнини эгаллаб олди. Бу билан нусрат шиор лашкарнинг баронғорини катта хавф-хатар остига қўйди. Энг муҳими чекинишга юз тутай деб турган кўшинларининг умумий аҳволини бир қадар ўнглаб олишга муваффақ бўлди. Лекин, барибир, бўлмади. Маймана ва майсараси шикаст топди. Йилдиримнинг лашкарида умумий чекиниш бошланди. Нусрат қарин лашкарнинг интиқом тифидан кутулиб қолган пиёда ва отлик аскарлари аста-секин ўша тепаликка тўплана бошладилар. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух баҳодирни Йилдирим Боязидга қарши ўша тепалик устига юборди. Амирзода Мироншоҳ, баронғор амирлари билан, амирзода Султон Муҳаммад билан амир Сулаймоншоҳ жавонғордан қайсар турган ўша тепаликка ҳужум қилдилар ва лашкарини худди шикорда қуш овлагандай овладилар. Лекин қайсар кош қорайиб, қоронғу тушиб қолганидан фойдаланиб қочиб қолди. Уни изма-из қувлаб ҳам етолмадилар.

Боязид Йилдирим билан Амир Темур кўшинлари ўртасида бўлган бу катта уруш «Зафарнома» муаллифининг маълумотига кўра, хижрий 804 йил зулҳижжа ойининг 19-си, жумаъ куни (1402 йил 20 июлда) содир бўлди.

Боязид Йилдирим кетидан Султон Маҳмудхон бошлик махсус отлик қисм юборилди. Султон Маҳмудхоннинг йигитлари Боязид Йилдиримни кичик бир кишлок бўсағасида тутиб олдилар ва қўлларини боғлаб, олий ўрдуга олиб келдилар. Уни ҳазрат соҳибқироннинг чодирига олиб кирганларида, у мавлоно Шамсиддин Олмаликий, мунажжими хос мавлоно Абдулла, сармунший Зайниддин Қеший, амир Шохмалик ва яна бир нечта амир билан бир неча муддат аввал бўлиб ўтган урушни муҳокама қилиб ўлтиришган эди. Ҳазрат соҳибқирон

оксарик ва котмадан келган барваста бу одам ҳақида кўп эшитган, лекин ўзини биринчи марта кўриб туриши. У ҳарбий либосда, лекин боши яланғоч, кўллари орқасига қилиб боғланганди. У чодирдагиларга, айникса, Амир Темурга еб-ичиб юборадигандай ўкрайиб турарди. Ҳазрат соҳибқирон эса бир фурсат худди мазах қилгандай, мийиғида кулиб унга тикилиб турди. Унинг юз-кўзидан «ҳолинг шу экан-ку, уришиб нима қилардинг?!» деган маъно сезилиб турарди. Хусусан, Боязид Йилдирим шундай тушунди. «Нима бўлганда ҳам подшоҳ-ку, у. Адаб қондасини унутмаслик керак»,— деди Амир Темур ўз-ўзига ва рақиби билан сўрашди.

— Ассалому алайкум, ҳазрати олийлари. Хуш келибдилар.

Боязид Йилдирим саломга алик олмади. Ўкрайганича тураверди.

Амир Темур шу тобда унинг боғланган кўлларига эътибор берди. Эшик оғани чақиртириб уни қойиб кетди:

— Улуғ бир подшоҳнинг кўлини боғлашга ким журъат этди? Инсоф борму ўзи, сизларда!

Ва қатъий суръатда буюрди:

— Дарҳол ҳазрати олийларининг кўлини ечиб қўйинг!

— Хўп бўлади, олампадох,— эшик оға бориб қайсарнинг кўлларини бўшатди ва арқонни турмаклаб қўйнига солиб, аввал соҳибқирон билан унинг ҳамсуҳбатларига, кейин асирга эгилиб чуқур таъзим қилиб чодирдан ташқарига чиқди.

— Марҳамат, ўтирсинлар,— деб Амир Темур ёнидан жой кўрсатди.

Қайсар яна индамади. Ҳатто турган жойидан бир қарич силжимади ҳам. Соғ қолган бир кўзида эса бир олам ғазаб ва нафрат. Ҳазрат соҳибқирон ўрnidан турди-да, мавлоно Шамсиддин Олмаликий билан бориб унинг икки кўлтиғидан олдилар ва етаклаб олиб келиб тўрига ўтказдилар. Қайсари Рум тақдирга тан бердими, ёки дағаллик подшоҳларга муносиб эмаслиги эсига тушдими, бошқа қайсарлик қилмади. Аввалгидай атрофидагиларга тик ҳам боқмади. Аксинча ерга қараб олди. Шамсиддин Олмаликий шахидлар ҳаққига Қуръон тиловат қилиб, кўлларини дуога очганда, у кўлларини зўрға очиб қўйди. Қўллари хатто нягига ҳам тегмади. Орага узок вақт сукут чўкди. Ҳазрат соҳибқирон «асосий гални ўзингиз айтарсиз», деган маънода Шамсиддин Олмаликийга бир қараб қўйди. Лекин у «борини ўзингиз айтганингиз дуруст», дегандай кўзлари билан ишора этди. Шу ерда Амир Темур

юрагида кўп йилдан бери йиғилиб қолган дардни тўкиб солди. У бошқаларга ўхшаб рақибига танбех бермади, шунчаки, ўпка-гина қилди, ҳолос. «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, Амир Темур Султон Боязидга бундай деган:

— Оламнинг аҳволи Парвардигоримнинг қудрат ва иродасига боғлиқ. Бунга бошқа ҳеч ким аралашолмайди. Лекин инсоф ва ростлик юзасидан шуни айтиш керакки, Сиз ўзингизга-ўзингиз қилдингиз, кўп бор ҳаддингиздан ошдингиз ва бизни кина-қудурат тутиш ва ҳатто интиком куйига киришимизга мажбур этдингиз. Бу диёрда кофирларнинг фитна-фасоди ортиб кетди, локин бунга сабр-тоқат қилдик ва Сиз бирлан мусулмонлик ва хушандишалик мақомида туриб, муросайи мадораға бордик. Ўйладикки, насихатларимизни қабул қилиб, тобеълик ва бўйсунуш эшикларини очарсиз. Шунда мол-дунёгами ёки лашкаргами эҳтиёж сезсангиз ёрдам бермоқчи бўлдик, токи жиҳод тиғи бирдан ислом мамлакатлари ичида ва теварагингиздаги ширк ва бединларни тугатгайсиз. Ва яна илтимос қилдикки, Қимоҳ ва Таҳартанга тегишли ерларни қайтариб берсангиз ва Қора Юсуф туркманни мамлакатдин чиқариб юборсангиз, деб. Ишончли одамларингизни юборсангиз, токи орамизни аҳду паймон бирлан келиштирсалар, деб. Локин бунга йўл бермадингиз ва итоат ҳамда бўйсунушдин бўйин товладингиз. Натижада икки ўртада келишмовчилик пайдо бўлди. Агар бунинг акси бўлғонда, яратган эгам бизга берган шавкат ва қудрат Сизнинг илгингизда бўлур эрди. Лашкаримиз айни шу пайтда мамлакатингизда турибдур, локин хотирингиз жам бўлсинким, алар фуқароларингизга яхшиликдин бошқа нимарсани қилмайдулар.

Боязид Йилдирим қилиб қўйғон ишидин пушаймон бўлди ва хижолат чекиб деди:

— Бу йўлда хато қилдим, ҳазрат соҳибқироннинг сўзларига қирмаганимнинг жазосини тортиб турибмен. Агар афв этсалар, гуноҳимдин ўтсалар, ўзимиз ва фарзандларимиз то тирик эрканмиз тобелик ва хизматкорлик чизигидин ташқариға чиқмагаймиз.

Қайсарнинг бу жавобидан ҳазрат соҳибқирон хурсанд бўлдилар ва уни шохлик либоси билан сийладилар ва унга подшоҳона навозишлар кўрсатдилар. Қайсар унинг яхши хулқи ва хорик одатини мушоҳада этиб, таажжуб бармоғини тишлади. Сўнг дуойи-фотиҳадан кейин ундан илтимос қилди:

— Фарзандларимиз Мусо бирлан Мустафо уруш пайтида биз бирлан бирга эрдилар. Алардин хавотирда-

миз. Буюрсангиз аларни суриштиришсалар, агар тирик бўлсалар, банданинг хузурига олиб келишса...

Ҳазрат соҳибкирон амр килдилар ва тавочилар ўша заҳотиёқ кидиришга тутиндилар ва бир-икки кундан сўнг Мусони топиб ҳазрат соҳибкироннинг хузурига келтирдилар. Амир Темур унга подшоҳона марҳамат кўрсатиб, хос чопон бирлан сийладилар ва отасининг олдига жўнатиб юбордилар. Ва яна унинг ўзига ҳумоюн ўрду қаршисида алоҳида подшоҳона чодир тикиб беришларини буюрдилар ва Ҳасан барлос бирлан Боязид Чимёнийга «анинг ҳолаҳволидин хабар олиб турунглар!» — дедилар...

Боязид Йилдирим ўғли бирлан бир неча кун ҳумоюн ўрдуда меҳмон бўлиб турди. Сўнг ҳазрат соҳибкирон Рум мамлакатини Боязидхоннинг инон-ихтиёрига топшириб, жўнатиб юборди. Лекин у, Шарафиддин Али Яздий айтгандай, дилдан қилмишларига пушаймон еб, тавбатазарруъ қилмади. Бир умр бировга бош эгмаган, аксинча, ман-ман деган подшоҳларни тиз чўктириб, оёқларини ўптирган бу мутакаббир одамдан буни кутиш амри-маҳол, албатта. У фақат қисматига ачинди ва алами ичида қолди. Амир Темур эса олижаноблик қилиб уни қўйиб юборди. У бўлса: «Омон бўлсак кўрурмиз сенинг ҳам ҳолингни», — деди ичида. Хулласи калом, Боязидхон ўшанда пойтахт шаҳар Бурсага бормади. Оқ шаҳарда турғун бўлди ва марҳум Шайх Маҳмуд Хайрон хонақосида кун кечирди. Лекин у бу ерда ҳаммаси бўлиб тўккиз ойга яқин яшади. Тожу тахт дарди ва мағлубият алами уни ич-ичидан кемириб адо қилди. Боязид Йилдирим ўша ерда ҳижрий 805 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси, пайшанба куни (1403 йил 8 март) вафот этди. Ўзининг васиятига кўра, уни пири Шайх Маҳмуд Хайрон мазорига дафн этдилар.

Ҳазрат соҳибкирон Боязид Йилдиримнинг вафотини эшитиб ич-ичидан ачинди ва ҳатто оби дийда ҳам қилиб олдилар. Сўнг гавҳар сочувчи тилларини Куръон тиловат қилишга очдилар. Лекин бу билан кифояланиб қолмадилар. Изҳори таъзия учун эртаси куни Оқ шаҳарга қараб жўнадилар. Лекин шаҳарга яқинлашганда амирзода Муҳаммад Султон хузуридан мудҳиш бир хабар билан амир Доноҳўжа келди. У амирзода қаттиқ оғриб қолгани, мавлоно Фаррух табиб қанча саъй-ҳаракат кўрсатмасин, фойдаси бўлмаётганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон бағоят ташвишда қолди. Лекин шу заҳотиёқ чопар билан бемор хузурига жўнамади, чунки таъзияни оркага сургиси келмади. Доноҳўжани икки отлик билан оркасига қайтарди ва амирзоданинг аҳволи ҳақида уни тез-тез хабардор

килиб туришни буюрди. Сўнг шаҳарга кириб, Боязид Йилдиримнинг болалари, қариндош ва яқинларига чуқур таъзия билдирди. Уларга подшоҳона сийлаш ва навозишлар кўргизди, уларнинг ҳар бирига зардўзий чопон кийгизди, ўғли Мусога эса хос халъат, мураассаъ камар, шамшир ва юз бош наслдор от инъом этиб, Бурса ва Рум мамлакатини унга топширди. Бу ҳақда ол-тамға босилган махсус ёрлиғ ҳам берилди унга. Сўнг Мусога «Отангизнинг муқаддас хокини султонларга хос иззат-икром билан Бурсага олиб бориб, тириклигида ўзи қурдириб қўйган олий иморатга дафн эттиринг», деб айтди.

Бутун Оврупони ўн уч йил мобайнида титратиб келган, ғолибона юришлари ва ҳар қандай душманни чакмок бўлиб ёндириб келган ва шу боис Йилдирим Боязид (шиддатли Боязид, чакмокдай Боязид) номи билан шуҳрат қозонган буюк бир подшоҳ бирдан ўчди-кетди. У энди қирк уч ёшга етган эди...

Анкурияда эришилган ғалаба ҳақида Эрону Турондаги барча мамлакат ва вилоятларга фатҳномалар жўнатилгандан кейин, ҳазрат соҳибқирон илгари, жанг пайтида турган қароргоҳидан кўчиб Анкурия марғузориغا келиб қўнди. Екуб кутвол ҳам тақдирга тан берди ва қалъадан чиқиб, унинг калидларини улуғ амирнинг мулозимлариға топширди. Анкурия қалъасининг кутволлиги шу заҳотиёк олий даргоҳнинг яқин кишиларидан Али Султон тавочига инъом этилди.

Ҳазрат соҳибқирон Анкурия ишларидан фориғ бўлгач, Румнинг бошқа вилоятларига қўшин юбориш нияти йўқ эди. Лекин Боязидхон ўғилларининг гарданкашлиги бунга сабаб бўлди. Шундан кейин Амир Темур уларга қарши Жаҳоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Шайх Нуриддин, Суюнчик баҳодир ва бошқаларни амирзода Муҳаммад Султон бошчилигида Румнинг пойтахти Бурсага жўнатди. Амир Шайх Нуриддинга у ернинг моли ва қайсарнинг хазинасини тасарруф этиш топширилди. Амирзода Султон Хусайн, амирзода Искандар, амирлар Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғой Буғо, Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Пир Али сулдус ва бошқалар Қўния, Оқ шаҳар ва Қора хисор тарафларга жўнатилдилар.

Амирзода Халил Султон тумани билан Мовароуннаҳрга қайтарилди ва унга Туркистон сарҳадини муҳофаза этиш топширилди. Улуғ амирлардан амир Мубашшир билан Давлат Темур тавочи шахзодага мулозим бўлиб тайинландилар.

Хиротда ҳоким бўлиб турган амир Оқ Буғо ўша пайт вафот этган эди. Ўрнига амир Музроб тайин этилди.

Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон Анқуриядан кўчдилар ва олти мархала йўл босганларидан сўнг Сури ҳисор деган ерга келиб тушдилар. Эртаси куни амирзода Шохрух Кўл ҳисор, Останус ва Қўтир тарафга ўн туман лашкар билан жўнатилди.

Шу ерда икки кеча-кундуз дам олингач, хумоюн ўрду Қутаҳияга бориб тушди. У кўп хушҳаво, жилғалари ва яйловлари дилқушо, турли навъ мевалари ширин-шакар бир шаҳар экан, ҳазрат соҳибқирон у ерда қирк кун туриб қолдилар. Қутаҳиянинг халқи қаршилик кўрсатмагани сабабли моли омонлик топди.

Шу юришда Измир, Қарова, Хўжа эли ва Минташо ҳам бўйсундирилди. Хуллас, Румнинг то Муҳит дарёсигача бўлган шаҳару қишлоқлари ишғол қилинди. Уч тарафи сув ва бир тарафи қуруқликда бўлган Измир оғир жанглардан кейин 805 йил жумади ул-аввал ойининг олтинчи куни (1402 йил 4 декабр) ишғол этилди. Боязид Йилдиримнинг ўғиллари ҳам итоатга келтирилди.

Мана шу юришларда шунча кўп ўлжа тўпландики, уни ҳисоб-китоб қилиш жаҳон ҳисобчиларининг бари жам бўлганда ҳам амри маҳол эди.

Ўлжа лашкар билан умаро ўртасида тақсимланди.

Шундан кейин куз охирлаб 1402—1403 йил киши яқинлаб қолгани учун Амир Темур шаҳзодалар ва амирларга қишлаш жойларини тайин қилди. Амирзода Муҳаммад Султон соҳилга яқин, тоғ доманасида жойлашган Муғанний сиёҳ деган бир шаҳарда қишлайдиган бўлди. Бу ер оқин суви бор, об-ҳавоси қишда юмшоқ, тинч ва осойишта бир шаҳар эди. Амирзода Шохрух ва жавонғор лашкарига Гармиён эли вилояти тайинланди. Улар аниқроғи Улуғ бурлук ва Кичик бурлукда қишлайдиган бўлишди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса, Измир фатҳидан кейин бузилган қалъасини тиклатиш билан машғул бўлдилар. Сўнг уғруққа қайтдилар. У ердан Аёзлик саҳросига, ундан Тўнғизликқа келдилар ва чамаси кишининг қолган қисмини шу ерда ўтказдилар...

Лекин «хурсандчилик кетидан хафагарчилик келади», деганлари рост экан. Ҳазрат соҳибқирон Оқ шаҳарга келганининг учинчи куни амирзода Муҳаммад Султон оғирлашиб қолгани ҳақида мудҳиш хабар келди. Ҳазрат соҳибқирон уғруқни Оқ шаҳарда қолдириб шошилинч равишда Қора шаҳар тарафга равона бўлдилар. Йўлда Давлатхўжа билан Элчи Буғо хумоюн мавқабга етиб

келиб, амирзода Мухаммад Султоннинг касали оғирлашганини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон жадаллик билан юриб, Қора хисор йўлида амирзоданинг ўрдусига етишди. Унинг аҳволи оғир, одам таниб бўлмайдиган даражага етиб қолган эди. Амир Темур шаҳзодани миҳоффага олдириб, хаммалари Қора хисорга йўл олдилар. Лекин, афсуски, шаҳарга уч мархала қолганда шаҳзоданинг жони узилди. Бу ҳодиса 805 йил шаъбон ойининг 13-сида, душанба (1403 йил 7 март) куни содир бўлди. У энди йигирма тўққизга кирган эди. Ҳазрат соҳибқирон ўша куни ўзини-ўзи уриб чандон йиғладики, буни кўриб ҳеч кимда тоқат қолмади. Тамом лашкар, ўрдуи олийдаги барча халқ қон йиғлади ўша куни. Уларнинг фарёди осмони фалакни ларзага солди... Таъзиядан кейин мурдани ювиб-тараб такфинладилар ва арча ёғочидан ясалган тобутга солиб, миҳоффага ортдилар ва икки юз отлик йигит ва амирлардан Илёсхўжа, Шайх Али баҳодир, Донохўжа бошчилигида Авникка олиб кетдилар. «Авникка боргандан кейин уни янги тобутга солиб Султонияга олиб борилсун ва ҳазрат Алининг мазорига дафн этилсун»,— деган фармони олий содир бўлди.

Бу воқеадан сўнг ҳазрат соҳибқирон уғрукка қайтди, сўнг Оқ шаҳар марғузоридан кўчиб, йўлга чиқмоқчи бўлиб турганда, Миср подшоси Малик ан-Носир лақаби билан машҳур Носиридин Фаражнинг элчиси келиб қолди. Элчи Носиридин Фаражнинг нусрат асар лашкар Рум мамлакатини фатҳ этгани, Мисру Шомда ҳам шону шавкат соҳиби бўлиб келган Боязид Йилдиримнинг вафот этгани воқеасини эшитгач, аркони давлат билан кенгашиб, Итилмишни ҳибсдан озод қилгани ва узр сўраганини маълум қилди. Ва яна дедики, Султон тамом Миср ва Шомда ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттиришга аҳд қилдилар деб, Султон Итилмишни шафеъ қилиб, икки элчи: Аҳмад ва Оқтани унга қўшиб юборибди ва бундан буёғи итоату хизматкорлик мақомида туриш, йиллик божу хирожни ўз вақтида хазонайи омирага жўнатиб туришга ваъда берибди. Элчилар мана шуларнинг хаммасини олий остонанинг арзига етқиздилар. Миср элчилари ҳазрат соҳибқиронга кўп олтин, жавоҳир, анвойи нафис моллар ва наслдор отларни пешкаш расми билан инъом этдилар...

Амир Темур Рум юмушларидан фориг бўлгач, у мамлакатни тарк этдилар. Бундан икки ҳафта олдин Султонияга мактуб йўллаб, «Сароймулк хоним, Туман ого, Чўлпон

Малик, Хонзода бегим ва бошка оғолару, шахзодаларни олиб Авникка келсунлар», — деб буюрдилар.

Кайсарияга етганларида халки гарданкашлик қилиб, кўлига қурол олди. Али Султон тумани билан шаҳарга кириб уларни итоатга келтирди, лекин ногаҳон ўқ тегиб унинг жон томирини узди. Хумоюн ўрду у ердан кўчиб Арзинжонга келди. Сўнгра бир-икки манзил йўл босганларида, ҳазрати олиялари келгани ҳақида хабар эшитилди. Хумоюн ўрду Авникка келганда катта йиғи-зор бўлди. Ҳазрат соҳибқирон шахзодалар: Улуғбек, Иброҳим Султон, Мухаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо ва Саъд Ваққосларни меҳрибонлик оғушига олиб, улардан ҳол-аҳвол сўради. Сўнг Саъд Ваққос ва Хонзода бегимга чуқур таъзия билдирди. Табризга келганларидан кейин эса катта таъзия ўтказилди ва халққа ош берилди.

Шу вақт гуржийлар Мордин султони Малик Исо билан кўшилиб, исён ва туғён йўлига ўтиб олганини эшитиб, ҳазрат соҳибқирон Гуржистон устига яна юриш бошлади. Лекич уруш бўлмади. Манқулга етганларида Малик Исо тавба-тазарруъ билан келди ва амирзода Шохрухнинг воситачилигида ҳазрат соҳибқироннинг қабулига мушарраф бўлди. Амир Темур унинг узрини эътиборга олди, танбех берди, сўнг барибир гуноҳидан ўтди. Оқ Буғо гуржийнинг ўғли Яввоний ҳам совға-салом ва пешкашлар билан келиб олий остонага бош кўйди. Гуржийларнинг ҳукмдорларидан Гургенхоннинг иниси Кўстандил оғаси билан уришиб қолган экан, олий остонага келиб, абудиятга муяссар бўлди. Ва яна бошқа бирталай ҳокимлар келиб ихлосу итоат изҳор қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон уларни сийлаб, вилоят ва қалъаларини ўзларига қайтариб берди. Лекин Гургенхоннинг бир ўзи тобеъликдан бўйин товлади. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон унга қарши ўзи кўшин тортди. Ширвон подшоси Шайх Иброҳим ҳам шу юришда Амир Темурнинг узангисида бўлди. Нусрат асар лашкар яқинлашиб қолганини эшитиб, Гургенхон яна тавба-тазарру ва пешкашу ҳадялар билан элчилар юборди. Лекин бунга қачонгача токат килиб бўлади? Ахир, бу Гургенхоннинг нечанчи тавба-тазарруси?! Амир Темур унинг ҳадя ва пешкашларини қабул қилмади ва Гуржистон ичкарисига юришни давом эттирди. Ушанда гуржийларнинг баланд ва мустаҳкам қалъаларидан Картин (Картлия) ҳам ишғол этилди.

Сўнг зафар асар лашкар Абхарға юриш қилди. Олдинда Шайх Нуриддин билан амир Шохмалик туманлари билан бордилар. Улар Гуржистонни то Абхарга қадар

талон-тарож қилдилар. Ўшанда гуржийларнинг тамом ҳокимлари қўлга олинди.

Ўша йили (1403 йили) ҳазрат соҳибқирон Рум мамлакатида истиқомат қилиб турган қора тоторларни Мовароуннаҳрга кўчириб юборди. Бу халқнинг тарихи узундан-узоқ ва ўта фожиали. Маълумотларга караганда, қора тоторлар аслида туркий қавм бўлиб, Мангухон Ҳалокухонни Эронга юборган йили уларни мўғул лашкарига восил этган эди. Ҳалокухон Табриз тахтида қарор топгандан кейин, уларни, табиатида исён ва туғён шароралари кучли бўлганлиги сабабли, Рум билан Шом сарҳадига кўчириб юборди ва уларга ўша ҳудуддан юрт ажратиб берди. Султон Абу Саъидхон вафотидан сўнг Эронда соҳиб ихтиёр подшоҳ қолмади. Қора тоторлар бундан фойдаланиб итоат чизигидан чиқдилар ва элик икки фирқага бўлиниб, ўз майлича, у ер, бу ерни юрт қилиб ўрнашиб олдилар. Қози Бурҳониддин Сивос ва унга тобеъ ерларга ҳоким бўлиб олгандан кейин Боязид Йилдириш қора тоторларни лашкарга қабул қилди ва мамлакатидан уларга муносиб жой ажратиб берди. Шундан кейин улар хирож ва жиҳоддан қутулиб, қисқа муддат ичида ҳар бирлари хушвақт ва соҳиб сарвар бўлдилар. Айтишлари-ча, ҳазрат соҳибқирон бошда уларни Жете мамлакатига кўчириб юбормоқчи бўлган. Лекин сардорлари олий даргоҳга бош уриб келганларидан кейин уларни зардўзий чопон ва тилло камар билан сийлади. Шундан кейин шу пайтгача ҳеч ким уларга таарруз қўлини чўзмади. Бинобарин, улар ўзларини ҳазрат соҳибқиронга мутеъ ва эл ҳисоблаб, юртларида эмну омонлик билан истиқомат қилиб турган эдилар. Миср элчилари келиб кетгач, ҳазрат соҳибқирон уларни Амосия ва Қайсариядан Мовароуннаҳрга кўчиришга қарор қилдилар.

— Бир пайтлар,— деди у меҳмондорчилик ва сийлашлардан кейин уларнинг сардорларига,— бобо ва аждодларингиз мозийда ўтган подшоҳларнинг амри билан асл ватанларингиз Туронзаминдан бу ерларга кўчириб юборилган эрдилар. Энди, худога шукр, Турон бирлан Эрон бир мамлакат бўлди ва буларнинг ҳаммаси бизнинг ҳукм-фармонимиз остидадур. Энди асл юртларингизга кўчиб кетишларингиз лозим...

Етти йиллик юриш чоғида Шом ва Рум мамлакатлари нусрат шиор лашкар тарафидан фатҳ этилди. Миср пойтахтида ҳам ҳазрат соҳибқироннинг муборак исми билан хутба ўқилди ва пул зарб қилинди. Хитойга юриш унинг муборак кўнглидан ўтгани учун ҳазрат соҳибқирон

1404 йил баҳор аввалида Қорабоғдан Мовароуннаҳрга қайтишга азм қилдилар. Хижрий 806 йил рамазон ойининг 14-сида, чоршанба куни (1404 йил 26 март) хумоюн мавкаб Қорабоғдан кўчди ва Самарқанди фирдавсмонанд сари йўл олди.

Қайтишда Ирок, Озарбайжон, яъни бир замонлар Халокухонга улус бўлган мамлакатларни Мироншоҳнинг ўғли амирзода Абубакрга инъом этди. У Самарқанд забтидан яқинда чақиртириб олинган эди.

Ҳазрат соҳибқирон жўнаш олдидан ҳар бир шахзода ва амирини зарур насихатлар қилиб ўз улус, вилоят ва шаҳарларига жўнатди. Амирзода Абубакр Бағдодга, амирзода Рустам Исфаҳонга, амирзода Искандар Ҳамадонга, Саййид Али Ҳазорагири Омулга жўнаб кетдилар.

Амир Темур Самарқандга Лор орқали қайтди. Дамованд тоғи этагидаги Кўшки Арғуншоҳда бирмунча вақт тўхтади. 806 йил зулҳижжа ойининг 20- куни (1404 йил 30 июн) у ердан кўчиб, икки кундан кейин (1404 йил 2 июлда) Фирузкўҳга келиб тушдилар. Шу ерда амир Сулаймоншоҳни Рай ва Фирузкўҳга ҳоким этиб тайинладилар. Сўнг ҳазрат соҳибқирон Майдон йўли билан ўша ойнинг пайшанба куни (1404 йил 4 июли) Бистомга келиб қўндилар. Хижрий 807 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1404 йил 10 июл) Нишопурдан чиқдилар ва Ишқобод орқали Жомга (1404 йил 13 июл) келдилар. Чақчарон сойи бўйида Олий ўрдуни амирзода Шохрух муносиб туҳфа ва пешкашлар билан кутиб олди. Шу ерда хожа Аҳмад Тусий Омулга тайинланди. Қурлонга етганда хумоюн ўрдуни Самарқанддан келиб Темурхўжа Окбуғо кутиб олди. Эртаси куни у ердан Мурғобга келдилар. Шу ерда халқ Чечакту доруғаси Опоқ телба устидан шикоят қилди. Уни соҳибқироннинг ўзлари сўрокқа тутдилар. Маълум бўлишича, у хирожни хали ҳосил пишмасдан туриб талаб қилган ва унинг зақотчилари тўлашга қодир бўлмаганларнинг уйига бостириб кириб, нимаси бўлса олиб чиқиб кетганлар. Фармони олийга биноан, доруғани шу ернинг ўзида оёғидан дарахтга осиб қўйдилар. Олий ўрду бу ёғига бирон жойда ва ҳатто Балхда ҳам тунамади. Андхуд, Одина масжид орқали Жайхун соҳилига чиқиб олдилар. Дарёдан кемаларга тушиб ўтдилар ва Термизда, ҳар гал бўлганидай, Худовандзода Алоулмулкнинг уйида тўхтадилар. Термизда бир кун дам олгач, хумоюн мавкаб яна йўлга чиқди ва Темир қахалка, Жигдалик ва Дул буржу орқали Дилкаш Кешга келиб Оксаройга тушди...

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Амир Темур Кешда ҳам, бошқа манзилларда ҳам кўп тўхтамади. Кешда фақат бир кеча тунади ва эрталаб пири Шамсиддин Кулол, улуғ отаси, онаси, ўғли Жаҳонгир ва бошқа қариндош-уруғларининг хоки-пойларини зиёрат қилгандан кейин тўхтовсиз яна йўлга тушди. Хумоюн ўрду Кеш давонидан ўтиб, Тахти қорачага келди. У ерда ҳам кўп тўхтамади, ўша куниёқ у ердан кўчиб, Қоратепада кўндилар ва Жаҳоннумо қасрига келиб тушдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибкирон билан ҳамроҳларини Самарқанд аслзодаларидан хожа Юсуф, шаҳар кутволи Арғуншоҳ, амирзодалардан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Мирзо Қайду пешвоз чиқиб кутиб олишди. Кутиб олувчилар орасида маҳд улё Тўқал хоним ва бошқа хотинлар, пойтахтнинг кўзга кўринган боёнлари, аркони давлат, машойихи киром, саййидлар, қозилар, фузалолар ҳам бор эди.

Хумоюн ўрду ҳижрий 807 йил муҳаррам ойининг бошида (1404 йил 10 июл куни) Самарқандга кириб борди ва Боғи чинорга келиб тушди.

Ҳазрат соҳибкирон ўша куниёқ шаҳар марказига жойлашган амирзода Муҳаммад Султоннинг мадрасасига бордилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси куни нонуштадан сўнг Бибихоним мадрасаси қошида ўзи қурдирган мадрасани бориб кўрди. Мадраса жуда тез фурсат ичида бино қилинганиданми, кўп қусурлари борлиги маълум бўлди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибкироннинг назарига ўтирмади бу мадраса. Қаршисидаги олий бино олдида шунчаки ўйинчоққа ўхшарди, у. Шунинг учун уни қайтадан қуриш лозимлигини диққат назаридан кечириб қўйди. Зиёратдан кейин у яна Боғи чинорга қайтиб борди ва ўша ерда тунаб қолди. Ўша куни кечкурун Арғуншоҳ унинг шарафига катта зиёфат берди. Базм айни авжигача чиққан бир пайтда, ҳазрат соҳибкироннинг хотирига уғруқ келиб қолди. Ахир, у Хуросонда, Фирузкўҳда, анча орқада қолганди-ку! Маҳд улё Сароймулк хоним ва Туман оғолар, мирзо Улуғбек, Иброҳим мирзо ва бошқа шахзодалар ҳам ўша уғруқда эди-ку! Амир Темур имо-ишора билан Шохмаликни ҳузурига чорлади ва унга шитоб билан «уғруқ кетидин одам юборинг»,— деб буюрди. Шохмалик ташқарига чиқди ва Арғуншоҳни топдириб (у қозон тепасида экан) ёнига қирқта чапдаст суворийни қўшди-да, уғруқ орқасидан жўнатди. Уғруқ Қарки кечувидан ўтиши ва Самарқандга Бухоройи шариф

орқали келиши белгиланган эди. Шунинг учун Арғуншоҳ билан йигитларини Бухороий шариф йўлига солди.

Уғрук Бовард, Моҳон ва Марви шоҳижаҳон орқали ҳаракат қилиб, Арғуншоҳ Бухорога етиб келганда, Бухоро марғузорида турган экан, уни кўриб кутвол терисига сигмай суюнди. Чунки уғрукни тез фурсат ичида топмаганда ҳоли не кечишини яхши биларди. Қам деганда чўби ясоққа мубтало бўларди, чунки ҳазрат соҳибқирон дидсиз ва лапашанг одамларни ёқтирмасди. Арғуншоҳ оғоларга ҳазрат соҳибқирон ташвиш чекиб турганини маълум қилди ва уғрукнинг шошилинич равишда йўлга чиқишини ётиғида уқдирди. Шундан кейин уғрук Вобкент, Работи малик, Чаҳор минор, Тотканд орқали Кўча маликка келиб тўхтади. Шу ерда бироз ҳордиқ чиқариб овқатланиб олмоқчи бўлдилар. Лекин иложи бўлмади. Ошни сузай деб турганларида Самарқанддан яна чопар келди ва ҳазрат соҳибқироннинг «ҳеч нарсасига қарамай, тезлик билан йўлга тушсинлар»,— деган фармони етказди. Ҳордиқ ҳордиқлигича, ош ошлигича қолди. Яна отланиб йўлга тушдилар ва Самарқандга кириб бордилар...

Қисқа учрашув нисор сочиш ва пешкашлар топшириш маросими ўтгандан кейин Сароймулк хоним Боғи чинорда қолди, Туман ого эса Боғи дилқушога бориб ўринлашдилар.

Эртаси кун Амир Темурнинг бироз тоби қочиб қолди. Натижада бир ҳафта шу ерда, Боғи чинорда қолишга мажбур бўлди. Сихат топгач, суйган боғларидан Боғи шимолга кўчиб ўтди ва бир неча кун ўша ерда ҳордиқ чиқарди. Яна бир-икки кун Боғи баландда турди, у ердан яна марҳум Муҳаммад Султоннинг мадрасасига кўчиб ўтди ва марҳум учун шу мадрасага туташ қилиб бир олий макбара қурдириш ила машғул бўлди. Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний каби моҳир меъморларни чақиртириб, хонақоҳ ёнидаги супага туташ қилиб юксак гумбазли, пешток ва равоқли бир макбара бино қилишни буюрди. Макбара деворлари зангори, ҳаворанг ва оқ рангдаги сирли кошинлар ва бошқа нақшлар билан безатилди. Олий гумбазнинг усти ҳам зангори рангли кошинлар билан қопланди. Деворининг пастки қисми кўкимтир шаффоф оникс тошидан ишланган изоралар билан безатилди, чоклари эса кўкимтир тошдан қурилди. Макбаранинг теварак-атрофидаги бир неча хонадон бузиб ташланиб, ўрнига жаннат мисол бир боғча бино қилинди.

Такдир ўзи қизик нарса экан. Ҳазрат соҳибқирон бу олий мақбарани суюкли набираси ва ишонган тоғи валиаҳд амирзода Султон Муҳаммадга атаб курдирди. Лекин, фалакнинг гардиши билан, орадан кўп ўтмай, бу ер ўзига ҳам абадий оромгоҳ бўлди. Кейинча Мироншоҳ, Шоҳрух ва Улуғбекларнинг жасадлари ҳам шу ерга қўйилди ва амирзода Султон Муҳаммад мақбараси Темурийлар хилхонасига айланди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон одатдагидай хосу авомнинг ахволини суриштирди, жабрдийдаларнинг кўнглини овлаб, уларга захм ва зулм еткизганларни қилган жиноятларига яраша, жазога мубтало қилди. Ҳанда, хусусан, вазирлардан хожа Маҳмуд Довуд ҳазрат соҳибқирон номига қурилажак Жомеъ масжидини қуриш ишига совуққонлик билан қарагани ва уни кўнгилдагидай қилиб курдиrolмагани учун жазога маҳкум этилди. Масжид пастқам қилиб қуриб қўйилган экан, фармони олийга биноан буздириб ташланди.

Сўнг ҳазрат соҳибқирон ўша буздириб ташланган Жомеъ масжиди қаршисида жойлашган Сароймулк хонимнинг мадрасасига кўчиб ўтди ва бир неча кун давлат ишлари билан машғул бўлди, хусусан мансабдорлар ва битикчиларни тўплаб тафтиш қилди, айбдорларни эса жазога тортди. Жазога маҳкум этилганлар орасида солиқ йиғиш вақтида қонунга хилоф иш қилган бир неча закотчи ва гўшти ортик баҳода сотган битта-иккита қассоб, молини ортик баҳода пуллаган қосиблар ҳам бор эди.

Шундан кейин Амир Темур Боғи чинорга кўчиб ўтди. Эртаси куни шу ерга, ҳаммамизга таниш Олтин Ҳудудлик улуғ амир Идику ўзбекнинг элчиси келди ва катта амирларнинг васийлиги билан ҳазрат соҳибқироннинг қабул шарафига мушарраф бўлди. Элчи шунқор ва Дашти қипчоқнинг тансиқ молларидан тўққиз-тўққиз қилиб инъом қилди; совғалар билан қўшиб, Идикубийнинг мактубини ҳам топширди.

— Эски танишимизнинг ҳол-ахволи қандай? Соғ-саломатму? Шодибек бирлан оралари дуруст бўлиб қетгандур? — деб сўради Амир Темур элчидан дуойи-фотиҳа ва унинг ҳамду сано, табрикларини эшитгач.

— Шундай, аълоҳазрат, — деди элчи қўлларини кўксига қўйиб, — ярашиб қолишғонлар. Шу ужурда ҳам хон ҳазратлари онинг изнидин чиқмайдур. Улуғ амир нима деса шу бўладур, — деди элчи ҳазрат соҳибқиронга хиёл сукутдан кейин.

Сўнг элчидан Жўчи улусидаги умумий ахвол ва айниқса, Тўхтамишни кўпроқ суриштирди. Чунки, унинг кимлиги, нималарга қодирлигини яхши биларди. Шодибек билан Идику ўзбекдан эса чўчимаса ҳам бўлади. Улар билан тил топишиш мумкин. Ҳар иккаласи ҳам ҳазрат соҳибқиронга мутеъ ва камарбаста. Мактубидан ҳам кўриниб турибди.

Элчи ҳазрат соҳибқиронга улусдаги ахвол барқарорлиги, хон ҳам, улуг амир ҳам аълоҳазратга мутовнат ва инқиёд мақомида турганлигини айтди. Тўхтамиш ҳақида эса янги гап айтди:

— Тўхтамиш Қофқозда қиличингиз зарбасига дучор бўлгандин сўнг кўп вақт булғор ўрмонларида яшириниб юрибдур. Сўнгра, валлаху аълам бундин етти йилму мукаддам, Литво кенази Витавт ҳузурига борибдур ва у бирлан кўшилиб икковлари Жўчи улуси устига юриш қилибдурлар. Локин Худога шукр, мақсадлари ушалмабдур аларнинг. Ўрусиядаги Ворска дарёси ёқасида Идикубий аларни тўсди ва шикаст етқизди аларга. Кеназ бирлан Тўхтамишнинг бирлашган қучлари синибдур.

Амир Темур ўйга чўмди. Демак, Тўхтамиш ҳали тирик. У Темур Қутлуғ бирлан Идикубийнинг илгидин ҳам қочиб қутулибдур. У ҳали ташвиш етқизатурғонга ўхшайдур.

Амир Темур бироз ўй-санога кетди, сўнг элчига муружаат қилди:

— Тўхтамиш ўғлон қай тарафларга қочибдур? Яна Литвогаму?

— Эшитишимча, олампадох, Сибириё тарафларга қочгон эрмиш,— жавоб берди Идикубийнинг элчиси.

«Демак, ундан яна хавф-хатар кутиш мумкин. Чунки Сибириё биздин кўп ҳам узок эрмас», — деди Амир Темур ўз-ўзига.

Идикубийнинг элчиси жўнаб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Боғи чинордан Боғи дилқушога кўчиб ўтди ва шу тароватли манзилда бир неча кун ором олди. Шу аснода Самарқандга Ифрон ва бошқа теvarак-атрофдаги мамлакатларнинг элчилари келиб қолишди. Элчилар бой совга-саломлар билан келишибдилар. Улар олиб келган тухфалар орасида ажойиб гуллар солинган пардалар ҳам бор эди. Шу аснода Боғи шимолнинг жанубий тарафида подшоҳнинг фармони билан яна бир бемонанд чорбоғ қурилиши поёнига етганлиги ҳақида хабар келди. Тўрт тарафдаги деворининг ҳар томонининг узунлиги қарийб бир минг беш юз газ. Ўртасида шоҳона қаср ҳам бино қилибдурлар. Қаср саҳнида ажойиб фаввора ҳам қурил-

ганки, унинг теварак-атрофида турган кишига чексиз назокат ва тароват бағишлайди. Қасрнинг деворлари кизил ва турли рангдаги мрамар тошлардан кўтарилган. У жуда катта чорбоғ экан. Ўша ажойиб чорбоғ ичидаги фавворалар, гулзор ва бўстонларни кўриб ҳазрат соҳибкирон хурсанд бўлди ва қурувчилар шарафига катта тўй бериб, ҳар бирига мукофотлар улашди.

Кониғилга қайтиб борилгандан сўнг ҳазрат соҳибкирон ўзида каттик чарчоқни ҳис қилди. Лекин буни ҳеч кимга сездирмади. Лекин бўлмади. Буни аввал табиблар сезиб қолишди. Бир неча кун тамом эл-юрт ва салтанат ташвишларидан фориг бўлиб дам олиш зарурлигини маслаҳат беришди. Бошда соҳибкирон бунга кўнмади. Мавлоно Табризий агар олди олинмаса, дард зўрайиб кетишини далилу исботлар билан тушунтиргандан кейин табибларнинг маслаҳатига кўнгандай бўлди.

— Майли, жаноблар, сизлар айтгондай бўлақолсун.

— Фақат, узоғи бирлан икки ҳафта, олампадох,— деди қўл қовуштириб мавлоно Табризий.

— Икки ҳафта бўлса, икки ҳафта-да,— деди «таслим» бўлиб ҳазрат соҳибкирон.

Табиблар ҳам, яқинлари ҳам бунга хайрон бўлишди. Қизик, дарров кўнақолди-я. Авваллари бундай пайтларда «йўқ-йўқ, асло! Бирвақт ётиб яхши ухлаб олсак, ҳаммаси ўтиб кетади»,— деб асло унамасди. Бу сафар осонгина «хўп» дея қолди. Бунинг тагида бир гап йўқмикин? Ҳамманинг кўнглидан шу фикр кечди.

Табиблар, амирлар ва хос хизматкорлар чиқиб кетишгач, ҳазрат соҳибкирон ғайбдан келган бу неъматдан мамнун бўлди, касал баҳонаси билан у кўп келдикетдилардан фориг бўлади. Уни энди мана шу икки ҳафта ичида мансабдорлар ҳам, уламою машойих ҳам безовта қилмайди. Фурсат бўлиб кўпдан ўйлаб юрган режасини шу сафар пишириб олади, икир-чикрларгача. Амирлар ва аркони давлат билан ҳам келишиб олишга фурсат бўлади. Энг муҳими, атайин қурултой ёки кенгаш тўплаб ўлтиришнинг ҳожати бўлмайди. Ахир, улар ҳар кун ийғилишиб саломга киришадилар-ку. Ўшанда кўп нарсаларни маслаҳатлашиб олса бўлади. Хол-ахвол сўрашибок чиқиб кетишмайди-ку! Дастурхон, бир пиёла чой деган гап бор. Бир фурсат унинг олдида ўлтиришади. Бундан ҳеч ким шубҳа қилмайди. У эса мана шундай пайтларда улар билан бемалол фикрлашиб олади.

Амир Темур кўпдан бери Хитой устига юриш қилиш истаги билан юрарди. Бунинг учун асоси бор эди. Бўлганда

хам конуний. Бир замонлар, бундан тахминан саккиз аср муқаддам, Хитой подшоҳлари ҳар хил йўллар билан Буюк турк ҳоконлигини тугатдилар. Аввал ўртада борди-келди бошланди, кейин куда-андачилик. Хитой ҳукмдорлари турк ҳоконлари, жабғулари ва уларнинг болаларини куёв қилиб олабошаладилар. Кейин турк жабғуларига пора-шилға бериб, унвонлар улашиб, уларни ўзларига қаратиб олдилар. Бу билан турклар орасида ўз одамларини кўпайтирдилар. Сўнг йўл топиб турк ҳоконлари ва жабғуларини бир-бирлари билан уриштириб қўйдилар. Оқибати нима бўлди? Хитой подшоҳлари ва амирларига яхши бўлди, лекин турклар учун фожиа билан тугади. Ҳа, фожиа бўлганда ҳам жуда каттаси бўлди. Охир-оқибат, хитойлар туркларнинг жуда кўп ерларини ўзиники қилиб олдилар. Кейинча Еттисув ва Фарғона водийсига бостириб кириб, халқига озмунча офат етказмадилар. Ва ҳатто Хазар денгизигача бўлган ерлар бизники деб даъво ҳам қилдилар. Бу даъволаридан ҳозир ҳам кечганларича йўқ. Элчи юбориб, уялмай-нетмай Амир Темурдан ҳам ўлпон талаб қилаётгани-чи?! Айнан шу пайтда унинг элчиси Самарқандда ўлтирибди. Хойнаҳой, яна ўлпон кистаб келган.

— Йўқ, энди бунга тоқат қилиб бўлмайду, — деди ҳазрат соҳибқирон хонада бошқа ҳеч ким йўқлигини кўриб, — фағфур бирлан орани очик қилиб олиш пайти келди.

Ҳазрат соҳибқирон ўша куни кечгача ёлғиз қолиб шу хусусда фикр юргизди, имкониятларни хомчўт қилди. «Албатта, имкониятлар бир хил эрмас. Хитой-улуғ мамлакат. Халқи бизникидин ортик. Шундай экан, аскар ҳам кўп. Биз эрсак, нисбатан озчиликмиз. Бунинг устига, узоқ-узоқ ҳарбий юришлар ва мухорабалар оқибатида лашкар ҳориб-чарчаган. Лекин бири мингга тотийтурган ботир йигитларимиз бор. Барибир, унинг устига қўшин тортурмиз. Лекин у мамлакатнинг ич-ичига кирмаймиз. Илгари туркларга қарашли бўлгон ерларни озод этиш бирлан кифояланурмиз», деди у ичида...

Бир пайт унинг фикрини хонага оҳиста кириб келган эшик оға бузди.

— Олампадох, маҳд улё Сароймулк хоним ташриф буюрадурлар.

— Айтинг, кираверсунлар.

Хонага бегим кириб келди. У ҳошиялари ва ёқаси зар билан тикилган узун ва кенг окшойи кўйлак кийиб олган, пешонасида қимматбаҳо тошлар билан безатилган тиллақош.

Унинг сутдай оппоқ юзлари ва тим қора чўлпон кўзлари, юзига ташлаб олган оқ ҳарир рўмолдан бемалол кўриниб турарди. Иккита қилиб ўриб олинган қора сочлари куймичигача тушган. Бегим остонадан ўтишлари ҳамона эрига икки букилиб чуқур таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, ҳазратим!

— Ваалайкум ассалом, бегим! Қадамларига ҳасанот,— деди Амир Темур суюниб.

Нимагадур шу хотини билан кўришганда, ҳамма вақт кайфияти ўз-ўзидан кўтарилиб кетади. Унинг бемонанд чиройи ва ақл-заковати уни шундай қилиб қўйган. Ҳазрат соҳибқирон Чўлпон Маликни ҳам яхши кўради. Лекин ёшлиги ва чиройи учун эмас, балки шўхлиги ва йигитлардай шижоати учун.

Дуо-фотиҳадан кейин, одатдагидай ҳол-аҳвол суриштиришди.

— Қалай, бегим, зерикиб қолмадингизму?

Боғи дилқушода Румдан қайтганларидан бери Туман ого истикомат қилиб турарди. Нима бўлганда ҳам кундош-кундошда. Амир Темур Сароймулк хонимдан «зерикмадингизму?» — деб сўраганда, шунинг назарда тутганди.

— Йўқ, ҳазратим, зерикканимча йўқ,— деди бегим ийманиб.

— Ҳар ҳолда?

Сароймулк хоним эрининг нимага шаъма қилаётганини тушунди.

— Қўйинг, ҳазратим, ундай деманг,— деди Сароймулк хоним,— ёши бир ерга бориб қолгон кишиларга...

Амир Темур бегимнинг нима демоқчилигини билиб, унинг сўзини бўлди.

— Э, ҳа, биз буёғини ўйламабмиз, узр бегим.

Амир Темур бироз ўнғайсизланди. Шунанга ҳам дейдими қап-қатта одам? Худди кеча чимилдикдан чиққан йигитга ўхшаб-а. Сўнг гапни бошқа тарафга бурди.

— Улуғбекнинг ўқишлари қандай, бегим? Мавлоно Абдулмалик бирлан муносабатлари дурустму? «Ал-ҳидоя»ни ўрганиб олғондур? Ё фақат шатранжу нарди ўйнаш бирлан вақт ўтказаётурму?

— Йўқ, ҳазратим. Улуғжонимизнинг ўқишлари яхши. Мир Саид Шариф Журжонийдин фалсафа, Абдулқодир ал-Мароғийдин мусика илмини ўрганмоқдалар. Қуръони каримни кироатда ҳам, савтда ҳам бемалол ўқийтурғон бўлиб қолдилар. Лекин илми нўжумга оид китобларни кўп мўтолаа қиладурлар. Ҳамиша мавлоно Фасихиддин бирлан бирга.

— Кўп яхши. Мирзо Улуғбек мукаммал олим бўлуб етишгой, иншоолло.

Шундан кейин Амир Темур бошқа мирзоларни ҳам суриштирди. Иброҳим Султонни, Мирзо Мухаммад Жаҳонгирни, Саъд Вакқосни. Лекин кўпроқ Халил Султонни суриштирди.

— Улуғбек, албатта, олим бўлиб етишгай, худо хоҳласа.

— Илоҳим айтганингиз келсун, хазратим, — Сарой-мулк хоним Амир Темурнинг гапларини маъқуллади...

Хуфтон намозидан сўнг хазрат соҳибкирон Вотвот мунажжимни чақиртирди. Айғокчилар сардори қаёккадир гум бўлган экан, уни ярим кечада зўрға топиб келишди.

Вотвот мунажжим хонага кириши билан тиз чўкди. Эмаклаб бориб Амир Темурнинг пешини юзу пешонасига суртди. Сўнг орқасига эмаклаб бориб, суяк кутган итдай пойгакда чўккайди.

— Қаёкларда юрибсен, фиртмак?

— Қўрғончада эрдим, аълоҳазрат!

Ха, у Боғи бўлдида экан. Хитой элчиси ҳам ўша ерда. Демак, айғокчи унинг кўрсатмаларига амал қилибди. Кўп яхши. Ҳазрат соҳибкирон бир қадар юмшади, айғокчидан рози бўлди.

— Кувсен, баччағар, кувсен! Балосен! Мен сени довдираб бошқа ерга кетиб қолдингму, деб чўчигон эрдим.

Вотвот мунажжим қўлларини кўксига кўйиб чуқур таъзим қилди.

— Улибманму, олампаҳо, «хитой элчиларини бир лаҳза ҳам кўздин қочирма!» — деганингиз эсимда. Ушаларга соя бўлиб юрибмен.

— Дуруст, хатти-харакатларида бирон ўян сезмадингму? Келганларидин бери ўша боғдин чиқмай ўлтирибдиларму ёки бирон ерга боришдиларму? Қимлар бирлан мулоқотда бўлдилар?

Вотвот мунажжим бошда кўркиб кетди. Нахотки гафлатда қолиб бирон қор-қол юз берган бўлса? Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлса, ҳолига вой унинг. Амир Темур бунақа ишни асло кечирмайди. Айғокчилар бошлиғи кўрка-писа жавоб берди:

Агар бир-икки марта Чорсу бозориға бориб келгонлари ҳисобга олинмаса, чорбоғдин чиққонлари йўқ, аълоҳазрат.

— Бозорга не юмуш бирлан борибдурлар?

— Бозор айландилар, сўнг Хитойдин келгон тожирлар бирлан сўрашдилар.

— Нима хусусида?

— Буни укмадим, олампадох. Тилларини билмай-
дурмен.

— Тилмоч йўкму эрди.

— У ўша куни йўк эрди.

Амир Темурнинг биров жаҳли чикди. Ахир, тўқсобога одамлару элчиларни бир дақиқа ҳам холи қолдирмаслигини, уларга доимо кўз-қулок бўлиб туришлари зарурлигини айтган эди-ку! Элчилар бозорда ҳамюртлари бирлан-учрашган эканлар, демак эшитган-уққанларини улардан айтиб юборганлар. Борди-ю, улар зимдан мамлакатлари устига юриш тайёргарлиги бораётганини сезиб қолган бўлсалар-чи? Унда худо урди. Подшоҳлари мамлакат худудларини дарҳол мустаҳкамлашга тутинадилар. Қарши юриш бошлаб қолсалар-чи?

Ҳазрат соҳибкирон ўша заҳотиёқ тўқсабо билан тилмочни чақиртириб, қаттиқ танбеҳ берди. Элчилар билан бозордаги Хитой савдогарларининг чорасини кўришга мажбур бўлди. Юриш бошлангунга қадар уларни шу ерда тутиб қолишди. Юриш тайёргарлигини эса тезлатишга аҳд қилдилар. Ҳазрат соҳибкирон аҳди паймонини эртаси куни саломдан сўнг, амирлар ва аркони давлат билан Қўқсаройга, подшоҳнинг хос қорхоналарини томоша қилишга борганида, Хитой устига юриш бошлашнинг аниқ вақтини эса икки ой кейин, ноябр ойининг ўрталарида яна шу ерга тўпланганларида айтди.

Шу кундан бошлаб ҳазрат соҳибкирон нўёнлар, улуғ амирлар ва аркони давлат билан тез-тез кенгаш ўтказиб, яқин орада бошланадиган катта ҳарбий юриш билан боғлиқ масалаларни қайта-қайта ўртага ташлаб турди. Қўқсарой ва бошқа ерлардаги устахоналардан хабар олиб туришга ишончли одам тайинланди. Мазкур кенгашларнинг баъзиларида Мовароуннаҳр ва туркистонлик амирлардан ташқари, бир сабаб ила Самарқандга келиб ҳазрат соҳибкироннинг саройида истиқомат қилиб турган Чингизий ўғлонлар ҳам иштирок этардилар. Улар орасида Жўчихоннинг авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтамишхоннинг ўғли Чехра ўғлон, Ўқтой кооннинг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадоёхон ҳам бор эдилар. Чингизий ўғлонлар ушбу юришда ўз қўшини билан ҳазрат соҳибкирон тарафида туриб иштирок этиш ниятидадирлар. Хўш, ҳазрат соҳибкироннинг бундан кўзлаган мақсади не? Мақсади катта. Ишнинг кўзини билган Амир Темур катта мақсадни кўзлаб ўша Чингизийларни ёнида тутиб турибди. Бу билан у ўзини Чингизхон ва унинг авлодига ворис тутиб, бир замонлар уларга тобеъ бўлган мамлакатларга

даъвогарлик қилмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, тамом Мўғулистон, Қошғар, Хўтан ва Хитойнинг шимолий қисми унга қонуний мерос юрт эканлигини намойиш қилмоқчи...

Хитой сафари узоққа чўзилиши ҳаммага маълум, лекин нима билан тугадини ҳеч ким билмайди. Бу фақат парвардигори оламнинг ўзига аён. Шунини ўйлаб ҳазрат соҳибқирон зиммасидаги яна бир оғир юкдан соқит бўлишга қарор берди. Қўпдан ўзи тарбиялаб вояга етказган набираларидан амирзода Шохрухнинг ўғиллари Улуғбек билан Иброҳим Султонни, Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо ва марҳум амирзода Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммадни, шунингдек, жияни мирзо Бойқарони шу юриш олдидан уйлантириб қўйишга аҳд қилди. Шу муносабат билан Қонигилда, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари 1397 йили хотинларидан Тўқал хонимга атаб қурдирган Боғи дилқушода катта тўю томоша ўтказди. Унга амирзодалар Шохрух, Мироншоҳ ҳамда Мирзо Искандардан бўлак барча шахзодалар, улуғ нўёнлар, доруғалар, аҳли тужжорнинг кўзга кўринганлари, амирлардан Шайх Нуриддин, Шохмалик, Бердибек, Худойод Хусайний, Додмалик, Пирмуҳаммад, Тоғой Буқо, Саодат Темиртош ва бошқалар чақиртирилди. Амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амирзода Рустамларнинг тўйга чақирилмаганига сабаб, қўл остидаги мамлакатлардаги вазиятнинг яхши эмаслиги эди.

Қонигилдаги тўю томошаларга Ифранж (Испания), Миср, Шом, Рум, Бобил, Олтин Ўрда, Жете, Сақлаб (Русия), Хитой, Миср, Ҳиндистон, Зобулистон мамлакатларининг ўша пайтда Самарқандда турган элчилари ҳам таклиф қилинди.

Тўю томошалар ҳижрий 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йил 7 сентябри) бошланиб, қирк кун давом этди.

Тўю томошалар тамом бўлган куни ҳазрат соҳибқирон дастлаб нўёнлар, доруғалар ва арқони давлатни, кейин хорижий мамлакатларнинг элчиларини ҳузурига чорлаб, уларнинг ҳар бирини, мансаб ва мартабаларига яраша анвойи тухфалар билан сийлади. Подшоҳларига аталган совға-саломлар ва дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам қўлларига тутқазиб, юртларига қайтишларига ижозат берди. Совға-салом, ишончнома ва мактублар билан Амир Темур ўз элчиларини ҳам уларга қўшди. Миср элчисига катта совға-салом ва узундан узун мактуб билан Абдулла Қошийни қўшди. Мактубда ҳазрат соҳибқирон Миср султонидан Қора Юсуф билан Султон Аҳмад

жалойирни тутиб, Олий даргоҳга жўнатишини талаб килди. Лекин Хитой элчилари Ань Чжидао билан Го Цзинга ижозат берилмади. Улар вақтинча шу ерда тутиб турилди. Чунки улар Хитой устига юришга зўр бериб ҳозирлик кўрилаётганини пайқаб қолишган, албатта, Амир Темурнинг буни ҳисобга олмасликка иложи йўқ эди.

1404 йил 18 октябр куни Амир Темур Сароймулк хоним мадрасасига кўчиб ўтди. Тун яримлаганда бу ерга нўёнлар, катта амирлар ва вазирлар чақирилди. Яқин орада Хитой устига қилинадиган ҳарбий юриш олдидан яна бир махфий кенгаш ўтказилди. Кенгашда мазкур юришнинг оғирлиги ва узокқа чўзилиб кетишини ҳисобга олиб, «ҳар бир одам тўрт ойга етадиган озик-овқат, ҳар бир аскар икки от, битта камон, битта садок, бир қилич, битта темир совут, дубулға, арра, бигиз, битта коп, жуводдўз, болта, ўн дона игна, орқага осиладиган чарм халта; ўн саккиз нафар сипохий битта чодир олиши; баҳодирлардан ҳар беш киши битта чодир, ҳар бир баҳодир биттадан темир совут, дубулға, бир қилич, садок, камон ва бешта от олсин», деб буюрилди. Ўнбошиларнинг ҳар бирига чодир, зирх, қилич, садок, камон ва бештадан от олиши кўрсатилди. Шунингдек, мингбоши ва юзбошиларнинг ўзи билан бирга оладиган анжомлари ва аслаҳалари ҳам белгиланди. Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўн беш от, қилич, камон, садок, гурзи, чўкмор, зирх ва бағтар олиши, мингбошиларнинг эса ўзи билан бирга биттадан чодир, бир соябон, жавшан, дубулға, найза, қилич, ўк-ёйдан кўтарганича ва садок олиши белгиланди.

Шундан кейин улус амирлари, доруғаларга бетўхтов эл-улусига қайтиб бориб лашкар тўплаш ва уни белги-ланган қурол-аслаҳа, кийим-кечак, озик-овқат билан таъминлаш топширилди. Уларга тонг билан бу ердан жўнаб кетишларига ижозат берилди.

Ҳисоб-китобга кўра, Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ва Шомдан тахминан икки юз минг отлик ва пиёда аскар тўпланадиган бўлди.

Шу кенгашда амирзода Улуғбек билан Иброҳим Султонга улус берилди. Амирзода Улуғбекка Сайрам, Янги, Ашпара ва Жете (Мўғулистон), амирзода Иброҳим Султонга эса Андижон, Ахсикат, Кошғар ва Хўтан тегди. Аммо бу вилоят ва мамлакатларнинг баъзилари, хусусан, Жете билан Кошғар ўша пайтда ҳали Темурийлар давлати таркибига кирмасди. Амир Темурнинг

режасига кўра, улар мана шу ҳарбий юриш вақтида бўйсундирилиши керак эди.

Ва яна мазкур кенгашда кўшинларнинг ҳаракат қилиш тартиби, ҳар бир кўшунот, садажот, ҳазоражот ва туманотнинг юриш пайтдаги ўрни ҳам белгиланиб, кишлаш жойлари ҳам тайин қилинди. Кўшиннинг баронфориға амирзода Халил Султон билан амирзода Сиди Аҳмад, амирлардан Худойдод Ҳусайний, Шамсиддин Аббос тайинландилар. Қишлоқ ўрни Шохрухия, Тошкент ва Сайрам деб белгиланди. Жавонғорға амирзода Султон Ҳусайн тайинланди ва унга Саброн билан Яссида кишлаши буюрилди.

Хитойға юриш 1405 йилнинг баҳор фаслида бошланган бўлди.

1404 йил ноябр ойининг бошларида Хитой элчилари безовта бўлишаётганликлари ва ҳазрат соҳибқирондан тўхтовсиз қабул этишини талаб қилаётганлари олий остонаға етказилди. Бунинг учун уларни айблаб бўлмасди, албатта. Қачонлардан бери худди маҳбусдай ҳаёт кечиришди. Уларни бундан ортиқ тутиб туриш эса инсофдан эмаслигини саройдагиларнинг барчаси яхши тушунарди. Буни Амир Темур ҳам биларди. Нима қилиш керак? Бу саволға ҳазрат соҳибқироннинг олдиға чақиртирилган вазирлар ҳам, улуғ амирлар ҳам жавоб беролмадилар. Бунға фақат улуғ амирнинг ўзи жавоб бериши мумкин.

— Нусрат асар лашкар ҳаракатға келмасдин бурун аларни мамлакатига жўнатиб бўлмайду. Сабаби жанобларига аён,— деди ҳазрат соҳибқирон амирларига диққат билан боқиб,— аларни бу ерда ортиқча тутиб туриш ҳам инсофдан эрмас.

Шу ерда Амир Темур яна гапини бўлиб амирларға назар ташлади. Амирлар эса «ҳазрат соҳибқирон бунға қандай йўл топар экан?»,— деб унга тикилиб турардилар. Амир Темур бир неча дақиқа давом этган сукутдан кейин сўзида давом этди:

— Яхшиси, эртаға аларни яхшилаб зиёфат қилиб йўлга солиб кўяйлик. Тошкент, Сайрам ва Ашпарадаги ноибларға чопар юбориб, элчиларни муносиб кутиб олишлари, яхши меҳмон қилиб, кўнглини овлашларини илтимос қилайлик. Хўш, жаноблар бу фикрға нима дейдилар?

Ҳамма ҳазрат соҳибқироннинг ақлу заковатига қойил қолди ва унинг фикриға кўшилди. Тошкент, Сайрам ва Ашпара ҳокимлари уларни уч-тўрт кундан тутиб қолишса, бас.

- Жуда тўғри, олампаҳо!
- Аклу заковатингизга тасанно, аълоҳазрат!

* * *

Эртаси куни кечкурун Янги боғда Хитой элчилари шарафига катта зиёфат уюштирилди. Шу пайтгача ҳеч бир мамлакат элчисига кўрсатилмаган навозиш ва сийлашлар кўрсатилди уларга. Ейиш-ичиш ҳаддан зиёд бўлди. Симин бадан, паричеҳра кизларнинг рақслари зиёфатга тўпланганларнинг кўзини бамисоли олов бўлиб куйдирди; ғижжак, дутор, танбур, уд ва чангнинг ноласи ҳамманинг дилини мумдай эритди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари уларга тез-тез қадах тутиб, мулозиматли бўлиб туриши эса элчиларни лол қолдирди, чунки уларда бунақа одат йўқ. Подшоҳлари худди тошдан ясалган санамлардай ўлтиришади, уёк-буёққа боқишмайди ва ҳатто мийиғида бўлса ҳам кулиб кўймайдилар. Амир Темурдаги зарофат ва меҳмоннавозликни кўриб элчилар ҳам қойил қолдилар, ҳам яйраб-яшнайдилар. Унинг тез-тез узатиб турган қадахини қайтармай олиб турдилар. Бир пайт кайфлари ошиб қолди. Ҳазрат соҳибкирон «аларни бироз шамоллатиб келиш зарур»,— деган фикрга келди ва меҳмонларни ўзи ташқарига бошлади. Улар касрдан чиқишлари билан мушакбозлик бошланди. Осмону фалакни атир гул, бошок ва чинор баргига ўхшаш оловлар қоплаб олди. Рангли фавворалардан отилиб турган сув парчалари кишига қувонч ва ҳузур бағишлайди. Тўғри, бу билан хитойлик меҳмонларни ажаблантириб бўлмайди. Мушакбозлик ҳам, фавворалар ҳам Хитойда бор. Ва ҳатто зўрлари бор. «Лекин булар ҳам чакки эмас эканлар»,— деди Ань Чжидао шеригига қараб. Бироз сайр қилганларидан кейин Амир Темур кайфи бироз тарқалган меҳмонларни фавворадан сал нарироқдаги олди гулзор айвонга бошлади. Бу ерда ҳам дастурхон мўл-кўл қилиб ёзилган. Ичиш-ейиш кайтадан бошланди...

Меҳмондорчилик ярим кечада тугади. Хайрлашаётганларида Ань Чжидао ҳазрат соҳибкиронга «биз эртага бу ажойиб шаҳардин жўнаб, кетурмиз, иншоолло. Ўлпонни ҳам ўзимиз бирлан олиб кетсак, дегандик. Янглишмасам, бу ҳақда Осмон ўглининг мактубида ҳам ёзилгон бўлиши керак».

— Ҳа, ёзилгон эркан. Биз они ўқидик, тақсир!

Элчи «унда нима дейсиз?», дегандай ҳазрат соҳибкиронга тикилди.

Ҳа, ҳазрат соҳибқирон Осмон ўғлининг мактубини ўқиган. Ҳатто бир эмас, икки марта. У шу қадар ҳаддидан ошиб кетибдики, ўзини кўкларга кўтариб мактаб, бошқа соҳиб иқтидор подшоҳларни камситибди. Ҳазрат соҳибқиронни «кенжа ўғлимиз», Чинмочинни эса «оламининг маркази», унинг теварак-атрофидаги халқларни «Осмон ўғлининг ўғай инилари ва болалари» деб атабди. Амир Темур унинг элчи айтган мактубини дастлаб ўқиганда, тепа сочи тик бўлиб қаттиқ ғазабланган эди. Бу сафар ўзини босди ва элчига қисқа жавоб қилди:

— Жаноби элчилар, овора бўлмасунлар. Биз ўшал ўлпонни яқин орада ўзимиз олиб бориб улуғ оғамизга, яъни Осмон ўғлига ўз қўлимиз бирлан топширурмиз, иншоолло.

Ҳазрат соҳибқирон икки қўли билан соқолини силаб кўйди.

Хижрий 807 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-сида, пайшанба куни (1404 йил 27 ноябр) сарой мунажжимларидан мавлоно Бадриддин Амир Темур ҳазратларининг амр-фармони билан зоижа тузиб, сафар вақтини белгилади. Эртаси куни эрталаб паға-паға қор ёғиб туриши ва совуқнинг шиддатига қарамай, ҳумоюн ўрду Самарқанди фирдавсмонанддан чиқди. Илгари тузилган режага кўра, кишининг бир қисмини Оксулотда, қолган қисмини Ўтрорда кечириб, хижрий 807 йил рамазон бошида (1405 йил 3 март куни) Хитойга юришни бошлашга азму қарор қилдилар...

АБАДИЯТГА ДАХЛДОР

(Сўнгсўз ўрнида)

Марксизм-ленинизм деб аталмиш мафкура ҳукмронлик қилган Шўролар замонида кўпчилик тарихий шахсларга, хусусан Амир Темур, Бобур, Султон Ҳусайн, хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) га ўхшаган буюк инсонларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо беришда, халқимизнинг ўтмиш тириҳини ўрганишда бирёкламаликка йўл қўйдик. Тожу тахт соҳиби бўлиб ўлтирганми, демак, у муштумзўр, эзувчи. Уни, албатта, қора бўёкка бўяб кўрсатиш лозим. Сарой хизматида ёки саройдаги ижтимоий доираларга яқин бўлган шоир ёки олим-чи? У ҳам реакционер. Уни ҳам қора бўёкка бўяш зарур, чунки у ўз асарларини ўша муштумзўрларга бағишлаган, уларни мактаган. Бу шоир ва олимларнинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолиятининг ижобий томонларини эса кўришни истамадик, уларнинг тарих олдида, халқи ва ватани олдида қилган хизматларини ҳаспўшлаб ўтдик. Ўз-ўзидан маълумки, бунинг оқибати хайрли бўлмади. Тарихда ўтган айрим буюк шахсларнинг фаолиятидан келиб чиқиб, катта-катта даврлар тарихи ва маданиятига соя туширдик. Охир-оқибат, халқ оммасининг, айниқса, ёшларимизнинг ўз ўтмишини, ота-боболари тарихини яхши билмай қолишига сабабчи бўлдик. Биз, биринчидан, тарих тараққиёти кенг халқ оммасининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ эканлигини, иккинчидан эса, ҳар қандай шахснинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолияти бир текисда кечмаслигини катта-катта ижобий ишлар билан бир қаторда у баъзан жиддий ҳатоликларга йўл қўйиши мумкинлигини ҳисобга олмадик. Ва яна синфий жамият шароитида ҳар қандай шахснинг, ҳукмдорми, олимми ёки шоирми, бундан қатъи назар, мавжуд ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги ҳақиқатни унутдик. Тўғриси, бундай далил билан ҳисоблашгимиз келмади. Тарихга бир ёклама ёндошиш, уни сохталаштириш ҳоллари мана шулар оқибатида юз берди.

Айниқса, йирик давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлмиш Амир Темурнинг шаънига кўп бўлмағур гаплар айтдик.

Мен Амир Темурнинг баъзи ишларини, хусусан, босқинчилик юришларини тўла оқлолмайман. Лекин бир нарсани унутмаслигимиз керак. Аслини олганда, Амир Темур ҳам ҳукмрон феодал синфнинг намояндаси, ўша синф сайлаб, тахтга ўтқизиб қўйган олий ҳукмдор эди.

Шунинг учун ҳам у ўз синфига хизмат қилиши, унинг мақсад, ва манфаатларини қўлидан келганича химоя қилиши лозим эди. Акс ҳолда, ўша синф бундай ҳукмдорни тарих саҳнасидан улоқтириб ташларди. Бундай ҳодисалар тарихда кўп бўлган. Мисол учун, машҳур Рим императори Гай Юлий Цезарни (милоддан аввалги 100—44 йиллар) олиб кўрайлик. Рим аслзодалари ва бир гуруҳ эски тарафдорларига охи-рокибат унинг фаолияти ёқмай қолди, натижада унга қарши фитна уюштириб, уни ўлдирдилар. Яна бир мисол. Сосоний подшоҳлардан Хормуз IV (579—590) деҳқонларнинг ижтимоий аҳволини яхшиламоқчи бўлди. Шу мақсадда бадавлат кишиларнинг мол-мулкни мусодара қилди. Шаҳар хунармандлари, хусусан насронийларнинг ҳам тарафини олди. Охири бадавлат аслзодалар, оташпараст рухонийлар билан қўшилиб унга қарши фитна уюштирдилар ва тахтдан тушириб, кўзларини ўйиб олдилар. Ўрнига эса ўғли Хусрав II Парвизни (591—628) ўтқиздилар. Охириги мисол, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) ҳукмронлигининг сўнгги йилларида феодаллар ва ҳарбий-ларнинг талабига жавоб беролмай қолди. Натижада 1220 йили Чингизхон мамлакатга бостириб кирганда, улар ўз подшосининг атрофига уюшма-дилар. Ўшанда Хоразмшоҳни ҳатто мусулмон рухонийлари ҳам кўлламадилар. Бунақа далилларни тарихдан истаганча келтириш мумкин. Нима, бизлар ҳукмрон мафкурага хизмат қилган ва қилаётгани-миз йўқми? Амир Темур ҳам, Юлий Цезарь, Хормуз IV, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам аслида сизу бизга ўхшаган одам, маълум бир ҳукмрон синфнинг намояндаси. Ер-сув, бойлик эса ана шу синфнинг қўлида. Токи ўша синфга хизмат қилиб унинг мақсад ва манфаатларини химоя қиларкан, тахтда ўлтиради, акс ҳолда... Шунинг учун Амир Темур ҳам маълум даражада зулмга эрк берди, бошқа мамлакатлар ва халқлар ҳам маълум даражада зулмга эрк берди, бошқа мамлакатлар ва халқлар устига босқинчилик юришларини уюштирди. Чунки феодал синфнинг асл мақсади бойлик орттириш. Бойлик орттиришнинг муҳим манбаларидан бири эса уруш, босқинчилик ва талончилик уруши. Бунинг натижасида беҳуда қон тўкилади, катта-катта қурбонлар берилади, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлади. Хусусан, Амир Темурнинг 1398—99 йилларда-ги Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришини, гарчанд у исломни химоя қилиш байроғи остида ўтказилган бўлса-да, уни бирон вазҳ ёки сабаб билан оқлаб бўлмайди.

Амир Темурнинг 1381—1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ирок, Шом ва Туркия билан олиб борган урушларига келсак, уларни тамоман босқинчилик уруши деб бўлмайди. Бу урушлар, охириги натижаси ўлароқ, феодал тарқоқлик ва ўзаро ур-ўйикитларга барҳам берди. Тўхтамиш бошлиқ Олтин Ўрда, Малик аз-Зохир Сайфиддин Барқуқ ва Носириддин Фараж бошлиқ Миср ва айниқса, Султон Мурад I ва Боязид Йилдирим бошлиқ Туркиянинг агрессив сиёсатига барҳам берди. Урта Осиё ва Узок Шарқ мамлакатларининг Яқин Шарқ ва Оврूपо мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқаларининг ривожла-нишига шарт-шароит ва имкон яратди.

Эрон билан Озарбайжон ва Ироқнинг ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий аҳволини олиб кўрайлик. Бус-бутун бир давлат эди бу ерлар. 1256—1336 йиллар ичида бу мамлакатлар Ҳалокунийлар давлати хукмронлиги остида эди. Бу давлатга Чингизхоннинг набираси Ҳалокухон (1256—1265) асос солган. Султон Абу Саъидхон вафотидан (1335 йил) кейин Ҳалокуийлар давлати инқирозига юз тутди. Унинг ўрнида бири-бирига ёв бўлган майда-майда давлатлар вужудга келди. Масалан, Хуросонда Сарбадорлар давлати (1337—1381 й, маркази Сабзавор шаҳри), Ироқ, Қурдистон ва жанубий Озарбайжонда Жалойирийлар давлати (1336—1432), Жанубий Эронда Музаффарийлар давлати (1314—1393), Ироқи аҷам ва Озарбайжоннинг бир қисмида Чўпонийлар давлати (1336—1356), Диёрбакр, Шарқий Онадўли ва Жанубий Озарбайжоннинг бир қисмида Ок кўюнулу давлати (1378—1508) ва, ниҳоят, Ироқи араб билан Ғарбий Озарбайжонда Қора кўюнулу давлати (1378—1508) бири-бирини еб ётганди. Амир Темур уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик урушлар натижасида бу бошбошдоклик ва феодал тарқокликка барҳам бериб, уларни бир давлатга бирлаштирди. Натижада Эрон ва Озарбайжонда нисбатан тинчлик ўрнатилди, Мовароуннахрнинг Яқин Шарқ ва Оврупо билан савдо ва маданий алоқаларига кенг йўл очилди.

Туркия (Рум) масаласига келсак, у XIV асрнинг 70—80-йилларида Султон Мурад I (1360—1389) ва унинг тахт вориси Боязид I Йилдирим (1389—1402) даврида нафақат Кичик Осиё ва Болкон ярим оролида, балки Марказий Оврупода ҳам катта ҳарбий-сиёсий кучга айланиб қолган эди. Турк кўшини 1389 йили Қосово майдони (Сербия)да бир қатор Болкон мамлакатларининг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Сербия билан Булгорияни ўзига бўйсундирди. Турклар шундан кейин Венгрияга таҳдид сола бошладилар. 1396 йили эса Боязид Йилдирим Дунай бўйидаги Никопол шаҳри ёнида Франция, Венгрия, Германия ва Валахиянинг қарийб етмиш минг кишилик тиш-тирноғигача қуролланган бирлашган ҳарбий кучини тор-мор келтириб, бутун Болкон ярим оролида ўз хукмронлигини ўрнатди. Туркларнинг авангард кучлари ўшанда Штирия ва Валахиягача бориб етди. Византия пойтахти Константинопол хавф-хатар остида қолди. Боязид Йилдирим қозонган бу ғалабалар бутун Овруполи таҳликага солди. Византия императори Мануэл Палеолог, Венеция дожи ва Франция қироли Шарл VI нинг Кичик Осиё ва Султониядаги элчилари Амир Темурга ёрдам сўраб, ялиниб-ёлвориб келдилар. Англия, Франция ва Италия кутубхоналарида сақланаётган Амир Темур, Мироншоҳ ва Оврупо давлат бошлиқлари ўртасида ўша йиллари олиб борилган ёзишмаларнинг асл нусхалари, лотинча таржимаси ёки кўчирилган нусхалари сақланмоқда. Булар ўшанда бутун дунё фақат Амир Темурдан нажот қутганидан далолат беради.

Туркиянинг бу қадар кучайиб кетиши Амир Темурни ҳам маълум даражада чўчитиб турган эди. Ўша йиллари Боязид Йилдирим Темур

давлатининг ашаддий душманлари бўлмиш Жалойирийлар, Қора кўюнликлар ва Сурия билан Миср устидан ҳукм юритиб турган Мамлуқлар (1250—1517) билан иттифок тузиб олган эди. Шунга карамай, Амир Темур Боязид Йилдирим билан сулҳ тузиш, дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини боғлаш учун қўп ҳаракат қилди. Афсуски, Боязид Йилдирим узатилган қўлни силтаб ташлади. Бунинг оқибати яхшиликка олиб келмади. Тили бир, дину эътиқоди бир икки буюк халқ ва кардош давлат ўртасида катта уруш-талашга олиб келди. Боязид Йилдирим 1402 йил 20 июл кuni Анқурия (Анкара) атрофида бўлган урушда тор-мор келтирилди, мамлакати эса талон-тарож этилди ўшанда.

Амир Темур буни билиб килдими, билмай килдими, бундан катъи назар, унинг Боязид Йилдирим устидан қозонган ғалабаси бошқаларга нафли бўлди. Болкон ярим ороли халқларининг тўлиғича Усмонли турклар истибодидга тушиб қолиш хавфини бартараф қилди, Константинополнинг турклар тарафидан босиб олинishi (1453 йили) ни қарийб элтик йилга кечиктирди. Оврупо давлатлари ҳам эркин нафас ола бошладилар. Мухими, Овруподаги йирик давлатлар Осиедаги бу икки кудратли давлатни уриштириб ва кучсизлантириб, келажакда Осиени Оврупо давлатлари тарафидан мустамлакага айланттириб олинishiга замин яратиб олдилар.

Икки оғиз сўз Тўхтамишхон ҳақида. Маълумки, у 1379 йили Амир Темурнинг моддий ва харбий ёрдами билан Оқ Ўрда тахтини эгаллади. 1380 йили рус князларининг Дмитрий Донской бошлиқ бирлашган кучлари билан сўқишган туманбоши Мамайни Қалка дарёси соҳилида узил-кесил тор-мор келтирди ва Жўчи улусидаги феодал курашга барҳам бериб, Олтин Ўрдада ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди. Шундан кейин Жўчи улусининг ҳар иккала қисми — Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда бирлаштирилиб, олий ҳокимият Тўхтамишхоннинг қўлига ўтди. Кейин у бор кучини Жўчи улусининг илгариги шон-шуҳратини тиклашга қаратди. Бора-бора Амир Темурдан кўрган яхшиликларни унутди, аксинча, у билан ёвлашди. Ўзича хал қилувчи курашларга тайёрланди. 1387—1388 йиллари Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ва Туркистонда йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга бостириб кирди ва унинг шахару кишлоқларини хонавайрон қилди ва хатто бу курашга Хоразм ҳукмдорларини ҳам тортди. Бунинг оқибатида Темур давлатининг Жўчи улуси билан муносабатлари кескинлашди.

Тўхтамиш ўша йиллари Русия, Қавказ ва Озарбайжонга ҳам таҳдид қила бошлади. 1382 йили у Масковни олиб уни талон-тарож қилди, сўнг тамоман ёқиб юборди. Яна бирталай рус шахарларининг қисмати ҳам Масковдай бўлди ўшанда. Тўхтамишхоннинг Масков ва бошқа рус шахарларига еткизган бу жароҳати ҳақида машҳур рус тарихшунос олими А. Ю. Якубовский бундай деб ёзган эди: «Тўхтамишнинг ҳужуми Масков шахри ва вилоятини оғир жароҳатлади. Костромадан талон-тарож этилган Масковга қайтиб келган Дмитрий Донской учун 1382 йилнинг кузи унинг ҳаётидаги энг оғир қуилар бўлди, чунки у ўша

кезларда Тўхтамишга қарши бирон чора кўришдан тамоман ожиз эди». Лекин Амир Темур бошқалар қилолмаган ишни қилди. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши қўшин тортди ва ўша йилнинг 18 июнида Самара билан Чистополь оралиғида жойлашган Қундузча деган ерда Тўхтамишни тор-мор келтирди. Лекин тез орада у ўзини яна ўнглаб олди ва Амир Темур билан ҳал қилувчи жангларга қизгин тайёргарлик кўрди. У Миср султони ал-Малик аз-зоҳир Сайфиддин Барқук билан Темурга қарши иттифоқ тузишга ҳаракат қилди. Шу мақсад билан 1394 йил 26 март куни Димишқка унинг элчиси келди. Тўхтамишнинг султонга ёзган мактубида «иккимиз бир қўл бўлиб, ёвуз Темурга қарши бирга курашайлик», деб ёзилган эди. Султон шундан кейин Шомда катта аскар тўплади. Султон Димишқда турганда, ўша ойнинг охирларида, мана шундай таклиф билан Боязид Йилдирим билан Сивос ҳокими қози Бурҳониддин Аҳмаднинг элчилари ҳам келишди. Сайфиддин Барқук ўша йили феврал ойнининг бошида бунинг олдини олиш мақсадида келган Амир Темурнинг элчисини эса куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди ва ҳайдаб юборди.

Шундай қилиб, Амир Темурга қарши уч мамлакат — Олтин Ўрда, Миср ва Сивос ҳукуматлари иттифоқ туздилар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, муҳтарам китобхон, шундай катта кучга Амир Темурнинг бир ўзи бас келиши мумкинми? Қийин, албатта. Лекин у бас келди. 1395 йили Терек дарёси бўйида бўлган урушда Амир Темур Тўхтамишнинг катта армиясини чилпарчин қилди. Бу зарбадан кейин Олтин Ўрда ўзини бошқа ўнглай ололмади. «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу галабаси. — деб ёзган эди А. Ю. Якубовский, — нафакат Ўрта Осиё ва Шарқ-жанубий Оврупо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди». Айнан шундай фикрни машҳур рус тарихчиси М. С. Соловьёв (1820—1879) ҳам айтган эди.

Демак, 1380—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг Олтин Ўрда, Жалойирийлар, Султон Боязид, Миср султони, Қора кўюнлилар билан олиб борган уруши қандай даҳшатли бўлмасин, охир оқибати хайрли бўлди. Кўп халқ ва мамлакатларни мўғуллар истибдодидан озод қилишга озми-кўпми ҳисса қўшди. Буни унутмаслик керак! Сирасини айтганда, ҳақиқатни, бор ҳақиқатни айтмаслик ҳам тарихни сохталаштиришга қиради.

Энди ҳазрат соҳибқирон ва авлодининг Мовароуннаҳр ва Туркистон халқлари олдида қилган тарихий хизматлари ҳақида бир-икки оғиз сўз.

Биринчиси, у мамлакатда кўп йиллардан бери давом этиб келаётган феодал тарқоқликка бардам берди, мамлакат ва халқни мўғул истилочилари зулмидан халос этди ва марказий феодал давлатга асос солди.

Маълумки, 1227 йилдан бери Еттисув, Ила дарёси воҳаси, Шарқий Туркистон ва икки азим дарё — Жайхун билан Сайхун оралиғидаги юртлар ва халқлар бир давлат бўлиб, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон ва унинг авлодига қарашли эди. Шу сабабдан бу юрт

Чигатой улуси деб аталарди. Лекин бахтга карши, улуснинг мустақиллиги ва бирлиги кўпга бормади. 1251 йили унга Олтин Ўрда хони Ботухон (1227—1255) бархам берди. Тафсилоти бундай. Ўгадай коон вафотидан (1241 йил 11 декабр) кейин мўғул империясининг жиловы 1246 йилга қадар унинг беваси Тўрагана (Туркана) хотиннинг қўлида бўлди. Буюк кооннинг ҳуқумронлиги эса уч йилдан (1246—1249) нарига бормади. Ундан кейин хотини Ўғил Гаймиш тахтга ўлтирди. Лекин орадан бир йил ўтар-ўтмас исён ва фитналар бошланди. Ўша фитна тепасида Тулуй-хоннинг беваси ва Мангу кооннинг онаси Сўрқуктани бегим турди. У тез орада Ботухон билан алоқа боғлади. Улар курултой чақириб, хон масаласини бирйўла ҳал этишга аҳд қилдилар. Ва ниҳоят ҳижрий 648 йил зулкаъда ойида (1251 йил 25 январ — 25 феврал) Қорақурумда курултой чақирилди. Шу ерда Ботухоннинг одами Мангухонни коонлик тахтга ўтқизди. Эртаси куни Ботухоннинг сиёсатига карши чиққан Ўгадай коон ва Чигатой авлоди устидан суд уюштирилди. Шунда қарийб саксон шаҳзода, нўён ва Ўғил Гаймиш хоинликда айбланиб, ўлимга маҳкум этилдилар. Ўлимга ҳукм қилинганлар орасида Ўгадай кооннинг набираси Ширамун, Нақу, Чигатой авлодидан Бўри, Қора Ҳалоқу, Гуёқхоннинг ўғли Хожа бор эдилар.

Шундан сўнг илгари Чигатой улусига қирган Мовароуннаҳр Олтин Ўрданинг сиёсий таъсирига ўтиб қолди. Тўғри, XIII асрнинг 60-йилларида Чигатойхоннинг набираси Олғуйхон (1261—1266) Олтин Ўрда амалдорлари ва сипоҳини Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқариб, мамлакатда Чигатойлар ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлди. Олғуй бир вақтнинг ўзида Ботухон ва Беркахонга тарафдор бўлган ва Олтин Ўрдалиқ амирларнинг хизматини қилганлардан аёвсиз ўч олди. Уларнинг ўзлари ўлдирилиб, мол-мулкы мусодара қилинди. Улар орасида Бухоройи шарифлик машхур шайх Сайфиддин Бохарзийнинг ўғли ҳам бор эди.

Олғуйнинг вафотидан кейин, Муборакшоҳ даврида (1266 й.) Чигатой улусида ислом динини қабул қилиш ва ижтимоий ҳаёт тарзини ўзгартириш ёки ўзгартирмаслик хусусида келишмовчиликлар бошланди. Муборакшоҳ ва у билан бирга Охангарон ва Қашқадарё воҳасига қўчиб келган жалоийр, барлос қабилалари ўтроқ ҳаёт тарзига ўтдилар ва тез орада маҳаллий халқ билан қоришиб кетдилар. Лекин Чигатой улусининг шарқий қисмида (Еттисув, Ила водийси ва Тангри тоғнинг шарқий тарафида, Торим дарёси атрофида) истикомат қилиб турган мўғуллар очикдан-очик ислом ва ўтроқликка қарши чиқдилар ва кўчманчилик ҳаёт тарзини ёқладилар. 1269 йили Талос воҳасида чақирилган курултойда уларнинг қўли баланд келди. Ўзларининг шу сиёсатини маъқуллашиб олдилар. Курултой катнашчилари ҳатто «бундан буён ҳам тоғу тош ва чўлу биёбонларда ҳаёт кечираверамиз, шаҳарга яқин бормаимиз»,— деб аҳд-паймон қилдилар.

Ана ўша Талос курултойдан (1269 й.) кейин Чигатой улуси иккига ажралиб кетди. Унинг ғарбий ва ғарби-жанубий қисмида, асосан Сирдарё билан Амударё оралиғидаги ўлкалар, Фарғона ва Хоразмнинг шарқи-

жанубий қисмида аста-секин ислом ва ўтроқлик ҳаёт тарзи тантана қилди. Шундан кейин улуснинг шарқий қисми (Еттисув, Ила воҳаси, Торим дарёси ҳавзаси)да истиқомат қилиб турган кўчманчи халқ улуснинг ғарбий қисмида истиқомат қилиб турган ислом ва ўтроқлик ҳаёт тарзига ўтган қабиладошларини «қораунас» (дурагай) деб, «қораунас»лар бўлса, ўз навбатида, уларни «жете» (босқинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлдилар.

Чигатой улусининг шарқий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Жете ёки Мўғулистон номлари билан аталадиган бўлди.

Чигатой улуси, аниқроғи, унинг ғарбий қисми Кепакхон (1318—1326) ва Тормоширин (1326—1334) замонида анча тараққий этди.

Кепакхон қадимий Насафдан тахминан икки фарсах нарида ўзига бир қаср қурдирди. Қаср мўғул тилида «Қарши» дейилади. Бора-бора мана шу Қарши (қаср) атрофида кўплаб тураржойлар, маъмурий бинолар, дўкон ва расталар қурилиб, бу ер катта шаҳар тусини олди. Унинг Қарши аталishi ана шу сарой туфайлидир.

Кепакхоннинг давлат, халқ ва мамлакат олдидаги катта хизмати бугина эмас. У улуснинг иқтисодий ва сиёсий мавқеъини мустаҳкамлаш борасида бир қатор ислохотлар ўтказди. У Ҳалоқуийлар ва Жўчийларга ўхшаб олтин ва қумуш тангалар зарб эттириб, муомалага киритди. Бу пуллар тарихда динори кепакий (вазни икки мисқол) ва дирхами кепакий (мисқолнинг учдан бирига тенг) номи билан шухрат топди. Бу ислохот пул муомаласидаги тартибсизликлар ва суниестемолларга барҳам берди. Кепакхон яна бир муҳим ислохот — маъмурий ислохот ҳам ўтказди. Бунга кўра улус туманларга (ўн минг лашкар етказиб бериши мумкин бўлган маъмурий бирлик) бўлинди. Тарихий китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, Самарқанд вилояти етти, Фарғона тўққиз туманга бўлинди, ўшанда.

Тормоширинхон ҳам Чигатой авлоди орасида номдор подшоҳлардан эди. Унинг катта хизматларидан бири шулки, у улусда ислом асосларини мустаҳкамлади. «Унинг саодатли давлати айёмида Чигатой улуси ислом давлатига айланиш шарафига мушарраф бўлди»,— деб ёзади Мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи» номи китобида. Тормоширин жаҳонгирлик таврида ҳам ном қолдирди. «Тўрт улус тарихи» муаллифи келтирилган маълумотларга қараганда, у Ҳиндистон устига қўшин тортиб, Деҳли, Гужорат, Сумноат ва Сурат ҳудудларигача борди ўшанда.

Тормоширинхондан кейин кўчманчилик ҳаёт тарзининг тарафдори бўлган кучлар яна бош кўтардилар. Улар ҳатто улус марказини Мовароуннахрдан Еттисув ўлкасига кўчириб кетдилар. Лекин Қозонхон (1343—1346) пойтахтни қайтадан Мовароуннахрга кўчиртириб олиб келди. У маълум даражада Кепакхоннинг ички сиёсатини давом эттирди, хусусан марказий ҳукуматнинг нуфузини оширди. Давлат ишларида хоннинг мавқеъини мустаҳкамлади. Лекин у амир Қазаған ва унинг тарафдорлари томонидан ўлдирилди. Шундан кейин улусда ҳокимият бир умр баланд мақом сари интилиб келаётган мансабпараст амир

Казаганнинг кўлига ўтиб қолди (1346—1358). Унинг тарафидан тахтга ўтказилган Донишмандчахон, Баёнқули, Шох Темур номигагина хон эдилар, холос.

XIV асрнинг 60-йиллари бошида Чигатоё улуси, аниқроғи, унинг гарбий қисми феодал тарқоқлик ва парокандаликка юз тутди. Улус ўнга яқин мустақил бекликка бўлиниб кетди. Масалан, Кеш (Шахрисабз) вилоятида Хожи барлос, Хўжандда Боязид жалойир, Сарипул ва Тотқандда Хизр Ясовурий, Балх ва Хиротда амир Хусайн, Шибирғонда Мухаммадхўжа Аперди найман, Кўхистонда амир Сотилмиш, Хутталонда Қайхусрав, Арханг саройда Ўлжой Аперди ўзларини ҳокими мутлақ деб эълон қилдилар. Бекликлар ўртасида ўзаро кураш ва урушталолар бошланди. Бунинг оқибатида эл-улус ҳузур-халоватидан айрилди. Халқ талонга қолди. Бу етмагандай Жете, яъни Мўғулистон хонлари Туғлуқ Темурхон ва Илсхўжахон 1360, 1361 ва 1365 йиллари катта кўшин билан Мовароуннахрга бостириб кирдилар. Улар улусда кучайиб кетган ўзаро феодал курашдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнатмоқчи бўлдилар.

Қисқаси, Мовароуннахр яна қайтадан мўғуллар истибодига тушиб қолиш хавфи остида қолди. Юқорида номлари зикр этилган амирларнинг биронтаси ҳам халққа бош бўлиб, мўғул босқинчилари билан курашга бел боғламади. Уларнинг бир қисми душман тарафига ўтди, яна бир қисми юрти ва халқини ташлаб қочиб кетди. Бу курашга жонини тикиб Темурбек бош бўлди. У улусни мўғуллардан озод қилди, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштириб, Мовароуннахр халқига эмну омонлик бағишлади. Бу билан зироатчилик, хунармандчилик ва савдо-сотикнинг ривожига замин яратди. Темурбек марказлашган кудратли феодал давлатга асос солди.

— **С** Амир Темурнинг эл-юрт ва давлат олдидagi яна бир хизмати у мамлакат ободончилигига, илм-фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Амир Темур, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Шахрисабз, Ясси ва бошқа шаҳарларни қайта қуриш ва обод қилиш ишига зўр эътибор берди. «Темур ҳокимият тепасига келган дастлабки ойлардаёқ унинг саъй-ҳаракати билан Самарқанднинг қалъаси бунёд этилди, шаҳар баландлиги саккиз метрлик девор билан ўраб олинди. Унинг амри ва раҳбарлиги остида Шоҳи зиндада жуда катта таъмирлаш ва қурилиш ишлари олиб борилди. Масалан, Туркан оғо, амирзода, Ширинбека оғо, Амир Бурундук макбаралари қурилди. Шаҳар марказида бунёд этилган Рухобод ва Гўри Амир макбаралари, Кўксарой, Бўстонсарой ва Бибиҳоним жомеъ масжидлари шулар жумласидандир. Гумбазли бозор (тим), жамоат бинолари (бозор расталари, қарвонсаройлар, ҳаммомлар) масжиду мадрасалар, шунингдек, йўллар, қасрлар бунёд этилди. Катта-катта кўчалар қурилди. Янги кўчаларнинг икки тарафига эса турли моллар ишлаб чиқарувчи ва улар билан савдо қилувчи икки қаватли чиройли дўконлар қурилди. Самарқанд теварагида бунёд этилган Миср, Димишқ, Бағдод, Шероз ва Султония деб аталган шаҳарчалар ва Боғи

шимол, Боғи беҳишт, Боғи Давлатобод, Боғи чинор, Боғи дилқушо, Боғи бўлди каби ажойиб чорбоғлар ҳам ҳазрат соҳибкироннинг номи билан боғлиқдир.

Шахрисабз ҳам Амир Темур даврида обод бўлди. Оксарой, Дор ус-саодат, Дор ут-тиловат, Гумбази саййидон каби маҳобатли қасрлар ва макбаралар қурилди. Масжид, мадраса, карвонсарой ва ҳаммом каби жамоат бинолари қад кўтарди. Буларнинг ичида маҳобатли Оксарой қасри алоҳида ўрин тутди.

Тошкент вилояти Окқўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номи давлат хўжалиги ўрамида, Оҳангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида, Шарқия деб аталган бир тепалик бор. Бу шунчаки бир тепалиқ эмас. У қадимий Банокат шаҳрининг ўрни. Уни 1219 йили Чингизхоннинг босқинчи аскарлари ер билан яқсон қилган эдилар. Амир Темур уни 1388 йили қайта қурдирди ва кенжа ўғли амирзода Шохрухнинг отига Шохрухия деб атади. Шу ерда бир нарсага ажабланмай бўлмайди. Ҳазрат соҳибкирон қанчадан-қанча масжиду мадрасалар, қасрлар, боғ-роғлар, наҳрлар ва шаҳарлар қурдирибди-ю, лекин шуларнинг биронтасига ўзининг номини қўймабди.

Ҳозирги Туркистон (Қозоғистон Республикаси) шаҳарида султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавий турбати устига қурилган мухташам макбара ҳам Амир Темурнинг катта маблағига бино қилинган.

Амир Темур нафакат Мовароуннаҳр ва Туркистонда, балки бошқа мамлакатларда ҳам қалъалар (Афғонистон), қасрлар, шаҳарлар ва наҳрлар (Эрон, Озарбайжон, Афғонистон) қурдирди. Бағдод ва Дарбанд шаҳарларини таъмирлатди.

Ҳазрат соҳибкирон мамлакатда илм-фан ва маданиятни тараккий эттиришда ҳам саъй-ҳаракат кўрсатди. Унинг даврида Самарқанди фирдавмонандда жуда кўп олимлар жам бўлдилар. Мавлоно Абдулмалик, саййид Шариф Журжоний, Хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мавлоно Аҳмад, Абдулқодир Мароғий, Низомиддин Шомий, Ҳофизи Аbru, ибн Арабшоҳ шулар жумласидандир. Темур уларнинг бошини силади, илмий ишларига раҳнамолик қилди. Қуръон ва ҳадис илмидан ташқари, фикх (муслмон қонунчилиги), тарих, фалсафа, мусиқа, риёзиёт, фалакиёт ва бошқа бирталай илмлар ривож топди.

Тарихчи ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, шарофатли саййидларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас тутарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, икромии ҳурматини унга изҳор этарди, улар билан мазмули баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу хишмат бўларди».

Амир Темур даврида халқ амалий санъати: бадий ўймакорлик, заргарлик, саҳхофлик, зардўзийлик ҳам ривожланди. Уй-рўзгор буюмларини ясаш эса санъат даражасига кўтарилди. Самарқандда ўзига хос тасвирий санъат мактаби бунёдга келди. Шаҳарда бу санъатнинг устод Гунг, хожа Абдулхай, устод Шамсиддин, Пир Аҳмад Боғишамолий,

Жунайд наккош каби йирик намояндалари яшаб ижод этдилар. Улар яратган санъат асарларининг айрим намуналари йирик музей ва кутубхоналарда, шунингдек хорижий мамлакатларда (Германия, Туркия, АҚШ, Англия ва Миср) сақланиб қолган.

Амир Темур эл-юрт ободончилиги, илм-фан ва маданият равнақи учун ҳеч нарсасини аямади. Тўғри, бу шаҳарлар, уларга чирой бағишлаб турган олий иморатлар, боғу роғлар ва бошқа иншоотлар ҳарбий юришлар пайтида бошқа мамлакатлардан олиб келинган бойлик ва раиятдан мунтазам йиғиб турилган олик-солиқлар ҳисобига бунёд этилди. Тарихда дабдабали, манман деган ҳукмдорлар ҳам маълумки, ўз халқини ҳам, бошқа халқларни ҳам беаёв таладилар, лекин ўзларидан арзигулик ном-нишон қолдирмадилар. Шу ҳусусда юқорида номи тилга олинган улкан олим А. Ю. Якубовский кизик бир фикр айтган. У Амир Темурни XI асрда ўтган яна бир буюк фотиҳ Маҳмуд Газнавий билан солиштириб бундай деганди: «Иккалалари босқинчилик урушлари олиб боришда бир-бирларига ўхшайдилар. Аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан ўлжа сифатида йиғиб келган беҳисоб бойлик газнавийлар давлатининг хўжалик ишларига сарфланмади. Темур — бошқа гап. У яхши ҳисоб-китоблик хўжайин эди. У Мовароуннаҳрга нафақат турли-туман моддий бойликларни, балки хунармандлар, мусаввирлар, меъмор ва олимларни ҳам суриб келди. Тўғри, Мовароуннаҳрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, хунармандлар қанча кўп бўлса, хунармандчилик, маданият ва илм-фан ҳам шунча тез ривожланади, деган ўй билан шундай қилди». Ҳа, Амир Темур борини эл-юрт ободончилиги йўлида сарфлаб, ўзига эса сарик чақа ҳам олиб қолмади. Шу ўринда XV асрда ўтган йирик тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий айтган кизик бир гап беихтиёр хотирага келади. У бундай деган эди: «Шоҳрух султон Самарқанд тахтига ўлтиргондин кейин (1409) отасининг шаҳар аркида, Кўксаройдаги хазинасига кирди. (Аммо) аблаҳлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлғонидай Шоҳрух султон (ҳам) ўша хазинани ганждан холи топди. Тасодифан мирзо асосининг учи (ерда ётгон) бир дирҳам ақчага тегди. Ани олиб, пеши билан артди, сўнг кўзларига суртиб, киссасига солди, кейин мулозимларига юзланиб деди: «Биз ушбу дирҳам ҳақи отамиздин қолгон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик».

Ва ниҳоят, Амир Темурнинг ватани, халқи ва тарих олдида қилган яна бир қатта хизмати борки, уни айтмай бўлмайди. У Ватани ва халқини бутун дунё олдида улуғлади! Туркистон заминни Испания, Италия, Франция, Англия, Русия, Хитой каби давлатлар танидилар ва тан олдилар. Биз буни ўша мамлакат подшоҳлари билан ҳазрат соҳибқирон ўртасидаги ёзишмалардан ва ўша замонлардан қолган тарихий китоблардан яхши биламиз. Ўша мактублардан бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва ҳозир Лондондаги машҳур Британия музейида, Парижнинг миллий кутубхонасида, Истамбулдаги Султон Муҳаммад Фотиҳ кутубхонасида, Италияда сақланмоқда. Баъзи

мактубларнинг нусхалари, кўп ҳолларда уларнинг қисқача мазмуни Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва ибн Арабшоҳнинг китобларида келтирилган. Ҳазрат соҳибкироннинг Венеция ва Генуя дождлари билан ёзишмалари ҳақида эса италиялик тарихчи Марино Санудонинг (XV — XVI а.) «Венеция дождларининг ҳаёти» деган китобида қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Амир Темурнинг Франция подшоҳлари билан олиб борган ёзишмалари ҳақида XIX асрда ўтган машҳур француз шарқшуноси Силвестр де Саси, инглиз олим Е. Бретшнейдер, эронлик Мирза Муҳаммадхон Қазвиний ва бошқа олимларнинг асарларида қимматли маълумотларни учратамиз. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида ўта муҳим маълумотлар 1404 йили унинг саройида қарийб уч ой туриб кетган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларида мавжуд. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган макъёини бу мактубларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Уларни махсус ўрганмоқ зарур. Менимча бунга вақт етди...

Амир Темурнинг Оврупо ва Осиё давлатлари бошлиқлари билан ёзишмаларида асосан, тинчликни барқарор эттириш ва икки ўртада савдо-сотик ва умуман келди-кетдини ривожлантириш масалалари кўтарилади. Масалан, унинг 1402 йилга қадар, яъни машҳур Анқара урушига қадар, Туркия султони Боязид Йилдирим билан ёзишмаларида ҳазрат соҳибкирон Боязидхонни адлу инсофга, дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга чақиради. Унинг Боязидхондан бирдан-бир талаби — гарданкаш фитначилар Султон Аҳмад жалоир билан, Қора Юсуф туркман билан алоқани узиш эди. Лекин бу уринишдан фойда чиқмади. Аксинча, қудратли Боязидхон уларни қўллаб-қувватлади, ўша йўлтўсарлар билан иттифоқлашиб кетди. Шундан кейин Амир Темур гарбий Оврупо давлатлари: Италия, Испания ҳамда Франциянинг Султон Боязидга қарши ҳарбий иттифок тузиш тўғрисидаги таклифини қабул қилишга рози бўлди. 1402 йилдан кейинги мактубларда эса мамлакатлар ўртасида савдо-сотик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш масалалари ўртага қўйилади. Масалан, ҳазрат соҳибкироннинг ҳижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1402 йил 1 август куни) Франция қироли Шарл VI га қўллаган мактубида хусусан будай дейилади: «Амири кабир Темур кўрагоннинг Франция маликига мактуби. Юз минг бор салом. Орзумандлигимизни қабул этгайлар. Дунё қадар катта орзулар ила тўлган ул улуг амирга дуойи саломлар етишсинким, (элчиси) биз тарафга унинг шоҳона мактубларини еткизди ва улуг амирнинг азамат ва шавқатини, буюк ном соҳиби эрканлигини арзимизга еткизди. Бу бирлан шоду хуррамлигимизни ҳосил қилди.

Шу ужурда улуг амирдин илтимос шулки, доимо шоҳона мактублар юбориш бирлан сиҳату саломатликларини бизга маълум қилиб турсалар, токи кўнглимизда тасалли ҳосил бўлсин. Ва савдогарларингизни биз тарафларга юбориб турсангиз. Бу ерларда уларга (зарур) иззат-ҳурмат кўргузилгай. Бизнинг савдогарларимиз ҳам ул тарафларга боргайлар-

ким, улар ҳам ўша мамлакатда иззат-хурмат қилинғайлар. Бирон зот уларга зўрлик қилиб ранжитмасун. Чунки жаҳон тижорат аҳли бирлан ободур».

Амир Темурнинг Франция подшосига савдогарлар хусусида қилган бу таклифи шунчаки орзу эмасди. У бу хусусда анча-мунча иш қилиб қўйган ва қилаётган эди. Хорижий мамлакатлардан келган савдогарларга зарур шарт-шароит яратаётган эди. «Самарканд бозорларида товар кўп,— деб эслайди Кастилия элчиси Клавихо,— улар Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Дашти кипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан келтирилади. Самарканд ўта бой шаҳар. Шаҳарда савдо-сотик қилиш учун қулайлик бўлмагани сабабли сенъор (Темур) шаҳардан катта кўча ўтказиш ва онинг икки тарафига дўконлар қуришни буюрди. Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четида бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур... Иш бошига ўзининг икки амирини қўйди ва дедики, агар улар (бу ишда) саъй-ҳаракат кўрсатмасалар ва кеча-кундуз тинмай ишламасалар, бошидин айриладурлар... Кўчани жуда кенг қилиб қурдилар, унинг икки тарафига эса дўконлар ва олдига оқ мрамор бирлан қопланган олий ўриндиқлар бино қилдилар. Кўчанинг тепасини эса том бирлан беркитиб, унга ёруғ тушин учун туйнуқлар ўрнатдилар. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга ҳайрон қоласан, киши». Савдогарлар ва сайёҳларнинг тинчлиги ва ҳақ-ҳуқуқини химоя қилиш хусусида ҳам айрим қонунлар жорий этилганди. «Ва яна буюрдимки,— дейди ҳазрат соҳибқирон,— йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинла-сунарки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар ва мусо-фирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида биронтасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-қол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг (махаллий ҳокимларнинг) зиммасида бўлсун».

Шарл VI Амир Темурнинг юқоридаги мактубига 1403 йил 15 июнда жавоб қайтарди. Унда мана буларни ўқиймиз: «Франклар подшоси Шарл. Тангри таолонинг инояти бирлан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлғай!.. Подшоҳлар ва ҳукмдорлар, гарчи тиллари ва дину эътиқоди бошқа-бошқа бўлган тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бирлан бир-бирларига ҳурмат-эҳтиром ва дўстлик риштаси бирлан боғланишлари лозим. Чунки бу аларнинг табааларига тинчлик ва хотиржамлик келтиради. Шу боис шавкатли ва музаффар подшоҳ билсинларким, қачонки биз шарқ мамлакатларининг архиепископи роҳиб Иоанн орқали Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сихат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликка оид ишлар билан қизиқиб ҳамда ярагганининг инояти билан Боязид устидан қозонилган ғалабангиз ҳақидаги маълумотни ўз ичига олган мактубингиз бизга катта қувонч ва хузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдикки, савдогарларимиз ва умуман барча христианларнинг сизнинг мамлакатингизга бориб савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиши ва табааларингиз бирлан бошқа хусусда келишишлари, умуман бемалол сизга қарашли мамла-

катларга бориб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари жаноби олийларига маъқул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қиламиз. Шу билан бирга, сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари мумкин. Қолган гапларни, худо хоҳласа, номи юқорида зикр этилган архиепископнинг оғзидан эшитгайсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топшириқлар хусусида ҳам унга ишонсинлар, чунки у ишончли ва синалган одам... Ва ниҳоят, биз сиз жаноби олийларига кўпгина христианларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканлигимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини ҳимоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз.

Париж шаҳрида 1403 исавий йил июн ойининг 15-куни битилди».

Афсуски, Темур давлати билан Франция ўртасидаги, шунингдек, бошқа мамлакатлар билан олиб борилган ёзишмалардан ҳеч бўлмаганда бир қисмини шу китобда келтириш имкониятига эга эмасмиз. Биринчидан, бу алоҳида иш. Иккинчидан, энг муҳим сабаб шуки, Темур ва Темурийларнинг жуда кўп ёзишмалари турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Ҳар хил қўлёзма асарларнинг вараклари орасида ҳам бор. Буларни битта-битталаб териб олиш, бир ерга тўплаш ва қунт билан ўрганиб чиқмоқ керак. Лекин юқорида келтирилган икки мактубдан ҳам кўриниб турибдики, жаҳондаги кўпгина мамлакатлар, хусусан, Испания, Италия, Франция ва Англияга ўхшаган йирик мамлакатлар Темур ва Темурийлар давлати билан иқтисодий (савдо-сотик), сиёсий ва маданий алоқа ўрнатишга интиланлар. Бу шубҳасиз.

Энди бир-икки оғиз сўз ҳазрат соҳибқироннинг шахси ҳақида. Катта-катта тарихчиларимиз унга тухмат сўзларини ёғдириб келишган. Мижози мўътадил эмас — қаҳри билан лутфи ёнма-ён туради, гуноху уволларни орқалаб юради, димоғдор ва мутакаббир, деб атаганлар ҳам бор. Мана шундай тарихчилардан бири ибн Арабшоҳдир. Амир Темурни ёмонлашда у хатто шу даражага бориб етганки, ўйлаб-нетмай уни ғайридинга чиқариб қўйган. Унинг даъвосича, Амир Темур Чингизхоннинг қонунари ва йўл-йўриқларини Муҳаммад пайғамбар шариятидан устун қўйган эмиш. Лекин, худога шукр, бу бўҳтонга у ҳеч қимми ишонтиролмади, чунки ҳазрат соҳибқироннинг олий эътиқод соҳиби эканлигини, ислом асосларини мустаҳкамлайман деб бир умр курашганини ҳамма билади. У қурдирган масжиду мадрасалар, азиз-авлиёларнинг турбаларини обод этгани бундан далолат бериб турибди. Амир Темурнинг димоғдор ва мутакаббирлиги бир ҳисобда тўғри. Подшоҳнинг димоғи бўлмаса, жамоат олдидан ўзини юқори тутабилмаса, у қандай қилиб подшоҳ бўлсин! Мижозида қаҳр билан лутфнинг ёнма-ён туриши ҳам тўғри. Ахир, подшоҳ бўлгандан кейин сийлайди ҳам, жазолайди ҳам. Лутфу эҳсон яхши хизмат қилганда улашиладиган неъмат. Лекин инсон, айниқса бирон улуг зотнинг хизматида бўлган одам, баъзида хато иш қилиб ҳам

кўяди, билиб-билмай жиноятга кўл уради. Нима, бундай шаронгда ҳам подшоҳ унга лутфу эҳсон кўрсатсинми?! Хайр, нима бўлса ҳам ибн Арабшоҳ ўзи яхши тарихчи, китобида кўп нарсалар тўғри ёритилган, лекин айрим ҳолларда у Амир Темурга тухмат қилади, унинг ҳақида бўлмағур гапларни гапирди. Тўғри, у 1401 йили Шомдан Самарқандга асирлар орасида олиб келинган. Лекин бу ерда унга ҳеч ким, хусусан, на Амир Темур ва на унинг одамлари зулм ўтказгани йўқ. Аксинча, мадрасада ўқиб, таълим олишига, кўп мамлакатларни бориб кўриб, мактаб ва мадрасада олган билимини бойитиб олишига, жаҳонни кўришига шароит яратиб беришди. Қани, бу ҳаммага ҳам муяссар бўлса. Менимча, ибн Арабшоҳнинг миждози шунақа экан аслида. Ҳамма вақт ҳам яхшиликка яхшилик қайтмас экан. Баъзида у мукофоти билан қайтаркан. Бу ҳаётда кўп учрайди. Буни мен ўз ҳаёт тажрибамдан ҳам биламан...

Аммо шундай бўлса-да, ибн Арабшоҳ китобида ҳазрат соҳибкирон шахсига онд маълумотлар анчагина, мана, улар: «Темур тамғасининг накши «Рости-расти» бўлиб, «бу ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир... Мажлисларида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, нахву ғорат қилиш ва ҳарамдагилар (ҳақи) да ҳақорат гаплар бўлмасди... Темур қўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчи бўлиб, жасоратли (одам) ларни, довьюрак ва мардларни ёқтирар эди... У (бировдан) бирон гап эшитганда, далил-исбот талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли одам эди. У (ўта) синчков ва ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бергувчи барча ишни (олдиндан) кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яширин қолмас, фирибгарнинг фириби ўтмас эди. Фаросати бирлан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Зийраклик тажрибаси билан чин насихатгўйдан сохта (насихатгўй) ни идрок этар, ўз фикри бирлан сал бўлмаса учар юлдузни тўғри йўлга бошқарар; фаросати, мулоҳазаси бирлан ҳар бир бехато сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштира олар эди... Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламо ва фузалого тўла иззат-хурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом мукаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди...» ва х.к.

Машҳур муаррихлар: Ҳофиз Абу (1430 йили вафот этган), Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) («Зубдат ут-таворих». ва «Матлаъ ус-саъдайн» асарларида) ҳазрат соҳибкироннинг фалсафа, фалакиёт ва табобат илмларидан яхши хабардор эканлиги ҳақида маълумотлар келтирганлар. Ибн Арабшоҳ уни тарих илмини яхши билганини айтади. Алишер Навоий (1441—1501) «Мажолис ун-нафос» китобида шундай ёзади: «Темур кўрагоний... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳол ва мавқеъда ўқибдуларким, анингдек бир байт ўқиғони минг яхши байт айтқонча бор». Амир Темурнинг таъби назми борлигига «Темур тузуқлари»да ҳам ишорат бор. «Мен,— деб ҳикоя қилади ҳазрат

сохибқирон,— (жангу жадалга) ҳозирлана бошладим. Мен бирлан ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эрди. Амир Хусайн кўшинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим... Амир Хусайнга ушбу туркий байтни ёзиб юбордим:

Ерга еткур, сабо, ким макр қилмишдур манго,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анго».

Машҳур араб тарихчиси Ибн Холдун (1332—1406) 1401 йили Шомда Амир Темур аскарларининг кўлига асир тушиб қолади. Унинг олим ва фозил кишилигини кўриб, ҳазрат сохибқироннинг чодирига олиб келдилар. Ибн Арабшоҳ улар, Амир Темур ва Ибн Холдун, узок-яқин воқеалар, Миср ва мусулмон подшоҳларининг тарихидан анча суҳбатлашганларини ҳикоя қилади. Ибн Холдун агар сохибқирон унга бошлана берса, унинг сийратларини салабларнинг хилъатлари билан кўшиб, «асрлар пешонасига давлатингни тўлин ой мисоли тасвирлардим»,— деган. Ва яна жуда кўп зарур китоблар Қоҳирада эканлигини айтиб, «агар мен уларни кўлга киритсам, узангингдан асло ажрамай-дурмен ва (қутлуғ) остонангдин (бир қадам ҳам) жилмай-дурмен, (чунки) тангри таолога ҳамдлар бўлғайким, кадримни билатурғон, хизматимни кадрлайтурғон ва иззат-ҳурматимни ўринга кўятурғон бир кишини менга ато қилди», деган экан. «Шунда,— деб давом этади ибн Арабшоҳ,— қувончдан Темурнинг аъзойи бадани титраб, шодлигинин бутун вужуди ўйнаб кетди. Бу гаплар Темурга ёкиб, тарихлар ва подшоҳларнинг сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини кўзғатди. Ибн Холдун зикр этган подшоҳлар аҳволини билишга Темурни маҳлиё этади. Ниҳоят ушбу баён сеҳрдан у мафтун бўлиб, лол бўлиб қотиб қолди. Сўнгра Темур ўз одатиға ва феълиға кўра, Ибн Холдундан мағриб шаҳарлари ва ерларининг васфини сўраб, унинг манзилгоҳлари ва йўллари, кишлоклари ва сўқмоқлари, қавм ва халқларини аниқ баён этиб беришини сўради. Бундин мақсад Ибн Холдунни имтиҳон қилиш, чунки Темур бу нарсаларга мухтож эрмас эрди, чунки унинг тасавури хазиналарида бутун мамлакатларнинг суратлари мавжуд эрди. Бу бирлан Темур Ибн Холдун илмининг миқдорини билиб, унинг ўзига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбакилигини таҳқиқ этмок истади...»

Бундай мисол ва далил-исботларни истаганча келтириш мумкин. Ҳазрат сохибқирон улус ва элнинг бошини бириктириб, қудратли бир давлатга асос солган, илм-фан ва маданият ривожини учун сазъ-ҳаракат кўрсатган улуғ шахс эди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ СОЛНОМАСИ

- 1336 йил Темурбекнинг таваллуд топиши (9 апрел; Шахрисабзга қарашли Хожа илғор қишлоғи).
- 1360 йил Темурбекнинг отаси Тарағой баҳодир вафот этди.
- 1360—61 йиллар Темурбек Мовароуннаҳрни босиб олган Мўғулистон хони Туғлук Темурхон (1348—1363) хизматида.
- 1362 йил Темурбек Моҳонда туркман Алибек Жоникурбоний кўлида тутқунликда (62 кун).
- 1363 йил Темурбек амир Ҳусайн билан биргаликда Сеистон ҳокими Малик Кутбиддиннинг таклифи билан ёрдамга борди. Зуранж қалъаси учун бўлган урушда ўнг кўли ва ўнг оёғидан ярадор бўлди.
- 1364 йил Темурбек ва амир Ҳусайннинг саъй-ҳаракати билан мўғуллар Мовароуннаҳр тупроғидан суриб чиқарилди (1363 й. куз фасли.) Самарқандда қурултой чакирилди. Дуржи ибн Илчигидой ибн Дувахон Чигатой улусида хонлик маснадига ўтқизилди (20 март). Шу муносабат ила Темурбек билан амир Ҳусайн ораларига низо тушди.
- 1365 йил Мўғулистон хони Илёсхўжахон (1363—1369) катта кўшин билан Туркистон билан Мовароуннаҳр устига бостириб кирди (апрел). Чинос атрофида мўғуллар ҳамда Темурбек билан амир Ҳусайн кўшинлари ўртасида катта уруш бўлди. Иттифоқчилар (Темурбек билан амир Ҳусайн) мағлубиятга учрадилар (22 май). Бу уруш тарихда «Жанги лой» деб аталади.
- Мўғуллар Самарқанд остонасида. Шаҳарда ҳокимиятни сарбадорлар ўз қўлларига олдилар. Шаҳар халқи сарбадорлар етакчилигида мўғулларни тор-мор келтирдилар (май охири).

- 1366 йил Сарбадорларнинг бошлиқлари Абубакр Калавий ва Хурдак Бухорий амир Хусайннинг амри билан ўлдирилди (бахор, Қонигил).
- 1366—70 йиллар Темурбекнинг завжайи муҳтарамаси Туркан оғо вафот этди (1366 й, Кеш).
Темурбек билан амир Хусайн муносабатлари борган сари ёмонлашди.
Темурбек мўғуллар билан курашни давом эттирди.
- 1370 йил Суюрғатмиш ўғлон хонлик маснадига ўтқизилди (1 апрел, Кўҳи шодиён, Балх вилояти).
Хиндувон калъаси (Балх)нинг Темур кўшинлари тарафидан қуршаб олинди (9 апрел).
Амир Хусайннинг қатл этилиши (12 апрел).
Самарқандда катта қурултой чақирилиши. Темур давлатининг ташкил топиши (июн).
- 1370—80 йиллар Мовароуннаҳр ва Туркистонда феодал тарқокликка барҳам берилди. Мамлакатнинг бир давлат бўлиб бирлаштирилиши.
- 1371 йил Хоразмга Алуфа тавочи бошлиқ элчилар юборилди (март).
Хоразмга шайхулислом Жалолиддин Кеший бошлиқ иккинчи бор элчи юборилди (март охири). Элчи зиндонбанд этилди.
Мўғулистон устига, амир Камариддинга қарши қўшин юборилди.
Хоразм устига биринчи юриш (апрел).
Амир Темурнинг пири саййид Амир Қуллол (Шамсиддин Фахурий) вафот этди (Кеш).
- 1373 йил Хоразм устига иккинчи юриш (феврал-март)
Амир Мусо, Зинда Чашм ва Абу Исҳок Амир Темурга суйқасд уюштирдилар (Азуж ариғи, Туркистон, май).
- 1375 йил Хоразмга учинчи юриш (июн-июл).
Амир Камариддинга қарши Мўғулистон устига қўшин юборилди.
- 1376 йил Мўғулистон устига катта юриш
Шоҳи зиндада Туғлуқ текин макбарасининг қурилиши.
Амирзода Жаҳонгир оғир касалликдан кейин вафот этди.

- Ок Ӯрда устига, Урусхон (1361—1376) га карши кўшин юборилди.
- 1377 йил Мўғулистонга, амир Камариддинга карши навбатдаги юриш.
- 1378 йил Амирзода Шохрухнинг таваллуд топиши.
Боғи беҳишт чорбоғи ва касри қурилди. Тўхтамиш ўғлон Урусхондан енгилиб, яна Самарқандга Амир Темурдан ёрдам сўраб келди.
- 1379 йил Амир Темур Хоразм устига тўртинчи марта юриш қилди (феврал).
- 1380 йил Шахрисабзда Оксарой касри қурилиши бошланди.
- 1381 йил Амир Темурнинг Хуросон устига юриши. Хирот, Кавсия, Жом, Марв ва Сабзавор ишғол қилинди (март-апрел).
- 1381—82 йиллар Сарбадорлар сардори Али Муайяд Темур хузурига келди. Унга иззат-икром кўрсатилиб, Сабзавор ўзига қайтариб берилди.
- 1382 йил Амир Темурнинг кизи Ӯга бегим тўсатдан вафот этди (киш фасли).
- 1383 йил Хуросонда амир Валибек ва Алибек Жоникурбоний исёни. Амир Темурнинг исёни бостириш учун кўшин тортиши (январ).
- 1384—1385 йиллар Сеистонда Шох Қутбиддин исёни. Амир Темур унга карши кўшин тортди. Қандаҳор бўйсундирилди.
- 1386—1388 йиллар Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган икки йиллик юриши, Мозандарон, Рустамдор ва Султониянинг бўйсундирилиши.
- Эронзаминга қилинган уч йиллик юриш. Исфахон, Ҳамадон вилоятлари ҳамда Озарбайжон бўйсундирилди.
- Гуржистон устига босқин қилинди.
- Тўхтамишхоннинг Амир Темур давлатига карши қуроли қураш бошлаши. У Дарбанд орқали Озарбайжонга бостириб кирди (1387 й. январ).
- Қора кўюнлилар фитнаси (1387 й. киш).
- Амир Темурнинг Вон, Востон ва Авник устига кўшин тортиши.
- Тўхтамишхон Бекёрук ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Исабек ва Сотқин баҳодирни катта кўшин билан Туркистон устига юборди (1387 й. декабр).

Мўғулистон амирларидан Анко тўранинг Фарғонага бостириб кириши.

Хутталон бекларидан Султон Маҳмуд (машҳур амир Кайхусравнинг ўгли)нинг исёни.

Шулар сабаб бўлиб, Амир Темурнинг Эронзаминдан Мовароуннаҳрга қайтиши (1388 й.).

1388 йил

Амир Темурнинг Хоразм устига қилган бешинчи юриши. Хоразмнинг узил-кесил бўй-сундирилиши.

1389 йил

Тўхтамишхон тарафидан Саброннинг камал қилиниши (феврал). Амир Темурнинг унга қарши қўшин тортиши (1 март) ва Олқўшингача бориши.

Амир Темурнинг Мўғулистон устига, Анко тўрага қарши қўшин тортиши (25 июл). Болиғ юлдузнинг олиниши.

Ҳазрат соҳибқироннинг пири Зайниддин Таябодийнинг вафот этиши (28 январ).

1390 йил

Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Мўғулистонни бирёқлик қилиш хусусида Окёр (Шаҳрисабз)да қурултой чақирилиши.

Амир Темурнинг ўғай онаси Қадак хотиннинг вафот этиши.

1391 йил

Дашт қипчоқка, Тўхтамишхонга қарши, катта ҳарбий юришнинг бошланиши (19 январ). Самара билан Чистополь оралиғида ўринлашган Қундузча деган ерда бўлган уруш. Тўхтамишхон тор-мор келтирилди (13 июн).

1392—1396 йиллар

Форс ва Ироқи араб устига қилинган беш йиллик юриш.

Кобул, Ғазни ва Зобулистонни, яъни бир пайтлар Маҳмуд Ғазнавий давлати таркибига кирган мамлакатларнинг амирзода Пирмухаммад Жаҳонгир (1376—1407) га улус қилиб берилиши.

Беш йиллик юришнинг бошланиши (9 июн).

Йўлда (Бухородан чиқишда) ҳазрат соҳибқирон каттик бетоб бўлиб қолди (23 июн).

Форснинг ишғол қилиниши ва Музаффарийлар сулоласи (1314—1393)нинг тугатилиши.

Бағдод шахрининг ишғол этилиши (сентябр ойи бошида).

Қора Юсуф туркман билан бўлган урушлар. Такрит (1393 й. 4 декабр), Қирқук, Мўсул, Диёрбакр ва бошқа бир неча қалъаларнинг бўйсундирилиши. Ал-Жазирага қарашли Ҳоммад (1394 й. 1 май), шунингдек, Арзирум, Илончик ва Ойдиннинг ишғол этилиши (1394 й)

Амирзода Умаршайхнинг Диёрбакр йўлида ўлдирилиши (1394 й. март)

Амирзода Муҳаммад Тарағой (Улугбек)нинг таваллуд топиши (1394 й. 22 март).

Амирзода Иброҳим Султоннинг туғилиши (1394 й. 28 август).

Амир Темурнинг Тўхтамишхон ҳузурига (у ўша пайтда Оби турк номи билан машҳур бўлган Самур дарёси бўйида лашкар тузиб ўлтирган эди), сулх таклиф қилиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Олмаликийни элчи қилиб юбориши (1395 й. қиш ўртаси).

Тўхтамишхонга қарши юришнинг бошланиши (1395, 28 феврал).

Самур, Терек дарёси бўйида бўлган уруш ва Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учраши (1395 й. 17 апрел).

Амир Темурнинг Мовароуннаҳр сари йўлга тушиши.

Ҳазрат соҳибқирон йўлда (Октошда) бир ҳафта касалланиб ётди.

Форс, Сеистон ва бошқа вилоятларда исён кўтарилиши сабабли Амир Темур ва қўшинларнинг Эронзаминада тўхтаб қолиши.

Самарқандга қайтиш (июл охири).

Боғи шимол ва Боғи дилқушо чорбоғлари (ўртасида мухташам қасри билан) бунёд этилди.

Хуросон ва Сеистон, то Фирузқўҳ ва Рустамдоргача, амирзода Шоҳрухга улус қилиб берилди.

Бойсунқур ибн амирзода Шоҳрух таваллуд топди (16 сентябр)

Кониғилда яна бир чиройлик чорбоғ қурилди. (1398 й. Тўқал хонимга инъом этилди).

1396 йил

1397 йил

1397—1398 й. қиш

Ҳазрат соҳибқирон қишлаш учун Оҳангаронга келди.

Яссига бориб хожа Аҳмад Яссавий мазорини зиёрат қилди, уни таъмирлаш ва устига бир олий бино қуришни буюрди, мазорга вақфлар тайин этди.

Ўша қишда Оҳангаронга кўп мамлакатларнинг элчилари келди. Улар орасида Хитой императорининг элчиси ҳам бор эди.

1398—99 й. апрел

Ҳиндистон муҳорабаси (1398 й. апрел — 1399 й. 27 апрел).

Боғи бўлди чорбоғи бунёд этилди.

Ҳазрат соҳибқирон Ҳиндистондан қайтишда йўлда ўсалланиб қолди. Қўлида катта шиш пайдо бўлди (Хармис довони, 1399 й. 21 март).

Боғи чинорнинг бунёд этилиши (1399 й.)

Бибихоним Жомеъ масжиди қурилишининг бошланиши (1399 й. 10 май).

Ироқи арабда Султон Аҳмад жалойир. Озарбайжонда қора қўюнлулар исёни. Шомда Сайфиддин Барқук (1382—1390)нинг фаолашиши (Султон Аҳмад жалойир билан иттифок тузиши). Амирзода Мироншоҳнинг бўлмағур ишлари.

1399—1404 йиллар

Ироқи араб ва Шом устига уюштирилган етти йиллик ҳарбий юриш.

Юришнинг бошланиши (1399 й. 10 сентябр).

Амирзода Искандар бошлиқ Андижон лашқарининг Қошғарга бостириб кириши. Қошғар, Сарик қамиш, Қолпин, Олақул, Екўрғон, Чахортоғ, Кньюк боғ, Уч ва Оксув ишғол қилинди (1399 йил, куз ўртаси).

Амирзода Мироншоҳ ва ҳамтовоқларининг жазога тортилиши (1399 йил, куз).

Гуржистон устига босқин (1399 йил, куз).

Ҳалаб билан Димишқ устига юриш бошланди (1400 й. 20 октябр).

Қумис, Хоми, Баалбек, Хулла ва Воситнинг олинishi (1400 й.)

Димишқнинг ишғол этилиши (1401 й. 11 январ).

Умавийлар масжидида (Димишқ) Султон Маҳмудхон (1388—1402) ва Амир Темур

номига хутба ўқилди (1401 й. 17 январь). Уларнинг номи билан пул зарб этилиши.

Димишқдан қайтиш (1401 й. 20 март). Йўлда ҳазрат соҳибқирон яна ўсалланиб қолди. Бағдоднинг иккинчи марта ишғол этилиши (1401 й. 20 июн).

Рум султони Боязид I Йилдирим (1389—1402) га қарши юришнинг бошланиши (1402 й. 16 феврал).

Анқурия (Анкара) ёнида бўлган уруш ва Боязид I Йилдиримнинг тор-мор келтирилиши (1402 й. 20 июл).

Султон Боязид I Йилдиримнинг вафот топиши (1403 йил 8 март, Окшаҳар).

Румда истиқомат қилиб турган қора тоторларнинг Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудларига кўчирилиши.

Ўри амир макбараси қурилишининг бошланиши (1403 й.).

1404 йил

Амир Темур Самарқандга қайтди (10 июл). Ҳазрат соҳибқирон яна бетоб бўлиб қолди. (июл, Самарқанд).

Кастилия, Миср, Византия ва Рум элчилари Самарқанд ёнидаги Миср шаҳарчасига келиб тушдилар (31 август).

Кастилия элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Амир Темур тарафидан қабул қилиниши (4 сентябр).

Боғи навда Кастилия, Миср, Шом, Византия, Рум ва Хитой элчилари шарафига зиёфат берилди (22 сентябр).

Конигилдаги тўю томошалар. Мирзо Улуғбекнинг уйлантирилиши (1404 йил, октябр).

Хорижий мамлакатлардан келган элчиларнинг (Хитой элчиларидан бошқа) ўз мамлакатларига жўнаб кетишлари (1404 йил, 18 ноябр).

Амир Темурнинг яна бетоб бўлиб қолиши (1404 йил, 21 ноябр).

Хитойга юришнинг бошланиши. Амир Темур лашкар билан Самарқанддан чиқди (1404 йил, 27 ноябр).

ИЗОҲЛАР

- АБУ АЛИ ИБН СИНО** — Ҳрта оснелик буюк комусий олим, табиб ва файласуф (980—1037).
- АБУ ИСҲОҚ ИНЖУ** — Ҳалокуийлар давлати инкирозидан кейин Форсни 1336—1357 йиллар орасида идора килган Инжуйлар сулоласининг вакили
- АВБОШ (БЕЗОРИ, САЕК)** — Ҳрта аср тарихчилари ҳақ-ҳукукни ҳимоя қилиб ўз хўжайинларига қарши қўл кўтарган кишиларни шу ном билан аташган.
- АВНИК** — Арзирумнинг шарқий тарафида, Аракс дарёси атрофидаги баланд тоғ чўккиси устига қурилган шаҳар ва мустаҳкам қалъа.
- АВОМ УН-НОС** — оддий халқ, қора халқ.
- АЕК** — Еғоч қоса.
- АЖАМ** — араблардан бошқа халқлар ва мамлакатлар, масалан, Эрон, Ироқи ажам — Ғарбий Эрон,
- АЙВОЖ КЕЧУВИ** — Кубадиён вилояти ўрамидаги Амударё кечувларидан бирининг номи. Қофирнихон дарёсининг Амударёга қуйиладиган ерида жойлашган. Қадим замонларда Убож деб аталган.
- АЙИЛ** — Қўчманчиларда ўтовда (яйловда) ўринлашган бир неча қардош оила гуруҳи.
- АЙЛБОШИ** — Айл оксоқоли.
- АЛАМДОР** — байроқдор.
- АЛОУДДИН** — Қўния султонлиги (XI—XIII а.) нинг (к.) машҳур ҳукмдори (1219—1236).
- КАЙҚУБОД** — нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаларидан; хожа Баҳоуддин Нақшбандга устозлик қилган; Амир Тарағой баҳодир билан ўғли Амир Темурга ҳам пир бўлган. 1371 йили вафот этган.
- АМИР ҚУЛОЛ** (саййид Амир Кулол, саййид Шамсиддин Фахурий)
- АМИР УЛ-УМАРО** — амирлар амира, катта амир; ҳарбий бош кўмондон.

- АМИРИ ХАРОС — кўрkitувчи амир. IX — XV асрларда подшоҳ саройида ишончли мансабдор. Сарой кўрикчиларининг бошлиғи. Асосий вазифасидан ташқари, жиноятчиларни жазолаш устидан ҳам назорат қилиб турган.
- АНДАРОБ — Хиндикуш тоғи этагида, Қобулнинг Тохаристон билан чегара ҳудудида, Балхдан Қобулга олиб борадиган йўл устида жойлашган ўрта аср шаҳари. Қадимда Бомийёнга, XVI — XVIII асрларда эса Балх хонлигига тобеъ бўлган.
- АНДХУД — Шимолий Афғонистоннинг машҳур шаҳарларидан. Балхдан 215 км. ғарбда, катта қарвон йўли устида жойлашган.
- АНҚУРИЯ — Анкара шаҳрининг ўша пайтлардаги номи.
- АРДАБИЛ — Эрон Озарбайжонининг йирик шаҳарларидан. Табризнинг ғарбий-шимолий тарафида жойлашган.
- АРДИШ ДАРЕСИ — Сибирдаги қадимий дарёлардан — Иртиш дарёси. Муслмон тарихчилари уни шу ном билан аташган.
- АРЗБЕГИ — Мамлакатнинг обод ёки хароблигини, шунингдек, подшоҳ ҳузурига арз-дод билан келувчиларнинг аҳволини вақт-вақти билан олий ҳукмдорга маълум қилиб турувчи мансабдор.
- АРЗИНЖОН — Тарабзун ва Арзирум оралиғида ўрнашган, Сивосдан шарқда, катта қарвон йўли устидаги шаҳар.
- АРЗИРУМ — Султония билан Қўния оралиғида, Тарабзундан Эронга олиб борадиган катта қарвон йўлида жойлашган.
- АРКОНИ ДАВЛАТ — тожу тахт ва давлат устунлари, яъни вазирлар, амирлар, рухонийлар ва б. к.
- АРСИФ — Балх вилоятидаги Элбурз тоғи этагидаги хушманзара жой.
- АРСИФ ДАРАСИ — Балх кўҳистони (у Элбурз тоғи деб аталади) да жойлашган хушманзара дара.
- АРХАНГ САРОЙ — Тохаристоннинг қадимий шаҳарларидан. Амударёнинг сўл қирғоғидаги Бадахшон билан туташ вилоят. XVI — XVII асрларда бу вилоят Ҳазрат имом деб аталган.

- АСТРОБОД** — Журжоннинг катталиги жихатдан иккинчи ўрнида турган шаҳри. Каспий денгизининг шарқи-жанубий тарафида, Мозандарон чегарасида жойлашган.
- АХЛАТ** — Ван кўлининг кунботиш соҳилида, Бидлис шаҳридан тахминан 40 км. шимоли-шарқда жойлашган ўрта аср шаҳри.
- АХСИ (АХСИКАТ)** — Сирдарёнинг ўнг соҳилида; Фарғонанинг энг йирик шаҳарларидан (XIV — XVI а.)
- АХТАЧИ** — подшоҳнинг отларига қараб турувчи хизматкор.
- АХЧА** — Жанубий Туркистон шаҳарларидан. Балхга олиб боровчи йўл устида жойлашган. Балх билан унинг ораси тахминан 80 км.
- АЧИҚ МАВЗЕЪИ** — Самарқанднинг Анҳор туманида, Қизил работнинг ғарбий тарафида жойлашган қишлоқ.
- АШПАРА** — Еттисув худудидаги (унинг ғарбий тарафида) жойлашган қалъа. Ҳозирги Чолдевор ўрнида бўлган.
- АШРОФ** — шараф ва иззат-эътибор эгалари, олий табақа вакиллари.
- АҲЛИ СИНОАТ АҲМАД ЖОМ** — хунарманд аҳли, қосиблар.
- АЪЛАМ** — хуросонлик машҳур муҳаддис (ҳадис олими) ва мутасаввуф шоир (1049—1142)
- муфтийлар бошлиғи, улар қабул қилган ҳукм ёки фатво факат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейингина қучга кирган.
- БААЛБЕК** — Ливаннинг қадимий шаҳарларидан. Ундан Димишқкача уч кунлик йўл.
- БАВВОН** — Ҳирот билан Марварруд ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ганжруста вилоятининг маркази.
- БАДАХШОН** — Амударёнинг юқори окимида, унинг ҳар иккала соҳилида ўринлашган тоғли вилоят; мамлакат. Пойтахти Файзобод.
- БАЛЖУАН** — Хутталонда, Қичик сурхоб бўйида жойлашган шаҳар.
- БАЛҲ** — Марказий Осиёнинг қадимий, йирик шаҳарларидан, пойтахт шаҳарлар жумласидан, Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган.

- БАНДИ АМИР** — Балхдан тахминан 4 фарсах жанубда, Дарайи гез (Дарагез)да Балхоб дарёси устига қурилган тўғон. Сув ўн саккиз нахр бўйича Балх мамлакатига тақсимланган.
- БАРГУСТВОН** — урушда найза, қилич ва ўк ўтмасин учун от устига ташланадиган зирхланган ёпик.
- БАРДАА** — Озарбайжон шаҳарларидан, Тортар (Тертер) ёқасида жойлашган.
- БАРОНҒОР** — қўшиннинг ўнг қаноти.
- БАСРА** — Ирокнинг жанубида, Шатта эл-Араб (қ.) соҳилида ўрнашган порт-шаҳар.
- БАСТОМ** — Кумис вилоятига қарашли шаҳар. Астрободнинг шарқи-жанубий тарафида, Шоҳруд дарёси бўйида жойлашган. Эронлик машҳур саҳоба Боязид Бастомийнинг юрти ва оромгоҳи. Шу сабабдан мусулмонлар орасида зиёратгоҳ сифатида машҳур.
- БАҒДОД** — Дажла дарёсининг ўрта оқимида, қадимий Эрон подшоҳларининг пойтахти Ктесифон харобаларидан шимолроқда, Бағдод қишлоғи ўрнида VIII асрда бунёд этилган шаҳар. 749—1258 йиллар орасида Аббосия халифалигининг пойтахти.
- БАҒЛОН (БАҚЛОН)** — Шимолий Афғонистон шаҳарларидан, Қундуздан жанубда, Оксарой дарёси водийсида жойлашган.
- БЕШБАЛИҚ** — Уйғуристоннинг шимолий пойтахти. Харобалари Гучан шаҳари (Синъэзьян-уйғур автоном райони)нинг ғарб тарафида; ундан 46 км. масофада ётибди.
- БИДЛИС** — Ван кўлининг жанубий соҳилида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ҳозир Туркия таркибида.
- БИТИКЧИ** — қотиб.
- БОВУРЧИ** — Подшоҳ ва унинг аҳлу оиласини озиклантириш ва едириб-ичириш ишига масъул бўлган сарой хизматчиси; ошпаз.
- БАРДА** — асир олиниб, қулга айлантирилган киши.
- БАТҲО** — водий, Хижоз (Арабистон)даги бир манзил номи.
- БАҲМОН ибн ИСФАНДИЕР** — қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб ҳукмдор. Ривоятларга қараганда, у кўп шаҳар ва мамлакатлар (масалан Сеистон)ни обод қилган.

- БЕДАНА ҚЎРИҒИ** — Самарқанддан 35 км. масофада, шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган хушхаво манзил.
- БИЛИК** — донишмандлик, Чингизхоннинг айтганлари ва панд-насихатлари. Мўғуллар орасида конун ўрнида амалда бўлган.
- БОДХИЗ** — Ҳирот билан Сарахс (қ.) ўртасида жойлашган вилоят. Афғонистоннинг шимоли-ғарбий қисми.
- БОЛИҒ ЮЛДУЗ**
(Юлдуз шаҳри) — Тангри тоғ (Таньшан)нинг шарқий ёнбағрида жойлашган шаҳар. Мўғулистон ҳукмдорларининг қароргоҳларидан бири. Катта юлдуз деб ҳам аталади.
- БОЛОСОҒУН** — Чу воҳасида, ҳозирги Тўқмоқ шаҳри (Қирғизистон республикаси)дан 24 км. ғарби-жанубда жойлашган улкан ўрта аср шаҳри. X асрдан маълум, Қорахонийлар, сўнгра Қорахитойлар давлатининг пойтахти (Хосун ўрда) бўлган.
- БОМИЕН** — Ҳиндукушнинг шимолий ёнбағрида, Балх билан Қобул ўртасидаги катта қадимий вилоят. Қобулдан Бомиёнгача 230 км.
- БОСҚОҚ** — Чингизийлар ҳукмронлиги остида бўлган мамлакатларда маҳаллий аҳолини рўйхатга олувчи ва ундан солиқ ундирувчи мансабдор.
- БОТМОН** — тахминан 3 кг. га баробар оғирлик ўлчови.
- БОХТАРЗАМИН** — қадимги Балх (Бақтрия).
- БОҒИ ДАВЛАТОБОД** — Амир Темуриятган боғлардан бири. Самарқанднинг жанубий тарафида. Самарқанд-Термиз йўлининг чап тарафида, шаҳардан тахминан 13 км. масофада ўрнашган чорбоғ.
- БОҒИ ДИЛҚУШО** — Амир Темури хижрий 799/1397 йили қурдирган чорбоғ. Қонигилда жойлашган (қ.).
- БОҒИ ЧИНОР** — Амир Темури бунёд этган боғлардан. Самарқанд-Кеш йўли устида жойлашган чорбоғ.
- БУЛҒОЧИ КАВМИ** — ўрта асрларда Мўғулистоннинг шарқий худудларида кўчиб юрган турк-мўғул кавмларидан бирининг номи.
- БУРДАЛИК** — Амударёнинг ўнг соҳилида, Қалиф билан бир қаторда турган шаҳар ва кечув. Қаршидан Бурдалиқкача тахминан 210 км. масофа.

- БУРЖУ БОРА** — калъанинг мустахкамланган девори ва миноралари.
- БУРҒУ** — карнайга ўхшаш, лекин ундан кичикрок чолғу асбоби.
- БУКАЛАМУН** — ранг-баранг товланадиган бир қуш, хамелеон, ўзгарувчан дунё.
- БУҚАЪА** — хонакоҳ, мазор, зиёратчилар кўнадиган мукаддас манзил.
- ВАҚФ** — подшоҳ, хон ва умуман бой-бадавлат одамлар тарафидан масжид, мадраса, хонақоҳ ва мазорларга қилинадиган катта хайр-эхсон; ер-сув, дўкон, корхона, умуман ўлик мол.
- ВОЖИБ УЛ-ИЗЪОН** — итоат этиш ва бажариш мажбур бўлган амр-фармон.
- ҒАЗИ ШАРЪИЙ** — тахминан 49,875 см. га тенг узунлик ўлчови.
- ҒАНЖА** — XI—XIII асрларда Аррон вилоятининг маркази бўлган, Бардаанинг шимоли-ғарбий тарафида, Тифлисга олиб борадиган йўл устидаги шаҳар.
- ҒАРМСИР** — Хирманд (Хилманд) дарёсининг ўрта оқидамида, Сеистоннинг шарқи-жанубида жойлашган вилоят.
- ҒАРЧИСТОН** — Мурғоб дарёсининг юкори оқидамида жойлашган, Ғур билан чегарадош тоғли вилоят. Ғурнинг шимолий тарафида; Ғурийлар (к.) даврида Хиротга, XVI—XVII асрларда эса Балх хонлигига тобё бўлган.
- ҒЕНРИХ III** — Кастилия қироли (1390—1407). Унинг даврида Испания билан Темур давлати ўртасида элчилик муносабатлари ўрнатилди.
- ҒИЛОН** — Эроннинг Қаспий денгизи жанубий соҳилида, шарқ тарафдан Мозандарон вилояти билан чегарадош вилояти.
- ҒИШТОСП (ҒУШТОСП)** — қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб хукмдор.
- ҒЎЙ ВА ЧОВҒАН** — Ғўй — ёғочдан коптокка ўхшатиб думалок қилиб ясалган нарсаси. Човган-учи ярим сиртмоқлик узун калтак. Ғўй ва човган-от устида туриб ўйналадиган, хоккейга ўхшаш ўйин. Ўрта асрларда шарқ халқлари ўртасида машхур бўлган.

- ГУРГЕНХОН** — Грузия подшоси Георгий VII (1393—1407). Амир Темур билан кўп йил кураш олиб борган ва ниҳоят 1402 йили таслим бўлган.
- ГУРИЙ** — Ўрта асрларда Тохаристонга тобёъ бўлган шаҳар. Сурхоб дарёсининг сўл соҳилида, Қундуздан Кобулга олиб борадиган карвон йўлида жойлашган.
- ГУРГ
РАББОНИЙЛИК
ДАБИР** — ўғирлик ва босқинчилик билан кун кечириб тарзи.
- ДАБУСИЯ** — котиб, мирза. Классик астрономияга Аторуд (Меркурий) сайёраси.
- ДАРАЙИ АРСИФ** — Самарқанд вилоятининг Пахтакор кишлоғи ёнида, Зиёвуддин темир йўл бекати яқинида ва Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси, мустаҳкам қалъаси бўлган. Дабусшоҳ номи билан ҳам машҳур. Самарқанд билан унинг ораси 18 фарсах.
- ДАРАЙИ СУФ** — Балх Қўхистони (Элбурз тоғ) да жойлашган манзилгоҳ (яна қ. Арсиф)
- ДАРБАНД** — кадимда Бомиенга, ўрта асрларда эса Балхга қарашли манзилгоҳ. Дарагезнинг жануб тарафида, ҳазоражот тоғларида, Мовароуннаҳр ва Балхдан Кобулистон ва Ҳиндистонга олиб борадиган карвон йўлида жойлашган.
- ДАРЕЙИ МУҲИТ
ДАРЕЙИ ҚУЛЗУМ
ДАСТУРХОНЧИ** — Ширвоннинг шимолидаги чегара шаҳар. Шарқ манбаларида Боб ул-абвоб номи билан машҳур.
- ДАҲА ВА САДА** — Ўрта ер денгизи.
- ДАШТИ ҚўЛАК
ДАШТИ ҚИПЧОК** — Каспий денгизи.
- ўрта асрларда хон ва подшоҳ саройининг кичик хизматкорларидан. Зиммасига хон ва унинг меҳмонлари олдига дастурхон тузаш вазифаси юклатилган.
- ўнлик ва юзлик. Чингизхон ва Амир Темур замонида қўшиннинг тузилиш тартиби бўйича энг кичик бўлинма. Қўшин одатда туман (10000), ҳазора (1000) ва даха (10)га бўлинган.
- Хутталон (Қўлоб)га тобёъ манзил.
- Ардиш (Иртиш) дарёсидан то Днепргача чўзилган, кўп қисми даштликдан иборат бўлган катта мамлакат. Унга хозирги Ко-

- зоғистон, Волга бўйи ва жанубий. Рус ерлари кирган. Тарихда XI асрдан маълум.
- ДЕВОНИ МОЛ — Молия девони.
- ДИБО — пишик ва гуллик ипак мато.
- ДИЕРБАҚР — Месопотомиянинг юқори қисмида, Фрот ва Дажла дарёларининг юқори оқимида жойлашган, ал-Жазира вилоятининг марказий шаҳри.
- ДИМИШҚ — бу ерда Самарқанднинг ғарбий тарафида, қадимий девор билан туташ қасаба. Амир Темурнинг буйруғи билан бино этилган.
- ДИНОВАР — Эрон Курдистонига қарашли шаҳар. Кенговар билан Қирмоншоҳ ўртасида жойлашган.
- ДИНОРИ КЕПАҚИЙ — Чигатой хонлардан Кепакхон (1318—1326) тарафидан муомалага киритилган ва вазни тахминан 4,235 грамм бўлган кумуш танга.
- ДИРҲАМ (дирам) — мисқол (4,8 гр.)нинг ўндан етти қисми, 3,36 гр. га тенг кумуш ёки мис пул.
- ДИҲИСТОН — Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги шаҳар, қадимги Машҳади мисриён ўрнига қурилган.
- ДОДХОХ — адолат талаб қилувчи, арз-додга еткизувчи. Подшоҳ ва хон ҳузурига келганларнинг арз-додини олий ҳукмдорга етказиб турувчи мансабдор.
- ДОМАНА — тоғ этаги.
- ДОМҒОН — Кумис вилоятининг бош шаҳри. Рай билан Нишопур ўртасида жойлашган.
- ДОРУҒА — мўғуллар ҳукмронлик қилган замонларда шаҳар ва вилоят ҳокими. Зиммасига асосан аҳолини рўйхатга олиш ва олик-солик йиғиш вазифаси юклатилган.
- ДОРУҒАЧИ — мўғуллар асоратига тушиб қолган мамлакатларда вилоят тепасига қўйилган олий мансабдор; ҳоким.
- ДУШОҲА — жиноятчининг бўйнига солинадиган махсус бўйинтурук. Унинг занжири ҳам бўлиб, у билан махбуснинг қўлига кишан солинган.
- ЕТТИСУВ — Балхаш кўлига келиб қуйиладиган етти дарё (Ила, Қоратол, Биен, Оксув, Лепса, Баскан ва Сарқан) номидан олинган. Ши-

- мол тарафда Балхаш кўли, шарки-шимолда Сассиқкўл ва Олакўл, шарки-жанубда Жунғор олатоғи, Жанубда Шимолий Тяньшан тоғ тизмалари ва ғарбда Чу-Ила дарёлари орасидаги ерларни ўз ичига олган тарихий вилоят. VI асрда Ғарбий турк ҳоконлиғи, кейин Турғашлар давлати (VIII аср ўрталаригача), 766—940 йиллари қорлиқлар давлати таркибида бўлган. Етти-сув кейин (Қорахонийлар давлати, XIII—XIV а.) Чигатой улуси таркибига кирган.
- ЕБИСА** — ўзлаштирилмай ётган ер; курук ер.
- ЕМ (ЕМХОНА)** — Ўрта асрларда элчи ва чопарлар тўхтаб ўтадиган бекат. Бу ерда уларга қўнок, озик-овқат ва от-уловига ем-хашак берилган, жўнаб кетишларида эса отлари алмаштириб берилган.
- ЕМЧИ** — Ем (ёмхона) хизматчиси, бекат назоратчиси. Зиммасига элчилар, чопарлар ва зиёратчиларни қўнок ва озик-овқат билан таъминлаш ҳамда жўнаб кетишларида отларини алмаштириб бериш вазифаси юклатилган хизматчи.
- ЕРКАНД** — Шарқий Туркистон шаҳарларидан; Қошғарнинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган.
- ЕРЯЙЛОК** — Зарафшоннинг ўнг соҳилида, Шероз туманининг кунчикиш тарафида ўрнашган манзилгоҳ.
- ЕРҒУЧИ** — мўғулларда конунчи, конун асосида (Чингизхон ёсosi асосида) ҳукм чиқарувчи мансабдор.
- ЕСО** — конун-қоида, қарор; хон буйруғи. Ўз вақтида Чингизхон жорий этган конун.
- ЕҒОЧЛИК РАБОТИ** — Жиззахнинг шимоли-шарқида, ундан 30 км. масофада жойлашган манзилгоҳ.
- ЖАРЧИ** — подшоҳ ва хонларнинг фармойишларини эл-юрт орасида эълон қилувчи кичик мансабдор. Тавочи (к.) билан бирга юриб лашкар ҳам тўплаган.
- ЖАВЗО** — классик астрономияда фалакдаги ўн икки бурждан бири (учинчиси), 21 май — 21 июн ўртаси. Уни ёнма-ён турган икки киз шаклида тасаввур қилганлар.
- ЖАВОНБАХТ** — бахтли, бахтиёр.

- ЖАВОНҒОР**
ЖАВШАН
- ЖАЛОЙИРИЯ**
СУЛОЛАСИ
- ЖАЛОЛ УЛ-ИСЛОМ**
- ЖАМНА**
- ЖАРИБ**
ЖАХРИЯ ТАРИҚАТИ
- ЖИБА (Жева)**
- ЖИБАЧИ**
- ЖИБИЛЛАТ**
ЖИГДАЛИК
- ЖИДДИ ХАЗЛ**
ИЛМИ
ЖИРЖИС
ПАЙҒАМБАР
ЖИЗЗАХ (ДИЗАҚ)
- ЖИРҒА**
- кўшиннинг сўл қаноти.
 - темир совут. У одатда майда, каттик симдан тўкилган, уруш кийими.
 - 1336—1432 йиллари Ирок, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукм юргизган сулола. Асосчиси Тожддин Хасан Бузург (1336—1356).
 - Исломнинг шон-шухрати. Фикримизча, лашкар орасида муслмончилик ва шариат кўрсатмаларининг адо этилиши ишларига мутасаддий бўлган диний мансабдор.
 - Хиндистондаги дарё. Ганг дарёсининг энг узун (1384 км.) ва серсув ўнг ирмоғи. Марказий Химолой тоғларидан бошланади. Деҳли, Агра ва Оллоҳобод шаҳарлари унинг бўйида жойлашган.
 - 760 кв. метр ҳажмдаги ер майдони.
 - бу ерда жаҳр — дарвешларнинг Аллоҳнинг исмини баланд овоз ва турли харакатлар билан такрорлаб зикр тушиши. Жаҳрия тариқати — ана шундай усулда зикр тушувчилар жамоаси. Зикрнинг яна бир тури «хуфия» аталиб, бунда Аллоҳ таолоҳнинг исми овоз чиқармай такрорланади.
 - темир ёки пўлотдан ишланган махсус ҳарбий кийим.
 - подшоҳ, хон ва султонларнинг захира курол-аслаҳаларини кўтариб юрвчи мулозим, курол-яроқ омбори хизматчиси.
 - хулқ-атвор, туғма феъл.
 - Ҳузур билан Кеш оралиғида ва катта йўл устида жойлашган бир жой.
 - ҳазил-мазах қилиш устаси, ҳозиржавоб одам.
 - исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласидан.
 - Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан; Қоратоғ тизмаларининг шимолий ёнбағирида жойлашган.
 - шикоргоҳни чор атрофдан ўраб олиш; давра бўлиб ўлтириб мажлис қуриш, баъзи шарқ мамлакатларида, масалан, Афғонистонда олий кенгаш.

ЖОЖИРМ	— Хайрободнинг кун чикиш тарафида. Райдан Нишонурга олиб борадиган йўл устидаги ўрта аср шаҳари.
ЖАЛОДАТ	— мардлик, ботирлик, жасоратлилиқ. Жалодат маоб — сиғиниладиган, муурожаат этиладиган ер; йирик авлиёлар ва тарикат етакчиларига берилган фахрий ном.
ЖОМ	— Самарканд вилоятига қарашли хозирги Ём қишлоғи. Зоминдан 16 км. шимолишарқда ўрнашган.
ЖОМ, БОХАРЗ ВА ЗАРПУЛ	— Хуросон шаҳарлари, Эроннинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган.
ЖУРЖОН	— Каспий денгизининг шарқи-жанубий тарафида, Дехистон билан Мозандарон ўртасидаги ўрта аср шаҳри. Қадимда Гирканиа деб аталган.
ЗАБОНГИР	— тил олиб келиш. Душман тараф лашкарининг умумий аҳволини билиш мақсадида унинг сипоҳийларидан бирини тутиб олиб келиши.
ЗАҚОТЧИ	— солиқ йиғувчи.
ЗАФАР ЯЗАҚ	— зафар (ғалаба) кўриқчиси.
ЗАҲИРА	— эҳтиёт қилиб сақланадиган нарсалар: озик-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаха, аскар.
ЗИНБАРДОР	— подшоҳ, хон ва амирларнинг отига эгар урувчи хизматкор.
ЗИРҲ	— симдан тўкилган; ўқ, найза ва тиг ўтмайдиган уруш кийими.
ЗОБУЛИСТОН	— Балужистоннинг (Афғонистон) шимолий тарафида жойлашган тоғлиқ вилоят. Унга Ғазни, Майманд ва Қалот шаҳарлари қараган.
ЗОВУР	— қалъа, лашкаргоҳ атрофида, ёки қалъа деворига қараб қазиладиган чуқурлик, окоп.
ЗОМИН	— Жиззахнинг шарқи-жанубий тарафидаги қадимий катта қишлоқ. Самарқанддан Зомингача 17 фарсах бўлган.
ЗУБДА	— бирор нарсанинг қаймоғи, сараси.
ЗУҲАЛ	— Сатурн сайёраси.
ИЛЕСХЎЖАХОН	— Чигатой, Туглик Темурхоннинг ўғли ва тахт вориси.

- ИЛМИ НУЖУМ
ИЛМИ РАМАЛ
- ИЛОНЧИК
- ИМИЛ (ЭМИЛ)
- ИНОК
- ИРБИЛ (АРБЕЛА)
- ИСКАНДАР
ЗУЛҚАРНАЙН
- ИСО ТЕРМИЗИЙ
(АБУ ИСО МУҲАМ-
МАД ИБН аТ-
ТЕРМИЗИЙ)
ИСТАМОЛАТНОМА
- ИСФАНДИЕР
- ИСФАРОИН
- ИСФАҲОН
- ИТИЛ
- ИТОБ
- ИЧКИ
- ИШТИБОХ
- юлдузлар илми, астрономия.
 - кум билан ёки нукта ва ундан чизиклар ўтказиш йўли билан фол очиш илми; фолбинлик.
 - Нахичеванга яқин, унинг кунчиқиш тарафида ўрнашган мустаҳкам қалъа.
 - Ила дарёси хавзасида, ҳозирги Чугучакка яқин ерда жойлашган ўрта аср шаҳри. У XI асрда қорахонийлар томонидан қурилган.
 - яқин дўст, суҳбатдош, соҳиби асрор, подшоҳ ва хонларнинг ишонган одами.
 - ал-Жазира вилоятига қарашли шаҳарлардан, Фрог дарёсининг сўл irmoқларидан катта ва кичик Заб оралигида жойлашган.
 - Македониялик подшоҳ ва жаҳонгир саркарда Александр Македонский (мил. аввал, 356—323 й).
 - Ўрта Осиёлик йирик муҳаддис (824—892). Қабри ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод қишлоғида.
 - ҳукмдорлар тарафидан бирон кишини, кўпинча рақибини ўзига майл эттириш, ўз томонига ағдариб олиш мақсадида ёзилган махсус мактуб.
 - қадимги Эрон Қайённийлар сулоласига мансуб подшоҳ, Гиштосп (к.)нинг ўғли.
 - Хуросоннинг қадимий ва эътиборли ўрта аср шаҳарларидан. Сарбадорлар давлати (1336—1381)нинг пойтахти. Харобалари (шаҳри Билқис) Нишопурнинг ғарби-шимолий тарафида.
 - Эроннинг қадимий ва катта шаҳарларидан. Шерозга ўтадиган йўл устида жойлашган. XIV асрда Музаффарийлар (к.) га қарган.
 - хунларнинг машҳур императори Атилла номидан бўлса керак, Волга дарёсининг ўрта асрлардаги мусулмон манбаларидаги номи.
 - қаҳр-ғазаб билан сўрок қилиш.
 - кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.
 - шубҳа, гумон.

- ИШТИХОН** — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 7 фарсах (42—56 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
- ИҚТОЪ** — кесим, бўлак; бир бўлак ер. Ўрта асрларда тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматлари учун шахзодалар ва амирларга инъом этиладиган ер-сув. У давлатга тегишли ер ҳисобидан берилган.
- КАБУДЖОМА** — Мозандароннинг шарқий бурчагида, Астрободдан уч фарсах нарида жойлашган порт-шаҳар.
- КАДХУДО** — оила бошлиғи, жамоа, кишлоқ оқсоқоли.
- КАЗВИН** — Озарбайжондан Райга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган қадимий азим шаҳар. Ўз вақтида Элхонийлар (қ.) қайтадан тиклаган.
- КАЛАС СУВИ** — Қалас сойи. Тошкентнинг ғарби-шимолий тарафида оқди.
- ҚАРБАЛО** — Ироқда, шиаларнинг муқаддас шаҳарларидан. 680 йили имом Хусайн билан Умавия халифаларидан Язид (680—683) ўртасида бўлган уруш майдонида бунёд этилган.
- ҚАРМАНА** — Бухоронинг шарқи-жанубий тарафида, ундан тахминан 14—18 фарсах (84—126 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
- КАТУР (Қатвар)** — Ҳиндикуш довоғи орқали Панжхир водийсига ўтадиган асосий йўл ва Бадахшондан Тибетга борадиган қарвон йўлида жойлашган совуқ ва тоғлик мамлакат. Читрол номи билан ҳам машҳур.
- КАЛИФ** — Амударёнинг ҳар иккала соҳилидаги қалъа-шаҳар, машҳур кечувлардан бири. Самъонийнинг (XII аср) маълумотларига қараганда, Калифдан Балғача 18 фарсах масофа бўлган.
- ҚАРТ МАЛИҚЛАРИ** — XIII—XIV асрларда Ғур ва Ҳирот мамлакатлари теласида турган сулола. Сулола асосчиси Рукниддин Абубакр ибн Тождин Усмон Марғоний. Чингизхон замонидан Ғур билан Хайсорта ҳоким бўлган.
- КЕПАКИЙ** — Чигатой хонларидан Кепакхон (1318—1326) замонида чиқарилган олтин ва кумуш танга.

КИРМОН	— Эроннинг шарки-жанубий тарафидаги ша- хар ва вилоят маркази. Салжуклар ва Музаффарийлар даврида маълум даража- да мустақиллигини сақлаб қолган.
КИТОБДОРИ ХОС	— подшоҳ ва хон кутубхонасининг бош- лиғи.
КОТ	— Хоразмнинг қадимий пойтахти. Ҳозирги Беруний шаҳри атрофида жойлашган.
КОНИГИЛ	— Сиёҳ об (Оби раҳмат) бўйидаги кенг, кўкаламзор ва хушхаво жой. Кенглиги тахминан 2 км.
КОШҒАР	— шарқий Туркистоннинг катта ўлкалари- дан; шимолда Мўғулистон, шарқда Хитой, жанубда Тибат (Тибет), Биллуристон ва Бадахшон, ғарбда эса Фарғона ўлкаси билан чегарадош. Мустақкам қалъаси бўлган. XIII — XIV асрларда Чигатой улу- сига қараган.
КОҲМАРД	— Ҳазоражот (к.)нинг катта шаҳарларидан, қадимда Бомиёнга, сўнг XVI — XVII аср- ларда Балх хонлигига қараган, Мовароун- наҳр ва Балхдан Қобулистон ва Ҳиндис- тонга савдо қарвонлари киш фаслида кўпинча шу ердан ўтган.
КУРДИСТОН	— Кичик Осиёда жойлашган ва қисман Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурия таркибига кирган мамлакат.
КУРТЛАР	— асли ғурлик бўлиб, аввал Ғурда, сўнг Хиротда ҳам ҳукм сурган сулола (XIII — XV). Асосчиси Шамсиддин Муҳаммад (1245—1278).
КУРУХ (хиндча)	— масофа бирлиги. Бир курух тахм. 2 км. га баробар; 50 курух — 100 км.
КУТВОЛ	— қалъа бошлиғи.
КУЧА	— Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳар- ларидан.
КЎҚЧА ТЕНГИЗ	— бу ерда Қора денгиз назарда тутилади.
КЎРАҒОН (мўғулча)	— хон куёви. Чингизхон авлодига уйланган шахс.
КЎРИНИШ	— подшоҳ қабули. Кўринишхона — қабулхо- на.
КЎЧАБАНД	— тасодифий хавф-хатардан сақланиш учун кўчани икки томондан беркитиб қўйиш (баррикада).

- ҚҶХИ ҚОФ** — афсонавий тоғ; ривоятларга кўра у дунёни қуршаб турар эмиш. Баъзан Қофқоз тоғлари ҳам шу ном билан аталади.
- ҚҶХИСТОН** — Дашти қабир ва Дашти лут ораллиғида, шимол ва шимол-ғарбдан жануб ва жануби-шарқ сари йўналган тоғлик вилоят.
- ЛАЗАР** — Сербия подшоси (1372—1389). Турклар билан 1389 йили Косово майдони (Сербия)да бўлган урушда ҳалок бўлган.
- ЛАЪЛИ БАДАХШОН** — Бадахшон лаъли; тўқ қизил ёқут. Лаъл қонлари Бадахшонда VII—VIII асрлардан очилган.
- ЛОЖУВАРД** — мовий (зангори) ранг.
- ЛОҶУР** — Шимолий Ҳиндистон шаҳарларидан; Панжоб вилоятининг марказий шаҳри. Жилам дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Ҳозирда Покистон Ислом республикасининг йирик шаҳарларидан бири.
- ЛУРИСТОН** — Эроннинг ғарбий вилоятларидан. Ироқи араб билан чегарада. Икки қисмга: Катта Лур (унинг шимолий тарафида) ва Кичик Лур (шарқи-жанубий тарафи)га бўлинган.
- МАВҚАБ** — улуғ кишилар (қонлар, подшоҳлар) ёнида дабдаба билан борувчи мулозимлар гуруҳи.
- МАВОЛИЙ** — бирор нарсага эгаллик қилувчилар; мадрасада турувчилар.
- МАВРУСИЙ** — мерос мулк.
- МАДИНАТ АР-РИЖОЛ** — эрлар шаҳри, ўрта асрларда Термизга берилган фахрий ном.
- МАДОИН** — Ироқи арабда, Фрот дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳари.
- МАКРОН** — Эроннинг жануби-шарқида, денгиз бўйида жойлашган вилоят. Қирмон билан чегарадош. Бош шаҳри Қаж. Ҳозир Балужистонга қарайди.
- МАЛАТИЯ** — Рум шаҳарлари ва вилоятлари жумласига қиради. Фрот дарёсининг юқори оқимида жойлашган.
- МАЛИҚ АЗ-ЗОҲИР САЙФИДДИН БАРҚУҚ** — Миср ва Шомни 1250—1517 йиллар орасида идора қилган Мамлуқлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1382—1389; 1390—1399). Мамлуқлар қелиб чиқиш жиҳатидан қул бўлганлар.

- МАЛИК
ГИЕСИДДИН
- МАЛИК ХУСАЙН
КАРТ
МАЛЛУХОН
- МАМЛУК
- МАНГУ ҚООН
- МАНЖАНИК
- МАНКЕРМАН
- МАНН
- МАНҒЛАЙ
(манғулой)
- МАРВ
- МАРВАРРУД
- МАРОҒА
- куртлар (к.) сулоласидан. Отаси Муизуддин Хусайндан кейин Ҳиротда подшоҳлик қилган (1370—1381).
 - куртлар сулоласига мансуб подшоҳ (1331—1370)
 - Дехли подшоҳи Султон Маҳмудхоннинг яқин одами. Давлат асосан катта нуфузга эга бўлган шу одамнинг қўлида бўлган.
 - аслида кул бўлиб, шарқ ҳукмдорлари (Сомонийлар, Салжуклар, араб халифалари ва б. к.) улардан ҳарбий ишда фойдаланганлар. Аста-секин улар йирик ҳарбий номояндаларга айланганлар. Сомонийлар ва Салжуқийларнинг асосий ҳарбий бошлиқлари ана шу ҳарбий куллардан чиққан. 1250—1517 йиллари Миср билан Шомни идора қилган Баҳрийлар сулоласи ҳам ана шу мамлуклардан чиққан. Амир Темур Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқуқни таги паст деб аташнинг сабаби ҳам шундан.
 - Чингизий; 1251—1260 йилларда Мўғулистон ва Шимолий Хитой устидан ҳукм юргизган олий ҳукмдор.
 - ичига тош солиб отадиган мослама, уруш қуроли, палахмон.
 - тўғриси Аккерман. Днестр бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Одесса вилоятининг Белгород-Днестровский шаҳри ўрнида бўлган.
 - ўрта асрларда амалда бўлган оғирлик ўлчови; бир манн тахминан 23,6 кг. га тенг бўлган.
 - кўшиннинг марказий қисми олдидан борувчи махсус бўлинма.
 - Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан. Тарихий китобларда кўпинча Марви шоҳжаҳон аталган. Харобалари Туркмакистоннинг Байрамали темир йўл бекати яқинида ётибди.
 - Мурғоб дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Боломурғоб ўрнида бўлган.
 - Эрон Озарбайжонининг қадимий шаҳарларидан. Табризнинг жанубида, Урмия кўлининг кунчиқиш тарафида жойлашган.

МАРУЧОК

МАРҒУЗОР
МАРҲАЛА
МАСНАД
МАШҲАД

МАҲД УЛЕ

МАҲМУД ИБН
ВАЛИ

МАҲРАМИ АСРОР

МЕХТАР

МИЕНҚОЛ

МИЛКАТ ОҒО

МИСҚОЛ

МИҲОФФА
(МАҲОВА)

- Мурғоб дарёсининг юкори киемида ўрнашган ўрта аср шаҳри.
- ўтлок, ўт ва сувга мўл жой.
- манзил, тўхташ жойи, бир кунлик йўл.
- юсак ўрин, суянчик, тахт.
- Хуросоннинг йирик ва муқаддас шаҳарларида. Тусдан 4 фарсах нарида жойлашган. У шиаларнинг саккизинчи имоми Али ибн Мусо ар-Ризо мазори ёнида, қадимги Санабод кишлоғи ўрнида қурилган.
- баланд бешик, энг олий кажава. Подшоҳларнинг катта хотинига бериладиган факрий унвон.
- XVII асрда ўтган балхлик йирик комусий олим. У тарих, география, илми жавохир, наботот ва бошқа илмларни ўз ичига олган «Бахр ул-асрор» («Сирлар денгизи») асари билан машҳур.
- сирдош; подшоҳ ва хонларнинг яқин, ишонган одами.
- улуғ, катта, подшоҳ (хон)га тегишли бирон муассаса ёки корхона бошлиғи (меҳтари курхона, меҳтари кутубхона, меҳтари тўшакхона ва х. к.).
- Самарқанднинг жануби-ғарбий тарафида, Зарафшоннинг ўрта оқимида, унинг irmоклари бўлмиш Окдарё ва Қорадарё оралиғида жойлашган вилоят; узунлиги қарийб 100 км. бўлган.
- Хизр хўжа ўғлоннинг кизи, дастлаб Умаршайх мирзонинг никоҳида бўлган ва ундан икки ўғил (мирзо Искандар, мирзо Бойқаро) кўрган. Унинг ҳалокатидан (1394 й.) кейин ҳазрат соҳибқироннинг хоҳиши билан Шохрух мирзонинг никоҳига ўтган. Ундан бир ўғил кўрган — исми мирзо Суюрғатмиш. 1440 йилнинг октябрида вафот этган ва Балхда ўзи қурдирган мадраса ҳовлисига дафн этилган.
- оғирлиги 4,8 гр. га тенг оғирлик ўлчови; шу вазндаги олтин танга.
- улуғ кишилар (подшоҳ, хон ва кўпинча уларнинг хотинлари) тушиб юрадиган кажава; тахти равон.

- МОЗАНДАРОН — Эроннинг Каспий денгизи бўйидаги катта вилоятларидан бири.
- МОЛУ ЖИХОТ — нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ.
- МОЛУ ОМОН — урушда мағлуб бўлган тараф халқидан голиб томон фойдасига ундириладиган маҳсулус тўлов; ўлпон.
- МОРАНД — Озарбайжон шаҳарларидан, Табризнинг ғарби-шимолий тарафида, Урмия кўли атрофида жойлашган.
- МОРАНД, СОЛМОС, УРМИЯ, УШНУН — Жанубий Озарбайжонда; Урмия кўли атрофида жойлашган шаҳарлар. Ушния — Урмиянинг жанубий, Солмос Урмиянинг шимол тарафида жойлашган. Буларнинг ҳаммаси XIII асрда мўғуллар тарафидан вайрон этилиб, XIV асрда қайта тикланган.
- МОРДИН — ал-Жазира вилоятига қарашли йирик шаҳар ва мустаҳкам қалъа. Диёрбакрнинг ғарби-шимолий тарафида, Туркия-Сурия чегарасида жойлашган.
- МОХОН — Ҳозирги Мари (Туркменистон) ўрнида бўлган қишлоқ. Қадимда Моҳувон аталган.
- МУБАШШИР — подшоҳ ва хонларнинг фармон, мактуб ва бошқа ёзишмаларини ўлка ва вилоятларга етказиб турадиган мансабдор.
- МУЗАФФАРИЙЛАР — XIV асрда жанубий Эронни идора қилган маҳаллий сулола (1314—1393). Асосчи Шарафиддин ал-Музаффар элхон. Ҳозирхон даврида ҳазорабеги лавозимда турган ва Язд ёнидаги Майбуд шаҳарчасига ҳоким бўлган. Ўғли Муборизиддин Мухаммад Язд ҳокими бўлган.
- МУЗОФОТ — алоқадор, нисбатли, кўшилган, тиркалган; бирон шаҳар ёки вилоятга тегишли ерлар.
- МУИЗЗУДДИН ХУСАЙН — кurtлар сулоласидан. Хирот ҳокими (1331—1370).
- МУЛЖАР — камал пайтида ҳар бир амирга беркирилган ер (яна қ. мурчил).
- МУЛТОН — Шимолий Ҳиндистоннинг қадимий шаҳарларидан (мил. ав. IV асрда бунёд этилган). Жилам дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Ҳозир Покистон Ислом Республикасига қарайди.

МУЛУКИ ТАВОИФ	— маҳаллий сулолалар, масалан, халифалик-ка номигагина қарам бўлган маҳаллий ҳукмдорлар: Тохирийлар, Саффорийлар ва Сомониёллар шу ном билан юритилган.
МУНК	— Хутталонда Кичик сурхоб бўйида, Балжунан ўрнида жойлашган шаҳар. Харобалари ҳозирга Хаволанг атрофида.
МУНЪАКИД	— аҳду-паймон билан боғланган.
МУНШИЙ	— ёзувчи, котиб. Дабир ва котиб деб ҳам аталган.
МУНШИЙИ ХОС	— подшоҳ, хоннинг шахсий котиби.
МУРАССАЪ	— қимматли тошлар билан безатилган килич, камар, тахт, хон ва б. қ.
МУРЧИЛ	— ҳар бир кўшин учун белгилаб берилган ер. У ердан қалъа буржлари ва дарвозаларига қараб ер остидан ўра казиб берилган.
МУСОИДА	— ёрдам бериш, кўмаклашиш, руҳсат бериш.
МУСТАВФИЙ	— подшоҳлик ва хонликда молия (киримчиқим) ишларини идора қилувчи мансабдор.
МУСТАВФИЙ УЛ-МАМОЛИК	— ўрта асрларда подшоҳ, хон молия маҳкамасининг (девони) бошлиғи.
МУСТАҲИК	— лойиқ, ҳақли, муҳтож.
МУТАВАЛЛИ	— масжид, мадраса ва мазоратларга қилинган вақфни бошқарувчи диний мансабдор. Унга вақфдан келадиган даромаднинг 10 фоизи маош сифатида берилган.
МУТАҲҲАР	— тоза, пок, покиза, тозаланган, покизаланган.
МУФСИД	— фиск-фасодчи, бузуқи.
МУҲАҚҚИК	— таҳқиқловчи, ҳақиқатни аниқловчи.
МУШРИФ	— юкоридан кўрувчи, давлат назоратчиси.
МУҲАДДИС	— ҳадисни тушунтириб берувчи, ҳадис олими.
МУҲАНДИС	— хандаса (геометрия) илмини яхши билган одам, биноларнинг тарҳини (режасини) тузувчи, инженер.
МУҲОСИЛ	— ҳосил этувчи, товон йиғувчи.
МУҲТАСИБ	— мусулмонлар тарафидан шарият қонун-қондаларининг бажарилишини, шунингдек, бозор-ўчарда тош-тарозу ва нарх-навони назорат қилиб турувчи мансабдор. XII — XIV асрларда раис аталган.
МУЪСУЛ	— ал-Жазира вилоятининг марказий шаҳри.

- МУТЕЪ ВА МУНҚОД** — итоат этувчи.
- МУҒУЛИСТОН** — 1348 йили дуғлот амири Пўлодчи ва Чигатой Туглук Темур (1348—1363) асос солган феодал давлат. Унга Қошғар, Етти-сув ва Иртиш дарёларидан Тангри тоқ-қача (к.) ва Борқўлдан Фарғона худуд-ларигача бўлган ерлар қараган.
- МУҚАРНАС** — устунлари кетма-кет ўймалик, чўққисини кубба шаклида ишлаб зийнатланган бино ёки унинг гумбази.
- НАВҚАР** — дўст, ўртоқ, хон ва амирларнинг хос йи-гитлари.
- НАЖЖОР** — дурадгор.
- НАНГАРХАР** — Кобул туманларидан бири; унинг кунчи-киш тарафида жойлашган.
- НОФАРЖОМ** — кети яхши тугамаган, натижасиз иш, тад-бир.
- НАФТ АНДОЗ** — нефтни ёндириб отувчи, камалдаги қалъа-га нефт отувчи махсус қурилма, ҳарбий қу-рол.
- НАХИЧЕВОН** — Аракс дарёсининг шимолий тарафидаги Озарбайжон шаҳри ва шу номли вилоят маркази.
- НАҚБ** — тешик, уруш ва камал пайтида ер остидан қалъа сари қазиладиган лаҳим.
- НАҚБЧИ** — лаҳим қазувчи.
- НАҚИБ** — қўшиннинг тузилиши ва уни қурул-яроқ ва бошқа анжомлар билан таъминлаш масалалари билан шугулланувчи олий мансабдор. Нақиб саййидлар орасидан сайлаб олинган.
- НЕКУБАНДАЛИК** — яхши хизмат қилиш, садокатлилик.
- НИКУДОРИЙЛАР** — Марказий Афғонистонда XIII—XIV аср-ларда истикомат қилган турк-мўғул қавми. Аввалда Чигатой Никудорга эл бўлганлик-лари сабабли шу ном билан аталганлар.
- НИСИБИН** — ал-Жазиранинг муҳим шаҳарларидан, Хир-кас дарёси бўйида (Юқори Месопотомия), Мўсулдан Шомга олиб борувчи йўл ус-тида жойлашган шаҳар.
- НИСО** — Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; харо-балари ҳозирги Ашгабад шаҳрининг жану-би-ғарбий тарафида, ундан 18 км. масо-фада.

- НИСОП** — сочки; учрашганда подшоҳ, хонлар ва султонларнинг бошидан сочиладиган танга.
- НИШОПУР** — Эроннинг қадимий ва йирик шаҳарларидан, мамлакатнинг шимоли-шарқида жойлашган. IX — XIII асрларда Хуросоннинг бош шаҳри. Уч марта (1153 йили ўғузлар, 1221 йили мўғуллар тарафидан ва 1280 йили zilзила оқибатида) харобаликка юз тутган ва яна қайтадан тикланган. Янги Нишопур эскисининг ғарбий тарафида бино қилинган.
- НОВҚА** — Самарқанд вилояти Ғаллаорол туманига қарашли Ўснат қишлоғи ёнида, унинг кун чиқиш тарафида ўрнашган оромбахш манзилгоҳ; зиёратгоҳ.
- НОҒОРА ВА БАЙРОК** — хокимият рамзи; уни бирон авлиё ёки ҳукмдор кўлидан олган киши маълум мамлакат ҳукмдори деб тан олинади.
- НУЗҲАТ ОЙИН** — кўнгил очишга монанд.
- НУСРАТҚАРИН** — ғалабага муяссар бўлган.
- НУШИРВОНИ ОДИЛ** — Сосоний подшоҳларидан Хусрав Парвез (531—579). Доно ва адолатпарварлиги сабабли шу ном билан шуҳрат топган.
- НҲҒН** — мўғул кўчманчи феодалларига, хусусан Кўшин тепасида турган вакилларига берилган унвон.
- ОБИВАРД** — Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; харобалари Туркманистоннинг Қахқа темир йўл бекати атрофида.
- ОБИ ТУРК** — Чирчик дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан. Оби парак деб ҳам аталган.
- ОВУЛ** — кўчманчиларнинг кишлик манзилгоҳи.
- ОДАМ АТО** — «Баҳр ул-асрор» муаллифи Маҳмуд ибн Валининг кўрсатишича, бу зиёратгоҳ Сарандиб (Силон) оролида жойлашган.
- ОЙДИН ВИЛОЯТИ** — Ўрта ер денгизи бўйида, Измирнинг шарқи-жанубидаги вилоят.
- ОЙДИН ҚАЛЪАСИ** — Ойдин вилоятининг марказий шаҳри.
- ОЛИ УСМОН** — Онадўли, Болкон ярим ороли ва араб мамлакатларини 1281—1324 й. идора қилган Усмония сулоласи. Асосчиси Усмон I ибн Эртўғрил (1281—1324).

- ОЛМАЛИК** — Чу воҳасида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Ўз замонида Чигатоё улусининг пойтахти бўлган. XV аср охирида калмоқлар хуружи оқибатида вайрон бўлган.
- ОЛ-ТАМҒА** — қизил муҳр. Подшоҳ ва хонларнинг шахсий муҳри бўлиб, фақат энг муҳим ҳужжатларга босилган.
- ОЛАЧУК** — чайла.
- ОМИЛ** — олик-солик йиғувчи мансабдор. Муставфийга (к.) бўйсўнган.
- ОМОНАТ** — ғолиб ёки ҳукмрон томон мағлуб ёки итоатдаги мамлакатда ўз таъсир-эътиборини саклаш мақсадида подшоси (хони)нинг фарзандларидан бирини олиб кетиб гаров сифатида тутган. Бу ерда шу тартиб-қонда назарда тутилади.
- ОМУЛ** — Табаристоннинг бош шаҳарларидан. Ҳозирги Чоржўй ўрнида бўлган шаҳар ҳам шундай ном билан аталган.
- ОСМОН ЎҒЛИ** — қадимда Хитой императорлари бутун дунёга даъвогарлик қилиб, ўзларини шундай атаганлар.
- ОТАЛИК** — шахзодаларнинг яқин маслаҳатчиси. Улар балоғатга еткунларига қадар улусларини бошқарганлар. Оталиқлар бообрў ва мўътабар амирлар ичидан сайлаб олинган.
- ОШЛИФ** — ҳарбий юришлар пайтида лашкарнинг эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланган дондун, озиқ-овқат.
- ОҚ ШАҲАР** — Рум (Туркия)нинг унча катта бўлмаган, лекин эътиборли шаҳарларидан.
- ОҚ УЙЛИК** — бўйсундирилган мамлакат халқининг бир қисмини бошқа юртларга кўчирма қилиш; кўчирма қилинган киши.
- ОҚ ҚҶЮНЛУ ТУРҚМАНЛАР** — 1378—1508 йиллари Диёрбақр, Онадўли ва Жанубий Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Оқ қўюнлулар сулоласига табаа бўлган туркманлар. Бу давлатга Қора юлук Усмон (Қора Усмон) асос солган (1378—1435).
- ОҚ ЎРДА** — Жўчи улусининг сўл қаноти. Таркибига Сирдарё хавзаси ва Орол денгизидан шарқи-шимолига қараб чўзилган, Ишим ва Сариксув дарёларигача бўлган ерлар қирган. Пойтахти Сигноқ шаҳри.

ПАНЖДЕХ	— Мурғоб дарёсининг юкори окимида — Афғонистоннинг ғарби-шимолида жойлашган ўрта аср шаҳри.
ПАРВОНАЧИ	— подшоҳ (хон)нинг амр-фармонларини маҳаллий ҳукмдорларга етказишга масъул бўлган мансабдор.
ПАНЖШИР	— Ҳиндикушнинг жанубий тарафида жойлашган водий ва вилоят.
РУМ	— Қадимги Византиянинг ўрта асрлардаги номи; Туркия.
РУСТАМДОР	— Мозандаронда, Сафедруд дарёсининг ирмоғи Шаҳруд бўйида жойлашган қадимий шаҳар.
РУСТАК	— теварак-атрофи мустаҳкамланган катта қишлоқ.
РУҲО	— Рум шаҳарларидан; ал-Жазиранинг шимолида, Диёрбакрдан тахминан 190 км. масофада жойлашган.
САБЗАВОР	— Хуросон шаҳарларидан; Нишопурнинг ғарбий тарафида, ундан Райга олиб борадиган йўл устида жойлашган.
САБРОН	— Сирдарёнинг ўнг тарафида, Ясси ёнида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Мустаҳкамланган қалъаси бўлган.
САДАЖОТ	— юз кишилик ҳарбий бўлинма, аҳолиси тахминан юз хонадон атрофида бўлган тоғ олди қишлоғи.
САДОҚ	— тирдон (ўқдон).
САДР	— бошлиқ, раис; вақфга тушган ер-сув ва бошқа мулкдан келадиган фойдани назорат қилиб борувчи диний мансабдор.
САЙЙИД БАРАКА	— Андхудлик машҳур саййид; Амир Темурнинг пирларидан; 1370 йилдан Амир Темур билан бирга бўлган. 1404 йили, етти йиллик уруш пайтида, Қорабоғда вафот этган. Аввал юрти Андхудда дафн этилган. 1409 йили Шохрух мирзонинг амри билан хоки Самарқандга келтирилиб, Гўри Амир макбарасига, хазрат соҳибқироннинг бош тарафига дафн этилган.
САЙЙИД БУРҲОНИДДИН КИЛИЧ	— Фарғона Ўзгандидан бўлган машҳур саййид шайх. У Қорахоний Буғраҳон Абу Али ал-Ҳасан ибн Сулаймон (1059—1075)га замондош бўлган.

- САЙИД МИР ШАРИФ ЖУРЖОНИЙ** — Шерозлик машхур файласуф; фикх, фа-лакиёт илмларини яхши билган олим. 1330 йили Журжонда туғилган. Аввал Шерозда мударрислик қилган. 1388 йили Амир Темурнинг таклифи билан Самарқандга келган ва у ердаги дорушшифода ўз фаолиятини давом эттирган. Ҳазрат со-ҳибкироннинг вафотидан кейин Шерозга қайтиб борган ва 1414 йили ўша ерда вафот қилган.
- САЙРАМ** — Урта Осиёнинг қадимий ва ҳар жиҳат-дан бой шаҳарларидан бири; Сайрам-сой ва Тувалак сойлари ораллиғида ўрин-лашган. Исфижоб номи билан ҳам маш-хур.
- САЙРОБ** — Темир копуғнинг (к.) жанубий тарафи-да; Шерободга борадиган йўл устида, ундан тахминан 25 км. масофада жой-лашган хушманзара кишлок.
- САЙФИДДИН БАРҚУК**
САЙФИДДИН БОХАРЗИЙ
(1190—1261) — Мамлуклар сулоласидан чиққан Миср ва Шом султони (1382—1390).
- САМАРҚАНД СЎҒДИ** — бухоролик (Фатҳобод кишлоғидан) йирик шайх. Мўғуллар истибдодига қарши ку-рашиб, халқ ўртасида зўр обрў-эътибор қозонган.
- САМУР ДАРЕСИ** — Ерайлоқдан (к.) то Бухорогача чўзилган мевазор ва экинзорлар билан қопланган ерлар.
- САНГИ СУРОХ** — Кавказдаги Терек дарёси. У мусулмон манбаларида шундай аталган.
- САРАНДИБ** — Тешик тош. Балх билан Хирот йўлида жойлашган манзилгоҳ.
- ПАРРАНДА ВА ДАРРАНДА ПЕШКАШ** — Силон (Цейлон) оролининг мусулмон ман-баларида келтирилган номи.
- ПЕШОВАР** — учувчи (паррон) ва йирткич (даррон) маҳлуқлар, яъни қушлар ва хайвонлар.
- ПОДШОХ ШАРЛ** — подшоҳлар, хонлар; султонлар ва улар-нинг хотин-болаларига қилинадиган мах-сус тортик.
- Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий тарафида-ги йирик шаҳар, 1947 йилдан бери По-кистонга қарайди; Афғонистон билан че-гарадош.
- Франция кироли Шарл VI Валуа (1380—1422).

- ПОРСИН ДАШТИ — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеалар тафсилотига караганда, Сирдарёнинг сўл соҳилида бўлган.
- ПУЛИ САНГИН — Ҳисор вилоятида, Сурхоб (Кизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби хингов устига қурилган тош кўприк.
- РАБОТ — қарвон ва йўловчилар кўниб ўтадиган манзилгоҳ; йўл устидаги қарвонсарой.
- РАИЯТ — солиқ тўловчи аҳоли; қора халқ.
- РАЪД АНДОЗ — ўт отувчи мослама; харб қуроли.
- РАФЪИ МАҚОН — юксак ўринли, юкори даражали.
- РИШВАТ — пора-шилға.
- РОДГОН — Машхаднинг шимоли-ғарбий тарафидаги Хуросон шаҳарларидан.
- РОС АЛ-АЙН — Туркиянинг жанубида ўрнашган қадимий шаҳар; ширин чашмалари туфайли шу ном билан аталган.
- РУБЪИ МАСКҮН — дунёнинг инсон истикомат қилиб турган тўртдан бир, яъни қуруқ қисми.
- САРАХС — Амударёнинг сўл қирғоғида, Марвга таташ вилоят ва шаҳар номи. Таҷан дарёсининг ўрта оқимида, Эрон билан Туркменистон чегарасида жойлашган.
- САРДОБА — қарвон йўлларига қурилган усти ёпиқ чуқур ҳовуз.
- САРИПУЛ — Шимолӣ Афғонистондаги қадимги Жузжон вилоятининг XVI — XVIII асрлардаги номи. XVI — XVIII асрларда Балх хонлигига қараган.
- САРИ ШУМОР — жон бошидан олинадиган солиқ; жон солиғи.
- САРҚУБ — қалъа рўбарўсига тупроқ ва тошдан баланд қилиб уйилган сунъий тепалик. У жанғи ва қалъа ичини кузатиш учун хизмат қилган.
- САРОПАРДА — сарой пардаси; катта парда. Подшоҳ ва хон чодир ичига тугиладиган парда. У «кўринишхона»ни «хонайи хос»дан ажратиб турган.
- САҲҲОФ — муковасоз уста.
- СЕЙСТОН — Эрон билан Афғонистон орасида жойлашган қадимий мамлакат. Унинг бир қисми Эронга, иккинчи қисми Афғонистонга қарашли. Қадимда Дрангиана деб аталган.

- СЕМНОН** — Райнинг кунчиқиш тарафида, Бастомга борадиган йўл устида жойлашган шаҳар. Семнондан Бастомгача ярим кунлик йўл.
- СИВОС** — Кичик Осие (Туркия)нинг йирик қалъа шаҳарларидан, Султония — Табриз — Қўния йўли устида, Қизил ирмоқ дарёси хавзасида жойлашган.
- СИГИЗМУНД** — асл исми Жигмунд Люксембург — Венгрия қироли (1387—1437).
- СИДРАТ УЛ-МИНТАҲО** — мусулмонлар эътиқодича, Еттинчи осмонда ўсадиган бир ноёб дарахт номи.
- СИЕҲПЎШЛАР** — Катур халқи; ғайридин бўлгани учун мусулмон манбаларида бу мамлакат кўпинча Кофиристон, аҳолиси эса сиеҳпўшлар (юзи қоралар) деб аталган.
- СИНД ДАРЕСИ** — Ҳиндистон (Покистон)нинг шимолидаги азим дарё.
- СИНД ВИЛОЯТИ** — қуйи Индада жойлашган қадимий вилоят. Синд вилоятига Пешовар, Жалолобод ва Мултон шаҳарлари қараган.
- СИПЕҲР ГАРДУНИ** — айланувчи осмон.
- СИРЖОН** — шу номи вилоят маркази; Форс билан чегарадош. Харобалари (Қалъайи санг) Саидободнинг кунботиш тарафида, ундан қарийб 5 мил. масофада ётибди.
- СИРЖОН ВИЛОЯТИ** — Форс ва Кермон вилоятлари орасидаги қадимий ўлка.
- СИҒНОҚ (СУНОҚ ҚЎРҒОН)** — Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. XIV—XV асрларда Оқ Ўрда, сўнг кўчманчи ўзбеклар давлатининг (1428—1468) пойтахти бўлган. Харобалари Туман ариқ темир йўл бекатининг шимол тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган.
- СОВА** — Эрон шаҳарларидан; Техроннинг ғарбий-жанубий тарафида, ундан тахминан 120 км. масофада жойлашган.
- СОВУРИН** — подшоҳ ва хонлар вилоят ва шаҳарлардан ўтаётганларида аҳолидан тўплаб қилинадиган ннъом.
- СОЛИ САРОЙ** — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳарча. Сўнги Чиғатой ҳукмдорларидан амир улумаро Қазағаниннг асосий қароргоҳи. Ҳозирда Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой кишлоғи.

- СОЛИХ — яхши ишлар килувчи эр киши; тўғри одам.
- СОЛИХА — яхши ишлар килувчи аёл киши; тўғри аёл.
- СОМУ НАРИМОН — Фирдавсий «Шохнома»си каҳрамонларидан, сеистонлик саркардалар. Пешдодийлардан Фаридун ва Минучехрнинг замондошлари.
- СОНСИЗ — Амир Темурнинг минг кишилиқ шахсий кўшини.
- СОРИ — Табаристоннинг бош шахри; Тажан дарёси бўйида, Каспий денгизидан уч фарсах масофада жойлашган.
- СОҒАРЖ — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида, Иштихон ёнида, Самарқанддан 5 фарсах масофада ўрнашган шаҳарча. Шу номли туман маркази.
- СОҲИБ ИХТИЕР — давлат ишларини ўз қўлида тутиб турган шахс; амир ул-умаро (к.)
- СОҲИБКИРОН — икки шарофатли сайёра бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган одам. Масалан, ривоятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли сайёра: Зухро (Венера) ва Муштарий (Юпитер) сайёралари бир-бирларига яқинлашган вақтда туғилган экан. Унинг соҳибкирон аталиши ҳам шундан. Бу сўзнинг асл маъноси «бахтиёр подшоҳ», «қудратли подшоҳ» демакдир.
- СУЛТОН АҲМАД ЖАЛОЙИР — 1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукмронлик қилган Жалойирия сулоласидан (к.) чиққан ҳукмдор (1382—1401, 1403—1410). Собик иттифоқчиси Қора кўюнулар сардори Қора Юсуф билан бўлган урушда 1410 йили ўлдирилган.
- СУЛТОН МАҲМУДХОН — Чигатой хонларидан (1388—1402); Қўғирчок хон.
- СУЛТОН МАҲМУДШОХ — Ҳиндистонни 1320—1399 йиллари идора қилган Туглуқийлар сулоласига мансуб Султон Маҳмудшоҳ II (1393—1399).
- СУЛТОН МАҲМУД ҲАЗНАВИЙ — Ҳазнавийлар сулоласидан чиққан учинчи ҳукмдор (998—1030). Хоразм, Эрон ва бир неча бор Ҳиндистон устига қилган босқинчилик юрушлари билан шуҳрат топган.

- СУЛТОНИЯ** — Эрон Озарбайжонни шаҳарларидан. Халокуйлар давлатининг Табриздан кейинги пойтахти. Аргунхон (1284—1291) ва Қайхотухон (1291—1295) замонида қурилган. Абхор билан Занжон ўртасида жойлашган.
- СУЛТОН УЛ-ОРИФИН** — Орифлар султони, машҳур шайх ва атоқли шоир хожа Аҳмад Яссавий (1105—1166) га берилган фахрий номлардан.
- СУРАЙЕ** — Хулқар юлдузи. Абу Райхон Берунийнинг сўзларига қараганда, у ойнинг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамъидан иборат бўлган. Мунажжимлар Сурайени кишига бахт-саодат келтирувчи юлдуз сифатида таъриф этадилар.
- СУРОН** — жанг олдида қилинадиган жанговар чакирик.
- СУЮРҒОЛ** — инъом, совға. Амирлар, шахзодалар, йирик мансабдорлар ва кўзга кўринган шоирларга, шунингдек, йирик мусулмон руҳониларига тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари эвазига хон ва подшоҳлар тарафидан қилинадиган турли-туман инъом: ер-сув, ўлик мол, кийим-кечак, наслдор отлар ва ҳ. к.
- СУЮРҒАМИШ** — подшоҳ (хон) нинг махсус сийлашларига мушарраф бўлиш.
- СУҚУРЛОТ** — тоза жундан тўкилган юпқа нозик мато.
- СУҒУВИ ҚАЛОН** — Самарқанднинг кун чиқиш тарафида, Кўхак атрофида жойлашган обод ерларни ўз ичига олган туман.
- ТАБАРЗИН** — урушда қўлланиладиган дастаси узун ойболта.
- ТАБИБ УЛ-АТИББО** — табиблар табиби; бош табиб.
- ТАБОРАК** — Райнинг шимолидаги мустаҳкам қалъа.
- ТАБРИЗ (ТАВРИЗ)** — Эрон Озарбайжони шаҳарларидан. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (1256—1353) Султония билан бирга Халокуйлар давлатининг пойтахти ҳисобланган.
- ТАВОЗЕЪ** — бошқадан ўзини тубанрок тутиш; адаблилик.

ТАВОЧИ	— ўрта аср феодал давлатларидаги нуфузли мансабдор. Зиммасига вилоятларга бориб лашкар йиғиш, ҳарбий юриш пайтида қўшинларнинг тўхташ ўрнини белгилаш, қўшинни кўрикка ҳозирлаш, хавфхатар юз берганда, теварак-атроф халқини қалъа ичкарасига кўчириш ва б. к. вазифалар юклатилган.
ТАЪДИ ВА ТААРРУЗ	— жазо бериш ва қисш.
ТАЗАРРУЪ	— ялиниш, тиз чўкиб ёлвориш.
ТАЗХИР ҚАБЗАСИДА	— забт қўлида.
ТАҚАББУР (МУТАҚАББУР)	— гердайган, манманликка берилган одам.
ТАКРИТ	— Дажланинг ўнг соҳилида, қадимий Самаранинг шимол тарафидаги шаҳар ва қалъа. У Бағдоддан Мусўлга бориладиган йўл устида жойлашган.
ТАМҒА	— муҳр; қадим замонларда турк-мўғул халқлари, хусусан кўчманчи қабилалар ўз тамғасига эга бўлган.
ТАНА ДЕНГИЗИ	— Азов денгизининг ўрта асрлардаги номи. Тана аталишига бос Венеция савдогарлари унинг соҳилида қурган Тана деган шаҳарчадандир.
ТАНГРИ ТОҒ	— Марказий Осиёдаги энг баланд, осмон-ўпар тоғ тизмалари. Хитойлар уни Тяньшан деб атаганлар. Иккала атаманинг номи бир хил. Шарқдан ғарбга 2450 км. га чўзилган. Шимолда Жунғория Олатови ва Еттисув билан, жанубда Фарғона водийси билан чегараланади. Унинг шарқий қисми эса Хитой ҳудудига кириб боради. Сирдарё, Чу, Ила ва Торим дарёлари ўша Тангри тоғдан бошланади.
ТАНСУҚОТ	— хонлар, аслзодаларга тортик қилинадиган нодир ва қимматбаҳо мол ва буюмлар.
ТАНҲО	— лашкар бошликлари ва кичик сарой хизматчилари учун маош сифатида бериладиган инъом. У ер-сув ёки маълум ердан ундириладиган хирожнинг бир қисми бўлиши мумкин.
ТАРАБЗУН	— Кичик Осиёнинг шарқи-шимолӣ тарафида, Қора денгиз соҳилидаги порт-шаҳар.

- ТАРКАШ
ТАРОБЛУС
ТАРОЗ (ТАЛОС)
- ТАРХОН
- ТАСАВВУФ
- ТАХТИ ҚОРАЧА
(ТАХТИ ҚОРАЧОР)
- ТАШТДОР
- ТАҒОР
- ТЕМУР ҚОПУФ
- ТОБУЛ
- ТОБУФ
- садок, тирдон (ўқдон).
 - Триполи.
 - Ҳозирги Жамбул (Авлиё Ота) ўрнидаги йирик ўрта аср шаҳри.
 - ўрта асрларда хизмати сингган амирларга бериладиган имтиёзли унвон. Улар олик-соликдан деярли озод қилинганлар, хон хузурига бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлганлар, тўққиз марта жиноят қилмагунча ясоққа тортилмаганлар. Мўғуллар, Темур ва Темурийлар даврида амалда бўлган.
 - «суф» («жун») сўзидан олинган. Сўфийлар асосан оқ жундан тўкилган матодан кийим кийганлар, шу сабабдан тарикат етакчилари сўфийлар деб аталади. Тасаввуф исломда асосан VIII асрда пайдо бўлган диний-мистик оқим.
 - Самарқанднинг жануби-шарқида, ундан тахминан 43—45 км. масофада, Шаҳрисабз — Самарқанд йўли устида жойлашган доvon.
 - подшоҳ ва хонларнинг кўлига сув қуювчи кичик сарой хизматчиси; офтобачи.
 - ҳарбий юришлар пайтида кишлоқма-кишлоқ юриб лашкар эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланадиган дон-дун.
 - Дарбанди оҳанин. Темур қаалка номлари билан ҳам машхур. Бойсунтоғ (Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти) даги узунлиги 3 км. ва эни 20 метр келадиган дара оғзига қурилган темир дарвоза.
 - Ғарбий Сибирдаги Тобол дарёси, Қозғистоннинг Қустаной, Русиянинг Қўрғон ва Туман (Тюмен) вилоятлари бўйлаб оқувчи дарё. Ҳавзасининг умумий майдони 426 минг кв. км. Асосий ирмоқлари: Уй, Исет, Тура, Тавда, (сўл тарафда) ва Убағон (ўнг тарафда). Унинг бўйида Лисаковск, Рудний, Қустаной, Қўрғон, Ялуторовск шаҳарлари жойлашган.
 - туркий халқлар орасида олиё ҳукмдор (подшоҳ, хонлар) олдида тиз чўкиб таъзим бажо келтириш расм-одати; бўйсунуш ва итоат белгиси.

ТОЛҚОН	— Балх (қ.) билан Марварруд (қ.) ўртасида, йўл устида, Форёб яқинида ўрнашган мустаҳкам қалъа.
ТОНМАЧИ	— мўғуллар ҳукмронлиги остидаги вилоят ва мамлакатларда ҳарбий бошлик. Русларнинг воеводасига тўғри келади.
ТОТҚАНД	— Қаттақўрғон билан Хатирчи ўртасида жойлашган қадимий шаҳарча.
ТОХАРИСТОН	— Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар иккала тарафида ўринлашган қадимий вилоят.
ТОШ АРРОДА	— ғилдиракка ўрнатилган тош отувчи мослама. Камал жанглари вақтида ишлатилган.
ТОҚИ ЗАРГАРОН	— гумбазли заргарлар растаси.
ТУЛКИЧИ ВА САЙҚАНЧИ	— ўрта асрларда Балх хонлигининг жанубий тарафида, тоғлик Қоҳмард вилоятида истикомат қилган турк-мўғул қабилалари.
ТУМАНОТ	— туман (10.000) нинг кўплиги; сон-саноксиз лашкар маъносида.
ТУРА	— одам бўйига мослаштириб ясалган махсус қалқон бўлиб, сипоҳийлар у билан ўзини тўсиб душман ўқидан ҳимояланганлар.
ТУРКИСТОН	— (қ.) манн.
БОТМОНИ	
ТУРШИЗ	— Кўхистонга қарашли шаҳар; Нишопурнинг жанубий тарафида жойлашган. Султанонод номи билан ҳам машҳур бўлган.
ТУС	— Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан, вилоят маркази. Унга Нуқон ва Табарак шаҳарлари қараган.
ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН	— Чигатой; Мўғулистон (қ.) хони (1348—1363).
ТУҒРО	— подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ва фармонлари бошида ёзилган ва уларнинг исми шарифлари ҳамда аъмолларини кўрсатувчи махсус ҳарфлардан ташкил топган шифр; монограмма.
ТЎЛҒАМА	— муқобил лашкарнинг қанотидан айланиб ўтиб, орқадан зарба бериш тактикаси.
ТЎХТАМИШХОН	— Чингизий, 1376—1395 йиллари Олтин Ўрда хони.
ТЎҚКИЗ-ТЎҚКИЗ	— подшоҳ ва хонларга қилинадиган тортик. Ҳар бир нарса (мато, от ва ҳ.к) дан тўққизтадан бўлиши шарт ҳисобланган.

УБУЛИСТОН	— Месопотомиянинг (Ироқ) хушманзара ва обод вилоятларидан.
УЗЛАТ	— одамлардан четланиш, танҳоликда ҳаёт кечириш тарзи; кўпроқ сўфийларга хос одат.
УКУЛКА	— аскарларга жанг олдида таркатилган маҳсус совға.
УЛУС	— бирон қавм ёки шахзодаларга берилган ер-сув, мулк ва ўша ерда истикомат қилиб турган халқ.
УЛУФА	— сипоҳийларга ўзи ва оти учун бериладиган маош, озик-овқат, ем-хашак.
УЛУФ ТОҒ	— Марказий Қозоғистондаги тоғ. Ҳозир у ерда Қарсақсой конлари ишлаб турибди.
УМОҚ (туркийча «уймоқ» дан)	— уруғ, қабил.
УРУСХОН	— Чингизий; машҳур Ок Ўрда хони (1361—1376).
УСТОД, МУАЛЛИМИ СОНИЙ	— улуғ қомусий олим Абу Наср Форобий (873—950) га берилган фахрий ном. Машҳур юнон олими Арастудан кейинги иккинчи ҳаким (файласув демокчи).
УҒРУК	— подшоҳ, хон ва султонларнинг оила аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган қарвон. Шахзодалар ёки улуғ амирлардан бири кўшини билан унга кўрикчилик қилган.
ФАВЖ	— ҳарбий бўлинма.
ФАРРОШ	— подшоҳлар, хонлар ва бошқа феодал ҳукмдорларнинг уй хизматчиси. Масжид ва мадрасаларни супуриб-сидирувчи кичик хизматкор.
ФАРҚАДОН	— шимолий кутб яқинидаги икки ёруғ юлдуз.
ФАСОД ОЙИН	— бузуқи, фитна-фасодга мойил, тартибсизликдан иборат расму одати бор тоифа.
ФАТОРАТ	— ур-йикит, бузилиш.
ФАҒФУР	— Хитой императори.
ФИРУЗҚУХ	— Райнинг шарқи-шимолий тарафида, Дамованд тоғларида жойлашган қалъа ва шаҳар. Қумис билан Мозандарон чегарасида.
ФОРС	— Жанубий Эрон, Форс қўлтигидаги Эроннинг жануби-ғарбий вилояти.
ФОТИХ СУЛАЙМОН	— тўғриси, Сулаймон I қонуний; Рум султони (1520—1566).

- ХАБАРЧИ** — душман хусусида маълумот олиб келувчи, разведкачи; форсийча кўлёмаларда хабаргирий деб ёзилган.
- ХАБУШАН** — Хуросоннинг ўрта аср шаҳарларидан. Родоннинг шимоли-ғарбий тарафида ўрнашган. Эски Хабушан бузилиб кетган ва янгиси унинг ғарб тарафида, ундан 15 км. масофада қурилган ва Кучан деб аталган.
- ХАЗОНАЙИ ОМИРА** — давлат хазинаси.
- ХАЗОРАЙИ** — Марказий Афғонистонда XIII асрдан (1260 й. дан) истикомат қилган туркмўғул қабиласи.
- НИҚУДОРИЙ** — Сурия шаҳарларидан. Ўрта ер денгизи бўйидаги порт-шаҳар.
- ХАЛАБ** — Аббосия сулоласидан еттинчи ҳукмдор (813—833). Илм-фан ва маданиятга рағбат бериб, аҳли қаламга хомийлик қилган.
- ХАЛИФА МАЪМУН** — ўра; душман лашкарини ўтказмаслик мақсадида қалъа теварагига қазиб, сув тўлатиб қўйилган кенг ва чуқур зовур; маҳсус мудофаа иншооти.
- ХАНДАҚ** — бир эшак кўтарадиган, тахминан 105—150 кг. оғирликдаги юк.
- ХАРВОР** — хутба ўқувчи.
- ХАТИБ** — экватор чизиги.
- ХАТТИ ИСТИВО** — Хизр хислатли.
- ХИЗР МАОЛИЙ** — Ғурдан бошланиб Сеистонни сероб қилувчи дарё. Ўрта аср жуғрофия олимлари келтирган маълумотларга кўра, дарёнинг узунлиги 60 фарсах (360—420 км.) бўлган.
- ХИРМАНД** — Хуросон сарбадорларининг сўнгги ҳукмдори (1364—1381).
- ХОЖА АЛИ МУАЙЯН** — XI асрда ўтган йирик мутасаввуф шоир ва тариқат етакчиси (1166—67 й. вафот топган).
- АТ-ГУСИЙ** — Эрон Озарбайжонида; Урмия кўли теварагидаги шаҳарлардан бири.
- ХОЖА АҲМАД** — қалъа девори остига ўр қилиб уйилган тупрок мудофаа иншооти.
- ЯССАВИЙ** — давлат даромадлари ва давлат ҳисобидаги ер.
- ХОЙ** — к. оқуйлик.
- ХОКРЕЗ**
- ХОЛИСА**
- ХОНАҚҶЧ**

ХОНАҚОХ	— дарвешлар, каландарлар, шунингдек, ғариби-ғурабо ва мискинлар тўхтайдиган жой; ғарибхона.
ХОНБАЛИК	— 1271—1368 йилларда шимолий Хитойда хукмронлик қилган Юань сулоласининг пойтахти; ҳозирги Пекин атрофида бўлган, Қадимий Жунду шаҳри ўрнига қурилган. Сулолага Хубилай коон (1260—1294) асос солган.
ХОНЗОДА БЕГИМ (Суюнбека)	— хоразмлик Оқ сўфининг кизи, Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342) нинг набираси. Ҳазрат соҳибкирон уни тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирга олиб берган эди, унинг вафотидан (1376) кейин Хонзода бегимга амирзода Мироншоҳ уйланди.
ХОНСОЛОР	— дастурхон ёзувчи, дастурхончи.
ХУЗИСТОН	— Эроннинг жануби-ғарбий вилояти. Қадимда Сузиана деб аталган.
ХУЗОР	— Насафнинг шарқи-жанубий тарафида, Қарши-Кеш йўли устида жойлашган қадимий қалъа-шаҳар.
ХУЛВОН	— Курдистон шаҳарларидан, Қирманшоҳ билан Хоникин оралиғида; Қасри Ширин харобаларининг шарқий тарафида жойлашган ўрта аср шаҳри.
ХУЛЛА	— Бағдод билан Куфа оралиғида қадимги Бобил ўрнига қурилган ўрта аср шаҳри.
ХУЛМ	— Балхнинг шарқий тарафида, ундан уч кунлик масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
ХУМИС (грек. Эмеса)	— Оси (Орионт) дарёси хавзасидаги Шом (Сурия) га қарашли шаҳар.
ХУРОСОН	— Бадахшон тоғларидан Дашти кавиргача ва Қорақумдан Ҳиндикуш тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган мамлакат.
ХУТБА	— Жумаъ ва хайит намози олдидан, шунингдек, тахтга ўтқизилган янги подшоҳ шарафига қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насихат. Хутба одатда Жомеъ масжидда ўқилган.
ХУТТАЛОН	— Панж билан Вахш дарёлари оралиғида жойлашган қадимий вилоят, XVI асрда Қўлоб аталган.

- ХҲРМУЗ** — Форс кўлтигида, ҳозирги Бандар Аббоснинг кунчикиш тарафида ўрнашган муҳим порт-шаҳар; Ҳиндистонни жанубдан Эрон ва бошқа мамлакатлар билан боғланган.
- ХҲРМУЗ ВИЛОЯТИ** — Форс кўлтиги (Эрон) соҳилидаги қадимий вилоят.
- ЧАНОХ** — кўшиннинг кичик қанотлари.
- ЧОНҒИ** (туркийча)
- ЧАПАР** — От устида ўтказиладиган қисқа кенгаш.
- кўпинча мудофаа жанглари пайтида зовур ва ўрду олдига тўсиб қўйиладиган майда симдан тўқилган махсус четан.
- ЧИЛОБ** — Қирқсув; ҳозирги Челябинск.
- ЧИНГИЗХОН** — XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи чорагида ўтган машҳур фотиҳ, саркарда ва давлат арбоби (1155—1227); Мўғул империясининг асосчиси ва биринчи коони (1206—1227).
- ЧИНДОВУЛ** — кўшиннинг дум қисми, арьергард.
(Чинговул)
- ЧИНМОЧИН** — ўрта аср шарқ манбалари ва адабиётида Хитой шу ном билан аталган.
- ЧИНМОЧИНЛИКЛАР** — хитойликлар. Ўрта асрларда хитойликларни мусулмонлар чинмочинликлар деб аташган.
- ЧИНОС** — Сирдарёнинг ўнг тарафида ўрнашган катта қишлоқ.
- ЧИР ВА ТУРА** — кўшинлар тўхтаганда харбий лагер (саф) олдига тўсиб қўйиладиган махсус четан тўсик.
- ЧИҒАТОЙХОН** — Чингизий; Чиғатой улусининг биринчи хукмдори (1227—1241).
- ЧОВУШ** — Туркияда султон ҳузурига келувчиларнинг арзини эшитиб, сўнг уни султон билан учраштирувчи мансабдор.
- ЧОПАВУЛ** — йўл устидаги қишлоқ ва овулларни тўсатдан босқин қилувчи харбий бўлинма.
- ЧОПАҚДАСТ** — эпчил, чаққон.
- ЧОПҒУН** — харбий юришлар пайтида душман тарафининг йўл устидаги ва қалъа теварагидаги қишлоқларига уюштириб туриладиган босқин.

- ЧОРАЙМОҚ ВА ҲАЗОРА** — Чораймоқлар (Жамшидлар, Фирузкӯҳлар, тойманлар ва ҳазоралар) XIII асрда Чингизхон билан бирга келиб, асосан Чечакту, Замм, Маймана вилоятларига ўрнашиб қолган турк-мўғул қабилалари. Ҳазоралар жанубий Туркистон (ҳозирги Шимолий Афғонистон) нинг тоғлиқ районларида XIII асрдан бошлаб истиқомат қилган турк-мўғул қавми.
- ЧОРЖУИ** — Амударёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. Қадимда Омул аталган.
- ЧОРИЯК** — Парвондан Истилоф орқали Кобул водийсига ўтадиган йўл устида ўрнашган шаҳарча.
- ЧОРТОК** — тўрт гўшалик тепалик; ҳарбий мақсадларни кўзлаб қурилган.
- ЧОҒИР** — май, шароб, кайф берувчи ичимлик.
- ЧОҒИРЧИ** — олий мажлисларда меҳмонларга май, ичимлик, шароб куйиб берувчи махсус хизматкор.
- ЧУҲРА** — хон ва подшоҳларнинг ихтиёридаги махсус ҳарбий бўлинма жангчиси. Чуҳраликка зодагон ва ўзига тўқ одамларнинг болалари олинган.
- ЧУҲРА ОҒАСИ** — хон кўрикчиларининг бошлиғи. Бу ҳарбий қисм хон ва подшоҳ ихтиёрида турадиган махсус қисм бўлиб, унга фақат зодагонлар ва ўзига тўқ одамларнинг фарзандлари олинган.
- ЧЎБИ ЯСОҚ** — жиноятчини чўп (хифчин, дарра) билан жазолаш.
- ШАБАРТУ** — Ҳиндукушдаги доvonлардан бирининг номи.
- ШАБИХУН** — ҳарбий юриш вақтида тунда йўл устидаги, ёки камал пайтида қалъа атрофида турган кўшин устига тўсатдан қилинган босқин. У одатда ярим кечада ёки саҳарда ўтказилган.
- ШАЙХ АБДОЛ** — қандаҳорлик машҳур шайх; мазори Арғандоб сойи бўйида жойлашган.
- (Бобо Ҳасан Абдол)
- ШАЙХ АБУ ЯЗИД** — кўзга кўринган олим ва шоир; «Тайфуррия» тариқатининг асосчиси, «Султон ал-Орифин» лақаби билан машҳур; хижрий 261 (875) й. вафот этган.
- БАСТОМИЙ** (Тайфур ибн Исо ибн Одам)

- ШАЙХ АҲМАД
УВАЙС** — 1336—1432 йиллари Ирок, Курдистон ва Озарбайжон устидан ҳукм юргизган Жалойирия сулоласидан чиққан ҳукмдор Гиёсиддин Шайх Аҳмад (1382—1410).
- ШАЙХ ЗАЙНИДДИН
ТАЯБОДИЙ** — Хиротга қарашли Таябод қишлоғидан чиққан машҳур шайх (1389 й. 28 январда вафот этган); Амир Темурнинг пири-муршидларидан. Темур у билан биринчи марта 1381 йили учрашган.
- ШАЙХ ИБРОХИМ** — Ширвоншоҳ (1382—1417); Дарбандий сулоласига мансуб бўлиб, Амир Темур давлатини тан олган ва шу йўл билан Ширвоннинг мустақиллигини сақлаб қолган.
- ШАЙХ МАСЛАҲАТ** — шахсини аниқлаб бўлмади. Бобур унинг номини Камол Хўжандий (1318—1390) дан олдин келтирган.
- ШАЙХ ХОВАНД
ТОХУР** — тошкентлик машҳур шайх, Шайх Умарнинг ўғли; тахминан хижрий 761 (1359—60) йили вафот этган ва Тошкентда унинг номи билан аталувчи даҳасида (Шайх Хованд Тохур) дафн этилган. Шайх Хованд Тохур ва Термиз саййидлари бир хонадонга мансуб.
- ШАЙХУЛИСЛОМ
ШАЙХУРРАИС** — мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.
— шайхлар етакчиси, буюк комусий олим Абу Али ибн Синога (к.) берилган фахрий ном.
- ШАТТ АЛ-АРАБ** — Фрот ва Дажланинг кўшилган еридан то Форс кўлтиғигача бўлган ерлар.
- ШАТУРПАРИ** — тезюрар туя; тезюрар чопар; подшоҳ ва хонларнинг махсус чопари.
- ШАҲРИ БИРУН** — шаҳар ташқариси; шаҳарнинг аркдан ташқаридаги қисми; шаҳристон.
- ШАҲРИ ДАРУН** — шаҳарнинг мустаҳкамланган ичкари қисми; арк. Унда подшоҳ қароргоҳи ва давлат муассасалари жойлашган.
- ШЕРОЗ** — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида, ундан тўрт фарсах масофада жойлашган шаҳарча. Амир Темурнинг амри билан эски Бузмажон қишлоғи ўрнида қурилган. Яна бир Шероз жанубий Эронда; Форс вилоятининг маркази.
- ШЕРОЗ ТУМАНИ** — Суғуди калондан (к.) тоққача бўлган ерларни ўз ичига олган ер.

- ШИБИРҒОН** — Жанубий Туркистон (ҳозирги Шимолий Афғонистон)нинг машҳур ва обод шаҳар ва вилоятларидан. Балхнинг ғарб тарафида, Мозори шариф билан Андхуд ўрта-сида ўрнашган шаҳар. XV — XVI асрларда унга 70 га яқин қишлоқ қараган.
- ШИРВОН** — Қура дарёсининг шимолий тарафида, Қаспий денгизи соҳилида жойлашган вилоят; маркази Шемаха.
- ШИРК** — бир неча худо бор деб эътиқод қилувчи; кўп худолилиқ.
- ШИХНА**
ШИҒОВУЛ
(ШИҚОВУЛ) — босқоқ (қ.).
- ШОҲ МАНСУР** — хоннинг ҳузурига арз билан келувчи одамларни, шунингдек, элчиларни кўринишга олиб кириш хизмати билан банд бўлган мансабдор.
- ШОҲ ШУЖОҲ**
(Жамолиддин ибн
Муҳаммад ибн ал-
Музаффар)
ШОҲРУХИЯ — Музаффарийлар сулоласининг (қ.) сўнги вакили. У 1387—1393 йиллари Форс билан Исфохонни идора қилган.
- Жанубий Эрон (Форс) ни идора қилган Музаффарийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (1364—1384).
- Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Охангарон дарёсининг унга қуйиладиган ерида 1388 йили Амир Темур қурдирган катта ва обод шаҳар. У 1219 йили Чингизхон тарафидан вайрон қилиб ташлаган Банокат ўрнида бунёд этилган. Шохрухиянинг вайроналари ҳозирги Тошкент вилояти Оккўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номидаги давлат хўжалиги ўрамида жойлашган, халқ орасида Шарқия номи билан машҳур.
- ШУШТАР** — Хузистон шаҳарларидан; Қорун дарёсининг юқори оқимида жойлашган шаҳар.
- ЭЛХОНИЙЛАР** — Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйхоннинг Эрон ва Озарбайжонни XIII — XIV асрнинг бириччи ярмида идора қилган авлоди.
- ЭЛХОНИЙЛАР**
ДАВЛАТИ — 1256—1353 йиллари Эрон, Озарбайжон ва Ироқ устидан ҳукм юргизган мўғул феодал давлати. Унга Чингизхоннинг (қ.) набираси Халокухон (1256—1265) асос солган.

ЭШИК ОҚО (оға)	— саройбон, подшоҳ ва хон саройининг мутасаддий ходимларидан.
ЮНУС ПАЙҒАМБАР	— исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласига киради.
ЮРТОВУЛ	— харбий юришлар пайтида кўшиннинг озик-овкат ва ем-хашак захирасини тўлатиш мақсадида йўл устидаги қишлоқларга қилиб турилган босқин.
ЮРТЧИ	— ўрта асрларда харбий юришлар ва узок сафар пайтида подшоҳ ва хонларнинг кўнадиган манжойларини (ўрду) аввалдан хозирлаб туриш ишига масъул мансабдор.
ЯДАЧИ	— Яда (жада) тоши ёрдамида каттик довул, кор ва кучли ёмғир ёғдирувчи ёки бундай табиий офатларни кайтарувчи одам; жодугар.
ЯЖУЖ ВА МАЪЖУЖ	— ривоятларга кўра, хунук башара, баҳайбат, йўлида учраган нарсани нобуд қилувчи одамхўр махлук.
ЯРҒУЧИ	— мўғуллар даврида Ясо асосида ҳукм чиқарувчи ва жазоловчи мансабдор.
ЯСОВУЛ	— подшоҳ ва хонларнинг кичик хизматкори; асосан кўрикчилик қилган; баъзида хоннинг айрим юмушларини ҳам қилиб турган.
ЯСОВУРИЙ	— Чингизхон лашкарининг сўл қанотига кўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлоди. Чингизхоннинг Ҳисор ва Толконни босиб олишида ҳам иштирок этган ва эли ўша ерларда ўтроқ бўлиб қолган. Ясовурийлар ўша амир Ясовурнинг авлодидир.
ЯСОЛ	— кўшинни харбий юриш ёки жанг олдида сафга тортиб, кўриқдан ўтказиш; кўшиннинг жанговар сафи.
ЯСОҚ	— таъқиқлаш; қонун-қоида.
ЯСОҚҚА ЕТҚИЗМОҚ	— жазо бермоқ, жазога тортмоқ.
ЎГАДАЙХОН	— Чингизий; Чингизхоннинг ўғли ва тахт воҳиси; мўғул империясининг иккинчи олий ҳукмдори; қорни (1227—1241).
ЎЗБЕКХОН	— Чингизий; Олтин Ўрда хони (1412—1442).
ЎЗГАНД	— Фарғона водийсининг шарқида жойлашган қадимий шаҳар. Фарбий Қорахонийлар давлати (1041—1211) нинг асосий маркази.

- ЎРДУ БОЗОР** — ҳарбий юришлар пайтида хон ўрдаси атрофида вақти-вақти билан ташкил этиладиган бозор.
- ЎТРОП** — қадимий Ўрта Осиё шаҳарларидан; Фороб деб ҳам аталган. Арис сойининг Сирдарёга келиб қуйиладиган ерида жойлашган. Харобалари Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Темур номли темир йўл бекати атрофида.
- ҚАЗВИН** — Ҳамадоннинг шарқи-шимолий тарафида, Ўрта Осиё ва Нишопурдан Султонияга (қ.) олиб борадиган катта йўл устида ўрнашган йирик ўрта аср шаҳри.
- ҚАЙСАРИЯ** — Рум (Туркия) шаҳарларидан, Қизил ирмоқ дарёси хавзасида жойлашган. Катталиги жihatдан Рум салжуклар давлати таркибидаги шаҳарларнинг иккинчиси ҳисобланган.
- ҚАМАРИДДИН** — Мўғулистон ҳукмдори (1363—1390); асли уйғурларнинг дуғлот (дуклот) қабиласидан. 1363 йили ҳокимиятни Илёсхўжахондан тортиб олган.
- ҚАНБУЛ** — лашкар қанотини ҳимоя қилиб турувчи махсус ҳарбий қисм.
- ҚАРИ** — бир метр (70 см) атрофида бўлган ўлчов (масофа) бирлиги.
- ҚАРНЛАР** — асрлар.
- ҚАСАБА** — қишлоқдан каттароқ аҳоли пункти; шаҳарча.
- ҚАТЛИОМ** — ёппасига қирғин.
- ҚИЙЛУ ҚОЛЛАР** — гап-сўзлар.
- ҚОЗИ АСКАР** — ҳарбий судя.
- ҚОЗИ ҚАЛОН** — бош қози; мамлакат қозиси.
- ҚОРАБОҒ** — Озарбайжоннинг қадимий вилояти. Кура билан Аракс дарёлари оралиғидаги хушманзара жой.
- ҚОРА ЮСУФ** — 1380—1468 йиллари Озарбайжоннинг бир қисми, Ироқ ва Арманистоннинг жанубий вилоятлари (Ваъ ва Урмия кўли атрофидаги ерлар) устидан ҳукмронлик қилган шахс; Қора кўюнлу сулоласидан чиққан ҳукмдор (1389—1420). Кўп вақт ғарбга ўтиб кетаётган ва Узоқ Шарқ мамлакатларидан Яқин шарқ мамлакатларига

- бораётган савдо карвонлари ва зиёратчиларни талаш билан машғул бўлди. Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироки ажамадаги мулкини талади. Султон Аҳмад жалойир гуржийларнинг князлари билан иттифоклашиб, кўп йиллар Амир Темур билан кураш олиб борди. Амир Темур вафотидан кейин, 1408 йили Мироншоҳни ўлдирди ва Жанубий Озарбайжонни босиб олди.
- ҚОРАҚИШЛОК** — ҳозирги Жиззах вилояти Ғаллаорол туманига қарашли қишлоқ. Илгари Ўсмаат аталган.
- ҚОРАҚЎРУМ** — Ўнун дарёси (Мўғулистон) бўйида жойлашган ва 1230—1260 йиллари мўғул хонлари (Ўгадай коон, Гуюк коон ва Мангу коон) нинг асосий қароргоҳи бўлган шаҳар.
- ҚОРАҒОЗИЙ ҚОЗОН ҚОРУН ТОҒИ** — нафт қайнатувчи маҳсус қозон.
— Қаспий денгизининг шарқи-жанубий тарафи (Эроннинг Табаристон вилояти) да жойлашган Дамованд тоғи қадимда шу ном билан аталган.
- ҚОЯЛИК** — Ила дарёси бўйида, ҳозирги Толдиқўрғон (Қозоғистон) шаҳрининг ғарби-шимолий тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ҚОҲИН** — оташпарастларнинг олий даражадаги руҳонийси.
- ҚУББАТ УЛ-ИСЛОМ** — ислом қуббаси; Балх шаҳрига берилган фахрий ном.
- ҚУЛОНБОШИ** — Туркистондаги Етгисув ва Чу воҳасига боришда, йўл устида қурилган истехком. Ҳозирги Луговая темир йўл бекати ўрнида бўлган.
- ҚУМКЕНТ** — Устюртда, қадимги Шемаха қалъаси ўрнидаги ўрта аср шаҳри. XV асрда ўзбек хонларидан Мустафоҳон бунёд эттирган Вазир шаҳридан бир фарсах нарида, Қўҳна Урганчдан жанубда, ундан тахминан 60 км. масофада жойлашган.
- ҚУНДУЗ** — Жанубий Туркистоннинг Қаттағон вилояти маркази. Шу ном билан XIII асрдан маълум.

- ҚУРРАТ УЛ-АЙН ҚУРУЛТОЙ** — кўз қорачиғи; суюкли фарзанд.
— турк-мўғул халқлари орасида давлат мохиятига эга бўлган масалаларни ечиш учун вақт-вақти билан чакириб туриладиган олий кенгаш.
- ҚУССАМ ибн АББОС** (Қуссам ибн Аббос ибн Абдулмуталлиб ибн Хошим ал-Курайший) — Мухаммад Мустафонинг амакиваччаси ва издоши. Халифа Али ибн Абу Талиб даврида (655—661) Макка хоқими; Ўрта Осиёни босиб олишда фаол иштирок этган ва 677 й. Самарқандда урушда ўлган.
- ҚУШЧИ** — подшоҳ ва хонларнинг ов хайвонларини тарбия қилувчи ва хонларнинг шикорларини ўтказишга мутасадди бўлган мансабдор.
- ҚУҒУЛХОН ҚЎЗИ МАНДОК** — кичик хон; валиаҳд.
— ўрнини аниқлаб, белгилаб бўлмади. Воқеалар тафсилига қараганда, Насафга тегишли жой бўлса керак.
- ҚЎНАЛҒА** — солиқ ва жариманинг бир тури; элчилар ва чопарларга, шунингдек, шикор пайтида подшоҳ одамларига тунаш учун бошпана, ўзлари ва чорполари учун озиқ-овқат ва еم-хашак бериш мажбурияти.
- ҚЎНИЯ** — Кичик Осиёнинг йirik шаҳарларидан. 1077—1307 йиллари ҳукмронлик қилган Рум Салжукийлари давлати (асосчиси Сулаймон ибн Қутулмиш) давлатининг пойтахти. 1257 йили мўғуллар тарафидан ишғол қилинган.
- ҚЎНИЯ СУЛТОНЛИГИ** — Кичик Осиёда XI—XIV аср бошларида ҳукм сурган подшоҳлик. Унга Онадўли, Қўния, Қайсария, Сивос, Оксарой ва бошқа шаҳарлар қараган. 1239—1241 йиллари бўлиб ўтган халқ кўзғолонлари оқибатида майда-майда бекликларга бўлиниб кетган.
- ҚЎРИҚ** — хон ва подшоҳларнинг дам оладиган ва шикор қиладиган ери. Бу ерга уларнинг оила аъзолари, яқинлари ва уларни қўриқлаб турадиган ҳарбий қисмдан бошқа одам қўйилмаган.
- ҒАЖАРЧИ (АЖАРЧИ)** — йўл кўрсатувчи. Қўшин ва қарвонга йўл кўрсатиб борувчи.

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	3
Мукаддима	4

БИРИНЧИ ҚИСМ. УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

Амирлар исёни	7
Эл-юрт дардига дармон	10
Сарсону саргардонликда	56
Одамнинг оласи сиртида бўлмас экан	84
Коса кунда эмас, кунда синади	131
Сўнгги олишув	162
Орзунинг ушалиши	176

ИККИНЧИ ҚИСМ. ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕБ 182

Хоразм муҳорабалари	183
Камариддин	194
Тўхтамиш ўғлон	211
Хирот, Калот, Туршиз устига юриш	226
Сеистон муҳорабаси	258
Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш	268
Эронзамин устига қилинган уч йиллик юриш	274
Тиниб-тинчимас Тўхтамиш	287
Болиғ юлдуз устига юриш	310
Хаёт-мамот юриши	323

УЧИНЧИ ҚИСМ. ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Беш йиллик юриш	349
Яна ўша Тўхтамишхон	412
Ҳиндистон муҳорабаси	462
Ироқи араб ва Шомнинг фатҳ этилиши	495
Анкара ёнидаги жанг	529
Жаҳонгирлик қисмати	559
Абдунятга дахлдор (сўнгсўз ўрнида)	573
Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти сол- номаси	588
Изоҳлар	595

Адабий-бадий нашр
БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

Ўзбек тилида

Нашрёт муҳаррири **Илҳом Зойир**
Рассом **Юлай Габзалилов**
Техн. муҳаррир **Мирзиёд Олим**
Мусаххих **Зиёда Латифхон қизи**

ИБ № 113

Теришга берилди 03.04.95. Босишга рухсат этилди 06.07.95. Бичими 84×108¹/₃₂. Босма қоғози № 2. Юкори босма. Шартли босма табоғи 33,6. Нашр ҳисоб табоғи 35,0. 25000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 6236.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр № 81—94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент Навоий кўчаси, 30.